

НАУКОВІ ПРАЦІ

**НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
АСОЦІАЦІЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

Редакційна колегія

О. С. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук (голова)
Г. В. Боряк, д-р іст. наук
А. Г. Бровкін, канд. іст. наук
В. М. Горовий, д-р іст. наук
О. Г. Додонов, д-р техн. наук
Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (заст. голови)
Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук
О. Е. Литвиненко, д-р техн. наук
М. К. Наєнко, д-р філол. наук
В. Ю. Омельчук, д-р іст. наук
В. В. Петров, чл.-кор. НАН України, д-р техн. наук
В. Я. Рубан, д-р техн. наук
М. С. Тимошик, д-р філол. наук
П. Т. Тронько, акад. НАН України, д-р іст. наук
А. О. Чекмарьов, канд. екон. наук
Л. І. Шевченко, д-р філол. наук
В. А. Широков, чл.-кор. НАН України, д-р техн. наук

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Випуск 28

Київ 2010

УДК 02(247)(06)
ББК Ч73я54(4Укр)

НЗ4

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 28 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; АБУ. – К., 2010. – 654 с.

Збірник містить статті, в яких досліджуються проблеми формування та використання бібліотечно-інформаційних ресурсів, оптимізації доступу до цих ресурсів; розкривається значення бібліотечних колекцій і зібрань, архівних фондів бібліотек у формуванні суспільства знань; розглядається роль української біографістики у сучасному науково-дослідницькому та інформаційному вимірі; висвітлюються інші питання бібліотечно-інформаційної діяльності.

Для працівників бібліотечно-інформаційної сфери, істориків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться теорією і практикою бібліотечної справи.

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2010

Розділ I

Формування та використання бібліотечно-інформаційних ресурсів: традиції і новації

Людмила Беліна,

зав. відділу НБУВ

Юрій Голубєв,

наук. співробітник НБУВ

Людмила Коновал,

мол. наук. співробітник НБУВ

ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАПИТИ ЧИТАЧІВ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ: ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті охарактеризовані інформаційні запити читачів та їх типологія. Досліджено інформаційні запити користувачів НБУВ за тематичним спрямуванням, за хронологічними та географічними параметрами видання.

Ключові слова: читачі, інформаційні запити, типологія запитів.

Однією з найхарактерніших рис ХХІ століття є перехід від постіндустріального суспільства до інформаційного. Інформаційне суспільство є складним феноменом, метою якого, на думку вчених, є «комплексний та органічний розвиток людини, створення умов для її духовного та розумового збагачення, нарощування національного людського капіталу як основи розвитку політичної, соціальної, економічної, гуманітарної, культурної та інших сфер суспільного життя насамперед в інтересах підвищення добробуту громадян, ефективності економіки та зміцнення державності»¹.

Основні характеристики інформаційного суспільства:

- збільшення ролі інформації та знань у політичному, економічному, соціальному і культурному житті суспільства;
- зростання обсягу інформаційно-комунікаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті;
- створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їхній доступ до

---

¹ Розвиток інформаційного суспільства в Україні. (Огляд матеріалів парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні) // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2005 – № 8. – С. 6.

світових інформаційних ресурсів, задоволення їхніх потреб у інформаційних продуктах та послугах тощо ².

Бібліотеки сьогодні мають значні переваги у порівнянні з іншими соціальними інститутами у сфері накопичення, зберігання та розповсюдження інформаційної продукції. Це, в першу чергу, зумовлено вже набутими інформаційними ресурсами, відпрацьованою роками структурою організації доступу до інформаційних джерел, а також сучасними інформаційними технологіями. Саме останній фактор дає змогу досконалим з'ясувати, вивчити та задовольнити інформаційні потреби всіх учасників інформаційних відносин у науковій бібліотеці.

Знання інформаційних інтересів користувачів має важливе значення для визначення напрямків розвитку бібліотеки, побудови перспективного стратегічного плану. Пріоритет читацьких інтересів та задоволення інформаційних потреб читачів повинен бути в основі політики діяльності бібліотеки.

Читач – постійний об'єкт бібліотекознавчих досліджень. Вивченню читацьких інтересів присвячені публікації В. А. Денисенко, Т. М. Коваль, О. Н. Морєвої, Т. В. Новальської, З. І. Савіної, М. С. Слободяника, Я. О. Хіміч та багатьох інших, які у своїх працях розглядають різні аспекти дослідження читацького попиту, соціології читання та задоволення потреб читачів.

Сьогодні відбувається зміна підходів до вивчення користувачів бібліотеки. Тенденція розвивається від дослідження читацьких інтересів окремих соціально-демографічних категорій користувачів бібліотек, що було характерно для «доринкового» періоду, до суцільного моніторингу читацьких потоків, що властиво для початкової стадії впровадження маркетингових бібліотечних досліджень, і до вибіркового, поглибленого обстеження груп користувачів, виходячи з цілеспрямованого, стратегічного підходу до керівництва бібліотекою ³.

Причини потреби у вивченні читацького попиту:

- бібліотека виконує важливу суспільну функцію – забезпечення інформацією; пошук форми і методів організації інформаційного обслуговування – одне з головних завдань співробітників бібліотеки;

- процес комплектування фондів бібліотеки повинен враховувати попит користувачів та можливість його задоволення;

² Там само. – С. 6.

³ Морєва, О. Н. Читательская ситуация в библиотеке: новые подходы к изучению [Електронний ресурс] / О. Н. Морєва. – Режим доступу :

http://www.library.ru/1/sociolog/text/article.php?a_uid=62

- автоматизація технологічних процесів має бути спрямована перш за все на покращення інформаційно-бібліотечного обслуговування користувачів;

- комфортність бібліотечного обслуговування – важливий фактор іміджу бібліотеки: постійне вивчення суспільної думки та реагування на побажання користувачів сприятиме перетворенню бібліотеки з місця зберігання та отримання інформації на потужний науковий, культурно-просвітницький центр роботи та активного інтелектуального відпочинку.

Дослідження, яке розкриває сутність, доцільність та практичну методикку вивчення інформаційних запитів користувачів наукової бібліотеки в умовах стрімкого розвитку науки, техніки та інформатизації всіх сфер суспільного життя є дійсно актуальним на сучасному етапі.

Мета дослідження полягає в розкритті сутності поняття «інформаційний запит користувача наукової бібліотеки», з'ясуванні шляхів і методів обробки та аналізу інформаційних запитів та практичної цінності даних дослідження для організації інформаційного обслуговування.

Об'єктом дослідження виступають інформаційні потреби користувачів наукової бібліотеки.

Предметом дослідження є інформаційні запити користувачів, що оформлялися у вигляді замовлень на документи з фондів НБУВ та були автоматично зареєстровані на АРМі «Прийом замовлень».

Для проведення дослідження використовувалися документні та аналітичні методи вивчення інформаційних вимог, зокрема аналіз читацьких замовлень та їх статистична обробка.

Інформаційні запити користувачів наукової бібліотеки можна розглядати як сукупність певних характеристик, які визначають їхню сутність та цінність. Це може бути інформація про користувача, який подає запит, про сам запит, про документ, який є предметом запиту, про мету запиту тощо. Інформаційні запити можна класифікувати за різними критеріями: за формою, за метою, за характером, за способом подання тощо. Інформаційні запити є одним з основних засобів отримання інформації користувачем наукової бібліотеки. Вони є основою для формування бібліотечної послуги. Інформаційні запити є одним з основних засобів отримання інформації користувачем наукової бібліотеки. Вони є основою для формування бібліотечної послуги. Інформаційні запити є одним з основних засобів отримання інформації користувачем наукової бібліотеки. Вони є основою для формування бібліотечної послуги.

Потреба особистості у інформації спонукає її до пошуку, який у науковій бібліотеці реалізується через інформаційно-пошуковий апарат

⁴ Слободяник, М. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій / Михайло Слободяник. – К. : Редакція журналу «Бібліотечний вісник», 1995. – С. 97.

(система традиційних та електронних каталогів, довідково-бібліографічна література тощо). Завдання для інформаційного пошуку задається у вигляді інформаційного запиту, який може містити слова, фрази чи речення, пошукові шифри або їх комбінацію, залежно від місця, мети пошуку і самого виконавця пошуку. Інформаційний запит визначається як «запит, що виражає інформаційну потребу, під час звернення до системи науково-технічної інформації»⁵. Інформаційним запитом може виступати: ключове слово, пошукові терміни (під час пошуку у електронних каталогах чи гіпертекстових базах даних), вербальна комбінація слів (якщо адресатом виступає консультант) чи письмове замовлення на спеціальному бланку. Останній тип інформаційного запиту і є предметом нашого дослідження.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського надає своїм користувачам доступ до великого обсягу інформації, яка міститься безпосередньо у фондах бібліотеки, а також через передплачені електронні ресурси. Доступ до документів, які зберігаються у фонді основного зберігання (ФОЗ) та підсобних фондах читальних залів, надається на основі заповненого користувачем замовлення, яке містить основну інформацію про необхідний документ (автор, назва, рік та місце видання, том, частина або номер періодичного видання), шифр зберігання документа у НБУВ, а також відомості про користувача (номер читацького квитка і прізвище) та дату замовлення. Замовлення користувачів на документи з ФОЗ приймаються і передаються на виконання на АРМі «Прийм замовлень». Окрім перевірки правильності оформлення замовлень, співробітник на АРМі перевіряє наявність екземплярів документа у підсобних фондах читальних зал. Якщо документ є в одній із зал, то користувачеві відразу надається відповідь, де можна отримати необхідний йому документ, що суттєво скорочує час виконання замовлення.

Протягом дослідження, яке проводилося у відділі обслуговування основними фондами, замовлення фіксувалися та оброблялися за допомогою технології автоматизованої реєстрації замовлень користувачів. Під час реєстрації замовлень на АРМі «Прийм замовлень» фіксувалися всі вихідні дані про документ, а також дата, порядковий номер путівки та час замовлення.

Замовлення, які були зареєстровані на центральній кафедрі прийому замовлень, відображалися у вигляді списку у HTML-форматі. Пошук необхідного замовлення на документ у списку можна здійснювати за

⁵ Библиотечное дело : терминологический словарь / [сост. : И. М. Суслова, Л. Н. Уланова]. – 2-е изд. – М. : Книга, 1986. – С. 59.

шифром, за назвою та за індексом рубрикатора НБУВ. В усіх варіантах відображається запис з бази даних електронного каталогу, який містить повний бібліографічний опис, перелік екземплярів документа, дату та час замовлення.

Використання технології автоматизованої реєстрації замовлень дозволяє здійснювати повноцінний моніторинг замовлень користувачів. Обробка даних, зібраних за період проведення дослідження, здійснювалася за допомогою БД Office Access та Office Excel. Статистичний аналіз проводився в декількох напрямках:

- визначення відсоткового співвідношення замовлень, опрацьованих на АРМі «Прийм замовлень» та направлених до підсобних фондів читальних залів;
- тематичний розподіл документів, які користуються попитом у користувачів;
- розподіл документів, що замовлялися, за роками видання;
- співвідношення українських та іноземних видань;
- мова видання.

Звичайно, головним показником дослідження було галузеве спрямування документів, оскільки користувач в першу чергу здійснює інформаційний пошук за тематичним параметром, а рік, місце видання та мова документа мають другорядне значення.

Статистична обробка замовлень показала, що під час дослідження на АРМі «Прийм замовлень» від користувачів було прийнято 256 882 замовлення, з них 40 840 замовлень було оброблено та зареєстровано за допомогою програми «Шифри», що становить 16 %. До підсобних фондів читальних зал було направлено 27 % перевірених замовлень. Подаємо зведену таблицю реєстрації замовлень за час дослідження:

Таблиця 1

Час замовлення	Всього опрацьовано замовлень	Перевірено та зареєстровано	Направлено до ФОЗ	Направлено до залів
Жовтень 2008	41956	8598	6470	2488
Листопад 2008	44494	6871	4987	1884
Грудень 2008	35992	6824	5007	1817
Січень 2009	37340	5413	3949	1464
Лютий 2009	41555	6559	4742	1817
Березень 2009	55545	6575	4797	1778
Всього	256882	40840	29952	11248

Вивчення інформаційних запитів дозволило з'ясувати основні пріоритети інформаційних потреб користувачів. Новизна дослідження та його наукова значимість полягає в тому, що у порівнянні з дослідженнями читачів, які проводилися останніми роками, аналізується не сам читацький загаль за соціально-демографічними показниками, а замовлення користувачів, що дозволяє безпосередньо прослідкувати основні тенденції читацького попиту.

Статистичний аналіз замовлень на документи здійснювався на основі розмежування за індексами рубрикатора НБУВ. Для дослідження було обрано два контрольні місяці (жовтень 2008 р. та лютий 2009 р.), протягом яких здійснювався збір статистичних показників та їх аналіз, що дозволило отримати дані, які характеризують інформаційно-комунікативну діяльність користувачів НБУВ та дають уявлення про їх інформаційні потреби. Було виокремлено основні тематичні рубрикатори, що фігурували у замовленнях майже щодня. Спорадичні рубрикатори, які становлять менше 1 % замовлень, не аналізувалися.

Діаграма 1 ілюструє динаміку замовлення документів за тематичним розподілом.

Діаграма 1

Індекс рубрикатора НБУВ

Галузь знань

Б	Природознавство.
В	Природні науки в цілому
Е	Фізико-математичні науки
	Біологічні науки

Ж, З

Техніка та технічні науки.

Г, Л

Енергетика, енергетичне будівництво

Р

Хімічні науки. Хімічна технологія

С.

Охорона здоров'я. Медичні науки

Т

Соціологія. Демографія

У

Історія. Історичні науки

Ф

Економіка. Економічні науки

Х

Політика. Політичні науки

Ч

Держава і право. Юридичні науки

Ш

Культура. Наука. Освіта

Щ

Філологічні науки. Художня література

Ю

Мистецтво.

Мистецтвознавство

Філософські науки.

Психологія

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що найбільшим попитом користується література гуманітарного профілю, зокрема переважають замовлення на економічну літературу, юридичну та філологічну.

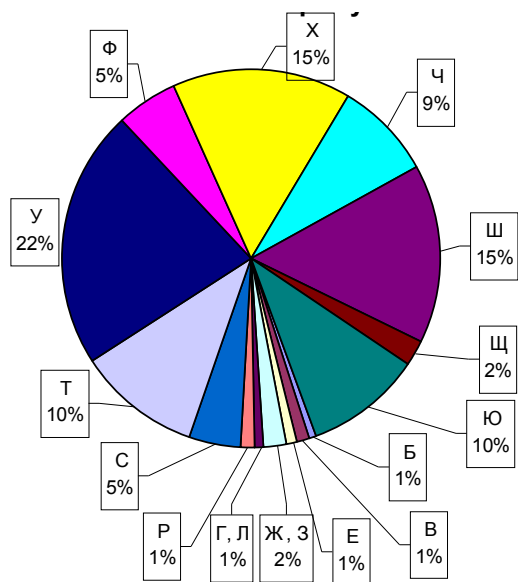
Відсоткове співвідношення замовлень за тематикою представлено на діаграмі 2.

Дослідження показало, що триває тенденція до зменшення серед користувачів кількості представників інженерно-технічного профілю і збільшення користувачів гуманітарного профілю.

Порівняльний аналіз результатів проведеного дослідження з даними дисертаційного дослідження Т. М. Коваль показав, що у порівнянні з 90-ми роками серед користувачів НБУВ збільшилася кількість фахівців економічної галузі (22 % замість 19 %), спеціалістів у галузі права та юриспруденції (15 % замість 10 %), історії (10 % замість 5 %), філологічної галузі (15 % проти 14 %). Суттєво зменшилася кількість замовлень на документи фізико-математичної тематики – 1 %, хоча у 90-х роках фахівці цієї галузі становили 7 %⁶. Зміни, що відбулися у складі читацької аудиторії, є характерним показником суспільних змін за останні роки.

⁶ Коваль, Т. М. Еволюція структури читацького складу наукової бібліотеки (у 90-х роках ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.08

Діаграма 2

Співвідношення замовлень за тематичним спрямуванням

Досить важливою для вивчення читацького попиту є статистика використання онлайнних науково-інформаційних ресурсів, які були передплачені НБУВ. Щорічні результати статистичних досліджень, які проводяться Центром комп'ютерних технологій, свідчать про те, що у 2008 р. науковцями секції фізико-технічних і математичних наук НАН України було проведено 33 864 користувацькі сесії, що становить 67 % всіх сесій, а науковцями секції хімічних і біологічних наук – 15 725 користувацьких сесій, тобто 31 %. Секцією суспільних і гуманітарних наук НАН України було проведено лише 1000 користувацьких сесій (2 %), що значно менше у порівнянні із показником 2007 року (2705 – 19 %) ⁷. Ці дані

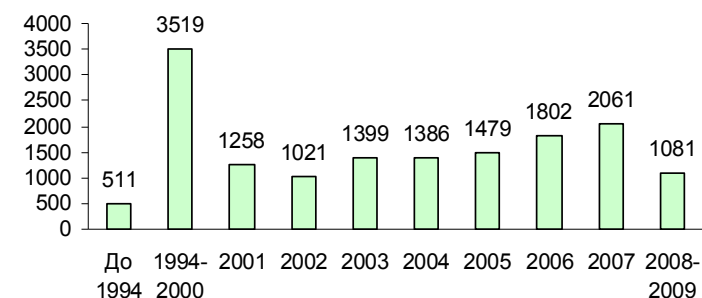
«Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Т. М. Коваль. – К., 2005. – С. 12.

⁷ Інформація про використання передплачених онлайнних науково-інформаційних ресурсів установами НАН України у 2008 році [Електронний ресурс] / Денис Соловяненко; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу : <http://192.168.2.2/online-2008/result.html>

свідчать про те, що науковці природничо-технічного профілю надають перевагу закордонним онлайнним науково-інформаційним ресурсам, а фахівці-гуманітарії здебільшого використовують вітчизняні друковані документи. Питання повноцінності забезпечення інформаційних потреб фахівців природничо-технічного профілю вітчизняними виданнями потребує подальшого вивчення.

Аналіз документів за роками видання, що замовлялися в період проведення дослідження показав, що найчисельнішу групу замовлень складають замовлення на документи, видані протягом 2001–2009 рр. – 75 % (діаграма 3).

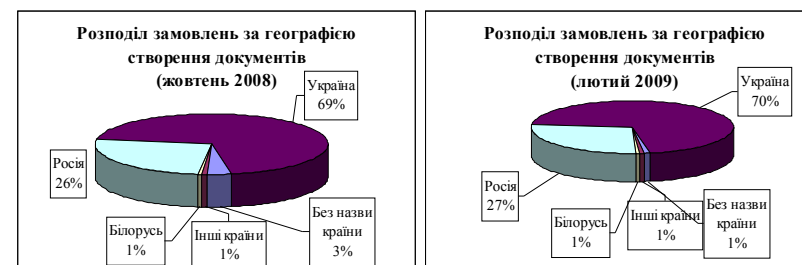
Діаграма 3

Розподіл замовлень за роками видання документів

Розподіл документів за географією їх створення показав, що найбільше замовлень надійшло на документи, видані в Україні (69–70 %), російські видання становлять 26–27 %, а документи, видані в Білорусі, інших країнах та документи без назви країни у бібліографічному описі становлять по 1 % всіх зареєстрованих замовлень (діаграма 4).

Діаграма 4

Паралельно з розподілом документів за географією їх створення здійснювалося вивчення складу документів за мовною ознакою. Результати дослідження показали, що замовлення на документи, видані українською мовою, становлять 57 % всіх зареєстрованих замовлень, видання російською мовою – 32 %, дво- та багатомовні видання, де домінуючою є українська мова, складають 2 %, а з домінуванням російської – 1 %. 8 % документів серед зареєстрованих замовлень не мали відповідної вказівки про мову видання у бібліографічному описі.

Таким чином, дослідження інформаційних запитів користувачів НБУВ свідчить про домінування замовлень на гуманітарну літературу. Результати дослідження дозволяють рекомендувати Центру формування бібліотечно-інформаційних ресурсів збільшити відсоток документів гуманітарного профілю, що направляються до підсобних фондів читальних зал.

Висновки

1. Знання інформаційних потреб користувачів має важливе значення для визначення напрямків розвитку бібліотеки, побудови перспективного стратегічного плану.
2. Статистичний аналіз замовлень, зареєстрованих на АРМі «Прийом замовлень», показав, що найбільшим попитом користується література гуманітарного профілю, зокрема переважають замовлення на економічну літературу (22 %), юридичну (15 %) та філологічну (15 %).
3. Аналіз документів за роками видання показав, що найчисельнішу групу замовлень становлять замовлення на документи, видані у 2001–2009 рр. – 75 %.
4. Згідно з результатами розподілу дослідження за географією створення документів, найбільше замовлень надійшло на документи, видані в Україні (69–70 %), російські видання становлять 26–27 %, а решту становлять документи, видані в Білорусі, інших країнах та документи без назви країни у бібліографічному описі.

Список використаних джерел

1. Библиотечное дело : терминологический словарь / [сост. : И. М. Суслова, Л. Н. Уланова]. – 2-е изд. – М. : Книга, 1986. – 224 с.
2. Інформація про використання передплатених онлайн-науково-інформаційних ресурсів установами НАН України у 2008 році [Електронний ресурс] / Денис Соловяненко; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу : <http://192.168.2.2/online-2008/result.html>

3. Коваль, Т. М. Еволюція структури читачього складу наукової бібліотеки (у 90-х роках ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Т. М. Коваль. – К., 2005. – 19 с.

4. Морева, О. Н. Читательская ситуация в библиотеке: новые подходы к изучению [Електронний ресурс] / О. Н. Морева. – Режим доступу : http://www.library.ru/1/sociolog/text/article.php?a_uid=62

5. Развитие информационного общества в Украине (Обзор материалов парламентских слушаний с питаньем развития информационного общества в Украине) // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2005. – № 8. – С. 3–17.

6. Слободяник, М. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій / Михайло Слободяник. – К. : Редакція журналу «Бібліотечний вісник», 1995. – 266, [2] с.

Леся Туровська,

мол. наук. співробітник НБУВ

МАРКЕТИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СФЕРІ БІБЛІОТЕЧНОГО СЕРВІСУ

Пропонована стаття розкриває сутність маркетингових досліджень у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського як систематизованого процесу збирання, накопичування, оброблення та аналізу об'єктивної інформації з метою прийняття конкретних управлінських рішень щодо оптимізації бібліотечної діяльності.

Ключові слова: бібліотечний маркетинг, маркетингові дослідження, маркетингові комунікації, маркетингові служби, маркетинговий інструментарій, ринок бібліотечних послуг, користувач наукової бібліотеки, задоволення читачьких потреб, бібліотечно-інформаційний сервіс.

Нова економічна ситуація та нова концепція управління призвели до реорганізації інформаційної діяльності бібліотек, спрямували бібліотечно-інформаційну систему на виробництво послуг на замовлення споживачів інформації за основними принципами і положеннями маркетингу [9, 20].

Перші маркетингові дослідження з'явилися ще на початку XX століття у США [3], а після другої світової війни у зв'язку з активним формуванням «ринку споживача» почали впроваджуватися в Європі [23]. Маркетингове дослідження – це наукове дослідження, спрямоване на систематичний збір, відображення та аналіз фактографічної інформації щодо потреб, думок, мотивації, ставлень та поведінки окремих осіб та організацій, пов'язаних з маркетингом, тобто всіма аспектами просування на ринку визначених послуг [19].

Своєрідною відповіддю на соціальні, економічні та політичні зміни у світовому суспільстві стали п'ять концепцій маркетингової діяльності, сформульовані американським маркетингологом Філіпом Котлером: вдосконалення виробництва, вдосконалення товару, інтенсифікації комерційних зусиль, сучасного та соціально-етичного маркетингу [11]. Дві останні обумовили застосування маркетингу у некомерційній сфері. Націлені на позитивну перспективу взаємовідносин зі споживачем, вони стали найконструктивнішими у бібліотечній діяльності. У світовій

економічній історії спостерігалось чимало спроб, спрямованих на забезпечення розвитку науки, освіти, культури, охорони здоров'я у спосіб активних ринкових відносин. Бібліотекознавці зі США, ФРГ та Швейцарії ще з 60–70 років XX століття висловлювалися на користь некомерційного маркетингу як засобу ефективного управління бібліотечною діяльністю. Згодом проблема привернула увагу країн ближнього зарубіжжя.

Основні принципи бібліотечного маркетингу в контексті сучасної бібліотечної практики були сформульовані одним з найавторитетніших представників європейської маркетингової школи, професором Міланського університету Жан-Жаком Ламбенем.

Перший принцип базується на тому, що задоволення інтересів особистості визначає добробут усього суспільства. Дійсно, отримуючи в бібліотеці інформацію, користуючись бібліотечними послугами та беручи участь у бібліотечних заходах, читачі задовольняють свої потреби в освіті, спілкуванні та підвищенні культурного рівня. Чим більше читачів у бібліотеці – тим вище освітній та культурний рівень населення у цілому.

Другий принцип виникає з твердження, що характер читачьких потреб визначається особистими пріоритетами читачів, заснованими на різних смаках, рівні культури та системі цінностей. Це – принцип «безумовності права вибору», який протистоїть колишньому «керуванню читанням» та дозволяє читачеві без обмежень реалізовувати свої читачькі потреби.

Третій принцип наголошує, що тільки за допомогою вільного та конкурентного обміну читач та бібліотека, з якою він взаємодіє, найкраще досягають своїх цілей. Під обміном розуміється такий засіб отримання бажаного, коли за товар або послугу пропонується певний засіб відшкодування (аналогічний товар, послуга або гроші). Звичайно, у бібліотечній сфері такий обмін є доволі своєрідним і зазвичай перетворюється на некомерційний. Це, скажімо, розширення, читачької аудиторії у відзнаку за високий рівень бібліотечного обслуговування, висока репутація бібліотеки в очах суспільства тощо. Тобто бібліотека «обмінює» свої послуги на можливість бути затребуваною та функціонувати у стабільних умовах.

Четвертий принцип формується як принцип пріоритету споживача і означає, що сам читач обирає собі бажану бібліотеку, літературу, а засоби бібліотечного маркетингу спрямовують та корегують цей вибір [13].

Вживаючи термін «бібліотечний маркетинг», фахівці з ближнього зарубіжжя трактують його по-різному. Для Л. Н. Герасимової – це засіб засвоєння та ефективного використання документних ресурсів [5]. І. К. Джералієвська вважає маркетинг запорукою виходу бібліотеки на

інформаційний ринок [6]. У авторів популярної книги «Маркетинговая ориентация библиотечно-информационной деятельности» В. К. Клюева та Є. М. Ястребової бібліотечний маркетинг виступає водночас і виробничим (бібліотечні продукти) і комерційним (адже за допомогою маркетингових заходів бібліотека перетворюється на прибуткову організацію), і некомерційним (адже мова йде про соціокультурний інститут) [9]. Низку дискусійних питань щодо впровадження господарського механізму в бібліотечну справу та формування нового типу взаємин бібліотеки і суспільства розглянуто у навчальному посібнику Є. В. Песоцької «Маркетинг услуг» [18] та монографії С. Н. Андрєєва та Л. М. Мельниченко «Основы некоммерческого маркетинга» [2]. Хоча в усіх публікаціях підкреслюється некомерційний характер базової бібліотечної діяльності, за цим проглядається єдина мета – обґрунтувати можливості платного бібліотечного обслуговування, номенклатури платних бібліотечно-бібліографічних послуг.

Водночас деякі вчені взагалі не визнають інноваційної ролі бібліотечного маркетингу, ототожнюючи його з традиційними формами бібліотечного обслуговування. Дехто вважає маркетинг неприпустимою комерціалізацією бібліотечної діяльності. Аргументується, що бібліотека ні за якими категоріями не може виступати як суб'єкт ринку, адже вона не здійснює прибуткову комерційну діяльність, не задіяна в конкурентних відносинах, а її інформація – не товар, а ресурс. Дехто не бажає розглядати з ринкової точки зору і бібліотечні послуги через низку обмежень економічного, соціального та морально-етичного характеру, що витікає із сутності бібліотеки як соціокультурного інституту [7]. Тож однією з особливостей бібліотечного маркетингу є згладжування протиріч між соціальним статусом бібліотеки як загальнодоступної некомерційної та невиробничої установи та госпрозрахунковими категоріями самоокупності, самофінансування та прибутку [1; 16; 22].

У реальності маркетинг вітчизняних бібліотек виник на початку 1990-х років минулого століття як наслідок встановлення ринкових відносин. Він став складовою частиною широкомасштабної кампанії переходу бібліотек на економічні методи управління поряд з іншими поняттями нового господарського механізму – платними послугами, позабюджетними джерелами існування тощо. Бібліотеки охоче залучилися до маркетингових досліджень з метою перетворення читачьких потреб у споживацький попит.

Формування ринкових структур в Україні супроводжувалося порушенням сталих соціально-економічних норм, ламкою традицій, стереотипів та усього укладу соціального (в тому числі бібліотечного)

життя. Крок за кроком ринок став настільки широким та різноманітним, а його вплив на економіку таким значним, що потребувалося створення особливого типу людської діяльності, спрямованої на задоволення потреб суспільства за допомогою обміну – маркетингової діяльності. Відтоді на сторінках професійної вітчизняної преси почали розглядатися питання розширення джерел фінансування бібліотек, підприємницької діяльності, впровадження маркетингових служб у практику бібліотек. Постали питання реклами, «паблик рилейшинз», платного обслуговування; виникла необхідність визначення поняття бібліотечного продукту [15].

Початком використання маркетингу у бібліотечному середовищі України стали: Інформаційний огляд Національної парламентської бібліотеки «Маркетинг и библиотека: Информ-обзор. Справка по материалам публикаций и практики работы библиотек» [14] та навчальний посібник «Новые условия хозяйствования и маркетинг в деятельности библиотек» Інституту підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури [17], де було обґрунтовано необхідність програмно-цільового підходу до проблеми виробництва і збуту бібліотечних послуг та прослідковано еволюційний шлях поступового впровадження маркетингу в діяльність бібліотек від цілковитого заперечення та численних дискусій щодо сумісності понять «ринок», «маркетинг» та «бібліотека» – до широкомасштабної підтримки, вивчення основ бібліотечного маркетингу, розробки його теорії, методики та активного просування.

Як управлінська категорія, бібліотечний маркетинг виступає стрункою системою організації та управління усіма сторонами бібліотечної діяльності: від комплектування, формування та збереження фонду – до диференційованого обслуговування. Тож за прийняття управлінських рішень щодо різних аспектів бібліотечної діяльності головним орієнтиром мають слугувати реально існуючі потреби користувача в інформації та усіх видах інформаційного обслуговування. Поєднання споконвічної бібліотечної місії з новітнім маркетинговим потенціалом створює міцне підґрунтя щодо успішного вирішення глобальних бібліотечних проблем.

Бібліотека як соціальний інститут продукує та пропонує до широкого використання знання, самоосвіту, дозвілля, естетичну і духовну насолоду. Вона не тільки надає у тимчасове користування друковану, електронну продукцію та матеріально-технічні засоби інших виробників, а й продає опосередковано (надає у користування) бібліотечно-бібліографічні та бібліотечно-інформаційні послуги, продукти власного виробництва, усну інформацію про фонди, консультації та безпосередньо продає – послуги з тиражування (ксерокопіювання, фотографування, друк) та палітурних робіт.

Оскільки бібліотека має суто соціальну спрямованість, її діяльність перш за все націлена на соціальний ефект. Це передусім – задоволення потреб споживачів у знаннях, самоосвіті, культурному самовдосконаленні та самовихованні. Одним з наріжних напрямів бібліотечної діяльності стає визначення потенційних споживачів, виявлення умов придбання ними її продукції, причин користування певним товаром чи послугою, вивчення читацьких пріоритетів та вподобань тощо. Ключовою функцією бібліотечного маркетингу стає формування системи взаємовідносин між бібліотекою з одного боку та користувачами з іншого, що передбачає створення таких умов, за яких користувач з мінімальними витратами часу та сил при максимумі зручностей отримає інформацію, документальні джерела, послуги. Саме ця соціальна основа маркетингу (орієнтація на споживача, задоволення його запитів та потреб) має найвищу цінність для наукової бібліотеки.

Завдяки специфіці бібліотечної діяльності важливе місце у комплексі бібліотечного маркетингу займає «паблік рілейшнз» (ПР), налаштований на довгострокову взаємодію з цільовими групами та формування іміджу бібліотеки. Об'єктами ПР виступають не тільки зареєстровані читачі бібліотеки, а й читачі потенціальні, які, можливо, стануть постійними відвідувачами, якщо переконаються у корисності та доступності бібліотечних послуг. Різноманітні форми (підготовка власних видань, контакти з пресою, презентації у стінах бібліотеки тощо) ПР перетворює на цілісну систему заходів, що створюють бібліотеці сприятливе середовище для діяльності [8]. Іншою важливою маркетинговою комунікацією є бібліотечна реклама, що відіграє провідну роль в інформуванні споживача у пропонувані товари та послугах. Бібліотека рекламує наявні фонди і власну продукцію за допомогою системи каталогів і картотек, інформаційних видань, виставок, масових заходів, усного консультування тощо. Бібліотечна реклама певною мірою протистойть комерційній рекламі, висуваючи на перший план не економічну, а соціальну, виховну та ідеологічну функції [21].

Дієвість тих чи інших маркетингових засобів багато в чому залежить від того, наскільки вдало вони співвідносяться у рамках певної концепції. Змістовний книжковий фонд може залишатися недоступним більшій кількості користувачів, якщо невдало вибрані часи роботи бібліотеки тощо.

Таким чином, товар (послуга), комунікація (ПР, реклама, зв'язок з громадськістю); реалізація товару (зручне розташування бібліотеки, часи її роботи), витрати зустрічної сторони (плата за оформлення читацького квитка, штраф за несвоєчасно повернуті книги) тощо стають своєрідним

бібліотечним маркетинговим інструментарієм. Основою ж бібліотечного маркетингу є **маркетингові дослідження** як систематизований процес збирання, накопичування, оброблення та аналізу об'єктивної інформації з метою прийняття конкретних управлінських рішень для оптимізації бібліотечної діяльності.

Орієнтовані на практику бібліотечної роботи, маркетингові дослідження є менш формалізованими у порівнянні, скажімо, з дослідженнями соціологічними, статистичними або психологічними. Про це, зокрема, свідчить ця розвідка, **об'єктом** якої став Користувач бібліотечних електронних інформаційних ресурсів; **предметом** – його споживацький інтерес; **базою** – Національна Бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), яка успішно діє на ринку науково-культурно-освітніх послуг вже понад дев'яносто років. Виходячи з останнього, відповідає потреба окремого визначення соціально корисної концепції діяльності НБУВ, сфер її впливу та ринку. Задовольняючи суспільну потребу в інформації, самоосвіті та набутті знань, НБУВ відтворює духовний та виробничий потенціал суспільства. Фактично вона вже давно є реальною господарською структурою, що має визначене підпорядкування, джерела фінансування, конкретні ресурси, контингент читачів, свій імідж, тобто власну ринкову нішу. Задоволення читацьких потреб на засадах маркетингу обумовлює її беззбиткову, рентабельну діяльність, досяжність, зрозумілість та відповідність матеріальним і людським ресурсам.

Стабільне та повноцінне функціонування наукової бібліотеки в умовах ринкової економіки неможливе без політики державного протекціонізму, створення правової бази її фінансово-економічної діяльності. Здійснюючи господарську діяльність відповідно до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), додатку до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (2000 р.) та Статуту бібліотеки, у червні 2008 року на засіданні Вченої Ради НБУВ було прийнято нормативно-методичне «Положення про організацію платних послуг, які надаються Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського» з розробкою пакету платних послуг, орієнтованих на потреби користувачів. Тож **метою** нашого дослідження стало об'єктивне визначення ставлення користувачів до введення у Бібліотеці системи платних послуг.

Проводячи дослідження, ми обмежили його рамки потребами користувачів **гуманітарного** профілю (як найактивніших споживачів бібліотечного середовища) у споживанні (запроваджених у гуманітарних читальних залах) платних послуг з використанням одного з виправданих **методів** маркетингових досліджень – **фокусних груп**, сутність якого

полягає в тому, що дослідження проводиться у невеличких групах шляхом безпосереднього (очного) збирання точок зору респондентів, що звужуються до фокусу дослідження. На Заході метод фокусних груп здобув широке визнання у бізнесі, промисловості (для випробування ідей щодо нової продукції) та для різнобічної оцінки телевізійної реклами [12].

Упродовж календарного місяця нами щодня неупереджено обиралися рухлива група респондентів (фокусна група) до десяти осіб, які залучалися до участі у 20–30-хвилинному обговоренні під керівництвом модератора (бібліотечного маркетолога), призначеного за принципом комунікабельності та знанням групової динаміки. У цілому протягом експерименту у гуманітарних залах у відкритій співбесіді взяли участь до 300 користувачів. Відомо, що для забезпечення репрезентативності дослідження кожен елемент генеральної сукупності повинен мати рівні, відмінні від нуля, можливості потрапити у вибірку. Саме тому фокусні групи охопили користувачів усіх категорій (зі вченим ступенем, аспірантів, спеціалістів, студентів) з розподілом питань пропорційно до загального професійного читачького складу.

Нижче розміщені запитання модераторів та найхарактерніші відповіді респондентів щодо системи платних бібліотечних послуг.

Запитання 1:

— До яких платних послуг, введених у гуманітарних залах, ви звертаєтесь найчастіше?

Відповіді (за градацією):

1. Користування власним фотоапаратом.
2. Копіювання документів на флеш-носії.
3. Підключення ноутбуку до електромережі.
4. Користування інтернетом більше години.

Запитання 2:

— Які соціально-психологічні фактори сприяють оперативному отриманню вами бібліотечних послуг?

Відповіді (за градацією):

1. Професіоналізм, етика і культура бібліотечних працівників.
2. Систематичне вивчення споживацьких потреб та побажань.
3. Допомога новим користувачам в ознайомленні зі спектром послуг.
4. Навчання основам комп'ютерної грамотності.
5. Пріоритетна допомога користувачам з обмеженими фізичними можливостями.

Запитання 3:

— Які види послуг ви хотіли б отримувати за додаткову плату?

Відповіді (за градацією):

1. Використання широкого спектру спеціальних технологічних засобів: принтерів, сканерів, настільних ксероксів, пристроїв запису на компакт-дисках тощо.
2. Надання бібліотечно-бібліографічної інформації на електронних носіях (дискетах, CD-ROM) або електронною поштою.
3. Комп'ютерний набір.
4. Необмежений доступ до ресурсів інформаційної мережі Інтернет.
5. Розширення бази повнотекстових електронних документів.
6. Забезпечення електронної доставки документів віддаленим абонентам.
7. Навчання у класах комп'ютерної грамотності.
8. Створення проблемно-орієнтованих БД на замовлення.
9. Користування ексклюзивними матеріалами на бібліотечному веб-сервері.
10. Складання каталогів домашніх бібліотек.
11. Складання зведеного довідника про бібліотеки України з електронними адресами та веб-сторінками для широкого використання.

Примітка: практичне застосування вищеназаних послуг багато в чому залежить від матеріального забезпечення, тож Бібліотека потребує постійної державної підтримки, розширення фінансування щодо.

Запитання 4:

— Яке ваше особисте ставлення до впровадження у Бібліотеці платних послуг?

Відповіді:

- Позитивне – 71 %.
- Негативне – 29 %.

Примітка: Слід зазначити, що прихильно до бібліотечних платних послуг ставляться здебільшого користувачі зі вченим ступенем та фахівці. Протилежна точка зору найчастіше спостерігається серед студентів та користувачів пенсійного віку з невеликим матеріальним ресурсом.

Запитання 5:

— Як на вашу думку, введені платні послуги впливають на рівень обслуговування?

Відповіді:

- Рівень обслуговування підвищився – 53 %.
- Залишився без змін – 47 %.

Запитання 6:

— Чи достатньо ви проінформовані про систему платних послуг?

Відповіді:

- Достатньо – 62 %.
- Недостатньо – 30 %.
- Не проінформовані зовсім – 8 %.

Примітка: На сьогодні рівень інформування читачів потребує найширшого використання внутрішніх бібліотечних пам'яток, витягу з «Правил користування Бібліотекою», «Положення про платні послуги», палітри об'яв, у тому числі – «рухомих» рядків на дисплеях моніторів. Тож під час запису нових читачів є потреба максимально повно інформувати їх щодо традиційних та новітніх бібліотечних послуг; рекомендувати види послуг, які виконуються за додаткову плату.

Запитання 7:

– Яким ви вважаєте рівень платного обслуговування нашої бібліотеки?

Відповіді:

- Задовільний – 59 %.
- Незадовільний – 41 %.

Протягом роботи фокусних груп респонденти внесли низку додаткових (часом несподіваних) рекомендацій щодо поширення спектру платних бібліотечних послуг: штраф за користування мобільними телефонами у читальних залах, розташування у холі кіоску з продажу канцтоварів тощо. Вони справедливо відмітили, що комфортність у Бібліотеці – це не набір окремих зручностей, а комплексна організація обслуговування середовища, зорієнтованого на споживача, передбачена, зокрема, такими факторами, як відповідним чином обладнане приміщення, працездатність комп'ютерного устаткування, а також система кондиціонування, освітлення, зручний розклад роботи тощо.

Відомо, що Бібліотека – це не тільки книжки та стіни, а й сукупність усіх особистих, пов'язаних з нею, впливів. Тож працюючи у фокусних групах, ми враховували індивідуальні психологічні характеристики респондентів у моменти їх прояву: почуття, уявлення, реакції, самовираження, сплески емоцій. Адже саме у такий спосіб можна виявити так звані приховані потреби. Респондентів заохочували давати відповіді у вигляді власних міркувань та думок, що дозволило їм відчувати, що вони мають право висловлювати особисту точку зору щодо пріоритетів бібліотечного обслуговування; безпосередньо впливати (тією чи іншою мірою) на формування загальнобібліотечної політики. Важливо й те, що респонденти були повідомлені щодо підсумків спостережень, тобто переконалися, що їх голос почули. Відзначимо, що особливу зацікавленість

виявили постійні користувачі. Саме вони внесли суттєві побажання щодо розширення номенклатури платних послуг, удосконалення системи обслуговування у цілому.

Систематичне використання маркетингу в бібліотечній практиці важливе як для сторони, що досліджує, так і для сторони, яка досліджується. З одного боку, робота Бібліотеки оцінюється певним чином, росте її імідж, виявляються слабкі місця. З іншого боку, визначаються пріоритетні читацькі потреби, корегуються послуги, враховуються професійні інтереси, забезпечуються комфортні умови праці.

У результаті бібліотечного маркетингового дослідження, проведеного за допомогою фокусних груп серед читачів гуманітарного профілю, була одержана змістовна інформація про шляхи оптимізації системи бібліотечних електронних платних послуг. Натомість надмірне захоплення комерціалізацією веде до відступу від принципу «вільності інформації в інтересах суспільства», виникнення проблеми обмеження доступу до інформації. У світовій економічній історії було немало спроб забезпечити розвиток освіти, культури та охорони здоров'я виключно в рамках активних ринкових відносин. Результатом стало не підвищення рівня обслуговування (як планувалося), а ситуація так званого неповного ринку, коли значна частина населення виключалася зі споживання послуг. Зважаючи на це та забезпечуючи конституційне право громадян на безкоштовне користування основними формами бібліотечного обслуговування, НБУВ надає своїм користувачам широкий спектр безкоштовних послуг: відвідування бібліотеки, консультації щодо фондів та правил користування, користування традиційним ДПА, наявність відкритого доступу до фондів, бронювання видань, можливість ознайомлення з фондами бібліотеки на виставках та відкритих переглядах, масові заходи, організовані у приміщенні бібліотеки тощо.

Дієвість маркетингових заходів багато в чому залежить від досвіду та інтелектуального потенціалу бібліотечних фахівців. Важливим чинником бібліотечного маркетингового мислення є відмова від пасивної стратегії обслуговування, зміна критеріїв оцінки його якості з перенесенням епіцентру з кількісних характеристик фондів на розвиток асортименту послуг, їх пріоритетність та швидкість надання.

Якщо раніше бібліотека в основному орієнтувалася на потреби читачів, задовольняючи вже існуючий попит, то призначення наступального маркетингу – у розширенні ринку бібліотечних послуг, виявленні нових, перспективних споживацьких груп. Чітке уявлення ринку інформаційних послуг та його кон'юнктури обумовлює створення стрункої системи

платних послуг з урахуванням запитів споживачів та можливостей бібліотеки. Запорукою вдосконалення управління бібліотечною справою є постійне формування бібліотечного попиту; планування обсягу та асортименту бібліотечно-інформаційних послуг. А застосування бібліотечних маркетингових досліджень дозволяє активніше просувати бібліотечні послуги та бібліотечну продукцію, повніше задовольняти інформаційні потреби споживачів, забезпечувати їх оперативний доступ до необхідної інформації. Отже, вважається за доцільне – створення спеціальних служб маркетингу у науковій бібліотеці, чітке планування маркетингової діяльності та підготовка кадрів бібліотекарів-маркетологів.

Переорієнтація бібліотечного обслуговування на особистість, увага до динаміки читацьких потреб та забезпечення рівноправного співробітництва у діаді «бібліотека-читач» обумовлює конкретизацію необхідних заходів щодо розширення спектру та покращення якості бібліотечних послуг, сприяє прийняттю обґрунтованих управлінських рішень щодо подальшого розвитку наукової бібліотеки у цілому.

Список використаної літератури

1. Аббакумова, Н., Герасимова, В. Маркетинг в библиотеке // Библиотекарь. – 1992. – № 3/4. – С. 14–15.
2. Андреев, С. Н., Мельниченко, Л. Н. Основы не коммерческого маркетинга. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 256 с.
3. Архипова, Т. С., Ключникова, К. М. Маркетинг в библиотечно-информационной деятельности США (по материалам зарубежной печати) // Науч. и техн. б-ки. – 1992. – № 4. – С. 41–44.
4. Войчак, В., Шевчук, И. А. Суть маркетинга и его современная концепция. – К., 1994.
5. Герасимова, Л. Н. Маркетинг информационных продуктов и услуг : учеб. пособие в 2 ч. / МГУК. Ч. 1. Основы маркетинговой деятельности. – М., 1995. – 71 с. ; Ч. 2. Информационные ресурсы маркетинга. – М., 1997. – 115 с.
6. Джерелиевская, И. К. Библиотека – субъект рыночных отношений (постановка проблемы) // Науч. и техн. б-ки. – 1992. – № 3. – С. 4–12.
7. Карташов, Н. Магия западных терминов и российские реалии // Библиотека. 1994. – № 11. – С. 16–20.
8. Клюев, В. К., Суворова, В. М. Благотворительная ресурсная поддержка библиотеки : науч.-практ. пособие. – М. : ЦНСХБ, 2000. – 89 с.
9. Клюев, В. К., Ястребова, Е. М. Маркетинговая ориентация библиотечно-информационной деятельности (Маркетинг в системе упр. б-кой) : учеб. пособие. – 2-е изд., дораб. и доп. – М, 2001. – 144 с.
10. Коваль, Т. М. Маркетингові дослідження в наукових бібліотеках // Бібліотечний форум України. – 2008. – № 2. – С. 2–7.

11. Котлер, Ф. Основы маркетинга : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1992. – 736 с.
12. Кроуфорд, Джон. Оцінка бібліотечних й інформаційних послуг. Серія публікацій «Асліб» із ноу-хау. – 1996. – 68 с.
13. Ламбен, Жан-Жак. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива : пер. с фр. – СПб : Наука, 1996. – 589с.
14. Маркетинг и библиотека: информационный обзор : Справка по материалам публикаций и практики работы библиотек / Гос. Респ. б-ка УССР им. КПСС. – К., 1991. – 22 с.
15. Медведєва, В. М., Міщенко, Г. Г. Інформаційний бізнес у сфері освіти, культури і мистецтва. – К. : КНУКіМ, 2000. – 96 с.
16. Михнова, М. Б. Знакомьтесь «Библиомаркет» // Библиотекарь. – 1992. – № 5. – С. 2–6.
17. Новые условия хозяйствования и маркетинг в деятельности библиотек. – К. : ИПКРК, 1991. – 216 с.
18. Песоцкая, Е. В. Маркетинг услуг. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 160 с.
19. Полторак, В. А. Маркетинговые исследования : методы и технологии. – Днепропетровск : Арт-пресс, 1988. – 136 с.
20. Саприкін, Г. Погляд на проблему маркетингових досліджень у бібліотеках // Імідж сучасної бібліотеки : зб. статей. – К., – 2001. – С. 13.
21. Феофанов, О. А. Реклама: новые технологии в России. СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 384 с.
22. Ястребова, Е. М. Маркетинг-микс и его эффективность // Библиотекарь. – 1992. – № 5. – С. 12–14.
23. Eine Marketinkonzeption fur offenfliche Bibliotheken. – Berlin, 1987. – 249 p.

Олена Шкурко,

заступник директора з наукової роботи

Науково-технічної бібліотеки Національного авіаційного університету,

здобувач КНУКіМ

ІННОВАЦІЇ У БІБЛІОТЕЦІ: ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО АВІАЦІЙНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті характеризуються інновації – впровадження та удосконалення системи менеджменту якості в діяльність бібліотеки. Розглядаються історичні засади виникнення і розвитку менеджменту якості, висвітлюється практичний досвід створення системи менеджменту якості в НТБ НАУ та визначаються його перспективи на майбутнє.

Ключові слова: бібліотека, інновації, менеджмент якості діяльності бібліотеки.

Управління інноваційними процесами в сучасній бібліотеці є актуальною і важливою проблемою. Постійне підвищення якості діяльності бібліотеки сприяє ефективності виконання її високої суспільної місії – задоволенню інформаційних потреб користувачів та забезпеченню доступу до світових інформаційних ресурсів. Виконання цих важливих завдань можливе в рамках єдиної системи менеджменту якості (СМЯ), яка вимагає чіткої орієнтації на кінцевий результат та постійної уваги до процесів безперервного покращення діяльності.

Поняття інноваційної організації, зокрема вищого навчального закладу (ВНЗ), досить нове. Характерним для інноваційного ВНЗ є повний цикл створення інновацій з такими процесами і операціями: генерація ідей, концептуальне рішення проблеми створення інновацій, дослідження, отримання патентів та ліцензій; прикладні дослідження, створення дослідно-конструкторських розробок, створення та документаційне забезпечення технологій; виробництво продукції, вирішення проблеми інвестицій, маркетингові дослідження, передавання продукції (послуг) на ринок. Так, інноваційний університет розглядається як університет підприємницького типу, для якого головною є наукова та освітня діяльність на основі інноваційних принципів управління та технологій [1; 2].

Варто наголосити, що в сучасних умовах жорстокої конкуренції між ВНЗ, коли демографічна ситуація в Україні свідчить про тенденцію зниження кількості абітурієнтів, навчальні заклади фактично «виборюють право» на навчання кожного студента. Звідси витікає необхідність для провідних ВНЗ виходу на позиції лідерства в освітньо-професійній сфері, тобто бути кращим у наданні освітніх послуг, підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів та ступенів, виконанні наукових досліджень та дослідно-конструкторських розробок.

Безперечно, якість вищої освіти неможлива без акредитації та сертифікації ВНЗ, впровадження та удосконалення у навчальних закладах СМЯ. Світовий та загальноєвропейський досвід свідчить про постійне збільшення кількості отриманих сертифікатів якості в різних галузях, зокрема у освіті. Тому бібліотека як важливий складник ВНЗ відповідно до вимог Болонської системи бере активну участь у наданні послуг освітньої та наукової діяльності, чітко орієнтуючись при цьому на вимоги та побажання споживачів (замовників) послуг.

Проблеми розроблення та впровадження системи якості в практику бібліотек досліджували російські та українські науковці: Л. Влащенко, Т. Грищенко, І. Карпова, О. Картава, О. Нікитенко, Л. Онищук, Н. Размарілова, В. Рябов, С. Симаковська, М. Терехова, В. Удотова, Н. Чупрікова, В. Ярошук та ін.

Теоретико-методологічні питання СМЯ в бібліотеках розглянуто в працях Л. Дубровіної. Окремі аспекти моніторингу якості бібліотечного обслуговування вивчали А. Клепиков, В. Ропотан, І. Кудрявцева, А. Зав'ялов. Проблеми визначення показників якості, вимірювання якості та ефективності діяльності бібліотек вивчали відомі зарубіжні дослідники П. Бокхорст та Р. Полл, російський науковець С. Меньшикова.

Проте практика свідчить, що українські бібліотечні фахівці та науковці майже не володіють інформацією про можливості розробки, впровадження та удосконалення СМЯ в бібліотеках. Саме тому виникла необхідність узагальнити напрацьований досвід впровадження та удосконалення СМЯ в науково-технічній бібліотеці Національного авіаційного університету (НАУ), що дозволить іншим бібліотекам швидше просуватися на шляху до отримання сертифікату якості та його підтвердження.

Дослідження історичних засад щодо виникнення та походження системи менеджменту якості дало змогу отримати цікаві факти. У другій половині 70-х років минулого століття, коли проходила кампанія щодо

поліпшення якості роботи продукції, з'явилась комплексна система управління якістю продукції (КСУЯП). На Львівській залізниці було ініційовано ідею щодо поліпшення якості перевезень, зниження експлуатаційних витрат, прискорення обороту вагонів. Досвід жителів міста Лева спирався на реальне життя і був підтриманий працівниками інших галузей матеріального та нематеріального виробництва. На підприємствах активно розроблялися стандарти якості роботи, де були чітко визначені показники результатів робіт, умови преміювання.

Активно впроваджувалася КСУЯП і в українських бібліотеках, де розгорталися змагання «Кращий за професією», «Відділ відмінної роботи». У великих бібліотеках державного та обласного рівнів було створено окремі структурні підрозділи – відділи і сектори НОП для ведення цієї роботи. Але вже в кінці 80-х років минулого століття в більшості підприємств і, зокрема, в бібліотеках КСУЯП було відмінено. Прийняття такого рішення пояснювалось владними структурами низькою ефективністю системи [3–5].

Значно поширилася практика проведення як в Україні, так і в зарубіжних державах різноманітних конкурсів, спрямованих на забезпечення високої якості продукції та є важливим чинником конкурентної боротьби виробників.

Відомо, що щорічно на виконання Постанови Кабміну України від 16.11.01 р. № 502 проводиться Всеукраїнський конкурс якості продукції (товарів, робіт, послуг) – «100 кращих товарів України», організатором якого є Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики. Цей конкурс проводиться під патронатом Президента України. Його метою є об'єднання зусиль з метою поліпшення якості та конкурентноздатності вітчизняної продукції, сприяння впровадженню на підприємствах України сучасних засобів управління якістю. Завдання конкурсу, з одного боку, визначити найкращі підприємства, а з іншого – надати підприємствам методику удосконалення своєї діяльності.

А національний конкурс із якості запроваджено у 1996 р. за ініціати́ви Української асоціації якості та Українського союзу промисловців і підприємців за підтримки Європейської організації з якості і Європейського фонду управління якістю (ЄФУЯ). Український національний конкурс з якості, що проводиться на засадах Моделі досконалості ЄФУЯ, занесено до реєстру «Національні нагороди з якості Європейських країн». Експертизу та оцінювання претендентів на Національну нагороду здійснюють спеціально підготовлені експерти з Експертно-методичного центру, що діє при Центральній конкурсній комісії. На останньому конкурсі

з якості підприємства-претендентів оцінюють близько 100 експертів. Приємно відзначити, що протягом усіх років результати оцінювання підприємств в Україні практично збігалися з європейськими.

Цікавий досвід з впровадження системи якості має Росія. Так, в Росії функціонує Рада з присудження премій Уряду в галузі якості продукції, і ще з 1996 року був оголошений конкурс, що мав на меті привернути увагу суб'єктів економіки до якості продукції. З 1992 року Санкт-Петербурзький Клуб менеджерів з якості разом з малим науково-виробничим і сервісним підприємством «Конфлакс» та журналом «Стандарты и качество» запровадили конкурс на звання «Кращий менеджер з якості ..... року». Одне із завдань цього конкурсу – розширення кола підприємств, які забезпечують якість на основі міжнародних стандартів ISO серії 9000.

Варто відзначити, що НАУ у вересні 2009 р. вперше брав участь у національному конкурсі з якості, підготувавши матеріали щодо дотримання університетом європейської моделі досконалості. Наукову бібліотеку як один з кращих підрозділів університету було включено до плану візиту групи експертів Українського національного конкурсу з якості. Експерти відвідали підрозділи бібліотеки та робочі місця, проводили співбесіди з членами персоналу, студентами, вели спостереження. Керівництво бібліотеки теж вело тривалі і плідні співбесіди з експертами, в процесі яких експертам надавались докази постійного вдосконалення різних напрямів діяльності з метою покращення якості роботи. За результатами проведеної комплексної експертизи було отримано схвальну оцінку діяльності бібліотеки. НАУ став фіналістом XIV Всеукраїнського конкурсу з якості, на якому посів III місце, а в результаті участі у Європейському конкурсі отримав сертифікат «Визначення досконалості в Європі» 4 зірки.

У вересні 2008 р. НАУ, перший серед державних ВНЗ, отримав сертифікат відповідності СМЯ університету вимогам міжнародного стандарту якості ISO 9001:2000 [6]. За рік, що пройшов з часу отримання сертифікату, проведено багато заходів для впровадження СМЯ в практику бібліотеки та подальше її удосконалення [7]. А у вересні цього року наглядовий аудит підтвердив отримання університетом цього сертифікату.

Коротка довідка про НТБ НАУ: бібліотека університету має фонд, який становить понад 2,4 млн примірників книжкових, періодичних та мультимедійних видань. Щорічно в університеті видається близько 200 найменувань монографій, підручників, навчальних посібників та понад 300 найменувань інших навчально-методичних розробок. Потужна інформаційно-пошукова система бібліотеки спрощує пошук необхідних

навчальних та наукових видань, є можливість замовлення видань через інтернет; в університеті – 10 читальних зал, 3 комп'ютерні класи, 101 комп'ютер, 51 з яких мають доступ до інтернету.

Згідно з наказом ректора університету від 23.04.2008 р. № 94/од була створена робочої група з питань розроблення, впровадження та удосконалення СМЯ в НАУ. Її члени – керівний склад підрозділів університету, відповідальні за якість у підрозділах, регулярно беруть участь у навчальних семінарах-тренінгах та проведенні внутрішніх аудитів. Цілями цих аудитів є:

- підтвердження відповідності документально оформленої СМЯ вимогам міжнародного стандарту ISO 9001: 2008 (введеного з цього року);
- оцінка результативності впровадження СМЯ в структурних підрозділах університету;
- забезпечення можливості покращення та удосконалення СМЯ;
- підтвердження виконання корегувальних дій з метою усунення виявлених невідповідностей;
- визначення ступеню дотримання критеріїв аудиту стосовно досягнення цілей і реалізації Політики університету у сфері якості.

Щомісяця тема аудиту є різною. Так, у червні цього року була тема: «Виконання вимог щодо процесу надання освітніх та наукових послуг», і одним з пунктів стандарту, який перевірявся, був п. 6.1 в, тобто процес СМЯ – «Управління інформаційними ресурсами бібліотеки». Перевірялось забезпечення навчальною літературою (на рівні студента, викладача, кафедри, інституту), а доказом відповідності були карти забезпеченості, узгоджені з науково-технічною бібліотекою. В результаті проведеного аудиту було доведено, що бібліотека активно співпрацює з підрозділами університету у справі формування фонду для забезпечення навчального процесу університету. На сайті бібліотеки на сторінці «Викладачам НАУ» створено розділ «Книгозабезпеченість», де вони можуть самостійно сформувати карти забезпеченості, замовити необхідні книжки для придбання бібліотекою. Завдяки плідній співпраці з викладачами збільшився рівень забезпеченості студентів літературою. Так, за рік забезпеченість літературою з хімії досягла 100 %, з авіаційної тематики – 90 %, а з технічних дисциплін – 85 %.

Метою тренінгів для навчання внутрішніх аудиторів, кандидатів у аудитори є надання дієвої допомоги та фахового інструментарію внутрішнім аудиторам та кандидатам у аудитори СМЯ університету для реалізації таких завдань:

- проходження аудиту СМЯ відповідно до вимог стандарту ISO 9001: 2008 з першого разу і без зауважень;
- стимулювання співробітників університету на досягнення цілей у сфері якості;
- досягнення стану саморегулювання у сфері управління якістю в університеті;
- запобігання виникненню невідповідностей;
- вибір оптимальної моделі управління якістю.

Проведення постійних навчань і тестування дозволяє отримати підвищення обізнаності керівного складу з питань СМЯ. Наведемо зміст тренінгів:

- вимоги розділу стандарту «Процеси життєвого циклу продукції» та їх інтерпретація щодо вищого навчального закладу; роль, задачі, відповідальність та послідовність дій керівництва вищого навчального закладу при розробці, впровадженні та удосконаленні СМЯ;
- вимоги розділу «Менеджмент ресурсів»; забезпечення управління процесами надання освітніх та наукових послуг; проведення моніторингу надання освітніх та наукових послуг; визначення та реалізація дій щодо управління невідповідною продукцією; виконання вимог щодо аналізу та удосконалення СМЯ; міжнародна стандартизація вимог до СМЯ: сучасний стан та перспективи розвитку.

Вивчення цих тем, лекції та практичні заняття допомагають підрозділам університету оперативно вирішувати питання, які виникають, працювати однією командою, розробляти моделі, загальні для всіх та спрямовані на забезпечення навчально-виховного процесу.

На засіданнях Методичної ради НТБ постійно розглядаються питання функціонування СМЯ в університеті, підготовки, організації та проведення аудитів СМЯ в бібліотеці, розробки планів заходів щодо усунення невідповідностей, виявлених при проведенні внутрішніх та зовнішніх аудитів.

Важливою бібліотечною інновацією стало створення восени 2008 року Школи якості. Спочатку було розроблено положення про Школу якості, далі – започатковано регулярне проведення засідань та занять. На цих заняттях постійна увага приділяється практичним питанням впровадження та удосконалення СМЯ в НТБ. Серед актуальних тем, які було розглянуто, – аналіз відмовлень у підрозділах, заходи для покращення обслуговування читачів, метою яких є оцінювання роботи за результативністю.

Практичні заняття з питань впровадження СМЯ сприяють засвоєнню теоретичних знань та удосконаленню освітніх та наукових процесів в НТБ. Ось лише деякі питання, які розглядалися на них: внутрішні аудити,

результативність, запобіжні та корегувальні дії, невідповідності, моніторинг вимірювань.

Враховуючи, що основний орієнтир діяльності бібліотеки в контексті впровадження СМЯ – усунення невідповідностей і постійне покращення діяльності, з метою здійснення оперативного контролю за виконанням плану була розроблена та впроваджена таблиця – додаток до звіту, яку керівники підрозділів заповнюють, якщо відсоток виконання планових завдань менше ніж 95 %, для визначення корегувальних та запобіжних дій:

№ п/п	Пункт звіту	% виконання	Причини (описати основні причини невиконання плану)	Корегувальні і запобіжні дії (якщо вони необхідні)

Практика довела, що аналіз таблиць, колективне обговорення їх результатів якнайкраще сприяють розвитку творчого мислення керівників, здатності знаходити приховані резерви для покращення обслуговування читачів, визначати не лише об'єктивні, але і суб'єктивні причини невиконання плану. Результатом проведення зазначених робіт стало покращення бібліотечно-бібліографічного обслуговування читачської аудиторії в НТБ.

Важливим аспектом впровадження СМЯ в практику бібліотеки є застосування кадрового менеджменту. Для виявлення здатності працівників до управлінської діяльності, оцінки їх професійного рівня було проведено анкетування «Самооцінка діяльності працівника». Аналіз результатів анкетування сприяв забезпеченню оптимальної розстановки працівників, виявленню тих працівників, які здатні очолити певні структурні підрозділи бібліотеки чи створити кадровий резерв на майбутнє.

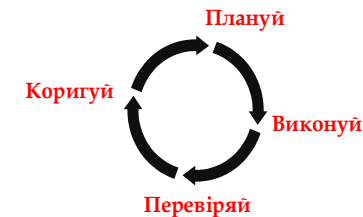
Навесні 2009 року було проведено опитування бібліотечних фахівців «Інноваційна діяльність: передумови та особливості впровадження в НТБ НАУ». Його мета – виявлення готовності бібліотечних фахівців до змін у діяльності бібліотеки, виявлення слабких та сильних сторін в управлінні, необхідність скласти портрет бібліотечного працівника.

Аналіз результатів тепинг-тестів, проведених залученим для цього фахівцем-психологом, дозволив дирекції НТБ отримати цінну інформацію та зробити висновки щодо здатності працівників до творчої чи монотонної роботи, визначити тих, хто має здібності до наукової діяльності, обслуговування читачів тощо.

А у травні 2009 р. в НТБ НАУ було проведено атестацію працівників,

яка відбулася з метою отримання об'єктивної оцінки професійної кваліфікації і ділових якостей працівників. Базуючись на розробленому Положенні про проведення атестації та відповідно до визначених критеріїв, аналізувались результати роботи працівників бібліотеки та визначались можливості їхнього професійного та посадового росту (відповідно до вимог п. 6.2.2. ISO 9001: 2008). У результаті атестації п'ять осіб було рекомендовано на повторну атестацію через рік за умов оволодіння комп'ютерною грамотністю, шість осіб було переведено на більш високі посади, двом особам рекомендовано підвищення за наявності вакансій. Проведення атестації сприяло оптимальній розстановці кадрів у бібліотеці.

Упровадження системи менеджменту якості допомогло НТБ НАУ значно підвищити рівень задоволеності читачів (студентів, професорсько-викладацького складу, співробітників університету) організацією обслуговування. Цьому сприяла досить проста і зрозуміла для всіх методика, розроблена на основі загального принципу менеджменту, запропонована Е. Демінгом. Вона застосовується до усіх процесів циклу: «Плануй – Виконуй – Перевірай – Корегуй» (рисунок).

Загальний принцип менеджменту якості на базі циклу Демінга:

- ❖ плануй – визначай цілі і процеси, необхідні для досягнення результатів відповідно до вимог користувача та політики організації;
- ❖ виконуй – упроваджуй процеси СМЯ, працюй, якісно виконуй свої обов'язки;
- ❖ перевірай – забезпечуй моніторинг та постійно вимірюй процеси відповідно до політики, цілей і вимог щодо надання послуг та повідомляй про результати;
- ❖ корегуй – сприяй постійному удосконаленню ефективності процесів, впроваджуй інновації.

Покращенню обслуговування користувачів сприяло також проведення опитування читачів «Якість роботи бібліотеки – очима користувачів», скринька скарг та пропозицій – тобто зворотній зв'язок з користувачами.

Реалізації основних принципів СМЯ, в основу якої покладено безперервний процес: постановка та реалізація цілей, постійне поліпшення, сприяв моніторинг вимірювання процесів [8]. Впровадження у свою діяльність Моніторингу якості бібліотечно-інформаційного обслуговування, як елементу СМЯ з середини 2009 р. дозволило НТБ здійснити перший крок до безпаперового документообігу.

У ньому наведено основні показники якості роботи бібліотеки, розроблені методичні рекомендації з розрахунку показників діяльності окремих її підрозділів.

Керівник кожного структурного підрозділу заносить дані до окремої сторінки, позначеної відповідною літерою у певні терміни, визначені Методичною радою бібліотеки (раз на місяць, раз на рік). Є певні показники, які вносить дирекція (вони стосуються, наприклад, кількості потенційних користувачів). Дуже зручним є занесення даних моніторингу у форматі Excel, оскільки автоматично розраховуються деякі показники підрозділів (наприклад, відвідуваність), загальнобібліотечні показники, а дані таблиць будуть використані у річному плані, звіті підрозділів та НТБ у цілому.

Запропоновано основні розділи моніторингу: загальне використання бібліотеки та її засобів, якість фонду, доступність фонду. Це – тільки перші кроки, моніторинг постійно удосконалюється для впровадження у підрозділах НТБ та у СМЯ університету.

Важливим аспектом реалізації проекту впровадження СМЯ в бібліотеці є застосування процесного підходу, який забезпечує досягнення високої якості освітніх та наукових послуг. Такий підхід дає можливість установити єдиний ланцюг діяльності, починаючи від встановлення вимог до фахівців з боку читачів і закінчуючи об'єктивною оцінкою та підтвердженням їх задоволеності бібліотечним обслуговуванням. При цьому забезпечується ефективна взаємодія як між безпосередніми учасниками навчально-виховного процесу (навчально-методичним управлінням, управлінням гуманітарного розвитку, науково-дослідною частиною, кафедрами, факультетами, студентами), так і структурними підрозділами НТБ. Варто наголосити, що впровадження процесного підходу дозволяє закріпити відповідальність кожного за певну діяльність та її результати.

Дирекція бібліотеки, як і інші керівники підрозділів разом з групою науково-методичного забезпечення СМЯ, сектором менеджменту якості підготовки фахівців регулярно аналізують результати діяльності, отримані за допомогою вимірювання та вивчення всіх технологічних процесів, заслуховують їх на нарадах з якості і на підставі цього аналізу встановлюють

пріоритетні напрями вдосконалення системи якості. Одночасно вивчаються і аналізуються найновіші методи управління, які можуть бути ефективно застосовані, нові міжнародні стандарти, на основі чого і приймаються рішення про доцільність їхнього впровадження.

Кардинальні зміни здійснені в організації документообігу відповідно до вимог СМЯ. Практика свідчить, що важливою є актуалізація всіх нормативних документів, які розробляє НТБ. Всі вони розроблені за формами СМЯ та переглядаються раз на рік для внесення змін, а якщо зміни перевищують 25 %, то розробляється новий документ.

Перспективними напрямками розвитку НТБ передбачено: уточнення показників, які безпосередньо впливають на якість роботи НТБ, розроблення нових положень про відділи відповідно до вимог СМЯ з урахуванням входу та виходу процесів, взаємодії з іншими підрозділами, збільшення діапазону визначення статистичних показників діяльності кожного працівника за окремими видами робіт.

Для забезпечення задоволеності споживачів буде проводитись постійне удосконалення сайту НТБ, а також розроблення нової поліпшеної програми для реєстрації читачів, а повторне опитування читачів восени 2009 р. буде сприяти аналізу динаміки показників, визначенню середнього рівня задоволеності читачів.

Отже, впровадження системи менеджменту якості в практику НТБ НАУ зумовило її вихід на рівень світових стандартів, сприяло формуванню в бібліотечному колективі атмосфери творчості та постійного наукового пошуку для удосконалення діяльності, допомогло реалізувати одну із основних вимог СМЯ бібліотеки – чітку орієнтацію на потреби та побажання сучасних читачів-замовників інформаційних послуг.

Список використаних джерел

1. Берестова, Т. Ф. От инновационных проектов – до статуса инновационного вуза / Т. Ф. Берестова // Научно-техническая информация. Сер. 1, Организация и методика информационной работы. – 2009. – № 6. – С. 26–31.
2. Полонский, В. М. Инновации в образовании (Методологический аспект) / В. М. Полонский // Инновации в образовании. – 2007. – № 3. – С. 4–12.
3. Історія Львівської державної обласної бібліотеки для дітей [електронний варіант]. – Режим доступу : <http://parents.lodbg.org.ua>. – Загол. з екрану. – 14.08.2009 р.
4. Нормування праці [електронний варіант]. – Режим доступу : www.refine.org.ua. – Загол. з екрану. – 14.08.2009 р.
5. Пахомова, Т. Безпечення якості та управління нею в органах публічної влади. – Право України. – 2003. – № 8. – С. 35–40.

6. ДСТУ ISO 9001: 2001. Системи управління якістю: вимоги. (ISO 9001: 2000, IDT). – Введ. 2001–10–01. – К. : Держстандарт України, 2001. – 23 с.

7. Вахнован, В. Ю., Шкурко, О. П. Впровадження системи менеджменту якості в практику роботи Науково-технічної бібліотеки Національного авіаційного університету / В. Ю. Вахнован, О. П. Шкурко // Вісник книжкової палати. – 2009. – № 4 (153). – С. 10–13.

8. Полл Розвита, Бокхорст Петер те. Измерение качества работы: международное руководство по измерению эффективности работы университетских и других научных библиотек / Розвита Полл, Петер те Бокхорст / пер. с англ. – М. : Логос, 2002. – 152 с.

УДК [025.2:004.77]:027021(470+571)

Светлана Власова,

ст. науч. сотрудник

Библиотеки по естественным наукам РАН, канд. техн. наук

Яков Докторов,

ст. науч. сотрудник

Библиотеки по естественным наукам РАН, канд. физ.-мат. наук

Николай Каленов,

директор Библиотеки по естественным наукам РАН,

д-р техн. наук, профессор

Елена Кочукова,

ст. науч. сотрудник Библиотеки по естественным наукам РАН

Оксана Павлова,

мл. науч. сотрудник Библиотеки по естественным наукам РАН

ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ КОМПЛЕКТОВАНИЯ ЦБС БЕН РАН

Академические библиотеки, существующие с момента создания Российской академии наук, выполняют задачу, с одной стороны, хранителей знаний, с другой – обслуживающих центров, предоставляющих исследователям необходимую информацию. Для обеспечения координации действий в области формирования фондов и информационно-библиотечного обслуживания, а также в целях экономии ресурсов библиотеки академических институтов были объединены в централизованную библиотечную сеть (ЦБС).

В настоящее время Библиотека по естественным наукам (БЕН) РАН возглавляет одну из крупнейших в России централизованную библиотечную сеть, включающую 135 библиотек, совокупный фонд которых составляет около 13 млн экземпляров. Это библиотеки Научных центров, отделений и филиалов РАН; крупные отраслевые библиотеки, имеющие собственные филиалы; библиотеки, территориально удаленные от других и функционирующие самостоятельно, расположенные во многих регионах России.

БЕН РАН имеет договорные отношения с 28 библиотеками, такими как: Центральная библиотека Дальневосточного отделения РАН, библиотека

Акустического института им. Н. Н. Андреева, Научная библиотека Коми научного центра Уро РАН и др. Более 50 библиотек, входящих в ЦБС, являются подразделениями БЕН РАН (их сотрудники входят в ее штат, все фонды числятся на балансе БЕН).

Остальные библиотеки, входящие в ЦБС БЕН РАН, являются подразделениями академических институтов и не подчиняются в административном плане Центральной библиотеке, хотя методическое руководство их деятельностью возложено на БЕН. Все они выполняют различные функции в информационном обеспечении ученых.

Центральная библиотека выполняет технологические и методические функции для библиотек ЦБС, ведет многоотраслевое комплектование, поддерживает доступ к удаленным ресурсам для сети, осуществляет внешние связи с другими организациями. Отделенческие (библиотеки тематических отделений РАН) или приравненные к ним – обслуживают несколько родственных по профилю НИИ, фундаментально комплектуют научную литературу по определенным отраслям знаний, поддерживают связи с профильным отделением. Библиотеки НИИ РАН – узкоотраслевые по профилю комплектования, используют при обслуживании ученых информацию, фонды, услуги ЦБ и отделенческой библиотеки, вписаны в структуру НИИ. Как отделенческие, так и библиотеки НИИ РАН ориентированы на обслуживание конкретного научного коллектива с четко определенными информационными потребностями.

Одной из основных функций БЕН РАН было и остается комплектование фондов библиотек, входящих в ЦБС, научной литературой.

Существенной особенностью комплектования библиотек ЦБС БЕН РАН является то, что оно всегда проводилось в централизованном порядке. Комплектование библиотек ЦБС обеспечивается двумя подразделениями БЕН:

- отделом комплектования отечественной литературой (ОКОЛ);
- отделом комплектования иностранной литературой (ОКИЛ).

В 2003 г. в журнале «Информационные ресурсы России» была опубликована статья, в которой подробно изложены подходы к централизованному комплектованию фондов библиотек академических институтов, реализованные в Библиотеке по естественным наукам РАН [1]. БЕН является библиотечно-информационным центром, обеспечивающим через свою сеть библиотек в академических институтах информационную поддержку научных исследований, проводимых РАН в области естественных наук. Комплектование фондов библиотек, входящих в централизованную библиотечную сеть БЕН РАН, базируется на двух основных принципах:

1. Обеспечение максимальной информативности заказываемых изданий.

2. Поддержка сбалансированного обеспечения литературой научных направлений РАН.

В ЦБС БЕН РАН реализованы четыре вида технологии текущего комплектования:

- подписка на отечественные журналы;
- подписка на зарубежные журналы;
- приобретение отечественных неперидических изданий;
- приобретение зарубежных неперидических изданий.

В последние годы с развитием сетевых технологий в БЕН РАН активно реализуется и пятый вид комплектования – приобретение прав доступа к электронным версиям изданий, в первую очередь к полным текстам научных журналов.

Библиотека по естественным наукам получает целевое финансирование, выделяемое по специальной программе Президиума РАН, на приобретение информационных ресурсов, необходимых ученым. Недостаточность этих средств (анализ показывает, что на получаемые средства может быть приобретено лишь около 40 % информации) обуславливает необходимость решения оптимизационных задач, связанных с определением конкретного перечня информационных ресурсов, подлежащих приобретению.

Ресурсы, централизованно приобретаемые БЕН, можно разделить на три группы: научные журналы в печатной форме; неперидические печатные издания, получаемые по обязательному экземпляру из Российской книжной палаты или закупаемые в книготорговых и издающих организациях; электронные версии журналов и книг, а также базы данных, к которым Библиотека приобретает сетевой доступ для своих пользователей.

В связи с катастрофической нехваткой средств, выделяемых в последние годы на закупку литературы Академией наук, зарубежная литература приобретается в единственном экземпляре в фонды Центральной библиотеки (по данным 2008 г., в фонд поступило чуть больше 500 экз. книг).

Отечественными изданиями комплектуются все академические библиотеки ЦБС. На их долю приходится большая часть централизованного потока литературы. Для многих библиотек, в связи опять-таки с недостаточным финансированием, это единственный вид комплектования.

Автоматизированная технология централизованной подписки на

отечественные журналы в БЕН РАН существует около 30 лет. В современном варианте она предусматривает централизованную подписку только для 52 московских библиотек, являющихся отделениями БЕН. Подписка осуществляется каждое полугодие. В зависимости от организации, принимающей подписку, часть журналов поступает непосредственно в адрес отделения БЕН, часть – в ЦБ, где на основании БД подписки осуществляется распределение журналов между отделениями. В течение недели вся поступившая периодика развозится по соответствующим отделениям транспортом ЦБ. На 2009 г. БЕН РАН формировала подписку в Академиздатцентре «Наука» РАН по специальным льготным ценам для академических учреждений, «Центроэкс» («Успехи физических наук», «Успехи химии», «Известия РАН. Серия химическая») также по льготным ценам, в Управлении Федеральной почтовой службы филиал «Почта России» по г. Москва и Московской области.

Приобретение прав доступа к электронным версиям журналов вместо подписки на печатные издания – это реалии сегодняшнего дня. К сожалению, ситуация с электронными версиями российских научных изданий обстоит хуже, чем с доступом к зарубежным изданиям. Тем не менее, Библиотека естественных наук РАН старается выявлять появление новых электронных журналов и возможность коммерческого доступа к отечественным журналам. С 2007 г. оформлена подписка на электронные версии 6 журналов, в 2008-м – на доступ к 13 изданиям. В прошлом году оформлен доступ к 165 электронным полнотекстовым версиям журналов (из них 108 издаются Академиздатцентром «Наука» РАН). Для сравнения с зарубежными научными журналами: пользователи БЕН РАН имеют доступ более чем к 2 тыс. периодических изданий и 2,5 тыс. электронных [2].

Информационной основой комплектования отечественными неперiodическими изданиями являются обязательный экземпляр Российской книжной палаты, еженедельно получаемый ЦБ, образцы изданий, поступающих по мере их выхода из ряда московских издательств, а также тематические аннотированные планы издательств «Наука» и Сибирского отделения (СО) РАН, ряда региональных издательств («Дальнаука», изд-во «РНБ» СПб и др.).

Естественно, что в процессе комплектования Библиотека по естественным наукам активно взаимодействует с издательствами и книготорговыми организациями.

Сегодня основными поставщиками БЕН РАН являются как старейшие участники отечественного рынка научной литературы (изд-во «Наука»,

«Физматлит», «УРСС», «Научный мир», «Оптим», «Большая Российская энциклопедия», «ГЕОС», «Горячая линия-телеком», «БХВ», «Наука и техника», «Вузовская книга», «Высшая школа» и др.), так и недавно работающие в этой сфере организации. С 2007 г. Библиотека по естественным наукам РАН стала напрямую работать с издательствами «Эксмо», «Альянс», «Астрель», «Гуманистика», «ТЕРРА», «Инфра-М». ОКОЛ БЕН РАН в 2008 г. активизировал работу по приобретению в Единый фонд ЦБС БЕН РАН региональной малотиражной ведомственной литературы. Здесь нам очень помогают коллеги из издательства СО РАН Новосибирска (по электронной почте им отправляются заявки на приобретение данной литературы), а также из издательств Сарова и Нижнего Новгорода.

Для комплектования зарубежными неперiodическими изданиями используется информация, представленная в базе данных «Books in print» (БЕН РАН имеет сетевой доступ к ней), отражающая новые издания, появляющиеся в мире, а также каталоги ведущих мировых научных издательств, выставленные на их сайтах.

Традиционно процесс централизованного комплектования научных библиотек включает в себя следующие процессы (технические вопросы, связанные с оформлением заказа на издания, оплатой, регистрацией поступлений и т. п., мы здесь не рассматриваем):

- изучение информационных потребностей пользователей (в случае ЦБС БЕН РАН – ученых обслуживаемых институтов), результатом которых являются тематико-типологические планы комплектования (ТТПК) каждой библиотеки и ЦБС в целом (сводный ТТПК);
- анализ отечественного и зарубежного книжных рынков в области естественных и точных наук;
- отбор изданий, значимых для обслуживаемых ЦБС БЕН РАН ученых;
- формирование перечня изданий, подлежащих заказу для каждой библиотеки, с учетом имеющихся финансовых ресурсов.

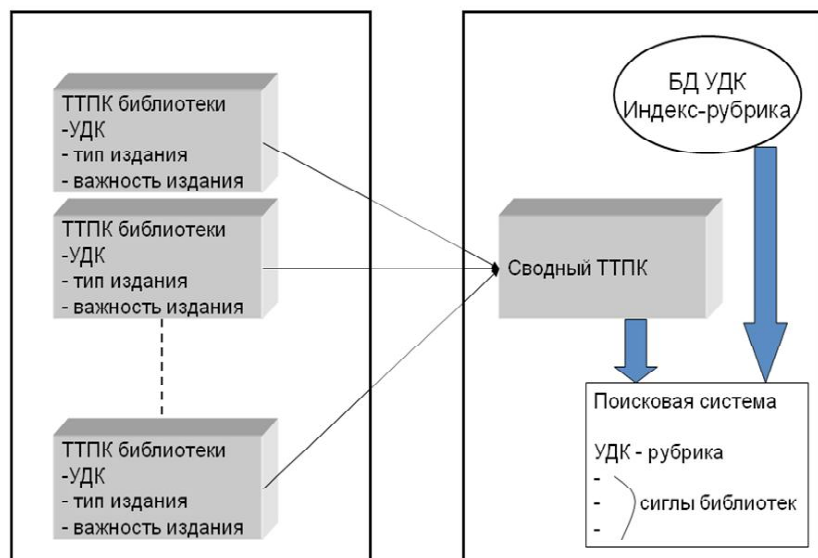
Сводный тематико-типологический план комплектования, являющийся основой для комплектования библиотек, играет значительную роль в централизованной системе комплектования ЦБС БЕН РАН. ТТПК представляет перечень индексов и соответствующих им тематических разделов УДК с указанием по каждому из них видов требуемой литературы (справочники, монографии, учебные или научные издания), а также уровень важности каждого вида издания для данной библиотеки.

В последние годы быстрая смена приоритетов в информационных

потребностях ученых и специалистов РАН требует оперативного изменения ТТПК библиотек. Несоответствие реальных потребностей читателей в информации с ТТПК библиотеки, обслуживающей их, приводит к образованию пробелов в фонде и накоплению непрофильной литературы.

С особой остротой проблема актуализации ТТПК проявляется при комплектовании фондов иногородних библиотек НИУ РАН, которое осуществляется специалистами Центральной библиотеки (ЦБ) заочно.

Развитие современных информационных технологий позволило решить проблему оперативного отслеживания имеющихся ТТПК реальным потребностям ученых на качественно новом уровне. С 2005 г. в БЕН РАН работает автоматизированная интерактивная система формирования и поддержки ТТПК, что позволяет осуществлять оперативное отслеживание соответствия имеющихся ТТПК информационным потребностям ученых. На рисунке представлена структурная схема автоматизированной системы формирования и поддержки ТТПК.

Структурная схема автоматизированной системы формирования и поддержки ТТПК

Разработанный специалистами БЕН РАН пакет прикладных программ позволяет каждой библиотеке создавать свой ТТПК, вводя индексы в соответствии с таблицами УДК, выбирая тип необходимых изданий и уровень их важности из фиксированных списков. В настоящее время в ЦБС БЕН РАН при подготовке ТТПК используется деление литературы на три типа: научная, справочная и учебная. Уровней важности выделено также три: «необходимо иметь в фонде», «желательно иметь в фонде» и «возможно иметь в фонде». Дружественный диалоговый интерфейс с достаточно мощной системой формально-логического контроля обеспечивают комфортность работы и сводят к минимуму возможные ошибки. Кроме того, система дает возможность осуществлять просмотр и корректировку ранее введенной информации, что позволяет легко актуализировать ТТПК. Файлы, полученные от библиотек с ТТПК, объединяются в единую базу данных ТТПК, образуя сводный ТТПК ЦБС БЕН РАН. Актуализация ТТПК конкретной библиотеки может осуществляться с рабочего места комплектатора в ЦБ.

Автоматизированная система интерактивной поддержки ТТПК позволяет в целом оптимизировать комплектование библиотек ЦБС БЕН РАН на современном этапе без значительных трудовых и временных затрат как со стороны комплектаторов ЦБ, так и сотрудников библиотек сети. В настоящее время в ЦБС БЕН РАН в автоматизированном режиме созданы и поддерживаются тематические профили 72 библиотек.

ТППК библиотек способствуют повышению качества комплектования фондов ЦБС БЕН РАН. Однако, являясь формальным инструментом, они не могут решить проблему интеллектуальной оценки информационной ценности конкретного издания для ученых того или иного института.

Традиционно вопросы приобретения издания в фонды библиотеки НИУ РАН решались специалистами-комплектаторами данной библиотеки и ЦБ. Однако сложности современных научных дисциплин, динамика развития фундаментальных исследований, многопрофильность исследований институтов существенно усложняют решение этого вопроса, что особенно критично в условиях ограниченного финансирования на приобретение литературы. Сотрудники библиотек, хотя и имеют богатый опыт работы с учеными в данной области науки, не могут одинаково хорошо разбираться во всех областях исследований обслуживаемого ими института.

В последние годы в Библиотеке по естественным наукам развивается принципиально новый подход, в основе которого лежит привлечение пользователей (учёных РАН) к процессу оценки изданий, предлагаемых

книжным рынком, и учёт этих оценок при решении вопроса о заказе и приобретении конкретного издания для библиотек ЦБС БЕН РАН. Данный подход реализован в виде экспертной системы централизованного комплектования научных библиотек, разработанной при поддержке РГНФ (грант 08-03-12104в) на базе современных сетевых технологий.

Развитие сетевых технологий открывает перед комплектователями широкие возможности, связанные с оперативным информированием научного сообщества о предложениях отечественного и мирового книжных рынков, со сбором экспертных оценок научной ценности изданий, формированием заказов на издания. Особенно эффективно использование современных коммуникаций для целей централизованного комплектования. Именно в этом направлении работает в настоящее время БЕН РАН. Внедрение Интернет-системы экспертных оценок позволяет эффективно решать данные задачи.

Для предварительного отбора зарубежных изданий, соответствующих сводному ТТПК, ЦБС БЕН РАН используются сетевые версии аннотированных БД ведущих зарубежных изданий (Springer, Elsevier, Wiley и др.), а также БД «Books in Print». На сайте БЕН информация о зарубежных изданиях выставляется по мере накопления определенной порции информации. Надо заметить, что иностранные издания приобретаются БЕН только по результатам оценок экспертов. Опять-таки из-за недостатка финансирования в Единый фонд в 2008 г. поступило около 500 названий зарубежных книг, что составило не более 30 % от массива литературы, получившей высокие оценки.

Для комплектования отечественной литературой используется информация, поступающая еженедельно из Российской книжной палаты по электронной почте и содержащая библиографические описания изданий, поступивших из РКП по обязательному экземпляру. После предварительного просмотра полученного массива отобранные записи загружаются в буферную базу. Из неё 2 раза в месяц информация об отечественных изданиях выгружается на сайт БЕН РАН. Соответственно, каждые две недели информация об оценённых изданиях поступает к комплектователям для определения номенклатуры и экземпляжности заказываемых изданий. На рис. 1 представлена структурная схема экспертной системы, описание которой подробно изложено в журнале «Библиосфера» [3].

Разработанная Интернет-система экспертных оценок предложений книжного рынка позволяет существенно повысить качество комплектования академических библиотек, в первую очередь, удаленных

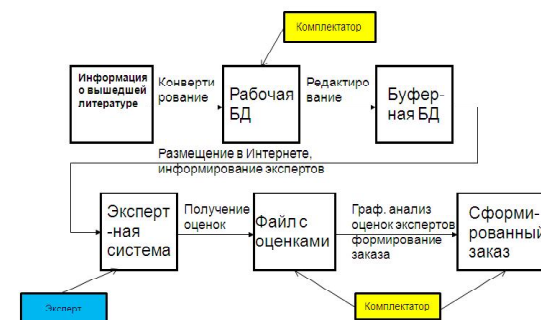

Рис. 1. Структурная схема экспертной системы

от Москвы, так как представители московских библиотек имеют возможность знакомиться с выходящей литературой на выставках новых поступлений, два раза в месяц проводимых в БЕН РАН. Экспертная система предусматривает работу с данной информацией экспертов, зарегистрированных в БЕН РАН.

В настоящее время в оценке литературы принимают участие 420 экспертов из 92 научно-исследовательских институтов РАН. Большую часть экспертов представляют ученые отделения биологических наук, отделения наук о Земле, химии и физических наук. Менее всего представлены ученые отделения математических и общественных наук. Все эксперты являются сотрудниками РАН, среди них докторов наук – 40 %, кандидатов наук – 33 %, научных сотрудников (ведущих специалистов) – 27 %.

С сайта БЕН РАН по ссылке «**Экспертная система**» пользователь получает к ней доступ. Также имеется возможность просмотра данной информации для любого пользователя Интернета. Для этого на сайте БЕН РАН (www.benran.ru) достаточно кликнуть «мышкой» по строчке «**Новые книги**» (рис. 2).

Информация об изданиях с оценками экспертов поступает на автоматизированное рабочее место комплектователя (АРМ-К) для проведения анализа (в т. ч. графического). Программные средства, реализованные в среде EXCEL, обеспечивают удобный интерфейс, ориентированный на специалистов-комплектователей, и позволяют проводить качественный анализ об информации об изданиях и оценок экспертов. На рис. 3 представлен пример графика распределения оценок изданий из выбранной рубрики (в данном случае «Науки о Земле»).

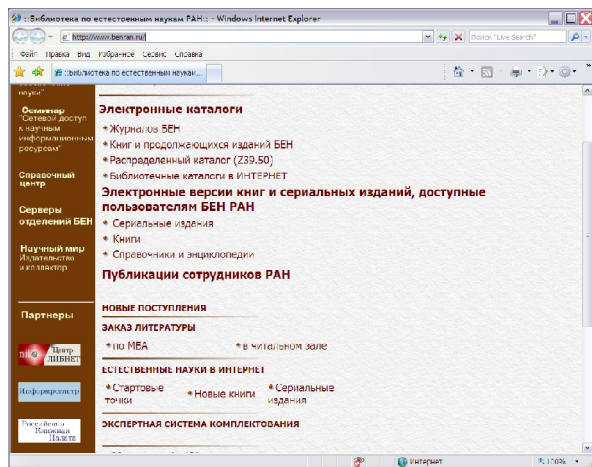

Рис. 2. Сайт БЕН РАН

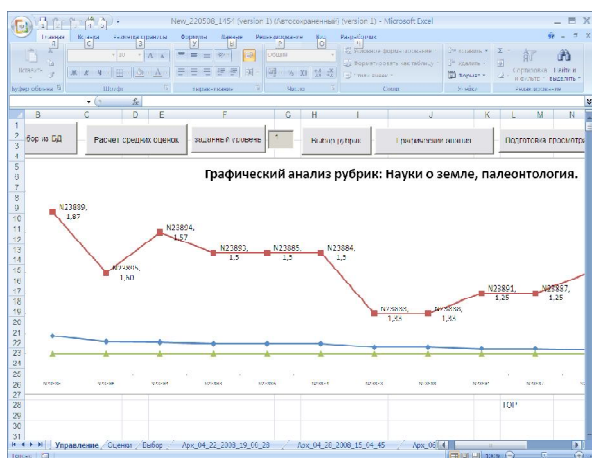

Рис. 3. График распределения оценок изданий

Также специалистам-комплектовщикам в удобном виде представляется подробная информация об издании: номер Российской книжной палаты, название книги с кратким библиографическим описанием и указанием рубрики, к которой она относится. Здесь же отражаются данные об

экспертах: общее количество экспертов, принявших участие в оценке издания, ФИО каждого из них с указанием института, в котором он работает, оценка каждого эксперта, средние оценки и т. д.

В настоящее время используется следующая система оценок отечественных изданий:

- «0» – издание не представляет интереса для ученых;
- «1» – издание представляет интерес для ЦБС БЕН РАН;
- «2» – издание имеет высокую научную значимость.

Получившими положительную оценку считаются издания, для которых средняя оценка 1 балл, или имеющие хотя бы от одного эксперта высшую оценку (2 балла). Также учитывается наличие высокой оценки профильного института, количество экспертов, принявших участие в экспертизе, и их научная степень.

В течение 2008 г. из Российской книжной палаты поступило 28 438 записей по основным разделам естественных наук, из них загружено в систему для оценки экспертами 4342 (15 %) записи. Положительную оценку получили 3945 изданий (90 %), из них высокую – 2001 издание (49 %). Поступили в Единый фонд ЦБС 3864 (89 %) издания. Так как БЕН РАН стоит в списке получателей бесплатного обязательного экземпляра только под № 13, то, к сожалению, не вся литература, информация о которой предоставляется экспертам, поступает в ЕФ ЦБС БЕН РАН. Это происходит из-за неполного исполнения закона «Об обязательном экземпляре...» издательствами. Информационные потребности ученых в разных отраслях знаний значительно отличаются, поэтому анализ экспертных оценок изданий, относящихся к разным тематическим группам, проводится по различным методикам.

В таблице приведены данные о литературе, получившей высокую оценку по видам изданий.

Из таблицы видно, что наибольшим спросом у ученых пользуется научная литература (58 %). Наиболее интересны издания по нанотехнологиям, фундаментальной физике, бестопливной энергетике, об альтернативных источниках энергии, разработках на стыке различных отраслей знаний, по геологии, поиску и месторождению горных пород, геоморфологии, минералогии, экологии и природопользованию, интересны издания по тектонике, изменениям климата и метеорологии, по химии, химической технологии, биологии, медицине и сельскому хозяйству.

Учебные пособия представляют для специалистов НИУ РАН также значительный интерес, но закупка учебников для фондов библиотек

Таблица

Издания по отраслям науки	Вид издания — оценка 1 + 2			
	Научная	Учебная	Справочная	Труды конференций
Астрономия	62	6	13	9
Биология	134	78	30	13
Информатика	176	268	72	32
Математика	254	54	28	84
Медицина	98	62	38	12
Науки о Земле	274	54	38	83
Общенаучная литература	68	30	48	-
Природа и экология	72	-	15	13
Сельское хозяйство	68	14	30	10
Технические науки	394	70	104	154
Физика	572	40	9	66
Химия	117	48	9	22
ИТОГО	2289	724	434	498

институтов РАН не всегда целесообразна, так как главная задача БЕН РАН – удовлетворять потребности ученых, а не студентов. Несмотря на это достаточное количество учебников, изданных в 2008 г., было представлено в фондах БЕН (в основном это учебники таких издательств, как «Высшая школа», изд-во МГТУ им. Баумана, серия «Классический университетский учебник»).

Труды конференций, семинаров, симпозиумов и т. п., естественно, необходимы ученым. Наибольшим спросом пользуются труды конференций по техническим наукам, физике и наукам о Земле. Как правило, тираж данного вида изданий превышает 100 экземпляров, что делает невозможным их приобретение в нужной для фондов ЦБС БЕН РАН

экземпляльности. Огромным спросом пользуются энциклопедии и справочники по всем направлениям естественных наук.

Статистика по географии выпуска отечественной научной литературы показала, что наибольший интерес у научных сотрудников вызывают книги, изданные в Москве и Санкт-Петербурге (что закономерно). Но и региональные издания имеют в своем активе ценные публикации: в Новосибирске издается много литературы по физике, математике, геологии, в Ростове-на-Дону выходят в свет интересные книги по медицине, сельскому хозяйству, математике и физике.

С 2009 г. специалистами отдела автоматизации БЕН РАН разрабатывается блок «Статистика». В настоящее время реализованы две функции данного блока: активность работы экспертов и рейтинг издательств, что в дальнейшем позволит определить, эксперт какого института провел большее количество экспертиз и книги какого издательства пользуются наибольшей популярностью.

На сегодняшний день все процессы, связанные с организацией информационных потоков, обработкой экспертных оценок и формированием предложений для заказа изданий, автоматизированы и минимальны по трудозатратам. Библиотека по естественным наукам РАН готова предложить информацию об экспертной оценке научной ценности изданий высшей школе, так как библиотеки РАН по своим типовидовым особенностям наиболее близки научным библиотекам высшей школы.

В планах развития экспертной системы – установление постоянного двустороннего обмена информацией с ведущими отечественными научными издательствами, предусматривающего получение от издательств аннотированных планов издаваемой ими литературы и направление издательствам результатов экспертных оценок, которые (учитывая высокий уровень экспертов) спрогнозируют спрос на издания, а также автоматическое информирование эксперта по электронной почте о том, что издание, прошедшее через экспертную систему и положительно им оцененное, поступило в фонды ЦБС БЕН РАН.

В заключение следует отметить, что высокий профессионализм сотрудников ОКОЛ, умение сочетать в работе традиционные методы и современные технологии, искренняя заинтересованность в результатах своего труда позволяют и сегодня, в нелёгких условиях финансового кризиса, решать задачи информационно-библиотечной поддержки исследований на высоком уровне.

Список использованной литературы

1. Захаров, А. Г., Каленов, Н. Е., Козлова, Е. И., Кочукова, Е. В. Система комплектования ЦБС БЕН РАН // Информационные ресурсы России. – М., 2003. – С. 9–12.
2. Каленов, Н. Е., Красикова О. Л. Комплектование ЦБС БЕН РАН зарубежной литературой // Библиотека по естественным наукам РАН. Итоги и перспективы: Сборник статей. – М. : БЕН РАН, 2008. – С. 112–122.
3. Кочукова, Е. В., Павлова, О. В. Информационные потребности ученых и специалистов РАН в области наук о Земле, общенаучном направлении и отечественный книжный рынок // Библиосфера. – 2009. – № 1. – С. 80–84.
4. Кочукова, Е. В., Наумова, В. С., Павлова, О. В. Традиции и современность в комплектовании библиотек ЦБС БЕН РАН отечественной литературой // Библиотека по естественным наукам РАН. Итоги и перспективы. – С. 98–111.
5. Власова, С. А., Васильчиков, В. В., Каленов, Н. Е., Левнер, М. В. Использование экспертных оценок для комплектования централизованных библиотечных систем // Научно-техническая информация. – М., 2007. – Сер. 1. – С. 22–26.
6. Каленов, Н. Е., Кочукова, Е. В. Централизованное комплектование академических библиотек в современных условиях // Информационные ресурсы России. – 2009. – № 3. – С. 4–6.
7. Каленов, Н. Е. Информационно-библиотечное обеспечение ученых РАН в современных условиях // Информация и инновации. Information and Innovations. – 2009. – № 1–2. – С. 58–64.

УДК 02:311

Ольга Василенко,

завідувачка філії № 2 НБУВ, канд. іст. наук

БІБЛОТЕЧНА СТАТИСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ: ДОСВІД І НОВАЦІЇ

Статтю присвячено розкриттю науково-методологічних засад створення та функціонування бібліотечної статистичної інформації, її провідної ролі в системі інформаційного забезпечення управління, що набуває особливої значущості в період трансформації бібліотечної діяльності, пов'язаної з упровадженням інформаційно-комунікаційних технологій та інтенсивним зростанням електронних документних ресурсів. У статті проаналізовано форми постійного державного статистичного спостереження, за якими визначається стан та розвиток бібліотечної справи в Україні, Російській Федерації та Республіці Білорусь на сучасному етапі. Визначено, що, незважаючи на активний розвиток електронних бібліотечних ресурсів та їх активне використання членами суспільства, інноваційні аспекти бібліотечної діяльності представлені незначною часткою, на відміну від традиційних, хоча у сфері формування електронних ресурсів та надання електронних послуг задіяний значний кадровий потенціал бібліотек. Автор наголошує, що високий рівень інформативності публічних джерел бібліотечної статистичної інформації буде забезпечуватися при організації статистичних спостережень на найвищих рівнях бібліотечного управління з паритетним представленням показників, що характеризують традиційну та інноваційну діяльність бібліотек, з урахуванням положень стандартів ISO та методології статистики.

Ключові слова: бібліотечна статистична інформація, бібліотечна діяльність, інформаційно-комунікаційні технології, електронні документні ресурси.

Стрімкий розвиток інформатизації в суспільстві змусив бібліотеки переосмислити і визначити своє місце в сучасній системі формування документних ресурсів і забезпечення інформаційних потреб суспільства, а також спонукав до інноваційних перетворень в бібліотечній галузі. Наразі в бібліотечній справі відбуваються процеси інтеграції традиційної та інноваційної сфер бібліотечної діяльності, які ще більше поглиблюються зі швидким зростанням обсягів електронних ресурсів та упровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в бібліотечне обслуговування. І саме з цими напрямками бібліотечні установи пов'язують подальші перспективи свого розвитку. Однак будь-які стратегічні плани як окремої

книгозбірні, так і бібліотечної галузі в цілому не будуть реалізовані повністю за відсутності чітко визначеної системи характеристик щодо її стану на поточний період та прогнозування – на майбутній. Провідну роль у створенні такої системи відіграє бібліотечна статистика (БС) як галузь науково-практичної діяльності.

Методологічний інструментарій БС дозволяє здобувати необхідні відомості, значною мірою забезпечуючи інформаційний супровід бібліотечного управління на всіх його рівнях. Кожна ланка в системі бібліотечного управління потребує своєчасного надходження достовірної статистичної інформації. Вона створюється на основі методології статистики і ґрунтується на поєднанні методів аналізу, синтезу і спостереження.

Бібліотечна статистична інформація – це сукупність відомостей, що виражені статистичними показниками і характеризують різноманітні явища та процеси, що відбуваються у бібліотечній системі. Бібліотечна статистична інформація (БСІ) утворюється у результаті науково-практичної діяльності, спрямованої на вивчення явищ та процесів бібліотечної дійсності у межах певного хронологічного періоду в системі соціальних комунікацій. Статистична інформація слугує основою дієвості усього циклу процесу управління: планування і прогнозування, контролю і реалізації поставлених завдань щодо досягнення визначених стратегічних цілей.

Прогрес бібліотечної справи в країні значною мірою залежить від зацікавленості різних гілок управління у функціонуванні відлагодженого механізму створення і своєчасного надходження якісної статистичної інформації, що відповідає основним науково-методологічним принципам її формування. В системі бібліотечного управління статистична інформація слугує обґрунтуванням щодо:

- реальної оцінки стану бібліотечної справи;
- визначення тенденцій розвитку, виявлення проблем і прогнозування;
- визначення актуальних напрямів у галузі бібліотечної політики держави;
- вироблення та прийняття конкретних управлінських рішень в сфері бібліотечної діяльності;
- констатації обсягів виконаних робіт;
- обґрунтування необхідної кількості персоналу та визначення навантаження на співробітників.

Формування системи статистичних показників, що відображають якісну

та кількісну сторони явищ і процесів бібліотечної дійсності, у нашій країні здійснюється на основі проведення постійних статистичних спостережень і спеціальних статистичних обстежень. Тобто **документальними джерелами**, що слугують базисом для створення публічної БСІ на різних рівнях бібліотечного управління, є статистичні зведення, отримані у результаті опрацювання річних звітів бібліотек та опитувальних формулярів (анкет, листів).

За ступенем узагальнення бібліотечна статистична інформація (БСІ) має багаторівневу структуру статистичних показників, які характеризують бібліотечну справу на державному, регіональному, відомчо-галузевому, низовому рівнях за двома головними системоутворюючими напрямками: мережа бібліотек країни та стан структурно-функціональних елементів бібліотек.

За змістовним наповненням БСІ відображає мережу бібліотек (держави, регіону, галузі, відомства тощо) та характеризує структурно-функціональні аспекти бібліотек, а саме: фонд, користувачів, бібліотечні послуги та іншу діяльність, персонал, матеріально-технічну базу.

Керуючись принципами актуальності та доцільності в умовах інтенсивної інформатизації суспільства, БСІ має надавати суспільству відомості як про традиційну, так і про інноваційну діяльність бібліотек, пов'язану з впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій та інтенсивним зростанням електронних ресурсів. У цьому питанні більш мобільними та ініціативними виявилися бібліотеки: у статистичних звітах книгозбірень раніше, ніж у формах державного статистичного спостереження, почали з'являтися показники щодо надходження документів на нових носіях, створення та використання електронних ресурсів, розвитку комп'ютерної мережі та надання послуг у новому форматі. Останніми роками в Україні державі, як і у сусідніх країнах пострадянського простору, ця проблема почала позитивно вирішуватися. Однак, незважаючи на наявність міждержавного та міжнародного стандартів у галузі бібліотечної статистики [8], окремі проблеми методологічного та термінологічного характеру у формуванні вітчизняної БСІ ще мають місце.

Фонд електронних ресурсів бібліотеки за міжнародним стандартом ISO 2789 : 2003 «Information and documentation – International library statistics» («Інформація і документація – Міжнародна бібліотечна статистика») характеризується статистичними показниками: **електронний каталог** бібліотеки; **електронна колекція**, що складається з баз даних (повнотекстових, бібліографічних, реферативних та ін.), електронних

серіальних видань, цифрових документів (електронні книги, патенти, візуальні документи та ін.).

Згідно з положеннями ISO 2789 : 2003, основу електронних послуг (зокрема, використання електронних ресурсів) складають: електронний каталог, бібліотечний веб-сайт; електронна колекція, доставка електронних документів за каналами зв'язку, електронна довідкова служба, навчання користувачів електронним послугам, доступ до інтернету. Сьогодні на міжнародному рівні бібліотечною спільнотою розглядається питання щодо упровадження оновленого ISO 2789 : 2006, яким визначаються правила збирання і представлення статистичних даних для уніфікації міжнародної звітності.

В Україні 2007 р. Міністерством культури і туризму України (МКТУ) було затверджено форми бібліотечної звітності № 6-НК та № 80-а-рвк [4, 5]. Згідно із ними державні, публічні та інші бібліотеки мають представляти відомості щодо кількості *електронних видань* як фізичної одиниці у складі документів бібліотечного фонду. У формі № 6-НК щодо електронних видань затребуваний і показник кількості виданих примірників. (Ці відомості досліджуються і за формами державної бібліотечної звітності Російської Федерації та Республіки Білорусь.) За формою № 6-НК, розрахованою для звітності державних, публічних бібліотек, централізованих бібліотечних систем, що належать до сфери управління Міністерства культури і туризму України, у таблиці розділу IV «Електронні ресурси. Довідково-інформаційне обслуговування. Міжбібліотечний абонемент» вимагаються показники «обсяг власних баз даних» (БД), з них «записів у електронному каталозі». Таке подання не дає можливості визначити, чи є серед БД бібліотеки, наприклад, – повнотекстові, а саме у тексті документа (у кінцевому результаті) зацікавлений користувач. Також невідомо, наскільки затребувані користувачами електронні ресурси, створені бібліотекою, адже представлення таких відомостей підтверджує доцільність їх формування.

За введеною 2005 р. в Російській Федерації (РФ) формою державного статистичного спостереження № 6-НК дослідження електронних ресурсів виокремлено у самостійний другий розділ [7]. Росстат від бібліотек потребує представлення таких відомостей з *обсягу власних БД*: всього, із них – *бібліографічних*, зокрема – *обсяг електронного каталогу* (тис. записів із точністю до 0,1). Державна статистична звітність Республіки Білорусь (форма 1– бібліотека) вимагає такі ж відомості, але показники представлено у розділі 1 «Матеріально-технічна база» [3]. Треба відзначити, що таке визначення показників дозволяє змістовніше охарактеризувати

бібліотечні електронні ресурси, хоча про банк повнотекстових документів не йдеться.

Кожною формою статистичної звітності вищого рівня управління (розділ I «Матеріально-технічна база») вимагаються відомості про кількість персональних комп'ютерів, оскільки їх наявність та кількість безпосередньо пов'язані із розвитком інформатизації бібліотечної діяльності. Щодо використання електронних комунікацій, то за російською і за білоруською формами статистичної звітності бібліотек «наявність електронної пошти» та «наявність доступу до інтернету» досліджуються за показниками. Хоча, з технічної точки зору, забезпечити функціонування електронної пошти без виходу в інтернет неможливо. Оскільки «наявність» першого показника вимагає «наявність» другого, то, з дослідницької точки зору, можна припустити, що цей показник розглядається як засіб розвитку сфери бібліотечного обслуговування, тому і викликає зацікавленість органів управління. В Україні статистичне дослідження за формою № 6-НК передбачає представлення цієї сфери в іншому ракурсі: «кількість електронних адрес»; «кількість комп'ютерів, які мають доступ до мережі Інтернет». Якщо доцільність другого показника не викликає заперечень, то першого – навпаки. Інструкція із заповнення форми № 6-НК... (6, п. 4.9) конкретних пояснень не надає, тому виникає питання: про що саме йдеться? Якщо про адреси електронної пошти, то їх може бути немало з урахуванням керівництва та усіх провідних спеціалістів. І тому зв'язку виникає питання: як їхня кількість може вплинути на розвиток бібліотечної діяльності і мати суттєве значення для її характеристики? Якщо мова йде про адресу веб-сайту, то вона – одна. На нашу думку, було б доцільніше представляти відомості про наявність електронної довідково-бібліографічної служби бібліотеки. Цей напрям у системі бібліотечних послуг розвивається і, хоча й потребує методичного і технологічного удосконалення, все ж є перспективним і затребуваним населенням країни.

Формами статистичної звітності для публічних бібліотек РФ і РБ відображення відомостей про користувачів та відвідування бібліотек представлені у єдиній таблиці [3, 7]. Також за формою РФ у розділі V «Інформаційне обслуговування і міжбібліотечний абонемент» передбачається представлення показника «кількість відвідувань веб-сайту даної бібліотеки», який пояснюється як «кількість звернень віддалених користувачів до інформаційних ресурсів бібліотеки». (Облік кількості користувачів, які звертаються до бібліотеки у режимі віддаленого доступу, здійснюється за кількістю кодів осіб і організацій, зареєстрованих на сервері бібліотеки.)

За формою звітності № 6-НК для публічних бібліотек МКТУ традиційні відвідування бібліотеки та звернення на веб-сайт є двома взаємопов'язаними і взаємозалежними показниками, оскільки другий вимагається як складник першого, тобто у розділі II «Користувачі, відвідування, звернення до бібліотеки» п. 8 – «кількість відвідувань» і «у т. ч. звернень на веб-сайт». (Надалі за таким же принципом ці дані зводяться і продаються у джерелах галузевої БСІ.) Методикою групування і представлення у статистичній таблиці вже передбачається, що другий показник є складником першого. Формально треба розуміти так: щоб отримати перший показник, необхідно до кількості зареєстрованих відвідувань користувачів безпосередньо в бібліотеці додати кількість звернень до бібліотечного сайту, зафіксованих відповідними програмними засобами, протягом року. Показник «кількість відвідувань» є традиційним і означає суму зареєстрованих відвідувань бібліотеки фізичними особами, які є користувачами бібліотечних ресурсів і послуг. За зверненням на веб-сайт у наших бібліотеках рахуються не зареєстровані користувачі, а ір-адреси. Якщо користувач як фізична особа має один читачський квиток, який, згідно з бібліотечними правилами, не можна передавати іншим особам, то за ір-адресою може приховуватися невизначена кількість користувачів. Також може бути і навпаки, коли одна особа як користувач може заходити на сайт бібліотеки з кількох ір-адрес в мережі Інтернет. (До того ж, мотивація звернення на веб-сайт може бути різною і не обов'язково пов'язаною з інформаційним пошуком та використанням джерел електронної бібліотеки, а як безпосереднє відвідування користувачем книгозбірні вже передбачає використання її документних ресурсів.) Отже, вищеописані показники відображають різні аспекти діяльності бібліотек і є якісно неоднорідними. Зведення неоднорідних статистичних даних суперечить теоретичним основам статистики, зокрема принципу методологічної, інформаційної та організаційної єдності побудови системи статистичних показників [2, с. 187, 190]. Безумовно, звернення до веб-сайтів бібліотек потрібно досліджувати і відображати у системі СІ як явище сучасної бібліотечної дійсності, однак цей статистичний показник доцільно подавати окремо. Якщо звернутися до положення А.3.1.4 міжнародного стандарту ISO 2789 : 2003 «Information and documentation – International library statistics», то визначене у цьому пункті «дистанційне відвідування» визначається як читачський запит до веб-сайту; *«дистанційні відвідування можна порівнювати з традиційним відвідуваннями»*, але додавати їх до загального підсумку не рекомендовано [8].

Проте, якщо вітчизняні бібліотеки, з огляду на необхідність доводити

контролюючим органам, що їх послуги і в епоху інформатизації потрібні суспільству, вже пішли шляхом об'єднання цих даних, було б логічним дотримуватися відповідних вимог і до реєстрації користувачів, що звертаються до електронних джерел бібліотеки через інтернет. Якщо вести таку реєстрацію з подальшою ідентифікацією користувачів, то їх кількість значно зросте і за єдиною картотекою користувачів бібліотеки. На сьогодні реєстрації користувачів, що отримують бібліотечні послуги в режимі віддаленого доступу, бібліотеками України не здійснюється, тому їх склад є невизначеним і недосліджуваним, і цей аспект обслуговування за таких обставин стає недостатньо керованим. Натомість в провідних інформаційно-бібліотечних установах РФ реєстрація віддаленого користувача відбувається до початку сесії, хоча на веб-сайтах некомерційних установ вона не завжди є обов'язковою, однак зареєстрований користувач має певні привілеї і гарантії щодо пошуку і отримання інформації, на відміну від того, який працює як «гість». Ця методика вже відпрацьована і дає конкретні статистичні результати, а також допомагає розвивати систему електронних послуг (зокрема, й індивідуальне інформування про нові надходження документного фонду та електронних ресурсів за електронною поштою).

Крім того, у названих статистичних формах термін «звернення» використовується і як складник «відвідування користувачів», і як об'єднувальне поняття щодо запитів і консультацій у сфері інформаційного обслуговування. (6, п. 5.3; п. 7.3). У цьому аспекті, з точки зору задоволення інформаційних потреб суспільства, доцільніше було б надавати відомості про кількість отриманих запитів та наданих бібліотекою довідок.

БСІ низового рівня розкриває здебільшого, які електронні ресурси має книгозбірня та як вони використовуються у зонах обслуговування та в мережі Інтернет. Так само у статистичній звітності бібліотек зазвичай відбиваються і послуги книгозбірень з використанням електронних ресурсів та інформаційно-комунікаційних технологій. Однак ця статистична інформація (як внутрішня звітність) менш доступна широкому колу користувачів БСІ, а за відсутності подібних спостережень на державному рівні втрачається загальна картина інформатизації бібліотек у країні.

Бібліотечна статистична інформація – не тільки потужний управлінський ресурс, необхідний для керівних структур у галузі бібліотечної справи, а й затребувана фахівцями інших галузей і суспільних організацій. Основні групами споживачів (користувачів) БСІ:

- органи державного, місцевого та бібліотечного управління;
- суспільні об'єднання та організації;

- дослідники бібліотечно-бібліографічної та споріднених галузей;
- представники депутатського корпусу;
- бібліотечні співробітники та інші приватні особи.

Документні джерела, до яких звертаються користувачі БСІ, мають характер зовнішнього (офіційного, публічного) та внутрішнього (службового) представлення. Проте і за першими, і за другими зацікавлені користувачі мають бачити, який інформаційний потенціал зосереджено в бібліотеках, наскільки він необхідний і доступний суспільству в системі сучасних комунікацій, а також яким кадровим складом і фінансуванням забезпечуються формування фондів та обслуговування населення. Саме з таких позицій, на нашу думку, потрібно здійснювати організацію статистичних досліджень і групування показників з оновленої бібліотечної діяльності.

Змістовність бібліотечної статистичної інформації суспільного поширення безпосередньо залежить від загального удосконалення бібліотечної статистики як галузі науково-практичної діяльності, тому і вирішувати цю проблему потрібно одночасно і комплексно. Доцільно вже зараз вводити в дію положення оновленого стандарту ISO 2789 : 2006 «Information and documentation – International library statistics». Зокрема, ввести як один з основних показник «дистанційне відвідування» та враховувати користувачів, зареєстрованих через мережу Інтернет та досліджувати використання ними інформаційних джерел, доступ до яких надає веб-сайт бібліотеки. Також бібліотеки мають досліджувати інформаційні потреби «дистанційних користувачів» та рівень їх задоволення. Результати цих досліджень дозволять визначити основні аспекти розвитку електронних ресурсів. Високий рівень інформативності публічних джерел бібліотечної статистичної інформації буде забезпечуватися при організації статистичних спостережень на найвищих рівнях бібліотечного управління з паритетним представленням показників, що характеризують традиційні та інноваційні аспекти бібліотечної діяльності, пов'язані з упровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в бібліотечну діяльність та формуванням електронних документних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Василенко, О. М. Статистична інформація в бібліотечному маркетингу / О. М. Василенко // Бібл. вісн. – 2009. – № 5. – С. 3–8.
2. Василенко, О. М. Сучасні аспекти методології бібліотечної статистики // Наук. пр. НБУВ. – 2008. – Вип. 20. – С. 185–196.

3. Державна статистична звітність. Звіт про діяльність публічної бібліотеки : форма 1–бібліотека [Електронний ресурс]. – Текстові дані. – Режим доступу : <http://belstat.gov.by/>. – Назва з екрану. – [Текст білоруською мовою].

4. Зведена звітність державних, публічних та інших бібліотек : форма № 80-а-рвк [Електронний ресурс]. – Текстові дані. – Режим доступу : <http://profy.nplu.org/articles.php?lng=uk&pg=328>. – Назва з екрану.

5. Звіт про діяльність державних, публічних бібліотек, централізованих бібліотечних систем, що віднесені до сфери управління Міністерства культури і туризму України : форма № 6-НК [Електронний ресурс]. – Текстові дані. – Режим доступу : <http://profy.nplu.org/articles.php?lng=uk&pg=328>. – Назва з екрану.

6. Інструкція щодо заповнення форми № 6-НК «Звіт про діяльність державних, публічних бібліотек, централізованих бібліотечних систем, що віднесені до сфери управління Міністерства культури і туризму України» <http://profy.nplu.org/articles.php?lng=uk&pg=328>. – Назва з екрану.

7. Федеральное государственное статистическое наблюдение. Сведения об общедоступной (публичной) библиотеке за год : форма № 6-НК [Электронный ресурс]. – Текстовые данные. – Режим доступу : <http://www.gks.ru/metod/forma.html>. – Название с экрана.

8. ISO 2789. Information and documentation – International library statistics. – 2003-06-13 [Electronic resource]. – Text data. – Mode of access: <http://www.iso.org/iso/en/> – Title from screen.

Віктор Вергунов,

директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки
Української академії аграрних наук, д-р с.-г. наук, професор

**НАЦІОНАЛЬНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОГРАФІЯ:
НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС,
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ НАЦІЇ**

У запропонованій статті висвітлено проблеми, пов'язані з історією, теорією та практикою сільськогосподарської бібліографії в Україні; розглянуто актуальні питання її організації (поточна, ретроспективна, рекомендаційна); значення та роль ДНСГБ УААН як дослідницької установи та національного сільськогосподарського науково-бібліотечного центру. Пропонуються шляхи вирішення проблем наукової галузевої бібліографії та окреслено перспективи розвитку галузі.

Ключові слова: бібліографія національна, сільськогосподарська, ДНСГБ УААН.

Розвиток національної культури й науки неможливий без національної книги і національної бібліографії, яка надає відомості про інтелектуальні та культурні досягнення країни, суспільства, нації. У сучасних умовах розвиток національної бібліографії, як поточної, так і ретроспективної набуває надзвичайно великого значення, адже національна бібліографія є одним із засобів культурної ідентифікації нації, що забезпечує визнання країни на міжнародному рівні.

Терміном «національна бібліографія» (НБ) у міжнародній бібліографічній практиці прийнято називати вид бібліографії, що забезпечує підготовку та функціонування універсальної бібліографічної інформації про всі документи (від рукописних до електронних), створені на території країни в процесі її історичного розвитку. Цей термін найбільш уживаний у бібліографічній теорії і практиці як зарубіжних країн, так і України [1, 2].

Відомо, що кожна галузь науки може розраховувати на успіхи лише за умови використання результатів попередніх розробок і досягнень. Тому відсутність повного репертуару українського друку уповільнює й гальмує подальший прогресивний розвиток науки і освіти в нашій державі. Сьогодні дослідник вимушений витрачати час і сили на самостійні бібліографічні пошуки, які він міг би полегшити, якби мав загальний довідковий ключ до всього масиву друку як минулого, так і сьогодення.

Головне завдання, що постає перед державою і науково-бібліотечними центрами, – це побудова цілісної системи національної бібліографії на єдиних теоретико-методологічних засадах створення бібліографічної інформації про сукупний національний фонд документів, що сформувався в процесі історичного розвитку країни, нації.

Визначення головних напрямів перспективних шляхів розвитку національної бібліографії і національних бібліографічних центрів України включає широке коло питань, що потребують багатоаспектного вивчення [3]. ХХІ століття стало черговою віхою в розвитку і національної бібліографії України. Яким шляхом відбувається цей розвиток? Щоб відповісти на це питання, необхідно осмислити вже зроблене. Традиційні, генетичні функції бібліотек полягають насамперед у формуванні фонду вітчизняних документних ресурсів із вичерпною повнотою на основі системи обов'язкового примірника друку (загальні та галузеві національні бібліотеки-депозитарії) і забезпечення вічності зберігання фондів, а також збереження особливо цінних і рідкісних документів, які є культурним надбанням держави та мають статус пам'яток історії та культури. Інша традиційна функція бібліотек – створення джерел бібліографічної інформації – максимально повний поточний і ретроспективний бібліографічний облік вітчизняних публікацій – національна бібліографія на паперових та електронних носіях.

Майбутнє бібліотек і бібліографії багато дослідників пов'язують виключно з пануванням електронних комунікацій (фонди бібліотек поцифровуються, тобто трансформуються у машиночитану форму, паперове книговидання ліквідується (згортається), руйнується книжковий соціальний інститут, а разом з ним відмирає і «архаїчна» бібліографічна теорія і практика). Бібліографія в епоху інформатизації теж змінюється і трансформується, але не можна сподіватися тільки на те, що електронні машини замінять творчу працю бібліотекарів і бібліографів-дослідників, автоматично забезпечать створення посібників національної бібліографії. Необхідно поєднувати новачки з традиціями бібліотечно-бібліографічної діяльності.

Які новачки реальні, а які утопічні, необхідно виявити в процесі науково-дослідницької і практичної діяльності бібліотек. Минуле бібліографії, помічене історичними віхами, і майбутнє, яке зараз вимальовується альтернативними сценаріями, нерозривно пов'язані між собою. Щоб побудувати майбутнє національної бібліографії відповідно до вимог ХХІ ст., необхідно враховувати як минулий досвід, так і інноваційні розробки. Проблеми національної бібліографії і бібліотек-центрів НБ

необхідно проаналізувати в контексті розвитку тенденцій світової бібліотечної справи, тобто з урахуванням тенденцій, незалежних від державних кордонів. Цей момент є надзвичайно важливим, оскільки протягом XX ст. загальні тенденції світового бібліотечно-бібліографічного досвіду не могли повною мірою вивчатися і враховуватися вітчизняними радянськими бібліотеками, науковцями та спеціалістами. На сучасному етапі необхідно приділити першочергову увагу процесам інтеграції бібліотек України в європейський бібліотечний дім. Це має принципове значення, бо в умовах зближення бібліотек орієнтація на тісну взаємодію на основі координації і кооперації з бібліотеками інших країн світу вимагає ретельного вивчення й осмислення особливостей розвитку національних бібліографічних центрів. Проблеми розвитку національної бібліографії впродовж десятиліть минулого століття не були предметом наукового дослідження, адже в Радянському Союзі бібліотечна справа розвивалася за своїми особливими, відмінними від зовнішнього бібліотечного світу, законами. Багато європейських великих бібліотек, володіючи цінними науковими фондами, давно і систематично займаються науковою роботою з розкриття історично цінних фондів засобами бібліографічної інформації. Ще на початку XX ст. ці бібліотеки по-новому теоретично глибоко обґрунтували своє наукове положення серед інших бібліотек, запропонували перспективи науково-дослідницької діяльності, а також необхідність змін власної діяльності. Усвідомлення ролі й місця українських бібліотек у загальнобібліотечних світових процесах існувало й за радянських часів, але розпочати конкретні зміни стало можливим з часу отримання Україною незалежності (1991). Необхідність співпраці усвідомлювалася як вітчизняними бібліотечними фахівцями, так і зарубіжними. Але всім зрозуміло, що внаслідок специфіки існування двох антагоністичних систем багато розбіжностей у діяльності бібліотек були невідворотними. Передусім це стосується трактування змісту наукової діяльності дослідницьких бібліотек [4]. У країнах Західної Європи та Північної Америки, на відміну від бібліотек колишнього Радянського Союзу, визначення «дослідницька бібліотека» (розглядається як синонім до назви «наукова бібліотека») є досить поширеним. Воно є ключовим у назві міжнародних організацій, наприклад Європейської ліги дослідницьких бібліотек, створеної 1971 року. 1994 року було підписано угоду про заснування консорціуму європейських дослідницьких бібліотек (29 бібліотек із 14 країн світу). Його основне завдання – створення європейської бібліографічної бази даних видань з 1450 по 1830 рік. У США функціонує Центр дослідницьких бібліотек, який об'єднує понад 100 бібліотек США і

Канади. Поширення терміну «дослідницька бібліотека» сприяла передусім праця Бернхарда Фабіана «Книга, бібліотека і гуманітарні дослідження» [5].

Дослідницька бібліотека як новий тип наукової установи набула широкого визнання у XX ст. Ця бібліотека розвивається відповідно до вимог збереження унікальних історично-цінних фондів, що передаються від покоління до покоління. Такі бібліотеки виконують традиційні для бібліотечної сфери види діяльності, такі як ретроспективна національна бібліографія, створення друкованих каталогів, архівів і музеїв книги. У світі з усвідомленням того, що майбутнє країни пов'язане не тільки із загальною комп'ютеризацією, а й з необхідністю збереження культурного надбання нації у вигляді книг та іншої друкованої продукції, роль і значення дослідницьких бібліотек дедалі зростає.

Вимоги до організації роботи дослідницької бібліотеки, напрями її діяльності як самостійної наукової установи широко висвітлюються на сторінках теоретичних і практичних зарубіжних видань, а державна політика зарубіжних країн сприяє розгортанню роботи дослідницьких бібліотек (Німеччина, Франція, Великобританія, Сполучені Штати Америки тощо).

Настав час і Україні приєднатися до світових тенденцій розвитку бібліотечної справи та національної бібліографії і сформулювати концепцію вітчизняної дослідницької (наукової) бібліотеки XXI століття.

Наша країна, як і всі країни пострадянського простору, перебуваючи в перехідних умовах від тоталітарного до демократичного суспільства, ще остаточно не накреслила нові орієнтири повноцінного розвитку наукових бібліотек, провідних у своїй галузі, як бібліотек дослідницьких, зорієнтованих на вимоги нового століття. Формування сучасної бібліотечної політики держави повинно ґрунтуватися на принципах науковості [6]. Слід чітко визначити, що наукові дослідницькі бібліотеки є рівноправним невід'ємним елементом науково-інформаційної системи держави, вони забезпечують високий рівень наукових досліджень в Україні та сприяють підвищенню авторитету вітчизняної науки на світовому рівні, пропонуючи такі складні наукові проекти як створення національної бібліографії, здійснення досліджень історичного розвитку самих наукових дисциплін з різних галузей знань, зокрема історії аграрної науки та освіти України.

Тому є державна потреба у необхідності поєднувати новації з традиціями бібліотечно-бібліографічної діяльності.

На сучасному етапі слід приділити першочергову увагу процесам інтеграції бібліотек України в європейський бібліотечний простір. Це має принципове значення, бо в умовах зближення бібліотек, орієнтація на тісну

взаємодію на основі координації і кооперації з бібліотеками інших країн світу вимагає ретельного вивчення й осмислення особливостей розвитку національних бібліографічних центрів.

ДНСГБ УААН як науково-дослідницька установа згідно з рішенням Президії УААН виконує такі функції, заснувавши з 2001 року Центр історії аграрної науки і сектор наукової бібліографії та біографістики у його складі [7]: підготовку поточної і ретроспективної національної галузевої бібліографії, ведення національних зведених каталогів друкованих видань, складання ретроспективних тематичних бібліографічних і біобібліографічних покажчиків, підготовку національної бібліографії другого ступеня, створення довідкового апарату з національних джерел галузевої бібліографії, інформаційне довідково-бібліографічне забезпечення галузевої науки і виробництва.

За багато десятиліть ХХ ст. в країні була створена певна система бібліографічних посібників сільськогосподарської тематики, яка складалася з підсистем посібників різного цільового призначення – поточних, ретроспективних на допомогу науковій та професійно-виробничій діяльності, рекомендаційних. Їх підготовкою займалися наукові універсальні і галузеві бібліотеки, органи НТІ, обласні універсальні бібліотеки та бібліотеки науково-дослідних інститутів, дослідних станцій, ВНЗ аграрного профілю. Але існуюча у ХХ ст. система мала суттєві недоліки, і насамперед це недостатня повнота і узгодженість окремих її елементів, незначна ступінь спадкоємності як тематичної так і хронологічної. Існують значні лакуни у бібліографуванні документів різного змісту, відсутні фундаментальні ретроспективні посібники з найважливіших галузей рослинництва, ґрунтознавства, тваринництва тощо; немає загальної бібліографії з розвитку сільського господарства України за весь історичний період його існування, з розвитку аграрної науки, освіти, їх історії; з аграрної біографістики. Гірко це усвідомлювати, але Україна – найбільша аграрна країна Європи увійшла у ХХІ ст. без своєї національної сільськогосподарської бібліографії.

Незважаючи на фінансові та технічні труднощі, діяльність ДНСГБ УААН у галузі національної бібліографії розгорнулася найбільш продуктивно протягом останніх десяти років (2001–2009). Видано багато цінних ретроспективних науково-бібліографічних посібників, постійно виконується загальнодержавна програма «Документальна пам'ять України».

ДНСГБ УААН як одна із найбільших та найстаріших галузевих книгозбірень має найповніші зібрання документів сільськогосподарської

тематики. З 2002 р. бібліотека видає каталоги-покажчики «Українська сільськогосподарська книга (із фондів ДНСГБ УААН)». Вийшло друком 10 випусків, які охоплюють літературу як українською, так і російською мовами, видану з 1868 по 1945 р. [8].

Згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 року № 1038-р «Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання», до них віднесено «Фонд видань, випущених у ХІХ столітті з сільськогосподарської тематики Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН». Цим же розпорядженням доручено Міністерству науки і освіти України включити зазначені об'єкти до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, а УААН здійснити заходи щодо збереження таких об'єктів та забезпечити їх належне функціонування у межах видатків, передбачених у Державному бюджеті України на відповідний рік за відповідними бюджетними програмами. На жаль, обіцяної державної підтримки як УААН, так і наша бібліотека фактично не отримала, а весь тягар облаштування ліг на Академію.

До посібників національної сільськогосподарської бібліографії, створених у новому тисячолітті нашою бібліотекою належать також і науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні покажчики: «Періодичні видання з агрономії в Україні. 1918–1940 рр.»; «Аграрна наука в Україні: автореферати дисертацій із фондів ДНСГБ УААН» (заснована 2007 р.), видано 2 випуски за 1950–1965 роки.

Складником національної бібліографії стали започатковані ДНСГБ УААН серії біобібліографічних науково-допоміжних посібників. У біобібліографічній серії «Академіки Української академії аграрних наук» (заснована 1998 р.) видано 51 персональний покажчик; у серії «Члени-кореспонденти УААН» (заснована 2005 р.) – 7 книг; у серії «Іноземні члени УААН» (заснована 2009 р.) – 1 книга; у серії «Біобібліографія вчених-аграріїв України» (заснована 1998 р.) вийшло 29 покажчиків.

Ще в одній унікальній за наповненням і викладанням матеріалу історико-бібліографічній серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (заснована 2001 р.) – видано 34 книги (див. таблицю).

За останні десять років у восьми бібліографічних серіях ДНСГБ УААН вийшло 124 покажчики і 35 ретроспективних тематичних бібліографічних покажчиків [9]. А протягом 1921–1998 рр. було видано всього 43 бібліографічних видання.

**Бібліобібліографічні та історико-бібліографічні серії
ДНСТБ УААН
(1999–2009)**

№ п/п	Назва серії (у випадку множини серій)	Видання серії
1	Біобібліогр. серія "Академіки Української академії аграрних наук" заснована ДНСХБ УААН 1998 р. (по 2021)	АВІДЗБА А. М. ~2009~, БАБИЧ А. О. ~2003~, БАРАБАШ О. Ю. ~2002, 2007~, БАЩЕНКО М. І. ~2008~, БУРКАТ В. П. ~1999, 2009~, ВАСИЛЕНКО П. Н. ~2000~, ВЛАСЕНКО В. М. ~2004~, ГОЛІВ В. С. ~2007~, ГУДКОВ І. М. ~2005~, ДЕМ'ЯНЕНКО М. Я. ~2005~, ЗУБЕЦЬ М. В. ~2006~, КИРИК М. М. ~2006~, КОВАЛЕНКО П. І. ~1999~, КОЗИРЬ В. С. ~2008~, МУСІЄНКО М. М. ~2008~, ОСТАШКО Ф. І. ~2004~, ПАНАСЮК Б. Я. ~2007~, ПЕРЕСИПКІН В. Ф. ~1999~, ПОГОРІЛІЙ Л. В. ~2008~, ЧЕНКО Ю. І. ~2009~, СНІТИНСЬКИЙ В. В. ~2009~, СОЗІНОВ О. О. ~2001~, ТАРАРІКО О. Р. ~2006~, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Р. О. ~2006~, ЦИКОВ В. С. ~2006~, ШЕВЧЕНКО А. М. ~2005~
2	Біобібліогр. серія "Члени-кореспонденти Української академії аграрних наук" заснована ДНСХБ УААН 2005 р. (по 2021)	ВОЙТЮК Д. Г. ~2009~, ГОЛОВКО А. М. ~2006~, ЄФІМЕНКО М. Я. ~2005~
3	Біобібліогр. серія "Іноземні члени Української академії аграрних наук" заснована ДНСХБ УААН 2009 р. (по 2021)	ГРАБОВЕЦЬ А. І. ~2009~
4	Біобібліогр. серія "Землепорядна наука" заснована ДНСХБ УААН 2005 р. (по 2021)	НОВАКОВСЬКИЙ П. Я. ~2005~
5	Серія "Біобібліографія вчених-аграріїв України" заснована ДНСХБ УААН 2005 р. (по 2021)	КУЛЕСОВ М. М. ~1998~, КРАВЧЕНКО М. А. ~1999~, ЯНАТА О. А. ~2004~, МАХОВ Г. Г. ~2005~, ШЕВЧЕНКО М. Н. ~2005~, ВЛАСІН П. А. ~2005~, АЛПАТІЄВ С. М. ~2005~, СЛЮСАР І. Т. ~2005~, БОГДАНОВ С. М. ~2006~, ГОРОДНІЙ М. Р. ~2008~, ЗАДОНЦЕВ А. І. ~2008~, ТАРАНЕНКО Л. К. ~2006~
6	Іст.-бібліогр. серія "Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії" заснована професором В. А. Вергуновим директором ДНСХБ УААН 2001 р. (по 2021)	Персоналії: БУДРІН П. В. ~2001~, ЛИХВАР Д. Ф. ~2002~, ЯНАТА О. А. ~2004~, МЕСЛО В. М. ~2006~, ЮРЬЄВ В. Я. ~2007~ Монографії, книги: "Конюлярство в Україні: історичні аспекти розвитку. Погляд у минуле. Проблеми сьогодення. Перспективи: монографія селекції і насадництва: становлення та діяльність друга половини XIX - початок XX ст.": монографія ~2004~; Наукова школа академіка

№ п/п	Назва серії (у разі наявності) серії	Видання серії
		<p>ВАСИЛЕНКА Петра Мефодійовича : монографія ~2005~; Вергунов, В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки ~2006; ч. 2. - 2008~; Вергунов, В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія та сьогодення : до 100-річчя з дня заснування Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва ~2007~; Вергунов, В. А. Професор СЛЬОЗКІН Петро Родіонович ~2007~; Вергунов, В. А. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН : історія і сьогодення ~2007~; Супіханов, Б. К. Олійні культури : історія, сорти, виробництво, торгівля ~2008~; Мельник, Ю. Ф. Сільське господарство України доби 1917-1920 рр. : міністри землеробства ~2008~; Вергунов, В. А. Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні ~до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві~ ~2009~; Супіханов, Б. К. Продовольча безпека України : історія і сьогодення ~2008~; Супіханов, Б. К. Зернові культури: історія сорти, виробництво ~2009~; Мельник, Ю. Ф. Сільське господарство України доби 1920 років : народні комісари землеробства ~2009~; Академик К. К. Гедройц : Україна : невідомі сторінки творчої біографії ~1929-1930 рр.~ ~2009~</p> <p>Збірки документів і матеріалів : Сільськогосподарський науковий комітет України ~1918-1927 рр.~ : зб. документів і матеріалів ~2006~; Академик Микола Іванович Вавілов і розвиток аграрної науки в Україні : зб. іст.-н.аук. нарисів, документів, бібліогр. матеріалів ~2005~; Коломийський дослідний станції - 50 років : зб.документів, перспективи ~2006~; Р. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов - забутий сторінки вітчизняної науки ~2006~; Сільськогосподарський науковий комітет України ~1918-1927 рр.~ : зб. документів і матеріалів ~2006~; Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук ~1931-1935 рр.~ : зб. документів і матеріалів ~2006~; Українська академія сільськогосподарських наук ~1956-1962 рр.~ : зб. документів і матеріалів ~2006~; Агрогунтознавство в Україні ~1930-1940 рр.~ Ч. I ~2007~; Аграрна наука в Україні ~1945-1956~ : зб. документів і матеріалів ~2007~; Аграрна наука в Україні ~1945-1956~ : зб. документів і матеріалів ~2007~</p>
7	Бібліогр. серія "Іноземна сільськогосподарська книга у фондах ЦНСГБ УААН та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю" заснована проф. 2009 р. (1 книга)	<p>Польська сільськогосподарська книга у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю ~1771-2008 рр.~ : наук.-доп. бібліогр. покажч. ~2009~</p>
8	Науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні показники (20 книг)	<p>1. Періодичні видання з агрономії в Україні. 1918-1940. Журнали, «Бюлетені», «Вісті», Наукові записки, «Збірники наукових праць», «Труди» : наук.-доп. ретросп. бібліогр. покажч. ~2002~.</p> <p>2. Періодичні та продовжувані видання з агрономії на Полтавщині ~1918-1940 рр.~ : наук.-доп. бібліогр. покажч. ~2002~.</p> <p>3. Професор Довгопола Олена Павлівна. Життєвий і творчий шлях : біо-бібліогр. покажч. [наук. пр. за 1955-1996 рр.] ~2002~.</p> <p>4. Українська сільськогосподарська книга ~з фондів ЦНСГБ УААН~. 1868-1900 : наук.-доп. бібліогр. покажч. ~2002~.</p> <p>5. Українська сільськогосподарська книга з фондів ЦНСГБ УААН 1901-1910 рр. ~2002~.</p> <p>6. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук. 1921-2001 : бібліогр. покажч. літ. за 1933-2001 рр. До 80-річчя заснування ЦНСГБ УААН ~2002~.</p>

№ п/п	Назва серії (<i>назва серії</i>)	Видання серії
8	Науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні покажчики (20 книг)	<p>7. Професор Новиков Микола Миколайович : біобібліогр. покажч. (1999) .</p> <p>8. Українська сільськогосподарська книга з фондів ЦНСГБ УААН 1911-1917 рр. : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2003—.</p> <p>9. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1918-1922 : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2004—.</p> <p>10. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1923-1932 : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2005—.</p> <p>11. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1933-1935 : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2005—.</p> <p>12. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН. 1936-1939 : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2006—.</p> <p>13. Аграрна наука в Україні : автореф. дис. із фондів ДНСГБ УААН. 1950-1959 : наук.-доп. бібліогр. покажч. Вип. 1. —2007—.</p> <p>14. Аграрна наука в Україні : автореф. дис. із фондів ДНСГБ УААН 1960-1965 : наук.-доп. бібліогр. покажч. Вип. 2 —2007—.</p> <p>15. Наукові праці та статті наукових співробітників Коломийської дослідної станції —1980-2005— : наук.-доп. бібліогр. покажч. —2006—.</p> <p>16. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН 1936-1939 рр. —2007—.</p> <p>17. Українська сільськогосподарська книга з фондів ДНСГБ УААН 1940-1945 —2007—.</p> <p>18. Аграрна наука в Україні : автореф. дис. із фондів ДНСГБ УААН 1950-1959 : наук.-доп. бібліогр. покажч. Вип. 1 —2007—.</p> <p>19. Аграрна наука в Україні : автореф. дис. із фондів ДНСГБ УААН 1960-1965 : наук.-доп. бібліогр. покажч. Вип. 2 —2007—.</p> <p>20. Заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка НОВИКОВ Микола Миколайович : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1956-2008 роки —2008—.</p> <p>21. Наукові публікації Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук. 2001-2007 рр. : бібліогр. покажч. наук. видань та публікацій співробітників 6-ки —2008—.</p>

Незважаючи на кількісний і якісний прогрес, маємо багато організаційних та методичних проблем. Тому для подальшого здійснення дослідницьких бібліографічних функцій, характерних для національної галузевої бібліотеки, необхідно розробити низку науково-організаційних заходів державницького рівня, а саме: створення моделі системи галузевих видань поточної та ретроспективної національних бібліографій; удосконалення закону про обов'язковий примірник друку (на галузевому рівні); забезпечення читачів документами і бібліографічною інформацією на основі сучасних комп'ютерних технологій; реалізація головних

бібліотечних функцій що включає в себе науково-дослідну та науково-методичну роботу; координація та кооперація процесів створення видань національної бібліографії з вітчизняними бібліографічними центрами.

На державному рівні насамперед потрібно сформувати систему національних бібліотек України з такими компонентами: бібліотеки загальнонаціонального значення (НБУВ, Національна Парламентська бібліотека); національні галузеві бібліотеки – депозитарії галузевої літератури як центри створення національної поточної і ретроспективної бібліографії (Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, Науково-педагогічна бібліотека України, Національна історична бібліотека України, Національна наукова медична бібліотека України). Національні бібліографії мають стійку тенденцію розвитку з другої половини XX століття.

Не випадково проблеми національної бібліографії протягом XX століття були у центрі уваги світової спільноти. Конгрес із національної бібліографії (Париж, 1977) визначив загальні принципи створення поточної національної бібліографії та функціонування національних бібліографічних служб. Було виділено три необхідні компоненти для розвитку НБ: закон про обов'язковий примірник, система бібліографічних видань, національні бібліографічні агентства. 1998 р. в Копенгагені відбулася міжнародна конференція, присвячена роботі національних бібліографічних служб. Головна доповідь мала назву «Національні бібліографічні служби на порозі XXI століття: еволюція і революція». У рекомендаціях конференції йшлося про необхідність підтримки всіма країнами світу концепції універсального бібліографічного обліку (УБО) як довгострокової програми розвитку всесвітньої системи обліку й обміну інформацією та визнавалася важливість національних бібліографічних ресурсів. Акцентувалася увага на законі про обов'язковий примірник як засіб, що дозволяє зберегти культурне та інтелектуальне надбання кожної країни і зробити його доступним для сучасних та майбутніх користувачів. Незважаючи на відповідну постанову Кабінету Міністрів України стосовно обов'язкового примірника, до сьогодні повноцінно вона так і не спрацьовує. Наприклад, наша бібліотека отримує тільки понад 40 % із загального репертуару галузевих видань. Це стосується й інших галузей. Отже, Міністерству культури України слід ініціювати доповнення до зазначеної постанови Уряду в частині механізму відповідності за її виконання.

З утворенням незалежних суверенних держав і органів управління аграрною наукою єдину систему сільськогосподарської бібліографічної інформації було зруйновано, а за 19 років незалежності в Україні ще не створено власної цілісної системи в повному обсязі. За цей час утворилися

великі прогалини в реєстраційній державній бібліографії сільськогосподарської літератури, що є проблемою і на сьогодні.

Роль національної бібліографії у забезпеченні загальної доступності публікацій надзвичайно важлива і з особливою гостротою це питання постає в сучасних умовах. Технологічний розрив між багатими та бідними країнами виявляється також і в тому, що багаті країни дедалі ефективніше фіксують інформацію і переходять від друкованих форм до автоматизованих. Прикро, що саме тепер, коли є реальні можливості розвитку української науки і культури, питання створення національної бібліографії та її загалом системи бібліографічних джерел, необхідних для поглибленого всебічного дослідження різноманітних наукових проблем, залишається невирішеним.

Минуло понад 80 років з дня виходу перших видань національної сільськогосподарської бібліографії (1924, 1927 pp.) [10]. І вже увійшовши у XXI століття самостійною державою з великим аграрним потенціалом, ми повинні вирішити питання про розгортання великомасштабної роботи зі створення національної сільськогосподарської бібліографії, враховуючи досягнення наших попередників і сучасний досвід країн близького та далекого зарубіжжя, зокрема Польщі.

Національна реєстрація друкованої продукції (як проаналізовано на прикладі аграрної галузі) не відображає реального стану розвитку науки і сільськогосподарського виробництва, що викликає неприховану тривогу. Одними лише силами Книжкової палати України цю проблему не вирішити.

На державному рівні слід відродити галузеву національну бібліографію, створивши для цього національні інформаційно-бібліографічні Центри на базі галузевих наукових бібліотек – державних депозитаріїв.

Не можна відкладати вирішення питання створення національної, зокрема сільськогосподарської бібліографії як складника національної інформаційної системи України [11]. Це повинна бути конкретна поетапна робота національних профільних науково-бібліографічних центрів різних систем і відомств. Доцільним було б створення на державному рівні, під егідою Міністерства культури та туризму України, єдиного позавідомчого науково-методичного центру національної бібліографії України, який на основі колективно вироблених методичних і практичних рішень узгоджуватиме та спрямовуватиме діяльність усіх організацій-учасників. Також профільному Міністерству потрібно ініціювати прийняття державної програми «Національна бібліографія України» з відповідним

бюджетним фінансуванням її реалізації. На необхідності її створення наголошували, зокрема, учасники наукової конференції «Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку», яка відбулася у Києві ще у квітні 1994 року [12]. На конференції розглядався комплекс проблем розвитку національної бібліографії, зокрема і галузевої, її історія та теорія. На сьогоднішній день проблемами розбудови національної бібліографії найглибше займається Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України [13]. Під науковим керівництвом академіка П. Т. Тронька, професора В. Ю. Омельчука здійснюється науково-дослідна робота за темою «Формування баз даних національної бібліографії України» [14], захищено кандидатську дисертацію [15]. Вагомий внесок у розбудову національної бібліографії України роблять Національна Парламентська бібліотека України, Національна наукова медична бібліотека України, Національна історична бібліотека України, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського, обласні універсальні наукові бібліотеки.

Міністерство культури та туризму України разом із НБУВ слід об'єднати зусилля наукових бібліотек України різних систем і відомств, проаналізувати стан справ у галузі розбудови національної бібліографії з урахуванням історичних вимог XXI століття, розглянути перспективи її розвитку на Всеукраїнському конгресі бібліотек. Перший конгрес, на якому було розглянуто назрілі на той час проблеми бібліотечно-бібліографічної справи в Україні відбувся 1992 року. Але рішення його до цього часу так і не реалізовані.

Національна сільськогосподарська бібліографія повинна бути важливим складником державної програми інформатизації України та аграрної галузі зокрема. Як свідчить світова і вітчизняна практика, без постійного й достатнього державного фінансування реалізувати повноцінну програму створення національного бібліографічного репертуару практично неможливо. Тому Міністерству культури України необхідно виступити замовником та прийняти на державному рівні «Положення про Національну бібліографію України» – національний інформаційний ресурс з урахуванням міжнародних вимог і стандартів, що дасть можливість зберегти культурне та інтелектуальне надбання нації і зробити його доступним для сучасних і майбутніх користувачів. Те ж саме повинно зробити і Мінагрополітики України стосовно «Положення про Національну сільськогосподарську бібліографію».

Поряд з цим необхідно також розробити (спільними зусиллями Мінагрополітики України і УААН) відомчу Науково-технічну програму

«Національна сільськогосподарська бібліографія», в якій передбачити надання ДНСГБ УААН статусу національного галузевого інформаційно-бібліографічного Центру, що координуватиме наукові дослідження з відповідних питань і здійснюватиме спільно з Центрами наукового забезпечення АПВ областей і бібліотеками науково-дослідних установ УААН і вищих навчальних закладів Мінагрополітики України створення системи посібників національної бібліографічної інформації [16].

Організація національної сільськогосподарської і поточної бібліографії за сучасних масштабів створення інформації стає одним із складних та відповідальних напрямів інформаційної діяльності. Головні питання, які необхідно вирішити:

- наукове обґрунтування національної системи функціонування національних бібліографічних служб країни на всіх рівнях (універсальному, галузевому, відомчому, територіальному);
- конкретизація організаційних принципів централізації і децентралізації у забезпеченні інформаційних потреб суспільства, оптимальних варіантів функціонування паралельних рядів інформації;
- планування, координація та кооперування бібліографічної діяльності національних бібліографічних центрів усіх систем і відомств;
- організаційні аспекти міжнародного бібліографічного співробітництва;
- уніфікація програмного і технологічного забезпечення для створення електронних інформаційних ресурсів національної бібліографії.

На сьогоднішній день велика кількість проблем, пов'язаних з теорією та практикою національної бібліографії, зокрема галузевої, чекають свого висвітлення на сторінках фахових видань. Існує нагальна потреба у виданнях, які висвітлювали б завершену цілісну картину історичних етапів розвитку національної бібліографії і національних бібліотек, сучасний стан, тенденції розвитку, науково-методичні засади організації роботи в цій галузі.

Знаковою подією, яка за багато років нарешті підняла проблеми національної сільськогосподарської бібліографії, стала Всеукраїнська науково-практична конференція «Національна сільськогосподарська бібліографія як складник програми інформатизації аграрної галузі України». Конференція відбулася у ДНСГБ УААН 7 грудня 2009 року [18].

Отже, проблемам розвитку різних аспектів національної бібліографії за останнє десятиліття приділяється більше уваги як різними науковими установами, так і окремими вченими теоретиками та практиками на сторінках фахових наукових та періодичних видань. Але бібліотекарі та

бібліографи відчують гостру потребу у більш фундаментальних і наукових виданнях різного жанру, насамперед монографіях, науково-методичних і практичних посібниках, підручниках, довідкових виданнях. Сьогодні вкрай необхідна цілісна теоретична платформа розбудови системи національної бібліографії та національних бібліотек на загальнодержавному та галузевому рівнях, розроблена з урахуванням найновітніших електронних інформаційно-технологічних засобів. З цього випливає також проблема підготовки висококваліфікованих кадрів, бібліотекарів та бібліографів. У контексті сучасних аспектів розбудови національної бібліографії необхідно створити нове покоління державних стандартів, які дозволять гармонізувати вітчизняну та міжнародну теорію і практику національної бібліографії.

Список використаної літератури

1. Голобуцький, П. В. Бібліографія національна / П. В. Голобуцький, Е. М. Жлудько // Енцикл. історії України. Т. 1. А–В. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 295–296.
2. Омельчук, В. Національна бібліографія України : тенденції розвитку, проблеми розробки / В. Омельчук // Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 1–13.
3. Онищенко, О. Українські бібліотеки у 90-х роках ХХ ст. : основні тенденції розвитку та напрями діяльності / О. Онищенко // Бібл. вісн. – 2009. – № 3. – С. 12–23.
4. Володин, Б. Ф. Исследовательская библиотека – новый тип старой европейской библиотеки / Б. Ф. Володин // Проблемы национальных библиотек и региональных библиотечных центров : сб. науч. трудов. Вып. 3 / Российская нац. б-ка. – СПб., 1994. – С. 10–54.
5. Fabian, B. Buch, Bibliothek und geisteswissenschaftliche Forschung – zu Problem der Literaturversorgung und der Literaturproduktion in der Bundesrepublik Deutschland / B. Fabian. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1983. – 346 p.
6. Вергунов, В. Наукова діяльність бібліотек : чи може вона зашкодити інформатизації та культурі України? (Нотатки до урядового законопроекту 3077) / В. Вергунов. – К., 2009. – 59 с.
7. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН : історія і сьогодення : до 75-річчя держ. наук. с.-г. б-ки УААН як наук. установи / В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2007. – 480 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліогр.»; кн. 20).
8. Українська сільськогосподарська книга (з фондів ДНСГБ УААН) : наук.-доп. бібліогр. покажч. / УААН, ДНСГБ / уклад. : В. А. Вергунов, Л. О. Зінченко, Л. Ф. Забудська ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2002 – 1868–1900 pp. – 2002. – 61 с. ; 1901–1910 pp. – 2002. – 90 с. ; 1911–1917 pp. – 2003. – 101 с. ; 1918–1922 pp. – 2004. – 59 с. ; 1923–1932 pp. – 2005. – 192 с. ; 1933–1935 pp. – 2005. – 192 с. ; 1936–1939 pp. – 2007. – 192 с. ; 1940, 1941, 1943–1945 pp. – 2008. – 88 с.

9. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук (1921–2001) : бібліогр. покажч. л-ри за 1933–2001 рр. – К., 2002. – 99 с.; *Наукові публікації Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук (2001–2007) : бібліогр. покажч. л-ри.* – К., 2008. – 187 с.

10. *Тутковський, П. А.* Матеріали для сільськогосподарської бібліографії України. Вип. 1 / П. А. Тутковський ; Всеукр. акад. наук. – К., 1924. – 48 с.; Матеріали сільсько-господарської бібліографії України. 1925 рік. Т. 1, вип. 1 / УСРР. Сільсько-Господарський Науковий Комітет України. Загальна Секція ; упорядкував К. Дубняк. – Х., 1927. – 227 с.

11. *Вергунов, В. А.* Історія і сьогодення національної сільськогосподарської бібліографії / В. А. Вергунов // Бібл. вісн. – 206. – № 1. – С. 19–24.

12. Національна бібліографія України : стан і тенденції розвитку : матеріали міжвід. наук. конф. 14 квіт. 1994 р., м. Київ / НПБ України. – К., 1995. – 95 с.

13. *Омельчук В.* Проблеми створення реєстру національної бібліографії України / Омельчук В., Новосолова Л. // Бібл. вісн. – 2006. – № 6. – С. 31–33.

14. Формування баз даних національної бібліографії України : [наук. тема] / НБУВ ; [наук. кер. П. Т. Тронько, В. Ю. Омельчук] // Бюл. реєстрації НДР та ДКР. – 2002. – № 2. – С. 7. – № 0063 ; *Омельчук, В.* Національна бібліографія України // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 186–195 ; *Онищенко, С.* Наукове освоєння тисячолітньої літописної та книжкової спадщини // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 6–12.

15. *Лиханова І. Г.* Розвиток концепції національної бібліографії України у ХХ столітті : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Лиханова Ірина Геннадіївна; НАН України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – 20 с.

16. *Вергунов, В. А.* Національна сільськогосподарська бібліографія як форма збереження культурно-історичної пам'яті нації та інформаційний ресурс / В. А. Вергунов // Вісн. аграр. науки. – 2007. – № 2. – С. 82–85.

17. *Вергунов, В. А.* Національна сільськогосподарська бібліографія України : історичні етапи і сучасні проблеми / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – Вінниця, 2009. – 61 с.

18. Національна сільськогосподарська бібліографія як складова програми інформатизації аграрної галузі України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2009 р. / УААН, ДНСГБ ; редкол. : В. А. Вергунов та ін. – К., 2009. – 229 с.

УДК [021.1:004]:[027.7:63](477)

Юлія Лазоренко,

ст. наук. співробітник

Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН,

канд. іст. наук

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КОРИСТУВАЧІВ (на прикладі діяльності бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації)

Обґрунтована актуальність оволодіння основами інформаційної культури як складника загальної культури студентами аграрних ВНЗ України. Запропоновано методи реалізації цього важливого завдання сільськогосподарських бібліотек.

Ключові слова: інформаційна культура користувачів, сільськогосподарські бібліотеки ВНЗ I–IV рівнів акредитації, методичне забезпечення.

Розвиток інформаційного суспільства у контексті розвитку суспільства знань потребує сьогодні якісно нових змін у системі освіти. Якщо сутність старої парадигми освіти відображалася лозунгом «Освіта на все життя», то новий лозунг декларує: «Освіта впродовж усього життя» [5]. Якщо раніше вимагалася професійна підготовка людини за рахунок накопичення великого обсягу систематичних знань, то сьогодні необхідні розвиток особистості, вміння набувати і генерувати нові знання. Новий підхід до освіти вимагає опанування способів безперервного набуття нових знань і вміння навчатися самостійно; оволодіння навичками роботи з будь-якою інформацією, з різномірними, часом суперечливими даними, формування навичок самостійного критичного мислення, а також доповнення традиційного принципу «формувати професійні знання, уміння, навички» принципом «формувати професійну компетентність» [2].

Фахівці з проблеми інформаційного суспільства для відображення цього факту вводять термін **інформаційна культура**, тобто «уміння цілеспрямовано працювати з інформацією та використовувати для її отримання, обробки і передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби й методи» [1].

Інформаційна культура – це своєрідний стандарт, показник рівня розвитку особистості, її освіченості, грамотності. Для вільної орієнтації в

інформаційному потоці користувач повинен володіти інформаційною культурою як елементом загальної культури.

За визначенням Е. Л. Семенюк, однієї з авторів науково-практичного журналу «Научные и технические библиотеки» – інформаційна культура – це ступінь досконалості людини, суспільства або певної його частини в усіх можливих видах роботи з інформацією: її отриманні, накопиченні, кодуванні й переробці, у створенні на цій основі якісно нової інформації, її передачі, практичному використанні [7]. Знання основ інформаційної культури передбачає:

- обізнаність з комп'ютерною технологією;
- знання програмних продуктів;
- обізнаність з електронними ресурсами бібліотеки;
- уміння вибирати інформацію з різноманітних джерел;
- знання особливостей інформаційних потоків у своїй галузі діяльності;
- уміння подавати інформацію зрозуміло, ефективно її використовувати;
- вміння працювати з різнотипною інформацією;
- володіння основами аналітичної обробки інформації.

Ці якості особливо необхідні в процесі навчання та проведення науково-дослідницької роботи.

Важливим фактором успішної розбудови системи інформаційно-бібліотечного супроводу галузевого науково-освітнього процесу в контексті Болонських ініціатив є, зокрема, формування інформаційної культури контингенту користувачів 135 вітчизняних сільськогосподарських бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації. Бібліотеки аграрних ВНЗ є інформаційною основою навчально-педагогічного й наукового процесів, тією творчою лабораторією, від послуг і ресурсів якої значною мірою залежить якість і зміст наукових досліджень, навчання, підготовка висококваліфікованих, конкурентоспроможних, високоморальних фахівців-аграрників, а також упровадження кредитно-модульної системи, що передбачає активізацію самостійної роботи студентів, ефективність котрої залежить від рівня їх інформаційної культури.

Стрімкий розвиток нових інформаційних ресурсів і технологій є потужним фактором зростання важливості інформаційної культури в освіті. Тому важливо навчити студентів працювати з документально-інформаційними потоками, електронними каталогами, інформаційними бібліотечними ресурсами, повнотекстовими базами даних тощо, оскільки (за свідченнями провідних фахівців), незважаючи на знання технологічних

аспектів інформатизації та оволодіння навичками комп'ютерної грамотності, значна кількість студентів потребує підвищення рівня інформаційної культури, усунення дефіциту знань щодо джерел інформації та уміння працювати з ними. Це пояснюється тим, що в першокурсників інформаційна культура не сформована за час навчання в школі або коледжі, оскільки в навчальних планах загальноосвітніх закладів ця навчальна дисципліна не передбачена. До того ж професійна підготовка вчителів не орієнтована на формування інформаційної культури учнів. За даними досліджень, більше 90 % учителів оцінюють свої знання й уміння в галузі інформаційної культури як поверхові, відмічаючи при цьому повну відсутність знань і умінь у сфері методики викладання основ інформаційної культури [3].

Отже, сьогодні формування інформаційної культури користувачів є одним із пріоритетних напрямків бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації.

З цією метою у бібліотеках аграрних ВНЗ I–II рівнів акредитації (технікуми, коледжі – всього 113) та аграрних ВНЗ III–IV рівнів акредитації (університети, академії – всього 22) проводиться певна робота з формування та підвищення інформаційної культури студентів, що забезпечує ефективність самостійної роботи.

Для відпрацювання навичок самостійної роботи з довідково-пошуковим апаратом, правилами бібліографічного опису, здійснення автоматизованого інформаційного пошуку та оформлення наукових робіт важливе значення має запровадження в бібліотеках аграрних ВНЗ лекційно-практичний курс «**Основи інформаційної культури**» на основі програми, затвердженої Головним управлінням вищої і середньої освіти для сільськогосподарських бібліотек. Студент, що навчається за програмою «Основи інформаційної культури» набуває необхідних навичок і зможе вільно формулювати свої потреби у вигляді запиту, отримувати доступ до інформаційних ресурсів, а також оцінювати і використовувати знайдену інформацію.

За результатами аналізу щорічних звітів про роботу бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації, проведеного науковцями сектору науково-методичної та координаційної роботи ДНСГБ УААН, формування інформаційної культури користувачів з використання традиційних інформаційних та електронних ресурсів проводиться по-різному. Частина бібліотек практично збільшують обсяг занять з підвищення інформаційної культури, виходячи із зростаючих потреб контингенту студентів-користувачів різних курсів навчання з різним рівнем підготовки [4]. Інша

частина – цьому важливому напрямку роботи присвячують кілька годин або й взагалі не проводять занять з різних причин.

Найбільше уваги формуванню інформаційної культури у 2008 р. було приділено бібліотеками аграрних ВНЗ І–ІІ рівнів акредитації:

- Новоушицького технікуму Подільського ДАТУ (580 год.);
- Роменського коледжу СНАУ (90 год.);
- Коледж Подільського ДАТУ (63 год.);
- Тлумацького коледжу Львівського НАУ (60 год.) та ін.

Загалом 2008 р. у 113-ти бібліотеках аграрних ВНЗ І–ІІ рівня акредитації було проведено понад 2600 год. занять. Не проводили занять – 35,4 % бібліотек, яким необхідно негайно виправляти становище.

Краще йдуть справи у бібліотеках аграрних ВНЗ ІІІ–ІV рівнів акредитації. Найбільше занять з основ інформаційної культури було проведено в бібліотеках:

- ❖ Уманського НАУ (388 год.);
- ❖ Луганського НАУ (240 год.);
- ❖ ПФ НУБіПУ «Кримський АТУ» (161 год.);
- ❖ Сумського НАУ (140 год.);
- ❖ Львівського НАУ (110 год.);
- ❖ Харківського НАУ (84 год.) та ін.

У 22-х бібліотеках аграрних ВНЗ ІІІ–ІV рівнів акредитації загалом було проведено понад 1560 год. занять. Не проводили занять – 4,5 % бібліотек (одна бібліотека).

Надаючи допомогу в підвищенні інформаційної грамотності користувачів, у рамках створеної **«Школи комп'ютерних технологій»** успішно проводять заняття бібліотеки Дніпропетровського ДАУ, Таврійського ДАТУ, Харківського НТУСГ, Харківського НАУ, Львівської ДЗВА, Херсонського ДАУ, ПФ НУБіПУ «Кримський АТУ», застосовуючи спеціальні тренінги, бліц-уроки, змагання щодо можливостей програми «ІРБІС» тощо. Корисними стали для молодих вчених-аграрників та аспірантів **семінари** з теми «Інформаційна культура читача», «Електронно-інформаційні ресурси для освіти і науки» та ін., проведені бібліотекою Сумського НАУ.

Серед шляхів формування інформаційної культури дієвими є такі форми навчання, як проведення **індивідуальних і групових бесід, консультацій, практичних занять і тренінгів** у електронних залах бібліотек НУБіПУ м. Києва, Уманського ДАУ, Сумського ДАУ, Львівського НАУ, Миколаївського ДАУ, Білоцерківського НАУ, Дніпропетровського ДАУ, Одеського ДАУ, Харківського НТУСГ та ін.

Важливу роль у підвищенні ефективності інформаційної культури користувачів відіграють також розроблені головними бібліотеками об'єднань сільськогосподарських бібліотек **методичні розробки** типу: «Правила користування електронною читальною залом» (б-ка Миколаївського ДАУ), «Пошук джерел інформації в ЕК за запитом користувачів» (б-ка Таврійського ДАТУ), «Методичний моніторинг», «Інформаційно-бібліотечне обслуговування, його види: Методичні поради» (б-ка Сумського НАУ), «Правила користування Інтернет-центром», «Інформаційно-електронні ресурси ФБОДАУ: Методичні рекомендації для користувачів бібліотеки». – Вип. 3. – Робота з читачами [Про систему УФД/Бібліотека] (б-ка Одеського ДАУ) та ін., що надають суттєву допомогу здебільшого студентській аудиторії.

Щодо підвищення комп'ютерної грамотності персоналу бібліотек – заслуговують на увагу методичні матеріали типу: «Положення про електронну бібліотеку» (б-ка Сумського НАУ), «Положення про електронний читальний зал», «Технічна інструкція про обмін, обробку та видачу документів на нетрадиційних носіях інформації (дисках CD-ROM) бібліотеки», «Положення про збереження електронних видань в локальній мережі бібліотеки», «Положення про формування фонду електронної бібліотеки» (б-ка Миколаївського ДАУ), «Положення про ЗЕК цінних і рідкісних видань об'єднання сільськогосподарських бібліотек Криму», «Інструкція зі створення і ведення БД ретроспективної сільськогосподарської літератури», (б-ка ПФ НУБіПУ «Крим. АТУ»), «Методичні вказівки з відбору матеріалу для створення БД друкованих праць вчених ВНЗ», «Положення про каталог документів на електронних носіях: алфавітному, систематичному» (б-ка Одеського ДАУ) та ін. [6].

Для кращої обізнаності користувачів-студентів з електронними ресурсами бібліотек необхідно також використовувати своєрідну рекламу в межах навчального закладу, бібліотеки та місцевих ЗМІ.

Використання сучасних інформаційних технологій дає можливість розкрити студентам багатство інформаційних ресурсів і продемонструвати в реальному режимі можливість використання отриманих знань: від формулювання запиту до отримання повного тексту документа, що відображає сутність опанування інформаційною культурою.

Аналізуючи всі зміни, які відбулися останніми роками в сільськогосподарських бібліотеках об'єднань, варто відзначити, що в цілому в сьогоdnішніх умовах вони займають гідні позиції у новому інформаційному просторі, адекватно реагуючи на зміни, намагаючись своєчасно вирішувати нові проблеми і завдання, зокрема з формування

та підвищення інформаційної культури користувачів, активно впроваджуючи новітні інформаційні технології.

Варто пам'ятати, що конкурентоспроможність аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації тим вища, чим високотехнологічніше і якісніше їх інформаційно-освітнє середовище. Визначальним фактором бібліотечно-інноваційної діяльності є творчість бібліотечних спеціалістів-ініціаторів та виконавців інноваційних ідей.

Список використаних джерел

1. Воронина, Л. А. Информационная культура как фактор инновационного развития / Л. А. Воронина, Н. Е. Иванова, С. В. Ратнер // Качество. Инновации. Образование. – 2008. – № 3. – С. 8–11.
2. Гендина, Н. И. Информационная грамотность и информационная культура личности: международный и российский подходы к решению проблемы / Н. И. Гендина // Открытое образование. – 2007. – № 5. – С. 58–69.
3. Забелина, Г. П. Опыт реализации модели формирования информационной культуры учителя в условиях педагогического колледжа / Г. П. Забелина // Открытое образование. – 2007. – № 1.
4. Звіти про роботу бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації за 2008р., подані до ДНСГБ УААН.
5. Казанцева, В. П. Информационная культура личности и образовательный процесс университета / В. П. Казанцева // НТБ. – 2009. – № 5. – С. 62.
6. Лазоренко, Ю. І. Формування інформаційної культури користувачів – пріоритетне завдання бібліотек аграрних ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Ю. І. Лазоренко // Історія освіти, науки і техніки в Україні (Матер. 5-ої конф. молодих учених та спеціалістів, 28 травня 2009 р.) / УААН ДНСГБ. – К., 2009. – С. 119–120.
7. Семенюк, Э. Л. Информационная культура общества и прогресс информатики / Э. Л. Семенюк // НТИ. Сер. 1. – 1994. – № 7. – С. 3.

УДК [025.6:023.5.088.7]:027.54(477)

Олена Яковенко,

наук. співробітник НБУВ,

канд. іст. наук

ВПРОВАДЖЕННЯ НОРМ НА ПРОЦЕСИ ВИКОНАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ КОРИСТУВАЧІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ТА РОБОТИ З ФОНДОМ ОСНОВНОГО ЗБЕРІГАННЯ

У статті висвітлено результати нормування та впровадження норм на виконання основних технологічних процесів у відділі наукової організації основного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: НБУВ, нормування, технологічні процеси, фонд основного зберігання.

Рационалізація виробничих процесів, підвищення ефективності бібліотечної праці та забезпечення соціальної захищеності працівників інформаційної сфери можливі на основі застосування науково обґрунтованих норм праці. За їхньою допомогою визначаються витрати робочого часу на виконання окремих видів робіт та операцій з урахуванням відповідних організаційно-технічних умов, вирішуються питання розподілу й кооперації праці, використання кадрового потенціалу.

До змісту нормування праці входять: всебічний аналіз виробничих можливостей робочих місць та ділянок; вивчення, оцінка набутого досвіду; проектування складу, регламенту та послідовності виконання виробничих процесів; визначення норм праці, їхня дослідна перевірка та впровадження; систематичний перегляд діючих норм.

У всіх випадках нормування головною метою є підвищення ефективності праці всіх категорій працівників на основі визначення мінімальних витрат на виконання процесів та операцій з урахуванням охоронного характеру праці.

Нормування та його результат – норма – дозволяє обґрунтувати бібліотечну статистику, порівняти навантаження виконавців, оцінити діяльність структурних підрозділів бібліотечної установи, налагодити планування та облік роботи.

У зв'язку з підвищенням загального рівня організації праці, зміною технологічних процесів та технічного оснащення бібліотеки необхідною умовою вдосконалення її діяльності є своєчасний перегляд діючих норм, встановлення їхньої відповідності сучасному стану бібліотечної справи та фіксування досягнутого рівня продуктивності праці у нормативній документації. Вищезазначене потребує вирішення дослідницьких, методичних та організаційних питань нормування.

У бібліотекознавстві склалися теоретичні передумови для підвищення наукового рівня нормування бібліотечної праці. Існує низка методичних матеріалів та посібників із названої тематики, публікацій, що висвітлюють специфіку застосування методів нормування до конкретних бібліотечних процесів.

Питання нормування як напрям наукової організації праці почали розроблятися в бібліотеках колишнього СРСР із середини 60-х рр. XX ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР (назва Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) протягом 1965–1988 рр.) уже 1970 р. мала власний збірник, що включав 274 норми, переважно запозичені з нормативної документації інших бібліотек та адаптовані до умов роботи в ЦНБ АН УРСР, а також отримані на основі самофотографії робочого дня. На цьому етапі робота зводилася до використання дослідно-статистичних методів, за допомогою яких фіксувалися витрати часу на виконання окремих видів робіт та корегувалися особистим досвідом нормувальника [4].

1974 р. у ЦНБ АН УРСР указом директора було організовано Раду з наукової організації праці (НОП) Бібліотеки і комісії НОП у відділах, складено перспективні плани їхньої роботи на 1974–1978 рр.

Бібліотека у цей період приділяла велику увагу уточненню діючих норм, розширенню сфери нормування, розробці комплексних норм. На початковому етапі удосконалення нормативної бази Бібліотеки у всіх відділах було складено перелік процесів із зазначенням діючих норм та обґрунтуванням їхніх можливих змін. Підвищенню рівня роботи з нормування сприяло забезпечення відділів методичними матеріалами на допомогу нормування і навчання громадських нормувальників. Розроблені та адаптовані норми затверджувалися на спільних засіданнях місцевого комітету та Ради НОП [7].

Протягом 1976–1980 рр. було затверджено норми на процеси з опрацювання, систематизації, каталогізації документів, роботи з фондом, бібліотечного та довідково-бібліографічного обслуговування, науково-методичної роботи та підготовки інформаційних видань.

Підготовка нових нормативних матеріалів у Бібліотеці здійснювалася із застосуванням аналітичних методів нормування. Ця робота завершилася 1981 р. затвердженням збірника «Действующие нормы на основные процессы библиотечно-библиографической работы», окремі з положень якого є діючими і на сучасному етапі [1].

При підготовці цього збірника співробітникам вдалося знайти власний підхід до вирішення низки питань нормування бібліотечної праці, зокрема, внести деякі уточнення до існуючих методик нормування відповідно до специфіки роботи та вимог бібліотечної практики. Особлива увага в ЦНБ приділялася нормування процесів обслуговування читачів та роботи з фондами. Методика нормування цих процесів заснована на дотриманні принципу охоронного характеру норм праці, обумовленого необхідністю забезпечення якості обслуговування. Вона також враховувала такий характерний в роботі ділянок обслуговування аспект, як змінне навантаження праці.

Дослідні норми пройшли апробацію у практиці планування і звітності, сприяли уніфікації обліку роботи, допомагали розраховувати працевитрати та підготовлювати рекомендації щодо нормування основних бібліотечно-бібліографічних процесів.

1989 р. основна частина бібліотечного фонду ЦНБ була передислокована до нового приміщення зі сприятливими умовами для оптимізації формування та використання фондів, організації обслуговування читачів. У зв'язку зі збільшенням площ, кількості користувачів Бібліотеки, зміною санітарно-гігієнічних умов праці та ускладненням технологічних процесів виникла також необхідність перегляду діючих норм.

Але тільки 1999 р. НБУВ видала збірник матеріалів серії «Организация работы библиотеки научно-доследной установи НАН Украины», до другого випуску якого – «Нормування праці» – увійшли норми на основні види бібліотечно-інформаційної роботи та рекомендації щодо їхнього використання в наукових бібліотеках. При підготовці збірника укладачем Т. Л. Кулаковською із залученням до цієї роботи широкого бібліотечного активу було використано норми на типові процеси і наближені до тих, що застосовуються в бібліотеках аналогічного типу [2].

Норми було апробовано в окремих бібліотеках системи Академії наук України. До збірника не увійшли норми на основні види робіт та процеси, пов'язані з упровадженням у НБУВ та бібліотечній мережі НАН автоматизованих технологій. Робота з їхньої розробки на той час продовжувалася.

2005 р. згідно із наказом Міністерства культури і туризму України було розроблено «Тимчасові примірні норми часу на основні процеси бібліотечної роботи» [6]. В основу розробки норм часу на роботи, що виконуються в бібліотеках, покладено матеріали вивчення та аналізу законодавчих і нормативно-методичних документів, що регламентують діяльність бібліотек, нормативна документація бібліотек та інформаційних установ України. У збірнику враховано особливості роботи в автоматизованому режимі. Співробітниками НБУВ було внесено поправки та пропозиції щодо їхнього застосування у практичній роботі бібліотек.

Аналіз публікацій та нормативної документації з досліджуваного питання довів необхідність перегляду діючих норм на основні процеси бібліотечно-інформаційної роботи в структурних підрозділах НБУВ, зокрема, у відділі наукової організації основного фонду (ВНООФ).

З 2005 р. у ВНООФ було розпочато перегляд норм часу на оперативну роботу: уточнювалися та обґрунтовувалися місцеві норми за сучасних організаційно-технічних умов праці. З метою забезпечення вірогідності основних результатів використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи дослідження.

Перегляду підлягали норми на процеси, що систематично виконуються у ВНООФ: з обліку, організації та зберігання бібліотечних фондів, обслуговування користувачів, а також планування та звітності про діяльність відділу.

При розробці нормативної документації ВНООФ були використані матеріали з нормування, опубліковані іншими бібліотечно-інформаційними установами, попередньо складені методичні матеріали, де зафіксовано принципи й методи нормування та організації планування з використанням норм. Вивчалися також пропозиції й зауваження співробітників структурних підрозділів ВНООФ. При цьому враховувалися умови та можливості кожного з них, стан, склад, структура та обсяги бібліотечного фонду, ступінь навантаження, рівень кваліфікації співробітників тощо.

При використанні дослідно-статистичного методу здійснювалася фотографія (самофотографія) робочого дня співробітників, а з використанням аналітичного методу – хронометраж окремих процесів та операцій. Особлива увага приділялася специфіці процесів та їхньому чіткому формулюванню, усуненню необґрунтованих розбіжностей в нормах на аналогічні або близькі за змістом процеси на різних ділянках ВНООФ.

Нормування здійснювалося в нижчевказаній послідовності:

1. Складено перелік тих процесів та операцій, які підлягали нормуванню.
2. Визначено фактори, що впливали на тривалість процесу або операції та складено фотографію (самофотографію) робочого часу.
3. Визначено тривалість окремих елементів операції за допомогою хронометража.
4. Здійснено аналітичне опрацювання фотографій робочого дня та хроно-метражних карт.

На основі опрацьованих та проаналізованих матеріалів було складено збірник «Норми на виконання основних технологічних процесів у відділі наукової організації основного фонду». Його структура, зміст та формулювання розділів і підрозділів, їхня послідовність відповідають завданням і функціям ВНООФ з урахуванням існуючої технологічної практики, що склалася на окремих ділянках книгосховища.

Таблиця демонструє форму, в якій зафіксовано перелік технологічних процесів та норми на їхнє виконання:

№ п/п	Перелік основних видів робіт, процесів операцій	Зміст роботи	Одиниця виміру	Норма часу на одиницю виміру	Норма виробітку за одну годину	Примітки
-------	---	--------------	----------------	------------------------------	--------------------------------	----------

Безпосередньо впровадження норм часу на виконання технологічних процесів передбачало аналіз рівня організації праці з метою визначення відповідності фактичних, організаційно-технічних умов, зафіксованих у збірнику; навантаження на одного співробітника; планування на основі встановлених норм часу; підведення підсумків впровадження норм.

На першому етапі впровадження норм в практику роботи відділу було здійснено такі заходи:

- ✓ переглянуто та уточнено нормативну документацію, виключено з неї застарілі, зайві процеси й операції та доповнено такими, що покращують бібліотечно-інформаційне обслуговування користувачів;
- ✓ організовано ознайомлення співробітників із нормативною документацією, розробленою з урахуванням нових вимог бібліотечної технології, прийнятою до впровадження;
- ✓ уточнено розподіл обов'язків між співробітниками структурних підрозділів ВНООФ відповідно до вимог нормування праці та з урахуванням внесених в організацію і технологію роботи змін;
- ✓ розроблено та в достатній кількості розмножено облікові форми для співробітників структурних підрозділів і планово-звітної документації ВНООФ;

✓ проведено виробничі наради для співробітників, на яких роз'яснено призначення норм на виконання технологічних процесів та шляхи їхнього впровадження в практику роботи ВНООФ.

Надалі була проведена робота з вивчення використання робочого часу на основі норм, що впроваджуються. Це надало можливість впорядкування й уточнення змісту робочих процесів та операцій у відділі, перегляду розстановки кадрів у його окремих структурних підрозділах, доопрацювання планово-звітної документації, скорочення витрат робочого часу, підготовки рекомендацій щодо доповнення «Действующих норм на основные процессы библиотечно-библиографической работы».

Систематичний облік використання робочого часу дозволяє отримувати відомості, необхідні для вивчення динаміки та можливостей подальшого зростання продуктивності праці. Від проведення цієї роботи залежить дисциплінованість й організованість співробітників відділу.

Документальною основою для здійснення оперативного контролю за використанням робочого часу є первинний щоденний індивідуальний облік роботи співробітників з виконаних процесів та витраченого на них часу. Щомісячний підрахунок витрат часу кожним співробітником відділу надає можливість виявляти розбіжності в обліку, затримки й недоліки в роботі з окремих процесів та приймати управлінські рішення щодо їхнього усунення й покращення організації праці.

Крім індивідуального обліку роботи співробітників, здійснюється облік використання робочого часу по структурних підрозділах відділу в цілому. Це дозволяє своєчасно визначати причини невиконання норм, виявляти фактори, які забезпечують перевиконання норм, перерозподіляти навантаження співробітників, запобігати втратам робочого часу.

Систематичний аналіз використання робочого часу є важливим завданням керівників структурних підрозділів. При цьому необхідно відокремлювати індивідуальний рівень використання робочого часу від аналогічних показників роботи відділу. Рівень використання робочого часу окремих співробітником характеризує продуктивність індивідуальної праці, обумовлену не тільки організацією праці, але й особистісними характеристиками кожного співробітника (кваліфікація, навички, швидкість реакції тощо). Результат роботи відділу визначається за підсумком використання робочого часу, витраченого співробітниками на виконання всіх технологічних процесів та операцій.

Аналізуючи кількісні показники та якість роботи співробітників, керівники структурних підрозділів ВНООФ на основі реальних відомостей

про виконання робіт мають можливість своєчасно вживати заходи, які забезпечать якість бібліотечної роботи.

Аналіз використання робочого часу дозволяє визначити конкретні операції, що діють за зниженими та застарілими нормами та застосувати заходи щодо їхнього перегляду. Так, при аналізованні використання робочого часу у всіх структурних підрозділах ВНООФ було виявлено, що у нормативній документації відсутні норми на виконання окремих виробничих процесів.

За результатами аналізу запропоновано норми, яких не існувало у відділі раніше, наприклад:

✓ розподілення нових надходжень документів на відповідні ділянки книгосховища;

✓ виконання читацьких замовлень із записом у реєстраційний документ;

✓ доопрацювання лакун документів тощо.

Аналізувалися також усі випадки невиконання норм з метою визначення їхніх причин (порушення дисципліни праці, низький рівень кваліфікації, відсутність навичок виконання конкретної роботи тощо) та забезпечення виконання норм всіма співробітниками структурних підрозділів ВНООФ.

Проведення щорічного аналізу використання робочого часу у відділі з основних показників роботи надає можливість виявляти резерви робочого часу, перерозподіляти кадрові ресурси з метою здійснення першочергових завдань. Результати використання робочого часу обговорюються на виробничих нарадах колективу.

Річні звіти є важливими документами, в яких підводяться підсумки виконання планів з усього обсягу робіт та із затрат робочого часу. Вони є завершальним етапом обліку, контролю та звітності про роботу відділу.

З метою спрощення планування та звітності, досягнення порівняльної наочності між показниками планів та їхнім виконанням у відділі використовується єдина форма планово-звітної документації.

Підвищення продуктивності праці досягається внаслідок удосконалення бібліотечної технології. Саме бібліотечна технологія, що включає основні цикли «Шляху документа», «Шляху замовлень користувачів», забезпечує оперативність та комфортність обслуговування користувачів і збереження бібліотечного фонду.

На сучасному етапі удосконалення бібліотечної технології, прийомів та методів праці досягається на основі комплексу нормативно-організаційної та технологічної документації, що дозволяє виявляти нові

резерви робочого часу за рахунок застосування засобів автоматизації та механізації бібліотечно-інформаційних процесів, а також постійного контролю та аналізування їхнього використання.

Управління бібліотечними технологіями повинно спрямовуватись на раціональне використання часу не лише бібліотечних працівників, а й користувачів бібліотеки. Технологія виконання бібліотечних процесів і операцій повинна бути продуманою таким чином, щоб скоротити до мінімуму витрати часу користувачів на отримання замовлених ним документів.

З розвитком бібліотечної технології діючі норми стають застарілими, тобто перестають відповідати змінам, що відбулися в технології, організації праці. Тому щоразу здійснюється перегляд норм, чітко визначаються ті ділянки, де застосування нових засобів автоматизації підвищить продуктивність праці.

З метою раціонального використання часу особливо бажаним є придбання сучасних технічних та програмних засобів. Жодна бібліотека не може застосовувати новітні інформаційні технології за умов використання застарілих технічних засобів. Тому одним із стратегічних напрямів діяльності має бути створення належної матеріально-технічної бази, а це, в першу чергу, – пошук позабюджетних джерел фінансування, їхнє активне залучення у практику роботи бібліотек і надання платних послуг.

Автоматизація різноманітних завдань статистичного обліку та аналізу хоча й не дає безпосередньої економії людських ресурсів, однак дозволяє динамічно контролювати технологічні процеси, надає керівникам структурних підрозділів інформацію, необхідну для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, спрямованих на підвищення виробництва праці.

Зростання виробництва праці – це найбільш яскраве вираження закону економії часу. Резерви зростання виробництва праці пов'язані або з удосконаленням використання робочого часу (екстенсивні резерви), або зі зниженням витрат робочого часу на виконання певного обсягу робіт (інтенсивні резерви). Як у першому, так і у другому випадках резерви зростання виробництва праці зводяться до резервів часу.

За сучасних організаційно-технічних умов праці доцільно переглянути місцеві норми на основні бібліотечно-інформаційні процеси в усіх структурних підрозділах НБУВ. З метою практичного вирішення цього завдання необхідно створити групи фахівців, які здійснюватимуть нормування. Особлива увага повинна приділятися оновленню форм

існуючої нормативної документації, уточненню функціональних обов'язків співробітників, ліквідації дублювання в роботі, визначенню шляхів удосконалення технологічних процесів на основі впровадження інноваційних технологій.

Робота з нормування праці у бібліотеці повинна знаходитися під постійним контролем її керівників. Необхідно створити відповідні комісії, забезпечити активне впровадження комплексної системи управління якістю праці, розробити програмні заходи щодо ліквідації браку, підвищенню оперативності і комфортності обслуговування користувачів шляхом раціоналізації окремих процесів і покращення умов праці.

Контроль за впровадженням норм у практику роботи НБУВ повинен здійснюватися на двох рівнях. Перший – контроль в структурних підрозділах бібліотеки. Відповідальність за його здійснення несуть керівники відділів. Другий рівень – загальнобібліотечний. Здійснюється дирекцією та відділом бібліотекознавства, що на основі відомостей планово-звітної документації контролюють планування бюджету робочого часу відділами та аналізують його використання в масштабах бібліотеки.

Впровадження норм на виконання бібліотечно-інформаційних процесів дозволить науково обґрунтовано підходити до вирішення питань: розподілу та кооперації праці; вдосконалення технології бібліотечних процесів; постановки нормативних завдань; організації робочих місць та економії робочого часу.

Список використаної літератури

1. Действующие нормы на основные процессы библиотечно-библиографической работы [Текст] / АН УССР, ЦНБ ; сост.: В. Г. Попроцкая ; отв. ред.: А. С. Чачко. – К., 1982. – 71 с.
2. Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України: збірник матеріалів. Вип. 2 [Текст] / НАН України ; НБУВ ; уклад. Т. А. Кулаковська – К., 1999. – 30 с.
3. Попроцкая В. Г. Методы изучения и нормирования библиотечного труда. Выбор методов с учётом специфики нормируемых процессов [Текст] / В. Г. Попроцкая // Науч. и техн. б-ки. – 1985. – № 4. – С. 30–35.
4. Попроцкая, В. Г. Совершенствование нормирования процессов работы с фондами в Центральной научной библиотеке АН Украинской ССР [Текст] / В. Г. Попроцкая, А. С. Чачко // Формирование книжных фондов : сб. науч. тр. – М., 1982. – С. 67–78.
5. Смирнова, Н. А. Трудовые нормы времени в библиотечных процессах [Текст] / Н. А. Смирнова // Библиотековедение. – 2002. – № 6. – С. 40–44.

6. Тимчасові примірні норми часу на основні процеси бібліотечної роботи : до наказу Міністерства культури і туризму України від 19.07.2005 р. № 496 [Текст] // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України : зб. док. і матеріалів. Вип. 4 / Упорядн. : Т. А. Кулаковська, А. А. Свобода, Н. І. Смаглова, Г. І. Солоїденко. – К., 2006. – С. 73–139.

7. Чачко, А. С. Вивчення факторів ефективності праці в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР [Текст] / А. С. Чачко, З. Б. Кузавова, В. Г. Попроцька // Наукова організація праці та управління в бібліотеках: наук. збірник. – К, 1980. – С. 56–63.

УДК 02(73)

Світлана Польовик,

мол. наук. співробітник НБУВ

РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ БІБЛІОТЕК США У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Публікація розкриває функції президентських бібліотек США як підсистеми політики держави та аналізує шляхи реалізації концепції збереження основних демократичних цінностей шляхом впливу на суспільну думку щодо інституту президента.

Ключові слова: президентська бібліотека, архів, суспільна думка, президент, освітні програми.

Президентські бібліотеки (ПБ) США – установи, призначені для зберігання, впорядкування, обробки та використання всього масиву офіційних документів, що надходять із Білого дому і пов’язані з діяльністю президентів [11]. ПБ включають також матеріали з особистих архівів президентів і членів їх сімей, високих офіційних осіб, друзів, соратників. Крім того, президентські бібліотеки США давно й успішно виконують функції архівно-музейної установи, спрямованої перш за все на інформаційно-аналітичне забезпечення інститутів влади у сфері своєї прямої компетенції, а також є провідником ідеології та політики держави. Крім того, президентські бібліотеки виконують функції організаційно-правового характеру, зокрема в організації комунікаційного процесу президентських структур та населення. Проте, попри своє 70-річне існування, система президентських бібліотек США в контексті формування суспільної думки так і не була предметом детального наукового вивчення. А тим часом дослідниками ставилися запитання, що потребували відповіді, зокрема:

- яке значення президентських бібліотек;
- яку суспільну роль відіграють президентські бібліотеки США;
- як реалізуються програми, розроблені для того, щоб дати широкій аудиторії максимум інформації про кожного президента та інституту президентства США в цілому;
- чийм інтересам служать ПБ.

Пошуки відповідей на вищезначені питання і спонукали до проведення

цього дослідження. Крім того, досвід президентських бібліотек США щодо їх впливу на суспільну думку стане в нагоді аналогічним структурам в інших країнах світу, зокрема бібліотечно-архівній колекції «Фонд президентів України», що функціонує в Україні з 1996 р.

Якщо запитати у пересічного американця, які асоціації викликають у нього президентські бібліотеки, то він зазвичай зосередиться на величезних федеральних коштах, яві витрачаються державою на їх утримання, проте система президентських бібліотек, яку Роберт Беллах (Robert Bellah) досить влучно назвав «цивільною релігією» [1], безумовно, робить два головних внески в американську культуру: своєчасну готовність президентських архівних паперів для користувачів і суспільне розуміння заснування інституту президентства. І, не дивлячись на досить часту критику з боку ряду урядовців та вчених щодо значення системи президентських бібліотек, значна частина вчених висловлювала схвальні відгуки на її адресу. Наведемо деякі з них.

Зокрема, Джон Роєр (John Rohr) писав: «Зважаючи на те, що, починаючи з квітня 1789 р., коли Джордж Вашингтон вперше присягнув на Конституції в Нью-Йорк Сіті, «президентство» вкоренилось як інститут, який значною мірою сприяв підйому США з колоніальної залежності до економічно розвинутої світової держави. Жоден політичний інститут не вплинув на хід світової історії так глибоко, як президентський інститут Америки, і тому урядові документи та персональні папери національних лідерів, які збиралися сторіччями, мають бути збережені для прийдешніх поколінь». Далі Д. Роєр (John Rohr), акцентуючи увагу на цій проблемі, говорив Ф. Кеннеді, що «майбутнє минулого залежить від нас» [6]. Іншими словами, якщо зникнуть вихідні документи, історично цінні для США, – доведеться відповідати за це перед майбутніми поколіннями. Зокрема Д. Роєр підтверджував, що суперечки між державними діячами, висвітлені в тих чи інших архівних документах, можуть багато чого сказати як про самих діячів, так і про час, в який їм доводилось працювати. Передусім мались на увазі персональний щоденник Мадісона, де висвітлювались події в країні під час дії Конституційної Угоди і щоденник Президента Р. Ніксона за 20 липня 1969 р., коли він проводив «міжпланетні бесіди» по телефону з астронавтами, які висадились на Місяць, кореспонденція Другої Світової Війни Ф. Рузвельта У. Черчиллю та окремі документи Р. Рейгана. Саме система президентських бібліотек докладає зусиль для того, щоб зберігати і зробити доступними для широкої аудиторії архівні документи державних діячів.

«До створення системи президентських бібліотек доступ до

президентських документів був майже неможливий. Хоча окремі деталі системи президентських бібліотек критикували з 1939 р., на сьогодні навіть критики визнають, що збір, організація і доступність президентських матеріалів є абсолютною необхідністю. У 1983 р. Бенедикт Зобріст (Benedict Zobrist), тоді директор бібліотеки Г. Трумена, у інформаційному бюлетені бібліотеки Г. С. Трумена писав: «коли ми зберігаємо [документи], ми доводимо наше зобов'язання цінностям, на котрих наше суспільство було побудовано і саме на основі цих матеріалів нащадок буде мати уяву про наше життя і час». Він наголошував, що президентські бібліотеки не тільки зберігають важливі основні документи національного уряду, але й роблять їх доступними і просувають їхнє використання вченими і широкою аудиторією. Виставки й освітні програми в бібліотеках досягають широкої аудиторії, у такий спосіб популяризуючи знання про роботу уряду, інформацію про Президента і його еру. Все це відносно, можливо тому, що бібліотеки географічно розсіяні, побудовані в людському масштабі і унікальні щодо кожного Президента, – зазначав той же Б. Зобріст [8].

Джеймс О'Неїл (James O'Neill), наприклад, доводив, що «поки люди продовжують оплачувати їх власні досягнення і досягнення їхніх товаришів..., будуть побудовані пам'ятники того чи іншого виду. Істотно є те, що президентська бібліотека – пам'ятник, але специфічного виду [5].

Сьогодні американцям здається майже неймовірним, що не було ніякого головного федерального архіву та систематичного шляху опрацювання архівних матеріалів федерального уряду, поки 1934 р. Президент Франклін Д. Рузвельт не заснував Національний Архів. З огляду на кількість документів, яка постійно збільшувалась, та можливості федерального уряду щодо їх збереження, заснування Архіву було заплановане як спроба допомогти бюрократам виживати під «горами» урядових паперів.

Але протягом перших 150 років існування США архівні документи, включаючи документи службовців і президентів, взагалі не зберігали. Президенти, залишаючи Білий дім після закінчення президентського терміну, брали з собою офіційні документи, а також свої персональні зібрання. Багато документів та експонатів залишились у державних та університетських бібліотеках, державних історичних товариствах. Найбільше їх зібрано в Бібліотеці Конгресу. З 1834 р. Бібліотека Конгресу почала незначні закупівлі президентських документів, але пожежа зруйнувала зібрання декількох президентів, зокрема, Б. Гаррісона, Д. Тайлера і З. Тейлора.

1914 р. перша президентська бібліотека була створена у Вермонті (штат

Огайо) як Меморіальна Бібліотека Р. Хейса. Її продовжують спільно підтримувати Фонд Р. Хейса та державний уряд. Так само Бібліотека Війни, Революції і Світу Г. Гувера була утворена 1919 р. в університетському містечку Стенфорд, де зберігаються особисті документи Г. Гувера з 1914 р. Більше 30 років президентські документи Гувера зберігалися в Стенфорді (протягом та до кінця його президентського терміну 1933 р.), а згодом бібліотека Г. Гувера, вже як президентська, була відкрита на батьківщині Президента в штаті Айова 1964 р.

1937 р. Президент Ф. Д. Рузвельт висунув ідею президентської моделі бібліотек, яку активно підтримали американці [7]. У 1939 р. створення бібліотеки Ф. Д. Рузвельта було підтримано законодавчо, а власністю федерального уряду бібліотека стала 4 липня 1940 р. Сучасники називають Ф. Рузвельта «однією з найвизначніших постатей XX ст. не тільки в історії США, а і всього світу, адже йому вдалося зробити те, чого не вдалося зробити ні його попередникам, ні його сучасникам, та навіть і тим, хто прийшов у велику світову політику вже після нього» [10, с. 3].

Одним із перших законодавчих актів з питань функціонування президентських бібліотек став закон 1949 р., яким Національний архів США було підпорядковано Адміністрації служб загального призначення. Відповідно до цього документу Національному архіву було дозволено приймати на зберігання президентські документи, а також «землі, будівлі та обладнання, запропоновані Президентом Сполучених Штатів Америки з метою створення документосховищ для президентських матеріалів у формі президентської бібліотеки» [2].

Президент Г. Трумен вирішив не відставати від свого попередника і запланував створення своєї бібліотеки за моделлю бібліотеки Ф. Рузвельта у штаті Міссурі. Коли 1955 р. Президентська Бібліотека Г. Трумена була побудована. Конгрес запропонував, а Президент Ейзенхауер підписав Закон «Про президентські бібліотеки» [9]. До того, як було прийнято Закон «Про президентські документи» у 1978 р., саме закон 1955 р. визначав, які документи вважати «президентськими» і згідно з яким президенти здійснювали повний контроль над своїми паперами після закінчення свого президентського терміну.

У США стало традицією: кожен президент засновує бібліотеку в своєму рідному штаті, точніше в штаті, на базі якого він обирався президентом (приклад: переможець нинішніх президентських виборів Барак Обама (Barack Obama) народився в штаті Гаваї, але зробив політичну кар'єру в штаті Іллінойс, тому з часом його президентська бібліотека з'явиться в Іллінойсі). До бібліотеки традиційно передаються не лише папери, але і

багаточисельні дарунки, які отримують господарі Білого Дому (вони також мають право залишити їх собі, проте зобов'язані заплатити за них), а також інші предмети, які зазвичай прикрашають музейні вітрини.

Отже, американські президентські бібліотеки не є бібліотеками у традиційному розумінні. Скоріше, президентські бібліотеки це:

- архіви історичних матеріалів американських президентів;
- музеї, зосереджені на конкретному Президенті та його ері.

Серед основних функцій президентських бібліотек США – функція архівного опрацювання. Виникає питання, чому ж вони називаються бібліотеками, а не архівами, зважаючи на їх основну функцію? Про це писав Д. Маккой (Donald R. McCoy). До 17 грудня 1938 р. майбутня президентська бібліотека згадувалась як «сховище». В кінці грудня було створено виконавчий комітет, до якого увійшла група вчених, зокрема В. Леланд (Waldo Gifford Leland) – виконавчий секретар Товариства Американських вчених; Р. Коннор (R. D.W. Connor) – Архіваріус США; С. Морісон (S. E. Morison) – професор Гарварда, Р. Адамс (R. G. Adams) – директор Мічиганської університетської бібліотеки. Саме з вуст Р. Адамса вперше прозвучав термін «бібліотека» як назва сховища президентських документів. Вагомим аргументом було те, що бібліотеки є не лише сховищами книг, а й місцем збереження персональних рукописів, фотографій, фільмів. Після нетривалих суперечок комітет погодився з назвою «бібліотека» [4].

Формування суспільної думки засобами популяризації президентської інституції – ще одна із основних функцій президентських бібліотек. Зокрема, Архіваріус США В. Вілсон 1989 р. писав: «ніяка інша нація не процвітала в створенні з архівного музею під назвою «глава держави», як це вдалося Штатам» [7, с. 100]. Крім того, він наголошував, що президентські бібліотеки є унікальною і найбільш істотно американською підсистемою політики, яка формує суспільну думку щодо інституту президентства загалом та кожного окремо взятого президента, при цьому використовуючи можливість співпраці з урядовими та благодійними організаціями, об'єднуючи їх у процесі реалізації тієї чи іншої освітньої програми. Функціональна взаємодія показує перспективу впливу на суспільну політику. Але «ідеї президентських бібліотек не є панацеєю для американського народу: більшість людей думають, що вони роблять»; скоріше, «підсистеми існують у межах контексту демократичних заснувань і методів в Америці [і] водночас від президентських бібліотек потребують постійної пильності щодо збереження основних демократичних цінностей», зокрема, в доступності архівних матеріалів для дослідників [1].

Конгрес США та багато політиків почали вбачати в президентських бібліотеках політичний інструмент, тому в процесі формування суспільної думки стали важливими принципи її формування:

- зважаючи на те, що суспільна думка належить до найпоширеніших соціально-психологічних масових явищ, важливо, щоб вона формувалася *цілеспрямовано*, адже її деформація призводить до хибних стереотипів, оцінок і поведінки, виникнення негативних традицій, спотворення моральних цінностей тощо;

- суспільна думка має бути *об'єктивною*, адже вона може піддаватися впливам і маніпуляції, не завжди адекватно відтворюючи ситуацію. Велика відповідальність лягає на масово-пропагандистські, інформаційні джерела стосовно підвищення рівня компетентності суспільної думки.

Вищезначених принципів президентські бібліотеки дотримуються у своїй діяльності за допомогою суспільних та освітніх програм, цілеспрямоване, об'єктивне освітлення яких в ЗМІ передбачає роль головного елемента в реалізації доступу населення до офіційної інформації. Які ж особливості суспільних та освітніх програм, що реалізуються президентськими бібліотеками?

Основна мета таких програм – дати відвідувачам краще розуміння Президента як політичного державного діяча, історичної особи та особистості, а також американської політичної системи в цілому.

Серед видової різноманітності таких програм слід зупинитися на таких:

- виставкові експозиції музейних експонатів, що змальовують життєвий шлях Президента, основні політичні рішення та заслуги перед державою, діяльність його адміністрації, а також різні світові та національні події, які сталися протягом терміну його президентств;

- конференції і лекції, що фінансуються благодійними організаціями і проводяться на базі президентських бібліотек, збільшуючи їх роль як культурних установ;

- освітні тематичні програми президентські бібліотеки запроваджують з метою популяризації архівних матеріалів серед молоді. З цієї ж метою бібліотеки організовують лекції та демонструють фільми для школярів та студентів. Будучи логічно пов'язаними з закладами від дошкільної до післявузівської освіти, президентські бібліотеки охоплюють своєю діяльністю всю проблематику освіти та науки, тим самим формується і бібліотечна політика, спрямована на підтримку і розвиток морально-естетичних імперативів та духовності.

Отже, президентські бібліотеки США є лідерами з формування суспільної думки щодо інституту президентства та збереження культурно-мистецьких традицій.

На сьогодні система президентських бібліотек налічує 12 бібліотек. Це бібліотека Г. Гувера, Ф. Д. Рузвельта, Г. Трумена, Д. Ейзенхауера, Л. Б. Джонсона, Д. Ф. Кеннеді, Д. Р. Форда (разом із Музеєм Джеральда Р. Форда), Д. Картера, Р. Рейгана, Д. Буша, Б. Клінтона, а також Фонд «Президентські матеріали Р. Ніксона» (Nixon Presidential Materials). **Найближчим часом до цього переліку додасться 13-та бібліотека Джорджа Буша (George W. Bush), що останнім склав свої президентські повноваження.** За федеральної підтримки бібліотеки виконують основну функцію зберігання, опрацювання і надання у користування президентських документів [7].

Як відзначає Б. Хафбауер, багато президентів приділяли і продовжують приділяти увагу своїм бібліотекам, зокрема, тому, що це їх можливість виправдатись перед сучасниками і нащадками за свої помилки [3]. Основною відмінною рисою президентських бібліотек є розмаїття їх географічного розташування, що робить цікавим і динамічним зберігання архівних документів та представлення музейних експозицій саме в окремо взятій місцевості. Об'єднання під одним дахом президентських документів для їх подальшого збереження та надання у користування реалізує цілі:

- нація повинна знати минуле;
- нація повинна вірити в майбутнє;
- нація має знати минуле, щоб не повторювати помилок в майбутньому.

Як і 70 років тому, сьогодні ця ідея є досить актуальною. Те, що 12 президентів США підтримали ідею створення таких бібліотек, свідчить про їх значимість серед населення. 12 президентських бібліотек налічують більше 400 млн сторінок текстових матеріалів; 10 млн фотографій; 5 тис. км кіноплівок; 100 000 годин відеозаписів; 500 000 музейних експонатів. Ці документи роблять кожен бібліотеку багатим джерелом інформації і центром досліджень з питань інституту президентства. 70-річна історія системи без сумніву свідчить, що розуміння значимості індивідуальності президентів та інституту президентства зросло.

То чий же інтересам слугують президентські бібліотеки?

Перш за все система президентських бібліотек обслуговує національні ідеї країни і відповідає за надане їй федеральним урядом право зберігати архів президентів. Кожна бібліотека представляє та відстоює інтереси президента, ім'я якого носить, та його сімейства. По-друге, президентські

бібліотеки обслуговують окремі групи користувачів – дослідників, відвідувачів музею та учасників освітніх програм.

Система президентських бібліотек – дійсно реалізують концепцію підсистеми політики і є ефективним теоретичним інструментом для плідного аналізу і синтезу суспільного життя, що було б важко зробити та зрозуміти без цього інструменту. Президентські бібліотеки як підсистема політики створюють діалог на суспільному рівні інтересів. Досить успішно виконують свою державну місію.

Список використаних джерел

1. *Bellah, R. N.* The American civil religion Daedalus [Text] / R. N. Bellah. – California, 1997. – P. 1–21.
2. *Buck, E. H.* General Legislation for Presidential Libraries [Text] / E. H. Buck // American Archivist. – 1955. – Vol. 18. – N 4. – P. 337.
3. *Hufbaue, B.* Presidential Temples: How Memorials and Libraries Shape Public Memory (Hardcover) [Text] / B. Hufbaue. – Lawrence: University Press of Kansas, 2006. – 270 p.
4. *McCoy, D. R.* How an 'it' became FDR's 'library'... And launched the Office of Presidential Libraries in the National Archives [Text] / D. R. McCoy // American Libraries. 1976. – № 7. – P. 154–155.
5. *O'Neill, J. E.* Will success spoil the presidential libraries? [Text] / J. E. O'Neill // American Archivist. – 1973. – № 36 – P. 339–351.
6. *Rohr, J. A.* To run a Constitution : The legitimacy of the administrative state. Lawrence [Text] / J. A. Rohr. – KS : University of Kansas Press, 1986. – P. 178–179.
7. *Wilson, D. W.* Presidential libraries: Developing to maturity [Text] / D. W. Wilson // Presidential Studies Quarterly, 1991. – № 21 (4) – P. 776.
8. *Zobrist, B.* Whistle Stop [Text] / B. Zobrist // Harry S. Truman Library Institute Newsletter. – 1983. – 98 p.
9. The Presidential Libraries Act of 1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.archives.gov/presidential-libraries/laws/1955-act>. – Загол. з екрану.
10. *Коломойцев, В. Е.* 100 днів президента Ф. Д. Рузвельта [Текст] / В. Е. Коломойцев. – К. : Молодь, 1997. – 318 с.
11. *Стришенец, Н. В.* Президентские библиотеки США [Текст] / Н. В. Стришенец //ч НТБ. – 2004. – № 6. – С. 43–53.

УДК 025.2:[027.7:33](477)''1906/1920''

Зоя Афанасьєва,

зав. сектору НБУВ

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ НА ПРИКЛАДІ ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ (1906–1920 рр.)

Розглянуто історію формування та перспективи використання інформаційних ресурсів фундаментальної бібліотеки Київського Комерційного інституту на сучасному етапі з метою використання новітніх технологій для подальшого створення електронних бібліотек і забезпечення доступу до баз даних максимально широкого кола користувачів.

Ключові слова: бібліотека, інформаційні ресурси, новітні технології обробки даних, електронна бібліотека, бази даних, електронна картотека, інтернет-ресурси.

Формування та перспективи інноваційного розвитку інформаційної сфери Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) полягають у наповненні електронної інформаційної бази як засобу інтеграції інформаційних ресурсів бібліотек та інших центрів документальної комунікації у створенні єдиного науково-інформаційного простору України.

Темою дослідження є вивчення повноти формування бібліотечно-інформаційних ресурсів на всіх носіях інформації; створення інформаційних електронних ресурсів як об'єкта інноваційної політики у бібліотечній сфері; розвиток інформаційних технологій та їх використання в галузі наукової обробки, збереження і забезпечення доступу до інформації та знань.

Джерельною базою дослідження з питань створення електронних каталогів спеціалізованих фондів, можливостей їх використання в інтернет-середовищі, автоматизації процесу створення наукових каталогів та електронних колекцій є висвітлення цієї проблеми такими сучасними фахівцями, як Л. А. Дубровіна, Г. І. Ковальчук, Л. Й. Костенко, К. В. Лобузін, Л. В. Муха та ін. [1].

Метою статті є визначення теоретичних засад технології обробки науково-інформаційних ресурсів фундаментальної бібліотеки Київського Комерційного інституту (ККІ) та розробка методики побудови довідково-пошукового апарату на її фонди.

Загальновідомо, що цінності і життєздатність суспільства забезпечують наука та освіта. Країни з розвинутою системою освіти і науки мають розвинуту економіку та добробут населення належного рівня. Саме сукупність знань, технологій, дослідницьких інструментів дає змогу вирішувати проблеми у будь-якій галузі функціонування людського суспільства. Водночас наука і освіта більше за інші сфери людської діяльності потребують оперативної, своєчасної та достовірної інформації, яка нині активно трансформується в електронну.

В умовах інформатизації українського суспільства, розвитку інформаційного виробництва і електронної інформації значення бібліотечних установ постійно зростає, адже державне управління для прийняття оптимальних, ефективних, дієвих рішень потребує оперативного аналізу величезних обсягів інформації, яка об'єктивно відображає усі аспекти життя українського суспільства. Корисною є діяльність бібліотек щодо пошуку, відбору, оброблення та первинного аналізу великих масивів інформації стосовно актуальних питань соціально-економічного розвитку суспільства.

Сучасній бібліотеці для здійснення її одвічної місії – збереження і поширення знань, культури людства, необхідно здійснити комплекс гуманітарних і технічних перетворень, які забезпечать розвиток НБУВ як багатофункціональної установи інформаційної сфери.

Документні ресурси спеціалізованих фондів наукових бібліотек становлять важливий складник сучасного інформаційного простору. І саме тому використання нових підходів до поєднання традиційних і новітніх форм бібліотечної обробки документів, а також розробка методичних засад представлення ресурсів та системи опису спеціалізованих фондів бібліотек є ефективним інструментом дистанційного обслуговування наукового товариства, важливим засобом забезпечення інтеграції історичних пам'яток України у світову спільноту культурних цінностей.

Як свідчить досвід НБУВ та інших бібліотечних закладів, де вже зроблені суттєві кроки з комп'ютеризації основних внутрішньобібліотечних процесів, досягти підвищення якості обслуговування читачів у стислий термін можливо лише завдяки впровадженню електронних технологій у бібліотечну роботу. Залишаючись книгозбірнею, бібліотека зможе значно прискорити процес зустрічі читача з книгою, за умови, що інформація про

фонд буде доступна читачеві в електронному вигляді та вільному доступі.

Саме тому стратегія розвитку НБУВ полягає у поєднанні традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів, у реалізації нової моделі бібліотеки, яка працюватиме з інформацією на основі інноваційної методики її обробки з використанням інтелектуальних комп'ютерних технологій. Для цього необхідно вирішити декілька проблем, а саме: уточнення місця і ролі бібліотеки у системі першоджерело-користувач; створення у структурі бібліотеки відділу з пошуку, аналізу, збереження, каталогізації електронної продукції та забезпечення доступу до цих ресурсів; включення електронної продукції в національну бібліографію як повноцінного вагомego структурного елемента; підготовка бібліотечних фахівців, спроможних кваліфіковано використовувати традиційні та новітні ресурси; виділення у структурі бібліотекознавчої науки нових понятійних розділів інтернет-ресурсів: «портал», «сайт», «блог», тощо з метою дослідження їх як об'єктів, через які надходять величезні потоки інформації.

Нещодавно розпочато створення електронно-інформаційних ресурсів на фонди спеціалізованих відділів НБУВ, зокрема відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, а також сприятливих умов вільного доступу до баз даних, що розширить коло користувачів наукової інформації.

Фахівці рекомендують створення електронних бібліотек проводити у кілька етапів. **Першим етапом** має бути створення електронної картотеки колекції (зібрання) – бази даних, що включає повноцінний, формалізований опис документів за низкою *обов'язкових* пошукових полів: назва (переклад назви); автор; інші автори; автори тексту; вихідні дані: місце видання, видавництво, рік, кількість аркушів; розмір, тираж, ціна; мова; та *допоміжних*: зміст; періодичність видання; серія; тип, вид, характер документа; креслення; ключові слова; анотація; примітки; інвентарний номер; шифр збереження; стан примірника; автограф; підписи і написи; печатки; екслібриси тощо та конкретне місцезнаходження книги на полиці. Така електронна картотека в кілька разів полегшує пошук документів, їх облік та використання.

Другим етапом є доповнення електронної картотеки графічними образами документів (сканування та цифрове фотокопіювання). Це дозволить повністю відмовитися від використання оригіналів першоджерел, що особливо важливо в роботі з рідкісними та цінними виданнями (інкунабули, палеотипи) та видань, що мають незадовільний фізичний стан.

Нарешті, **третій етап** – доповнення електронної картотеки та масиву графічних образів повнотекстовими файлами документів, що створюються

шляхом автоматичного розпізнання та верифікації їх графічних образів, існуючих в інформаційній базі, створеній на попередніх етапах. Пошук у такій електронній бібліотеці є найбільш ефективним і може бути організований як за пошуковими полями (в картотеці), так і за змістом самих документів (контекстний пошук) [2].

Під час створення каталогів видань спеціалізованих фондів виникають деякі проблеми, а саме: накопичення великої кількості бібліографічних описів, приміток, різноманітних довідок, зображень та інших матеріалів, що потребують упорядкування. У системі автоматизації бібліотек «ІРБІС» було розроблено технологічні засоби, що вирішують ці проблеми: формати виведення даних, методи систематизації, покажчики до каталогів, гіпертекстові відсилання до зовнішніх об'єктів [3].

На сьогодні актуальною є проблема організації при великих бібліотеках електронних видавництв з метою поступального розвитку у сфері документальних інформаційних комунікацій України з одночасним збереженням традиційних видавничих технологій: про формування зібрань електронних видань на компакт-дисках, започаткування нового складника загальнодержавної системи розповсюдження документів; розроблення ліцензійно чистих програмних засобів і технологій інтелектуальної обробки інформації та розкриття знань, акумульованих у фондах електронних документів для створення нових бібліографічних, реферативних, оглядово-аналітичних та прогностичних матеріалів [4].

Реалізація цього проекту сприяє зміцненню інформаційної бази для підтримки інноваційної діяльності та супроводження процесу суспільних реформ у державі, включенню національних інформаційних ресурсів у міжнародну систему наукових електронних комунікацій, формуванню позитивного іміджу української науки.

Розглянемо вказані етапи з точки зору можливості їх упровадження на прикладі фонду бібліотеки ККІ у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Проект заснування вищого навчального закладу комерційних і економічних наук у м. Києві було представлено ще 1903 р. Ініціатор цієї справи – професор Університету св. Володимира Митрофан Вікторович Довнар-Запольський звернувся до Попечительської ради Київського Першого Комерційного училища з пропозицією заснування при училищі вечірніх вищих комерційних курсів, вказуючи на ту користь, яку може принести поширення економічних знань для міста та цілого Південно-Західного краю, а також використання приміщення Комерційного училища після закінчення основних занять. Не одержавши підтримки у сферах, які

мали бути найбільш зацікавленими у цьому проекті, Довнар-Запольський вирішив розпочати справу на власний ризик. 1905 р. за сприяння Міністерства народної освіти професор отримав дозвіл на відкриття в Києві приватних жіночих курсів, програма яких включала і комерційне відділення.

Заснування у Києві 1906 р. Вищих комерційних курсів, реорганізованих 1908 р. в Комерційний інститут, безумовно відповідало потребам як вітчизняної промисловості і торгівлі, так і місцевим запитам суспільно-державних установ, яким бракувало фахівців у різних галузях економічних і фінансових наук [5].

В Інституті було два відділення: економічне та комерційно-технічне, учбові плани склалися з трьох напрямків – економічних, юридичних та комерційно-технічних наук.

Крім того, для більш детального вивчення деяких галузей знання були започатковані спеціальні навчальні підрозділи: Банківський, Залізничний, Земсько-міський, Педагогічний, Страховий, а також допоміжні структури – кабінети, лабораторії, Музей товарознавства, до складу якого входили кабінети: залізничний, гірничозаводський, бібліотеки і читальні при них. Не останню роль відігравала і Фундаментальна бібліотека, яка складалася з наукових, загальних та спеціальних книжок, посібників та періодичних видань, що допомагали читачеві знайти необхідний матеріал для практичних занять або для науково – дослідницької роботи.

З початку свого існування бібліотека Інституту поповнювалася здебільшого за власний рахунок та з пожертвувань різних установ – урядових, земських, міських. Поповнення бібліотеки проводилося не тільки шляхом купівлі та пожертви, але і книгообміну. Після виходу першої книги власного друкованого видання «Известия Киевского Коммерческого Института» (1909 р.) за редакцією О. О. Русова почав проводитися обмін дублетними виданнями на основі широкого листування із зацікавленими в цьому установами (більше 200 респондентів) [6].

1909 року було відкрито бібліотеку посібників, яка мала на меті постачати студентів посібниками та учбовою літературою. 1910 р. Фундаментальна бібліотека разом із бібліотекою посібників налічувала близько 11 000 томів та 140 назв періодичних видань російською, французькою, німецькою та англійською мовами, виключно за спеціальністю. На 1 серпня 1912 р. фонд студентської бібліотеки складався з 2027 назв у 2234 томах, на 1 серпня 1913 р. – з 3026 назв у 3259 томах [7].

Після багатьох реорганізацій ККІ фонд бібліотеки Інституту нині нараховує приблизно 15 тис. одиниць збереження. Це переважно монографії, довідники з економічної тематики (проспекти, звіти, статuti

торгових фірм), природничонаукова література, книги з суміжних дисциплін, спеціалізовані періодичні видання (російські й іноземні), а також підручники.

Розміщення фонду проводиться відповідно до інвентарних номерів (більше 35 тис.), що були надані книгам з часів започаткування бібліотеки ККІ.

Грунтуючись на структурі навчальних програм ККІ, розміщення фонду бібліотеки організовано з орієнтацією на основну печатку інститутської бібліотеки, а також на відповідні печатки науково-допоміжних підрозділів.

Вся література, що надходила до Фундаментальної бібліотеки ККІ, в першу чергу реєструвалася інвентарною книгою, потім, відповідно до тематики та наповнення, розподілялась між основним фондом та фондами спеціалізованих підрозділів згідно з систематичним класифікатором, що був розроблений в Інституті [8].

Класифікатор складався з 8 розділів:

I. Науки економічні, соціальні та юридичні.

II. Місцеве господарство.

III. Природничі науки та математика.

IV. Історія.

V. Публіцистика.

VI. Періодичні видання.

VII. Varia. (З. А. – «Різне»)

VIII. Довідкові видання.

1910 р. викладач ККІ М. В. Лозинський, спираючись на міжнародну десяткову класифікацію, запропонував упровадити в Інституті систему реєстрації документів та систематизацію літератури на картках міжнародного зразка. Тоді у практичному обігу були картки Міжнародного формату (125x75 мм) з отвором в середині для закріплення їх у шухляді за допомогою металевого стрижня. До речі, ця система накопичення, збереження та використання бібліографічних карток виявилася прогресивною, надійною і збереглася до наших часів [9].

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ продовжується робота з виявлення, збирання та організації бібліотеки ККІ в окремий комплекс. В подальшому планується складання традиційних систематичного та алфавітного каталогів та електронного каталогу з метою введення обробленого фонду в науковий обіг.

Одночасно буде тривати активне використання традиційних (друкованих) форм зберігання та розповсюдження інформації, які за певних умов мають суттєві практичні переваги над комп'ютерними (наприклад,

коли інформацію можна отримати незалежно від наявності електроенергії та електронних засобів).

На жаль, якнайшвидшому завершенню робіт, пов'язаних з повною реконструкцією бібліотеки, перешкоджає низка об'єктивних обставин, серед яких – відсутність необхідної кількості кваліфікованих кадрів; неможливість повернення періодичних видань, що належали раніше бібліотеці Інституту і складають на сьогодні невід'ємну частину штучно створеного фонду світських періодичних видань; ще не вся література виявлена у відділі обмінно-резервних фондів і передана для злиття з Фундаментальною бібліотекою Київського Комерційного інституту.

Висновки

Систематичне збереження накопичених знань, безперешкодний доступ до результатів науково-дослідницької діяльності та активна наукова комунікація є необхідним складником наукового прогресу та розвитку людства.

Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій відкриває нові творчі можливості і руйнує перепону на шляху до повноцінного міжнародного наукового співробітництва та створення знань як загальнолюдського надбання.

Всі унікальні фонди НБУВ мають свою специфіку та потребують найширшого висвітлення в інформаційному просторі. Звідси постає першочергове завдання – створення бази даних історичних пам'яток та виготовлення страхової (цифрової) копії документів. Крім того, ще існує проблема представлення цих документальних ресурсів в інтернет-просторі через відсутність єдиних методичних засад опису документів та єдиного координаційного центру зі створення електронного реєстру книжкових та рукописних пам'яток.

Легкість пошуку, зручність обробки та використання, доступність матеріалу у цифровій формі створює широкі можливості для наукового розвитку знань із меншими витратами ресурсів, що не відновлюються, таких як час і творча енергія, а також сприяє якісному представленню результатів дослідницької діяльності, посилює вплив науки у суспільстві, підвищує престиж вчених і науково-освітніх організацій.

Створення електронного каталогу дасть змогу забезпечувати, підтримувати та вдосконалювати інформаційну базу, необхідну для навчальної та науково-дослідної роботи вчених і фахівців та відповідні механізми міжнародного обміну інформацією з метою інтеграції науковців у світову академічну спільноту.

У багатьох країнах світу електронні бібліотеки мають підтримку

держави, для їх розвитку надаються субсидії. Для збільшення використання електронних технологій, забезпечення інформаційної бази для розвитку науки та освіти в Україні необхідні також фінансові інвестиції Уряду нашої країни, бізнес-спільноти, благодійні фондів, допомога наукових установ та користувачів.

Нині маємо всі підстави сподіватися, що бібліотека імені В. І. Вернадського, яка є не лише головною бібліотекою Академії, а й Національною бібліотекою держави, депозитарієм ООН, багатофункціональною, міждисциплінарною, науково-дослідною установою, разом з іншими державними науковими бібліотеками забезпечить комплексне науково-теоретичне розроблення проблем розвитку бібліотек в інформаційному суспільстві, в результаті якого і будуть знайдені конструктивні рішення розв'язання складної проблеми гармонізації інформаційних ресурсів бібліотек задля подальшого розвитку особи та суспільства.

Список використаних джерел

1. Дубровіна, Л. А. Формування електронних каталогів рукописних фондів – проблеми та перспективи // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 6. – С. 21–22 ; Ковальчук, Г. Створення електронних інформаційних ресурсів книжкових пам'яток в НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 3. – С. 3–10 ; Національна система електронних бібліотек / А. О. Чекмарьов, Л. Й. Костенко, Т. П. Павлуша; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 50 с. ; Івченко, Л., Лобузіна, К. Музичний фонд НБУВ: створення електронного каталогу // Бібліотечний вісник – 2007. – № 4. – С. 12–22 ; Муха, Л. В. Фазова консервація документів як технологія збереження // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 6. – С. 28–29.
2. Мяскова, Т. Технології формування та перспективи введення у науковий обіг інформаційних ресурсів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 2. – С. 14–19.
3. Система автоматизации библиотек «ИРБИС»: общее описание системы / сост. : А. И. Бродовский. – М. : ГПНТБ России, 2002. – 260 с.
4. Онищенко, О. Українські бібліотеки у 90-х роках ХХ ст. : основні тенденції розвитку та напрями діяльності // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 3. – С. 16.
5. Записка о Киевском Коммерческом институте // Известия Киевского Коммерческого института 1910. – Кн. IV. – С. 1–27.
6. Державний архів м. Києва (ДАК) – Ф. 153. Киевский Коммерческий институт Оп. 8. – Од. зб. 32. – Арк. 94.
7. ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Од. зб. 609. – Арк. 35.
8. Бюллетень Киевского Коммерческого института. – 1914. – № 8 (26 января). – С. 12–13.
9. ДАК. – Ф. 153. – Оп. 8. – Од. зб. 14. – Арк. 56.

УДК 021.2:027.7(477)

Оксана Клименко,

заст. зав. кафедри Навчально-наукового інституту права і психології
Національної академії внутрішніх справ,
канд. іст. наук

ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ БІБЛІОТЕКИ ГАЛУЗЕВОГО ВНЗ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто діяльність бібліотеки галузевого ВНЗ на прикладі книгозбірні НАВС, яка забезпечує інформаційну підтримку навчальної та науково-дослідної роботи провідного вишу МВС України. Запропоновано стратегію координації та кооперації діяльності бібліотек вишів мережі МВС України.

Ключові слова: НАВС, МВС України, бібліотека, електронна бібліотека, бібліотечні послуги, електронний каталог, інформаційні ресурси, інформаційна культура, користувачі, фонд.

Один із пріоритетних напрямів реформування національної системи освіти – розвиток творчої мислячої особистості, котра володіє способами опанування наявних і продукування нових знань. Стратегія навчального процесу спрямована не лише на засвоєння студентами базових знань, а на формування в них умінь і потреб самостійно засвоювати нові знання впродовж усього життя, вміння використовувати їх у професійній діяльності. Досягнення нової якості освіти залежить від рівня інформаційно-бібліотечного обслуговування, тобто бібліотека ВНЗ стає інформаційним центром забезпечення оптимальної освітньо-наукової діяльності [2].

Організація та забезпечення навчального процесу у навчальних закладах МВС України ґрунтується на реалізації вимог Болонського процесу за кредитно-модульною проблемно-діяльнісною технологією навчання. До системи вищих навчальних закладів III–IV р. а. МВС України входять: Національна академія внутрішніх справ; Університет внутрішніх справ (м. Харків); інститути внутрішніх справ (при Національній академії внутрішніх справ, Донецький, Луганський, Львівський, Одеський); юридичні інститути (Дніпропетровський, Запорізький, Херсонський); інститути пожежної безпеки (Львівський, Черкаський); Академія внутрішніх військ; Академія пожежної безпеки (м. Харків). У структурі НАВС створено Науково-методичний центр навчальних закладів МВС України.

Бібліотека Національної академії внутрішніх справ (НАВС), провідного вищого навчального закладу МВС, – ключовий інформаційний ресурс галузевого інформаційного середовища вишу, посередник між постійно зростаючим потоком інформації та її користувачами, а в підсумку – гарант якості освіти.

Загальна бібліотека НАВС складається з семи структурних підрозділів, а саме: головної бібліотеки; бібліотек навчально-наукових інститутів (підготовки кадрів кримінальної міліції, підготовки кадрів громадської безпеки і психологічної служби; підготовки слідчих і криміналістів, права і психології); бібліотеки юридичного ліцею імені Ярослава Кондратьєва; бібліотеки Центру спеціальної та фізичної підготовки с. Віта-Поштова.

Головна бібліотека є науково-методичним центром для 13 обласних відділень Інституту заочного та дистанційного навчання в містах: Вінниця, Житомир, Івано-Франківськ, Кіровоград, Луцьк, Миколаїв, Мукачево, Полтава, Рівне, Севастополь, Тернопіль, Хмельницьк, Черкаси. Запровадження навчальної системи для дистанційної та заочної освіти спонукало створити в електронному вигляді навчально-методичні комплекси з кожного предмета, що включають робочі навчальні програми, конспекти лекцій, тестові завдання, збірники задач, вправ, питання до іспиту чи заліку, додаткові списки літератури тощо. У навчальному процесі активно використовуються підготовлені в електронному вигляді збірники законів, указів, інших нормативно-правових актів із відповідних навчальних предметів («Конституційне право України», «Міжнародне право», «Трудове право», «Земельне право» та багато інших).

Користувачі всіх категорій (учні, студенти, слухачі, курсанти, магістри, ад'юнкти, професорсько-викладацький склад) обслуговуються на 13 абонементів та у 8 читальних залах усіх структурних підрозділів. Книгозбірня активно впроваджує нові бібліотечно-інформаційні технології, що дає можливість вільного доступу користувачам до світових інформаційних ресурсів через мережу Інтернет (сьогодні ця послуга забезпечується 31 автоматизованим робочим місцем читача).

Сьогодні важко уявити собі бібліотеку вишу без використання інформаційних технологій у навчальному процесі, і перетворення в освіті обов'язково мають змінити статус бібліотеки. Трансформація традиційного призначення бібліотеки – від зберігання інформації до її аналітико-синтетичної переробки з метою адресного поширення – є одним із повідних напрямів діяльності книгозбірні НАВС. Головне завдання вишівської книгозбірні – ефективне обслуговування зростаючих інформаційних потреб усіх категорій користувачів.

Сукупний книжковий фонд становить близько 900 тис. прим. книг різноманітної тематики. Для забезпечення навчального процесу бібліотека комплектується підручниками, навчальними посібниками, науковою та довідковою літературою юридичного та загальноосвітнього профілю. Накопичено великий фонд періодики (спеціальних юридичних журналів і газет), які зберігаються за всі роки існування бібліотеки, є унікальний фонд енциклопедичних видань. У читальній залі створений Міжнародний відділ – подарунки Посольства Великої Британії та Британської Ради в Україні. Комплектування і поповнення новою літературою здійснюється шляхом закупівлі літератури в магазинах, видавництвах, дарунків ректорату і співробітників академії, надходжень із редакційно-видавничого відділу.

Провідними структурними підрозділами бібліотеки НАВС є: відділ комплектування, опрацювання та систематизації літератури, інформаційно-бібліографічний відділ та сектор науково-методичної роботи. Відділ комплектування, опрацювання та систематизації літератури бібліотеки НАВС реалізовує такі завдання: вивчає запити кафедр для повноцінного та якісного забезпечення навчального процесу, співпрацює з видавництвами та книготорговельними організаціями; здійснює передплату періодичних видань на традиційних та електронних носіях інформації; здійснює наукове та електронне опрацювання нових видань; веде електронний каталог на отримані книги; надає консультації з питань каталогізації.

Ступінь розвитку науково-інформаційних та бібліотечно-бібліографічних ресурсів визначальним чином впливає на формування інноваційної культури (ІК) особистості. Формування ІК усіх категорій користувачів НАВС розвивається за такими напрямками: вдосконалення комплектування та розкриття спеціалізованого бібліотечного фонду; систематичне вивчення динаміки інформаційних потреб користувачів із метою їх максимального задоволення; створення комфортних умов для користувачів. Підвищення ІК базується на системності, інтегративності, безперервності, діяльнісному підході.

Інформаційно-бібліографічний відділ здійснює аналітичне науково-бібліографічне опрацювання періодичних видань та веде електронну базу статей та журналів; забезпечує довідково-бібліографічне, консультативне та інформаційне обслуговування користувачів бібліотеки; надає доступ користувачам до законодавчих баз «Lіga: Закон», зведеного електронного каталогу книг, електронної бази статей періодичних видань, документів на електронних носіях; готує та видає науковий збірник «Бюлетень нових надходжень»; координує роботу бібліотек структурних підрозділів та надає

їм консультативну допомогу. Сектор науково-методичної роботи працює над удосконаленням форм і методів бібліотечної роботи, доводить до бібліотек структурних підрозділів інструктивно-методичні матеріали, що регламентують діяльність бібліотек, проводить заходи з підвищення фахового рівня бібліотечних працівників; формує фонд документів з питань бібліотекознавства; проводить огляд фахових періодичних видань; готує та видає інструктивно-методичні листи; організовує книжкові виставки, презентації книг під час проведення науково-практичних конференцій; здійснює аналіз планів та звітів структурних підрозділів та узагальнює їх; здійснює координаційну роботу з бібліотеками інших систем та відомств.

Абонемент навчальної та наукової літератури налічує більше 270 тис. прим. книг, серед них – рідкісні видання з усіх галузей права та юридичної науки, наукові праці видатних вітчизняних та зарубіжних правників, спеціалістів суміжних галузей знань. Працівники цього підрозділу здійснюють видачу літератури професорсько-викладацькому складу, ад'юнктам, магістрам; видають комплекти навчально-методичної літератури курсантам, студентам; підбирають літературу для організації та проведення книжкових виставок, презентацій книг.

Фонд читальної зали укомплектований нормативними та законодавчими документами, енциклопедіями, довідковими та науковими виданнями, навчально-методичними посібниками, періодичними фаховими виданнями, якими користуються всі категорії читачів. Тут здійснюється підбір літератури для написання наукових праць професорсько-викладацькому складу та курсових, реферативних робіт іншими категоріями читачів.

Книжкові виставки, огляди та перегляди літератури, присвячені пам'ятним і знаменним датам, організовує абонемент художньої літератури, фонд якого становить понад 44 тис. прим. книг художньої літератури та мистецтвознавчої, літературознавчої тематики, літературно-художні періодичні видання.

Працівники бібліотеки постійно формують позитивний імідж книгозбірні, поважаючи право користувача на вільний доступ до інформації, регулярно проводячи моніторинг діяльності, повідомляючи про всі зміни в роботі, котрі спрямовані на підвищення якості та комфортності обслуговування.

Електронна бібліотека НАВС сьогодні складається зі зведеного електронного каталогу книг, електронної бази статей періодичних видань, документів на електронних носіях. Сьогодні структура веб-сайту бібліотеки

НАВС включає такі розділи: «Каталог бібліотеки», «Історія бібліотеки», «Глосарій», «Науково-теоретичний журнал «Науковий вісник»» (з 1999 р.), «Бюлетень надходжень». Завдяки переведенню в цифрову форму стають доступними документи, які наявні в обмеженій кількості. Завдяки функціонуванню ЕК користувач отримає інформацію незалежно від часу і місця знаходження, а використання інформації стає повнішим та практично необмеженим. Фундамент для формування нової моделі бібліотеки галузевого вишу – формування фондів електронних документів, забезпечення віддаленого доступу до світових освітніх ресурсів, розширення переліку і обсягу бібліотечних послуг для задоволення інформаційних потреб усіх категорій користувачів. Інформаційні ресурси бібліотеки галузевого вишу набувають завдання стратегічних і повинні забезпечити інформаційну підтримку успішної навчальної та науково-дослідницької роботи [1].

Успішно виконати завдання забезпечення вільного доступу до розподілених навчально-методичних, інтелектуальних, інформаційних і матеріально-технічних систем освіти неможливо без максимального залучення інформаційно-методичних ресурсів бібліотек галузевих навчальних закладів [3]. Основна технологічна ознака бібліотеки галузевого вишу як соціальної інституції – безпосереднє включення у структуру і систему комунікацій вищого навчального закладу та проблемна орієнтація ресурсів на задоволення інформаційних потреб професорсько-викладацького складу та студентів відповідно до задекларованих принципів Болонського процесу.

Бібліотека НАВС сьогодні – складний багатоаспектний підрозділ. Наскільки її інформаційно-освітнє середовище відповідає запитам користувачів, настільки успішною є навчальна та науково-дослідницька робота закладу. Рациональне використання соціально корисного за змістом і формою переліку бібліотечно-бібліографічних послуг впливає на розвиток інформаційних компетенцій користувачів. З метою найефективнішого забезпечення інформаційного супроводу якісного навчального процесу реалізуються відповідні управлінські дії, спрямовані на створення сучасного інформаційно-освітнього середовища, проводиться відповідне технічне переоснащення. Орієнтоване стабільне комплектування фондів у двох напрямках – змістовному та кількісному – усіма видами інформації на традиційних і нетрадиційних носіях, використання новітніх інформаційних технологій (електронні каталоги, мультимедійні презентації), створення умов для комфортної роботи користувачів, оновлення матеріально-технічної бази спрямовані на

реалізацію однієї мети – підготовку майбутніх конкурентоспроможних фахівців правоохоронних органів України.

В Україні не існує модельного стандарту бібліотеки вишу, але сьогодні вона позиціонується як інтегрований інтелектуальний простір, заповнений різноманітними інформаційними ресурсами та засобами інформаційної взаємодії. Суть стратегічної діяльності бібліотеки галузевого вишу – трансформація у інформаційний центр із забезпечення європейського рівня якості і змісту навчального процесу. Традиційні книгозбірні і сучасний рівень бібліотечної справи вже не відповідають новим вимогам національної системи вищої школи, яка невпинно інтегрується у світовий освітній простір. Переоснащення матеріально-технічного забезпечення бібліотеки на тлі зростаючих запитів користувачів, формування власних інформаційних ресурсів [4], запровадження інноваційних методів роботи сприяє впровадженню в практичну діяльність книгозбірень науково обґрунтованих і практично апробованих підходів як базису для підвищення якості підготовки фахівців системи МВС України, які зобов'язані захищати її національні інтереси, права і свободи людини.

Розширення на сучасному етапі розвитку суспільства меж інформаційної діяльності вимагає існування відповідних каналів для циркуляції та обміну накопиченими даними, що висуває необхідність розвитку певного рівня інформаційних систем (міжнародних, державних, галузевих, регіональних тощо) і створення умов для їх сумісності. Це безпосередньо стосується системи науково-юридичної інформації. Її роль особливо зростає в умовах модернізації освіти України, коли інтенсивно активізується наукова, навчально-виховна практична діяльність і відбувається концентрація інтелектуального потенціалу на ключових напрямках юридичної теорії та практики.

Зважаючи на виклики часу (трансформація системи вищої школи, інтеграція у світовий освітній та інформаційний простір в умовах формування правової держави і громадянського суспільства) з одного боку, та тенденції консерватизму, ізольованості, недосконалості організації – з іншого, пропонуємо координацію роботи бібліотек вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України з метою формування галузевих документно-інформаційних і онлайн-ресурсів та кооперацію діяльності із запровадження інноваційних методів роботи для мобільного довідково-інформаційного обслуговування (включаючи електронну доставку документів) всіх категорій користувачів, створення науково-бібліографічної системи видань юридичної тематики. Електронні ресурси в умовах модифікації бібліотечних фондів галузевих вишів

забезпечують високу інформаційну ємність, оперативність тиражування та розповсюдження документів, здешевлюють їхнє виробництво, стає можливою актуалізація даних. Формування ресурсної бази інформаційного обслуговування має ґрунтуватися на постійному моніторингу інформаційних потреб користувачів та запитуваності тих чи інших видів і форм ресурсів.

Організація тісної співпраці інформаційно-комунікаційної взаємодії бібліотек вишів системи МВС України спрямована на формування і зберігання друкованих і електронних ресурсів, формування комплексу предметно-орієнтованих баз даних фактографічною та аналітико-синтетичною інформацією, створення комунікаційних навігаторів (каталоги, путівники, портали) з метою переходу до стратегії забезпечення користувачів інтегрованими і синтезованими знаннями. Головним координаційним центром мережі має стати бібліотека НАВС, яка б задовольнила потребу в нормативно-правовому та інструктивно-методичному забезпеченні бібліотечно-інформаційної діяльності бібліотек вишів системи МВС України. На перспективу є потреба вести розмову про єдиний інформаційний простір системи вищої школи правоохоронних органів близького і далекого зарубіжжя, про світову єдину світову бібліотеку – про бібліотеку без кордонів.

Список використаної літератури

1. Кислюк, Л. Аналіз структури та ступеня впровадження електронних ресурсів і баз даних бібліотек вищих навчальних закладів України / Л. Кислюк // Бібл. вісн. – 2009. – № 1. – С. 32–35.
2. Лемківський, К. Бібліотека вищого навчального закладу – ключова ланка інформаційного забезпечення навчального процесу на сучасному етапі / К. Лемківський // Вища шк. – 2008. – № 5. – С. 31–33.
3. Матвієнко, О. Бібліотека навчального закладу в умовах інформатизації: проблеми і завдання / О. Матвієнко // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 4. – С. 136–142.
4. Цуріна, І. Інтерактивне середовище: як досягти бібліотеці компромісу між можливостями, доцільністю та необхідністю? / І. Цуріна // Бібл. планета. – 2009. – № 3. – С. 15–19.

Галина Войцехівська,
директор ДНАББ ім. В. Г. Заболотного

ДО ПИТАННЯ СПОРУДЖЕННЯ БУДІВЕЛЬ БІБЛІОТЕК

Стаття порушує питання спорудження одного з типів громадських споруд в Україні – бібліотечних будівель. Викладено дані про партнерську співпрацю архітектурної та бібліотечної громадськості, спрямовану на розроблення засад сучасної бібліотеки, спорудження нового типу будівель бібліотек в Україні.

Ключові слова: будівлі бібліотек, сучасна бібліотека.

Питання спорудження бібліотечних будівель як типу громадських споруд у різних країнах світу досить актуальне і популярне. Цього не можна сказати про Україну. З-поміж негативних факторів можна виділити два основні. По-перше, в Україні практично відсутні кадри, які мають досвід проектування такого типу будівель. Наразі серед навчальних архітектурно-будівельних закладів України лише 4 мають навчальний досвід проектування бібліотечних будівель, серед яких: Київський національний університет будівництва і архітектури, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Національний університет «Львівська політехніка», Київський національний авіаційний університет.

Другим негативним фактором при зведенні бібліотечних будівель є відсутність в Україні сучасної нормативної бази, на основі якої можуть будуватися бібліотеки. Ця база відіграє найважливішу роль у проектуванні будь-якої будівлі бібліотеки. Але на сьогодні в українській практиці для проектування бібліотек можуть використовуватися лише деякі узагальнюючі українські нормативні документи, а головним документом залишається радянський документ «СН 548-82: Инструкция по проектированию библиотек» (1983 р.).

Як показало опитування, проведене працівниками Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки (ДНАББ) ім. В. Г. Заболотного, всі без винятку бібліотеки потребують поліпшення умов функціонування, зокрема й розширення бібліотечних приміщень та зведення нових. Саме тому впродовж останніх років ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, головна галузева бібліотека будівельної галузі України, постійно піднімає питання будівництва бібліотек в Україні й виступає ініціатором багатьох заходів,

спрямованих на розроблення засад сучасної бібліотеки, спорудження нового типу будівель бібліотек в Україні.

Протягом останнього десятиліття завдяки співпраці бібліотеки з київськими галузевими вищими навчальними закладами активізувалося вивчення основ проектування бібліотечних будівель студентами цих закладів (студенти розробляють навчальні проекти бібліотек на прикладі ДНАББ ім. В. Г. Заболотного на основі спеціально розробленого технічного завдання).

Першим кроком стало розроблення працівниками бібліотеки та представниками архітектурної громадськості програма проектування іміджу ДНАББ ім. В. Г. Заболотного як сучасного соціокультурного центру архітектурно-будівельної сфери України (2001 р.). Наступним кроком став студентський конкурс проектів на інтер'єр бібліотеки (2003 р.), у якому активну участь взяли студенти Київського національного університету будівництва і архітектури та Національного університету «Львівська політехніка».

Наприкінці 2007 р. працівники ДНАББ ім. В. Г. Заболотного виступили з ініціативою провести віртуальну Всеукраїнську акцію «Кожній бібліотеці – сучасну будівлю», спрямовану на створення позитивної думки громадськості щодо пріоритетів будівництва бібліотек в Україні й запросили приєднатися до акції всі українські бібліотеки для вивчення питання спорудження бібліотек у містах і селах України.

З метою вивчення сучасного стану бібліотечних приміщень та вимог до них сучасних користувачів та бібліотечних фахівців працівниками ДНАББ ім. В. Г. Заболотного методом анкетування проведено два соціологічні дослідження – «Бібліотечне приміщення очима користувача бібліотеки» (2008 р.) та «Бібліотечне приміщення очима бібліотекаря галузевого інституту» (2008 р.). Результати цих досліджень ще раз підтвердили необхідність проведення реальних дій для вирішення проблем приміщень бібліотек.

Важливим кроком до вивчення історії питання спорудження бібліотечних будівель було проведене 2008 р. бібліотекознавче дослідження фондової джерельної бази з проектування, будівництва й реконструкції вітчизняних та зарубіжних бібліотечних будівель, результатом якого стало видання того ж року бібліографічного покажчика «Будівлі бібліотек: проектування, будівництво, реконструкція: Бібліогр. покажч. / Уклад.: Г. А. Войцехівська, І. В. Войцехівська, С. М. Кайнова / Редкол.: Г. А. Войцехівська (відп. ред.), Д. О. Мироненко, О. П. Пацеля, Н. В. Ракович; наук. консультант Н. М. Кондель-Пермінова; ДНАББ ім.

В. Г. Заболотного». Наукова цінність цього бібліографічного покажчика полягає в тому, що це видання є результатом першого та єдиного в Україні дослідження світового досвіду з проектування та будівництва однієї з найважливіших інформаційних громадських споруд – будівлі бібліотеки.

Вміщені у бібліографічному покажчику матеріали дають уявлення про історію будівництва бібліотек у різних країнах світу. Бібліографічний покажчик складається з шести розділів. У першому розділі вміщено інформацію з історії та теорії проектування й будівництва бібліотек, у другому – інформацію про чинну нормативну базу України, архітектурні конкурси з проектування бібліотек та проекти будівель бібліотек. Найбільш інформаційно насичений третій розділ знайомить фахівців з практичними питаннями архітектури та будівництва бібліотек, четвертий – реконструкції будівель бібліотек, п'ятий – дизайну бібліотечних приміщень. У шостому розділі зібрано інформацію про особистостей та архітектурні фірми, що спеціалізуються на проектуванні будівель бібліотек.

Необхідно детальніше зупинитися на другому розділі покажчика, куди ввійшла інформація про нормативні документи, що відіграють найважливішу роль у проектуванні будь-якої будівлі. Дослідження показало, що сучасна нормативна база України не відповідає тим нормам, на основі яких можна було б спроектувати сучасну бібліотечну будівлю.

Нормативна база проектування бібліотек складається з документів колишнього Радянського Союзу, як уже згадувалось, та деяких нормативних документів України.

За часів Радянського Союзу в Москві були видані «Нормали планировочных элементов жилых и общественных зданий. Вып. НП 5.4.1-74: Библиотеки» (1976 р.), одним із розробників якого є київський інститут КиївЗНДІП.

В українських нормативних документах, таких як ДБН 360-92*: Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень (2002), ДБН В.1.1-7-2002: Пожежна безпека об'єктів будівництва (2003), ДБН В.2.2-3-97: Будинки та споруди навчальних закладів (1997), ДБН В.2.2-9-99: Громадські будинки та споруди. Основні положення (1999), ДБН Б.2.4-1-94: Планування і забудова сільських поселень (1994), ДБН В.2.5-13-98*: Пожежна автоматика будинків і споруд (2006), ДБН В.2.5-23-2003: Проектування електрообладнання об'єктів цивільного призначення (2004) та деяких інших фахівці вишукують по крихах необхідні дані.

Реалії сьогодення показали, що проектувальникам необхідний спеціальний ДБН, який врахує сучасний розвиток інформаційних технологій, сучасні функціональні особливості бібліотек та відобразить всі

технічні параметри бібліотечних будівель. При розробці такого документа, як свідчить світова практика, важливим елементом є співпраця архітектора та бібліотекаря (останній виступає експертом-технологом).

Наступним кроком привернення уваги архітектурної та бібліотечної громадськості до вирішення проблем будівництва бібліотечних будівель в Україні стало проведення науково-практичної конференції «Будівництво бібліотек в сучасних умовах: проблеми і перспективи» (2008), головними організаторами якої стали фахівці ДНАББ ім. В. Г. Заболотного та архітектурна громадськість. Важливою подією конференції стала презентація і обговорення проектів бібліотечних будівель нового типу, розроблених молодими українськими архітекторами.

Продовженням теми проектування бібліотечних будівель 29 вересня 2009 р. стало відкриття працівниками ДНАББ ім. В. Г. Заболотного спеціальної виставки студентських проектів «Бібліотека майбутнього». Для участі у виставці було відібрано дванадцять проектів чотирьох вузів України: Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (6 проектів), Київського національного університету будівництва і архітектури (2 проекти), Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка» (3 проекти) і Київського національного авіаційного університету (1 проект).

Студентські роботи продемонстрували сучасні підходи до проектування бібліотечних будівель, що відповідають світовій практиці зведення та обладнання бібліотек та свідчать про значний потенціал молодих українських архітекторів, які готові до вирішення проблем сучасної бібліотеки в Україні.

Всі роботи відповідали темі виставки та відзначалися високим фаховим рівнем розробки. Представлені проекти можна розподілити за трьома основними групами: нові будівлі бібліотек (переважно в історичному середовищі міста); реконструкція будівель бібліотек; дизайн внутрішнього середовища бібліотеки.

У цих проектах значно розширені соціально-культурні функції бібліотеки. Бібліотека вже розглядається не відособлено, а як складник значних культурно-мистецьких комплексів, наприклад, «Мистецького Арсеналу» (НАОМА, *А. Даніелян*) або міжнародного студентського медіацентру (Інститут архітектури НУ «Львівська політехніка», *І. Копиляк*). Розширення функцій бібліотек, перетворення їх на центри інформації, навчання та дозвілля створює новий образ бібліотеки, значно привабливіший для відвідувачів. У бібліотеках передбачається створення оптимального середовища для зберігання фондів на різних носіях (як

паперових, так і цифрових), психологічної та естетичної атмосфери, сприятливої для інтелектуальної діяльності.

Цікавими архітектурно-розпланувальними вирішеннями будівель бібліотек відзначаються проекти Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, автори яких здійснили пошуки образу сучасної бібліотеки в історичному середовищі Києва.

Культура середовищного підходу, коректного співставлення з історичною забудовою продемонстрована в проектах Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка». Розроблені варіанти реновації бібліотеки Українського католицького університету у м. Львові (Х. Кухарська) свідчать про потенціал історичних будівель, робота з якими вимагає фахового підходу.

Окремий напрям – дизайнерські розробки внутрішнього простору, обладнання та устаткування бібліотек, який вимагає подальших опрацювань. На виставці представлена лише одна робота («Дизайн інтер'єру Державної республіканської бібліотеки для юнацтва ім. Ванди Василевської в місті Києві», Інститут міського господарства Київського національного авіаційного університету, Ю. Повстяна), що є підтвердженням недостатньої уваги до цього аспекту.

Проведена виставка студентських робіт показала, що деякі позитивні зрушення у справі проектування бібліотек наразі вже є: майбутні фахівці у навчальному процесі вивчають основи проектування важливої громадської споруди – бібліотеки, втілюють у навчальних проектах нові форми сучасної бібліотеки, створюючи цим передумови для зведення сучасних бібліотечних будівель в Україні. Перед архітектурною і бібліотечною громадськістю стоять важливі завдання, вирішення яких сприятиме розв'язанню проблеми зведення сучасних бібліотечних будівель: розроблення сучасної нормативної бази і створення умов для появи висококваліфікованих фахівців-технологів. Тому у сучасних соціально-політичних умовах залучення спеціалізованих навчальних закладів до вирішення проблеми проектування сучасних бібліотек є найбільш доречним та результативним кроком, який буде мати позитивні наслідки у недалекому майбутньому.

Практика показала, що ера інформатизації невинно підвищує роль бібліотек як соціально-культурної інституції, піднімає їх на вищий інтелектуальний щабель суспільної ієрархії. Враховуючи динамічний розвиток інформаційних технологій та необхідність створення сприятливих умов для зберігання й збереження джерел інформації, до яких належить і Державний бібліотечний фонд, оргкомітет виставки «Бібліотека

майбутнього» виступив з ініціативою провести у вересні 2011 р. Всеукраїнський конкурс студентських проектів на тему «Сучасна бібліотека України» під патронатом Міністерства регіонального розвитку та будівництва України, Міністерства культури і туризму України, Міністерства освіти і науки України.

Для проведення конкурсу необхідно опрацювати Програму-завдання (березень 2010 р.) і просити керівництво архітектурних та дизайнерських вузів України включити у навчальні програми дипломних та курсових робіт виконання проектів зазначеної теми. Враховуючи значення ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, головної бібліотеки будівельної галузі України, що розташована у пристосованому приміщенні Гостиного двору, котре не відповідає сучасним вимогам до бібліотек такого рівня, оргкомітетом виставки було ініційовано проголошення галузевої бібліотеки експериментальним майданчиком зведення нової бібліотечної будівлі. У зв'язку з цим окремою номінацією конкурсу мають бути проекти будівлі ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, для чого необхідно розробити програму-завдання щодо цієї бібліотеки і надати її навчальним закладам.

Враховуючи державну значимість поставленого завдання – спорудження бібліотечних будівель в Україні, необхідно констатувати, що важливою умовою його вирішення є активне залучення бібліотек усіх рівнів і відомств до його опрацювання. Активна партнерська співпраця бібліотекарів та архітекторів – це шлях, який приведе до реалізації завдання.

Список використаної літератури

1. Алексеева, Л. Строительство, архитектура и дизайн библиотечных сооружений / Л. Алексеева, Г. Войцеховская, С. Артамонова // Архитектура офисных зданий. – 2005. – № 3. – С. 38–42.
2. Бартошко, С. Аптека для души // Янус Нерухомість. – 2003. – № 22. – С. 20 : фото.
3. Будівництво бібліотек в сучасних умовах: проблеми і перспективи (за матеріалами науково-практичної конференції) // Інформ. бюл. / Мінрегіонбуд. – 2009. – № 6. – С. 44–48.
4. Войцехівська, Г. А. Фонд ДНАББ ім. В. Г. Заболотного – джерельна база з проектування, будівництва та дизайну бібліотечних будівель // Буд-во України. – 2009. – № 4. – С. 45–47.
5. Войцеховська, Г. А. Строительство библиотек: миф или реальность? // Стр-во & реконструкция. – 2009. – № 6. – С. 38–40 : ил.
6. Войцеховская, Г. А. Библиотечные сооружения: постановка проблемы / Г. А. Войцеховская, С. С. Артамонова // Стр-во & реконструкция. – 2002. – № 1–2. – С. 37.

7. *Войцеховская, Г. А.* Строительство библиотечных зданий в Украине / Г. А. Войцеховская, С. С. Артамонова // Библиотечное дело-2002 : Библиотечное образование и практика: поиски взаимопонимания : тез. докл. VII междунар. науч. конф. (Москва, 24–25 апреля 2002 г.). – М., 2002. – С. 169–170.

8. *Пацеля О. П.* Библиотечні споруди // Стр-во & реконструкція. – 2007. – № 11. – С. 62 : іл.

Розділ II

Бібліотечно-інформаційні ресурси : оптимізація доступу

І. Петров, В. Леснов,
ІПРІ НАН України

ПРИНЦИПИ ТА ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ ЦИФРОВИХ СХОВИЩ ДАНИХ ДОВГОСТРОКОВОГО ЗБЕРІГАННЯ НА БАЗІ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто питання методологічного забезпечення створення проєктів цифрових сховищ даних довгострокового зберігання (ЦСДДЗ) для сучасних цифрових бібліотек та архівів. Запропонована узагальнена схема створення проєкту цифрового сховища для зберігання інформаційних ресурсів наукової та культурної спадщини.

Ключові слова: створення цифрових сховищ даних, побудова систем довгострокового зберігання інформації, Digital Information Preservation.

Постановка проблеми

В умовах формування в Україні основ інформаційного суспільства особливої важливості набуває проблема збереження наукової та культурної спадщини загальнонаціонального значення, забезпечення вільного доступу громадян та фахівців до цих інформаційних ресурсів за допомогою комп'ютерних мереж та технологій як у теперішній час, так і у майбутньому.

Спроби реалізації деяких проєктів зі створення цифрових бібліотек та архівів в Україні є спорадичними, малоефективними та нездатними задовольняти потреби суспільства на державному рівні. Переважну більшість цифрових інформаційних ресурсів створює та підтримує кожна інституція окремо, без належної взаємодії та координації з іншими установами. Галузеві бібліотеки та архіви створюють вузькоспеціалізовані сховища даних окремих видів інформації, які не завжди відповідають сучасним технологіям та стандартам.

Однією з ілюстрацій негативного стану справ у відповідній галузі є загальноукраїнська цифрова бібліотека дисертацій, яка знаходиться в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації (УкрНТЕІ). До бібліотеки з сорока тисячами дисертацій доступ надається лише з 15 комп'ютерів, випущених до 1995 р. Вона не має офіційного статусу електронної державної наукової бібліотеки, а є лише підрозділом

відділу УкрНТЕІ. Для порівняння, у Росії дисертації з фондів «Електронної бібліотеки дисертацій» Російської державної бібліотеки (РДБ) можна прочитати в 250 віртуальних читальних залах, розташованих по всій Росії в багатьох вищих навчальних закладах та бібліотеках країни. У київських ВНЗ діє 8 віртуальних читальних зал РДБ та 5 в інших великих містах України. Отже, до подцифрованого російського наукового контенту українські науковці мають кращий доступ, ніж до українського національного [1].

Важливість практичних рішень поставлених завдань

Основу нормативно-правової бази для розвитку цифрової культури в Україні забезпечують закони та державні програми. Це Закони України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (2003), «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (2003), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995), «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007), «Про національну програму інформатизації» (1998), «Про музеї та музейну справу» (1995). Серед державних програм: «Державна Програма розвитку діяльності Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на 2005–2010 роки» від 25 серпня 2004 р.; Державна Програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки від 7 грудня 2005 р.; «Державна програма розвитку культури на період до 2007 року».

Огляд досліджень у галузі цифрового зберігання інформації

При створенні масштабних сховищ цифрової інформації ключовим моментом є вибір адекватної моделі зберігання архівного об'єкту (АО), що забезпечує відтворюваність і зрозумілість архівної інформації в майбутньому. Цей аспект включає як смислові та асоціативні зв'язки інформаційного об'єкта, так і елементарну можливість відтворення об'єкта в адекватному вигляді після, можливо, неодноразової зміни поточної версії прикладного ПЗ, у якому об'єкт спочатку створювався, або після того, як програма-технічна платформа, що застосовувалася при створенні об'єкта, припинила своє існування чи стала неприйнятною з найрізноманітніших причин (знята з виробництва, виробник належить іншій компанії тощо).

Одним з найбільш відомих сьогодні сучасних стандартів організації масивів цифрових даних є модель OAIS (Open Archival Information System), розроблена в кінці XX століття фахівцями NASA [2].

Ця модель чітко описує правила отримання первинної (еталонної) копії об'єкта (так званого тематичного змісту), доповнення об'єкта описовими компонентами (метаданими), подачу об'єкта у адміністративно-

виробничий цикл електронного архіву у вигляді сформованого особливим чином пакета даних (SIP – Submission Information Package), доповнення пакета низкою інших метаданих і «складування» об'єкта у вигляді АО у сховище.

На рівні сховища (архіву) передбачено низку процедур, що забезпечують міграцію об'єкта за необхідності з носія на носій, можливу конвертацію чи переробку об'єкта в більш досконалий формат, актуалізацію контекстних зв'язків об'єкта з іншими об'єктами (наприклад, сторінки книги, картина з галереї, відеозапис події тощо) в міру еволюції даного об'єкта і пов'язаних з ним інших об'єктів тощо.

Крім того, ця модель дозволяє при розробці управляючих і прикладних програмних комплексів конкретної установи жорстко регулювати правила видачі копій об'єкта за запитом. При цьому більшість об'єктів на архітектурному рівні експорту (DIP – Dissemination Information Package) матимуть кілька автентичних копій, що відповідають політиці інформаційної безпеки або технологічної доцільності експортних операцій: наприклад, ступінь дозволу растрової копії зображення, спрямованої у видавничий відділ для поліграфічного друку і виданої за запитом звичайного користувача електронного архіву будуть відрізнятися за обсягом, ступенем дозволу, глибиною кольору тощо.

2000 р. розпочався проект зі створення електронної бібліотеки в рамках Національної Королівської бібліотеки Нідерландів (НКБН). Застосування розглянутого вище підходу (використання моделі збереження даних OAIS, визначення адміністративно-виробничих процедур, що забезпечують гарантовану «упаковку» тематичних об'єктів і метаданих, переміщення пакетів АО у сховище, міграцію та еволюцію об'єктів зберігання з плином часу, тощо) дозволило до 2002 р. створити програмно-апаратне та адміністративно-виробниче рішення, що забезпечує виконання всього комплексу поставлених завдань. Головним розробником цього проекту виступила компанія IBM, виділивши спеціальну групу науковців, завданням яких було дослідження в галузі технологій, що дозволяють зберігати дані у вигляді пакетів, які забезпечують відновлення еталонної копії або цифрового оригіналу незалежно від актуальності програмно-апаратної платформи, на якій ці оригінали були створені. Рішення, розроблене IBM для НКБН отримало назву Digital Information Archival System (DIAS) [3].

Міжнародний проект CASPAR (Cultural, Artistic, and Scientific knowledge for Preservation, Access and Retrieval) [4], ініційований у квітні 2006 р. Європейським співтовариством і UNESCO, мав на меті розробку стандартів і механізмів довготривалого (необмеженого) терміну

збереження культурної, наукової та художньої спадщини світу. Він фінансується із загальноєвропейських джерел (наприклад, в рамках програми Sixth Framework Programme Priority IST-2005-2.5.10, «Access to and preservation of cultural and scientific resources»). В основі проекту – випробування і розвиток міжнародно визнаної, діскої і вже апробованої моделі довготривалого зберігання електронних цифрових об'єктів OAIS Reference Model (ISO: 14721:2003). У рамках проекту CASPAR компанія IBM розробляє модель Preservation DataStore, що підтримує всі стратегії довготривалого зберігання архівних об'єктів.

Основні підходи та рішення при побудові цифрових сховищ даних довгострокового зберігання (ЦСДЗ)

При довготривалому зберіганні архівних об'єктів (АО) велике значення має вибір стратегії цього процесу.

Існують різні моделі збереження АО, призначені для забезпечення адекватного надання АО за запитом упродовж довготривалого терміну. У кожній з них є як свої переваги, так і недоліки. Комбінування різних моделей залежно від природи і призначення АО – основне завдання при розробці адміністративно-виробничих процедур електронного сховища.

Музейний тип: вихідні дані і засоби перегляду зберігаються в оригінальному вигляді та підтримуються в робочому стані. Перевага: гарантована можливість перегляду еталонної копії в первісному вигляді. Недолік: заборона на інтерпретацію даних, високі витрати на обслуговування програмно-апаратних засобів (необхідно зберігати та підтримувати швидко застаріваючі програмно-апаратні платформи).

Емулятор: вихідні дані зберігаються оригінальному вигляді за допомогою використання універсального віртуального комп'ютера IBM – UVC (Universal Virtual Computer) [5]. Перевага: значне скорочення витрат, пов'язаних з підтримкою та експлуатацією застарілих програмно-апаратних систем. Недолік: необхідність підтримки віртуальної платформи UVC.

Міграція: міграція основних компонентів тематичного змісту інформаційного масиву. Перевага: збереження основних характеристик ідентичності і цілісності об'єктів зберігання. Недолік: можлива поява «цифрового шуму».

Опис: створення описового змісту, що дозволяє відтворювати оригінал. Перевага: немає необхідності підтримки вихідних даних і оригінальних засобів перегляду. Недолік: втрата оригінального контенту та зміна його на похідний.

Серед великої кількості інформаційних технологій, задіяних у сучасних

системах зберігання даних, почали помітно виділятися ті, що підвищують ефективність функціонування при зниженні витрат на впровадження, експлуатацію та розвиток ЦСДЗ. Серед них на сьогодні найбільш актуальні:

Консолідація і віртуалізація. Об'єднання обчислювальних ресурсів розрізнених комп'ютерних систем і компонентів, що накопичуються у процесі довготривалого зберігання, в єдиний керований пул визначається як консолідація систем зберігання.

Реалізацію цього підходу забезпечує *технологія віртуалізації*. Ця технологія втілена в програмних компонентах верхнього рівня, які забезпечують управління і адміністрування систем зберігання. Компанії Cisco за останні чотири роки вдалося знизити вартість зберігання мегабайта даних майже в 17 разів за рахунок віртуалізації СЗД з мережевою архітектурою.

Гнучкий розподіл ресурсів середовища зберігання. Технологія тонкого розподілу (Thin Provisioning) втілюється в динамічному виділенні віртуалізованої місткості зберігання з єдиного резервного пулу середовища зберігання даних. Можливості цієї технології стають доступними тільки після впровадження технології віртуалізації. Це дозволяє уникати неекономного використання ресурсів середовища зберігання в процесі експлуатації системи та економії засобів при її побудові.

Стиснення і дедуплікація даних. Стиснення даних дозволяє знизити вимоги до місткості середовища зберігання за рахунок зменшення швидкості доступу до них. Технологія дедуплікації дозволяє усунути дублікати даних СЗД, що виникають в процесі довготривалого накопичення даних і скоротити місткість середовища зберігання, необхідну для зберігання інформації, в десятки разів (залежно від початкових даних).

Підвищення енергоефективності. Енергоспоживання СДЗД можна знизити за рахунок модифікації дискових масивів:

- застосування накопичувачів з меншою швидкістю обертання: енергоспоживання дискових масивів при цьому може бути зменшене майже на третину; переведення неактивних накопичувачів в режим очікування застосовується в деяких дискових масивах Dell і EMC.

- застосування накопичувачів з максимальною питомою щільністю зберігання даних; на поточний момент це 3.5” HDD пристрої, місткістю у 2 тб.

Нові компоненти середовища зберігання. Застосування в дискових масивах твердотілих накопичувачів (SSD). Популярними стають твердотілі накопичувачі (SSD), що в дискових масивах застосовуються як доповнення до HDD та в деяких моделях серверів HP замінюють жорсткі диски взагалі.

В цілому їх використання виправдане лише в системах корпоративного класу спільно з HDD через їх високу ціну.

Позитивні властивості:

- висока швидкість обміну даними;
- висока надійність у зв'язку з відсутністю механічно рухомих частин у накопичувачах;
- низьке енергоспоживання;

Недоліки:

- висока ціна;
- кінцева кількість циклів запису.

Уніфікація середовища зберігання СЗД. Уніфікації технічних характеристик компонентів СЗД різних виробників і забезпечення їх взаємозаміни шляхом відповідності відкритим галузевим стандартам дозволяє замовникам вибирати системи, які щонайкраще відповідають їх потребам. З цією метою виробники і користувачі мережевих систем зберігання заснували в кінці 1997 року Промислову Асоціацію Мережевих Систем Зберігання – Storage Networking Industry Association (SNIA) [6].

На сьогодні всі провідні виробники СЗД є членами цієї асоціації. Насамперед технічний комітет SNIA розробив і затвердив еталонну модель пам'яті (SNIA Shared Storage Model) [7], яка визначала варіанти існуючих архітектур і функціональність систем зберігання даних.

Загальна Модель Зберігання (SSM) описує набір практично можливих мережевих архітектур зберігання. Мережева архітектура задає специфічний функціональний розподіл сервісів через фізичні і логічні ресурси в середовищі зберігання. На практиці ця архітектура використовується для розроблення проектів систем зберігання, що включають вимоги до кількості і об'єму інформаційних ресурсів, і, можливо, вибір постачальників, версій, тощо.

Загальна Модель Зберігання є свідомо спрощена на перший погляд тому, що її мета – зробити модель легкою у використанні та достатньо універсальною, щоб охопити широкий спектр мереж зберігання, які вже існують або ще можуть бути розгорнуті.

Також – виділити фундаментальні структури середовища зберігання, які мають найбільший ефект при визначенні функціональності системи. Це включає пункти:

- Функції або послуги, які мережева архітектура зберігання може підтримувати.

Розподіл функціональної відповідальності серед компонентів системи. Взаємини між управлінням і потоками даних у системі.

- Межові умови при взаємодії між модулями архітектури, де

сумісність, ймовірно, є проблемою. Це включає місця, де має місце взаємодія (і потрібна сумісність), а також питання, які види сумісності повинні задовольнятися.

Забезпечення ефективного управління складним та багатокомпонентним середовищем зберігання великих обсягів даних може бути реалізованим лише за умови застосування типових стандартизованих методів, протоколів та інтерфейсів для всіх складників цього середовища. Саме такий підхід до управління будь-яким компонентом середовища зберігання було задекларовано при розробці специфікації SMI-S. Цю специфікацію розроблено 2002 р. асоціацією SNIA [6] на базі попередніх проектів у цій галузі. 2005 р. реліз SMI-S 1.1.0 був прийнятий ISO і став таким чином міжнародним стандартом [8].

У цьому стандарті реалізовано об'єктний підхід, що надає можливість інтерпретувати все обладнання мережевої пам'яті як сукупність об'єктів, абстрагуючись від їх фізичних характеристик, що підвищує потенціал адаптації та модифікації системи в цілому при появі нових технологій та пристроїв на ринку SAN систем. На сьогодні SMI-S стає загальноприйнятим стандартом побудови мережевої інфраструктури та середовища зберігання для ЦСДДЗ, і тому майже всі виробники технічних засобів SAN сертифікують свою продукцію на відповідність цій специфікації.

Основні вимоги до ЦСДДЗ:

- Централізація і структурованість: централізована багаторівнева структура, що виключає безпосередній доступ користувачів до еталонних копій документів страхового архівного фонду (САФ).

- Гарантоване збереження та автентичність об'єктів архівного зберігання: необмежений термін збереження з періодичною актуалізацією форматів, перенесення даних на сучасні носії із забезпеченням автентичності і, за необхідності, юридичної значимості електронних документів.

- Гнучкість: ІТ-архітектура відкрита для впровадження будь-яких прикладних задач і технологій, які можуть бути задіяні у майбутньому.

- Універсальність способів збереження фонду документів і використання сервісів організації власника фонду: використання апробованих міжнародних технологій і стандартів збереження є запорукою нормального функціонування ЦСДДЗ в майбутньому, і входження установи власника ЦСДДЗ (наприклад, бібліотеки чи музею) в національне або міжнародне професійне співтовариство.

- Масштабованість обсягів зберігання без зміни базових технологій:

застосовуються технологічні рішення, які повинні дозволяти нарощувати потужність без перерв і збоїв у роботі системи.

Ефективна модель управління ЦСДДЗ: наявність чітко визначених обов'язкових адміністративно-виробничих процедур (сервісів), що забезпечують гарантоване збереження фондів, наприклад, введення даних, комплектація, каталогізація, збереження та експорт (видача) матеріалів фондів.

Типізація проектного процесу. Застосування типізованих і стандартизованих моделей та інформаційних технологій дозволяє забезпечити вищу надійність процесу проектування, ніж у випадках використання інноваційних експериментальних моделей і технологій. Крім цього, визнані ефективними на практиці методи, моделі і технології оформлюються зазвичай у відкриті стандарти, розроблені і супроводжувані міжнародними комітетами і організаціями, що на сьогодні є суттєвою альтернативою закритим фірмовим технологіям, все ще розповсюдженим в інформаційній індустрії. Значною перевагою такої альтернативи є можливість безпроблемної зміни виробника або постачальника технічних засобів і рішень у процесі проектування і супроводу. У правовому та фінансовому аспекті відкриті стандарти звільняють від обмеження умов використання та ліцензійних відрахувань власнику закритих специфікацій.

Структурно-функціональний опис інформаційних систем, названий також архітектурою, сучасна теорія систем у більшості випадків визначає за допомогою блокових або багаторівневих еталонних моделей. У найзагальнішому випадку структуру інформаційних систем зберігання даних розділяють на 2 головних блоки – верхнього рівня, який визначає організацію інформаційних фондів системи і нижнього рівня, що визначає середовище зберігання даних. Більш детальний вигляд багаторівневої моделі сучасного ЦСДДЗ наведено на рисунку.

Визначення типової методики створення проекту ЦСДДЗ почнемо з розгляду загальної методології організації процесів практичної діяльності [9]. Проектування зазвичай розглядається у послідовних стадіях та етапах його проведення. Різними авторами їх склад і структура будується по-різному, але підпорядкувавши її загальній логіці організації процесу продуктивної практичної діяльності можна помітити, що структура вибудовується нібито в подвійній логіці одночасно: як послідовність дій проектування з одного боку, і за рівнями абстракції і конкретизації (зверху – вниз) – з іншого. Отже, процес проектування включає фази та стадії:

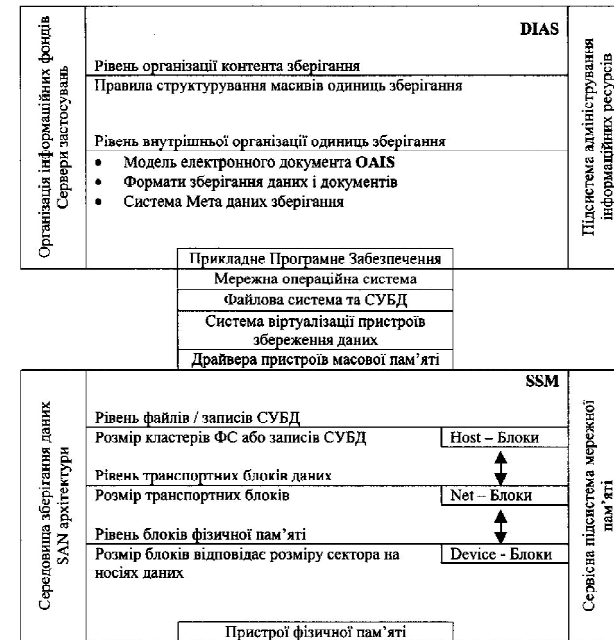

Рис. Багаторівнева модель сучасного ЦСДДЗ

Фаза зовнішнього проектування:

1. Концептуальна. Складається з етапів: виявлення протиріч; формулювання проблеми; визначення проблематики; визначення мети; вибір критеріїв.

2. Моделювання. Складається з етапів: побудова моделі; оптимізація; вибір (ухвалення рішення з технічного завдання – ТЗ на систему).

Фаза внутрішнього проектування:

1. Конструювання системи. Складається з етапів: декомпозиція; агрегація; дослідження умов реалізації проекту.

2. Технологічної підготовки розгортання та вводу в експлуатацію.

Типова методика проектування сучасних комп'ютерних інформаційних систем, різновидом яких є ЦСДДЗ, застосовується у відповідності із описаною вище методологією. Вона пропонує розподіл процесу створення проекту на декілька послідовних взаємопов'язаних стадій, основними з яких є стадії зовнішнього проектування, що завершується

розробкою технічного завдання (ТЗ) та повної специфікації системи (у загальній методології відповідають стадії 1 і 2), та стадії внутрішнього проектування, що має визначити всі складники системи та детальне узгодження їхньої взаємодії (у загальній методології – 3 і 4).

Фаза зовнішнього проектування ЦСДДЗ починається із визначення та формулювання прикладної задачі, пов'язаної зі збереженням даних. В першу чергу необхідно точно сформулювати цілі і завдання, що має вирішувати нова система зберігання даних, зробити попередню оцінку наслідків її повномасштабного впровадження. Головним орієнтиром на цьому етапі можуть бути такі базові складники системної концепції як:

- джерела інформаційного наповнення;
- тематика і типи даних фондів, що зберігаються;
- кількість і якість сервісів для користувачів системи.

Далі необхідно визначити кількісні показники, пов'язані з цими складниками, що є головними технічними характеристиками системи:

- приблизний об'єм сховища даних і кількість документів, що мають зберігатися, на початковому етапі експлуатації;
- динаміку приросту об'єму фондів, числа користувачів тощо, тобто провести оцінююче масштабування системи;
- продуктивність системи у разі одночасного обслуговуванні певного числа користувачів.

Всі вищезгадані фактори, а також організаційні, правові, фінансові, технічні та інші системоутворювальні аспекти у сукупності з можливостями сучасних інформаційних технологій надають вихідний матеріал для проведення системного аналізу завдання створення та застосування ЦСДДЗ. Результатом цих досліджень має стати концепція системи в цілому та технічні вимоги до ЦСДДЗ.

Концепція системи зберігання як конструктивна ідея є визначеною, якщо визначена еталонна модель архівного електронного документа як інформаційного об'єкта та модель або стратегія процесу його тривалого (понад 10 років) чи постійного зберігання в умовах змін програмно-технічних засобів, що використовуються для його створення та зберігання.

Технічні вимоги до ЦСДДЗ, крім забезпечення головних технічних характеристик, займаються такими питаннями:

- формати передавання і довготривалого зберігання документів та супровідна службова інформація (бібліографічні, технічні, архівні та інші групи метаданих);
- визначення критеріїв відбору та порядку передачі електронних інформаційних ресурсів;

- забезпечення автентичності та цілісності електронних інформаційних ресурсів;
- вибір та підтримка типових моделей структурування інформаційного контенту та архітектури середовища зберігання даних;
- забезпечення технологічного регламенту проведення конвертації та міграції інформаційних ресурсів у випадку необхідності зміни програмно-технічних засобів ЦСДДЗ;
- забезпечення порядку доступу до документів ЦСДДЗ та користування ними;
- впровадження комплексної системи захисту інформації ЦСДДЗ;
- гармонізація вимог до зберігання архівних і бібліотечних матеріалів, супровідних метаданих та технології цифрового підпису з міжнародними технічними стандартами і стандартами ЄС.

Після завершення стадії створення концепції сховища даних відбувається перехід до стадії конструювання моделі верхніх рівнів системи. Кількість базових компонентів системної моделі визначаємо через перелік основних завдань, які має розв'язувати система:

- організація збору Об'єктів Зберігання (ОЗ) та упаковка (можливо з конвертацією) у відповідні архівні контейнери, які визначені моделлю архівного електронного документа;
- структурування масивів ОЗ архівного фонду у середовищі зберігання;
- організація доступу до об'єктів зберігання зовнішніх користувачів;
- організація безпеки та надійності процесу зберігання;
- підтримка середовища зберігання та його адміністрування з урахуванням обраної стратегії зберігання.

Всі ці типові завдання вирішуються системами зберігання даних, побудованими на базі функціонально-структурної моделі IBM DIAS, що отримала широке застосування у міжнародній практиці створення великих проектів цифрових бібліотек та архівів. На базі цієї моделі провадиться узгодження та оптимізація взаємодії всіх застосованих у системі сучасних інформаційних технологій.

Завершується фаза зовнішнього проектування виданням ТЗ та повної специфікації ЦСДДЗ.

Фаза внутрішнього проектування призначена здійснити вибір апаратних та програмних компонентів, здатних реалізувати на практиці ТЗ, створене на стадіях зовнішнього проектування, також забезпечити етапи розгортання та вводу в експлуатацію ЦСДДЗ.

Світова практика побудови аналогічних систем свідчить, що типова

модель нижніх рівнів системи (рисунки), що визначає стандартну архітектуру середовища зберігання даних та принципи управління цим середовищем, суттєво спрощує етапи декомпозиції та агрегації на стадії конструювання системи. Найбільш відомою і, швидше за все, безальтернативною на теперішній час є модель SSM [7], що стандартизує нижні рівні систем зберігання, що можуть бути побудовані за типовими архітектурами SAN або NAS.

Завершення етапу декомпозиції та агрегації характеризується розробкою мережевої схеми системи згідно з обраною архітектурою та визначення компонентів стека ПЗ, що забезпечить необхідну функціональність системи.

Базовий комплект пристроїв для побудови SAN-середовища:

- сервери застосувань та сервісних робіт;
- пристрої масової пам'яті для збереження фонду даних;
- комутатори мережевих каналів;
- каналоутворювальне обладнання.

Типовий стек ПЗ для забезпечення функціонування системи з архітектурою SAN:

- застосування та сервісне ПЗ;
- мережева операційна система;
- файлова система та СУБД;
- система віртуалізації пристроїв збереження даних;
- драйвери пристроїв масової пам'яті.

До кожного з цих компонентів системи повинні бути сформульовані окремі ТВ з урахуванням їхньої взаємодії.

Наступний етап загальної методології проектування систем — дослідження умов реалізації, призначений для вибору конкретних постачальників вищезгаданих компонентів на вітчизняному ринку інформаційних технологій згідно з вимогами, визначеним на попередньому етапі. На цьому етапі може знадобитись експериментальна перевірка окремих елементів, вузлів, серверів та мережевого устаткування на відповідність технічним вимогам до них у складі проектного ЦСДДЗ, оскільки іноді задекларовані у фірмових рекламних матеріалах характеристики продуктів не зовсім відповідають реальним, або в теоретичні розрахунки на попередніх етапах проекту закралася помилка.

Остання стадія внутрішньої фази проектування систем — стадія технологічної підготовки розгортання та вводу в експлуатацію спроектованої системи. Вона полягає в підготовці робочих матеріалів, необхідних для експлуатації спроектованої системи: учбово-програмної

документації, інструкційно-програмного забезпечення тощо, а також, наприклад, посадових інструкцій виконавців, тобто всього комплексу документації, що супроводжує реалізацію складного проекту. Після проведення технологічних прогонів та тестів настає черга задачі ЦСДДЗ в експлуатацію.

Висновки

Запропонована в дослідженні типова методика побудови цифрових сховищ даних довгострокового зберігання демонструє спроможність поступової формалізації процесу проектування цих систем на основі загальної методології організації процесів практичної діяльності. Це в свою чергу зумовлює можливість застосування часткової автоматизації цього процесу у вигляді комп'ютерної системи прийняття рішень.

В результаті реалізації методики побудови ЦСДДЗ в установах, що мають бути задіяні у програмах зі збереження культурної та наукової спадщини, очікується прискорення впровадження проектних рішень, а також це дозволить:

- забезпечити належний рівень стандартизації та типізації архітектури, апаратно-програмних засобів, форматів даних для зберігання різнопланових документів та об'єктів у сховищах;
- зменшити людські та фінансові витрати за рахунок суттєвого зниження обсягів попередніх досліджень та вибору проектних рішень.

Подальші дослідження щодо актуалізації, вдосконалення та використання типової методики побудови ЦСДДЗ для бібліотек та архівів мають бути спрямовані на слідування за появою нових стандартизованих інформаційних технологій та засобів на світовому та вітчизняному ринках, а також на результати експлуатації впроваджених систем для корегування цієї методики за принципом зворотнього зв'язку. Методику слід також доповнити засобами забезпечення сертифікації спроектованих систем для контролю якості кінцевого результату.

Список використаних джерел

1. Пелагеша, Н. Європейська цифрова бібліотека : проект створення // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 5. – С. 7.
2. ISO 14721:2003 http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=24683
3. DIAS <http://www.ibm.com/nl/dias/>
4. CASPAR <http://www.casparpreserves.eu/>
5. IBM – UVC <http://www.ibm.com/nl/dias/resource/uvc.pdf>
6. SNIA <http://www.snia.org/standards/home>

7. SSM http://www.hpl.hp.com/research/papers/Shared_Storage_Model.pdf
8. ISO/IEC 24775:2007 http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=41545
9. Новиков, А. М., Новиков, Д. А. Методология // Российская академия наук, Институт проблем управления. – Москва, 2007. – С. 255–321.

УДК 025.17:025.13:004

Галина Ковальчук,
зав. відділу НБУВ,
д-р іст. наук, професор

КРИТЕРІЇ ВІДБОРУ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК ДЛЯ ПЕРШОЧЕРГОВОГО ПОЦИФРУВАННЯ

У статті визначено певні засади, які мають враховуватися фондоутримувачами при виборі критеріїв для першочергового поцифрування книжкових пам'яток, а також охарактеризовано пріоритети, які обрав відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ при формуванні тематичних електронних колекцій.

Ключеві слова: книжкові пам'ятки, унікальні примітки, першодруки.

Користувачі інформацією переконалися, що онлайн-доступ до інформаційних ресурсів є зручним, швидким, привабливим економічно, коли ці ресурси надаються безкоштовно. Зрозуміло, що поцифрування накопиченої в книжках та інших видах друків інформації є невідворотним, і цей процес буде активно й швидко розвиватися. Відповідно постає питання відбору друкованих видань для першочергового поцифрування, адже нереально, принаймні найближчими роками, перевести у цифровий формат всі книги, журнали, газети, що були колись надруковані чи зберігаються, наприклад, у державних сховищах.

Критерії, за якими відбираються друки для першочергового поцифрування в установах-фондоутримувачах, відомі і обґрунтовані. Насамперед береться до уваги або актуальність тематики для сьогоденних споживачів (тобто потреба зробити текст доступним одразу значній кількості користувачів через мережу), або загрозливий фізичний стан примірника з метою зафіксувати інформацію на ньому, надати доступ до копії і вилучити оригінал з обігу, законсервувати його.

Ці основні підходи єдині як для сучасних масових видань, так і для книжкових пам'яток, переважно – історично за давнини рідкісних і цінних видань (рукописні книги не розглядаємо, вони апоріє є пам'ятками історії та культури). Для книжкових пам'яток доцільно висунути більш детальні критерії, ніж вищеназвані. Безперечно, кожна бібліотека розробляє такі критерії для себе з урахуванням наявних фондів, профілю комплектування та обслуговування, певних традицій чи пріоритетів. Найголовніша вимога

– уникнення дублювання між бібліотеками в підборі конкретних видань. Україна – не така заможна держава, що може фінансувати поцифрування одних і тих же видань, хай і різних примірників. Це варто робити, якщо примірники чимось різняться: ілюстраціями, повнотою тексту, автографом чи маргінальними записами видатної особи. В інших випадках пересічному читачеві байдуже, якою установою поцифровано текст, скажімо, «Кобзар» Тараса Шевченка 1876 року видання; це може цікавити лише вузьких спеціалістів.

Тому перед поцифруванням будь-якого тиражованого видання необхідно перевірити, чи існує подібна копія в глобальній мережі. Можливо, достатньо в локальній мережі чи у відповідній базі в читальній залі виставити посилання на певну електронну адресу ресурсу, і читач зможе швидко вийти на потрібну сторінку. А свій примірник у такому разі не варто копіювати – будь-яке зайве втручання до пам'ятки шкодить їй, навіть доставка її до лабораторії сканування чи фотографування, гортання сторінок, не кажучи вже про притискання розвороту для рівномірного знімку. Натомість з'являється можливість поцифрувати інше видання, відсутнє ще в мережі, яке теж зацікавить читачів.

Ми не маємо на меті обговорювати невирішені питання авторського права, вільного доступу до цифрових копій. Можливо, з часом у глобальній мережі будуть вільно представлені всі книжки чи журнали, однак зараз більшість установ надають користувачам можливість віднайти за електронним каталогом інформацію про наявність тих чи інших книг, а їх повнотекстовими копіями можна користуватися в читальних залах бібліотеки.

Для того, щоб не піддавати певну книжкову пам'ятку зайвим ризикам, поцифрування її варто робити лише один раз у високій якості збереження зображення як страхової копії пам'ятки. Такі копії мають переноситися на пристрої довготривалого збереження інформації і переховуватися окремо від оригіналів. Для користування читачам достатньо копії значно нижчої якості, що робиться штучно (але, зрозуміло, достатньої якості для читання, для дослідження тексту та зображення). Обсяги сьогоdnішніх цифрових копій, створених у наших бібліотеках, є незначними у порівнянні з фондами паперових документів, тому реальним є накопичення повнотекстових копій на сервері бібліотеки. Ще одна обов'язкова умова: цифрові копії мають бути зв'язані з електронними каталогами, інакше провести пошук і віднайти копії, що існують, проблематично. Видавати користувачеві самі диски з повнотекстовими копіями не варто: диски можуть пошкодити, замінити тощо.

Повертаючись до питання критеріїв відбору книжок для першочергового поцифрування, хочемо зупинитися на тих пріоритетах, які обрав відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вирішено виготовляти не поодинокі копії, а формувати тематичні електронні колекції.

Найпершою такою колекцією було обрано формування електронного зібрання почаївських стародруків¹. Це було пов'язано з виконанням спільного з БАН Росії так званого «Почаївського проекту», підтриманого РГНФ і Президією НАН України (2005–2007 рр.). На сайті НБУВ у розділі «Структура бібліотеки» на сторінці відділу представлено електронний каталог почаївських видань із фондів відділу, прив'язані до нього засобами САБ ІРБІС 20 повнотекстових копій найбільш цінних видань, зразок наукового опису примірника та зразки художнього оформлення почаївських стародруків². Електронна колекція має науковий супровід у вигляді наукової довідки про саму Почаївську друкарню, про зібрання її видань у відділі, про мету та завдання проекту, його учасників, а також список основних публікацій, здійснених у рамках виконання теми.

Серед електронних колекцій, які готуються, передбачаються такі:

1. Твори українських теологів-філософів XVII–XVIII ст.
2. Геральдично-генеалогічні видання шляхетських родів Речі Посполитої XVII–XIX ст.
3. Прижиттєві видання класиків української літератури.
4. Прижиттєві видання класиків російської літератури.
5. Стародруки природничої та технічної тематики.
6. Колекція Е. Фальц-Фейна.
7. Перлини українських стародруків.
8. Шедеври книжкового мистецтва.
9. Листівки періоду визвольних змагань.
10. Європейські першодруки.

Вибір саме таких тем продиктований різними обставинами. Зокрема, нашу увагу до творів українських теологів – філософів XVII–XVIII ст. привернули співробітники Інституту філософії імені Г. С. Сковороди і Товариства дослідників Центральної та Східної Європи при Києво-Могилянській академії, які в плановому порядку займалися дослідженням таких видань. Зрозуміло, що читати оригінали творів старослов'янською мовою в читальній залі можна довгими роками, адже середній обсяг кожної книги – близько тисячі сторінок. Інша справа, коли існує цифрова копія, і можна працювати з нею безпосередньо на роботі, вдома, у вільний час (як відомо, робочий час науковців ненормований). Безперечно, це

прискорює роботу дослідників, дозволяє збільшити на екрані зображення, прочитати дрібний текст, нерозбірливі записи тощо. Результатом стануть видання праць науковців, присвячені видатним творам вітчизняної філософської, морально-етичної думки, які завдяки порівняльному історико-культурному аналізу, проведеному сучасними дослідниками, міститимуть тлумачення доволі складних творів з позицій сьогодення. Деякі твори, які ще жодного разу не перевидавалися з тих часів, планується перекласти і видати українською мовою, чому також сприяє наявність електронної копії.

Першою ластівкою в цій справі стала книга Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» (К., 1669), фототипічне перевидання якої завдяки поцифруванню оригіналу вже відбувається³. Найближчим часом мають вийти переклад творів І. Гізеля «Мир з Богом чоловіку» та «Наука про каяття» українською мовою, їх науково-філософське та історико-культурне дослідження кандидата філософських наук Довгої Л. М., а також історико-книгознавче дослідження видань та їх примірників співробітниці відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ Н. П. Бондар.

Готуються для представлення в локальній мережі філії НБУВ (поки що як пілотний проект) електронні копії видань «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» (Острог, 1607 р.); «Діоптра» (Свью, 1612); «Казанье двое» Леонтія Карповича (Свью, 1615); «Евангеліє учительне» (Свью, 1616); «Зерцало Богословії» Транквіліона Ставровецького (Почаїв, 1618); «Вертоград душевний» (Вільно, 1620); «Омилия, албо казанье» Захарія Копистенського (К., 1625); «Поученія душеполезна» авви Дорофея (К., 1628); «Евангеліє учительне» (Петра Могили, К., 1637); «Меч духовний» Лазара Барановича (К., 1666); його ж «Труби на дні нарочития» (К., 1674); «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського (К., 1676); його ж «Венець Христов» (К., 1688); «Вечеря душевна» Симеона Полоцького (М., 1683); «Богородице-Діво» (Чернігів, 1707) та «Феатрон, или позор нравоучительный» (Чернігів, 1708) Іоанна Максимовича. Такою на сьогодні є початкова електронна колекція філософських та морально-етичних творів XVII–XVIII ст., яка, без сумніву, зможе продовжуватись, наповнюючись електронними копіями інших творів цієї ж тематики.

Також доцільним є створення електронної колекції геральдично-генеалогічних видань шляхетських родів Речі Посполитої XVII–XIX ст., так само, як і родословників і гербовників Російської імперії. Ці видання останнім часом користуються підвищеним попитом, і задовольнити його, одночасно зберігши оригінали, цінні не лише змістом, але й ілюстративним матеріалом, зможуть саме електронні копії.

Наступна електронна колекція, яку ми вважаємо за необхідне створити – прижиттєві видання класиків української та російської літератури. Це той випадок, коли йдеться не так про збереження змісту творів, бо вони добре відомі, а про виготовлення страхових копій раритетів, що користуються попитом у шахраїв і крадіїв. Електронна колекція таких читацьких копій буде побічним продуктом виготовлення страхових копій. Видачу оригіналів таких пам'яток, насамперед прижиттєвих творів О. С. Пушкіна та Т. Г. Шевченка, можна буде припинити, задовольняючи вимоги доступом до електронної колекції, а оригінал зможуть на короткий термін отримати тільки обмежене коло справжніх фахівців за обов'язкової присутності співробітника.

Це стосується і майбутньої електронної колекції стародруків географічного, астрономічного, ботанічного профілю, іншої природничої та технічної тематики. Наукові видання М. Коперніка, П. Апіана, Г. та І. Блау, Т. Браге, М. Мюнстера, А. Ортелія, Х. Птолемея, видання ботанічних атласів чи зібрань зображень птахів теж користуються підвищеним попитом у неблагонадійних осіб, про що навіть було попередження в зарубіжних спеціальних виданнях, зокрема у французькому журналі «Nouvelles du livre ancien» (NLA)⁴. Якщо шукачам легкої наживи не вдається викрасти той чи інший раритет, вони вирізають гравюри з нього, чим назавжди спотворюють примірник, позбавляючи можливості покоління читачів одержати потрібну інформацію, адже ці стародруки надзвичайно рідкісні і знайти інший примірник в одному місті чи навіть інколи в одній країні просто неможливо.

Іншим критерієм, теж пов'язаним з питанням збереження рідкісних примірників, є колекційний критерій, тобто приналежність книжок до певної цінної колекції. Це може бути колекція книжкових раритетів, зібрана досвідченим бібліофілом, де цінні книжки набувають додаткової вартості завдяки приналежності до зібрання визначної особи. Як приклад можемо назвати колекцію барона Едуарда Фальц-Фейна з Ліхтенштейну, яку він у листопаді 1981 р. надіслав до Бібліотеки Академії наук України як подарунок. Це – частина придбаної ним на аукціоні в Монте-Карло книжкової колекції Сержа Лифаря. Книги походять з бібліотеки Сергія Дягілева, визначного російського театального діяча, який 1911 року створив балетну групу, в подальшому добре відому в світі. В 20-х рр. одним із солістів тут був Серж (Сергій Михайлович) Лифар, родом із Києва. Він же надалі був правонаступником книжкового зібрання С. Дягілева. У складі колекції – стародруки XVII–XVIII ст., географічна та військово-історична література XVIII–XIX ст., прижиттєві та посмертні видання творів О. С. Пушкіна,

В. А. Жуковського, Г. Р. Державіна, М. В. Гоголя та інших відомих письменників, альбоми портретів тощо. Історико-культурну цінність становлять як кожна окрема книга з колекції Е. Фальц-Фейна (за змістом, історичним значенням, оформленням, а також за ознакою приналежності до бібліотек С. Дягілева та С. Лифаря), так і зібрання в цілому. Крім того, колекція має значну матеріальну цінність: відомо, що Е. Фальц-Фейн придбав 75 книжок колекції за сто тисяч доларів.

«Перлини українських стародруків» – така електронна колекція була започаткована нами ще 1999 р. з копії першодруку, випущеного на терені сучасної України – львівського Апостола 1574 р. (виставлено на сайті НБУВ). Зрозуміло, що відділ стародруків Національної бібліотеки за своїм статусом мусить продовжувати діяльність у цьому напрямі. Зроблено електронні копії рідкісних вітчизняних видань: «О христіанском благочестіи к іудеям отвѣт» Мелетія Пігаса (Львів, 1593) – один з двох відомих у світі примірників; «[Постановленіе от его Царского величества з Войском Запорозким року 1659]» (К., 1660) – теж дуже рідкісне видання, зокрема за тематикою: тут опубліковані царські укази про обрання гетьманів, текст гетьманських «статей» 1654 і 1659 рр., текст присяги Юрія Хмельницького тощо. Такого роду документи зазвичай не публікувалися, а відкладалися в рукописах у архівах.

Окрім виготовлення цих та інших копій з наших примірників ми намагаємось задовольнити попит читачів, створивши електронну колекцію стародруків, відсутніх у наших фондах. Так, завдяки партнерським стосункам з колегами з РДБ ми маємо копії кириличних першодруків XV – першої половини XVI ст.; англійські стародруки XVIII ст., зокрема, твори, Вільяма Шекспіра. Відсутні у нас українські стародруки поцифровує за нашим замовленням Національна бібліотека Білорусі.

Плануємо ми також створити електронні колекції книг – шедеврів книжкового мистецтва. Такі книжкові пам'ятки зберігаються в НБУВ і в колекції рідкісних видань, і в колекції іноземних стародруків. Основна наша мета – збереження оригіналів, зокрема, подарункових видань, коронаційних альбомів, стародруків з вишуканими гравюрами у чудових аматорських оправах. Прикладом можуть бути малотиражні ілюстровані видання великого формату фірми Макса Герціга (Max Herzig) кінця XIX – початку XX ст.; відомі французькі видання з ілюстраціями Гюстава Доре; подібного типу видання російських видавців другої половини XIX ст. Маврикія Йосиповича Вольфа, Адольфа Федоровича Маркса, «История и памятники Византийской эмали из собрания А. В. Звенигородского» Н. Кондакова та ін.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ створено різновидові колекції, не лише книжкові. Зокрема, є колекція листівок XIX – першої половини XX ст. Аркушевий матеріал взагалі зберігається погано, а тим більше листівки актуальної для свого часу тематики на кислому папері, що розповсюджувалися переважно безкоштовно, не цінувалися. Вони всі є наразі рідкісними і часто досить цінними, якщо містять історичну інформацію, яку важко знайти в інших джерелах. Тому виникла ідея створити електронну колекцію листівок, для початку – періоду визвольних змагань (1917–1921 рр.).

Щодо європейських першодруків (інкунабул і палеотипів), апріорі рідкісних і цінних, то йдеться поки що про поцифрування або унікальних, відомих в 1–2 примірниках, або дуже цінних за історичним значенням книжок. Серед них – «Часослов» Ш. Фіоля 1491 р. – перша друкована книга кириличним (церковнослов'янським) шрифтом. Книга, важлива для всіх слов'ян, останнім часом викликає дискусії українських учених і аматорів з огляду на українізм в мові, якою вона надрукована; її навіть називають першим українським стародруком. Сподіваємось, що цифрова копія, доступна онлайн, буде сприяти активному науковому дослідженню цього видання.

До цієї ж колекції мають увійти електронні копії друків венеціанських друкарів Божидача та Віченцо Вуковичів, які є не тільки рідкісними, але й з огляду на час, який минув з їхньої появи (перша половина XVI ст.), потребують реставрації чи принаймні консервації з метою збереження, а, отже, – припинення книговидачі користувачам. Це стосується і «Біблії Руської» Франциска Скорини, і багатьох інших слов'янських першодруків. Що ж до іноземних першодруків, то хоч вони й перебувають у кращому стані, ніж кириличні, оскільки їх побутування на наших землях було не таке активне, як у кириличних стародруків, то й тут є свої уніками та перлини, відсутні або рідкісні в Західній Європі. Це і «Мистецтво запам'ятовування» (Ars memorativa) приблизно 1479 р., і «Чудеса Мадонни» (Li miraculi de la Madonna) 1498 р., а також фототипічна копія «Provinciale Romanum» – унікального друку Й. Гутенберга⁵, оригінал якого був виявлений лише в бібліотеці імені В. І. Вернадського 1935 р. і приблизно тоді ж втрачений. Такі пам'ятки обов'язково повинні мати страхові та читачькі копії, і користувачі мають працювати саме з копіями, а не з цінними оригіналами.

Примітки

⁵ Ковальчук, Г. Створення електронних інформаційних ресурсів книжкових пам'яток в НБУВ / Галина Ковальчук // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 3. – С. 3–

10; Ковальчук, Г. И. // Создание цифровых коллекций книжных памятников в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского / Ковальчук Г. И., Лобузина Е. В. // Матэрыялы Чацвёртых чытанняў «Новыя тэхналогіі ў захаванні дакументальных помнікаў», 20–21 лістапада 2008 г. – Мінск, 2008. – С. 120–124; Лобузін, К. В. Створення електронних колекцій книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (на прикладі почаївських стародруків) / Катерина Лобузін, Галина Ковальчук, Наталія Заболотна // Наукові праці НБУВ. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 145–153.

²Почаївські стародруки [Електронний ресурс]. – URL : <http://www.nbu.gov.ua/vsd/pochajiv/index.html>

³Гізель, І. Вибрані твори : у 3 т. / Інокентій Гізель / Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України ; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського ; Товариство дослідників Центрально-Східної Європи ; Dipartimento di Studi Linguistici Letterari e Filologici dell' Università di Milano / Лариса Довга (упоряд.) – К. ; Л. : Свічадо, [2009]. – Т. 1, кн. 2. – 358 с.

⁴Alerte aux depeceurs d'atlas // Nouvelles du Livre Ancien. – 2001. – № 105. – P. 1.

⁵Зданевич, Б. І. Provinciale Romanum – Невідоме видання Йоганна Гутенберга. – К., 1941. – 57 с., 21 арк. фотокопій; Ковальчук, Г. І. Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum / Г. Ковальчук // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

УДК 025.5:004

Людмила Трачук,

викладач Рівненського державного гуманітарного університету

ФОРМИ МАСОВОГО ЕЛЕКТРОННОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ІНФОРМУВАННЯ СПОЖИВАЧІВ

У статті розглянуто сучасний стан бібліографічного інформування споживачів в електронному середовищі. Виявлено та охарактеризовано існуючі форми недиференційованого інформування споживачів. Відзначено паралельне застосування бібліотеками таких форм бібліографічного інформування, як електронні аналоги друкованих покажчиків та вільний доступ до бібліографічних баз даних.

Ключові слова: бібліографічні посібники, бібліографічна інформація, довідково-бібліографічне обслуговування, електронне бібліографічне інформування споживачів.

Розвиток нових інформаційних технологій спричинив технологічні зміни в організації бібліографічної діяльності. Комп'ютеризація проникла в процес підготовки бібліографічної інформації (БІ) та доведення її до споживачів. Але якщо електронне бібліографування та довідково-бібліографічне обслуговування (ДБО) достатньо поширені та вивчені, то електронне бібліографічне інформування споживачів (БІС) потребує окремого дослідження стосовно його організації та форм діяльності.

Спроби аналізу сучасного стану та різних форм БІС були зроблені О. Л. Лаврик, І. Г. Юдіною, Ю. В. Мохначовою, В. К. Степановим та ін. [6; 7; 8]. У цій статті пропонується їх узагальнення та доповнення шляхом вивчення досвіду українських бібліотек.

Основна відмінність БІС від ДБО полягає в тому, що воно здійснюється у відповідності до довготривалих (чи постійнодіючих) запитів споживачів і / чи без запитів, відповідно до їхніх інформаційних потреб (тоді як ДБО здійснюється тільки у відповідності до разових запитів). Ініціатором БІС зазвичай є бібліографічна служба бібліотеки, тому його ще називають активним видом бібліографічного обслуговування. Воно полягає в регулярному, систематичному донесенні до споживача інформації про вихід нових видань, про отримані бібліотекою новинки літератури, а також про наявну в конкретній бібліотеці (чи інших бібліотеках та інформаційних центрах) літературу з тих тем і проблем, які цікавлять споживача протягом

тривалого часу (чи постійно) [4, с. 244]. Формами БІС називають визначений перелік видів бібліографічних посібників (БП), підготовлених саме для забезпечення БІС. Але, на наш погляд, формами БІС є майже всі БП, що готуються бібліотекою, якщо вони враховують довготривалі чи постійнодіючі інформаційні потреби споживачів. В електронному БІС такий підхід має бути домінуючим, оскільки подана в електронному вигляді на сайті бібліотеки БІ вже виконує функцію БІС незалежно від застосованої її форми.

Зважаючи на категорію споживачів, БІС може бути масовим (регулярне чи епізодичне донесення БІ з соціально- та культурнозначущих тем до широкого кола споживачів) чи диференційованим. Мета масового БІС – популяризація бібліотечного фонду документів та інформування про нові надходження переважно для сприяння загальній освіті та самоосвіті споживачів інформації, а також для підвищення обізнаності користувачів бібліотеки з її інформаційними ресурсами. Зауважимо, що БІС спрямовано не тільки на інформування про новинки, але й на розкриття можливостей усього фонду бібліотеки. Масове БІС може здійснюватися за допомогою бюлетенів, покажчиків, списків, картотек чи баз даних (БД) нових надходжень, оглядів, закладок, присвячених новим книгам, бути поточним чи ретроспективним. Зазвичай масове БІС є універсальним за змістом документів.

Найпоширенішою формою традиційного масового БІС є **бюлетені та покажчики нових надходжень**. Протягом 1950–1980 рр. в СРСР сформувалася цілісна система поточних БП, що забезпечувала інформування про нові видання. Кількість поточних БП постійно зростала, збільшувалась оперативність і частота їх виходу. У 90-ті рр. XX ст. кількість таких БП різко скоротилася. Лише на початку XXI ст. бібліотеки знову розпочали випуск поточних бібліографічних покажчиків та бюлетенів. Однак друковані поточні БП вже не задовольняють вимог інформаційного суспільства. Основними недоліками традиційних форм масового БІС є: значні витрати робочого часу персоналу бібліотек на підготовку БП; великі фінансові витрати на випуск і розповсюдження цих малотиражних видань; низька оперативність доведення бібліографічних відомостей до споживачів через друковані видання, оскільки підготовка покажчиків, їх поліграфічне виробництво і розповсюдження потребує значного часу, протягом якого зростає бібліографічний інтервал (проміжок часу від опублікування документа до його відображення у бібліографічному джерелі). Оптимальним є щомісячне видання бюлетенів з бібліографічним інтервалом, що не перевищує півтора місяця.

В. К. Степанов виділяє такі етапи зміни технології масового бібліографічного інформування: випуск друкованих БП; одночасний випуск друкованих покажчиків і надання доступу до електронних БД; відмова від випуску друкованих покажчиків з повним переходом на інформування з використанням онлайн-ових бібліографічних масивів [8, с. 28].

Більшість українських бібліотек перебувають зараз на другому етапі організації БІС, поєднуючи випуск друкованих поточних БП, представлення їх електронних аналогів на сайті і надання доступу до онлайн-ових БД. В останньому випадку електронне БІС дозволяє уникнути процесів відбору і систематизації матеріалу для поточних БП, складання допоміжних покажчиків, написання вступних статей. Споживач інформації також має переваги: він не чекає виходу чергового номера бюлетеня нових надходжень чи випуску поточного покажчика, оскільки нові записи стають доступними в момент їх занесення в БД чи після актуалізації електронного каталогу (ЕК). Тому обов'язковою вимогою до електронних бібліографічних ресурсів є їх регулярна і максимально оперативна актуалізація, яка спроможна забезпечити функцію поточного інформування про видання, що вийшли в світ і надійшли у фонди бібліотек.

Застосування в бібліотеках комп'ютерних технологій, зокрема можливостей мережі Інтернет, долає недоліки традиційної системи БІС. Електронне бібліографічне інформування дозволяє змінити ідеологію системи оповіщення читачської аудиторії про нові документи. Якщо раніше БІ розповсюджувалася за допомогою тиражованих друкованих бібліографічних джерел, кількість яких повинна була відповідати кількості потенційних читачів, то з розвитком електронної бібліографії поточні БП повинні формуватися автоматично під час оброблення нових надходжень для відображення в ЕК і виставлятися на сайті бібліотеки. Одне електронне бібліографічне джерело за допомогою інтернету стає доступним для тисяч користувачів, а його тираж дорівнює кількості звернень до цього електронного бібліографічного ресурсу [8, с. 23].

Вважаємо, що оптимальним способом подання користувачу інформації про нові чи актуальні на даний час документи шляхом електронного БІС є **надання вільного доступу до ЕК, аналітичного банку даних, електронного краєзнавчого каталогу, електронного календаря знаменних і пам'ятних дат**. Такі ресурси, подані на сайтах українських бібліотек, дають змогу пошуку інформації за багатьма параметрами, зокрема за датою надходження до бібліотеки, що дозволяє виділити з масиву бібліографічних відомостей нові надходження. Іноді бібліотеки створюють

спеціальну опцію, яка без додаткового пошуку відсилає до нових надходжень (або окремо на сайті, або в межах електронного каталогу). Хронологічні рамки відображення нових надходжень в електронних ресурсах віддаленого доступу різні – від кількох днів до року.

Варто відзначити бібліографічну БД «Нові надходження» Наукової бібліотеки НаУКМА. Вона дає можливість отримати дані за певний хронологічний період – останні 7, 14, 21, 30, 60... 180 днів. Пошук у ній пропонується здійснювати за назвою, автором, предметом, персоналією, серією, видавництвом, місцем видання, країною видання, мовою, міжнародним стандартним номером, місцезнаходженням. Окремо можна вибрати книги, періодику, музику, карти, комп'ютерні файли. Також Наукова бібліотека НаУКМА надсилає своїм користувачам на адресу електронної пошти списки нових надходжень за певний період. Цей спосіб інформування, на нашу думку, є перехідним від масових форм БІС до індивідуальних. Однак часто бібліотеки інформують споживачів за допомогою ЕК лише про друковані неперіодичні видання, позбавляючи можливості отримати БІ про інші види документів, зокрема про статті з серіальних видань.

Загалом ЕК бібліотеки неспроможний надати споживачам професійно підібрану, систематизовану, підготовлену для використання БІ, але бібліографи можуть використовувати готову БІ з цього каталогу для формування бюлетенів і каталогів нових надходжень. Не можна стримувати відображення нових документів у загальному ЕК, однак паралельно з його актуалізацією потрібно створювати окремі електронні бібліографічні ресурси, які відображають новинки за певний час. Вони можуть створюватися як у звичайному текстовому вигляді, так і у вигляді БД, але з обов'язковим текстовим супроводом («Зміст», «Передмова» укладача, де пояснюється методика складання покажчика чи БД). Наприклад, поточний анотований БП Волинської державної обласної універсальної бібліотеки імені О. Пчілки «Література про Волинську область» створюється паралельно з відображенням тієї самої БІ в загальному ЕК у вигляді щоквартально оновлюваної БД з можливостями пошуку за часом надходження документа до бібліотеки та тематичним розділом згідно зі схемою класифікації краєзнавчої літератури.

Найчастіше українські бібліотеки розміщують на сайтах **текстові бібліографічні покажчики, списки, бюлетені нових надходжень**, не пов'язані з електронним каталогом. Матеріал в них згрупований або за галузями знань, або за датою надходження до бібліотеки. В межах бібліографічного запису міститься БО документа, шифр, іноді вказується

кількість екземплярів, їх місцезнаходження. Такі бюлетені повинні відображати одночасно новинки фонду друкованих і електронних видань, а щоб відомості про нові документи цілеспрямовано доходили до користувачів, важливо їх об'єднувати на сайті бібліотеки у загальному блоці «нові надходження». Сучасні технології дозволяють посилити комунікативні можливості бюлетеня нових надходжень, розширити його вплив на читацьку аудиторію.

Незважаючи на очевидну цінність для користувачів подібних електронних БП, такі бібліографічні джерела В. К. Степанов називає «рудиментарними формами бібліографічного інформування» [6, с. 27], вважаючи, що вони є пережитком минулого, актуальним лише за умови відсутності на сайті доступу до електронного каталогу. Однак, на нашу думку, ЕК не може замінити бюлетені чи каталоги нових надходжень до бібліотеки, оскільки останні дають БІ, вже відібрану (чи підібрану) з певної галузі; використовують систематизацію матеріалу, потрібну саме для цієї галузі; дають додаткову інформацію у вигляді допоміжних покажчиків. Бюлетені та каталоги нових надходжень – це вже результат професійного пошуку та підготовки БІ бібліографами-укладачами БП.

Особливо корисні для споживачів **зведені каталоги нових надходжень**, що орієнтують у фондах декількох бібліотек і позбавляють читача необхідності переглядати каталоги кожної бібліотеки окремо, а також **покажчики, що включають БІ як про окремі видання, так і про статті**. Такі каталоги та покажчики можуть готуватися у вигляді галузевих чи тематичних БД за певний хронологічний період, які потім об'єднуються і створюють ретроспективну БД – зведений каталог видань ... років, що є у фондах ... бібліотек. Наприклад, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка з 2007 р. розпочала роботу зі створення бібліографічної БД «Бібліотечна справа. Бібліотекознавство. Бібліографознавство: зведений каталог нових надходжень до провідних бібліотек Харкова», основні принципи побудови якої ідентичні щоквартальному друкованому зведеному каталогу, деякі випуски якого представлені на сайті бібліотеки [1].

Прикладом галузевого електронного ресурсу, що містить бібліографічні описи російських і зарубіжних книг, статей із серіальних видань і збірників, депонованих наукових праць з культури і мистецтва, є бібліографічна БД Російської державної бібліотеки «Інформкультура». Вона ведеться з 1982 р., актуалізується щомісяця, матеріал згрупований за Рубрикаторм з культури і мистецтва, який має понад 1200 рубрик. У межах рубрики пошук можна уточнювати роком публікації (віддаленим користувачам

безкоштовно доступна інформація з 2004 р.), мовою документа, видом видання (будь-яке, зокрема книги та брошури, статті, неопубліковані документи). Крім того, є предметний показчик [11].

Однією з форм масового БІС, що з'явилася останніми роками, стали **віртуальні виставки**. До впровадження електронного БІС книжкові виставки розглядалися як суто бібліотечна, а не бібліографічна форма інформування, оскільки її відвідувачам пропонувалося познайомитися безпосередньо з певними виданнями, а не з їх бібліографічними даними. Проте, підготовка виставки, її оформлення та збереження інформації про експоновані документи теж вимагали бібліографічного опрацювання. «Віртуальна виставка», подана на сайті бібліотеки, є вже не тільки експонуванням обкладинок видань. Наочна форма ознайомлення з виданням у цьому випадку обов'язково супроводжується його бібліографічним описом, а також іншими способами бібліографічної характеристики (анотацією чи рефератом). Найпоширеніший спосіб представлення інформації про документ на віртуальних виставках – бібліографічний опис + анотація + фото обкладинки документа. До переваг віртуальних виставок як форми БІС відносять: можливість індивідуальної самостійної роботи читача з поданими матеріалами, нетрадиційну подачу матеріалу, його структурування [5, с. 46].

Головною перевагою традиційної (невіртуальної) виставки творів друку є можливість ознайомитися із змістом видань, передмовою, зробити попередню оцінку відповідності видання до інформаційних потреб користувача. Більшість із виявлених на сайтах віртуальних виставок не надають користувачу можливості доступу до змісту первинного документа, обмежуючись бібліографічною інформацією. А ось бібліотека Запорізького національного технічного університету на деяких віртуальних виставках представляє не тільки вищезгаданий традиційний набір елементів, а й повні тексти деяких документів, а якщо такої можливості немає, то передмову і «зміст книги» (в pdf-форматі). Також до виставки включені корисні посилання на тематичні інтернет-ресурси. Цей досвід слід поширювати.

Специфічною рисою виставок є обмеженість у часі, бо вони сприяють пробудженню інтересу, мимовільної уваги. Тому необхідно частіше змінювати виставки і систематично оновлювати експозиції. Однак лише окремі бібліотеки вказують дату створення чи оновлення виставок, що дає можливість користувачу судити про новизну і повноту інформації (Рівненська ОУНБ, Державна бібліотека України для юнацтва, Закарпатська обласна універсальна бібліотека). Важливою рисою віртуальних виставок

є оперативність, яка розуміється і як інтервал між виходом документа в світ та його представленням на виставці, і як можливість швидко ознайомити читача не тільки з бібліографічними даними документів, але й з їх змістом.

Однією з форм масового БІС є **закладки, присвячені новим книгам** (переважно художнім творам). Їх електронний аналог представлений, зокрема, на сайті Донецької ОУНБ імені Н. К. Крупської. Він називається «листок-сигнал» і містить довідку про життя і діяльність автора твору, інформацію про історію його створення, бібліографічний опис твору та документів про нього.

Масове БІС здійснюють і за допомогою **електронних «Календарів знаменних і пам'ятних дат»**, які найчастіше є електронними аналогами відповідних друкованих БП. Як відомо, календарі знаменних і пам'ятних дат інформують не про нову літературу (чи не тільки про нову), а про літературу, присвячену конкретній даті календаря. Інформація про таку літературу, а також конкретні фактографічні дані про події та діячів потрібні багатьом категоріям користувачів бібліотек, насамперед вчителям, вихователям, бібліотекарям. Забезпечення їх потреб можна вважати одним із напрямів БІС, отже, і самі «календарі» – формою БІС. Більшість бібліотек подають їх у традиційній формі, аналогічній друкованим календарям. Але перспективною є електронна форма календаря у вигляді бібліографічної БД, де точкою доступу до БІ є місяць року з переліком дат, які, в свою чергу, пов'язані гіперпосиланнями з довідками про осіб або події та списками літератури. Так зробила, наприклад, Тернопільська ОУНБ.

Українські бібліотеки для масового БІС використовують також **огляди нових надходжень**, розмішуючи їх на сайтах (наприклад, «Огляди надходжень видань на CD-ROM» Луганської обласної універсальної бібліотеки імені О. М. Горького).

Новою формою масового БІС є електронний дайджест – інформаційний продукт на електронному носії, що складається з фрагментів тексту багатьох документів (цитати, реферати, уривки), підібраних з необхідною повнотою і систематизованих чи впорядкованих за певною ознакою (хронологією появи публікацій чи датою подій, аспектами теми, авторськими концепціями, науковими школами тощо). Обов'язковим є посилання на джерело запозичення фрагментів тексту з достатніми для його ідентифікації елементами БО. При складанні дайджеста необхідно здійснити аналітичну обробку знайдених документів: реферування чи екстрагування, систематизацію матеріалу, підготовку змісту і вступної статті до дайджесту, яка б характеризувала його наповнення, хронологічні,

мовні й інші обмеження у відображенні матеріалу. Дайджест може доповнюватися допоміжними показниками, оглядовою аналітичною довідкою, переліком використаних джерел інформації, переліком посилань на додаткові ресурси інтернету [10, с. 531]. Методика підготовки дайджестів описана в [2] та [3].

Традиційною комплексною формою БІС є Дні інформації. Бібліографи Наукової бібліотеки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини проводять Дні інформації як в традиційній, так і в електронній формі. До програми Днів інформації включають організацію виставки літератури, проведення бесід, консультацій. Інформація в електронній формі поширюється серед користувачів через локальну мережу університету [9].

Недоліком традиційного масового БІС є розповсюдження БІ без виявлення рівня її корисності, умов доведення і сприймання. Іншими словами, без зворотного зв'язку. Інструментами зворотного зв'язку при електронному БІС можуть стати форуми чи форми для коментування, розміщені на сайті бібліотеки, які забезпечують користувачам можливість оцінки запропонованої БІ, висловлення пропозицій щодо покращення обслуговування тощо. Такий зворотний зв'язок виявляє тенденцію руху БІС від масових форм до диференційованих.

Отже, функціонування служби БІС в електронному середовищі дає можливість забезпечити оперативне і якісне інформування споживачів інформації відповідно до їх інформаційних потреб. Електронне масове БІС не тільки використовує традиційні форми, але й доповнює їх новими можливостями і новими формами.

Список використаних джерел

1. Бібліотечна справа. Бібліотекознавство. Бібліографознавство [Електронний ресурс] : зведений каталог нових надходжень до провід. б-к Харкова / М-во культури і мистецтв України, Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. бібл. т-во ; уклад. Л. В. Глазунова. – Харків, 2005. – Вип. 1 (січень–березень). – Режим доступу : <http://korolenko.kharkov.com/23.htm>
2. Блюменау, Д. И. Информационный анализ/синтез для формирования вторичного потока документов / Д. И. Блюменау. – СПб : Профессия, 2002. – 240 с. – (Сер. «Специалист»).
3. Вахрамеева, З. В. Дайджест как продукт информационной деятельности / З. В. Вахрамеева, И. В. Курбангалеева // Библиосфера. – 2008. – № 2. – С. 49–53.
4. Диомидова, Г. Н. Библиографоведение : учебник / Г. Н. Диомидова. – СПб : Профессия, 2002. – 286 с.

5. Збаровская, Н. В. Виртуальные помощники : информ. технологии // Библиотека. – 2003. – № 10. – С. 45–47.

6. Лаврик, О. Л. ИРИ и ДОР: современное состояние и перспективы развития / О. Л. Лаврик, И. Г. Юдина // Науч.-техн. информ. Сер. 1, Орг. и методика информ. работы. – 2008. – № 2. – С. 14–19.

7. Мохначева, Ю. В. Избирательное распространение информации как библиотечный сервис: основные цели, задачи и методы / Ю. В. Мохначева, Т. Н. Харьбина // Науч. и техн. б-ки. – 2008. – № 5. – С. 62–67.

8. Степанов, В. К. Библиографическое обслуживание в эпоху цифровых коммуникаций // Библиография. – 2007. – № 2. – С. 22–41.

9. Ткаченко, Т. С. Развитие библиотечно-библиографического обслуживания на основе информационных та сетевых технологий [Електронний ресурс] / Т. С. Ткаченко, В. І. Устименко, А. П. Пінковська. – Режим доступу : <http://www.udpu.org.ua/files/biblioteka/Tkachenko.pdf>

10. Электронные документы: создание и использование в публичных библиотеках : справочник / науч. ред. : Р. С. Гиляревский, Г. Ф. Гордукалова. – СПб. : Профессия, 2007. – 663 с. – (Сер. «Библиотека»).

11. Электронный каталог реферативно-библиографических ресурсов [Электронный ресурс] // Информкультура : науч.-информ. центр по культуре и искусству Рос. гос. б-ки. – Режим доступа : <http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/default.asp>.

Надія Стрішенець,

керівник Центру формування бібліотечно-інформаційних ресурсів НБУВ,
канд. іст. наук

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИМОГИ
ДО БІБЛІОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ**

Розглядається поняттєво-термінологічний аспект Функціональних вимог до бібліографічних записів, зокрема, сутності бібліографічного запису: твір, вираження, втілення, одиниця. Зроблено огляд критичної літератури з питання.

Ключові слова: бібліографічний опис, правила каталогізації, терміни каталогізації.

Впливи, яких зазнала бібліотечна і, зокрема, каталогізаційна термінологія з упровадженням комп'ютерних технологій – очевидні. На зміну картковому каталогу прийшов новий вид каталогу – онлайнний, а з ним і нові поняття, уявлення про функції та призначення його складника – бібліографічного запису. Так, ціла низка нових, ще практично не освоєних українським бібліотекознавством термінів пов'язана з поняттям, що з'явилося наприкінці 1990-х і виражається цілою фразою: Функціональні вимоги до бібліографічних записів (ФВБЗ). В оригіналі, англійською мовою, воно найчастіше позначається аббревіатурою FRBR (Functional Requirements for Bibliographic Records), що, як і інші терміни каталогізації AACR, RDA, MARC, стала загальноприйнятною і вживається частіше за свою повну версію – *Functional Requirements for Bibliographic Records*.

Аналіз останніх досліджень переконує в тому, що на сьогодні існує досить значна зарубіжна література, присвячена цьому полісистемному поняттю, котра з різних причин маловідома в Україні. Огляд сучасних публікацій з каталогізації та класифікації, надрукований в одному з американських бібліотекознавчих журналів, свідчить, зокрема, про велику увагу заокеанських колег до нього [14]. Авторка одного з попередніх таких оглядів за 2003–2004 рр. Ш. Мікса навіть висловила так: «Особливо FRBR вразило галузь як цунамі, вдаривши без особливого милосердя і перебудувавши ландшафт, перетворюючи традиційні й прийняті каталожні поняття на застарілі або алогічні у інформаційному середовищі XXI ст.» [23, р. 63].

І хоча до України ця хвиля ще не дійшла, бо, як і зазвичай, очікуємо на неї в обхід, через російське бібліотекознавство, нам також треба осмислювати це явище. Добрим початком можна вважати публікації Оксани Бруй, підготовлені за матеріалами Звіту групи IFLA з вивчення Функціональних вимог до бібліографічних записів [1].

У цій статті пропонується розглянути їх поняттєво-термінологічний аспект на основі оригінальних джерел, у т. ч. з американського бібліотекознавства, зважаючи на те, що ФВБЗ хоча і є продуктом ІФЛА, але половина його основних розробників – американські фахівці. Так, з шести членів Дослідної групи ІФЛА з підготовки Функціональних вимог трое – бібліотекарі з США (з Бібліотеки Конгресу, університетів Каліфорнії та Йови). З чотирьох консультантів – три з США і четвертий з Національної бібліотеки Канади.

Серед консультантів – одна з найактивніших пропагандистів та прибічників упровадження Функціональних вимог до бібліографічних записів – Барбара Тіллетт (Barbara B. Tillett) – співробітниця Бібліотеки Конгресу, де вона обіймає відповідальну посаду керівника підрозділу з напрямів розвитку та стандартів Директорату з комплектування та бібліографічного доступу (Policy and Standards Division, Acquisitions and Bibliographic Access Directorate). Б. Тіллетт є відомим фахівцем зі стандартів опису та авторитетних даних і автором численних праць з ФВБЗ. Її робота «Що таке FRBR?» – серед основних, рекомендованих фахівцям для ознайомлення з проблемою [28]. За редакцією Б. Тіллетт виходить більшість видань ІФЛА з питань ФВБЗ [21].

Над питаннями ФВБЗ працює й інший відомий американський бібліотекознавець, авторка праць з каталогізації, класифікації та авторитетного контролю Арлен Тейлор. Зокрема, за її редакцією вийшла книга «Розуміння ФВБЗ: що це і як вплине на наші пошукові засоби» [29]. Функціональні вимоги широко обговорюються у американській фаховій періодиці та інтернет-форумах.

Важливим внеском у літературу про ФВБЗ стала збірка статей «Функціональні вимоги до бібліографічних записів: гучна реклама чи панацея?», що вийшла в американському видавництві [17]. У ній простежується хронологія їх розробки, розкриваються підходи ФВБЗ до аналізу різних типів бібліотечних матеріалів, наводяться приклади практичного застосування Функціональних вимог. Йдеться також про XML Organic Bibliographic Information Schema project (скороч. XOBIS), що є альтернативою FRBR, який показує, що й інші рішення можливі.

Початок нового поняття пов'язують зі Стокгольмським семінаром з

бібліографічних записів 1990 р., який проводився ІФЛА, а точніше Програмою універсального бібліографічного контролю та міжнародного MARC (UBCIM), а також підрозділом ІФЛА з бібліографічного контролю. На семінарі було констатовано, що з часу формулювання Паризьких принципів каталогізації 1961 р. умови, у яких діють принципи й стандарт опису, докорінно змінилися. Виникла потреба переглянути вимоги до бібліографічних записів. У одній з дев'яти резолюцій Семінару йшлося про потребу вивчення *функціональних вимог до бібліографічних записів*. Стокгольмський семінар керувався також потребою користувачів працювати ефективніше в умовах різноманіття типів матеріалів та різноманіття контекстів, у яких бібліографічні записи вживаються [15, р. 1–2].

У резолюції йшлося про необхідність чіткого визначення функцій, що їх виконують бібліографічні записи, з огляду на різноманітність носіїв, різні програми та потреби користувачів. Вивчення мало включати весь спектр функцій у найширшому сенсі – не лише описові елементи, але й точки доступу (автор, назва, предметна рубрика тощо), інші елементи – класифікація, анотації тощо. Метою було вироблення чіткого, ясно сформульованого й такого, що широко поділяється іншими, розуміння, яку інформацію має надавати бібліографічний запис, і як він може відповідати запитам читачів [15, р. 2]. Було обрано підхід, орієнтований на користувача [15, р. 3].

Протягом 1992–1995 рр. дослідна група з Функціональних вимог ІФЛА розробляла модель «сутність-зв'язок» як узагальнюючий погляд на бібліографічний універс з наміром зробити його незалежним від будь-яких правил каталогізації. Свої напрацювання вона виклала у звіті, остаточний варіант якого, чи, як зазначено у підзаголовних даних, – заключний звіт, був видрукований німецьким видавництвом Saur 1998 р. [16]. З часом на сайті ІФЛА з'явився його оновлений варіант 2009 р. [15]. Ці документи принесли значний пласт не просто нової, а взагалі не характерної для бібліотечної справи термінології, яку ми спробуємо розглянути.

Оскільки головним чинником усіх змін стало електронне середовище, для аналізу структури бібліографічних даних Дослідною групою з підготовки Функціональних вимог було обрано метод моделювання даних за допомогою поширеного засобу графічного подання схем електронних баз даних, який називається модель «сутність-зв'язок» (entity-relationship model). Скорочено вона нерідко і в українських текстах позначається «ER-модель», де перша частина – аббревіатура від перших англійських слів «entity-relationship», а друга – інтернаціональний термін «модель». ER-модель, очевидно, було обрано тому, що це одна з найпростіших візуальних

моделей даних. Вона дозволяє позначити їх структуру в загальних рисах. Це модель даних, яка бачить реальний світ, що складається з сутностей (entities) та зв'язків (relationships) між ними. Її ще називають мета-моделлю даних, тобто засобом опису моделей даних. На ній доведеться зупинитися дещо докладніше, оскільки частина нових понять пов'язана саме з нею.

На час її застосування розробниками ФВБЗ ER-модель була не новою і досить випробуваною, а її винайдення не пов'язане з бібліотечним середовищем. У 1976 р. американський журнал «ACM Transactions on Database Systems» підготував спеціальний випуск * матеріалів Міжнародної конференції, присвяченої великим базам даних, що відбулася у Фрамінгемі (*Framingham*), *штат Массачусетс у вересні 1975 р. Серед матеріалів була і стаття* вченого китайського походження Массачусетського технологічного інституту Пітера Чена ** (Peter Pin Shan Chen) «Модель сутність-зв'язок – до уніфікованого погляду на дані» [11].

У статті, анотація до якої починалася словами «Пропонується модель даних, котра називається «сутність-зв'язок» [11, р. 9], автор зазначав, що ця модель інкорпорує важливу семантичну інформацію про реальний світ, у якому розглядається сутність (entity) та зв'язок (relationship), де сутність – це річ, котра може бути чітко ідентифікована. Окрема особа, компанія чи подія є прикладом сутності, а зв'язок – це спільність між ними. Приміром, «батько-син» це зв'язок між сутностями – особами [11, р. 10]. ER-модель, запропонована П. Ченом, виявилася зручною при проектуванні інформаційних систем, баз даних тощо. Така модель дозволяє виділити найсуттєвіші її елементи і встановити зв'язки між ними. Будь-який фрагмент наочної області може бути представлений як безліч сутностей, між якими існує деяка безліч зв'язків. Разом з тим ER-модель вважається однією з найпростіших візуальних моделей. Вона є мета-моделлю даних, засобом опису моделей даних. За її допомогою можна виділити основні сутності моделі й визначити відносини, котрі можуть встановлюватися між цими сутностями.

Над перенесенням моделі «сутність-зв'язок» на бібліографічний універс упродовж 1992–1995 рр. працювала й дослідна група ІФЛА з ФВБЗ. Якщо другий термін «зв'язок» у цій парі є загальнозрозумілим, то перший «сутність» (entity) – не характерний для бібліотечної справи. Іноді entity перекладають як *об'єкт*, але, оскільки у комп'ютерних науках українським

* Пізніше матеріали конференції вийшли окремим виданням [30].

** П. Чен народився на Тайвані, закінчив Тайванський університет. Ступінь доктора здобув у Гарвардському університеті США. Нині професор комп'ютерних наук Луїзіанського університету.

відповідником до нього обрано термін *сутність*, то йому, очевидно, й треба віддати перевагу. Тим більше, що термін *об'єкт* є дуже багатозначним і завантаженим. А посилатися на модель, яка у комп'ютерному середовищі серед розробників баз даних відома як «сутність-зв'язок», а у бібліотечно-інформаційному стане вживатися як «об'єкт-зв'язок», напевно, не зовсім виправдано, адже це може призвести до непотрібної плутанини.

Що ж таке *сутність* у контексті каталогізації? *Сутність* можна визначити як об'єкт даних, інформація про який збирається чи створюється. Сутністю є те, що існує окремо, хоча не обов'язково матеріально. Наприклад, сутністю може бути примірник, що каталогізується чи особа – автор, який щось створив, а також твір, який є абстрактною сутністю. (Взагалі сутність (entity) визначають також як реальний або уявлюваний об'єкт, що має істотне значення для аналізованої предметної галузі, інформація про яку підлягає збереженню при проектуванні схеми бази даних.)

Чому розробниками було обрано саме модель «сутність-зв'язок», адже існують й інші моделі даних? Одним з основних мотивів для фахівців, котрі приймали рішення, стала наявність у сучасних бібліотеках паралельних варіантів творів на різних носіях, те нове, з чим не стикалися бібліотекарі минулого. Читачі можуть побажати одержати видання, пов'язані між собою. Приміром, знайти п'єсу В. Шекспіра чи роман Т. Драйзера у друкованій формі, одночасно аудіо- чи відео версію театральної постановки та кінофільм. Функціональні вимоги якраз і розроблялися, маючи на меті забезпечити це поєднання за допомогою каталогу. Таку можливість має надати модель «сутність-зв'язок» – концептуальна модель пов'язаної СУБД адже вона ідентифікує бібліографічні одиниці, їх атрибути (ознаки) та зв'язки між ними і відображає це для потреб читача.

Каталожні правила й раніше використовувалися у бібліотечному світі, щоб створити і взаємопов'язати каталоги бібліографічних записів. Так, Д. Боуен (J. Bowen) зазначає, що ФВБЗ не таке вже й нове поняття і більшість його рис вже присутні у каталогах [8]. Проте структура даних, що використовувалася у каталожних правилах, не була призначена для показу семантичних зв'язків між різними записами з певної теми. ФВБЗ призначені картографувати та показувати між- та внутрідокументні зв'язки, і дослідники вірять, що це допоможе у розвитку нової каталожної структури, що зможе побудувати семантичну мережу каталожних записів [12, р. 214].

У підсумковому документі Дослідної групи виділено сутності бібліографічного запису, обрані з огляду на їх важливість для користувача.

Вони поділені на три групи: перша – продукти інтелектуальної та мистецької діяльності, що називаються чи описуються у бібліографічному описі: *твір, вираження, втілення, одиниця*; друга група складає сутності, відповідальні за інтелектуальний та художній зміст, виробництво та розповсюдження або збереження: *особи і установи* (колективні автори) та родини – для архівів; третя група – сутності, що є предметами інтелектуальних чи мистецьких зусиль – *поняття, об'єкт, подія, місце* [15, р. 13]. Розглянемо докладніше кожну сутність, адже це ареал ще недостатньо освоєної українським бібліотекознавством термінології.

Будемо виходити з того, що саме поняття ФВБЗ є полісистемою, яка до того ж легко візуалізується, адже вироблена на основі візуальної моделі. Отже, сутність перша – *твір (work)*: окремий інтелектуальний чи художній твір. Це сутність, що є продуктом інтелектуальним чи художнім, – зазначається у Підсумковому звіті. Вона є абстрактною сутністю, позаяк не представляє фізичного об'єкта. Твір реалізується через певне *вираження* (expression) [3, с. 127]. Коли ми говоримо про «Іліаду» Гомера як про твір, ми розуміємо інтелектуальне творіння, яке лежить поза різними його вираженнями. Варіанти текстів, переглянуті чи оновлені порівняно з попереднім текстом, розглядаються як *вираження* того самого твору. Так само скорочення чи розширення існуючого тексту, переклад на іншу мову тощо також є різними вираженнями того самого оригінального твору [15, р. 17–18].

Таким чином, сутність друга: *вираження* (expression) – це інтелектуальна чи художня реалізація твору у формі тексту, музичних позначень, звукової, зображувальній формі тощо або у поєднанні цих форм. *Вираження* – це специфічна інтелектуальна чи художня форма, яку твір прибирає кожного разу, коли реалізується [15, р. 19]. Користуючись повсякденною мовою каталогізатора, зазначимо, що це – певне видання твору (перше, друге, третє і т. д.). Як зазначає один з авторів, *вираження* (expression) це переведення ідеї у реальну комунікацію – написання книги, створення відео, запис музики. Це не фізичний пакет (представлення), а «комунікаційна форма» твору [5, р. 65].

Якщо ж модифікація твору потребує значних незалежних інтелектуальних чи художніх зусиль, то результатом є новий твір [15, р. 18]. Парафрази, переписування, адаптація для дітей, пародії, музичні варіації теми є новими творами. Так само адаптації твору з однієї літературної чи мистецької форми до іншої (тобто драматизація, перенесення з одного носія графічного мистецтва на інший тощо) розглядаються як нові твори. Реферати, дайджести, резюме також є новими творами [15, р. 18].

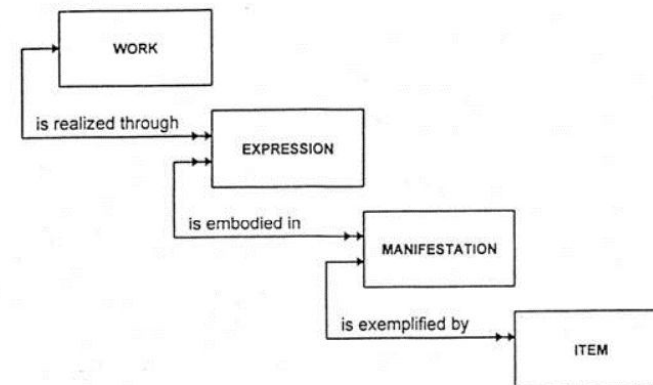
Фізична форма *вираження* була названа Дослідною групою manifestation [3, с. 192], яку можна перекласти як *втілення*. У згаданих на початку матеріалах О. Бруй пропонується переклад *прояв* [1]. Якщо попередні дві сутності *твір* та *вираження* – є абстрактними, а їх моделювати найважче, то втілення – річ фізична. Сутність, визначена як *втілення*, включає низку матеріалів: рукописи, книги, періодику, карти, плакати, звукозаписи, фільми, відеозаписи, компакт-диски, мультимедійні комплекти тощо. Як сутність *втілення* представляє всі фізичні об'єкти, що мають однакові властивості, носять ті ж характеристики змісту і фізичної форми. Знову ж таки, послуговуючись звичною мовою, можна сказати, що це наклад (тираж) видання. *Втілення* – «представляє всі фізичні об'єкти, що носять ті ж характеристики стосовно інтелектуального змісту і фізичної форми... Всі вироблені примірники, що формують частину того самого набору, розглядаються як примірники того ж *втілення*. ...Якщо виробничий процес захоплює зміни у *фізичній* формі, результат розглядається як нове *втілення*» [15, р. 21–22].

ФВБЗ був створений частково й тому, щоб вирішити проблему надміру інформації для читачів. Кілька робіт представлені у каталозі багатьма записами, тому бібліотекарі і читачі не можуть знайти, що треба [10, р. 271–272].

Фізичне втілення складається з окремих одиниць. *Одиниця* (item): окремих, один зразок чи примірник *втілення*. Це або один фізичний об'єкт (однотомна монографія, аудіокасета), або ж окрема одиниця може складатися з більш як одного фізичного об'єкта (наприклад, монографія, видана двома окремими томами чи звукозапис, випущений трьома окремими компакт-дисками тощо) [15, р. 24]. Інформацію про примірник / одиницю подають у бібліографічному описі, зазначаючи місце зберігання або вказуючи у примітці про певний примірник з автографом тощо.

Твір і *вираження* – абстрактні поняття, що виражають зміст. *Втілення* і *примірники* використовуються, щоб описати фізичний запис змісту. Кожен *примірник* містить *твір*, *вираження* і є прикладом *втілення*, тому всі сутності представлені одночасно у кожному примірнику / одиниці [22, р. 5].

Головні зв'язки між сутностями першої групи вибудовані таким чином: *твір* (work) → реалізується через *вираження* (expression) → вираження здійснюється (оприлюднюється) через *втілення* (manifestation) → втілення конкретизується (ілюструється) у *примірнику* / *одиниці* (item) (див. діаграму).

Сутності та основні зв'язки [15, р. 14]

Б. Тіллетт, намагаючись розтлумачити особливості термінології ФВБЗ, пропонує деякі аналогії. Якщо ми уявляємо книгу як фізичний об'єкт зі сторінками, оправою, який можна підкласти під стілець, то це фізична одиниця або примірник (item). Якщо ми говоримо про книгу як про публікацію, йдемо до книгарні і нам байдуже, який примірник з усіх вибрати, аби він був у доброму стані, то це втілення (manifestation). Якщо ми маємо на увазі перекладача книги, маємо певний текст у голові і певну мову, то це вираження (expression). Якщо йдеться про книгу у контексті того, хто написав її, ми можемо мати вищий рівень абстракції, її концептуальний зміст у всіх мовних версіях, історію, розказану у книзі. Тоді це *твір* (work). *Твір* (work) створюється особою, *вираження* (expression) усвідомлюється особою, *втілення* (manifestation) виробляється особою, фізична одиниця, примірник (item) є у власності особи [28, р. 2–3].

Інакше наочне тлумачення цих термінів пропонує Аллісон Карлайл (Allyson Carlyle) з університету Сієтллу. Як каталогізатор, тримаючи в руках *примірник*, я тримаю певне видання – *втілення*, певного *вираження*, певного *твору* [10, р. 271]. Щоб створити каталожний запис, – продовжує вона, – я визначаю автора і назву або уніфіковану назву або назву – тобто атрибути, що описують *твір* (work). Я описую інформацію про перекладачів тексту, масштаб карт, час виконання на компакт-дисках – тобто атрибути, що описують *вираження* (expression). Я описую місце видання, видавництво, дату видання – атрибути, що описують *втілення* (manifestation). Я створюю шифри, додаю інформацію щодо місця зберігання окремих примірників – тобто атрибути, що описують *примірник*

/ одиницю (item). У каталожному записі я описую кожну сутність, бо у примірнику представлені усі сутності одночасно [10, р. 271].

Наводимо різні варіанти тлумачення, оскільки немало труднощів сприйняття Функціональних вимог виникає саме через термінологію, яка, як зазначив один з учасників форуму американських каталогізаторів, «видається езотеричною». А дискусію щодо відмінностей між *вираженням* та *втіленням* на цьому ж форумі було названо подібною до середньовічного теологічного питання: скільки ангелів може танцювати на кінчику голки?

Немало питань викликає застосування ФВБЗ до не книжкових матеріалів. Саме розгляду цих особливостей присвятила свою роботу Марта Йі з Каліфорнійського університету [31].

Другою групою сутностей є сутності, відповідальні за інтелектуальний чи мистецький зміст, виробництво і поширення чи збереження роботи – особи чи колективи, тобто колективні автори. Вони пов'язані з першою групою через особливі зв'язки. Ці зв'язки відбивають роль особи чи колективу стосовно твору, втілення, вираження та примірника / одиниці. Поняття автор / творець (creator) описується не як ознака / атрибут роботи, а визнається окремою сутністю, пов'язаною з твором (чи вираженням, втіленням, примірником) через специфічний вид зв'язку (наприклад, *створений ким* зв'язок) [26, р. 107]. Кожна сутність має характеристики чи атрибути. Це подібно до того, що ми знаємо як елементи даних чи метадані, такі як дата публікації чи форма носія [22, р. 3].

І третя група – це сутності, що служать предметами інтелектуального чи мистецького відкриття, тобто сутності, що є предметами робіт – поняття, об'єкти, місця та події. Поняття – абстрактні ідеї, об'єкти – фізичні об'єкти, місця – місце знаходження.

Другою частиною моделі «сутність-зв'язок» є різноманітні зв'язки між сутностями бібліографічного універсу. Це – внутрішні зв'язки між сутностями першої групи: ієрархічні між творами, вираженнями, втіленнями, примірниками / одиницями. Наприклад, твір реалізований через одне чи більше вираження, здійснене в одному чи більше втіленнях, що представлені примірниками [26, р. 107]. Існують безперечні зв'язки між сутностями першої групи та особами, колективними авторами чи родинami (творцями архівного фонду), тобто зв'язки типу: *створений ким*, *вироблений ким*, є власністю кого.

Виділяють й інші зв'язки: змісту, що дозволяють збирання пов'язаних одиниць та навігацію через іноді складну систему бібліографічного універсу:

• *твір–твір*, тобто зв'язки між двома окремими творами, що включають додаток, доповнення, адаптацію, переробку тощо. Прикладами є продовження, конкорданси, предметні покажчики, лібрето, дайджести, парафрази, інсценування, пародії;

• *цілий твір–частина твору* – розділ, стаття, книга з серії;

• *вираження–вираження* – відображає зв'язок між двома вираженнями однієї роботи (скорочення, переглянуті видання, переклади, аранжування) чи між вираженнями різних робіт (див. перелік *твір-твір*);

• *втілення–втілення* включає зв'язки репродукування (репринтні видання, мікрофільми, факсиміле) та інші зв'язки (одночасно надруковані видання, різні формати);

• *примірник-примірник* включає множення та реконфігурацію зв'язків (зміни оправи, відбитки) [26, р. 108].

Слід зауважити, що при цьому лунають застереження щодо здатності МАРК-формату втілити у життя усі ці зв'язки. На сайті ІФЛА, зокрема, йдеться про те, що за допомогою МАРК можна впровадити ФВБЗ, але він стає недостатнім, коли йдеться про зв'язки, а ФВБЗ підкреслює саме поняття бібліографічних зв'язків (www.ifla.org/en/node/949). Звертається увага на те, що МАРК-формати особливо обмежені у своїх механізмах вираження зв'язків між авторитетними записами, тоді як нові засоби, такі як XML (Extensible Markup Language – розширювана мова гіпертексту), здається, мають потенціал у цьому відношенні. Адже МАРК перебуває у вжитку вже близько 40 років. Водночас, – застерігають фахівці, – вартість радикального переходу від МАРК до XML буде значною (www.ifla.org/en/node/949).

С. Абрамс (S. Abrams) також розглядає розширювану мову гіпертексту (XML) як таку, що може допомогти в організації записаних знань [4]. Л. Андерсен (L. Andersen) вважає, що використання XML для бібліотечних даних означає передову технологію, і що ця мова гіпертексту більше узгоджується з концепцією ФВБЗ. Таким чином, пов'язані роботи можуть бути поєднані на основі ФВБЗ, і зв'язок представлений у логічний спосіб користувачеві [6]. Автор також наводить порівняння МАРК та XML щодо створення описів у кількох рівнях, що можуть використовуватися у різних контекстах.

Висловлюються також сумніви щодо того, чи всі документи потребують опису *твір–вираження–втілення–примірник* тобто «повного ФВБЗ-поводження». Адже багато творів існує лише в одній версії, видається один раз і лише в одному форматі. Для них складна деревовидна структура ФВБЗ матиме багато зайвого. При опрацюванні виданих на різних носіях, у різних формах творів В. Шекспіра (книг, аудіовізуальних матеріалів,

мікроафіш, відео та кінофільмів, компакт-дисків тощо) та критичного, історичного матеріалу про них, ідеї ФВБЗ можуть бути використані з максимальною користю. А при описі виготовлених власноруч спогадів чи іншого рукопису, що існує в одному примірнику, користь від упровадження ФВБЗ залишається під запитанням.

Як стверджує відомий бібліотекознавець Річард Смайраглі, можна вивести прості теоретичні твердження теорії організації знань. На наш погляд, деякі з них можна використати для роботи з Функціональними вимогами: 1) більшість імен з'являється лише один раз і дуже мале число, яке може передбачатися законом Лотки *, буде з'являтися багато разів. 60 % записів у файлі будуть унікальними, інші 40 % потребуватимуть зайвих зусиль для опису зв'язків між об'єктами знання, що вони представляють; 2) бібліографічні зв'язки посилюють спостереження закону Лотки, розбиваючи унітарні поняття бібліографічних об'єктів демонстрацією їх складності та взаємопов'язаності. Бібліографічні зв'язки – складні. Є зв'язки між бібліографічними об'єктами еквівалентні (наприклад, книга і її мікрорепродукція) чи зв'язок деривативний, тобто походження (між варіантами однієї роботи, наприклад, виданнями та їх перекладами). Дослідження показали, що не така значна пропорція робіт у каталозі (близько 40%, як і у законі Лотки) буде складним набором взаємопов'язаних об'єктів, що вимагає експліцитних зв'язків для забезпечення ефективного пошуку [25, р. 345].

Отже, для того, щоб передбачити, яка кількість творів потребуватиме опису складних зв'язків, можна використати закон Лотки. Частка у 40 %, за оцінкою Р. Сміраглі, не таке вже й мале число, адже це більше третини усіх описів.

А. Карлайл (A. Carlyle), яка протягом кількох років викладає Функціональні вимоги на факультеті інформаєзнавства в університеті Сіеттла, вважає, що ФВБЗ – це концептуальна модель, що визначає чотири різні сутності у спробі змінити шляхи, якими каталогізатори каталогізують видання, зробити їх більш уніфікованими, впорядкованими і доступними для користувачів [10, р. 265]. Її головна мета – покращення каталожних записів (продукт), каталогізації (процес) та каталогів (технологія). Концептуальні моделі (у системному світі їх іноді називають абстрактними

---

* Альфред Лотка – американський математик (1880–1949), народився у Львові. Закон Лотки описує частоту публікацій авторів у тій чи іншій галузі і стосується розподілу наукової продуктивності вчених, що виражається у кількості їхніх публікацій.

моделями) є теоретичними моделями. Вони можуть моделювати речі, процеси чи абстракції. Останні моделювати найважче, а до них, як ішлося вище, належать *твір та вираження* [10, р. 265].

Про те, що ФВБЗ не є моделлю даних чи схемою метаданих, пише і згадувана нами Б. Тіллетт. Вона також розглядає їх як «концептуальну модель бібліографічного універсу» [27, р. 197]. Вона вважає, що цей бібліографічний універс включає все, що бібліотека може забажати збирати чи робити доступними для своїх користувачів. І навіть більше, «ФВБЗ нагадують нам про важливість бібліографічних зв'язків і про те, що ми описуємо речі у бібліографічному універсі, щоб виконати специфічні завдання читачів: знайти, ідентифікувати, вибрати, одержати, і, я додам, – поєднати», – зазначає Б. Тіллетт [27, р. 198].

Функціональні вимоги до бібліографічних записів – надто абстрактні і загальні, щоб бути моделлю даних, – зазначається на сайті ІФЛА (www.ifla.org/en/node/949). Жодна практична база даних не може бути розвинута лише на базі сутностей, атрибутів (властивостей) і зв'язків, визначених у ФВБЗ. Наприклад, Функціональні вимоги лише згадують, що сутність *вираження* має назву як один з атрибутів (ознак). Яка реальна природа цієї назви, чи це уніфікована назва, чи основна, знайдена у документі, чи контролюється вона авторитетним записом тощо не вказується. Все це – прерогатива правил каталогізації. FRBR – радше концептуальна модель, одна з головних цілей якої – забезпечити рамки для зв'язку даних, занесених до бібліографічних записів для потреб користувачів цих записів та для оцінювання їх справжньої релевантності (www.ifla.org/en/node/949).

Отже, FRBR – тип концептуальної моделі – «сутність-зв'язок». Три види речей дозволені в ній: сутності, атрибути, зв'язок. Сутності – це речі і фізичні, і абстрактні. Зв'язок – це взаємодія між сутностями, а атрибути – це властивості чи характеристики сутностей чи зв'язків.

ФВБЗ має як прихильників та пропагандистів, так і скептиків, котрі обережно оцінюють їхні переваги або й заперечують їх. Так, Б. Тіллетт, як вже зазначалося, переконана, що майбутнє каталогу зрозуміле, і що воно – у прийнятті Функціональних вимог [27]. Вона вважає, що ця модель забезпечить нову перспективу каталогізації, яка матиме вплив на побудову майбутніх правил і практику каталогізації. Дослідниця зазначає, що бібліотеки потребуватимуть оновлених Англо-американських правил каталогізації, що включають поняття ФВБЗ.

Б. Тіллетт звертає увагу на те, що при впровадженні ФВБЗ можна надавати предметні рубрики та класифікаційні індекси авторитетному

запису твору і зробити це один раз, аніж потім визначати їх щоразу для кожного нового втілення. Наші сучасні бібліографічні записи нині типово відбивають певні втілення [28, р. 4–5].

Стаття Дженіфер Боуен (Jennifer Bowen) «ФВБЗ скоро прийде до твоєї бібліотеки» визнана кращою статтею 2005 р. журналу «Library Resources and Technical Services», також вказує на потенціал ФВБЗ щодо покращення доступу до матеріалів і намір Комітету з перегляду Англо-американських правил каталогізації включити їх до нового видання Правил [8].

Тим часом у ФВБЗ не бракує і критиків. Найбільш послідовним і непримиренним є Майкл Горман, один з редакторів Англо-американських правил каталогізації, президент Американської бібліотечної асоціації у 2005–2006 рр. Він звертає увагу на рішення у ході підготовки другого видання Англо-американських правил каталогізації (AACR2) поділити правила на дві частини: перша пов'язувалася з ресурсом, що каталогізується, а друга – присвячувалася точкам доступу до імені й назви (заголовкам) і стосувалася твору, втіленням якого був примірник. Цей поділ чітко не було виконано у остаточному тексті правил, відзначає М. Горман, але базові поняття були прийняті понад 30 років тому, «задовго до того, як прихильники безглуздо ускладнених і затеоретизованих Функціональних вимог до бібліографічних записів <...> заявили про винахід відмінностей» [18, р. 10].

У іншій своїй роботі М. Горман писав, що структура бібліографічних записів, встановлена у AACR2 / ISBD, є ефективною, визнаною науковцями та іншими користувачами каталогів протягом десятиліть, з мінімальними вадами, які можуть бути легко виправлені [19]. Вона працює на практиці, але чи працює вона в теорії? – іронічно запитує вчений, натякаючи на теоретичний характер ФВБЗ, який невідомо як покаже себе на практиці, тоді як AACR без зайвої теорії працюють вже десятки років. ФВБЗ може мати певні заслуги як спосіб погляду на теорію каталогізації, але він має небагато, щоб бути засадничим документом для створення правил каталогізації, – вважає М. Горман [19, р. III]. У 2007 р. з'явився ще один його матеріал з промовистою назвою «ФВБЗ недосконалі? Отже тоді?», де розглядаються варіанти на випадок відмови від ФВБЗ [20].

Інший автор застерігає, що ентузіазм щодо Функціональних вимог, їх складність і двозначність, брак доведеного успіху, потенційний негативний вплив, що вони матимуть на перехід бібліотечних метаданих, говорять про необхідність іншого погляду на FRBR та переоцінку того, чи може він бути прийнятий так беззаперечно [7].

Директор з бібліотечного та інформаційного обслуговування

Американського університету у Римі Джеймс Вейнхеймер (James Weinheimer) на форумі американських каталогізаторів «Autocat» висловив свою думку: «Бібліотеки на початку тривалого шляху дослідження «інформаційного світу», де вони не перші, – а трохи позаду і це добре, оскільки дає змогу вчитися у інших. ...Але ми не вчимося у них, ми лишаємося прив'язаними до ФВБЗ. Для мене ФВБЗ все більше нагадує давні карти, що включали такі місця як Едем, Імперія Пресвітера Іоанна (англ. Prester John) [2]. Чи означає це, що люди, які робили карти, були необізнані? Ні, вони робили, що могли, з інформацією, якою володіли. Отож, і розробники ФВБЗ зробили те, що змогли».

Дослідна група Бібліотеки Конгресу з вивчення майбутнього бібліографічного контролю у новому електронному середовищі, підсумковий звіт якої був оприлюднений на початку 2008 р., оцінює ФВБЗ як міжнародний каталізатор перегляду концепції бібліографічних даних та бібліографічних зв'язків від часу їх публікації у 1998 р. Експерименти з системного впровадження поняття *твор* доводять вартісність моделі на рівні визначення *твору*. Водночас, зазначається у Звіті, вплив моделі ФВБЗ на каталожну практику та на електронний бібліографічний запис ще ретельно не вивчено. Немає стандартного шляху обміну даними, що базуються на понятті «твор» та правил каталогізації, що підтримували б створення записів на основі цієї моделі. Майбутнє правил каталогізації ґрунтується на тенденціях, які лише починають вивчатися. Функціональні вимоги, доки вони уважно не протестовані як модель формування бібліографічних даних для всіх форматів, повинні розглядатися як теоретична модель, практичне впровадження і вартість якої ще невідомі. Дослідна група рекомендувала розробити план тестування для ФВБЗ [24, р. 33].

До речі, у Звіті Дослідної групи відзначено, що, хоча «Функціональні вимоги до бібліографічних записів» (ФВБЗ) і новий стандарт «Опис та доступ до ресурсу» (RDA) розвиваються нині різними організаційними структурами: ІФЛА для першого і Об'єднаний керівний комітет для розвитку RDA для другого, але Бібліотека Конгресу залишається головним гравцем у обох проектах і може використовувати свій вплив для координації зусиль [24, р. 27].

Теоретичні рамки ФВБЗ залишаються предметом інтенсивних досліджень і в іншій американській структурі, що має міжнародний вплив – OCLC. Ведеться кілька дослідницьких проектів, щоб вивчити шляхи, якими ФВБЗ каталогізації бібліографічних записів може розширити інформаційний доступ [13, р. 25]. Оскільки ручна зміна баз даних на ФВБЗ-модель буде надто дорогою, то OCLC пропонує безкоштовний алгоритм будь-якій організації,

зацікавленій у конвертації її записів до цієї моделі: FRBR Work-Set Algorithm (www.oclc.org/research/software/frbr). Оскільки ефективність і успішність ФВБЗ ще під питанням, природним є випробовування, тестування цієї моделі даних.

У звіті «Природа каталогу, що змінюється, та його інтеграція з іншими пошуковими засобами», що його на замовлення Бібліотеки Конгресу підготувала бібліотекар Корнельського університету Карен Келхоун (Karen Calhoun), наводяться результати опитування фахівців, у т. ч. й стосовно ФВБЗ. У відповідях відзначалася важливість того, що новий стандарт бібліографічного опису (RDA) інтегрує структуру ФВБЗ, і що каталог переосмислюється нині у світлі Функціональних вимог – люди воліють бачити кластери, а не довгі списки, і що ФВБЗ змусять каталогізаторів до ретельнішого аналізу змісту [9, р. 34–35].

Отже, Функціональні вимоги до бібліографічних записів – це концептуальна модель, яка визначає функціональні вимоги до бібліографічних записів у зв'язку з різними читацькими потребами та різними носіями. Це спроба впровадити модель «сутність-зв'язок» до бібліографічного універсу. Як зауважує А. Тейлор, ФВБЗ – це не структура запису, стандарт змісту чи формат кодування. Це концептуальна модель, яка перелічує сутності, знайдені у бібліографічному універсі, і збирає ці сутності у групи, ґрунтуючись на їх функціях чи ролі [26, р. 104]. Концептуальна модель ідентифікує кілька завдань, що їх виконують читачі, використовуючи інформаційно-пошукові засоби та бібліографічні дані. Модель картографує кожну властивість чи ознаку сутності та її зв'язки з завданнями читача. Цих завдань чотири: знаходити (виявляти), ідентифікувати, відбирати, одержувати. Окрім них модель ФВБЗ визначає три групи сутностей та мільярди ознак та зв'язків між сутностями [26, р. 104–105].

ФВБЗ виходить з концепції, що універс бібліографічних документів складається з одиниць, пов'язаних між собою, які можуть бути описані через елементи даних чи ознаки. ФВБЗ-модель формує базу для перегляду AACR2. Об'єднаний керівний комітет, відповідальний за їх перегляд, ретельно працює над новим стандартом, що замість AACR3 одержав, як зазначалося вище, назву Опис та доступ до ресурсу (Resource description and access, RDA). Опис RDA буде базуватися на концептуальній моделі ФВБЗ, а контроль точок доступу буде базуватися на FRAD (Functional Requirements for Authority Data) – Функціональних вимогах до авторитетних даних.

Барбара Тіллетт вірить, що ми рухаємося до доби, коли матимемо змогу ділитися і багато разів використовувати бібліографічні описи, створені будь-

де у світі, та поєднувати бібліографічний опис з реальним доступом, тому читачі зможуть одержати ресурси, які побажають. Так, експериментальна онлайнова система RedLightGreen включає пошукові можливості, які не лише повідомляють читача про наявність видань у найближчій бібліотеці, але дозволяють студентам багаторазово використовувати бібліографічну інформацію у бібліографіях та примітках до своїх робіт. Деякі системи також надають посилання, що дають змогу перейти до онлайнових продавців, таких як Amazon, Barnes and Noble та ін. [27, р. 202].

У новому світі інтерактивної, мережевої інформації каталожний запис не може більше стояти осторонь, якщо він обслуговує користувачів інформацією. Увага має зміщуватися від запису до даних як таких, до взаємодії з онлайновим інформаційним універсом, де б дані бібліотечних каталогів були здатні функціонувати й використовуватися користувачами вебу.

Список використаної літератури

1. Бруй, О. М. Сутності бібліографічних записів : за матеріалами Звіту дослідницької групи IFLA з Функціональних вимог до бібліографічних записів (FRBR) / Наук. б-ка Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» // www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/93/1/Bruy_FRBR.doc. – Доступ 29.04.2010; Бруй, О. Сутності бібліографічних записів / Оксана Бруй // Бібліотечний форум України. – 2008. – № 4. – С. 21–24.
2. Гумилев, Л. Н. Поиски вымышленного царства : Легенда о «государстве пресвитера Иоанна» / Гумилев Лев Николаевич. – М. : Танаис, 1994. – 480с. ; Гумилев, Л. Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «Государстве пресвитера Иоанна») / Гумилев Лев Николаевич. – СПб : СЗКЭО ; Кристалл, 2003. – 448 с. – (Вехи истории).
3. Стрішенець, Н. В. Англо-український словник-довідник бібліотечно-інформаційної термінології / Надія Стрішенець ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – 329 с.
4. Abrams, S. Why should I care about standards? / Stephen Abrams // Information Outlook. – 2003. – Vol. 7. – N. 3. – P. 21.
5. Adamich, T. FRBR cataloging's / Tom Adamich // Knowledge Guest. – 2007. – Vol. 36. – N. 1. – P. 64–69.
6. Andersen, L. After MARC – what then? / Leif Andersen // Library Hi Tec. – 2004. – Vol. 22. – N. 1. – P. 40–51.
7. Beall, J. Some Reservations about FRBR / Beall J. // Library Hi Tech News. – 2006. – Vol. 23. – N. 2. – P. 15–16.
8. Bowen, J. FRBR coming soon to your library / Jennifer Bowen // Library Resources and Technical Services. – 2005. – Vol. 49. – N. 3. – P. 173–188.
9. Calhoun, K. The changing nature of the catalog and its integration with other discovery tools : Prepared for the Library of Congress. Final report. March 17, 2006.

– Access mode: <http://www.loc.gov/catdir/calhoun-report-final.pdf>. Доступ 4.09.2009 р.

10. *Carlyle, A.* Understanding FRBR as a conceptual model : FRBR and the bibliographic universe / Allyson Carlyle // Library Resources and Technical Services. – 2006. – Vol. 50. – N. 4. – P. 264–273.

11. *Chen, P. P.* The Entity-Relationship Model – Toward a Unified View of Data / Peter P. Chen <http://csc.lsu.edu/news/erd.pdf> // ACM Transactions on Database Systems. – 1976. – Vol. 1. – N. 1. – P. 9–36.

12. *Chowdhury, G. G., Chowdhury, S.* Organizing Information from the Shelf to the Web / G. G. Chowdhury and Sudatta Chowdhury. – London : Facet Publishing, 2007. – 230 c.

13. *Dickey, T. J.* FRBRization of a library catalog: Better collocation of records, leading to enhanced search, retrieval, and display / Timothy J. Dickey // Information Technology and Libraries. – 2008. – March. – P. 23–32.

14. *El-Sherbini, M. A.* Cataloging and Classification: Review of the literature 2005–06 / Magda A. El-Sherbini // Library Resources and Technical Services. – 2008. – Vol. 52. – N. 3. – P. 148–163.

15. Functional requirements for bibliographic records: final report / IFLA Study Group on the Functional Requirements for Bibliographic Records. Approved by the Standing Committee of the IFLA Section on Cataloguing. Sept. 1997. As amended and corrected through Feb. 2009. – http://www.ifla.org/files/cataloguing/frbr/frbr_2008.pdf. – Доступ 11.08.2009).

16. Functional requirements for bibliographic records : final report / IFLA Study Group on the Functional Requirements for Bibliographic Records. – München : K. G. Saur, 1998. – VIII, 136 p. – (UBCIM publications ; new series, vol. 19).

17. Functional Requirements for Bibliographic Records (FRBR) : hype or cure-all? / ed. by Patrick de Boeuf. – Binghamton, N. Y. : Haworth Information Press, 2005. – xvi, 316 p. : ill.

18. [*Gorman, M.*]. The true history of AACR2, 1968–1988 : a personal memoir // <http://slc.bc.ca/attach/ALCTS.XAACR2Xhistory.Xfinal.doc>. – Доступ 5.08.2009.

19. *Gorman M.*, RDA : The coming cataloguing debacle / Michael Gorman // <http://www.slc.bc.ca/rda1007.pdf>. – Доступ 5.08.2009.

20. *Gorman, M.* FRBR imperfect? So then? / Michael Gorman // <http://bibwild.wordpress.com/2007/11/28/frbr-imperfect/>. – Доступ 5.08.2009.

21. IFLA Cataloging Principles : Steps towards an International Cataloging Code, 3 : Report from the 3rd IFLA Meeting of Experts on an International Cataloging Code, Cairo, Egypt, 2005 / Eds. Barbara B. Tillett, Khaled Mohamed Reyad, and Ana Lupe Cristan. – Munich : K. G. Saur, 2006. – 197 p. Див. також рец. на цю кн. : *Edward Swanson* // Library Resources and Technical Services. – 2008. – Vol. 52. – N. 1. – P. 71.

22. *Maurer, M. B.* Before you attend the workshop : FRBR and the future / Margaret Beecher Maurer // TechKNOW. – 2004. – Vol. 10. – N. 1. – P. 1–8.

23. *Miksa, S. D.* The challenges of change: a review of cataloging and classification

literature, 2003–2004 / Shawne D. Miksa // Library Resources and Technical Services. – 2007. – Vol. 51. – N. 1. – P. 51–58.

24. On the Record : Report of the Library of Congress Working Group on the future of Bibliographic control. January 9, 2008 // <http://www.loc.gov/bibliographic-future/news/lcwg-ontherecord-jan08-final.pdf>. – Доступ 22.11. 2009 <http://bibwild.wordpress.com/2007/11/28/frbr-imperfect/>

25. *Smiralglia, R. P.* The Progress of Theory in Knowledge Organization / Richard P. Smiralglia // Library Trends. – 2002. – Vol. 50. – N. 3. – P. 330–349.

26. *Taylor, A. G.* The organization of information / Arlene G. Taylor and Daniel N. Joudrey. – 3rd ed. – Westport, CT : Libraries Unlimited, 2009. – 512 p.

27. *Tillett, B. B.* FRBR and cataloging for the future / Barbara B. Tillett // Cataloging and Classification Quarterly. – 2005. – Vol. 39. – N. 3 / 4. – P. 197–205.

28. *Tillett, B.* What is FRBR? A conceptual model for the bibliographic universe / Barbara Tillett. – Washington, D. C. : Library of Congress, 2004. – www.loc.gov/cds/downloads/FRBR.PDF. – Доступ 25. 10. 2009). See also (<http://www.loc.gov/cds/FRBR.html>. Доступ 25.10. 2009).

29. Understanding FRBR : what it is and how it will affect our retrieval tools / ed. by Arlene G. Taylor. – Westport, Conn. : Libraries Unlimited, 2007. – viii, 186 p.

30. Very large data bases : Proceedings / International Conference on Very Large Data Bases. – New York, N. Y. : Institute of Electrical and Electronics Engineers, 1977–1980. – 4 v. : ill.).

31. *Yee, M. M.* Understanding FRBR. Chapter 11, FRBR and moving image materials: Content (work and expression) versus carrier (manifestation) / Martha M. Yee. – 2007. – Postprint. – P. 117–129. – eScholarship Repository. – University of California. – <http://repositories.cdlib.org/postprints/2648>.

Олена Бабічева,

заступник директора Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

**НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ
У БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Висвітлено значення сучасних інформаційних технологій для організації високотехнологічної роботи бібліотеки. З'являються нові послуги, змінюються форми бібліотечно-інформаційного обслуговування, які виводять його на якісно новий рівень, забезпечуючи вільний доступ до інформації та розширюючи аудиторію користувачів.

Ключові слова: інформаційні технології, автоматизація, обслуговування користувачів, відкритий доступ, фонди, бібліотека.

Розвиток нових інформаційних технологій впливає на функції та завдання бібліотеки. Змінюються традиційні форми бібліотечно-інформаційного обслуговування, з'являються нові послуги, що забезпечують вільний та необмежений доступ до інформаційних ресурсів. Сучасні бібліотеки об'єднують у своїх фондах колекції традиційних та електронних документів, реалізують комбінований підхід до збирання, зберігання та надання інформації.

Прикладом такої бібліотеки є Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. ЦНБ заснована 1804 р. одночасно з університетом і є однією з найстаріших та найбільших бібліотек України. Фонд бібліотеки – унікальне зібрання книг і періодичних видань, що містить рукописи, рідкісні видання, зокрема інкунабули, палеотипи. Сьогодні фонд ЦНБ складає більш ніж 3 350 000 документів. Для користувачів працюють: 5 абонементів, 12 читальних зал, 2 спеціалізовані зали каталогів (традиційний та електронний), зала інформаційного сервісу, Центр інтернет-технологій, інформаційний Центр «Вікно в Америку». Щорічно бібліотека обслуговує понад 50 000 користувачів, яким видає більш ніж 1 000 000 прим. документів. Відвідування складають 500 000. Електронний каталог містить більш ніж 700 000 записів.

Зберігаючи багаті традиції та накопичений досвід, ЦНБ активно підтримує позитивні тенденції розвитку інформаційно-бібліотечної діяльності для забезпечення вільного доступу до інформації. Метою бібліотеки є розвиток інноваційних методів роботи, створення нової інфраструктури інформаційного обслуговування зі застосуванням нових технологій, максимально комфортного бібліотечного середовища, надання доступу до інформації широкій аудиторії користувачів, збереження та розкриття унікальних фондів.

Зважаючи на виконання вищевказаних завдань та напрямків діяльності були визначені особливості обслуговування: комплексний характер обслуговування, надання широкого спектру послуг з використанням інформаційних технологій; забезпечення вільного доступу до інформації для всіх категорій користувачів; оперативність надання інформації; доступ до електронних ресурсів; обслуговування віддалених користувачів; забезпечення користувачів знаннями та вмінням самостійно працювати з інформацією, що є для сучасної людини необхідним.

З 1998 р. у ЦНБ впроваджена автоматизована система обслуговування із застосуванням технології штрихового кодування. Створено відділ реєстрації користувачів та комп'ютерного дизайну. Відділ самостійно виготовляє для кожного користувача штрихковий пластиковий реєстраційну картку, створює електронний формуляр, єдиний для усіх пунктів обслуговування у бібліотеці. Електронний формуляр містить: інформацію про користувача, про пункти його обслуговування, про всі поточні видачі, терміни повернення документів, автоматично здійснюється контроль за дотриманням термінів повернення літератури. Організовано автоматизоване робоче місце адміністратора бібліотеки з доступом до електронного формуляру, що дозволило більш оперативно та ефективно проводити роботу з попередження читацької заборгованості.

Сьогодні інноваційні форми роботи стали для ЦНБ пріоритетними. Зростаюча мобільність користувачів, зміна рівня їх грамотності, запитів та очікувань зумовлює появу нових бібліотечних послуг та робить електронне середовище основним знаряддям сучасної бібліотеки.

Електронний каталог у ЦНБ ведеться з 1991 р. та цілодобово доступний користувачам через інтернет. На сьогодні він містить більш ніж 700 000 записів. Доступ до нього надається через веб-сайт ЦНБ, що є одним із найефективніших та найзручніших способів донесення до користувачів інформації про можливості та послуги бібліотеки, важливим засобом формування її іміджу. Щодня сайт ЦНБ відвідують від 1500 до 3000 користувачів.

2004 р. запроваджено електронне замовлення документів. За допомогою інтернету користувачі у будь-який час, з будь-якого комп'ютера можуть не тільки переглянути електронний каталог бібліотеки, підібрати необхідні документи, а й замовити їх у читальну залу чи на абонемент. Це дуже важливо для студентів та викладачів тих факультетів, які територіально віддалені від бібліотеки, а також для студентів заочної форми навчання. Перевагами електронного замовлення є постійна доступність, зручність у використанні, максимум інформації про документи та їх місцезнаходження в бібліотеці, швидкість пошуку та оформлення замовлення, гарантія отримання замовлених документів. Важливо, що на етапі оформлення замовлення система проводить контроль терміну повернення виданих раніше документів. Якщо є заборгованість перед бібліотекою, замовлення не може бути оформлене до повного розрахунку. Це зобов'язує користувачів постійно контролювати терміни повернення документів. У ЦНБ є можливість перегляду власного електронного формуляру через інтернет з цілодобовим доступом. Користувачі самостійно контролюють видачу документів у своєму електронному формулярі, термін повернення їх до бібліотеки або продовження терміну користування.

Для використання читачами електронного замовлення у ЦНБ організовано робочі місця не тільки в залі електронного каталогу, а й у кожному з пунктів обслуговування (у читальних залах, на абонементі наукової та художньої літератури, у залі традиційних каталогів).

Для отримання статистичних даних про звернення та використання ЕК створено програму-лічильник для сайту, що дозволяє отримати інформацію про відвідування його сторінок, зокрема електронного замовлення у повному обсязі: з графіками, таблицями. Програма дозволяє визначати кількість відвідувань, прослідкувати географію користувачів за певний проміжок часу.

Для самостійного навчання користуванню електронним каталогом та електронним замовленням 2007 р. розроблено навчальний курс «З чого почати». Курс розміщено на сторінці «Електронний каталог», він є складником електронної версії занять з «Основ бібліотечно-бібліографічної та інформаційної грамотності» для віртуального навчання. До електронної версії занять входять також модулі: «Пошук у традиційних каталогах» та «Правила опису джерел та складання бібліографічних списків літератури». Навчальні курси створені з метою навчити користувачів швидко, ефективно та самостійно орієнтуватись в електронних ресурсах ЦНБ; правильно та грамотно їх використовувати; складати бібліографічні списки до наукових

робіт згідно з існуючими вимогами. Особливістю електронних навчальних курсів є те, що модулі розташовано окремими текстами з наочними матеріалами; користувач має змогу неодноразово звертатись до курсів у зручному для нього темпі; ілюстровано прикладами; за необхідності курси швидко корегуються, додаються нові; курси двомовні – українською та російською.

2007 р. у ЦНБ організовано довідково-бібліографічну службу «Віртуальний бібліограф». Ця служба створена для обслуговування віддалених користувачів ЦНБ за допомогою інтернету. Виконуються тематичні, фактографічні та адресні довідки на базі традиційних та електронних ресурсів бібліотеки, а також здійснюється пошук інформації у мережі інтернету. Це новий і перспективний напрямок діяльності з довідково-бібліографічного обслуговування. Особливістю цієї розробки є те, що база даних архіву довідок структурована за науками, розроблено окремі входи для користувача та бібліографа, працює система ідентифікації користувачів через базу даних LIBER, у якій створено електронні формуляри. Важливо, що архів виконаних довідок доступний через інтернет для всіх локальних користувачів.

Програма, яку виконує бібліотека, була б неповною, якби не було зворотнього зв'язку з користувачами, що допомагає бібліотекарям бачити бібліотеку очима користувачів, проблеми, з якими вони стикаються, їх побажання і вдячність, висловлену на сторінках «Бібліотечного форуму». Ця служба персональних контактів бібліотекаря з користувачем у режимі онлайн розпочала свою роботу на сайті бібліотеки 2006 р. Усі побажання та зауваження користувачів розглядаються та враховуються у подальшій роботі бібліотеки.

Комплексне обслуговування користувачів забезпечується функціонуванням комп'ютерної мережі ЦНБ (99 комп'ютерів), до складу якої входять дві локальні мережі: автоматизована бібліотечна мережа «LIBER-MEDIA» та Інтернет-мережа. 1998 р. абонемент наукової та художньої літератури став першим з пунктів обслуговування, що запровадив автоматизоване обслуговування. Зараз абонемент обслуговує студентів усіх курсів, аспірантів, викладачів, наукових співробітників, працівників університету. За допомогою штрихкодування та сканування документів відбувається їх видача, повернення та продовження терміну користування. Повернення документів можливе навіть без допомоги бібліотекаря – через «скриньку для повернення документів», що передбачена у бібліотеці. У певному режимі під час повернення система сама визначає за штрихкодом документу, на чий формуляр він був виданий та списує його.

Щоденно абонемент відвідують до 500 користувачів, книговидача складає близько 1000 прим. Автоматизація обслуговування дозволила зняти обмеження на видачу документів. Студенти та аспіранти отримують до 30 примірників, викладачі та науковці стільки, скільки їм потрібно для роботи.

Бібліотека максимально відкриває свої фонди для користувачів. ЦНБ активно поширює відкритий доступ до фондів, що представлені в читальних залах та на абонементах навчальної літератури. Це дозволяє залучити користувачів до самостійної роботи з фондом. Вони мають змогу отримувати найповнішу інформацію про всі документи у читальній залі, самостійно підбирати необхідні для роботи документи.

Відкриття фондів поставило перед бібліотекарями проблему їх збереження. Захист фонду у ЦНБ забезпечується використанням радіочастотних технологій (захисні датчики на документах та радіочастотні ворота на вході до читальних зал). Перевірка стану фондів здійснюється за допомогою накопичувального сканера, що дозволяє провести переоблік у дуже короткі терміни та не вимагає обов'язкового повернення користувачами документів на момент операції. Це важливо для бібліотеки, що працює у режимі постійного доступу.

Накопичено досвід зі створення електронної бібліотеки ЦНБ: майже 600 повнотекстових версій видань (в форматі pdf та djvu). Це найбільш необхідні для користувачів методичні розробки, конспекти лекцій та монографії університетських викладачів, надані в електронному вигляді та документи з читальних зал, що користуються підвищеним попитом, відскановані у бібліотеці за рекомендаціями викладачів для використання у навчальному процесі. 2006 р. розпочато роботу зі сканування змісту збірників, що надходять до ЦНБ. У електронному каталозі створюється посилання на повний текст книги або зміст збірника.

1996 р. вперше серед бібліотек України у ЦНБ відкрився Інтернет-центр вільного доступу для користувачів за сприяння Міжнародної Ради з наукових досліджень та обмінів (IREX). 2003 р. у рамках програми покращення умов користування інтернетом, що її реалізує Посольство США, у ЦНБ розширено Центр з метою безкоштовного доступу до інтернету. Усі користувачі бібліотеки отримали можливість безкоштовного доступу протягом години щодня. ЦНБ пропонує доступ та навчання всім своїм користувачам. У Центрі проходять заняття-тренінги з користування інтернетом, використання інформаційних ресурсів з різних галузей знань. Центр Інтернет-технологій бере участь у загальнономіських заходах, у телеконференціях та телемостах з зарубіжними колегами.

Сучасні інформаційні ресурси швидко розвиваються, що зумовлено

високими темпами розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зростанням різноманітних видів інформаційних джерел. Зараз повнотекстові електронні ресурси є важливим складником фонду. Обслуговування користувачів повнотекстовими базами даних у режимах онлайн та офлайн ЦНБ почала ще 2000 р. 2009 р. ЦНБ стала учасницею проекту «Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України». Проект передбачає доступ до світової наукової інформації, використання наукових електронних ресурсів з різних галузей знань, розміщення публікацій викладачів, аспірантів, студентів через власний університетський репозитарій, що знаходиться на сайті ЦНБ, та обмін інформацією. Електронний репозитарій є місцем для самоархівування, зберігання, розповсюдження у цифровому форматі статей та надання вільного доступу до них через інтернет. Бібліотека пропонує користувачам найбільш зручні та вигідні технології для використання наукових електронних ресурсів як у навчальному процесі, так і для розвитку наукових досліджень.

Головними результатами та досягненнями роботи ЦНБ є оцінка користувачів. ЦНБ проводить роботу, спрямовану на оцінку якості та ефективності послуг, на вивчення своєї ролі та місця у інформаційному середовищі університету. Проводячи анкетування серед користувачів «Якою я бачу ЦНБ» бібліотека отримала такі результати: сучасною, швидкою, надійною, приємною, з фантазією, з розмахом.

Розвиток сучасних інформаційних технологій потребує постійної модернізації діяльності бібліотеки, що забезпечить вирішення нових завдань, визначення перспективних напрямків подальшого розвитку, розробку нових ідей та відкриття нових проектів.

Світлана Коваленко,

наук. співробітник ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**РОЗКРИТТЯ ЗМІСТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО РЕСУРСУ
ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
ЧЕРЕЗ ПАСПОРТИЗАЦІЮ ЕЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГУ**

В період створення електронного каталогу в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського актуальним є питання його паспортизації. Стаття присвячена технології створення паспортів на електронний каталог в цілому та його бази даних з метою розкриття інформаційного ресурсу бібліотеки.

Ключові слова: електронний каталог, паспортизація, паспорти, інформаційний ресурс, предметизація, бібліотеки, інформаційно-пошукові мови, граматичні засоби.

Паспортизація каталогів – це необхідний в кожній бібліотеці захід, що здійснюється з метою проведення аналізу стану каталогів бібліотеки, ступеня відповідності до вимогам їх ведення, а також визначення статистичних показників каталогу, тобто його поповнення.

Питання паспортизації каталогів уже було актуальним майже два десятки років тому, коли бібліотеки приводили систему каталогів і картотек у відповідність до нормативних документів. Упорядкувати фонд можливо тільки після інвентаризації його складників. На той час бібліотеки, які провели паспортизацію каталогів, відразу відчули позитивні результати своєї роботи. Багатьма книгозбірнями за допомогою паспортизації було видано довідники, посібники, присвячені власним каталогам, що полегшили роботу користувачів-фахівців, бібліографів. І хоча робота з каталогами і, відповідно, з паспортами на них – це доволі трудомісткий і тривалий процес, але результат повністю виправдовує витрачені зусилля. Створюється документальна база, за допомогою якої можна робити необхідні планові розрахунки, вести облік і контроль фонду. Паспортизація ніби дисциплінує каталожне господарство бібліотеки. Але головна її перевага в тому, що користувачі отримують додаткову інформацію про каталоги. Результати паспортизації дозволяють реорганізувати всю систему

інформації про каталоги, також, у разі необхідності, підготувати посібники, що дозволять зв'язати каталоги декількох бібліотек в єдину систему, тобто прискорити корпоратизацію [4, 5].

Паспорт-характеристика (далі – Паспорт) – це документ, який надає вичерпну характеристику каталогу, він є єдиною статистичною обліковою формою для них та невід'ємним складником комплексу документації на каталог. У Паспорті послідовно відображуються всі основні ознаки каталогу: фонди бібліотеки, спосіб групування бібліографічних записів, галузева спрямованість фонду, хронологічні показники. Наприкінці кожного року до Паспорта заносяться усі зміни, які відбулися з каталогом протягом року – це статистичні дані з поповнення каталогу, а також інформація з його редагування.

Одна з основних функцій каталогу – інформаційно-пошукова. Вона є провідною для бібліотечних каталогів і виявляється в тому, що під час пошуку в масиві записів користувачі отримують достовірну інформацію про наявність у бібліотеці конкретних документів, можуть вести пошук відповідно до своїх інформаційних потреб за різними ознаками: авторською, галузевою, тематичною, хронологічною, мовною тощо. Паспорт на каталог повинен допомогти виконати цю функцію каталогу [3].

Новим елементом бібліотечної системи стали електронні каталоги (ЕК). У зв'язку зі створенням ЕК в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) виникла необхідність розроблення відповідного паспорта-характеристики, який би повною мірою характеризував ЕК.

Роботу над створенням Паспорта було розпочато з ознайомлення з паспортами на ЕК деяких бібліотек, зокрема бібліотеки НаУКМА, наукової бібліотеки Воронежського державного університету Росії, Центральної бібліотеки м. Усть-Каменогорська Росії та іншими. Загалом це документи, які дають дуже стислу інформацію про ЕК, обмежуючись датою започаткування ЕК, кількістю записів та на базі якого програмного забезпечення його створено.

Також були ретельно розглянуті на предмет використання для розкриття інформаційного ресурсу ЕК Паспорти найбільших відомих бібліотек України, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва, Рівненської державної обласної бібліотеки. Інформація, яка супроводжує ЕК цих бібліотек, також дуже стисла: рік започаткування, кількість записів, останнє оновлення. Ці відомості, безперечно, є найбільш важливими для користувачів, але для

повнішого розкриття інформаційного ресурсу бібліотеки їх замало. На наш погляд, користувач, ще не заходячи в ЕК бібліотеки, має знати про нього якомога більше.

ЕК ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – це машиночитний бібліотечний каталог, що є складником довідково-пошукового апарату бібліотеки, працює в режимі реального часу, поєднує в собі функції алфавітного, систематичного й предметного каталогів і систематичних картотек, розкриває склад і зміст фонду друкованих, електронних, аудіовізуальних та інших документів, забезпечує вільний доступ до інформаційних ресурсів бібліотеки, слугує для реалізації багатоаспектного інформаційного пошуку та надається в розпорядження користувачів [6].

ЕК ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського створено на базі двох інформаційно-бібліотечних систем: протягом 2003–2006 рр. використовувалась Автоматизована інформаційно-бібліотечна система «MARC-SQL» (АІБС «MARC-SQL»); з 2006 р. – Автоматизована бібліотечно-інформаційна система «ІРБІС-64» (АІБС «ІРБІС-64»). На сьогодні проводиться конвертація записів, створених за допомогою програмного забезпечення «MARC-SQL», в базу даних, створену в програмному забезпеченні «ІРБІС-64».

ЕК складається з окремих баз даних (БД), організованих за видами відображуваних документів або тематикою. Тому було прийнято рішення, що Паспорт потрібно складати та вести постійно і на окремі БД. Таке рішення пояснюється передусім тим, що за ЕК в цілому в бібліотеці відповідає адміністратор ЕК, а окремі БД складаються в різних відділах, тому відповідальним за БД повинен бути відділ, в якому створюється ця база даних. Також Паспорт на окрему БД найбільш конкретно її охарактеризує, враховуючи усі особливості.

При розробці Паспорта на ЕК/БД було використано міждержавний стандарт Російської Федерації ГОСТ 7.70-96 – «Система стандартів по информации, библиотечному и издательскому делу. Описание баз данных и машиночитаемых информационных массивов. Состав и обозначение характеристик», введений в Україні з 1.07.2000 р.; в ролі керівного документу фігурував також Наказ Державного комітету статистики України, Міністерства України у справах науки і технологій від 7 серпня 1998 р. № 272/219 «Про затвердження типових форм первинного обліку науково-інформаційної діяльності та Інструкції про порядок їх використання і застосування», який передбачає створення паспорта БД. Зазначена інструкція розглядає в основному збір статистичних показників з науково-інформаційної діяльності на окремі БД. Міждержавний стандарт

призначений для створення описів БД та інших машинозчитувальних інформаційних масивів, вміщує перелік необхідних характеристик і використовується при підготовці проектної та експлуатаційної документації. Тому створюючи Паспорт на ЕК/БД, розробники повною мірою спиралися на цей стандарт.

ЕК ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського складається з двох основних баз даних: БД «Книги» і БД «Періодика». Також у програмному забезпеченні АІБС «ІРБІС» нами створено Авторитетний файл «Коллективні автори» (АФ «КА»). Зазначенні три інформаційні ресурси обов'язково відображені у Паспорті. Під час укладання бібліотечних показників створювалися службові бази даних, а саме: БД «Дошкільне виховання», БД «Профільне навчання» та ін. Питання необхідності складання Паспорта на службові бази даних та надання його користувачам наразі вирішується. У майбутньому передбачається створення БД «Раритетні видання в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського, XVIII–XX ст.» та БД «Календар знаменних і пам'ятних дат».

Паспорт на БД («Книги», «Періодика») і АФ «КА» складено таким чином, щоб він найповніше характеризував інформаційний ресурс бібліотеки. Зупинимось саме на тих пунктах Паспорта, які можуть надати користувачеві найповнішу інформацію про фонд книгозбірні.

1. Передусім зазначається **тематика ЕК/БД**, яка може бути універсальною, галузевою, багатогалузевою, тематичною, а також подається характеристика її спеціалізації: галузь діяльності, галузь народного господарства, наукова дисципліна. Для описування тематики документальних БД (включаючи повнотекстові) наводяться коди використовуваних класифікаційних систем з обов'язковим зазначенням їхніх назв. У разі відсутності класифікаційної інформаційно-пошукової мови допускається описання вільного тексту, який розкриває тематику бази даних. Для БД «Книги» і БД «Періодика» зазначено тематику: універсальна з переважанням видань педагогіко-психологічної тематики; для АФ «КА» зазначено: багатогалузева база даних авторитетного контролю назв організацій колективних авторів.

2. Важливою характеристикою ЕК є **тип БД**. Згідно з ГОСТом 7.70-96 це можуть бути такі типи: документальна; бібліографічна; реферативна; повнотекстова; документально-фактографічна; фактографічна; об'єктографічна; база показників; лексикографічна; гіпертекстова. Типи БД «Книги» і БД «Періодика» ЕК ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – бібліографічні, БД АФ «КА» – фактографічна, об'єктографічна.

3. У Паспорті необхідно зазначити **галузь застосування ЕК/БД**, тобто

вказати завдання, для вирішення яких рекомендується використовувати інформаційний ресурс ЕК/БД. Це можуть бути наукові дослідження, процеси керування, обліку та каталогізування, навчання, інформаційне забезпечення. Галузь застосування БД «Книги» та БД «Періодика» – облік та каталогізування; інформаційне забезпечення; галузь застосування АФ «КА» – інформаційне забезпечення.

4. Необхідною інформацією для користувача є дані про **тип об'єкта ЕК/БД**, тобто конкретна інформація про документи, відображені в ЕК/БД. Це різноманітна документація на електронних і паперових носіях, неперіодичні та продовжувані видання, видання на правах рукопису тощо. У БД «Книги» відображаються такі види документів: *книги, брошури, дисертації, автореферати дисертацій, наукові збірники, картографічні, нотні, аудіовізуальні матеріали, електронні ресурси, статті зі збірників*, у БД «Періодика» – газети, журнали; в АФ «КА» *зазначені повні (перевірені) назви колективів-організацій України: вищих навчальних закладів, наукових установ, бібліотек, закладів післядипломної освіти (наведені також назви найбільш відомих колективів-організацій Росії – бібліотек, вищих навчальних закладів тощо).*

5. Для підтвердження офіційності інформації, наведеної в ЕК/БД, у Паспорті необхідно зазначити **характер джерел**, які використовуються для наповнення ЕК/БД. Це можуть бути: *офіційні опубліковані документи; неофіційні опубліковані документи; неопубліковані документи*. У БД «Книги» і БД «Періодика» зазначено: *офіційні опубліковані документи*; в АФ «КА» – *офіційні опубліковані документи, довідники, Інтернет*.

6. Важливою та цікавою інформацією для користувача, яка характеризує інформаційний ресурс бібліотеки, є **мова каталогізації ЕК/БД**, а також **мови, якими документи представлено в ЕК/БД**. Мова каталогізування документів в бібліотеці – українська, а електронний ресурс бібліотеки представлений документами майже 30 мовами світу, у тому числі англійською, німецькою, французькою, польською, болгарською, кримськотатарською, грузинською, японською, китайською, шведською, італійською, румунською, білоруською, сербсько-хорватською, македонською, чеською, угорською та ін.

7. Відомо, що ймовірність знайти в ЕК необхідну інформацію залежить у тому числі і від кількості представлених у ньому документів. Тому Паспорт обов'язково повинен містити кількісні показники складу ЕК/БД, які кожен квартал мають редагуватися і змінюватися у бік зростання. Наводиться кількість описаних в ЕК/БД об'єктів (документів, словникових записів організацій тощо) на час складання Паспорта. Обсяг БД «Книги» на момент

укладання Паспорта становив 19 884 бібліографічних записи, БД «Періодика» – 46 229 бібліографічних записів, АФ «КА» – близько 600.

8. **Хронологічні показники створення ЕК/БД** – ретроспектива, хронологічне охоплення – зазначаються обов'язково. Ці показники також певним чином характеризують інформаційний ресурс бібліотеки. Як уже зазначалося, дата створення ЕК – 2003 р. Цей рік є також датою створення БД «Книги»; дата створення БД «Періодика» – 2006 р.; дата створення АФ «КА» – 2006 р. Хронологічне охоплення БД «Книги» та БД «Періодика» таке: з 2003 року *документи представлено практично у повному обсязі надходжень до бібліотеки*.

9. У Паспорті зазначається **оперативність** проходження документації в бібліотеці, тобто вказується час з моменту виникнення інформації про об'єкти і події в реальному світі до моменту, коли дані про них стають доступними для користувачів ЕК/БД. Для БД «Книги», БД «Періодика» і АФ «КА» зазначено: *період часу з моменту отримання документа Бібліотекою до моменту, коли дані про нього стануть доступними для користувачів БД, – від декількох днів до 1 місяця*. Період оновлення ЕК/БД (поповнення) – *щоденно*.

10. Для полегшення орієнтування користувачів при пошуку документів в ЕК у Паспорті наводяться відомості про **типи й назви мовних засобів**, які використовуються в ЕК/БД для передавання основного змісту документів, змісту інформаційних запитів. Зазначається використовуваний MARC-формат. Згідно з ГОСТом 7.70-96, тип використовуваних мовних засобів такий:

- мова бібліографічних даних;
- класифікаційна інформаційно-пошукова мова (ІПМ);
- класифікація;
- рубрикатор;
- класифікатор;
- мова предметних рубрик;
- дескрипторна ІПМ;
- інформаційно-пошуковий тезаурус;
- дескрипторний словник;
- мова ключових слів;
- ІПМ об'єктно-ознакового типу.

Можна використовувати значення переліку будь-якого рівня. Назви ІПМ наводяться в довільній формі. Для наявних БД ЕК бібліотеки зазначено: *Комунікативний формат RUSMARC для бібліографічних даних; ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 Система стандартів з інформації, бібліотечної та*

видавничої справи. Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.80-2000, IDT); ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT); Універсальна десятикова класифікація (УДК); предметні рубрики; ключові слова.

11. Для формування пошукового образу документа (ПОД) і пошукового образу запиту (ПОЗ) в Паспорті зазначаються відомості про **граматичні засоби**, які при цьому використовуються. Наводяться одне або кілька значень з переліку будь-якого рівня:

- ✓ структурування пошукового образу документа;
- ✓ виділення речень;
- ✓ виділення абзаців;
- ✓ структурування лексичних одиниць;
- ✓ використання складних лексичних одиниць;
- ✓ використання словосполучень;
- ✓ показники ролі;
- ✓ показники зв'язку;
- ✓ порядковий зв'язок;
- ✓ не інтерпретований змістовий зв'язок;
- ✓ зв'язок фрагментів лексичних одиниць;
- ✓ зв'язок компонентів параметричної конструкції;
- ✓ зв'язок типу «об'єкт-характеристика»;
- ✓ парадигматичні відношення в ПОД;
- ✓ парадигматичні відношення в ПОЗ;
- ✓ пошукові оператори;
- ✓ логічні (булеві) оператори;
- ✓ морфологічні оператори;
- ✓ усикання праворуч (ліворуч);
- ✓ маскування;
- ✓ контекстні оператори;
- ✓ умовна еквівалентність;
- ✓ ієрархічні;
- ✓ асоціативні;
- ✓ переклад іншою мовою.

Для БД «Книги» і БД «Періодика» зазначаємо: *при формуванні ПОД і ПОЗ застосовуються такі граматичні засоби: використання словосполучень, пошукові оператори, усикання праворуч, для АФ «КА» – зв'язок типу «об'єкт-характеристика».*

12. У Паспорті необхідно вказати **види інформаційних послуг**, які надаються на основі ЕК/БД. Це можуть бути такі послуги:

- ретроспективний пошук;
- вибіркове розповсюдження інформації (BPI);
- аналітичні огляди;
- копії документів;
- інформаційні масиви на машиночитних носіях;
- видання;
- зберігання користувацьких масивів (постійних запитів, програм, власних даних).

Для БД «Книги» і БД «Періодика» зазначено такі види інформаційних послуг: *ретроспективний пошук, вибіркове розповсюдження інформації (BPI), аналітичні огляди, інформаційні масиви на машиночитних носіях, видання, зберігання користувацьких масивів (постійних запитів); для АФ «КА» – ретроспективний пошук, вибіркове розповсюдження інформації (BPI), інформаційні масиви на машиночитних носіях.*

13. Корисною для користувача має бути представлена в Паспорті інформація про **друковані видання** (назва), що відповідають базі даних або видаються на її основі. У ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського на основі інформації, занесеної в БД «Книги», видаються *Бюлетень нових надходжень до ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського*, який розповсюджується серед наукових закладів (Інститутів) Академії педагогічних наук України, та бібліографічні посібники.

14. У Паспорті необхідно вказати наявність або відсутність обмежень на можливість **користування ЕК/БД та умови доступу** до неї. У ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського для всіх БД (крім службових) відкритий *вільний доступ; умови доступу – в мережі Інтернет 24 години на добу через веб-портал Бібліотеки <http://www.library.edu.ua.net>; у приміщенні Бібліотеки – у робочі дні з 9³⁰ до 20⁰⁰.*

15. У Паспорті бажано зазначати дані про інструктивну **документацію, яка є на ЕК/БД**. Фіксуються (із зазначенням дати затвердження) інструктивно-нормативні та методичні документи, що регламентують організацію ЕК/БД: положення, інструкції, правила, методичні рекомендації, щоденники тощо. Користувачеві ця інформація може стати в нагоді у разі наявності пам'яток для читачів, які користуються електронним каталогом.

Це основні положення Паспорта на ЕК, що характеризують інформаційний ресурс Бібліотеки, її фонд. Ми вважаємо, що Паспорт на ЕК повинен розміщуватися на порталі бібліотеки перед ЕК, щоб

користувач, перед тим як розпочати роботу з електронним каталогом, мав про нього повну уяву та знав, яку інформацію він може в ньому знайти.

Список використаних джерел

1. ГОСТ 7.70-96. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Описание баз данных и машиночитаемых информационных массивов. Состав и обозначение характеристик.
2. Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: темат. добірка у 2-х ч. Ч. 1. Правове регулювання у сфері інформації / Книжкова Палата України ім. Івана Федорова, держ. наук. установа; [уклад. Т. Ю. Жигун]. – 3-тє вид., допов. – Київ: [б. в.], 2007. – 176 с.
3. *Иванова, И. В.* Паспортизация каталогов и баз данных [Электронный ресурс] / И. В. Иванова. – Режим доступа: www.rlst.org.by/bulletin/bulletin104_17.htm. – Заголовок с экрана.
4. *Сукиасян, Э. Р.* Паспортизация каталогов и картотек / Э. Сукиасян // Библиотека. – 2001. – № 8, С. 51–54.
5. *Сукиасян, Э. Р.* Каталоги получили паспорта: что дальше? / Э. Сукиасян // Библиотека. – 2003. – № 7, С. 10–12.
6. Традиційні каталоги наукових бібліотек освітянської галузі: організація, ведення й редагування: метод. рек. / [уклад. : І. Г. Лобановська, Р. П. Гаврилюк, О. Г. Помчалова та ін.; за заг. ред. І. Г. Лобановської; АПН України, ДНІПБ України ім. В. О. Сухомлинського]. – Київ, 2006. – 166 с.

УДК [025.178:004.65]:027.54(477)

Ірина Бобришева,

мол. наук. співробітник НБУВ

ФОРМУВАННЯ В НБУВ БАЗИ ДАНИХ УКРАЇНСЬКИХ НОТНИХ ВИДАНЬ ВОКАЛЬНИХ ТВОРІВ 1924–1930 рр.

У статті подається загальна характеристика створеної бази даних, її пошукові можливості та введені новації. Проведено кліометричний аналіз масиву українських нотних видань вокальної музики періоду 1924–1930 рр., що зберігається у фондах НБУВ, виявлено провідні видавництва (за обсягом виданої продукції), а також пріоритетний напрям роботи видавництва у досліджуваній період – публікація творів українських композиторів; спростовано деякі усталені думки стосовно переваги тих чи інших вокальних жанрів у зазначений період. Доведено, що єдиний в Україні ретроспективний бібліографічний довідник «Музична література УРСР (1917–1965)» потребує доповнень і корегувань з позицій сучасного стану розвитку бібліографічної науки.

Ключові слова: база даних, покажчики, видавництво, нотні видання, вокальні твори, музична бібліографія.

На сучасному етапі пріоритетним напрямом в галузі національної бібліографії є практична робота з формування баз даних українського музичного бібліографічного репертуару. Створення національного репертуару українських нотних видань вокальної музики 1924–1930 рр. є основним практичним завданням формування зазначеної бази даних, що здійснюється за допомогою програмного пакету САБ (Система Автоматизації Бібліотек) «IRBIS». Робота здійснюється згідно з планом науково-дослідної роботи відділу формування музичного фонду Інституту української книги НБУВ.

Найновіші дослідження українських нотних видань зазначеного періоду, а також публікації в цій галузі належать співробітникам відділу формування музичного фонду НБУВ Л. Івченко, О. Вакульчук і І. Савченко. Л. Івченко і О. Вакульчук видали науковий ретроспективний каталог українських нотних видань інструментальної музики 1923–1934 рр. [5], а І. Савченко – науковий каталог українських нотних видань 1917–1923 рр. [11]. Тому нашим завданням стало створення наукового каталогу та формування електронної бази даних українських нотних видань саме вокальних творів 1924–1930 рр.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського володіє найбільшим у світі зібранням творів українських композиторів і українського фольклору. Нотні видання 1923–1934 років, виявлені у фондах НБУВ та інших бібліотек, свідчать про різножанровість виданих творів, пов'язану з орієнтованістю на різні суспільні потреби: ідеологічні, естетичні, виконавчі – професійні та аматорські, виховні. Друковані ноти відбивають особливості та запити епохи, тому їх поява і побутування тісно пов'язані з конкретними історичними умовами. 1923–1934 роки фактично збігаються з періодом політики українізації, що мала безпосередній та опосередкований вплив на всі сфери культурного життя України, включаючи музичну творчість і видавничу діяльність, – це відображено у масиві нотних видань зазначеного періоду.

База даних містить інформацію про всі нотні видання, які зберігаються у фондах НБУВ, що вийшли друком у 1924–1930 рр.:

- на території сучасної України;
- українською мовою незалежно від території;
- українських авторів за походженням, незалежно від місця публікації їх творів;
- українського музичного фольклору незалежно від мови і місця видання.

На цьому етапі роботи редагується база даних згідно з новими вимогами бібліографічного опису документів ¹.

База складається з повних бібліографічних описів нотних видань, що включають всі обов'язкові та можливі факультативні елементи, отримані з видання та інших джерел. Весь поданий матеріал описано «de visu».

Можливості застосування комп'ютерних технологій надали нам змогу запровадити таку новачку, як сканування обкладинки або титульного аркуша кожного примірника для надання додаткової візуальної інформації. Виняток становлять тільки ті видання, що входять до однакових серій. Незначна кількість видань, що описувалися тільки за бібліографічними джерелами, зокрема за бібліографічним довідником «Музична література УРСР. 1917–1965» (далі – МЛІУ), додатково позначена у примітках.

У роботі над базою даних ми також керувалися документами: Российские правила каталогизации : [в 2 ч. / авт. коллектив: Н. Н. Каспарова

¹ Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання [Текст] : (ГОСТ 7.1–2003, ИДТ) : ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. – Чинний з 2007–07–01. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – III, III, 47 с. ; 29 см. – (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи) (Національний стандарт України).

(рук.) и др.] ; Рос. библиот. ассоц., Межрегион. ком. по каталогизации. – Москва, 2005. Ч. 2 : Специальные правила каталогизации отдельных видов документов. – 2005 [Электрон. ресурс] / Способ доступа : URL : <http://www.nilc.ru>. – Загл. с экрана; Правила составления библиографического описания. Ч. 2. Нотные издания / Межвед. каталогизац. комис. при Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. – М. : Книжная палата, 1987. – 256 с.

Кожне видання було описано окремо. Основним джерелом опису нотних видань для каталогу є титульний аркуш та відомості перед нотним текстом. Часто використовуються відомості, подані на звороті видання (рік видання, типографія, тираж).

За відсутності у виданнях деяких обов'язкових елементів (прізвищ та ініціалів авторів, назв циклів, номерів описів, серій, засобів виконання тощо) у разі можливості їх виявлення за додатковими джерелами (довідниками, енциклопедіями, відомостями з інтернету) ці дані вказують в основному описі у квадратних дужках.

Описи видань здійснюються мовою оригіналу. В них збережено орфографію, пунктуацію та скорочення слів, що застосовані у виданнях. Так само і відомості про засоби виконання, що є важливим ідентифікаційним елементом, подаються в каталозі у тому вигляді, як зазначено у виданні. Однак у виданнях цього періоду відомості про засоби виконання часто є неповними (наприклад, не зазначено ані факту акомпанементу, ані інструменту, що акомпанує). Цей елемент опису обов'язково перевіряється за змістом нотного тексту і необхідна інформація додається у квадратних дужках.

Пошукові можливості бази даних української вокальної музики зазначеного періоду мають багато рівнів. Довідково-допоміжний пошуковий апарат бази включає такі покажчики:

1. *Покажчик авторів*. Наводяться прізвища осіб, які є авторами музики, слів, лібрето, літературних першоджерел, обробок, аранжувань, оркестровок або – укладачами, редакторами видання, перекладачами літературних текстів, авторами художнього оформлення, фольклористами або особами, від яких записано мелодію. Від розкритих псевдонімів та криптонімів даються посилання на справжні прізвища осіб. Якщо композитор був ще й автором літературного тексту, про це додатково зазначається.

2. *Покажчик назв та перших слів вокальних творів*. Наводяться назви видань, музичних творів, паралельні назви, різночитання назв, а також літературні інципіти вокальних творів. Назви та літературні інципіти подаються зі збереженням орфографії першоджерел, однак у разі

незначних орфографічних розбіжностей, помилок тощо написання назв найбільш відомих творів уніфіковано.

3. *Показчик назв серій.*

4. *Показчик видавництва та друкарень.*

5. *Показчик місць, зазначених у вихідних даних.*

6. *Показчик хронологічний (рік видання).*

7. *Показчик персоналій, що не є авторами.* Зазначаються всі особи, згадані у виданні (наявність їх портретів, присвяти, репертуар та ін.).

8. *Систематичний показчик.*

Набір пошукових словників (сценарії пошуку) складається з 34-х елементів (обов'язкові та факультативні). Слід відзначити, що специфічними для бази даних вокальної музики є показчики авторів тексту, перших слів твору і всі різночитання, що трапляються.

Ми провели кліометричний аналіз представлених у базі документів зазначеного періоду. (П. Підгаєвський дає таке обґрунтування кліометрики: це – підсистема джерелознавства, орієнтована на дослідження як «масових», так і «самодостатніх» джерел. Вона має на меті структурування кількісної інформації та подання її у вигляді знань про минуле.)² З'ясувалося, що найбільша кількість вокальних творів цього періоду була видана **Державним Видавництвом України** (далі – ДВУ). Вони становлять близько 30 відсотків від усього масиву знайдених у відділі документів. ДВУ – одне з найбільших радянських видавництв України, засноване 1919 р. у Харкові як Держвидав. (Київське відділення нотовидавничого сектору ДВУ було створено на базі фірми «Л. Іздіковський» також 1919 р.) У 20-ті роки ДВУ випустило велику кількість нотних видань українською мовою². Серед вокальних творів це, насамперед, *солоспіви* для високого, середнього і низького голосу видатних українських композиторів (М. Вериківського, Г. Верьовки, П. Козицького, В. Косенка, В. Костенка, М. Лисенка, Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса, Ф. Надененка, П. Сениці, Я. Степового, К. Стеценка, Г. Хоткевича та ін.), всього – 86 документів; *вокальні ансамблі* українських композиторів (М. Лисенка, Я. Степового) – 2 документи; *твори для мішаного хору* (П. Батюка, К. Богуславського, М. Вериківського,

² 1930 р., з початком гострішого натиску на український культурний процес, ДВУ було перетворене на Державне Видавниче Об'єднання (ДВОУ), що керувало специфікованими видавництвами (зокрема видавництвом «Література і мистецтво»). Внаслідок чисток та реформ на початку 30-х років, 1934 р. систему ДВОУ було ліквідовано й усю державну мережу видавництв УРСР фактично підпорядковано «Государственному издательству» в Москві.

В. Верховинця, Г. Верьовки, П. Козицького, В. Костенка, Л. Лісовського, Ю. Мейтуса, Ф. Надененка, П. Сениці, К. Стеценка, В. Ступницького, П. Толстякова, Б. Яновського та ін.), всього – 59 документів; окремі *твори для чоловічого хору* (П. Козицького, М. Лисенка, П. Сениці, Г. Хоткевича, Б. Яновського), всього – 5 документів, а також – декілька *мело-ритмо-декламацій* (Ю. Мейтуса, Н. Прусліна та ін.).

Серед україномовних видань слід також відзначити чимало виданих у ці роки збірок українських народних пісень, збирачами, упорядниками і оранжувальниками яких були П. Батюк, К. Богуславський, М. Вериківський, М. Гайдай, П. Демущий, П. Козицький, М. Лисенко, Я. Степовий, В. Ступницький (всього 15 документів), а також збірки революційних пісень та хорів (5 документів) і збірку єврейських пісень (Є. Шейніна).

Серед документів, виданих ДВУ у зазначений період українською мовою, – видання відомих російських та західноєвропейських композиторів. Це – квартет для чоловічих голосів О. Бородіна та солоспіви М. Глінки, О. Гречанінова, Е. Гріга, О. Даргомижського, Ф. Кенемана, М. Мусоргського, С. Прокоф'єва, С. Рахманінова, І. Стравинського (всього 10 видань).

Слід відмітити також видання вокальних творів з українськими та російськими текстами паралельно. Це, насамперед, твори для голосу у супроводі фортепіано (або, як писали у ті часи, «у супроводі фортепіана») українських композиторів (Ф. Богданіва, В. Борисова, М. Коляди, В. Косенка, Б. Лятошинського, Ю. Мейтуса, Б. Новосадського, П. Сениці, Я. Степового); твори російських та західноєвропейських композиторів (О. Бородіна, М. Глінки, О. Гречанінова, О. Даргомижського, Ф. Кенемана, М. Мусоргського, С. Прокоф'єва, С. Рахманінова, І. Стравинського), а також хорові твори В. Верховинця і опера В. Золотарьова («Хвесько Андибер»), всього – 35 видань.

Отже, переважну більшість видань вокальних творів 1924–1930 рр., надрукованих провідним видавництвом цього періоду – ДВУ, становлять твори українських композиторів – солоспіви (для голосу у супроводі фортепіано).

Друге за обсягом видавництво вокальних творів зазначеного періоду – **Книгоспілка** (Український Кооперативний Видавничий Союз). Це була книговидавнича і книготоргівельна організація, заснована спочатку у Києві 1918 р., де припинила свою діяльність 1920 р. внаслідок бурхливих соціальних подій. 1923 р. Книгоспілка відновилася з центром у Харкові й філіями в Києві й Одесі (1931 р. з посиленням урядових утисків була ліквідована). Наша база даних налічує 100 документів вокальних творів, виданих Книгоспілкою. Серед них слід відзначити велику кількість

українських народних пісень в обробках М. Леонтовича (6 збірок) та Л. Ревуцького (11 видань), а також пісень Ф. Шуберта (26 видань) в чудових українських перекладах М. Рильського, Б. Тена, Д. Ревуцького тощо.

Третім за обсягом видань вокальних творів 1924–1930 рр. у пропонованій базі є **Київське музичне підприємство (КМП)**, утворене на базі фірми «Г. І. Індржишик». (Активна діяльність фірми «Індржишик» розпочалася 1885 р. і тривала до 1919 р., видавництво та магазин фірми були розташовані у Києві.) Після експропріації фірми її було реорганізовано у видавництво «Київське комерційне музичне підприємство», підпорядковане Окружній інспектурі Народної освіти. Крім видавничої діяльності КМП також здійснювало торгівлю нотними виданнями, надавало в оренду музичні інструменти, сценічні костюми, виготовляло музичні інструменти. Особливістю цього видавництва було те, що окрім творів видатних композиторів-класиків, «серйозних» жанрів, друкувалися і твори для домашнього музикування, музика для кафешантанів і кабаре, «естрадна музика». У цих виданнях на титульному аркуші замість видавництва зазначено – **«видання автора»**. Вони виходили друком у Москві, Ленінграді, Києві, іноді місце видання було подвійним (наприклад, Москва-Київ). Найбільшу їх частину складають твори наших земляків, киян за походженням: естрадного піаніста і композитора С. Покраса і композитора Ю. Хайта, З. Маймана, Я. Карасика тощо). Багато таких творів видано коштом самих авторів. Слід зазначити, що для вивчення процесу розвитку музичного мистецтва важливим є кожний твір – і високохудожній, і маловартісний. Створення музично-бібліографічного репертуару допоможе вченим підняти весь пласт української музичної спадщини, вивчити та надати естетичну оцінку кожному твору, відтворити розмаїте буття музичної культури України.

Проведення державної політики українізації позначилось також і на виданнях **Музичного сектору «Госиздата»**. Значну кількість вокальної літератури цього періоду (54 видання) було надруковано двома мовами – російською та українською. Це, насамперед, вокальні твори видатних українських композиторів Б. Лятошинського та Р. Глієра, видані паралельно російською та німецькою мовами. Знайдено також російські видання творів П. Сениці, В. Волошинова, С. Покраса, Ю. Хайта, Л. Лісовського, М. Гозенпуда, Г. Давидовського та ін. Окремо слід відзначити твори західноєвропейських класиків, видані у Москві паралельно російською та українською мовами (наприклад, пісні Л. Бетховена).

Але політичні процеси цього часу були вельми суперечливими. Існували певні ідеологічні рамки, що вимагали дотримання догм і

скеровували творчий процес у напрямку уніфікації. Відправною точкою цього напрямку стало проголошення 1924 р. гасла «Жовтень в музику!». Тому наступний етап (1926 – початок 1930-х рр.) позначений посиленням ідеологічного тиску, вимогами обов’язкового втілення в музиці радянської тематики.

У зв’язку з цим слід зазначити той факт, що значна частина описаних нотних видань (близько 200 одиниць) вводиться у науковий бібліографічний обіг вперше. Ці видання з ідеологічних міркувань не були включені у єдиний зведений бібліографічний покажчик музичної літератури УРСР – МЛУ. Це, насамперед, твори відомого композитора Валентина Костенка, вокальні твори на слова відомого поета Олександра Олеся тощо.

По-друге, значна частина видань, що вперше вводяться у науковий обіг, – це видання, надруковані на території Західної України, зокрема таких львівських видавництв, як **«Торбан»**, **«Пісня»**, **«Боян»**.

Найбільше і найпотужніше з цих видавництв – музичне видавництво (накладня) **«Торбан»**, засноване Я. Вінцовським (Ярославенко) у Львові 1905 р. У цьому каталозі бібліографовано 22 видання музичної накладні **«Торбан»**, надрукованих у Львові. Це насамперед твори галицьких і буковинських композиторів – Я. Ярославенка, Д. Січинського, С. Воробкевича, І. Омельського, а також твори К. Стеценка. У фондах НБУВ знаходяться ще 14 бібліографічно не опрацьованих видань, що вийшли друком у львівському видавництві **«Пісня»** впродовж 1924–30 рр. Це вокальні твори відомих українських і російських композиторів: Г. Верьовки, О. Гречанінова, М. Лисенка, Ю. Мейтуса, С. Прокоф’єва, Н. Прусліна, С. Рахманінова, П. Сениці, Я. Степового, Г. Хоткевича. (На жаль, нам не вдалося знайти будь-які відомості в друкованій літературі та в інтернеті про це видавництво.)

Кількісну характеристику українських нотних видань вокальних творів 1924–1930 рр. за видавництвами наведено у таблиці.

Серед виявлених бібліографічно не опрацьованих документів – музичні додатки до журналів. Це здебільшого нотні додатки до журналу **«Музика – масам»** (7 видань), музичний додаток до **«Альманаха»** віденської **«Січі»**.

Отже, кліометричний аналіз провідних видавництв музичної літератури 1924–1930 рр. показує, що у досліджуваний нами період в роботі видавництв простежується пріоритетний напрям – публікація творів українських композиторів.

Важливим є факт видання зібрань творів українських композиторів-класиків – М. Леонтовича, М. Лисенка, класичних зразків творів Я. Степового, К. Стеценка. Особливістю періоду, означеного проведенням

Таблиця

Видання вокальних творів у 1924–1930 рр.

Видавництва	Кількість видань
ДВУ	228
Книгоспілка	100
КМП	87
Видання автора	65
Музсектор «Госиздата»	54
Видавництво не зазначене	51
«Торбан»	33
«Пісня»	15
«Радянське село»	13
Муз. Товариство ім. М. Д. Леонтовича	13
УТОДІК	8
Донполиграфбум	4
«Час»	2
«Червоний шлях»	2
Інші видавництва	20

державою політики українізації, є публікація московським «Госиздатом» творів українських композиторів з характерним оформленням видань двома мовами – російською та українською.

Загалом серед видань вокальних творів цього часу переважають солоспіви видатних українських композиторів та українські народні пісні; дещо меншу частину складають твори видатних західноєвропейських композиторів. Масові пісні і твори, присвячені поточним подіям, що мають ідеологічне забарвлення, теж присутні в значній кількості, але зазначений масив документів не домінує. Цей факт суперечить поширеній думці про те, що в зазначений період переважали масові пісні, партійні та революційні гімни.

У процесі роботи над базою даних проведено пошук бібліографічної інформації у бібліографічних, музикознавчих джерелах та періодичних виданнях. Найбільше даних щодо нотних видань періоду 1923–1934 років містить єдиний в Україні ретроспективний бібліографічний довідник «Музична література УРСР (1917–1965)». З огляду на час виходу цього довідника, в ньому відсутня значна частина творів, а подані описи нотних видань потребують корегувань і доповнень з позицій сучасного стану розвитку бібліографічної науки.

Таким чином, база даних українських нотних видань вокальних творів 1924–1930 рр. сприяє поповненню національного бібліографічного репертуару і стає необхідним бібліографічним джерелом дослідження культуротворчих процесів часу. Отже, з'являється можливість отримати більш повне уявлення про музичне життя і культурні процеси зазначеного періоду, відтворити картину реальних подій минулого.

Список використаних джерел

1. Вакульчук, О. Українські нотні видання 1923–1934 років : книгознавчий і бібліографічний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 – К., 2006. – 21 с.
2. Залеський, О. Українські музичні видавництва в Галичині // Музика. – К., 1927. – № 1. – С. 65–67.
3. Видавництва // Енциклопедія українознавства. Т. 1. – К. : Глобус, 1993. – с. 245–246.
4. Державне Видавництво України // Енциклопедія українознавства. Т. 2. – Львів : Молоде життя, 1993. – С. 501.
5. Івченко, Л., Вакульчук, О. Українські нотні видання 1923–1934 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (інструментальна музика). – К. : Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2009.
6. Каталог видань Київського Музичного Підприємства К.М.П. та видань кол. фірми Г. Індришека, що є на складі. – К., 1926 р. – 41 с.
7. Каталог Державного видавництва України. Музичні видання. – Х. : ДВУ, 1927. – 140 с.
8. Каталог музичних творів. Мішані хори. – Львів : Книгарня Наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1931. – 30 с.
9. Мистецтво України. Бібліографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : Українська енциклопедія, 1997. – 697 с.
10. Музична література УРСР. 1917–1965. Бібліографічний довідник. – Х. : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1966. – 795 с.
11. Музичні видання. Каталог. – Х. : Державне видавництво України, 1930. – 38 с.

12. *Савченко, І.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог / НАН України. Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; наук. ред. Л. В. Івченко. – К., 2007. – 384 с.

13. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для суд. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.

14. *Черепанин, М.* Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : монографія. – К. : Вежа, 1997. – 328 с.

УДК [025.5:004.78]:027.54(477)

Наталія Зоріна,

наук. співробітник ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського

ЗАДОВОЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ КОРИСТУВАЧІВ ШЛЯХОМ ЗМІСТОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

Статтю присвячено проблемі задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом аналітико-синтетичного опрацювання наукових збірок у Державній науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. О. Сухомлинського. Розглядаються особливості процесу аналітико-синтетичного опрацювання збірок наукових праць і перспективи розвитку цього напрямку діяльності.

Ключові слова: наукові бібліотеки, електронний каталог, інформаційний ресурс, аналітико-синтетичне опрацювання, збірки наукових праць, наукові статті.

У наш час, в умовах постійного зростання обсягу інформаційних потоків, доступність і своєчасне отримання інформації стає все більш важливим чинником у діяльності людини, зокрема в науковій, і саме наукові бібліотеки займають ключову позицію щодо доступності інформаційних ресурсів. Стрімкий розвиток новітніх технологій, інформатизація практично всіх галузей діяльності створюють нові широкі можливості для постійного удосконалення процесу забезпечення інформаційних потреб користувачів у наукових бібліотеках.

Упровадження інформаційних технологій і засобів у процеси оброблення бібліотечних фондів, збереження інформації та надання доступу до інформаційного ресурсу є одними з головних напрямів розвитку сучасної наукової бібліотеки і найважливішою умовою реалізації її головної функції – повноцінного інформаційно-бібліографічного обслуговування користувачів [4; 9; 10].

Якість інформаційного забезпечення в науковій книгозбірні залежить насамперед від якості формування її інформаційного ресурсу і охоплює такі складники, як швидкість і точність пошуку, можливість отримання максимально повної інформації про наявність документів та їх зміст. Формування електронних каталогів, упровадження автоматизованих інформаційно-пошукових систем, використання інтернет-технологій – усе

це дозволяє організувати процес інформаційно-бібліографічного забезпечення користувачів на якісно новому рівні: суттєво розширити діапазон пошуку інформації, значно підвищити оперативність знаходження та обміну науковими даними, уможливити віддалений доступ до бібліотечної інформації. Отже, можна зробити висновок, що інформатизація бібліотечної системи дозволяє, по-перше, значно розширити аудиторію користувачів наукової бібліотеки (переважно за рахунок використання інтернет-ресурсу), а по-друге, значно підвищити якість забезпечення інформаційних потреб користувачів, у тому числі віддалених, в отриманні необхідної наукової інформації.

Важливим чинником забезпечення високого рівня бібліотечно-інформаційного обслуговування є своєчасне відображення в інформаційному ресурсі бібліотеки актуальної наукової інформації, одним з джерел якої є, зокрема, збірники наукових праць і матеріалів наукових конференцій.

Ця стаття присвячена проблемі задоволення інформаційних потреб користувачів через аналітико-синтетичне опрацювання наукових збірників у Державній науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). Аналітико-синтетичне опрацювання наукових збірників в автоматизованій бібліотечно-інформаційній системі (АБІС) «ІРБІС» є одним із пріоритетних напрямів і важливим складником роботи відділу наукового опрацювання й каталогізації ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського була створена 1999 р. на базі бібліотеки Інституту педагогіки АПН України та Центральної освітнянської бібліотеки. Робота ДНПБ спрямована переважно на задоволення інформаційних потреб освітян – науковців, викладачів та студентів педагогічних навчальних закладів, працівників освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільного виховання до вищої школи. Головний профіль діяльності Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського – педагогіка і психологія, але тематика літератури у фондах бібліотеки набагато ширша і не обмежується тільки профільною, а й містить значну кількість літератури з багатьох галузей науки та культури. Станом на 01.01.2009 р. фонди ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського налічували близько 540 000 примірників.

В умовах комп'ютеризації бібліотечної сфери процес інформаційного забезпечення користувачів бібліотеки потребує вдосконалення і в структурі бібліотечних інформаційних ресурсів, і в системі доступу до них. Тому, відповідно до вимог часу, пріоритетним напрямом діяльності Державної

науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського є створення електронного інформаційного ресурсу, що включає: по-перше, формування власного електронного ресурсу – електронного каталогу в АБІС «ІРБІС»; по-друге, створення веб-порталу бібліотеки.

Формування електронного каталогу в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського було розпочато у 2003 році в програмі MARC, а з 2007 року електронний каталог формується в АБІС «ІРБІС». Станом на 01.11.2009 р. електронний каталог ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського налічував понад 20 000 найменувань у базі даних «Книга», в тому числі більше 5700 статей із наукових збірників педагогічної та психологічної тематики.

Динамічний розвиток науки, постійне оновлення наукової інформації і збільшення її обсягу вимагають від наукової бібліотеки своєчасного реагування – відображення актуальної наукової інформації в бібліотечному інформаційному ресурсі. За сучасних умов відкритість і доступність наукової інформації, оперативність її поширення – важливі чинники розвитку науки, яка не може розвиватися без всебічного вивчення та дослідження наукового потенціалу сьогодення. Будь-яка наукова робота потребує максимально повного вивчення інформації про наявні наукові розробки та попередні дослідження, тому обмін науковою інформацією безпосередньо сприяє розвитку сучасної науки, а можливість оперативного доступу до інформації про останні, найновіші наукові дослідження суттєво впливає на ефективність наукової роботи в цілому.

Як зазначалося вище, одним із джерел наукової інформації є збірники наукових праць та матеріалів наукових конференцій. Збірник наукових праць – це фахове наукове видання з певної галузі знань. Держстандарт України дає таке визначення: «Збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах чи товариствах» [2]. Як правило, збірники наукових статей видаються на базі наукових установ – галузевих науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів тощо з різною періодичністю (від одного і більше разів на рік). Статті, що входять до збірника, об'єднані загальною тематикою (наприклад, «Педагогіка», «Психологія»), крім того, тематикою окремих випусків або розділів збірника (наприклад, збірник наукових праць «Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова» видається серіями, кожна з яких має свою тему і назву. Наприклад, серія 5: «Педагогічні науки: реалії та перспективи»; серія 12: «Психологічні науки»; серія 16: «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики» та ін.). Інший вид наукових збірників – матеріали наукових конференцій – укладається за результатами наукових

конференцій, містить тези проголошених там доповідей і повідомлень і друкується відповідно до часу його проведення.

Розглянемо деякі особливості наукових збірників як джерела наукової інформації.

По-перше, наукові збірники містять інформацію про останні досягнення в певній галузі знань у вигляді наукових статей та доповідей на наукових конференціях. Значна частина цих матеріалів публікується вперше, крім того, на час опублікування ніде більше не згадується, тобто в певному сенсі є доти невідомою.

По-друге, наукова стаття або доповідь на науковій конференції має невеликий обсяг і, як правило, присвячена одному конкретному, достатньо вузькому питанню. Інформація про наукові дослідження і розробки в таких публікаціях подається в доволі стислій, концентрованій, зручній для читача формі. У процесі аналітико-синтетичного опрацювання це дає можливість звузити діапазон для пошуку і тим самим конкретизувати пошук в електронному каталозі, зробити його більш ефективним.

По-третє, значна частина наукових збірників та матеріалів наукових конференцій випускається невеликим накладом (від 100 до 300 примірників) і розповсюджується переважно в наукові установи і бібліотеки, тому доступ до наукової інформації, що міститься в цих збірниках, доволі обмежений. Розміщення інформації про зміст наукових збірників і вміщених у ньому статей в електронному каталозі наукової бібліотеки дозволяє значно покращити можливість доступу до неї користувачів, особливо віддалених, зацікавлених у новій науковій інформації.

Отже, наукова стаття як джерело наукової інформації, що відображає найновіші досягнення науки, є важливим елементом інформаційного ресурсу кожної наукової бібліотеки у відповідній галузі науки, а забезпечення можливості доступу до цієї інформації – актуальним питанням бібліотечного обслуговування.

Оскільки основний профіль Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського – педагогіка та психологія, то збірники наукових праць та матеріалів наукових конференцій з відповідної тематики є важливим складником інформаційного ресурсу книгозбірні, а створення каталогу наукових статей з педагогіки та психології як у традиційній, так і в електронній формі – одним з пріоритетних напрямів розвитку її інформаційно-бібліотечного ресурсу. Актуальність цієї роботи зумовлена, з одного боку, високим попитом користувачів на інформацію, що міститься в наукових збірниках, з іншого боку – наявністю значної кількості наукових збірників відповідної тематики у фондах бібліотеки.

2003 року в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського була заснована систематична картотека статей із наукових збірників (СКСЗ), яка станом на 01.07.2009 р. налічувала близько 38 000 карток. СКСЗ постійно поповнюється – приблизно на 500 карток щомісяця. Картотека наукових статей має великий попит у відвідувачів бібліотеки – науковців, працівників освіти всіх рівнів, викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів. Наприклад, у першому півріччі 2009 р. у бібліотеці було видано більше 5000 тематичних довідок, з них приблизно дві третини – статті з наукових збірників.

В середині 2008 р. в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського було розпочато роботу з формування електронного каталогу статей із збірників наукових праць і матеріалів наукових конференцій. Як зазначалося вище, електронний каталог наукових статей є складовою бази даних «Книга» АБІС «ІРБІС». Станом на 01.11.2009 р. він налічував понад 5700 документів і наразі постійно поповнюється. Електронний каталог наукових статей формується шляхом аналітико-синтетичного опрацювання наукових збірників у базі даних «Книга» АБІС «ІРБІС».

Збірники наукових праць належать до тієї категорії документів, в яких інформаційну цінність має не тільки документ у цілому (збірник), але й частини документа – окремі статті, кожна з яких є самостійним, незалежним від інших статей носієм певної унікальної інформації, тому розкриття змісту кожної статті є дуже важливим моментом у процесі опрацювання наукових збірників.

Термін «аналітико-синтетичне опрацювання» увійшов у життя бібліотек разом з автоматизацією бібліотечно-бібліографічних процесів. Він не замінив, а дещо розширив термін «наукове опрацювання», збагативши його новими якостями і функціями. Під аналітико-синтетичним опрацюванням документів ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних, взаємозалежних процесів формування елементів бібліографічного запису в автоматизованому режимі шляхом аналізу й синтезу [3]. Під час аналітико-синтетичного опрацювання формується певний «пошуковий образ» документа, який повинен максимально точно відображати зміст документа і всі елементи якого надалі використовуються в процесі пошуку. Ефективність пошуку значною мірою залежить від того, наскільки правильно сформовано цей «пошуковий образ».

В основі процесу аналітико-синтетичного опрацювання документів покладено два основних методи дослідження – «аналіз» та «синтез», які є двома протилежними сторонами єдиного процесу дослідження і взаємодоповнюються. Аналіз (від грец. *analysis*) – метод наукового

дослідження предметів, явищ шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складники. Аналіз дає можливість вивчати окремі частини об'єкта. Синтез (від грец. *synthesis* – поєднання, складання) – метод наукового дослідження предметів, явищ дійсності в цілісності, єдності і взаємозв'язку їх частин; узагальнення інформації, відомостей в єдине ціле даних [1]. Аналіз і синтез здійснюються у логічній єдності, вони неподільні в процесі аналітико-синтетичного опрацювання і відбуваються паралельно.

У результаті аналітико-синтетичного опрацювання об'єкт, що вивчається, розділяється на складові елементи, кожен з яких досліджується окремо як частина цілого, а надалі частини поєднуються в ціле, збагачене новими знаннями. Розглядаючи аналіз і синтез як загальнонаукові методи навчання, в аналітико-синтетичному опрацюванні їх одночасно розглядають і як прийоми, що дають змогу багатоаспектно характеризувати документи [6].

При опрацюванні наукових збірників публікації аналізують та відбирають важливі з інформаційної точки зору статті, на кожному з яких створюється аналітичний бібліографічний опис. Документ (збірник), в якому вміщений складник (стаття), є ідентифікатором публікації і називається ідентифікуючим документом. Аналітичний бібліографічний опис – бібліографічний опис складової документа (в даному випадку статті із наукового збірника) – складається з двох частин, що містять відомості про елемент (наукову статтю) і відомості про видання (збірник наукових праць), в якому ця стаття опублікована. Отже, схема аналітичного бібліографічного опису виглядає так:

Відомості про складник документа // Відомості про ідентифікуючий документ. – Відомості про місцезнаходження складника в документі. – Примітки.

Розглянемо деякі особливості процесу аналітико-синтетичного опрацювання статей із збірників наукових праць і відображення відповідної інформації в електронному каталозі АБІС «ІРБІС». У системі «ІРБІС» аналітико-синтетичне опрацювання наукових збірників реалізується за допомогою технології дворівневої каталогізації [7]. Перший рівень каталогізації – це наукове опрацювання власне збірника (створення бібліографічного опису, систематизація, предметизація), а також розкриття його змісту (повний перелік статей); другий рівень – аналітичний опис кожної статті.

У результаті такого опрацювання кожна стаття набуває статусу самостійного документа в базі даних «Книга» АБІС «ІРБІС» та надалі може бути використана для пошуку і як самостійна одиниця інформації, і як

складова збірника. При цьому автоматично встановлюється зв'язок між збірником і статтями, що дозволяє оперативно переходити по рівнях «збірник – стаття», «стаття – збірник». Також це дає можливість одночасно переглянути перелік усіх статей збірника.

Активно впроваджуючи інформаційні технології в процес формування інформаційного ресурсу бібліотеки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомилинського, однак, не відмовляється від традиційних форм роботи і пропонує своїм користувачам як традиційні, так і електронні каталоги. Кожна з цих форм каталогів має свої переваги. Оскільки ця стаття присвячена проблемі формування електронного каталогу, розглянемо деякі його особливості і переваги у порівнянні з традиційним саме для наукових збірників.

По-перше, електронний каталог містить практично повну інформацію про видання, що неможливо для традиційної карткової форми каталогу. Електронний варіант «бібліотечної картки» може вміщувати набагато більше інформації про документ, ніж її паперовий варіант. Що стосується наукових збірників, то однією із суттєвих переваг електронного каталогу є те, що він уможливує розкриття змісту наукового збірника, – в АБІС «ІРБІС» передбачено спеціальне поле 330: «Зміст», в яке вводиться перелік всіх статей видання, кожна позиція цього поля містить відомості про автора (або авторів), назву статті, місцезнаходження її у збірнику, наявність ілюстрацій, бібліографію. З іншого боку, аналітичний опис кожної статті в електронному каталозі надає практично повну інформацію про видання (науковий збірник), в якому ця стаття опублікована. Отже, електронний каталог надає змогу користувачу переглядати зміст збірників повністю, щоб вибрати потрібні статті, і надалі, використовуючи функцію зв'язку, знаходити ці статті в електронному каталозі. Або навпаки, маючи інформацію лише про одну статтю, можна знайти в електронному каталозі і збірник, і повну інформацію про всі інші статті з цього збірника, в той час, коли традиційна картотека такої можливості не надає, тому що в ній картки на статті з одного збірника розосереджено по різних відділах картотеки.

По-друге, автоматизована бібліотечно-інформаційна система «ІРБІС» пропонує користувачу можливість багатоаспектного пошуку документів з використанням різних пошукових елементів: автор, назва документа (в нашому випадку як збірника, так і статті), ключові слова, предметні рубрики, персоналії, УДК та ін., і в результаті пошуку – одночасне отримання всього переліку документів за обраним видом пошуку. Фактично, в пошуковій системі електронного каталогу поєднуються можливості алфавітного,

предметного та систематичного каталогів. Крім того, до переваг електронної форми каталогу можна віднести високу швидкість та оперативність пошуку, можливість компактного зберігання великого обсягу інформації, широке її розповсюдження завдяки використанню інтернет-технологій.

Отже, автоматизація процесу опрацювання документів уможливило створення інформаційного бібліотечного ресурсу, у плані повноти інформації, оперативності пошуку досконалішого, ніж традиційний каталог.

Усе це ніяк не зменшує актуальності традиційного каталогу. Формування електронного каталогу не означає відмову від його традиційного карткового аналога. Паралельне співіснування, формування та комплексне використання традиційних карткових та електронних бібліотечних інформаційно-пошукових систем тільки покращує можливості пошуку інформації і обслуговування різних категорій користувачів. Електронний каталог і традиційна картотека наукових статей взаємодоповнюють, але не взаємозамінюють одне одного і працюють в комплексі на загальну мету – максимально якісне забезпечення інформаційних потреб користувачів [5; 8].

Але, безперечно, можна стверджувати, що інтерес до електронного каталогу збільшується, і надалі його роль і місце в інформаційному ресурсі бібліотеки зростатиме.

Формування електронного ресурсу статей із наукових збірників тільки розпочато, але вже очевидно, що цей цікавий і перспективний напрям діяльності бібліотеки має великий потенціал для розвитку. Коротко окреслимо деякі перспективи і можливості вдосконалення в цьому напрямі. По-перше, це формування електронного каталогу наукових статей більш універсального характеру. Сьогодні основна тематика наукових збірників, які підлягають опрацюванню, – педагогіка і психологія, але надалі є можливим створення електронного каталогу наукових статей, який охоплюватиме всі напрями освіти і підготовки фахівців не тільки освітньої, але й інших галузей. Крім того – опрацювання наукових збірників з інших галузей науки і культури (наприклад, історії, українознавства, мистецтвознавства та ін.). По-друге, взаємодія з іншими науковими й освітянськими бібліотеками щодо формування корпоративного електронного ресурсу, що включає в себе: обмін інформацією з бібліотеками та науковими установами – видавцями наукових збірників та створення корпоративної бібліотечної мережі з можливістю спільного використання електронних каталогів і пошуку у базах даних усіх учасників

корпорації [10]. По-третє, перспективним є створення електронної повнотекстової бази наукових статей, що особливо актуально для наукових збірників, які, як зазначалося вище, є носіями новітньої наукової інформації.

Крім того, актуальними є питання підготовки користувачів, їх адаптації до роботи в автоматизованій пошуковій системі, удосконалення сервісу пошуку інформації, створення комфортних умов для продуктивної роботи користувача з електронним каталогом і в бібліотеці, і на веб-порталі бібліотеки. Наше завдання полягає не тільки в тому, щоб сформувати якісний електронний інформаційний ресурс, але й забезпечити умови для його ефективного використання.

Реалізація цих проектів, безперечно, має бути спрямована на максимальне врахування інтересів користувачів і задоволення їхніх інформаційних потреб.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [авт., кер. проекту, голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : 2007. – 1719, [9] с.
2. ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. – К. : Держстандарт України, 1995. – 47с.
3. Зупарова, Л. Б. Проблемы подготовки специалиста-универсала [Электронный ресурс] / Л. Б. Зупарова. – Режим доступа: www.libconfs.narod.ru – Заголовок с экрана.
4. Карауш, А. С., Макаревич, А. С. Развитие информационных технологий в библиотеках: взгляд в будущее / Карауш А. С., Макаревич А. С. [Электронный ресурс] // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса – Электрон дан. – М. : ГПНТБ России, 2007. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. требования : IBM PC, Windows 2000 или выше. – Загл. с этикетки диска. – ISBN 978-5-85638-119-0. – № гос. регистрации 0320700790.
5. Каталоги карточный и электронный: общее и особенное. Диалог профессионалов / В. М. Скоробогатов, Э. Р. Сукиасян // Научные и технические библиотеки. – 2005. – № 12. – С. 15–24.
6. Кушнарченко, Н. М., Удалова, В. К. Наукова обробка документів / Н. М. Кушнарченко, В. К. Удалова. – Київ : 2006. – С. 19–25
7. Мешечак, Н. А., Карауш, А. С. Опыт распределенной многоуровневой каталогизации периодических изданий в системе ИРБИС [Электронный ресурс] / Мешечак Н. А., Карауш А. С. – Режим доступа: www.opyt-medlib-libcom03. – Заголовок с экрана.
8. Оністрат, Н. Електронні та карткові інформаційно-пошукові системи бібліотеки: питання взаємодії / Н. Оністрат // Бібліотечний форум України. – 2007. – № 2 (16). – С. 14–16.

9. Подковырина, Е. Электронный каталог библиотеки как элемент качественного обеспечения информационных потребностей пользователей / Е. Подковырина // Библиотечный форум Украины. – № 4 (22). – С. 9–11.

10. Рогова, П. І. Роль освітянських бібліотек у формуванні інформаційного простору держави / П. І. Рогова // Педагогічний вісник. – 2009. – № 1. – С. 13–16.

УДК 027.54(430)

Оксана Вербіцька,

наук. співробітник НБУВ,
канд. філос. наук

ПРОЕКТИ ДОВГОСТРОКОВОГО АРХІВУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ І НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ТА НАДАННЯ ДОСТУПУ ДО ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ У НІМЕЦЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ

У публікації представлено короткий виклад основних форм роботи з електронними виданнями з метою комплексного інформаційного забезпечення наукових досліджень у Німецькій національній бібліотеці.

Ключові слова: електронні документи, електронні бази даних, інформаційні потреби, бібліотечний сервіс, бібліотечні інформаційні ресурси.

На сьогодні бібліотека стає головним учасником створення сучасного інформаційного фонду держави та зберігачем електронних копій документів. За кордоном цей процес дедалі актуалізується, стає частиною багатьох національних програм; до найбільш розвинених у цьому сенсі бібліотек можна віднести Німецьку національну бібліотеку, де реалізуються численні проекти зі стандартизації та оброблення електронних документів. Розглядаючи питання збереження культурної спадщини в сучасних умовах у цифровій формі, вважаємо, що вивчення досвіду цієї установи може бути перспективним для розвитку вітчизняної бібліотечної системи, адже діяльність сучасних бібліотек пов'язана з перетворенням їх на інформаційно-бібліотечні комплекси, що будуть не лише зберігати інформацію різних форм та видів, але й надавати послуги у навігації в освітньому та науковому інформаційному просторі, у пошуці необхідної інформації, глибокому її аналізі, тобто брати участь у набутті нових знань¹.

Німецька національна бібліотека (Deutsche Nationalbibliothek, DNB) – це головна бібліотека Німеччини, що була утворена в м. Берлін 1990 р. внаслідок злиття кількох бібліотек, що на сьогодні є її відділеннями – Німецької бібліотеки у м. Лейпциг (DBL, 1912 р.) (колишнє Німецьке

¹ Паршукова Г. Б. Информационно-библиотечная среда образовательного пространства региона (на примере Новосибирской области) : монография / Г. Б. Паршукова. – Новосибирск : Изд-во ГПНТБ СО РАН, 2004. – С. 18.

книгосховище); Німецької бібліотеки у м. Франкфурт-на-Майні (DBF, 1947 р.), Німецького музичного архіву у м. Берлін (DMA, 1970 р.). Крім того, ця бібліотека містить декілька особливих колекцій – Німецький ексілархів (Deutsche Exilarchiv 1933–1945), Бібліотека Анне Франк Шоа (Anne-Frank-Shoah-Bibliothek), Музей німецької книги та написів (Deutsche Buch- und Schriftmuseum). На сьогодні фонд Німецької національної бібліотеки становить близько 23,5 млн одиниць зберігання (13,9 млн од. у відділенні у Лейпцизі; 8,2 млн од. – у Франкфурт-на-Майні; 1,4 млн од. – у Берліні). Відділи комплектування й каталогізації єдині для всіх відділень бібліотеки, тому читач може замовляти книги як у Лейпцизі, так і в Франкфурті-на-Майні, внаслідок чого відбувається постійне переміщення книг та інших друкованих видань між містами. Бюджет бібліотеки – 40,5 млн євро на рік.

Особливість цієї бібліотеки у тому, що її завданням є збирання, архівування та ведення бібліографії всіх німецьких і німецькомовних публікацій з 1913 р., а також іноземних публікацій про Німеччину, перекладів творів німецькою мовою за кордоном, опублікованих у 1933–1945 рр., та надання відкритого доступу до них. Фонд Німецької національної бібліотеки майже повністю представлений у електронному каталозі, розміщеному в мережі Інтернет. Бібліотека є провідною установою у розвитку бібліографічних стандартів у Німеччині і відіграє велику роль у розробленні та впровадженні міжнародних стандартів. Зі вступом у дію Закону про Німецьку національну бібліотеку («Gesetzes über die Deutsche Nationalbibliothek», DNBG) з 22 червня 2006 р. вона набула статусу національної.

Питання про збереження культурної спадщини було порушено у Німеччині 2005 р. уповноваженою федерального уряду з культури та засобів масової інформації Крістіною Вайсс, яка подала на розгляд уряду величезний проект архівування усіх німецькомовних джерел, розроблений на основі Резолюції про збереження цифрової спадщини людства, прийнятої Генеральною асамблеєю ЮНЕСКО 2001 р. Згідно з цим проектом до Закону про Німецьку національну бібліотеку було введено пункти, що зобов'язали Німецьку національну бібліотеку здійснювати формування електронних колекцій за типами документів і певними темами та їх довгострокове архівування. З 29 червня 2006 р. бібліотека розпочала підбір, оброблення, індексування та архівування видань на цифрових носіях, інтернет-публікацій тощо. Необхідно зауважити, що таку саму діяльність зі збереження культурної спадщини у цифровій формі проводять й інші країни, зокрема Великобританія.

Закон про Німецьку національну бібліотеку сприяв збільшенню

надходжень публікацій до її фондів. До цього часу надходження безкоштовних обов'язкових примірників стосувалося тільки друкованих видань, – до бібліотеки у двох примірниках надсилаються усі публікації, які вийшли у Німеччині (по одному примірнику вони надходять до відділень у Лейпцигу та Франкфурті-на-Майні), також бібліотека закуповує і переклади німецькомовних творів, виданих за кордоном, й іноземні публікації про Німеччину (колекція «Germanica»). На основі Закону (§ 3 Media Works) та «Положення про обов'язкове депонування видань засобів масової інформації у Німецькій національній бібліотеці» (Pflichtablieferungsverordnung, PflAV) було організовано фонд електронних ресурсів, що має науково-інформаційний характер, до якого включаються електронні журнали та книги, наукові матеріали та документи, цифрові музичні файли, веб-сторінки і мультимедійні додатки до них².

Та, як вказується у статті, вміщеній у «Південнонімецькій газеті» («Süddeutsche Zeitung»), ще на час початку проекту веб-сторінок, що закінчуються на «.de», було понад 10 мільйонів. Щоб лише переглянути кожну з них протягом 1 хвилини, потрібно витратити 19 років. Це неймовірний обсяг інформації, що має архівуватися, тому Німецькою національною бібліотекою було розроблено певну стратегію, що розбивала цей процес на три фази. Спочатку мали бути зібрані усі публікації, що мають відповідник у друкованому вигляді – монографії, дисертації, онлайнові презентації періодичних видань тощо, потім – конкретні веб-публікації, такі як форум і блоги; третім кроком стане архівування всієї цієї інформації, яка не обов'язково призначена для широкого доступу. Отже, невдовзі навіть приватні фото, тексти та звукозаписи також будуть зберігатися в Німецькій національній бібліотеці³. Пошук інформації у всесвітній мережі, розміщеної на інтернет-сторінках, що містять слово «Німеччина» або закінчуються «.de», виконуватиме спеціальна пошукова система. Виконання цієї роботи щорічно фінансується в середньому у розмірі 2–3 млн євро.

Правовою основою для діяльності бібліотеки з цього напрямку є два закони: вже згаданий Закон про Німецьку національну бібліотеку та Закон

² Verordnung über die Pflichtablieferung von Medienwerken an die Deutsche Nationalbibliothek (Pflichtablieferungsverordnung – PflAV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bundesrecht.juris.de/pflav/BJNR201300008.html>. – Загол. з екрану.

³ Jäger des virtuellen Schatzes. 14.09.2006. Von Jürgen Schmieder [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/panorama/304/372116/text>. – Загол. з екрану.

про авторське право та суміжні права Німеччини. Але залишається багато питань, які потрібно ще вирішувати – у випадку нез'ясованості авторства частин інтерактивних, нефізичних публікацій, таких, як веб-лаги, сайти і форуми. З наданням бібліотеці права на збирання, копіювання, оброблення, збереження електронних книг та інших видань на цифрових носіях, захищених від копіювання, виникли суперечності з європейською Директивою про авторське право, згідно з якою порушення захисту від копіювання або копіювання цифрових даних, таких, як музика, відео, електронні книги та програмне забезпечення, вважається незаконним. Тому бібліотекою було підписано угоди про доставку, архівне збереження та реєстрацію з Німецькою федерацією фонографічної індустрії та Німецькою асоціацією книговидавців, за якими ці продукти спеціально надсилаються до її фонду; до бібліотеки надходять практично всі мережеві публікації цих видавництв⁴.

2008 р. «Положення про обов'язкове депонування видань засобів масової інформації у Німецькій національній бібліотеці» зазнало змін та доповнень, за якими до колекції бібліотеки мають входити також видання та інформація з мережевих ресурсів. Було встановлено лише деякі обмеження щодо надходження інформації суто приватного, комерційного, діловодного значення або призначеної для внутрішнього обігу; інші обмеження стосуються музики, що використовується як фон фільмів, цифрового радіомовлення, звукових радіофайлів, ігор, демонстраційних та попередніх версій. Мета нинішнього, першого, етапу розвитку мережі – створення колекцій публікацій з кореляцією на друковані видання (з дотриманням прав інтелектуальної власності), з'ясування технічних можливостей їх архівного зберігання.

На сьогодні вже проведено величезну роботу зі створення колекцій електронних документів та баз даних. Так, за останнє десятиліття однією з головних сфер діяльності бібліотеки став процес поцифрування старих (з 1913 р.) видань, що завдяки цьому стають доступними у мережі Інтернет. Ця робота проводиться й іншими німецькими бібліотеками, архівами та установами, що уповноважені проводити поцифрування та мають представляти цю інформацію у мережі.

Так, Німецький ексіл-архів 1933–1945 рр. (м. Франкфурт-на-Майні), що входить до структури Німецької національної бібліотеки, здійснив проект

⁴ Национальная Библиотека Германии копирует CD [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommentator.ru/foreign/2005/f0124-1.html>. – Загол. з екрану.

«Exilpresse Digital. Deutsche Exilzeitschriften 1933–1945», за яким було поцифровано, індексовано та надано доступ у формі повнотекстових документів користувачам мережі Інтернет до 30 обраних німецьких емігрантських журналів і газет за період 1933–1945 рр. (політико-культурні та літературні, наукові журнали, періодичні видання усіх основних політичних партій за кордоном, зокрема ідеологічні періодичні видання). Наступний етап діяльності полягав у наданні користувачам можливості доступу до німецької преси у еміграції за період 1940–1945 рр. Ще один проект Архіву «Єврейська періодика в Німеччині» виконувався спільно з Німецьким науково-дослідним товариством (DfG) та був завершений 2006 р.; його мета полягала в поцифруванні, індексації, а також презентації в мережі Інтернет понад 20 найважливіших єврейських періодичних видань, заснованих незадовго до або відразу після приходу до влади 1933 р. націонал-соціалістичної партії Німеччини. Вони були органами новоствореного фонду самопомогі єврейської громади і подавали відомості про переслідування з боку націонал-соціалістичної влади; через історичні причини доступ до цих важливих історичних джерел став можливим лише в обмеженій формі.

З метою довгострокового збереження спільно із фірмами у галузі музичної індустрії також проводиться робота зі створення інтерфейсів до веб-сторінок тощо, де представлено музичні записи. Для того, щоб ці музичні файли могли бути постійно доступні в мережі, проводиться емуляція та конвертування застарілих форматів музичних файлів. Цей процес проводиться з 2004 р. під наглядом і за підтримки Федерального міністерства освіти та досліджень Німеччини у форматі LMER (довгострокове архівування метаданих для електронних ресурсів).

Німецька національна бібліотека проводить величезну роботу зі створення «Німецької національної бібліографії» (Deutsche National Bibliographic, DNB), призначенням якої є облік і реєстрація всіх документів, що були опубліковані на території Німеччини – ретроспективний та поточний облік національної друкованої продукції та інформування про неї. У франкфуртському відділі бібліотеки з метою автоматизованого оброблення бібліографічної інформації раніше був створений власний національний комунікативний формат MAB, а в лейпцизькому – DB-EC, а також національні стандарти бібліографічного опису. Ще до об'єднання бібліотеки фахівцями почали вивчатись питання про сумісність обох форматів, про передання й обмін бібліографічними відомостями у формі, яка може бути оброблена за допомогою електронних машин. Стандарти колишньої НДР (Technische Normen, Gutevor-schriften und Liefer-

bedingungen, TGL) були замінені стандартами ФРН (Deutsche Industrie Normen, DIN), оскільки їх розходження виявилися несуттєвими⁵. Також проводиться робота з найбільшою бібліографічною базою даних в Німеччині «Bibliodata», котра містить бібліографічні дані про книги, наукові праці, карти, матеріали конференцій, доповіді, періодичні видання тощо і поновлюється щотижня.

З 1998 р. бібліотекою здійснюється архівування електронних примірників дисертацій (у форматі метаданих XmetaDiss), з 2001 р. вона стала виконувати два проекти з загальною назвою DissOnline (DissOnline Portal та DissOnline Tutor). За ними координує діяльність та консулює установи, бібліотеки, видавців і авторів з метою збереження наукових праць, збереження та надання доступу користувачам до електронних копій німецькомовних дисертацій, формат та можливості якого також використовуються у мережі університетських видань «Інтернет-портал університетських публікацій». 2005 р. колекцію цифрових дисертацій цієї бібліотеки було визнано найбільшою в Європі, на той час вона містила понад 31 000 документів, її технічні стандарти стали зразком для використання у сфері стандартизації. Дисертації та інші результати наукової діяльності, зокрема документація проектів Німецького дослідного товариства, доступні через електронний каталог чи такі сервіси пошуку електронних видань Німецької національної бібліотеки, як MeIND і OASIS. На сьогодні понад 85 німецьких бібліотек вищих навчальних закладів надсилають дисертації для їх онлайн-репрезентації до Німецької національної бібліотеки⁶.

«Koral» – спільний проект з довгострокового архівування цифрової інформації, до частини якого входить створення цифрових документів та розвиток довгострокових ресурсів для інформаційного забезпечення суспільства. У процесі технологічного розвитку виникла велика кількість нових цифрових форматів файлів, що виявились залежними від конкретного обладнання та операційних систем, які постійно розвиваються; отже, дані, записані за допомогою застарілого програмного забезпечення, часто

⁵ Национальная библиография в зарубежных странах. Национальная библиография в странах Западной Европы и США // Л. Б. Грузинова. Иностранная библиография : учебное пособие. – М. : Издательство МГАП «Мир книги», 1997. – 164 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook021/01/index.html?part-003.htm>. – Загол. з екрану.

⁶ DissOnline – Know-how für die Archivierung digitaler Dissertationen CD [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.goethe.de/wis/med/thm/int/de398417.htm>. – Загол. з екрану.

недоступні. Цей проект присвячений вирішенню проблеми створення та експлуатації довгострокових архівів цифрових даних, а також збереження цифрових документів з подальшим їх використанням у майбутньому навіть у разі змін та новачій технологій. Він здійснювався в тісному співробітництві багатьма організаціями, зокрема Німецькою національною бібліотекою, Державною та університетською бібліотекою Нижньої Саксонії у м. Геттінгені, Товариством наукового оброблення даних м. Геттінгена та фірмою IBM Deutschland GmbH.

Проект «Nestor» виконувався до 2009 р. з метою забезпечення довгострокової цифрової бази знань у Німеччині у співпраці з такими партнерами: Баварською державною бібліотекою (Bayerische Staatsbibliothek München), Комп'ютерним та медіа-сервісом Бібліотеки Університету Гумбольдта в м. Берлін (Computer- und Medienservice / Universitätsbibliothek der Humboldt-Universität zu Berlin), Університетом Хаген (Fernuniversität Hagen), Генеральним директором Баварського державного архіву (Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns), Інститутом музейних досліджень (Institut für Museumsforschung), Державною бібліотекою Нижньої Саксонії та Геттінгенського університету (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen), Федеральним архівом (Bundesarchiv), а також закордонними та міжнародними організаціями. За цим проектом було розроблено: питання про розподіл завдань між бібліотеками, архівами та музеями; рекомендації щодо процедур сертифікації цифрових архівів, критерії роботи захищених цифрових колекцій документів; принципи довгострокового збереження цифрових ресурсів; створено центр довгострокового збереження та надання постійного доступу до цифрових ресурсів у галузі музейної справи тощо. Проект проводився в рамках програми Федерального міністерства з освіти і науки Німеччини «Відомчі мережі – нові послуги, стандартизації, метадані»⁷, а з липня 2009 р. – об'єднанням цих установ самостійно.

Серед інших важливих для розвитку цієї галузі проектів необхідно назвати «Tel» (The European Library), метою якого було створення загальноєвропейських інформаційних служб збереження цифрових колекцій, у ньому брали участь національні бібліотеки Європи, і виконувався він за програмою IST (Information Society Technologies) і

⁷ Was ist nestor – das Kompetenznetzwerk Langzeitarchivierung und Langzeitverfügbarkeit digitaler Ressourcen in Deutschland? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.langzeitarchivierung.de/modules.php?op=modload&name=PagEd&file=index&page_id=10. – Загол. з екрану.

частково фінансувався ЄС; «Tel-me-mor» (The European Library: Modular Extension for Mediating Online Resources), де над питаннями збереження європейської культурної спадщини у цифровій формі спільно працювали європейські національні бібліотеки, музеї та архіви, з метою інтеграції національних інформаційних послуг бібліотек та інших установ країн-членів ЄС у загальноєвропейській бібліотечній службі (Bibliotheksservice The European Library); «Nedlib» (Networked European Deposit Library) – європейський проект створення інфраструктури довгострокового архівування надання і довгострокового доступу до електронних публікацій, іншим його напрямом є оцінка міграції і емуляції процедур та розроблення технічних стандартів для метаданих; «Michael+» – продовження проекту ЄС, завданням якого було розроблення технічної платформи, моделі даних і маркетингового плану у європейському просторі з розроблення і створення цифрового доступу до культурної спадщини в бібліотеках, архівах і музеях Європи, бази даних яких можуть бути вбудовані у будь-які веб-інтерфейси і представлені як локально, так і на національному чи європейському рівні (проводився 33 установами 14 європейських країн); проекти зі стандартизації: «Сприяння переведенню німецьких бібліотек з німецького формату обміну даних MAB у MARC 21», що мав на меті перехід на міжнародні формати і коди (21 MARC, AACR2) всіх німецьких бібліотек і, зокрема Німецької національної бібліотеки, та EPICUR (Enhancement of Persistent Identifier Services – Comprehensive Method for unequivocal Resource Identification) – метою якого є технічний розвиток існуючих служб забезпечення цифрових ідентифікаторів об'єктів (DOI) і URN у Німеччині (фінансувався Федеральним міністерством освіти і науки за програмою «Інновації та робочі місця в інформаційному суспільстві XXI ст.», з метою прискорення використання та поширення передових інформаційних і комунікаційних технологій); європейський проект зі створення пошукової системи «Renardus», спрямований на тематичний підбір веб-документів для національних та спеціальних бібліотек, науково-дослідних інститутів тощо; інтернет-портал наукової інформації DDC-vascoda, DDC-Deutsch (Dewey-Dezimalklassifikation Deutsch) та ін.

До проектів, над якими нині працюють фахівці Німецької національної бібліотеки, належать такі:

«Alexandria» – проект, названий на честь знаменитої Олександрійської бібліотеки. Основною його метою є розроблення особливих технічних можливостей, які мають допомогати користувачам у пошуці інформації, що зробить використання цієї платформи простим та інтуїтивно зрозумілим. Створення такої платформи полягає в пов'язуванні

семантичних технологій з соціальними функціями пошуку і об'єднання інтелектуального змісту та можливостей технічних автоматичних систем, що вимагає спрощення доступу до необхідної інформації і вільної навігації по великій кількості баз даних (фінансується Федеральним міністерством економіки і технологій Німеччини)⁸.

Метою проекту «Arrow» (Accessible registries of rights information and orphan works towards Europeana) є полегшення ідентифікації власників авторських прав друкованих праць та створення Європейського реєстру неавторизованих праць (так званих «сиріт»), розроблення моделей комплексного доступу до платного та вільного цифрового контенту.

Проект «Bernstein» спрямований на розроблення комплексного європейського цифрового середовища з історії створення та використання паперу і паперових носіїв знання; досліджуються всі існуючі на сьогодні європейські водяні знаки; створюються різноманітні бази даних, а також спеціалізований інструментарій для оброблення, аутентифікації і датування зображень та документів. Однією з головних цілей проекту є надання доступу до отриманих результатів у вигляді програмного забезпечення.

За проектом «Contentus» Німецькою національною бібліотекою створюється концепція інфраструктури установ культури, освіти та науки і розробляються технології, що дозволяють звертатися до фондів близько 30 000 бібліотек, музеїв та архівів Німеччини, які повинні служити не лише теперішнім, але й майбутнім поколінням. За допомогою «Contentus» установи культури Німеччини та інших європейських країн зможуть інтегрувати свої культурні цінності і твори мистецтва у загальний культурний простір та зробити їх вільнодоступними для широкої інтернет-аудиторії. Ці нові технології дадуть змогу автоматично обробляти великі обсяги текстових, відео- та аудіоданих, а користувачам – збагатити цифровий контент власною інформацією. Результатом мають бути віртуальні бібліотеки та засоби масової інформації нового покоління⁹. Крім того, створюється прототип програмного забезпечення відновлення пошкоджених артефактів, що можуть містити зміни яскравості і кольору, розломи, подряпини, втрачені або брудні місця, що дозволить істотно

⁸ THESEUS Anwendungsszenarien. ALEXANDRIA – der Endnutzer-Anwendungsfall [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theseus-programm.de/en-us/theseus-application-scenarios/alexandria/default.aspx>. – Загол. з екрану.

⁹ CONTENTUS – Sicherung Kulturerbe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theseus-programm.de/en-us/theseus-application-scenarios/contentus/default.aspx>. – Загол. з екрану.

зменшити потребу в ручному втручанні в процес реставрації мистецьких творів та фотографій і їх відео-обробки¹⁰. Організатори проекту – Федеральне міністерство економіки і технології, дослідження Німеччини та програми розвитку «Theseus».

«CrissCross» – проект створення багатомовного науково-довідкового ресурсу (німецькою, англійською та французькою мовою), розширеного шляхом забезпечення доступу до лексики DDC, із значно покращеним доступом до наукової інформації; крім того, дані, отримані при розробці цього проекту, можуть бути використані для побудови інших семантичних мереж. У рамках цього напряму бібліотека виконує і проект MACS (Multilingual Access to Subject Headings), мета якого – створення безпосереднього зв'язку між предметними рубриками трьох видів: Рамо (Rameau), предметних рубрик Бібліотеки Конгресу (Library of Congress Subject Headings, LCSH) та інших файлів (Subject Heading Authority Files (SWD)); організатором проекту є Конференція європейських національних бібліотек, виконується він спільно зі Швейцарською національною бібліотекою.

Проект «Europeana v1.0» є наступником «EuropeanaNet», його завдання – уведення результатів попереднього проекту у дію, розроблення зручних для користувачів інтерфейсів, технічних аспектів інтеграції в інші мережі, багатомовного використання змісту тощо. У проекті бере участь близько 100 установ та організацій усіх країн-членів ЄС.

Проект «Удосконалення доступу до тексту» («Improving access to text, IMPACT») фінансується Єврокомісією, має значно поліпшити доступ до історичних текстів і зняти технічні перешкоди для масового поцифрування всієї друкованої культурної спадщини Європи (при зчитуванні старих шрифтів, колишніх варіантів правопису, складних макетів у газетах тощо) і є основою для створення низки масових програм поцифрування. Проект об'єднує 15 національних і регіональних бібліотек, науково-дослідні інститути та комерційні підприємства.

«Інтернаціоналізація німецьких стандартів: перехід до MARC 21» має на меті продовження проекту Німецького науково-дослідного товариства переведення систем на міжнародні формати і коди (21 MARC, AACR2). Групою експертів здійснюється робота зі стандартизації з метою забезпечення однакового застосування MARC 21 як єдиного формату

¹⁰ THESEUS application scenario CONTENTUS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theseus-programm.de/en-us/theseus-application-scenarios/contentus/default.aspx>. – Загол. з екрану.

обміну даними для всіх німецьких бібліотек і, зокрема, Німецької національної бібліотеки.

Проект «KEEP» («Keeping Emulation Environments Portable») спрямований на створення систем точного відтворення статичних та динамічних об'єктів: тексту, звуку, зображення, мультимедійних документів, веб-сайтів, баз даних, відеоігор тощо, для довгострокового доступу до культурної спадщини через гнучкі інструменти надання доступу і зберігання великих цифрових об'єктів, а також створення онлайн-сервісів для користувачів за допомогою емуляції та платформи, яка працює на всіх видах електронних пристроїв типу ПК. Організатор проекту – Єврокомісія, здійснюється він спільно національними та провідними бібліотеками Європи.

Проект «KIM» («Kompetenzzentrum Interoperable Metadaten») заснований з метою створення центру обміну досвідом (спільно з організаціями Австрії та Швейцарії) щодо застосування сучасних можливостей у галузі сумісності метаданих, обміну метаданими і різних форматів, а також консультування німецькомовних користувачів.

Метою проекту ЄС «Постійний доступ до звітів про науку в Європі» («PARSE.Insight») є аналіз поточного стану довгострокового архівування наукових даних. Результати проекту будуть сприяти загальноєвропейській стратегії розвитку інфраструктури для забезпечення пошуку наукової інформації, довгострокової доступності і побудови мережевої інфраструктури збереження цифрових даних наукових досліджень. Проект координує Рада з науки і технології (STFC) (Великобританія), окрім Німецької національної бібліотеки в ньому беруть участь провідні бібліотеки та організації, зокрема Товариство Макса Планка (MPG), Королівська бібліотека, Норвегія (Koninklijke Bibliotheek), Міжнародна асоціація наукових, технічних і медичних видавців (STM), Європейське космічне агентство (ЕКА), Європейська організація з ядерних досліджень (CERN) та ін.

Мета проекту «SHAMAN» («Sustaining Heritage Access through Multivalent ArchiviNg»), організатором якого є Єврокомісія, полягає у розробці прототипу для GRID-мережі на основі довгострокових архівних систем (тривалістю понад століття) та у виробленні комплексного підходу щодо цифрового архівування наступного покоління. Кінцевим результатом має бути створення інфраструктури та технологій відкритого і розширюваного цифрового середовища, яке може бути використане для розвитку і реалізації інноваційного потенціалу різних видів додатків до цифрових бібліотек. Крім того, Німецька національна бібліотека відповідає

за виконання комплексу робіт за темою «Документування, зберігання, доступ і застосування програмного забезпечення у контексті організації та збереження наукових і адміністративних колекцій документів».

Проект «TELplus» повинен розширити файлове середовище Європейської цифрової бібліотеки до понад 20 мільйонів веб-сторінок, документи якої до цього часу були доступні тільки як файли зображень (через протокол для метаданих Open Archives Initiative), збільшити трафік і підвищити зручність роботи з європейськими цифровими бібліотеками, гарантувати створення модульної інфраструктури обслуговування, що дозволить користувачам інтегрувати служби в портал «The European Library» тощо. Організатор проекту – Єврокомісія, програма «eContent Plus».

«VIAF» («Virtual International Authority File») – спільний проект Німецької національної бібліотеки, Бібліотеки Конгресу (Library of Congress (LC)) та Національної бібліотеки Франції (Bibliothèque nationale de France (BnF)), за яким досліджуються практичні можливості об'єднання ресурсів та файлів всіх трьох установ у єдину службу ¹¹.

«LMER» – проект довгострокового збереження метаданих для електронних ресурсів. Для розвитку стратегії довгострокового зберігання електронних документів створення відповідних технічних засобів – метаданих – має важливе значення, та, на жаль, до сьогодні не існує стандарту метаданих довгострокового збереження XML Schema. Отже, Німецька національна бібліотека за проектом «LMER» створює власну схему, засновану на моделі, яку використовує Національна бібліотека Нової Зеландії (Metadatenmodell der Neuseeländischen Nationalbibliothek). Також передбачаються інші стандарти (W3C Schema Definition). Зокрема, «Pronom» у рамках цього проекту є ресурсом, що містить достовірну інформацію про формати файлів, програмні продукти та інші технічні компоненти, необхідні для підтримки довгострокового доступу до електронних документів та інших цифрових об'єктів культурної, історичної або бізнесової цінності. На сьогодні у Німецькій національній бібліотеці використовуються такі стандарти метаданих: Dublin Core; MetaDiss; XmetaDiss; XmetaPers; LMER; METS; MAB; MABxml; MARC; MARCXML; ONIX.

Загалом Бібліотекою вже було виконано та ще тривають 26 проектів, і серед спрямованих на розширення електронного доступу та створення

¹¹ VIAF: The Virtual International Authority File [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oclc.org/research/projects/viaf>. – Загол. з екрану.

цифрового культурного та наукового простору здійснюється ще один проект, не пов'язаний із електронним середовищем, – «Хімічна нейтралізація бібліотечних матеріалів». У рамках цього проекту на основі наукових досліджень вирішується проблема підвищення стійкості паперових матеріалів, оскільки більшість документів, які були надруковані у період 1850–1980 рр., містять волокна целюлози і клей, при виробництві якого використовувалися речовини з підвищеною кислотністю. Унаслідок папір з часом втрачає свою стійкість, стає коричневим і крихким, а, отже, не може використовуватися тривалий час. Тому з 1990-х рр. бібліотеки та архіви для зменшення дії кислот застосовують методи їх дезактивації, вводячи нейтралізуючий лужний розчин. Після понад десятирічного досвіду застосування цих технологій у Німецькій національній бібліотеці в Лейпцигу та Берлінській державній бібліотеці пруської культурної спадщини (у 1994, 1998 і 2006 рр.) у рамках проекту будуть розроблені рекомендації для вирішення питання майбутнього використання коштів з метою довгострокового зберігання бібліотечних і архівних матеріалів. Частиною цього проекту є розвиток традиційних методів визначення pH паперів за допомогою флуоресцентних маркерів та довгострокові способи нейтралізації паперу документів. У проекті бере участь Німецька національна бібліотека, Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини, Швейцарська національна бібліотека, факультет хімії Університету сільськогосподарських наук (м. Відень).

Німецька національна бібліотека співпрацює з профільними установами на національному та міжнародному рівнях – вона бере активну участь у роботі регіональних юридичних бібліотек у напрямку допомоги у підборі, каталогізації та архівування мережових видань, а також у розвитку німецького наукового та інформаційного інтернет-порталу Vascoda (фінансується спільно Федеральним міністерством освіти і досліджень (Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF)) та Німецьким науково-дослідним товариством (Deutschen Forschungsgemeinschaft (DFG)); бере участь у розробленні нових стандартів у галузі метаданих, таких як XMetaDiss і LMER, спільно з фахівцями архівів та музеїв розробляються технічні можливості для об'єднання різних стандартів метаданих. Німецька національна бібліотека активно задіяна у розробленні міжнародних стандартів метаданих – у співпраці з національними і міжнародними комітетами зі стандартизації, таких як DIN, CEN, ISO та Dublin Core Metadata Initiative (DCMI). Проект «The European Library» також можна назвати прикладом практичної розробки метаданих на міжнародному рівні.

Отже, на сучасному етапі Німецька національна бібліотека – динамічна сполучна ланка між культурною спадщиною минулого та потребами сучасного суспільства, вона є багаторівневим центром освітньої та наукової діяльності, інформації та розроблення нових інформаційних ресурсів, депозитарієм духовної спадщини Німеччини (а також інших німецькомовних країн) у друкованих матеріалах та цифрових документах. Її діяльність у галузі довготермінового зберігання цифрових документів та участь у проектах цифрового збереження включає створення електронних ресурсів, паспортної системи обліку, електронних каталогів та довідників поколекційного рівня, баз даних; участь у загально-європейських проектах збереження культурної спадщини та надання до неї доступу в мережі Інтернет дасть змогу ввести їх у загальнонауковий фонд бібліотечних систем об'єднаної Європи на спільній методичній платформі, вести у науковий обіг у рамках європейського співтовариства. Як бачимо на прикладі Німецької національної бібліотеки, створення корпоративної мережі бібліотечних ресурсів дасть змогу значно покращити довідкове та інформаційне обслуговування користувачів, надасть доступ до міжнародних баз даних та архівів заради розвитку культури та інтелектуальної творчості суспільства.

УДК 004.338

Надія Солоніна,

мол. наук. співробітник ІППІ НАН України

ОБґРУНТУВАННЯ ВИБОРУ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ АРХІВІВ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА УСТАНОВ

Подано короткий огляд програмних продуктів найбільш поширених у світі та Україні систем довгострокового зберігання електронних документів.

Ключові слова: електронні архіви, роботизовані бібліотеки, архівні підрозділи, програмні продукти.

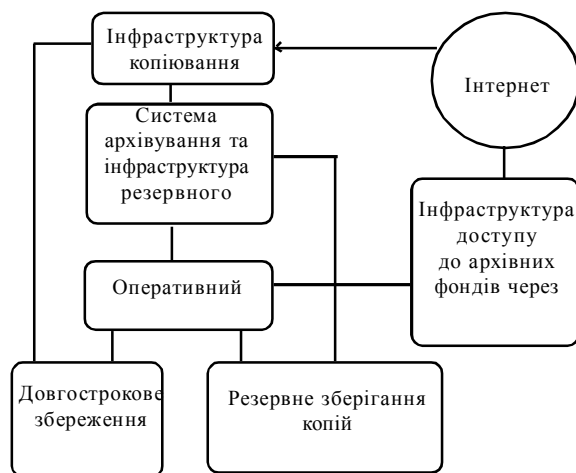
Кількість електронних документів щороку стрімко збільшується, а отже постає проблема збереження цих документів, зокрема тих, що утворюються у державних органах влади, установах та організаціях.

Практично всі органи влади та державні установи здійснюють архівне зберігання своїх електронних документів. Автоматизація архівного зберігання документів виникла та розвивалась практично одночасно з розвитком техніки, яка придатна для цієї мети. Сучасною тенденцією розвитку систем електронного зберігання документів є інтеграція в кооперативні системи електронного документообігу, системи управління підприємством тощо. У зв'язку з цим виділимо два напрями в реалізації архівних систем:

- системи, які є частиною системи електронного документообігу та приймають електронні документи на зберігання безпосередньо від неї;
- системи, які наповнюють архівний фонд підприємства за рахунок ретроконверсії, тобто перетворення паперового відомчого архіву на електронний відомчий архів.

Актуальність цієї проблеми зумовлена необхідністю розв'язання проблем постійного, тривалого (понад 10 років) зберігання електронних документів, що так стрімко накопичуються при постійному удосконаленні інформаційних технологій та систем на державних підприємствах та в установах, а також спрощенням процедури забезпечення доступу до них. Наведемо короткий огляд програмних продуктів, призначених для систем зберігання електронних документів, та проаналізуємо сучасний стан цієї проблеми в Україні.

Система архівного зберігання обов'язково має включати такі підсистеми, як стрічкові або дискові бібліотеки; спеціалізовану інфраструктуру доступу серверів до пристроїв зберігання даних; програмне забезпечення управління даними, які зберігаються; систему управління якістю сервісу та централізовану систему резервного копіювання та відновлення. Приклад блок-системи зберігання ресурсів Інтернету наведений на рисунку.

Концептуально-функціональна блок-схема копіювання та довгострокового (архівного) зберігання ресурсів Інтернету

Коротко проаналізуємо найбільш перспективні та поширені в світі пакети програмного забезпечення управління даними.

«Саперіон». За аналітичним звітом «Магічний квадрант» у 2008 р. авторитетного агентства Gartner, Inc., система «Саперіон» входить у перелік провідних світових платформ для Enterprise Content Management (ECM) – комплексного, повнофункціонального управління всім контентом підприємства. Система «Саперіон», спочатку побудована як система електронного архіву документів, за рахунок подальшого розвитку функціональних можливостей забезпечує комплексну побудову вертикальних рішень класу HSM (Hierarchical Storage Management – Управління ієрархічним сховищем), яка зберігає усі свої ключові переваги щодо надійності та безпеки архівації і зберігання.

Компанія Sapeiron AG (Берлін / Цюрих) постачає нову версію 5.7 своєї системи управління даними (СУД). Кожна версія такої системи має більше 20 компонентів програмного забезпечення. Кожний компонент має своє призначення та виконує функцію, належну тільки їй. При виборі програмного продукту СУД ціна буде залежати від реальних завдань підрозділів архівного зберігання державних підприємств та установ. Зі збільшенням функцій системи збільшується і кількість компонентів системи, яка бере участь у життєвому циклі архівних електронних документів, при цьому і відповідно збільшується ціна програмного продукту.

Система може застосовуватися як типове рішення для автоматизації архівної діяльності в державних установах та органах влади з великими об'ємами архівної інформації та поточного документообігу.

Архітектура системи передбачає такі функціональні пристрої:

- сервер баз даних;
- документ-сервер (може імпортувати до двох мільйонів документів в годину);
- брокер-сервер (швидкість оброблення запитів в останній версії збільшена в 10 разів);
- мережевий файл-сервер;
- документ-сервер роботизованої MO/CD/DVD/UDO-бібліотеки;
- документ-сервер резервної копії;
- Web-Internet Gateway server;
- DocFlow server;
- спеціалізоване робоче місце сканування.

Основні характеристики системи «Саперіон»:

- Масштабованість.
- Гарантії збереження документів.
- Інтеграція.
- Модульність.
- Простота експлуатації.

Переваги. «Саперіон» відповідає усім вимогам зі створення електронних інформаційних ресурсів, ефективному керуванню та зберігання документів:

- завантаження різних форматів та типів електронних документів з різних носіїв;
- надійне зберігання документів. Для зберігання бази даних використовується свій формат (мета-файл), який не можна прочитати або змінити ззовні;

- неможливість вилучення (документ виключається тільки із доступу);
- неможливість зміни (завжди створюється нова версія документа);
- пряме управління обладнанням зберігання (Jukebox, HDD, RAID і т. п.);
- підтримка більшості моделей промислових та офісних сканерів;
- регламентація прав доступу;
- моніторинг системи.

По всьому світу «Саперіон» працює в більше ніж 7 тис. організаціях на 150 тис. клієнтських місцях одночасно. За рубежом система успішно впроваджена в державних структурах, відомих корпораціях, у банках та на підприємствах. У Росії система «Саперіон» впроваджена в більше ніж 50 державних установах [1]. В Україні – в одній.

Недоліки. Система «Саперіон» підтримує роботу документ-сервера роботизованої MO/CD/DVD/UDO-бібліотеки, але не підтримує бібліотеки на стрічкових картриджах. Стрічки формату LTO фірми Fujifilm (штаб-квартира знаходиться в Німеччині) для довгострокового зберігання інформації користуються популярністю і дедалі більше витісняють оптичні диски. Це сталося тому, що ціна і енергоспоживання зменшуються за весь період зберігання. За даними фірми IDC (Японія), 10 років зберігання певної кількості інформації у системах зберігання даних з носіями на оптичних дисках ціна вартує \$ 6 350 950, а на стрічкових – \$ 946 405. За розрахунками, доцільно на початку життєвого циклу електронного документа зберігати його в оперативному архіві на оптичних дисках у той проміжок часу, коли до нього йде часте звернення. Коли з часом звернення до документа відбувається рідше, його копіюють на стрічку і, за технічними вимогами до цих стрічок, зберігають зазначений термін.

На сьогодні найбільшим попитом користуються стрічкові картриджі LTO4 Ultrium Fujifilm, а з 2010 року на ринок вийде формат LTO5 стрічкового картриджа. Вся довідкова інформація – на сайті www.ultrium.lto.com. Строк зберігання інформації на стрічках теоретично становить 30 років. Фірмою Fujifilm проводилось тестування стрічки протягом 18 років, і за цей час стрічка не втратила свої технічні характеристики. Про це повідомив Манфред Гінкельманн – технічний менеджер європейського офісу фірми Fujifilm Recording Media – на семінарі Storage Academy, проведеному фірмою «Юстар» у червні 2009 року. Фірма Fujifilm створена в 1934 році, має 227 філіалів по всьому світу. Консолідований прибуток у 2008 році склав 21,2 млрд доларів. ІТ-рішення в її діяльності становлять 39 %. Тому є підстава довіряти її статистичним даним.

Qstar HSM. Програмне забезпечення Qstar HSM є продуктом компанії Qstar Technologies (США) і належить до класу HSM. Вирішує завдання

дзеркалювання, міграції даних, забезпечення безпеки і безліч інших, пов'язаних з архівним зберіганням. Компанія з 1995 року є одним із лідерів ринку систем HSM (на думку Глена Макдермеда – аналітика консультативного центру Gartner Group Inc, Стамфорд, шт. Коннектикут).

За допомогою QStar HSM здійснюється переміщення даних через кеш жорстких носіїв на оптичні носії. QStar HSM забезпечує роботу з багаторівневою структурою архіву, що дає змогу надійно зберігати велику частину інформаційних ресурсів підприємства на зовнішніх носіях та отримати швидкий доступ до даних завдяки кеш. QStar HSM – багатофункціональний програмний продукт, тому архівне рішення, що лежить в його основі, може бути різної конфігурації – відповідно до вимог підприємства чи компанії.

QStar HSM забезпечує велику продуктивність і збереження даних при роботі з інформаційними ресурсами підприємства. Тисячі впроваджень по всьому світові і підтримка широкого спектра архівних платформ – головна конкурентна перевага продукту.

Основні функції QStar HSM:

* представлення у вигляді єдиного логічного диску (мережевого ресурсу);

- * автоматична міграція даних;
- * кешування передачі даних;
- * архівування за розкладом;
- * забезпечення безпеки даних;
- * універсальність носіїв;
- * копіювання дисків / стрічки;
- * ущільнення даних;
- * управління сховищем в офлайновому режимі.

Основні характеристики системи QStar:

Об'єм архіву – від 650 МБ до петабайтів.

Робота з різними носіями UDO, BD, DVD і CD в одному архівному рішенні.

Програмне забезпечення QStar працює на усіх поширених серверних платформах (Windows, UNIX, Linux).

При виборі системи QStar HSM необхідно враховувати її простоту використання, надійність середовища зберігання, швидкість передання даних від їх джерела до системи резервного копіювання. Система керування даними дає змогу уніфікувати роботу з файлами і використовувати в межах підприємства єдиний користувацький інтерфейс [2].

Недоліки для систем. Нарощування багатфункціональності в системах управління даними веде до значного збільшення об'ємів пакетів програмного забезпечення, складності управління ними та високі ціни, тому ряд користувачів, під час нинішньої економічної кризи, можуть відмовитися від придбання таких комплексних програмних продуктів, навіть незважаючи на дуже зручний користувацький інтерфейс.

«АРХИВНОЕ ДЕЛО». При виборі програмного продукту для архівних підрозділів державних підприємств та установ керуються вимогами зберігання електронних документів відповідно до чинного законодавства. Російська компанія «Електронні офісні системи» (ЕОС) на ринок зберігання даних представила «АРХИВНОЕ ДЕЛО» – програмний продукт, що реалізує функції архіву організації, а також функції служб діловодства щодо формування та оформлення справ.

Основні функції системи.

Підтримка діяльності служб ДООУ організації:

- * складання номенклатури справ;
- * оперативне зберігання справ;
- * підготовка справ для передання на архівне зберігання.

Підтримка діяльності архіву організації.

Уведення документів у систему:

- * реєстрація справ і документів – створення архівних реєстраційних карток (АРК) справ і документів;
  - * приймання виконаних документів із системи «ДЕЛО» або будь-якої іншої системи автоматизації діловодства для формування й оформлення справ;
  - * формування (систематизація документів усередині справи) і оформлення справ (одиниць архівного зберігання);
  - * можливість надбудовувати систему класифікації справ і документів в архіві;
  - * можливість роботи з електронними образами (файлами) документів;
  - * використання технології потокового сканування документів для перекладу паперового архівного фонду в електронний вигляд, підтримуваний системою;
  - * топографування сховища документного архівного фонду.
- Автоматизована підготовка номенклатури справ:
- * створення номенклатурних заголовків справ відповідно до схеми класифікації, визначеної для кожного фонду;
  - * групування справ у межах фонду, використання схеми, що надбудовує для кожного фонду, систематизації справ. Підтримується можливість систематизації справ усередині фонду з обліком наступних класифікаційних

ознак: хронологічно-структурного, тематичного, функціонального, галузевого, предметно-запитального.

Облік і контроль руху справ:

- * ведення карти – заступника на видані справи.

Експертиза цінності документів:

- * відбір документів на державне зберігання;
- * контроль строків їхнього зберігання;
- * виділення справ до знищення.

Пошук справ і документів в архіві.

Вимоги до серверної частини визначаються вибраною платформою (Windows 2000 Server / Windows 2003 Server), вимогами СУБД ORACLE 9i (версії 9.2.0.4 і наступні) або MS SQL Server 2000 (SP4), очікуваною кількістю користувачів системи «АРХИВНОЕ ДЕЛО», документообігом установи. Мінімальна стартова конфігурація, розрахована на 10 користувачів, передбачає установку усіх компонентів на один сервер.

Переваги. Система «АРХИВНОЕ ДЕЛО» дає змогу вирішити завдання зі створення архівів, які потребують автоматизації процесів управління відомчим архівом відповідно до правил та норм чинного законодавства, а також електронних сховищ документів, які забезпечують надійне зберігання документів та оперативний доступ до них. На думку фахівців Росархіву, перевагою системи «АРХИВНОЕ ДЕЛО» є її побудова, заснована на чинній законодавчо- і нормативно-правовій базі з діловодства та архівної справи, а також на традиційних правилах роботи російських архівів.

APS-Документообіг. Останнім часом для електронних архівів пропонуються продукти, які добре інтегровані в інші системи (системи управління підприємством, системи документообігу та інші). На українському ринку компанія ЗАО «Аркада» та НВП «Промсофт» пропонує програмний продукт APS-Підприємство – автоматизовану процесингову систему, спрямовану на прискорення та підвищення якості процесів технічної підготовки виробництва на машинобудівних підприємствах. APS-Підприємство – масштабована система, що включає різні конфігурації. Одна з таких конфігурацій – «APS-Документообіг» [3]. APS-Документообіг забезпечує гнучкий підхід до організації структури архіву підприємства. Архів може мати багаторівневу побудову, яка визначається потребами підприємства, наприклад: архів відділу головного конструктора, робочий архів сектору, архів договірної відділу тощо. При цьому зберігається взаємозв'язок всього архіву підприємства в цілому. Архів є базою даних, у якій зберігаються документи та реквізити для їх ідентифікації, групування та пошуку.

Для кожного архіву можна визначити:

- * фізичне його розміщення на файлових серверах підприємства;
- * права доступу користувачів до документів цього архіву;
- * набір параметрів документів в архіві;
- * набір необхідних підписів та маршруту переміщення, які документ має отримати для того, щоб потрапити в архів чи отримати необхідний статус;

* різного типу реквізити для документів виробу. Наприклад, при виборі значення для реквізиту «Постачальники» відкривається таблиця з переліком підприємств-постачальників з бази даних підприємства, в якій відображаються всі необхідні реквізити постачальника: адреса, розрахунковий рахунок, контактні телефони тощо. Таким чином, забезпечується можливість консолідації в системі інформації із різних баз даних, які є на підприємстві.

APS-Документообіг:

- * підтримує різні типи документів: креслення, специфікації, текстові документи тощо. Для кожного типу документів передбачена можливість призначення програми перегляду та редагування документів даного типу;

- * підтримуються документи, які складаються з декількох файлів;

- * передбачає можливість реєстрації в архіві інформації про документи, виконані на паперових носіях.

APS-Документообіг дозволяє керувати правами доступу до документів; має можливість призначення права доступу користувачів до різних розділів архіву. Підтримуються різні види прав доступу до документів: права на перегляд, корегування, вилучення документів та ін. Окрім того, в системі ведеться журнал доступу до документів, в якому реєструється вся історія різних операцій користувачів з документом.

Для зберігання архівних копій документів використовуються так звані електронні сховища з документами – сегменти бази даних архіву, куди система поміщає запаковані стиснуті в декілька разів файли документів, які архівуються. Зі збільшенням кількості документів в архіві та постійно зростаючої потреби в дисковій пам'яті адміністратор системи має можливість створювати нові сховища документів як на файл-серверах підприємства, так і з використанням БД, яка функціонує у локальній мережі підприємства. Зберігання документів в електронних сховищах виключає можливість отримання доступу до документів поза межами системи.

APS-Документообіг підтримує всі стандартні функції систем такого класу:

- * планування та контроль термінів випуску інженерної документації;

- * пошук документів, вибірки, отримання звітів;

- * порівняння варіантів виробу, що випускається, за різними критеріями;

- * формування затребуваної звітної документації;

- * запуск використаних додатків для створення, редагування або перегляду документів із системи;

- * забезпечення віддаленого доступу до архіву із веб-браузерів;

- * швидке першочергове наповнення архіву за допомогою пакетної реєстрації креслень.

Для роботи системи необхідно мати СУБД Oracle 9i або вище, MS SQL Server 2000 і вище.

Прикладом впровадження є КНВП «Метанмаш» (м. Суми).

В опублікованому аналітиками IDC звіті «Worldwide Quarterly Storage Software Tracker» (11 вересня 2008 р.) вказується, що у світі росте ринок програмного забезпечення (ПЗ) для зберігання даних. За висновками аналітичних досліджень, лідером з продажу ПЗ є компанія EMC, за нею розмістились Symantec, IBM, NetApp, HP та CA [4].

EMC – єдина компанія в галузі зберігання даних, яка пропонує повний спектр заходів управління інформацією від платформ зберігання даних до програмного забезпечення та послуг.

EMC SourceOne. Навесні 2009 р. EMC (NYSE: EMC) випустила EMC SourceOne™ – це нова лінійка продуктів і рішень для архівування, розкриття інформації та забезпечення керування відповідно до вимог. Ці рішення допоможуть установам організувати централізоване управління різними видами неструктурованої інформації для застосування одноманітних принципів зберігання, вилучення та управління життєвим циклом інформації. Забезпечуючи відповідність галузевим правилам управління інформацією, а також можливість уникнути ризиків, пов'язаних з розкриттям інформації, рішення EMC SourceOne дає змогу заощадити понад 50 % на сукупній вартості володіння і забезпечити окупність всього за 12 місяців.

За оцінкою EMC, сукупна вартість володіння та тривалість окупності залежать від особливостей середовища клієнта. У сукупну вартість входять витрати на персонал, адміністративні витрати, вартість резервного копіювання та електронного пошуку інформації.

EMC SourceOne забезпечує інтегрований підхід до управління інформацією, використовуючи в якості фундаменту технологію архівування, розширену для ефективного управління інформацією функціями зберігання і видалення, а також повторюваним бізнес-процесом

розкриття інформації. На першому етапі EMC SourceOne забезпечить архівування електронної пошти. На другому етапі буде додано функціональну підтримку файлів, SharePoint, корпоративних додатків, XML та інших.

В основі EMC SourceOne лежить інноваційна архітектура нового покоління, яка вирізняється високою гнучкістю і відмовостійкістю. На підприємствах та установах середнього розміру рішення встановлюється на одному сервері, а для більших організацій передбачена можливість горизонтального масштабування. Модульна архітектура EMC SourceOne дає змогу додавати у разі необхідності нові джерела змісту. Система підтримує динамічне додавання ресурсів для таких термінових завдань, як, наприклад, терміновий імпорт великої кількості файлів PST для виконання запиту на розкриття інформації.

Тексти, заархівовані і розташовані на зберігання в EMC SourceOne, повністю підтримують вихідні набори символів, включаючи й мультибайтові мови. Результати пошуку також видаються у вихідних наборах символів, а пошук виконується декількома європейськими і азійськими мовами.

У лінійку EMC SourceOne входять такі продукти: EMC SourceOne Email Management, EMC SourceOne Discovery Manager, EMC SourceOne Discovery Collector.

EMC SourceOne Email Management призначений для архівації електронної пошти з серверів Microsoft Exchange та IBM Lotus Notes / domino, а також повідомлень SMTP і миттєвих повідомлень – для підвищення ефективності систем електронної пошти і обміну миттєвими повідомленнями, скорочення витрат на створення, зберігання і резервне копіювання повідомлень і підвищення ефективності їх пошуку і відновлення. Продукт повністю забезпечує інтернаціональну підтримку, а його інтерфейс локалізовано шістьма мовами: французькою, італійською, німецькою, іспанською, японською та спрощеною китайською.

EMC SourceOne Discovery Manager забезпечує високооб'ємний пошук і вибірку з повідомлень електронної пошти, що архівується за допомогою SourceOne Email Management. Продукт дозволяє у найкоротші строки знаходити, зберігати, відбирати і надавати повідомлення електронної пошти у відповідь на юридичні або регулятивні запити. Discovery Manager заснований на юридичній або кейс-метафорі і забезпечує захищений авторизований доступ для розслідування, обґрунтований відбір результатів пошуку. Продукт повністю забезпечує інтернаціональну підтримку, а його інтерфейс локалізовано чотирма мовами: французькою, італійською, німецькою, іспанською.

EMC SourceOne Discovery Collector — це набір допоміжних додатків, розроблених партнерами EMC, які автоматизують ідентифікацію, збирання, зберігання та управління неструктурованою інформацією, яка зберігається на різних носіях, включаючи настільні комп'ютери, ноутбуки, загальні файлові системи CIFS та мережеві файлові системи NFS, мережі зберігання даних NAS, сервери Microsoft Exchange і SharePoint та інші.

Впровадження. Американська компанія Access Intelligence надає інформаційні та маркетингові послуги підприємствам енергетики, хімічної промисловості, оборони, аерокосмічній та комунікаційній галузям. Компанія впровадила EMC SourceOne з метою мінімізації розміру сховища інформації та для виконання нормативних вимог в галузі управління кадрами [5].

Переваги EMC SourceOne Email Management. Для управління життєвим циклом повідомлень спрощується робота із застарілою електронною поштою в системах Exchange за рахунок їх оперативного зберігання на відповідному рівні збереження. Прозорі умови роботи користувачів – можливість доступу користувачів до архівованих повідомлень із Exchange та з мобільних пристроїв.

Microsoft Share Point Portal Server. Відома американська компанія Microsoft пропонує програмний продукт Microsoft Share Point Portal Server [6]. Система автоматизації архівної справи, яка входить до складу програмного комплексу, дає змогу побудувати юридично коректну систему зберігання документів на цій високонадійній та масштабованій платформі. Окрім автоматизації процесів архівного зберігання документів система забезпечує інтеграцію програмного забезпечення архіву в систему автоматизації документообігу та діловодства.

Microsoft Office SharePoint Server 2007 є однією з останніх версій цього продукту. В березні 2008 року на конференції Microsoft SharePoint 2008 в м. Сіетл, США, Білл Гейтс, голова правління корпорації Microsoft, повідомив про зростання популярності та збільшення продажу Microsoft Office SharePoint Server 2007: тільки в 2007 році по всьому світу було продано понад 100 млн ліцензій.

Microsoft Office SharePoint Server 2007 призначений для створення гнучкої, багаторівневої системи зберігання, пошуку та спільного використання корпоративних даних. Інтелектуальні інструменти, що використовуються в продукті, забезпечують централізований доступ до ключової інформації та розподілене використання файлових серверів, баз даних, загальних каталогів, Інтернет / інтранет-сайтів та веб-сайтів на базі SharePoint Services, які входять в Microsoft Windows Server 2003. Ключова

перевага платформи Microsoft SharePoint Services / Microsoft SharePoint Server – широкі можливості розроблення гнучких масштабованих корпоративних додатків, які вирішують ті чи інші завдання автоматизації офісної діяльності. Ці додатки є простими в установленні та обслуговуванні, легко модернізуються, не потребують великих початкових вкладень та можуть розвиватися зі зростанням вимог замовника і нарощувати потужності технологічної бази – від мінімального варіанту Microsoft Windows Server 2003+Microsoft Office 2007 до найбільш потужного функціонального набору рішень, який пропонується Microsoft Windows Server 2003+Microsoft Office 2007 Pro+Microsoft Office SharePoint Server+Microsoft SQL Server.

Office SharePoint Server 2007 побудований на платформі Windows SharePoint Services і дає змогу організаціям об'єднати існуючі бізнес-процеси з додатками, що використовуються. Технологія Microsoft Windows SharePoint Services входить до складу Microsoft Windows Server 2003 і призначена для організації у спільній роботі у веб-орієнтованих робочих просторах.

Основні можливості Microsoft Office SharePoint Server.

Масштабоване корпоративне рішення:

- * Пошук інформації.
- * Централізований доступ до даних.
- * Швидкодіюча індексація. Для прискорення пошуку система виконує індексування файлів, веб-серверів, загальнодоступних каталогів Microsoft Exchange Server, серверів Lotus Notes та віддалених серверів.

- * Гнучка розподілена архітектура.

- * Цільовий доступ до даних.

- * Потужність споживання. Базовий набір для роботи – Windows Server і Office 2007, для підвищення функціональних можливостей можуть бути додаткові компоненти в різному наборі: Microsoft Office SharePoint Designer 2007 (раніше – FrontPage), InfoPath 2007, SQL Server 2005.

- * Інтеграція різнорідних інформаційних систем. Office SharePoint Server 2007 на базі єдиної інтегрованої платформи підтримує виконання корпоративних додатків в інтрамережі, екстрамережі та в Інтернеті.

- * Спрощення розгортання, управління і системного адміністрування. В новій версії особливу увагу приділено простоті розгортання веб-ферми, розміщенню нових даних на вузлах і управлінню синхронізацією сторінок.

- * Інтегроване управління інформацією. Office SharePoint Server 2007 тісно інтегрований зі звичними додатками та веб-браузерами, що забезпечують зручність у роботі користувачів з інформацією.

- * Інтеграція з Office і Windows.

- * Реєстрація і видалення документів.

- * Профілізація документів.

- * Спільна робота з документами.

- * Повний життєвий цикл документа. Система підтримує усі стадії створення і редагування документів: складання проекту, перевірку, рецензування, редагування і публікацію.

- * Зручність управління контентом.

- * Документообіг.

- * Збирання інформації через електронні форми. Наприклад, вбудовані правила перевірки введених даних дають змогу збирати найбільш повні та точні дані, які потім можуть бути інтегровані в систему підприємства, установи чи компанії, та інше.

- * Аналітика.

- * Контроль роботи з документами за допомогою розширених засобів управління доступом.

- * Автономна робота.

Технологічні компоненти. SharePoint Server використовує ключові технології компанії Microsoft: Windows, Framework, Office, Microsoft Internet Explorer, Microsoft Exchange Store, Microsoft Search Service та інші.

Сайт порталу. При установці SharePoint Server автоматично створюється сайт порталу, який забезпечує користувачам централізований доступ до даних.

Переваги. Впровадження Microsoft SharePoint Portal Server додає підвищення керованості підприємством та скорочує непродуктивні витрати. Це можливо досягти за рахунок створення фактично єдиного інформаційного простору (корпоративного порталу), котрий оптимізує комунікації між співробітниками, сприяє автоматизації документообігу, спрощує доступ до необхідної інформації, що особливо актуально для територіально поділених підприємств з розгалуженою організаційною структурою.

Чимале значення має і той факт, що рішення Microsoft Sharepoint Portal Server спрямоване на дотримання вимог закону Sarbanes-oxley Act (SOX). Впровадження систем відповідності, встановлених законом Sarbanes-oxley Act (SOX), які фактично вже стали міжнародним стандартом корпоративного управління, дає змогу підприємству вийти на якісно новий, вищий рівень.

Впровадження. Програмний продукт Microsoft SharePoint Portal Server впровадили компанії середнього і великого бізнесу різних галузей,

ут. ч. територіально поділені холдинги. Серед них: IKEA, Toyota, Nestle, Coca Cola, ТНК ВР, ІФД Капітал, МЕРТ, РОСНО та ін.

Висновки

На сьогодні до найбільш поширених програмних продуктів, що обслуговують архівне зберігання електронних документів та є найбільш функціональними, належать Qstar HSM компанії Qstar Technologies (США) та «Саперіон» німецької компанії Saperion AG (Берлін / Цюрих). Головна перевага цих програмних продуктів полягає у тому, що вони розроблені з урахуванням вимог архівного зберігання документів. До недоліків системи слід віднести його високу вартість. В Україні не створена цілісна система нормативно-методичного забезпечення процесів архівного зберігання електронних документів, гармонізована з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства. Єдиної тенденції ведення електронних архівів відомчих державних підприємств та установ немає. Тому програмні продукти Qstar HSM та «Саперіон» не знайшли застосування в архівних підрозділах державних установ та підприємств, окрім того вони занадто дорогі. В Україні лише Геоінформ та низка комерційних банків використовують програмний продукт «Саперіон», де і накопичується досвід роботи.

Організуються електронні архіви залежно від завдань архіву зі зберігання даних та економічних можливостей тієї чи іншої установи. Найчастіше зберігають дані на жорстких дисках, використовуючи поширені програмні продукти, зберігаючи копії на стрічках, оптичних дисках, дисках, виготовлених за технологією UDO (Центральний державний електронний архів України, архівні підрозділи УкрІНТЕІ, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київської та Кримської лазерної обсерваторії, Гідрометеорологічного центру та інші).

Список використаних джерел

1. Система управления электронным архивом САПЕРИОН. – Режим доступа: <http://saperion.ru/vnedren.htm>
2. Что же делать с данными? – Режим доступа: http://my.online.ru/it/press/cwm/37_95/park.htm.
3. http://www.arcada.com.ua/infot/po/doc/aps_doc.html.
4. Хранение данных приносит вендорам высокие доходы. – Режим доступа: <http://itware.com.ua/news/21554/r220106/>.
5. <http://russia.emc.com/about/news/press/2009/20090402-01.htm>.
6. Компьютерное обозрение. – Режим доступа: <http://ko-online.com.ua/node/42055>.

УДК 004.338

Анатолій Стеценко,

мол. наук. співробітник ІППІ НАН України

ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМ ДОВГОСТРОКОВОГО ЗБЕРІГАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто тенденції та перспективи світового ринку систем довгострокового зберігання даних в електронному вигляді. Запропоновано підходи до створення систем довгострокового зберігання даних, що забезпечують можливості дотримання правових норм архівного зберігання електронних документів.

Ключові слова: довгострокове зберігання даних, електронне сховище, електронний архів, оптичні диски, оптичні технології.

Вступ. Швидкий розвиток та впровадження перспективних технічних рішень архівного зберігання документів, що проводяться в широких масштабах в країні, потребують постійного проведення детального аналізу всіх зовнішніх вимог і наявних на даний час технологій, а також врахування тенденцій та перспектив розвитку світового ринку систем довгострокового зберігання інформації в електронному вигляді.

Дані в електронній формі, зберігаючись відповідно до чинних правил, мають бути завжди доступні, незважаючи на те що їхні обсяги невпинно зростають. Усе більшого значення набуває адаптація опрацювання, зберігання й архівування даних до чинних законів та інших нормативно-правових актів держави. Ще один аспект стосовно до сховищ довгострокового зберігання електронних даних – необхідність враховувати значні витрати часу і ресурсів на процеси відновлення даних після аварії, навіть якщо технології та системи зберігання налагоджені відповідним чином.

На цьому тлі знайти оптимальну стратегію можна лише аналізуючи зовнішні вимоги в країні до зберігання даних, наявні на даний час перспективні інформаційні технології, а також враховуючи тенденції та перспективи розвитку світового ринку систем зберігання.

У роботі розглянуто тенденції та перспективи світового ринку систем довгострокового зберігання даних в електронному вигляді. Запропоновано підходи стосовно функціональності, інформаційної безпеки, створення

резервних копій для забезпечення можливості дотримання правових норм архівного зберігання електронних документів.

Зростання ролі відповідності правовим нормам для електронних сховищ даних. У більшості європейських країн і США необхідність архівного зберігання важливої для бізнесу інформації закріплена на законодавчому рівні. У світі прийнято біля 25 тис. директив з даної проблематики. У США, приміром, на витрати, пов'язані із забезпеченням відповідності законодавству, необхідно виділяти біля однієї тисячної частки щорічного обігу коштів. У фахових колах виходять із того, що щорічне збільшення витрат на перетворення, спрямовані на дотримання правових норм, становитиме від 16 до 18 % [1].

В Україні при використанні електронних сховищ даних керуються законами України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про національну програму інформатизації», «Про концепцію національної програми інформатизації»; указами та розпорядженнями Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави»; наказами та постановами Кабінету Міністрів України, Державного комітету архівів України; низкою нормативно-правових актів з питань архівної справи та інформатизації, а також Положенням державної установи «Центральний державний електронний архів України» [2].

Розширення функціональності технічних рішень систем довгострокового зберігання інформації. Дедалі більшої актуальності набуває використання архівних рішень у різноманітних системних середовищах. Перспективна система електронного сховища відіграє роль платформи, що об'єднує розрізнені додатки в єдину корпоративну інформаційну систему.

Інтеграція з ERP-системою об'єднує розрізнені додатки і процеси в єдину корпоративну інформаційну систему: документообіг, керування ресурсами підприємства (ERP), опрацювання копій паперових документів, оцифровування, зберігання документів і даних. Таким чином реалізується можливість організувати ефективну взаємодію між структурними підрозділами (відділами і філіями) підприємства.

Дотримання відкритих стандартів забезпечує легкість і надійність безшовної інтеграції системи архівного зберігання з поширеними системами керування підприємством, а також із різнофункціональними додатками і корпоративними системами, як-от: системи керування підприємством (SAP R3, Navision, Axapta і ін.), системи документообігу (Справа, БОСС-Референт, Lotus Notes, StaffWare і ін.), інженерна і

конструкторська графіка (AutoCAD, Microstation і ін.), офісні додатки Windows (MS Office і ін.). Завдяки цьому документи можуть бути доступні з будь-якого додатка – користувач працює у рамках звичного інтерфейсу.

Використані в технічних рішеннях сучасного сховища програмно-апаратні засоби забезпечують таку функціональність:

- Організація інтелектуального керування сховищем даних та зберігання даних на енергонезалежних носіях. Пряме керування архівними накопичувачами CD / DVD / BD, що безпосередньо задіяні в технологічних процесах зі зберігання й експлуатації інформаційного ресурсу.

- Застосування СКБД для керування індексною базою (MS SQL 7.0, Oracle 8, Informix, DB2 і т. п.).

- Наявність функції автоматичної конвертації різноманітних форматів файлів додатків (pdf, txt, gif, doc, rtf) в універсальний формат, придатний для доступу до документів на робочих станціях, укомплектованих типовими засобами перегляду.

- Забезпечення архівування і роботи з архівними документами за допомогою мережі Інтернет. Доступ до документів надається через веб-браузер, з різних платформ (MAC, UNIX, MS Windows), через html-клієнт, що реалізує функції пошуку архівування та моделювання документообігу.

Створення та зберігання резервних копій документів. Сучасні технічні рішення СДЗІ здатні забезпечувати доступність та надійність зберігання шляхом застосування мереж зберігання даних, яким притаманні такі технологічні характеристики корпоративного рівня, як віртуалізація, реплікація, snapshot, міroring, back-up даних.

Подібну типову платформу мережі довгострокового зберігання даних можна представити як трирівневу IT-інфраструктуру, що включає рівні комутації, сервісів і сховищ. Рівень комутації включає в себе адаптери шини хосту та SAN- контролери і зв'язує хости і сховища за протоколом FC або iSCSI. Цей рівень забезпечує варіантність шляхів доступу до даних у рамках мережі зберігання, що дає змогу досягнути високої доступності даних незалежно від збою в одному з каналів передачі даних. Крім цього, у разі потреби можливе створення балансу навантаження, тобто одночасне використання двох або більше альтернативних шляхів у мережі передання даних, що дає змогу добитися необхідного рівня пропускної спроможності і забезпечити більш рівномірне навантаження каналів передання даних.

Рівень сервісів забезпечує дублювання даних у вигляді створення повної копії робочого тому, snapshot, реплікації, синхронного або асинхронного міroringу і back-up на стрічку і / або диск через FC або iSCSI.

Рівень сховищ представляє собою дискові і стрічкові чи оптичні

накопичувачі, що поставляються провідними світовими виробниками (IBM, HP, EMC, Overland, Plasmon та ін.).

Автозавантажувачі оптичних дисків призначені для довгострокового архівного зберігання масивів даних підприємства. Найбільш досконалі рішення, наприклад робототехнічні системи, підтримують надщільний оптичний формат (Ultra Density Optical, UDO), а також сучасні дисководи за технологією Blu-Ray (BD), де для запису даних застосовується синій промінь лазера. Також пропонуються моделі, що підтримують більш ранні оптичні технології – магнітооптичний формат (Magnetooptical, MO) і фахові диски для зберігання даних (Professional Disc for Data – PDD).

Застосування архівних накопичувачів в інфраструктурі СДЗІ – стрічкових та оптичних бібліотек нового покоління. Тривале, довгострокове, надійне зберігання даних потребує застосування зовнішніх архівних накопичувачів для створення резервних копій електронних документів та архівних ресурсів зі швидким довільним доступом до даних.

На сьогодні найбільш вживаним носієм для створення резервних копій для електронних сховищ є магнітна стрічка, характеристики якої продовжують постійно покращуватись. Стрічковий накопичувач IBM TS1130 корпоративного класу забезпечує ємність картриджа з даними без ущільнення в 1 Тбайт і високу швидкодію при резервному копіюванні. Стрічкова бібліотека TS3500 із стійкою для картриджів високої щільності спроможна зберігати до одного петабайта неущільнених даних. Магнітна стрічка характеризується високою щільністю запису при помірній вартості, але вона практично не придатна для створення активних архівів (архівних ресурсів зі швидким довільним доступом до даних), оскільки процес пошуку записів на ній занадто тривалий.

При виборі технічних рішень зберігання архівних ресурсів зі швидким довільним доступом до даних оптичні технології UDO, DVD, BD найбільшою мірою забезпечують виконання вимог, що висуваються до сховища, включаючи такі параметри, як висока надійність і тривалість зберігання, автентичність і незмінюваність даних, швидкий довільний доступ до даних, висока ємність носіїв, можливість розширення.

Популярність технології UDO (широкий спектр пропозицій виробників і постачальників продуктів, можливість записати на один картридж 30 Гбайт інформації, строк зберігання інформації – 50 років) давала підстави стверджувати, що автозавантажувачі оптичних дисків UDO з часом зможуть стати стандартом у галузі оптичного архівування даних. Так, модель SER JB4U/22-X німецької компанії SER Storage Technology GmbH має об'єм зберігання 660 Гбайт, а ціна при 22 слотах – від 6700 євро і вище.

Серед рішень старшого класу (з об'ємом пам'яті до 150 Тбайт) варто назвати модель JB6/300, що забезпечує об'єм зберігання 66 Тбайт.

Наприкінці 2006 року консорціум INSIC (Information Storage Industry Consortium), що об'єднує головних виробників і дослідницькі центри з технологій зберігання даних, представив перспективи розвитку архівних накопичувачів на найближчі 5–10 років. У цьому огляді основну роль було відведено новому поколінню оптичних бібліотек, що використовують носії Blu-ray.

На думку експертів, широкі перспективи технології «блакитного лазера» полягають у такому. Насамперед це універсальність: Blu-ray прийнята як кращий архівний носій в основних секторах ІТ-індустрії, а також у таких специфічних галузях, як радіо- і телемовлення, медицина, охорона правопорядку, видавнича справа і багатьох інших. Довговічність BD (більше 50 років), їх ємність (50ГБ, у перспективі до 200ГБ) і швидкісні характеристики (від 9 МБ/с) дозволяють цим дискам забезпечити створення унікальних за конкурентоспроможністю систем архівування. Дисководи Blu-ray сумісні для читання / запису з носіями CD / DVD, підтримуються файловою системою UDF. Технологія «блакитного лазера» підтримується всіма основними виробниками дисководів і носіїв. Завдяки цьому диски BD мають всі передумови стати стандартом архівних носіїв, оскільки інші типи (жорсткі диски, магнітні стрічки) не відповідають повною мірою вимогам нормативних документів зі створення електронних архівів [3].

Очікується, що у 2010 р. обсяг Blu-ray-ринку досягне \$ 451 млн. У довгостроковій перспективі, що поширюється на строк після 2012 року, за прогнозами аналітиків, очікується, що диски Blu-ray вперше перевершать за обсягами продажу DVD. Ринок Blu-ray-дисків за цей час зросте у 36,5 разів, і до 2012 р. становитиме \$ 9,5 млрд [3].

Підвищення вимог до інформаційної безпеки, використання цифрового електронного підпису. Для забезпечення відповідності підвищеним вимогам інформаційної безпеки, захисту інформації і керування доступом запроваджуються та вдосконалюються такі можливості в системах електронних сховищ:

- Зберігання документів, у тому числі і їхніх копій, у вигляді закодованого мета-файлу, що виключає можливість несанкціонованого копіювання і використання інформації.
- Використання вмонтованої системи кодування (128 bit) усіх архівних даних, включаючи електронні копії документів.
- Можливість інтеграції у систему додаткових спеціальних засобів

захисту даних і аутентифікації користувачів, в тому числі і цифрового електронного підпису.

Дослідження методів збільшення строків зберігання цифрової інформації. Однією з найбільш суттєвих тенденцій у розвитку систем довгострокового зберігання цифрової інформації в архівній справі є збільшення строків зберігання шляхом створення та впровадження оптичних носіїв з більш тривалим часом використання. Для архівного зберігання цифрової інформації у державних і приватних фондах широко використовують оптичні носії. Але реальний термін використання існуючих оптичних носіїв становить 5–10 років, а в кращому випадку – 50 років для UDO та CD / DVD / BD зі спеціальним «твердим покриттям», що не відповідає повною мірою вимогам нормативних документів в Україні. Так в «Типовому положенні про архівний підрозділ» Держкомархіву України для записів актів громадянського стану, документів з особового складу, записів нотаріальних дій і судових справ встановлено граничні строки тимчасового зберігання документів у 75 років [4].

В ІПРІ НАН України досліджуються і розробляються технології довгострокового зберігання цифрової інформації. Співробітниками Інституту побудовано модель сигналу відтворення з оптичного носія з рельєфно-фазовим поданням даних, досліджено параметри інформаційного рельєфу для оптичних носіїв, де як підкладки оптичних носіїв використано високостабільні оптичні прозорі матеріали – селікатне та кварцове скло, ситал – і виготовлено носіїв для довгострокового зберігання даних у стандартному форматі компакт-дисків [5]. Дослідження показали, що створені в Інституті оптичні носії характеризуються значно кращими оптичними та механічними властивостями порівняно із стандартними полікарбонатними носіями і забезпечують строк служби носія протягом сотень років.

Висновки

1. Керування дотриманням правових норм для сховищ даних протягом останніх років набуває усе більшого значення. Інформація має опрацьовуватися, архівуватися і зберігатися відповідно до чинного законодавства та інших нормативних актів. Ринок пропонує програмно-апаратні засоби довгострокового зберігання даних, за допомогою яких можна задовольнити значну частину законодавчих вимог, але це потребує щорічного збільшення витрат на перетворення, що становить 16–18 % вартості утримання електронної архівної системи зберігання. Впроваджені раніше рішення можуть не відповідати запропонованим вимогам у повному обсязі.

2. Оскільки дедалі більшої актуальності набуває використання архівних рішень у різноманітних системних середовищах, перспективна система електронного сховища має виконувати функції об'єднувальної платформи, що об'єднує окремі застосування в єдину інформаційну систему.

Для задоволення законодавчих вимог щодо доступності та надійності зберігання даних важливим напрямом є застосування мереж, яким притаманні такі технологічні характеристики корпоративного рівня, як віртуалізація, реплікація, snapshot, мірорінг, back-up даних.

Використані в технічних рішеннях сучасного сховища довгострокового зберігання електронних даних програмно-апаратні засоби мають забезпечувати організацію інтелектуального керування сховищем даних та зберігання даних на енергонезалежних носіях; пряме керування архівними накопичувачами CD / DVD / BD, що безпосередньо задіяні в технологічних процесах зі зберігання й експлуатації інформаційного ресурсу; архівування і роботу з архівними документами в мережі Інтернет. В останньому разі доступ до документів може надаватись через веб-браузер, з різних платформ (MAC, UNIX, MS Windows).

3. Як носії для довгострокового зберігання електронних інформаційних ресурсів великих обсягів сьогодні найбільш масово використовуються магнітні стрічки та / або оптичні диски CD, DVD, BD, UDO – залежно від вимог доступу до архівних ресурсів (резервна архівна копія чи архівний ресурс зі швидким довільним доступом). На сьогодні найбільш вживаним носієм для створення резервних копій для електронних сховищ є магнітна стрічка, що характеризується високою щільністю запису при помірній вартості (стрічкова бібліотека IBM TS3500 зі стійкою для картриджів високої щільності спроможна зберігати петабайт нестиснених даних), але вона практично не придатна для створення активних архівів (архівних ресурсів зі швидким довільним доступом до даних), оскільки процес пошуку записів на ній занадто тривалий. При виборі технічних рішень активних архівів варто віддавати перевагу оптичним технологіям DVD, BD, UDO. Вони забезпечують виконання ряду основних вимог, що висуваються до сховища, включаючи такі параметри, як висока надійність і тривалість збереження (50 років), автентичність і незмінюваність даних, швидкий довільний доступ до даних, висока ємність оптичних бібліотек (SER JB6/300 з максимально укомплектованими магазинами спроможна зберігати 66 Тбайт даних), можливість розширення.

4. Щодо розвитку архівних накопичувачів на найближчі 5–10 років, то консорціум INSIC (Information Storage Industry Consortium), що об'єднує головних виробників і дослідницькі центри з технологій зберігання даних,

основну роль відводить новому поколінню оптичних бібліотек, що використовують носії Blu-ray. Довговічність BD (понад 50 років), їх ємність (50ГБ, у перспективі до 200ГБ), швидкісні характеристики (від 9 МБ/с) дають змогу цим дискам забезпечити створення унікальних за конкурентоспроможністю систем архівування. Дисководи Blu-ray сумісні за читанням / записом з носіями CD / DVD і мають всі передумови стати стандартом архівних носіїв.

5. Внесок у вдосконалення та розвиток носіїв для довгострокового архівного зберігання цифрових даних зроблено Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України. Співробітниками Інституту створено оптичний носій з підкладками із високостабільних оптичних прозорих матеріалів, що характеризуються значно кращими оптичними та механічними властивостями порівняно з існуючими полікарбонатними носіями і строком служби носія понад сто років.

Список використаних джерел

1. Хорст Витман, Юрген Гриммер. Хранение данных на перепутье. – <http://www.osp.ru/text/print/302/4269943.html>
2. Концепція функціонування Центрального державного електронного архіву України (Проект).
3. Будущее хранения информации – за Blu-ray. – http://ncm.ru/news/news_000.shtml
4. Типове положення про архівний підрозділ органу державної влади / Держкомархів України.
5. Горбов І. В. Вплив показника заломлення матеріалу підкладки на глибину інформаційного рельєфу оптичних носіїв // Реєстрація, зберігання і обробка даних. – 2009. – Т. 11. – № 1.

Розділ III

Бібліотечні колекції та зібрання, архівні фонди бібліотек у формуванні суспільства знань

Ігор Лосієвський,

зав. відділу ХДНБ ім. В. Г. Короленка,

д-р філол. наук

ПАСПОРТИЗАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ У СИСТЕМІ ОБЛІКОВО-ОХОРОННИХ ЗАХОДІВ

У статті розглянуті актуальні питання паспортизації бібліотечних колекцій і зібрань, зокрема призначення і функціональна роль паспорта як обліково-охоронного документа, уніфікація та певна варіативність його структури.

Ключові слова: паспортизація бібліотечних фондів, паспорт бібліотечної колекції, зібрання, пам'ятка друку, пам'ятка писемності.

У бібліотечній сфері є традиційний комплекс заходів і відповідних форм обліку, контролю за наявністю та фізичним станом фондів. До обов'язкових заходів належить ведення книг сумарного обліку, інвентарних книг, регулярні перевірки наявності та фізичного стану фондів – фронтальні й вибіркові, результати яких актуються. Заходи факультативної групи – ведення топографічних каталогів, дублюючих індикаторних систем тощо. Останнім часом поширюються дублюючі електронні форми обліку, що забезпечують здійснення заходів з оперативного контролю за переміщенням та використанням фондів.

Для основних бібліотечних облікових форм одиницями обліку є назва, примірник, річний комплект, підшивка ¹, однак рідко коли здійснюється облік колекцій і зібрань ² у складі бібліотечного фонду, що є суттєвим недоліком традиційної системи обліку, особливо коли йдеться про унікальні колекції, зібрання пам'яток писемності та друку.

У Російській державній бібліотеці (Москва), крім загальнобібліотечної облікової документації, тривалий час складались інвентарні книги окремих колекцій та зібрань. Колекційну належність пам'яток вказано і в основних облікових документах, але інвентарні книги колекцій і зібрань містять загальні дані по цих фондових комплексах, вихідні дані друків та інформацію про особливості кожного примірника, що «визначають його цінність...» ³. Це – один із небагатьох прикладів спеціалізованого обліку бібліотечних колекцій і зібрань (далі – БКЗ) до 1990-х рр., однак зауважимо: навряд чи інвентарна книга є відповідною формою такого обліку. Власне

інвентарні книги заповнюються у послідовності шифрів (інвентарних номерів), що надаються документам з нових надходжень, і лише у випадках одночасного надходження документного комплексу – основи нової бібліотечної колекції чи зібрання – реєстрація може йти у послідовності його складників, фіксуються межі даної колекції (зібрання). Так традиційно створюється єдина система інвентарного обліку фондів бібліотеки, відносно якої інші облікові системи є тією чи іншою мірою дублюючими.

Яку ж обліково-охоронну форму слід розглядати як найбільш придатну з точки зору відображення загальних даних з кожної БКЗ? У публікаціях вітчизняних бібліотекознавців і книгознавців останнім часом домінує пропозиція «вести описи або паспорти на колекції»⁴, а щодо колекцій книжкових пам'яток панівною є думка: такі паспорти «мають бути створені в кожній бібліотеці, це охоронна грамота даної частини фонду, необхідний обліковий документ, що засвідчує обсяг, склад, наповненість колекції чи зібрання, їх історію»⁵. Також простежується тенденція безпосередньо пов'язати завдання фронтальної паспортизації БКЗ з системою державної реєстрації: паспорт «одночасно структурується як рубрикатор реєстрового опису...»; «необхідно провести паспортизацію колекцій та зібрань, що мають бути включеними в ДРКН...»⁶.

У виданнях та публікаціях Л. В. Мухи, Н. І. Смаглової і Г. І. Солоїденко, Г. І. Ковальчук, Л. В. Лисенко⁷ обґрунтовано доцільність використання такої облікової форми у бібліотечній практиці, розглянуто можливі варіанти структури паспорта БКЗ, а у додатках до монографії Г. І. Ковальчук «Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах» (К., 2004) наведено зразок – «Паспорт колекції інкунабулів» НБУВ, а також визначення самого терміну: «Паспорт колекції (зібрання, фонду) – обліковий документ, у якому закріплені основні характеристики певного, як правило, історико-культурного зібрання, що в сукупності становить книжкову пам'ятку: повна назва колекції, її шифр, критерії відбору та історія створення (комплектування), походження примірників, обсяг зібрання, стан збереженості примірників, умови зберігання, введення примірників та зібрання в цілому в науковий обіг (існуючі каталоги та бібліографія публікацій) тощо»⁸.

Зазначимо, що запропоноване Г. І. Ковальчук термінологічне тлумачення цілком відповідає одному з двох значень слова паспорт у сучасній українській мові: «реєстраційне посвідчення, що містить основні відомості про яке-небудь підприємство, устаткування, прилад, предмет господарського вжитку і т. ін.»⁹. Зазвичай це документ з регламентованою структурою, чим він схожий на паспорт у першому значенні – «документ

встановленого зразка, що посвідчує особу власника, його громадянство»¹⁰. Отже, у обох значеннях паспорт – це, насамперед, реєстраційне посвідчення.

Немає сумнівів, що цей термін доцільно використовувати при створенні моделей та остаточному визначенні обліково-охоронного документа БКЗ поряд із деякими іншими (обліковий список, реєстраційний список, охоронний реєстр тощо). Для того, щоб виникла можливість його використання за основним призначенням – у обліково-охоронних заходах, – паспорт необхідно скласти як документ, що акумулює кваліфікаційні характеристики й усі основні ідентифікаційні ознаки колекції чи зібрання. Це можуть бути не лише текстові матеріали, як вважає більшість дослідників. З метою створення найкращих умов щодо вирішення завдань оперативної ідентифікації (з різних причин таких ситуацій чимало у житті бібліотеки) у паспорт особового зібрання корисним було б уміщення додаткового фотоматеріалу, наприклад, факсиміле найхарактерніших власницьких написів, екслібрисів тощо. Додатком до текстової частини паспорта колекції унікальних, особливо цінних книжкових пам'яток може стати розширений комплекс різноманітних фотоматеріалів, зокрема, тих, що фіксують фізичний стан примірників до реставрації.

Паспортизація визначається як перший етап облікової фондової роботи – на рівні колекцій та зібрань: паспорт БКЗ є «першим документом, що має бути створений у бібліотеці...»¹¹. Також паспорт містить наукову інформацію про бібліотечну колекцію чи зібрання, а її достовірність, точність і повнота – у межах, необхідних для того, щоб паспорт використовувався за призначенням, – залежать від ступеня вивченості історії та складу зареєстрованого у ньому фондового комплексу. Тут є суперечність, і хоча це усвідомлюється дослідниками, бракує конкретних суждень щодо можливості або принципової неможливості її подолання.

Теоретичне підґрунтя, завдання та етапи реконструкції БКЗ з метою їх паспортизації, розглянуті Л. В. Мухой¹², переконливо свідчать: точні, повні, науково обґрунтовані дані з історії та складу, основних характеристик колекції чи зібрання – результат масштабного комплексного дослідження; при паспортизації не можна обмежуватись початковими відомостями. Джерелами наукової інформації є результати обстеження кожної колекції (зібрання) *de visu*, матеріали та висновки бібліотекознавчих, книгознавчих та археографічних розвідок, комплексного дослідження-реконструкції. У бібліотечній практиці майже типовою є ситуація, коли відомості про колекції та зібрання ще не введено в науковий обіг, спеціальних досліджень складу та історії їх формування немає і до паспортів БКЗ потрапляють лише

вибіркові загальні дані – кількісні та деякі якісні характеристики.

Зрозуміло, що і у такому вигляді цей обліковий документ певною мірою «працює» в обліково-охоронній системі бібліотеки. Складати паспорти БКЗ, тобто вносити елементи спеціалізації у облікову роботу з колекціями та зібраннями, треба не чекаючи результатів відповідних комплексних досліджень, до чого закликають й автори цитованих публікацій. Однак подібні облікові документи потребують подальшого корегування і майже переробки, коли результати таких досліджень дозволять внести до паспортів уточнену і нову інформацію.

Отже, передбачаючи цю модифікацію паспортів БКЗ, необхідно відобразити у внутрішньобібліотечних регламентах, по-перше, статус паспорта у першій редакції – тимчасового, по-друге, характер його співвідношення як первісного обліково-охоронного документа з новими редакціями, серед яких вже друга редакція може стати остаточною (якщо колекція не розширюється), що є підставою затвердити паспорт як постійний обліково-охоронний документ.

Можна погодитися з тим, що вже попередні результати обстеження БКЗ (за термінологією Л. В. Мухи – попередньої реконструкції з метою їх паспортизації) доцільно внести до паспортів згідно з рубриками майбутнього опису у Державному реєстрі, однак дані про бібліотечні колекції та зібрання, що не були об'єктами спеціальних досліджень, не можуть розглядатись як вже готовий матеріал для введення у бази даних на рівні державної реєстрації.

Структура паспорта та його фактологічний зміст визначаються завданнями обліку, класифікації та ідентифікації БКЗ, забезпеченням захисту кожної колекції і зібрання, подальшого контролю за ними. Головним тут є підхід до колекції (зібрання) як цілісної документної системи – комплексної пам'ятки історії та культури, що стає мегаодиницею обліку і підлягає реєстрації за багатьма ознаками. Проте уніфікація паспортної структури має певні межі, її часткова варіативність (за окремими рубриками) пов'язана з різновидами бібліотечних колекцій і зібрань, різними рівнями історико-культурної цінності, з характером формування фондового комплексу, специфікою його генези та розвитку.

Варіанти структури паспорта БКЗ, запропоновані сучасними дослідниками, дещо відрізняються один від одного, однак більшість рубрик співпадає, загальна їх кількість (без урахування підрубрик) – від 14 до 25¹³.

Паспортними даними БКЗ частіше за все визначаються:

✓ відомості про сучасного фондоутримувача – бібліотеку (вказуються на титулі паспорта);

✓ повна офіційна (тобто зафіксована у бібліотечних регламентах, наприклад, у Положенні про БКЗ, Положенні про фонд рідкісних і цінних видань) назва колекції (зібрання);

✓ класифікаційне визначення фондового комплексу;

✓ історико-культурна цінність колекції (зібрання);

✓ хронологічні межі колекції (зібрання);

✓ час створення, етапи формування колекції (зібрання) або час створення її основної частини;

✓ короткі довідки про фондоутворювача (-ів), фондоутримувача (-ів) – установу, організацію, приватну особу;

✓ форми та обставини надходження;

✓ кількісна характеристика: загальна кількість одиниць зберігання, серед них – конвolutів (короткі відомості про їх склад); кількість видань, примірників видань, у т. ч. фрагментів; відомості про кількість примірників, що належать до колекції (зібрання), але потрапили в інші фонди, у т. ч. поза межами бібліотеки;

✓ режим зберігання, зокрема режим комплексного зберігання – на полицях або по сейфах; вказуються номери сейфів;

✓ спосіб розстановки;

✓ фізичний стан колекції (зібрання) загалом; кількість одиниць зберігання у незадовільному фізичному стані;

✓ наявність факсимільних видань, страхових копій примірників з даної колекції (зібрання);

✓ джерела інформації про колекцію (зібрання): бібліотечні каталоги і картотеки, друковані та електронні каталоги, бази даних, публікації.

Функціональна роль паспортів БКЗ, закріплена регламентуючою документацією бібліотеки, реалізується передусім у перевірках відповідності складу і фізичного стану БКЗ паспортним даним – перевірках регулярних (фронтальних і вибірових), а також у перевірках у разі надзвичайних ситуацій, у зв'язку з чим актуальними є завдання створення, корегування, оновлення і посилення інформаційного потенціалу паспорта, що забезпечуватиме його охоронно-контрольну функцію. З огляду на це до структури паспорта логічно було б внести – як його останній, перемінний складник – «Аркуш перевірок кількісного складу та фізичного стану колекції (зібрання)» з графами: дата перевірки, кількісна характеристика, фізичний стан, примітки. Фізичний стан БКЗ, вже описаний у паспорті, змінюється з часом, і усі зміни, зокрема унаслідок незадовільних умов зберігання, стихійного лиха, а також пов'язані з реставрацією документів, – потребують фіксації у паспортах.

У архівній справі аналогом паспорта БКЗ є аркуш архівного фонду, визначений у ДСТУ 2732:2004 як обліковий документ, що «містить номер і назву архівного фонду, його категорію, вказівки щодо місця зберігання, кількості і складу його документів, хронологічних меж, складу документів фонду (sic! – І. Л.), його довідкового апарату, а також відбиває всі зміни у цих даних» (п. 5.2.25)¹⁴. Традиційно заповнюються також картки архівних фондів. А от паспорт архіву (установи чи її структурного підрозділу, інших паспортів в архівній справі цим регламентом не передбачено) визначається як «документ періодичної звітності, що містить відомості про кількість, стан і умови зберігання архівних документів та їх мікрокопій, склад довідкового апарату і кадри архіву» (п. 5.2.26)¹⁵. Як бачимо, і тут є спільні рубрики з паспортом БКЗ, хоча йдеться про документ, що одночасно виконує функції облікового та звітного.

Для бібліотечних колекцій та зібрань, формування і розширення яких триває, оптимальною обліково-охоронною формою є тимчасовий паспорт, а для БКЗ, що вже цілком сформовані, однак їх розширення продовжується, – паспорт з розділом чи додатком – таблицею «Розширення колекції / зібрання (динаміка росту, кількісна характеристика)» з графами: кількісна характеристика, дата фіксації інформації (не рідше, ніж 1 раз на 5 років), джерела нових надходжень (у дужках – дати надходжень).

Репаспортизацію БКЗ, що розширюються, необхідно проводити не рідше, ніж 1 раз на 20 років, змінюючи статус попереднього паспорта – з діючого на архівний. Щодо репаспортизації БКЗ, стабільних за своїм обсягом та складом, тут не може бути якогось конкретного терміну взагалі: такі заходи, швидше за все, проводитимуться за надзвичайних обставин.

Визначення паспорта БКЗ як облікового, охоронного та одночасно інформаційно-довідкового документа стало підставою для розроблення типології паспортів. Л. В. Лисенко виділяє такі типи, як: реєстраційний, або обліковий (основний обліково-охоронний документ), інформаційний (оглядово-інформаційний, загальнодоступний), службовий, або робочий (містить відомості науково-практичного характеру, для службового використання)¹⁶.

На думку дослідниці, паспортна система БКЗ «дозволить з максимальною повнотою розкрити історико-культурні фонди та ввести в науковий обіг цінний джерелознавчий матеріал»¹⁷. Вважаємо за необхідне зауважити, що вказані завдання реалізуються насамперед у наукових дослідженнях, оглядах, друкованих та електронних путівниках, покажчиках, каталогах БКЗ. Паспорт – також науковий документ, і його дані нерідко

використовують з науково-пошуковою метою, а результати спеціальних досліджень, як ми вже відзначали, остаточно формують цей документ. Проте за головним своїм призначенням паспорт – обліково-охоронний, реєстраційний науковий документ для службового користування, науковий документ обліку і контролю, що поєднує функції двох згаданих типів – реєстраційного і службового паспорта. Отже, розділяти їх не варто. Бібліотечна практика цього не потребує.

Звісно, можна розглядати паспорт БКЗ як науково-довідковий документ¹⁸, але таке визначення паспорта є недостатньо конкретним, занадто узагальненим, а, наприклад, інше визначення паспорта: «базовий обліковий документ на об'єкт дослідження (колекцію / зібрання / бібліотеку)»¹⁹ є конкретним тільки в першій своїй частині, а далі – змішані призначення та функції різних наукових документів: цілком очевидно, що у межах паспортної системи колекція чи зібрання – не «об'єкт дослідження», а об'єкт реєстрації.

На нашу думку, така ускладнена паспортна система (Л. В. Лисенко прогнозує й появу нових типів паспортів, що задовольнятимуть інформаційні запити різних груп користувачів) не зовсім відповідає бібліотечним реаліям. А прогнози дослідниці фактично пов'язані не з типовою, а з видовою парадигмою розробленого нею типу інформаційного, оглядово-інформаційного паспорта БКЗ. Йти таким шляхом – це означає і далі розмивати межі, що все ж таки розділяють паспортну обліково-охоронну систему з іншими рівнями, системами та формами бібліотечного обліку й опису, створення та надання користувачам наукової інформації про колекції та зібрання. Крім того, запропоноване Л. В. Лисенко використання терміну паспорт не відповідає вказаній вище семантиці цього слова, і, таким чином, є науково некоректним.

У випадках, коли користувачам-дослідникам необхідна наукова інформація про БКЗ, що репрезентовано лише в паспортах (тобто коли ще немає спеціальних бібліотечних картотек, попередніх наукових розвідок, оглядів, путівників, друкованих каталогів тощо). ХДНБ ім. В. Г. Короленка пропонує користувачам електронні версії паспортів, де відсутня інформація для службового користування, зокрема дані про місце зберігання колекції чи зібрання у фондосховищі.

На відміну від паспортів БКЗ, реєстраційний опис у бібліотечно-фондовій частині Державного реєстру національного культурного надбання – це наукова інформація для необмеженого користування. Він функціонуватиме як форма державного наукового обліку і як частина науково-довідкового апарату на колекції та зібрання кожної бібліотеки, де

є фондоутворення, що підлягають державній реєстрації²⁰. Зауважимо, однак, що і для цього документа обліково-охоронна функція є головною. Оптимальною вважаємо таку паспортну систему БКЗ, де на кожну колекцію чи зібрання складено паспорт – єдиний обліково-охоронний документ. Кожний фондовий комплекс тут зареєстровано як цілісну систему, сформовану або таку, створення якої ще продовжується. У паспорті чітко визначається специфіка такого фондоутворення – колекції, що сформована у бібліотеці за певною ознакою (наприклад, колекції інкунабул, палеотипів, мініатюрних видань, книг з автографами, екслібрисами, штампами, книг у художньо оформлених оправах), особового книжкового фонду з родовою та особистою, «робочою» й бібліофільською (колекційною) частинами, що надійшли до бібліотеки у вигляді повністю укладеного особистого зібрання або надійшли фрагментарно тощо.

Моделі паспортів БКЗ, їх структурні варіанти розроблено переважно за принципом загального обліку – на рівні фондового комплексу, основних його частин, хоча дослідниками не виключаються елементи індивідуального, поодиначного обліку – часткова фіксація даних про особливо рідкісні та цінні пам'ятки друку на рівні видання та примірника видання у складі колекції (зібрання) тощо. Є й інші підходи до паспортизації бібліотечних фондів, підпорядковані одночасно принципу загального обліку і принципу поодиначної (фронтальної або часткової) реєстрації книжкових пам'яток у паспорті БКЗ. Паспортну систему фондів рідкісних і цінних видань, побудовану виключно за принципом поодиначного обліку примірників, нещодавно розроблено науковими співробітниками Федерального центру консервації бібліотечних фондів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). У структурі паспорта книжкової пам'ятки особливу увагу приділено матеріалознавчій характеристиці, відомостям про її фізичний стан (збереженість), однак рубрикацією охоплено весь спектр характеристик, що є ідентифікаційними ознаками пам'ятки, зокрема, шифр та (або) інвентарний номер, бібліографічний опис, особливості примірника (дефекти блока, характеристика оправи, провенієнції, тощо), а також є рубрики, що забезпечують функціонування паспорта як документа контролю за використанням книжкової пам'ятки (дані про експонування, частоту та характер використання)²¹. Звісно, тут може бути лише вказівка щодо колекційної належності документа; така паспортна система не містить узагальненої інформації по колекціях та зібраннях.

Паспортизацію БКЗ пам'яток світового і національного історико-культурного значення, за нашим переконанням, необхідно проводити

одночасно за принципами загального і поодиначного обліку, з фіксацією вихідних даних видань та інформації про особливості примірників (для колекцій, що містять рукописні книги та інші архівні матеріали, – з фіксацією даних археографічного опису цих документів). Інформацію поодиначного обліку доцільно подавати у вигляді таблиці з графами: порядковій №№ одиниць зберігання, шифри / інв. №№, бібліографічний опис, дата надходження та особливості примірників (для рукописів – дані археографічного опису, у попередній графі ставиться прочерк). У графі «Дата надходження та особливості примірників» інформація викладається у такій послідовності:

- ✓ дата надходження;
- ✓ характеристика матеріалу блока, якщо папір – перелік основних філіграней зі вказівкою №№ аркушів (сторінок) з їх чіткими зображеннями (для унікальних і особливо рідкісних пам'яток);
- ✓ розміри блока;
- ✓ фізичний стан блока, дефекти;
- ✓ характеристика оправи (обкладинки)*: матеріал, час створення, складники: дошки (кришки, аркуші), корінець та ін.; фізичний стан;
- ✓ написи, маргіналії;
- ✓ штампи;
- ✓ суперекслібриси, екслібриси, інші наклейки (ярлики) тощо.

Така таблиця розміщується після загальних відомостей по фондовому комплексу і може бути факультативною, якщо є його друкований (електронний) каталог, де такі дані наведено, а до паспорта тоді вносяться лише шифри (інвентарні №) примірників та № відповідних позицій у каталозі. Отже, при планових або надпланових, оперативних перевірках складу і фізичного стану БКЗ паспорти використовуються разом з цими джерелами.

Серед друкованих каталогів, де розміщена достатня для ідентифікації інформація про особливості примірників, – «Каталог інкунабул» (уклад. Б. І. Зданевич. К., 1974), «Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: сводный каталог» (уклад. І. Я. Лосієвський. Х., 1987), серія друкованих каталогів кирилических стародруків з колекцій Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ (Л., 1993–2000 рр), каталог М. А. Шамрай «Альдини в бібліотеках України» (К., 2008), «Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України» Б. Г. Бочковської, Л. В. Хаухи та В. А. Адамовича (К., 2008).

* Якщо оправа (обкладинка) видавнича, її загальна характеристика наводиться у графі «Бібліографічний опис».

Є друковані каталоги, що надають лише короткі або вибіркові дані про особливості примірників. Вибірковою є подібна інформація у фундаментальній праці Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні» (у 2 кн., 3 ч. Л., 1981–1984), де подано відомості щодо поліграфічних особливостей унікальних примірників окремих видань, подекуди – про дефектність примірників, а також про їх походження, провінієнції особливого історико-культурного значення, зокрема, автографи видатних діячів науки та культури (№ 139, 176, 211, 253, 259, 273, 323, 817 та ін.). Інші приклади – «Каталог палеотипов из фондов ЦНБ им. В. И. Вернадского НАНУ» (уклад. М. А. Шамрай за участю Б. В. Грановського й І. Б. Торбакова. К., 1995) – з короткими відомостями про кожний примірник; «Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського» (уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов за участю Т. М. Росовецької. К., 2008) – з даними по деяких примірниках; по більшості позицій вказується лише їх кількість. Як відомо, готуються до друку каталоги окремих колекцій НБУВ, зокрема, каталог видань Івана Федорова і Петра Мстиславця²², матеріали якого буде можливість використовувати як ідентифікаційні ознаки одиниць зберігання.

Паспортизація великих за обсягом фондових комплексів на рівні поодиначного обліку – надзвичайно кропітка робота, однак групи пам'яток-унікумів та інших особливо цінних пам'яток друку та писемності у складі БКЗ необхідно реєструвати саме на цьому рівні. Бібліотека-фондоутримувач повинна володіти усією повнотою інформації про ці складники колекцій та зібрань. Наприклад, у паспорті колекції українських стародруків ХДНБК поодиначно зареєстровані лише надзвичайно рідкісні видання та унікальні примірники стародруків – у розкішних оправах, з особистих бібліотек великого історико-культурного значення, усього 79 одиниць зберігання, зокрема, унікуми – друки, що зберіглися у єдиному – харківському примірнику. Нещодавні випадки крадіжок у читальних залах бібліотек Росії та України («полювання») йшло на західноєвропейські стародруки, прижиттєві видання класиків світової науки та літератури) і часткового повернення викрадених примірників свідчать, що у таких надзвичайних ситуаціях вкрай необхідна паспортна інформація – для оперативного надання слідчим органам та для ідентифікації повернутих раритетів. Імовірність зникнення і пошкодження книжкових пам'яток збільшується при їх використанні в експозиційній роботі, особливо при організації виїзних виставок, що потребує наявності у організаторів таких заходів обліково-охоронних документів або їх копій. За точність і повноту

даних паспортів БКЗ відповідають укладачі і свою відповідальність підтверджують особистими підписами²³.

Робота зі створення паспортної системи БКЗ у кожній бібліотеці, де є такі фонди, передбачає розроблення програми або перспективного плану заходів, виділення першочергової групи колекцій та зібрань. У великих бібліотеках це – інкунабули, альдини, ельзевіри і взагалі стародруки, особливо рідкісні та цінні видання й унікальні примірники видань, найцінніші особові книжкові фонди, прижиттєві видання творів класиків світової науки та культури, які є національними символами, «нашим усім» для кожної нації. У ХДНБК, приміром, першими було складено паспорти колекцій прижиттєвих видань творів Шевченка, Пушкіна та Міцкевича. Нижче наводимо фрагмент паспорта однієї з цих колекцій – обліково-охоронного документа, що має дворівневу структуру: першу частину збудовано за принципом загального обліку фондового комплексу, другу (у формі таблиці) – за принципом поодиначного обліку. Титул паспорта оформлений згідно зі зразком, що вміщено у монографії Г. І. Ковальчук²⁴. Дані у таблиці розташовано за хронологією виходу книжок (крім конволютів, де поєднані прижиттєві видання творів одного автора різних років), у межах року – за абеткою назв, дублети – у послідовності зростання числових та літерно-числових значень шифрів (топографічних номерів), інвентарних номерів (у межах одного шифру). Вихідні дані друків наведено без скорочень, окрім скорочень у оригіналах, що сприяє оперативному вирішенню завдань з ідентифікації.

1. *Назва колекції / зібрання*: Колекція прижиттєвих видань творів О. С. Пушкіна.
2. *Класифікаційне визначення*: бібліотечна колекція.
3. *Історико-культурна цінність*: надзвичайно велика; усі складові колекції – книжкові пам'ятки світового значення.
4. *Хронологічні межі*: 1820–1837 рр.
5. *Час створення основної частини*: 1935–1940 рр., крайні дати надходження примірників: 1909–1953 рр.
6. *Утворювач колекції*: ХДНБК; за ініціативи Маргарити Орестівни Габель (1893–1981), українського вченого-літературознавця, книгознавця, бібліографа, у 1935–1939 рр. – керівника книгознавчої групи, з січня 1940 р. – завідувача відділу стародруків та рідкісних видань ХДНБК.

У складі є примірники з приватної колекції подружжя російських художників Юлії Леонідівни Оболенської (1889–1945) та Костянтина Васильовича Кандаурова (1865–1930).

7. *Форма та обставини надходження*: закупівля ХДНБК у

букіністичних магазинах Москви і Харкова (1938–1940 рр.; див. далі у у Додатку, табл. 1, № 5, 10, 11, 19, 22 (?); дані про форму та обставини надходження інших примірників (поодиначні надходження різних років) та одночасного надходження примірників з колекції Ю. Л. Оболенської та К. В. Кандаурова (1938 р.; табл. 1, № 2, 7, 9) відсутні, є лише узагальнена інформація про надходження: «Книга I-ї половини XIX ст. поповнилась 1938 р. низкою прижиттєвих видань Пушкіна...» (Архів ХДНБК. Звіт про роботу у 1938 р. – С. 33).

8. *Кількісна характеристика*: усього 22 од. зб., кожній з яких присвоєний окремий шифр (див. дод., табл. 1): серед них 3 конволюти (табл. 1, № 6, 13);

- кількість видань: 20,
- кількість примірників: 25.

9. *Режим зберігання* колекційний [в оригіналі паспорта вказано № сейфа, спосіб розстановки та іншу службову інформацію].

10. *Фізичний стан* переважно задовільний; два примірники в оправах, фізичний стан яких незадовільний (табл. 1, № 11, 16).

11. *Наявність страхових копій* 3-х прим. з колекції Ю. Л. Оболенської та К. В. Кандаурова.

12. *Шифри, інв. № од. зб., вих. дан., особливості прим.* наведено у табл. 1 «Склад колекції (поодиначний облік)». Результати контрольно-охоронних заходів фіксуються у табл. 2 «Аркуш перевірок кількісного складу та фізичного стану колекції».

13. *Перспективи розширення*: імовірність нових надходжень є невеликою, ураховуючи надзвичайну рідкість і цінність профільних видань.

14. *Джерела інформації*: [в оригіналі паспорта перелічено 10 публікацій про дану колекцію 1937–2000 рр.].

При ідентифікації примірників використано факс. та репр. вид. прижиттєвих видань О. С. Пушкіна; Смирнов-Сокольский Н. Рассказы о прижизненных изданиях Пушкина [Текст] / Ник. Смирнов-Сокольский. – М.: Изд-во Всесоюз. Кн. палаты, 1962.

Отже, паспортизація колекцій і зібрань у бібліотеці – це процес створення внутрішньобібліотечної спеціалізованої обліково-охоронної системи – паспортної системи, спеціалізація якої збільшується і поглиблюється, якщо реєструються БКЗ книжкових пам'яток, унікальних, особливо рідкісних і цінних друків. Паспортна система БКЗ не може розглядатись як факультативна частина загальнобібліотечної обліково-охоронної системи, а навпаки, є невід'ємною її частиною, оскільки стає джерелом важливої наукової інформації про колекції і зібрання бібліотеки

як окремі фондові комплекси. Завданням бібліотеки-фондоутримувача є створення такої паспортної системи та її регламентування, закріплення за паспортом статусу обов'язкового обліково-охоронного документа.

«Найбільш досконалою формою обробки рідкісного фонду, без якої важко всерйоз говорити про його збереженість, є паспортизація, – слушно зауважують фахівці НДВ рідкісних книг (Музею книги) РДБ. – У ідеалі паспорт – документ, що містить детальні відомості щодо історії видання та особливостей даного примірника (при цьому помилкою є зведення паспортизації лише до питань фізичної збереженості). Складання паспорта потребує ретельного дослідження кожної книги»²⁵. Насамкінець додамо, що необхідною є й паспортизація – на рівні поодиначного обліку – унікальних книжкових пам'яток з бібліотечного фонду, що не входять до складу певних колекцій і зібрань.

Одночасно дані паспортної системи БКЗ можуть використовуватись в інформаційно-бібліографічній та науковій роботі бібліотеки при обслуговуванні користувачів-дослідників, при рекаталогізації, а також з метою удосконалення системи захисних режимів, заходів зі збереження інформації про бібліотечні колекції і зібрання.

Примітки

¹ Див., наприклад: Інструкція з обліку бібліотечного фонду науково-дослідної установи НАН України [Текст] // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України : зб. док. і матеріалів / укл. Н. І. Смаглова, Г. І. Солоїденко ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К. 2000. – Вип. 3. – С. 28–37.

² Про поняття колекції і зібрання й розробки з типології бібліотечних колекцій і зібрань див.: Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція [текст] / Л. В. Муха: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1997; Лисенко Л. В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення, опису та реєстрації : до проблеми класифікації понять [текст] // Рукоп. та кн. спадщина України: археограф. дослідж. унік. арх. і бібл. фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 216–224.

³ Хранение и использование редких и ценных изданий [текст] : метод. рек. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина; сост. : Э. К. Мамедова, Г. А. Марущак. – М., 1990. – С. 10; див. також: Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны [текст] : метод. рек. / Рос. гос. б-ка; сост. : Т. И. Кондакова, Л. И. Петрова, Е. И. Яцунок. – М., 1997. – С. 22–24.

⁴ Ковальчук Г. І. Методичні засади щодо зберігання книжкових пам'яток (стародруків та рідкісних видань) [текст] // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України : зб. док. і матеріалів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 65.

⁵ Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах [текст] / Г. І. Ковальчук, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – С. 88.

⁶ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання. – С. 18, 48.

⁷ Окрім видань і публікацій, про які є згадка вище : Методичні рекомендації з питань організації роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями у бібліотеках науково-дослідних установ НАН України; Паспорт-характеристика колекції, особової бібліотеки, книжкового зібрання [текст] // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України. – Вип. 3. – С. 54–63; Лисенко Л. В. Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди [Текст] / Л. В. Лисенко // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від. рідкіс. видань і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленко / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 127–137.

⁸ Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – С. 609, 638–643.

⁹ Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – Т. 2. К – П. – К.: Вид-во «Аконіт», 2007. – С. 542.

¹⁰ Там само.

¹¹ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання. – С. 48. Про це див. також: Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – С. 86–88.

¹² Там само. – С. 18, 27–28, 33–44.

¹³ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання. – С. 49–51; Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України [текст] : зб. док. і матеріалів. – Вип. 3. – Дод. 1. – С. 62–63; Лисенко Л. В. Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди. – С. 133–135; Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – Дод. 2. – С. 638–643; Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX століття як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису [текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Л. В. Лисенко. – К.: НБУВ, 2004.

¹⁴ ДСТУ 2732:2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять [текст]. – К.: Держспоживстандарт України. 2005. – С. 15.

¹⁵ Там само. – С. 16.

¹⁶ Лисенко Л. В. Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди. – С. 133–135.

¹⁷ Там само. – С. 135.

¹⁸ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання. – С. 18.

¹⁹ Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання. – С. 10.

²⁰ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання. – С. 38.

²¹ Экспертиза состояния и паспортизация библиотечных фондов [текст] : учеб. пособ. / авт. : С. А. Добрушина, В. И. Саноцкий, Е. С. Чернина; Рос. нац. б-ка ;

Федер. центр консервации библиотечных фондов, Учебный центр. – СПб : РНБ, 2005. – С. 9–11.

²² Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; уклад. : Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. – К., 2008. – С. 4.

²³ Паспорт БКЗ – офіційний обліковий документ бібліотеки, оформлений у вигляді зошита, має, як і інвентарна книга, пронумеровані аркуші, на нижньому форзаці – запис про кількість аркушів; прошнурований та завірений підписом директора і печаткою бібліотеки-фондоутримувача.

²⁴ Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – С. 638.

²⁵ Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны. – С. 24.

Склад колекції (поодиначний облік)

№№ од. зб	Шифри, інв. №№	Бібліографічний опис	Дата надходження та особливості примірників
1	4197/ 1156317	Руслан и Людмила [Текст]: поема в шести песнях / сочинение Александра Пушкина. Санкт-петербург: В типографии Н. Греча, 1820. - 8 ^о , 142 с., 1 л. грав. У вид. кольор. обгортці. До залишку тиражу 1822 р. надрук. вид. обкл.	<i>Дата надходження:</i> 06.05.1909 р. (у штампі), переєстровано 21.11.1953 р. (інв. кн.); у топограф. кат. дати немає. <i>Розміри блока:</i> 21,9 x 13,8 см. <i>Фіз. стан блока</i> задовільний <i>Дефекти:</i> відсутні оригінали тит. арк., 1 арк. грав. (замість них 2 арк. фот. - факс. невідомого оригіналу або коп. вказаних арк.); вид. кольор. обгортка, вид. обкл. На арк. 25, верх. поле - бурі плями, подібні плями на багатьох арк. <i>Оправа сучасна вид.:</i> к артон у шкірі, на корінці тиснення золотом: "Руслан<ъ> и Людмил<a>", орнамент; фіз стан оправи задовільний. <i>Напис</i> на вклад. арк.: "Тимофея Велихов<a>" (XIX ст.). <i>Штампи</i> Харк. громад. б-ки: на с. 5 круглий, с. 7 прямокутний з датою "6 май 1909 і там само тиснення курсивом "Не выдается на домъ".
2	Б74603/ 681592	Дублет, див. №1.	<i>Дата надходження:</i> 05.07.1938 р. (інв. кн.), 21.07.1938 р. (топограф. кат.). <i>Розміри блока:</i> 21 x 13 см. <i>Фіз. стан блока</i> з адовільний <i>Дефекти:</i> відсутні вид. кольор. обгортка; вид. обкл. (залишився фрагм.); 1 арк. грав. частково пошкоджений (ниж. край). <i>Оправа</i> XX ст.: картон, обклеєний папером сірого кольору, матер'яний корінець брунатного кольору; фіз. стан оправи задовільний. <i>Напис</i> на тит. арк. одним почерком: «Ю. Оболенская. К. Кандауров» (XX ст.). <i>Штамп</i> на с.142 ХДНБК, без дати.

№№ од. зб	Шифри, інв. №№	Бібліографічний опис	Дата надходження та особливості примірників
22	Б112001 /1028535	Евгений Онегин [Текст]: роман в стихах / сочинение Александра Пушкина. Издание третье. Санкт-Петербург: В типо-графии Экспедиции заготовления Государственных бумаг, 1837. - 64 °, [6], 310 с. Миниатюр. вид. (вийшло у грудні 1836 р.). Вар. вид. літогр. обкл.: біло-синя, біло- зелена, біло-брунатна.	<i>Дата надходження:</i> 12.05.1949 р. (у штампі), 16.01.1950 р. (інв. кн.); у топогр. кат. дати немає. <i>Розміри блока:</i> 10,3 x 6,5 см. <i>Фіз. стан блока</i> задовільний <i>Дефектів</i> немає. <i>Обріз</i> золотий. <i>Вар. вид. обкл.:</i> біло-зелена. <i>Оправа</i> XIX ст. (сучасна вид.): картон у шкірі, на верх. кришці тиснення золотом: "Е. С. ", орнамент; на ниж. кришці тиснення золотом: орнамент, по центру сліпе тиснення: орнамент; на корінці тиснення золотом: "Евгений Онегинъ" часткова реставрація XX ст. (дерматин, матерія); фіз. стан оправи задовільний. <i>Написів, маргіналій</i> немає. <i>Штампи:</i> на тит. арк. штамп ХДНБ К; на ниж. форзац. арк. букініст. магазину м. Харкова, вписано ціну: "200", дату: "13.VI.1944 р."

Ірина Ціборовська-Римарович,

ст. наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

**МАРГІНАЛЬНІ ЗАПИСИ СТАРОДРУКІВ ІЗ КНИГОЗБІРЕНЬ
КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ XVI–XVIII ст.
НА ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ
МОНАСТИРСЬКИХ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ**

Стаття висвітлює значення маргінальних записів як історичного джерела в дослідженнях монастирських бібліотечних фондів. На основі документального матеріалу пропонується видова систематизація маргінальних записів, які проливають світло на шляхи формування та організацію монастирських книгозбірень.

Ключові слова: монастирські бібліотеки, бібліотекознавство, маргіналістика, Товариство Ісуса, Орден босих кармелітів, Орден тринітаріїв, Орден реформатів.

Монастирські бібліотеки як інституції, у книжкових фондах яких віддзеркалюється релігійна, суспільно-політична, освітянська й культурна діяльність монастирів, представляють собою історико-культурні пам'ятки конкретної епохи в контексті історичного розвитку певної країни, які вимагають глибокого, всебічного, наукового історико-книгознавчого, джерелознавчого й культурологічного дослідження. З позицій історичного бібліотекознавства монастирські книгозбірні потребують комплексного дослідження на предмет організації та комплектування фондів, опрацювання нових надходжень, зберігання та використання книг. Маргінальні записи як вид історичного джерела відіграють у цьому важливу роль. Вони в найширшому своєму значенні, до якого можна віднести коментарі читача друкованого тексту, провенієнційні записи, дарчі й купівельні записи, давні рукописні бібліотечні шифри (якщо такі збереглися) тощо, є одним із основних і унікальних джерел інформації про формування монастирських бібліотечних фондів, міграцію примірників та їх соціально-культурне побутування. Не так багато збереглося до нашого часу рукописних каталогів, інвентарів і списків книг монастирських бібліотек періоду їхнього функціонування у XVI–XVIII ст. на етнічних українських землях. Але і в тому разі, коли ці документи існують, вони не

висвітлюють шляхи формування бібліотечного фонду, бо фіксують в тій чи іншій формі тільки статичну картину книгозбірні. В них занотовано назви книг, місце і рік видання, буває, що й стан збереження, у каталогах – місце знаходження книги у фонді, загальну кількість одиниць зберігання, але в них не повідомляється, хто подарував книгу, де вона була придбана чи від кого успадкована. А списки книг, як правило, подають відомості тільки про окремо взятую групу книг монастирської книгозбірні в контексті конкретної ситуації. Маргінальні записи становлять значний складник провенієнцій, до яких, окрім записів, включають друковані екслібриси, суперекслібриси, штемпелі, печатки тощо. В комплексі всі вони інформують дослідника про долі конкретних примірників і формування бібліотечного фонду.

При втраті архівних матеріалів джерелознавча вартість маргінальних записів зростає. Вони стають першочерговим інформаційним матеріалом в якості історичного факту і в якості біографічного джерела про конкретних персон.

За своїм характером маргіналістика є емпіричною, конкретною галуззю науки. Вона приносить у неї, зокрема в книгознавство, історичне бібліотекознавство та біографістику, нові фактографічні дані, які слугують подальшим дослідженням і суттєво впливають на об'єктивність наукових висновків та узагальнень.

Теоретичне обґрунтування наукової вагомості маргінальних записів, необхідності їх виявлення та джерелознавчого опрацювання і публікації комплексів цих записів має місце в статті польського вченого Б. Коцовського¹. Стаття українських істориків І. Войцехівської та М. Дмитрієнко, присвячена маргіналістиці в довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», має теоретично-узагальнювальний характер і є спробою віддзеркалити сучасний рівень розвитку цієї дисципліни у вітчизняній історичній науці².

Через об'єктивні складнощі опрацювання маргіналій, яке потребує від дослідника знання мов, палеографії, генеалогії, геральдики, нумізматики, церковної та юридичної термінології, давньої суспільно-політичної лексики, історичної географії, – трудомісткий, тривалий процес. Їх пошук

¹ Kocowski B. Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków // Przegląd biblioteczny. – R. XIX. – Z. 1–2. – Warszawa, 1951. – S. 72–84.

² Войцехівська І., Дмитрієнко М. Маргіналістика // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: Либідь, 2008. – С. 350–358.

та дослідження, що віддаляє кінцевий результат у часі, не стимулюють розвиток цієї історичної дисципліни.

Однак, маргіналістика як галузь історичної науки у другій половині ХХ ст. – першому десятилітті ХХІ ст. заявила про себе низкою публікацій вітчизняних істориків-джерелознавців, істориків-книгознавців, кодикологів, архівістів, музеєзнавців. Дослідженням маргіналій займалися і займаються О. М. Апанович ³, Н. П. Бондар ⁴, Н. В. Заболотна ⁵, М. К. Іванникова ⁶, Я. Д. Ісаєвич ⁷, І. Б. Качур ⁸, О. М. Колосовська ⁹, І. О. Ціборовська-

³ Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. науч. трудов. – Москва: Наука, 1976. – С. 70–86.

⁴ Бондар Н. П. Маргіналії київського видання Молитвослова 1742 року як джерело до генеалогії роду Борозн // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Київ, 2008. – С. 82–97; Бондар Н. П. Провенієнції віленських видань Євангелія 1575 і 1600 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело історико-книгознавчих досліджень // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 3. – Львів, 2008. – С. 31–37; Бондар Н. П. Кириличні стародруки XVI–XVII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що походять із волинських збірок // Старий Луцьк. – Вип. VI. – Луцьк, 2009.

⁵ Заболотна Н. Пам'ятки південно-слов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 3. – С. 11–20; Заболотна Н. Маргіналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Львів, 2007. – С. 100–110; Заболотна Н. Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII–XIX ст. за матеріалами покрайніх записів на кириличних стародруках // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2009. – Вип. 25.

⁶ Іванникова М. К. Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 401–410.

⁷ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів: Вища школа, 1989. – С. 141–173.

⁸ Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження історії читачтва Західної України XVIII–XIX ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 3–25; Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження рецепції французької книги в Галичині у 2-й пол. XVIII ст. // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 3. – С. 30–34; Качур І. Стародруки з бібліотек саноцького духовенства у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 3–20.

⁹ Колосовська О. М. Маргінальні записи на кириличних стародруках – джерело

Римарович ¹⁰ та ін. Їхні публікації або присвячені маргінальним записам, або ґрунтуються на фактах, здобутих із покрайніх записів, у тому числі провенієнцій. У 2005 р. побачила світ книжка М. Шамрай «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Київ, 2005. – 334 с.), де опубліковано тексти найбільш інформативних покрайніх записів кириличних видань, що зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Цим самим у науковий обіг уведено значний за обсягом джерелознавчий матеріал, який може бути використаний в різноманітних гуманітарних дослідженнях. Публікації названих авторів (окрім І. Ціборовської-Римарович) не торкаються теми дослідження маргінальних записів стародруків монастирських бібліотек римо-католицьких орденів на українських землях. У монографічних дослідженнях польських вчених Л. Гжебня [9, 239–241, 243–244] та М. Підлипчак-Маєрович [13, 59–65] окремі розділи присвячені провенієнціям стародруків монастирських бібліотек та організації бібліотечних фондів єзуїтських книгозбірень і римо-католицьких та греко-католицьких монастирів на етнічних українських і білоруських землях, що входили до складу Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. Але названі в представлений публікації монастирі там не фігурують.

Як вид провенієнцій маргінальні записи фіксуються в наукових

до вивчення історії культури України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 312–326; Колосовська О. М. Автографи на книгах бібліотеки А. С. Петрушевича // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 39–72.

¹⁰ Ціборовська-Римарович І. О. Книжковий фонд Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база історичних досліджень // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 12. – Київ, 2007. – С. 52–69; Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Вип. 13. – Остріг, 2009. – С. 378–392; Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст бібліотечного фонду // Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 104–115; Ціборовська-Римарович І. О. Історико-книгознавчий огляд примірників книжки Д. Братковського «Світ, розглянутий по частинах» з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 425–436.

каталогах при попримірниковому описі стародрукованих видань¹¹, в каталогах рукописних книг, джерелознавчо досліджуються при бібліографічній реконструкції історичних книгозбірень, є джерельною базою різнопланових історико-книгознавчих студій. Важливим є не тільки виявити маргінальні записи, а й правильно їх прочитати, коректно передати текст записів, науково просистематизувати і проаналізувати їх.

Маргіналії, при фрагментарному характері інформації, надають безцінний фактографічний матеріал для історико-книгознавчих досліджень в галузі комплектування бібліотек, аналізу змістовної вартості та історико-культурного значення творів, книжкових цін, історії інтролігаторства та історії читачтва. В деяких випадках вони проливають світло на те, як дотримувалися правила щодо зберігання та використання бібліотечних книг у монастирях. Маргінальні записи дають можливість проводити бібліографічну реконструкцію фондів монастирських книгозбірень, які в наш час вже не існують як цілісні книжкові комплекси у зв'язку з припиненням функціонування інституцій, яким вони належали, і найчастіше є розпорошеними у фондах сучасних бібліотек, музеїв та архівів. Подібні реконструкції бібліотечних фондів є важливим кроком на шляху глибокого аналізу змісту книжкового зібрання, визначення відповідності змісту бібліотечного фонду до інтелектуальних, політичних та мистецьких течій, що нуртували в суспільному житті в певні історичні періоди, визначення впливу монастирських бібліотек на певні верстви суспільства. А відтак дають можливість на документальній основі окреслити їхній статус історико-культурних пам'яток доби Контрреформації і Просвітництва.

Мета даної публікації – висвітлити роль і значення маргінальних записів у дослідженні комплектування та організації монастирських книгозбірень римо-католицьких орденів, подати видову характеристику маргіналій, дотичних своїм змістом до заявленої теми.

Об'єктом дослідження стали маргінальні записи стародруків із бібліотек

¹¹ Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич. Упорядник Г. І. Ломонос-Рівна. – Київ: Наукова думка, 1974. – 248 с.: іл.; Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского / Сост. М. А. Шамрай. – Киев: Наукова думка, 1995. – 550 с.: ил.; *Шамрай М. А.* Альдини в бібліотеках України: Каталог. – Київ: Академперіодика, 2008. – 138 с.: іл.; Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог / Упорядник Л. Юріна. – Київ: Вид-во «КВІЦ», 2005. – 196 с.: іл. 245; *Бочковська В. Г., Хауха Л. В., Адамович В. А.* Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції музею книги і

католицьких монастирів Волині та Берестейщини, що містять інформацію, дотичну комплектуванню та організації бібліотечних фондів, і які нині зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: монастирів Ордену босих кармелітів (*Fratres Discalceati Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*) у Бердичеві та Вишнівці, що належали до жєбруючих орденів, Ордену тринітаріїв – Ордену братів небесної найсвятішої Трійці від викупу бранців (*Ordo Discalceatorum Coelestis Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum*) у Берестечку та Луцьку, що належали до групи орденів каноників регулярних, Ордену реформатів (*Ordo Reformatorum, Ordo Fratrum minorum strictioris observantiae*) у Дедеркалах і Кременці, що належали до групи жєбруючих орденів, Товариства Ісуса, або Ордену єзуїтів (*Societas Jesu*) у Бересті, Кременці, Луцьку та Острозі, що належали до групи орденів кліриків регулярних.

Монастир босих кармелітів у Бердичеві (містечко Житомирського повіту Київського воєводства) був закладений 1638 р. київським воєводою Янушем Тишкевичем (1590–1649) герба «Леліва», у Вишнівці (місто Кременецького повіту Волинського воєводства) – 1645 р. руським воєводою Яремою Вишневецьким (1612–1651) герба «Корибут», а поновлено й завершено його будівництво було великим гетьманом Великого князівства Литовського, віленським воєводою князем Михайлом Серватієм Вишневецьким (1680–1744) герба «Корибут». У XVIII ст. обидва монастирі входили до Польської провінції Ордену, що мала назву Святого Духа (*Provincia Polona Sanctus Spiritus*). Перший проіснував до 1866 р., а другий – до 1832 р. [11, 44–50].

Монастир Ордену тринітаріїв у Берестечку (місто Луцького повіту Волинського воєводства) був уфондований 1691 р. на кошти галицького каштеляна Томаша Карчевського (†1691) герба «Ясенчик» [16, 212–229]¹².

друкарства України. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 359 с.: іл.; Стародруки Речі Посполитої XVI–XVIII ст. у зібраннях Музею книги і друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею: Каталог / Укладачі О. Л. Позіховський, С. В. Позіховська. – Луцьк, 2005. – 104 с.: іл.; Стародруки Речі Посполитої XVII–XVIII ст. у Волинських книгозбірнях: Каталог / Упорядники С. В. Позіховська, О. Л. Позіховський. – Луцьк, 2006. – 104 с.: іл.; Каталог изданий XVI века. Из фондов научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / Сост. Е. В. Полевщикова. – Одесса: Астропринт, 2005. – 391 с.: ил.

¹² У праці А. Бонєцького «*Herbarz polski*» (Warszawa, 1906. – Т. 9. – С. 246) помилково зазначається, що Томаш Карчевський 1691 р. фундував у Берестечку монастир босих кармелітів, а не тринітаріїв. У списку монастирів Польської провінції Ордену босих кармелітів, які подає «*Catalogus religiosorum et monialium*

Монастир Ордену тринітаріїв у Луцьку (воєводський і повітовий центр Волинського воєводства) був уфондований брацлавським скарбником Павлом Майковським у 1717–1718 рр. Від 1726 р., коли було утворено Польську провінцію під назвою св. Йоахима, монастирі за адміністративно-територіальною організацією Ордену входили до її складу. У Берестечку монастир проіснував до 1832 р., а в Луцьку – до 1850 р. [16, 208–212, 212–229; 3, 206–207, 208].

Монастир реформатів у Кременці (повітовий центр Волинського воєводства) був закладений познанським воєводою Станіславом Потоцьким (†1760) герба «Пилява», у Дедеркалах (село Кременецького повіту Волинського воєводства) – кременецьким гродським суддею Міхалом де Гроціусом Прейсом (XVIII ст.) герба «Набрам». Обидва монастирі входили до Руської провінції Ордену реформатів, яка носила ім'я Пресвятої Діви Марії Скорботної [15, 108]. Кременецький монастир проіснував до 1807 р., а Дедеркальський – до 1891 р. [1, 140].

Осередок Ордену єзуїтів у Кременці був заснований бл. 1702 р. Фундаторами Кременецького єзуїтського колегіуму були рідні брати, князі Вишневецькі: краківський каштелян Януш Антоній (1678–1741) та згаданий Михайло Серватій. За адміністративно-територіальним устроєм Ордену на середину XVIII ст. монастир входив до його Малопольської провінції. Осередок Товариства Ісуса в Острозі (місто Луцького повіту Волинського воєводства) був уфондований 1624 р. дідиною Острога княгинею Анною Алоїзою Острозькою (1603–1654), дружиною великого литовського гетьмана Кароля Ходкевича, дочкою волинського воєводи кн. Олександра Острозького, онучкою київського воєводи, благовірного кн. Костянтина Василя Острозького. Осередок Ордену єзуїтів у Луцьку почав діяти з 1604 р. і постав із фондушу луцького єпископа Мартина Шишковського. В 1604–1608 рр. діяв як місійний дім, а з 1608 р. мав статус колегіума [8, 393]. Єзуїтський колегіум у Бересті (воєводський та повітовий центр Берестейського воєводства) був заснований за ініціативою луцького єпископа Андрія Липського (1617–1622) та фондушами канцлера Великого князівства Литовського Лева Сапіги (1537–1633). З 1619 р. у Бересті починає діяти резиденція Товариства Ісуса, яка 1633 р. отримує статус колегіума. На середину XVIII ст. за адміністративно-територіальним устроєм Ордену єзуїтів Берестейський

carmelitarum discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in 1772» [Бердичів, 1772], монастиря Ордену босих кармелітів у Берестечку нема. А. Боневський подає такі біографічні відомості про Т. Карчевського: 1681 р. став львівським хорунжим, 1689 р. – львівським підстаростою, 1691 р. – галицьким каштеляном. Похований в єзуїтському костелі у Львові.

колегіум належав до його Великопольської провінції [IX, 70]. З касацією Товариства Ісуса 1773 р. його осередки припинили свою діяльність.

З названих монастирських книгозбірень нині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у відділі бібліотечних збірань та історичних колекцій (далі – ВІК) зберігаються окремими структурними одиницями такі книжкові колекції: бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів (бл. 5000 од. зб.), бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму (бл. 619 од. зб.), бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму (бл. 465 од. зб.; загалом у НБУВ понад 520 од. зб. з провенієнціями цієї бібліотеки), бібліотека Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів (бл. 211 од. зб.). Частина стародруків названих книгозбірень зберігається в колекціях відділу стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ). Стародруки решти зазначених монастирських бібліотек входять до складу інших книжкових колекцій, як от: бібліотека Університету св. Володимира та бібліотека Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії у ВІК та видавничі й хронологічні колекції ВСРВ. Тепер у фондах НБУВ у складі інших колекцій виявлено стародруків із бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму – понад 358 од. зб., Дедеркальського монастиря Ордену реформатів – 20 од. зб., Кременецького монастиря Ордену реформатів – 10 од. зб., Луцького єзуїтського колегіуму – 11 од. зб., Луцького тринітарського монастиря – 26 од. зб. Продовження евристичної роботи внесе зміни в наведені вище кількісні показники.

Час написання досліджених маргіналій охоплює XVI–XVIII ст. Основна кількість записів датується XVIII ст. Досліджені стародруки містять паралельно провенієнції XIX–XX століть, які висвітлюють подальшу долю примірників. Практично всі записи, що стосуються монастирських книгозбірень, зроблено латинською мовою. Як правило, маргіналії про належність примірника бібліотеці вміщено на титульних аркушах. Трапляються маргіналії і на форзацах та зворотах титульних аркушів. Практично відсутні маргіналії у формі посторінкових записів, які часто містять у собі кириличні стародруки.

Давній вислів говорить, що монастир без бібліотеки подібний до фортеці без залоги. А член Товариства Ісуса св. Петро Канізії зазначав, що легше уявити колегіум без костелу, ніж без книгозбірні [17, 69]. Без книгозбірень монастирі не могли виконувати окреслені для них духовним керівництвом завдань місійного, освітянського характеру, всебічну підготовку нових членів ордену. Орденські статути, відрізняючись походженням і діяльністю орденів, підготовкою та становим своїм членів, місцевими традиціями й характером орденської спільноти, приділяли

книгам вагому увагу. В орденських конституціях були зафіксовані правила заснування та організації діяльності бібліотек і друкарень. На генеральних капітулах, які вирішували питання змін до конституцій або їх модифікації, розглядалися питання реорганізації бібліотек, закупівлі та використання книг. Фонди монастирських книгозбірень комплектувалися шляхом купівлі, дарування, спадкування, обміну, одержання «обов'язкового примірника» з монастирських друкарень. Незалежно від того, якими статутами керувалися у своєму житті та діяльності ордені, усі статuti та конституції в різних формах наказували читати книги – «lectio librorum» завжди було в полі зору монастирського керівництва. Читання книг належало до обов'язків членів орденів, визначених конституціями. Воно ставало підґрунтям розумової праці, одним із шляхів до духовної досконалості. Водночас слугувало засобом покарання за порушення статуту та орденських правил. З книгами було нерозривно пов'язане писання та виголошення проповідей, наукова й письменницька праця членів ордену. При багатьох монастирях діяли колеґіуми та школи, які не могли б існувати без бібліотеки. Ченцям не дозволялося брати з собою жодних книг при переведенні їх з одного монастиря до іншого. З книгами були пов'язані так звані «мануальні» заняття, якими вважалися переписування та ілюмінація кодексів, згодом – друкування книг, інтролігаторські роботи і реставрація книг.

Проведене джерелознавче дослідження маргінальних записів, що трапляються у стародруках названих бібліотек, дало можливість зробити варіант їхньої систематизації та згрупувати за видовими ознаками¹³. **До першої**, кількісно найбільшої групи, належать обов'язково присутні власницькі записи констатуючого характеру про приналежність книги до конкретної монастирської бібліотеки. Вони фіксували право власності монастиря на книгу і мали до певної міри юридичне значення. Окрім того, тепер вони ілюструють «переїзди» примірників з бібліотеки одного монастиря до бібліотеки іншого, які, очевидно, відбувалися в процесі обміну книгами або поповнення бібліотечних фондів менших за розмірами книгозбірень «молодших» за віком монастирів. Такі записи проставлено практично на всіх монастирських стародруках, найчастіше – на їхніх титульних аркушах. Вочевидь, залежно від керівництва монастиря і

¹³ Тексти маргінальних записів подаються мовою оригіналу зі збереженням орфографічних особливостей. Скорочені слова розкриваються і подаються у квадратних дужках. Скислою рисою позначається закінчення рукописного рядка тексту. Переклад запису подається за діючими нормами української літературної мови.

пильності префекта бібліотеки в одному примірнику такий власницький запис міг повторюватися кілька разів: на титулі, на останній сторінці книги, на титульних сторінках окремих частин, з яких складався надрукований твір і які виділялися поліграфічно. Яскравим прикладом цього можуть бути стародруки з бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів. На стародруках цієї монастирської книгозбірні в одній книзі такий запис може траплятися 3–4 рази.

Робити записи було обов'язком префекта бібліотек. Записи мали усталену, лаконічну форму: «Належить бібліотеці такого-то монастиря», «Записана до каталогу книг такого-то монастиря», «[Книга] Бібліотеки такого-то монастиря» тощо. Ось конкретні приклади оригінальних записів констатуючого характеру з досліджених книгозбірень: а) «Conventus Visnovecensis Carmelitarum Discalceatorum», «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum»; б) «Ad Bibliothecam Conventus Luceoriensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum», «Pro Collegio Luceoriensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis», «Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis», «Pertinet ad Bibliothecam Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum»; в) «Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum», «Applicat Bibliothecae Conventus Dederkaliensis Patrum Reformatorum»; г) «Residentiae Cremenecensis Societatis Jesu», «Collegii Cremenecensis Societatis Jesu», «Collegii Luceoriensis Societatis Jesu», «Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu», «Ex libris Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu», «Collegii Brestensis Societatis Jesu», «Pro Collegio Brestensis Societatis Jesu».

Монастирські книгозбірні мали окрім головної бібліотеки ще бібліотеки спеціальні, які, залежно від спрямування, знаходилися при монастирських аптеках, музичних бурсах, у професорів класу риторики або граматики тощо. Цей факт теж фіксується маргінальними записами. Наприклад: «Pro Apotheca» («Для аптеки»).

Другу групу складають поширені записи нараційного характеру, в яких висвітлюється спосіб і обставини надходження книг у власність особи чи інституції. В цій групі чітко виокремлюються: дарчі записи, записи, що засвідчують успадкування монастирем книг після смерті їхнього власника духовного сану або передачу книг монастирю за розпорядженням померлої світської особи, купівельно-цінові записи.

Третю групу складають давні рукописні шифри бібліотек, які віддзеркалюють схему розміщення бібліотечного фонду, та позначки, які вказують на тематичну систематизацію фонду (якщо такі є в книзі).

Четверту, найнечисельнішу, групу складають записи про виготовлення книжкових оправ, ремонт книг та вартість цієї роботи.

Щодо конкретної досліджуваної книгозбірні провенієнційні записи її книг можна виокремити в такі групи: 1) власницькі записи, які засвідчують походження книг з фондів досліджуваної книгозбірні; 2) власницькі записи, які інформують про власника примірника (особу чи інституцію), у якого перебував він до того, як опинився у досліджуваній бібліотеці; 3) власницькі записи, які вказують бібліотеки (приватні, монастирські, громадські), до яких потрапив примірник після припинення діяльності бібліотеки або з інших причин, внаслідок яких його було вилучено з її фондів.

Інформативність записів, як показує практична робота з ними, різна. Далеко не завжди вони містять максимально повну інформацію про пертиненцію примірника, титулатуру його власника, мету, дату, місце і ціну його придбання, яку мріє одержати дослідник.

Дарчі записи об'єднують записи різного виду дарування: безпосередньо дарчі, коли книгу дарували як подарунок, в тому числі і на дні народження; донаційні, коли книга підносилася як дар монастирю, і запис фіксував такий благодійний вчинок донатора; вкладні, коли книга «вкладалася» до монастиря з метою спокутування власних гріхів та прогрішень рідних, або за душі померлих родичів. Дарувальниками могли бути світські особи – фундатори, бонефактори монастиря, парафіяни-офіродавці і особи духовного сану. В цій групі варто виділити записи-автографи на примірниках видань творів, які дарували автори монастирським бібліотекам або ченцям конкретного монастиря. Для підтвердження та ілюстрації цієї тези наводимо низку фактів.

Оликський канонік Ян Новосадовський подарував луцьким тринітаріям три книги у 1725 р., про що сповіщають провенієнції такого змісту: «*Dono oblatum a R[everen]do D[omini] Ioanne Novosadowski Can[onico] / Olyc[ensis] Ad Bibliotheca[m] Convent[us] Luceorien[sis] Ord[inis] Discal[ceatorum] / S[anctissimae] Trinitatis Redem[ptionis] Capt[ivorum] 5 Maij 1725 Anno*» («Подарована достойним паном Яном Новосадовським оликським каноніком бібліотеці Луцького монастиря Ордену тринітаріїв 5 травня 1725 року»). Цей запис мають примірники книги Йогана Адельфуса (Adelphus, †1522) «*Margarita facetiarum*» (Страсбург, 1508; ВСПВ, Pal. 552-1), Марсілія Фічіно (Ficino, 1433–1499) «*De religione christiana et fidei pietate opusculum...*» (Страсбург, 1507; ВСПВ, Pal. 522-2) та Йогана Ройярда (Royard; †1547) «*Nomiliarum*» (Кельн, 1550; ВСПВ, Pal. 1063)¹⁴. Ймовірно,

що Я. Новосадовський подарував більше, ніж три книги монастирю, але тільки подальша евристична робота з фондами може дати нові факти до висвітлення цієї події.

У бібліотеці Кременецького єзуїтського колегіуму виявлено 16 стародруків, які належали спочатку краківському каштелянові кн. Янушу Антонію Вишневецькому, а потім, за його розпорядженням чи розпорядженням після його смерті дружини Теофілі з Лещинських герба «Венява», були передані до колегіумної бібліотеки. Серед них були чотири твори професора математики, теології і філософії, згодом провінціала Ордену єзуїтів Андріяна Мяковського (1657–1737). Сам автор подарував у 1733 році ці примірники князю, про що князь власноручно записав на форзацах книг польською мовою: «*Te mi działo sam auctor / die 9 Augusti dał / [...] oddac ie prosze / oycam S. J. do Krzemienca*» («Цей твір сам автор дав мені 9 серпня [...] . Прошу віддати його отцям єзуїтам до Кременця») (BIK, S. J. 512). Ці стародруки мають ідентичні записи латинською мовою: «*Residentiae Cremenecensi Societatis Jesu oblatum a Celsissimo Principe Janusio Korybuth Wisniowiecki, Castellano Cracoviensi Fundatore Nostro Munificentissimo*» («Кременецькій резиденції Товариства Ісуса пожертвована благороднішим князем Янушем Корибутом Вишневецьким, краківським каштеляном, нашим найщедрішим фундатором») (BIK, S. J. 512, 514, 518). Інший стародрук, примірник першого видання твору А. Мяковського «*Deus in essentia unus, in personis tribus, sex disputationibus theologiae propugnatus...*» (Прага, 1723; ВСПВ, In. 2345), має дарчий запис автора регенту Острозького шляхетського конвікту при єзуїтському колегіумі Миколаю Керемовичу, який обіймав цю посаду у 1726–30 pp. [8, 483]: «*Reverendo Patri in Christo Patri Nicolao Kieremowicz Societatis Jesu Regenti Convictus nobilium Ostrogiensis / offert R[everen]di Patris Servus in Christo Author S[ocietatis] J[esu] / m[anu] p[ro]pria*» («Достойному отцю во Христі, отцю Миколаю Керемовичу, члену Товариства Ісуса, регенту Острозького шляхетського конвікту дарує слуга достойного отця слуга во Христі, член Товариства Ісусового Автор рукою власною»).

Примірник франкфуртського видання 1549 р. знаменитого твору давньогрецького лікаря Діоскорида Педанія (I ст. н. е.) «*De medicinali materia libri sex...*» (ВСПВ, Pal. 994) був подарований Кременецькому монастирю отців реформатів волинським чашником Феліціаном Джевецьким

¹⁴ Бібліографічний опис видань подано в: Каталог палеотипов из фондов

Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай. – Киев: Наукова думка, 1995. – № 4, 883, 2175.

(Джевицьким). На титульному аркуші стародрука міститься запис: «Conventus Cremenecensis P[atrum] Reformatorum. / Dono Ill[ustri]s M[a]g[ni]f[i]ci D[omi]ni Feliciani Drzewiecki / pocillatoris Volhyniae, Syndici Ap[osto]l[i]ci ac B[ene]f[act]oris hujus C[on]v[en]tus» («Кременецького монастиря отців реформатів. Дар найяснішого ясновельможного пана Феліціяна Джевецького, волинського чашника, апостольського синдика і добродія цього монастиря»). Дарувальник книжки – представник шляхетського роду Джевецьких герба «Наленч» – був волинським чашником на 1748 р., потім волинським підчашієм (1761 р.), кременецьким хорунжим (1765 р.), кременецьким підкоморієм (1785 р.). Його батько Петро Антоній (†1765) посадами був теж пов'язаний з Волинню та Кременцем. Він обіймав посаду кременецького гродського судді, був волинським підстолиєм (1737 р.), волинським підчашієм (1744 р.), кременецьким підстаростою (1748 р.), кременецьким підкоморієм (1758 р.) [7, 60].

Вишневецьким отцям кармелітам дарували книги фундатор і бонефактор монастиря М. С. Вишневецький, а також представники роду Мнішків герба «Кончиць», які успадкували Вишневецький замок після смерті князя. Серед благодійників була онучка князя Катерина Мнішек із Замойських (1723–1771), дочка смоленського воєводи Міхала Здіслава Замойського та Ельжбети з Вишневецьких, дочки М. С. Вишневецького та його першої дружини Катерини з Дольських, яка була у шлюбі з підкоморієм Великого князівства Литовського Яном Каролем Мнішком. На титульному аркуші примірника видання книги Кипріяна Дамирського «Thaumaturgus Russiae beatus servus Dei Ioannes de Duchla Ordinis min. S. Francisco observantium confessor...» (Львів, 1673) містяться два записи латинською мовою. Один запис: «Ex donatione Ill[ustrissi]mae M[agnifintissi]mae Cath[arinae] Mniszchowa / Succ[ameraridae] M[agni] D[ucatis] Lituaniae. Oretur pro ea. / 1755-to» («3 дарів найяснішої ясновельможної Катерини Мнішкової дружини підкоморія Великого князівства Литовського. Той, що молиться за Неї. 1755 [р.]»). Інший – «Convent[us] Carmelit[arum] Discal[ceatorum] Visniove/cens[is]» (Вишневецького монастиря босих кармелітів) (BCPB, In. 689).

Виявлено понад десяток книг із донаційним записом Станіслава Єжи Мнішка (†1806) вишневецьким отцям кармелітам. Запис має таку усталену форму: «Ex donatione Ill[ustrissimi] Magnifici Domini Stanislai Mniszech Fundatoris N[ost]ri Munificentissimi A[nn]o D[omi]ni 1772-do. Oretur pro Eo» («3 дару найяснішого ясновельможного пана Станіслава Мнішка, нашого найщедрішого фундатора. Року Божого 1772-го. Той, що молиться за

Нього») (BCPB, IA. 236). Молодший брат коронного маршалка Міхала Єжи Вандаліна Мнішка, володаря Вишневецького замку, Станіслав Мнішек готувався до духовної кар'єри. Але після смерті матері повернувся до світського життя. 5.02.1784 р. став коронним хорунжим, одруженим не був і не залишив нащадків. Дарування книг належить до того періоду його життя, коли він мав наміри присвятити себе служінню Богові й Церкві.

Маргінальні записи примірника праці Гунольда Плеттенберзького (Hunoldus Plettenbergius) «Notitia congregationum et tribunalium Curiae Romanae» (Гільдесгейм, 1693; ВІК, 1855–622) промовисто ілюструють його історичну долю. Запис на титульному аркуші оповідає про те, що примірник був подарований автором-єзуїтом члену Товариства Ісусового Адамові Делямарсу-старшому (Delamars, 1660–1729): «Ab Authore do / natus P[at]ri Adamo / de la Mars Soc[ietatis] Jesu / Inscriptus Collegio / Brestensi Soc[ietatis] Jesu / 1695» («Від автора подарована отцю Адамові Делямарсу, членові Товариства Ісусового. Записана Берестейському єзуїтському колегіуму 1695 [р.]»). Адам Делямарс був професором математики у Сандомирському колегіумі у 1691–92 рр. Впродовж свого життя займався проповідницькою діяльністю. В 1692–1702 рр. очолював будівельні роботи Берестейського єзуїтського колегіуму. Його стараннями в костелі спорудили вівтар, амвон, приміщення храму було прикрашене різбленням і розписами. Малярські роботи А. Делямарс виконував власноручно [8, 122]. Саме в берестейський період своєї діяльності він одержав у подарунок названу книжку, яка надійшла до колегіумної бібліотеки. Після закриття колегіуму його книгозбірня влилася у фонди бібліотеки Дорогичинського шляхетського повітового училища. Про це повідомляє запис на титульному аркуші. З Дорогичинського училища книги єзуїтської книгозбірні 1853 р. було передано до бібліотеки Київського університету св. Володимира, 1855 р. їх було внесено до каталогу університетської бібліотеки [4].

Щодо автографів авторів, маємо такі, на наш погляд, яскраві приклади. У фондах НБУВ виявлено 47 примірників 14 творів (15 видань) відомого теолога XVIII ст., члена Товариства Ісуса Георгія Генделя (1657–1727) [14]. Ці твори видавалися у друкарнях єзуїтських колегіумів Бранева (Браунсберга), Каліша, Львова, Праги. За даними провенієнції, один примірник його твору зберігався у бібліотеці бердичівських отців кармелітів, три примірники творів були у бібліотеці берестейських отців єзуїтів, шість примірників – у острозьких отців єзуїтів, 20 примірників – у бібліотеці кременецьких отців єзуїтів. З 47 примірників дарчі записи автора мають 13 стародруків [5].

У фондах НБУВ виявлено 20 примірників трьох видань праці відомого сходознавця XVIII ст., члена Товариства Ісуса Тадея Юди Крусинського (1675–1757) [12], що побачили світ у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму в 1733, 1734, 1740 рр. З 20 примірників 18 мають рукописні провенієнції, з яких 10 – дарчі автографи автора різним особам та інституціям. За даними провенієнцій, його твори знаходилися у бібліотеках Острозького єзуїтського колегіуму (3 прим.), Любарського домініканського монастиря (2 прим.), Кременецького єзуїтського колегіума (1 прим.), Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів (1 прим.), Дедеркальського монастиря Ордену реформатів (1 прим.) [6].

Наведені відомості говорять про те, що авторські дари були одним із шляхів розповсюдження друкованої продукції. Водночас, примірники з записами-автографами розкривають палітру особистих контактів автора, що дає змогу чіткіше окреслити коло особистих знайомств письменника, впливає на більш глибоке розкриття його особистості, творчої діяльності, масштаби розповсюдження видань його творів.

Записи про посмертне надходження книжок приватних осіб до монастирських бібліотек. Книги, що були власністю ченців монастиря, після їхньої смерті залишалися в обителі і поповнювали її книгозбірню. Світські особи часто своїм тестаментом заповідали частину своєї бібліотеки або й усю бібліотеку конкретному монастирю чи розподіляли її між кількома обителями.

Перший випадок ілюструють маргінальні записи на книгах, що належали члену Ордену босих кармелітів отцю Губерту від Благовіщення Пресвятої Діви Марії. Примірник «*Casus conscientiae de mandato olim... cardinalis Prosperi Lambertini... deinde Benedicti XIV propositi ac resoluti...*» (Перемишль, 1766; ВІК, Берд. 622) має такий запис на титульному аркуші: «*P[at]ri Fr[at]ris Huberti a Visit[atione] B[eatissimae] V[irginis] Mariae / Carmelitae Discalceati / applico Conventui / in quo morior / Oretur pro A[nim]a mea*» («Отця і брата Губерта від Благовіщення Пресвятої Діви Марії, босого кармеліта, надаю монастирю, в якому помер. Той, що молиться за мою душу»). Окрім того, на цьому ж примірнику є ще власницький запис про приналежність книжки бібліотеці Бердичівського монастиря босих кармелітів. Примірник видання «*Tribunalis confessariorum et ordinandorum P. M. Wigandt Ordinis praedicatorum epitome...*» (Венеція, 1761; ВІК, Берд. 607), упорядкований магістром теології Людовіком Флегеном (Fliegen), має такий варіант запису, пов'язаний з іменем отця Губерта: «*P[at]ri F[at]ris Huberti / a Visit[atione] B[eatissimae] V[irginis] Mariae / Carmelita Discalceati / post mortem oretur pro eo. / applico Conventui / in quo morior*» («Отця і

брата Губерта від Благовіщення Пресвятої Діви Марії, босого кармеліта, після смерті. Той, що молиться за нього. Надаю [її] монастирю, в якому помер»). Вказаний запис супроводжується власницьким записом про приналежність книги Бердичівському монастирю: «*C[o]n[ven]tus Berdicz[oviensis] / Carm[elitarum] Excal[ceatorum]*». За архівними документами Ордену босих кармелітів, отець Губерт від Благовіщення Пресвятої Діви Марії у 1766–1777 рр. перебував на посаді экзаменатора Бердичівського монастиря. 4 червня 1777 р. він разом із іншим ченцем монастиря о. Юзефом від Найсвятішої Діви Марії від імені монастирського керівництва підписав угоду з доктором медицини, майором Войцехом Марцинкевичем про утримання монастирської аптеки [18, 116, 177]. Маргінальні записи додають до біографії о. Губерта відомості про те, що він помер у Бердичівському монастирі і заповідав його книгозбірні свої книги.

Інший випадок ілюструють маргінальні записи на стародруках, які були у посіданні доктора медицини Миколая Гордона. Примірник твору Діонізія Галікарнаського (I ст. до н. е.) «*Antiquitates Romanae*» (Reggio Emilia, 1498; ВСПБ, ІА 125)¹⁵ має записи, які говорять про те, що книжка за заповітом доктора медицини, львівського райці Миколая Гордона була передана до бібліотеки Львівського монастиря Ордену реформатів. Згодом вона надійшла до бібліотеки Кременецького монастиря реформатів. Після закриття цього монастиря стародрук потрапив до бібліотеки Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії. Тексти записів такі: «*Testamento Legatus Bibliothecae Conventus Leopoliensis / Patrum Reformatorum a D[omi]no Nicolao / Gordon Doctore medicinae. Ore[tur] pro eo*» («Надійшла за тестаментом бібліотеці Львівського монастиря отців реформатів від пана Миколая Гордона, доктора медицини. Той, що молиться за нього») (арк. 2а) та «*Conventus Cremenecensis P[atrum] Reformatorum*» («Кременецького монастиря отців реформатів») (там само)¹⁶. Цим самим шляхом до книгозбірні кременецьких отців реформатів надійшли ще дві виявлені книжки М. Гордона: Йосифа Флавія (37–95/с.100) «*Opera*» (Базель, 1524; ВСПБ, Pal. 923) і Бартоломео Стефані «*L'Art di ben cvcinare, et instruire I men periti in questa lodeuole professione...*» (Венеція, 1690; ВСПБ, In. 662). Примірник «*Opera*» має такий запис: «*Testamento Legatus Bibliothecae*

¹⁵ Бібліографічний опис видання подано в: Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич; Упорядник Г. І. Ломонос-Рівна. – Київ: Наукова думка, 1974. – № 166.

¹⁶ Згадка про цей примірник, записаний тестатором М. Гордоном львівським отцям реформатам, є в кн.: Różycki Ed. *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*. – Wrocław: Ossolineum, 1994. – S. 182.

Conventus Leopoliensis P[atrum] Reformatorum ad S. Casimirii a D[omi]no Nicolao Gordon Doctore medicinae» («Надійшла за тестаментом бібліотеці Львівського монастиря отців реформатів в ім'я св. Казимира від пана Миколая Гордона, доктора медицини»), і наступний запис, вже щодо книгозбірні кременецьких реформатів: «Applicatus Conventui Cremenecensi P[atrum] Reformatorum 1764» («Належить Кременецькому монастирю отців реформатів. 1764 р.»). Отже, наведені записи дають підстави говорити, що доктор медицини Миколай Гордон, якого було обрано 1704 р. райцею Львівського магістрату [2, 404], частину своєї книгозбірні заповів Львівському монастирю отців реформатів. На 1764 р. згадані примірники вже належали Кременецькому монастирю реформатів.

Купівельно-цінові записи. Записи цього виду взагалі не часто трапляються на стародруках, а на книгах з монастирських бібліотек і поготів. У кожному разі має вагоме значення не тільки фіксація грошової суми, за яку була придбана книга, а й місця купівлі та року придбання. Такі фактичні дані мають географічну і хронологічну локалізацію, що дає інформацію для характеристики книжкового ринку, вартості конкретного видання, попиту на його примірники. Приміром, на титульному аркуші видання творів члена Ордену бенедиктинців Бенігнуса Буховського «Ortus miraculis, in occasu submontano, sive Sacra imago Virginis Benedictae Mariae Tuchoviensis...» (Краків, 1718) записано: «Residentiae Visniovecensis Carmelitaru[m] / Discalceatoru[m] Emptus Fl[ori] 1 g[rosiorum] 15 A[nno] 1719» («Для Резиденції Вишневецьких босих кармелітів придбана за 1 флорен 15 грошей 1719 року»). На примірнику видання твору Бернардина Меркатора (Mercatores) «Nucleus catecheticus...» (Кельн, 1713; ВІК: Берд. 581) є три записи, які інформують про долю стародруку. На форзаці запис латинською мовою сповіщає: «Emptus est Iste liber / Varsaviae P[atri] F[ratri] Ioanni / a S. Andrea Corsini / C[armelitae] Discal[ceati] Tymf. 4» («Ця книга куплена у Варшаві отцю і брату Йоану від св. Андрія Корсіні, босому кармелітові за 4 тимфи»). На останній сторінці книги написано: «P[atri] F[ratri] Ioannis a Cruce a S. Andr[ea] / Corsino C[armelitae] D[iscalceati]» («Отця і брата Йоана від Хреста і св. Андрія Корсіні, босого кармеліта»). А на титульному аркуші – власницький запис: «C[o]n[ven]tus Berdicov[iensis] / Carmelit[arum] Discal[ceatorum]» («Бердичівського монастиря босих кармелітів»). Маргіналії цього примірника ілюструють спосіб і обставини його надходження до монастирської книгозбірні. Орденські архівні документи інформують, що отець Йоан від св. Андрія Корсіні, світське ім'я – Ян Канти Мацьоловський, був висвячений 1754 р. в Бердичівському монастирі босих кармелітів і помер у ньому 1784 р. [18, 334].

Праця члена Ордену паулінів Томи Франческо Ротаріо (Rotario, лат. Rotarius) «Apparatus universae theologiae moralis» (Рим, 1758; ВІК, Берд. 597) на шмуцтитулі має запис про придбання її у Кракові через 10 років після виходу книги у світ: «Ad usum Fr[at]ris Augusti a Conceptio / ne B[eatissimae] V[irginis] Mariae Carmel[itae] Discalceati / Comparatus anno D[omi]ni 1768 Cracov[iae]» («Для користування брата Августа від [Непорочного] Зачаття Пресвятої Діви Марії, босого кармеліта, куплена Року Божого 1768 у Кракові»). Примірник належав босому кармеліту отцю Августу від Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії Куницькому (1745–1814), життя якого було тісно пов'язане з Бердичівським монастирем босих кармелітів. В 1772–75, 1777–81, 1786–90 рр. він обіймав посаду підпріора Бердичівського монастиря, в 1778–81 рр. був пріором цього монастиря, а в 1781–84 рр. – монастирським екзаменатором. Свій життєвий шлях о. Август закінчив у бердичівській обителі, де його і поховали [18; 173, 176, 177, 336]. Книга була придбана у Кракові майже за чотири роки до того, як о. Август увійшов до монастирського керівництва.

Два видання списку заборонених Папською курією книг – «Index Librorum Expurgandorum...» ([Рим], 1745; ВСПВ, Р. in. 104) та «Index Librorum Prohibitorum» (Рим, [1752]; ВСПВ, Р. in. 396) – мають датовані записи про купівлю примірників на кошти, зібрані милостинєю, і походять із бібліотеки Дедеркальського монастиря Ордену реформатів. Тексти записів мають такий вигляд: на виданні 1745 р. – «Conventus Dederkaliensis P[atrum] Reformat[orum] pro Eleemosyna 1760» («Дедеркальського монастиря отців реформатів за милостиню. 1760»), на виданні 1752 р. – «Conventus Dederkaliensis Patru[m] Reformato[orum]. Hic liber comparatus pro Eleemosina sub Gvardiansi. P[atri] Joannis Gvalberh Ref[ormati] A[nno] D[omi]ni 1761» («Дедеркальського монастиря отців реформатів. Ця книга куплена за милостиню в часи гвардіанства отця Йоана Гвалберга, реформата, Року Божого 1761»).

Записи бібліотечного характеру. Вони віддзеркалюють технічне опрацювання книжкових надходжень у тогочасній бібліотечній практиці і включали в себе запис книги до відповідного каталогу або інвентаря, позначення приналежності її монастирю та топографічні ознаки у вигляді літерних та цифрових сигнатур, в деяких випадках додавалися назви систематичних розділів у скороченій формі. Літерами, як правило, позначали бібліотечні шафи, арабськими цифрами – полиці й позиції книг у шафах. Детально розписаних правил технічного опрацювання надходжень у монастирських бібліотеках не було. Діяли узвичаєна практика, фаховий рівень бібліотекаря, його сумлінність, акуратність та

винахідливість [13, 59]. Як ілюстрацію цього виду маргінальних записів можна навести такі приклади. На форзацах усіх стародруків із книгозбірні Берестейського єзуїтського колегіуму, користуючись сучасною бібліотечною термінологією, проставлено «систематичний індекс» і розстановочний шифр книги. За характером почерку записи зроблено у XVII–XVIII ст. Великими літерами латинської абетки позначено, вочевидь, шафи. Внизу літери – індекс арабськими цифрами – ймовірно, номери полиць, бо цифри трапляються від 1 до 9. Поряд з цими позначеннями у скороченій формі латинською мовою подано назви тематичних розділів бібліотеки, наприклад: U₂ Ist[itutiones] S[ocietatis] J[esu]; K₃ Medit[ationes]; Z₁ Rhet[ore]. Бібліотечні шифри N₄, S₅, O₆ і т. д. винесені на корінці більшості оправ. На корінцях світлих пергаменових оправ вони проставлені чорною фарбою, а на корінцях оправ із темно-брунатної шкіри – білою.

На титульних аркушах, форзацах, іноді на корінцях оправ стародруків із бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів проставлено чорнилом із знаком «№» арабські цифри, наприклад: № 369, № 581 і т. д. Ці номери, вочевидь, правила дороговказом для пошуку видання у бібліотеці і вказували порядковий номер одиниці зберігання у фонді. Частина книг на корінцях має паперові наліпки з надрукованими чорною фарбою літерами латинської абетки: «A», «C», «D», «E», «N» і т. д. Іншого виду позначень на книгах цієї монастирської книгозбірні не виявлено. Найвірогідніше, що цифрові позначення вказували порядковий номер книги на полиці або в тематичному розділі, літери – певний тематичний розділ, до якого вона належала за своїм змістом, або шафи. При відсутності бібліотечного каталогу дуже складно більш конкретно говорити про організацію книжкового фонду.

На форзацах стародруків бібліотеки луцьких тринітаріїв маємо в такий спосіб подану топографію бібліотечної одиниці зберігання: а) «Lit. PH num. 31 / Collegii Luceoriensis Ord. / SSSmae Trinitatis»; б) «Lit. H.P num. 7 / Ex Bibliotheca Collegii / Luceoriensis / Ordinis SSSae Trinitatis». У деяких випадках літерна і цифрова сигнатура проставлялися і на титульному аркуші. Літерами латинської абетки, вочевидь, були пронумеровані шифри, а арабськими цифрами – місце книги у шафі.

В монастирських бібліотеках під пильним контролем перебували заборонені для читання і поширення книги, зі списку, визначеного Римською курією. Такі видання повинні були зберігатися окремо від основного фонду, знаходитися в окремій замкненій шафі чи скрині і видаватися з особистого дозволу настоятеля монастиря. Деякі стародруки мають відмітку про те, що вони належали до числа заборонених видань.

Примірник видання твору німецького письменника й поета Менрада Молтера (Molther, XVI ст.) «Luca Christiana Psalmi quinquagesimi deprecatoria» (Gagenaу, 1527; ВСПВ, Pal. 30) на титульному аркуші має напис, зроблений розмашистим почерком: «Liber prohibitus». Цим же почерком зроблено власницький запис: «Convent[us] Berdiczo[viensis] / Carmelit[arum] Disalceat[orum]». Окрім того, там само є шрифтовий екслібрис київського єпископа Юзефа Анджея Залуського: «I. A. Zaluski». Ю. А. Залуський неодноразово відвідував Бердичівський монастир босих кармелітів, його пастирські листи та розпорядження друкувалися в монастирській друкарні. Цілком можливо, що він подарував книгу з власної бібліотеки монастирській книгозбірні. Твори М. Молтера значаться в «Index librorum prohibitorum» [10, 183].

Записи про інтролігаторську роботу та реставрацію книг. З розвитком друкарської справи і зростанням бібліотечних фондів монастирів налагоджувалися зв'язки з інтролігаторськими майстернями, куди віддавали на оправу книги. Збереження монастирських книгозбірень потребувало проведення інтролігаторських і реставраційних робіт. Ці роботи включали в себе: виготовлення оправ, підклеювання пошкоджених аркушів, наново зшивання блоку книги, за потреби – просушування постраждалих від вологи примірників тощо. З часом при великих монастирях стали організовувати інтролігаторські майстерні, де працювали наймані робітники.

В Товаристві Ісуса інтролігаторські майстерні відкривали колегіуми, які мали власні друкарні (Бранев, Каліш, Люблін). Стали з'являтися майстри-інтролігатори, які вийшли з членів Ордену [9, 229–230]. В Ордені реформатів за діючими правилами інтролігатор піклувався про книги, робив оправи для окремо виданих промов і проповідей, об'єднуючи їх в один конволют, щоб «не роздрібнювати їх на світський кшталт». Розпорядження про збереження бібліотечних фондів у отців реформатів було впроваджено після 1733 р. [13, 64].

Зовсім рідко трапляються маргінальні записи про виготовлення оправ, ремонт книг та вартість цієї роботи. В найкращому разі фіксується факт виготовлення нової оправи. Так, книжка Альбрехта фон Ейба (Eyb, 1420–1475) «Margarita poetica» (Нюрнберг, 1472; ВСПВ, ІА 135)¹⁷, що належала бібліотеці Острозького єзуїтського колегіуму, має записи: «Collegii Ostrogien[is] Soc[ietatis] Jes[u]», і нижче – «reparatus 1762» (арк. 2а).

¹⁷ Бібліографічний опис видання подано в: Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич; Упорядкувала Г. І. Ломонос-Рівна. – Київ: Наукова думка, 1974. – № 184.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки: маргінальні записи стародруків монастирських бібліотек відіграють першочергову роль у визначенні пертиненції книг до конкретних бібліотек; документально фіксують шляхи надходження книг до фондів та факти переміщення їх з одного монастиря до іншого; подають інформацію про розповсюдження і побутування творів духовних авторів. Підготовка і публікація наукових каталогів стародруків вказаних монастирських бібліотек дасть змогу, в тому числі, зібрати і ввести у науковий обіг комплекси маргінальних записів, дотичних історії цих книгозбірень.

Список використаної літератури

1. Булатова, С. О. Архів реформатів Руської провінції (Provincia Russia) // Рукописна та книжкова спадщина України / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 136–141.
2. Зубрицький, Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2002. – 601 с.
3. Колосок, Б. Римо-католицькі святині Луцька. – Київ: Техніка, 2004. – 224 с.: іл.
4. Ціборовська-Римарович, І. О. Стародруки з бібліотеки Берестейського єзуїтського колегіуму в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Берасцейскія кнігазборы: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай каферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання» (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.) / Складальнікі: А. М. Мяснянікіна, Т. С. Кавенька. – Брэст, 2009. – С. 399–418.
5. Ціборовська-Римарович, І. О. Твори теолога-єзуїта Георгія Генгеля (1657–1727) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-книгознавча характеристика примірників // Наукові праці НБУВ. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 216–250.
6. Ціборовська-Римарович, І. О. Сходознавець Тадей Крусинський і його праці у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Київські полоністичні студії: Зб. наук. праць. – Т. 4: Українсько-польські літературні контексти. – Київ, 2003. – С. 123–148.
7. Boniecki, A. Herbarz polski / Adam Boniecki. – Warszawa, 1902. – Т. 5. – С. 60.
8. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995 / Opracował L. Grzebień. – Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004. – 882 s.
9. Grzebień, L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku / Ks. Ludwik Grzebień SJ // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – Т. 30. – С. 223–278; Т. 31. – С. 225–281.
10. Index librorum prohibitorum. – Romae: Ex Typographia Rev. Camerae Apostolicae, 1758. – 304 p.
11. Karmelici bosy w Polsce // Encyklopedia kościelna / Przez X. Michała Nowodworskiego. – Warszawa, 1877. – Т. 10. – С. 44–50.

12. Natoński, B. Krusiński Tadeusz Jan // Polski słownik biograficzny. – Т. 15. – С. 426–428.

13. Pidlypczak-Majerowicz, M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku / Maria Pidlypczak-Majerowicz. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 193 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis № 1815. Bibliotekoznawstwo XX).

14. Poplatek, J. Gengell Jerzy // Polski słownik biograficzny. – Т. 7/5. – З. 35. – С. 385.

15. Reformaci. Reformaci w Polsce // Encyklopedia kościelna / Przez X. Michała Nowodworskiego. – Warszawa: W Drukarni Franciszka Czerwińskiego, 1899. – Т. 23. – С. 96–99; 99–113.

16. Trynitarze. Trynitarze w Polsce // Encyklopedia kościelna / Przez X. Michała Nowodworskiego. – Warszawa, 1907. – Т. 29. – С. 208–212, 212–229.

17. Trypućko, J. The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala. / Jozef Trypućko; Extended and completed by Michał Spandowski; Edited by Michał Spandowski, Sławomir Szyller. – Warszawa, Uppsala, 2007. – Vol. 1. – P. 69.

18. Wanat, B. J. Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne / Benignus Józef Wanat OCD. – Kraków: Wyd-wo Karmelitów Bosych, 2007. – 432 s.: il.

Наталія Бондар,
наук. співробітник НБУВ

ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИМІРНИКІВ ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ 1581 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу примірників острозької Біблії 1581 р. Було повідомлено, що а процесі дослідження водяних знаків різних примірників острозької Біблії 1581 р. за характеристиками паперу примірники розподілилися на два варіанти, при цьому набір обох варіантів не відрізнявся. Відтак водяні знаки острозьких Біблій мають стати об'єктом подальших філігранологічних та історико-книгознавчих досліджень.

Ключові слова: кириличні стародруки, водяні знаки, філіграні, папір, історія книги, кириличне книгодрукування, острозька Біблія, Іван Федоров, Острозька друкарня.

Видання острозької Біблії 1581 р. є не тільки найвідомішим серед українських стародруків, воно по праву входить до скарбниці світової друкованої спадщини. Острозька Біблія також є найбільш досліджуваною пам'яткою української друкованої книжності, а бібліографія присвячених їй публікацій нараховує десятки, а то й сотні тисяч позицій. Збережена пам'ятка у значній кількості примірників: на сьогодні описано в літературі близько 400¹. Зважаючи на збережену кількість примірників значним був і тираж видання. Його в книзі не зазначено, відомостей стосовно нього не збереглося, однак можна припустити, що було видруковано від 1000 до 3000, або й більше примірників. Пам'ятка широко представлена в Україні, в близькому зарубіжжі (насамперед, у Росії), а також і в європейських збірках.

Незважаючи на те що острозька Біблія завжди була і залишається в полі прискіпливої уваги дослідників, все ж багато питань, пов'язаних з її виданням, до цього часу залишаються не дослідженими. Головною причиною цього є незначна кількість документальних джерел, що збереглися до наших днів, в яких висвітлювалася б історія підготовки та друку острозької Біблії 1581 р. Тому актуальним був і залишається пошук альтернативних підходів, що дали б можливість глибшого дослідження цієї

історії. Одним із таких альтернативних джерел, що дають змогу отримати нові відомості з історії створення друкованої пам'ятки, був обраний шлях комплексного аналізу філіграней (або водяних знаків) з метою їхнього історико-книгознавчого дослідження. Було проаналізовано видовий та кількісний склад водяних знаків, їх відсоткове співвідношення, почерговість зміни в межах усього видання, окремих його частин, зошитів і т. п.

Необхідність і актуальність такого дослідження і раніше констатувалася вченими. Наприклад, у монографії Є. Л. Немировського 1974 р., присвяченій дослідженню українського періоду діяльності Івана Федорова, вчений писав: «Було б дуже важливо вивчити розподіл паперу в окремих примірниках Острозької Біблії. Не виключено, що це дозволить встановити послідовність друку окремих розділів книги»². У ще більш ранній публікації 1964 р. О. Я. Мацюк писав: «Наступний перегляд (водяних знаків. – Н. Б.) дав би, очевидно, нові відомості про папір цього видання»³.

Основним об'єктом дослідження стали 18 примірників із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що є найбільшою збіркою примірників цього видання в Україні. Додатково були переглянуті примірники інших книгозборищ Києва, а також Львова та Москви – всього таким чином проаналізовано водяні знаки більш ніж 40 примірників видання.

Раніше водяні знаки паперу острозької Біблії були предметом дослідження як філігранологів, так і істориків книги – К. Я. Тромоніна⁴, М. П. Лихачова⁵, Е. Лауцявічюса⁶, О. Я. Мацюка⁷, Я. Д. Ісаєвича⁸, Є. Я. Немировського⁹, І. Я. Лосієвського¹⁰ та ін.

У альбомі К. Я. Тромоніна «Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге»¹¹, що вийшов друком у Москві в 1844 р., відображено близько 30 філіграней 13 сюжетів, виявлених на папері аркушів острозької Біблії. Серед них такі водяні знаки: Підкова з хрестом без картуша, Новіна, Топор маленький без картуша, Топор під півмісяцем без картуша, Абданк в картуші, Єліта в картуші, Лебідь в картуші, Гербурт (інакше Ангел) в картуші, Юноша (або Агнец), Козел, Ястжембец у щиті з завітками, Літера S у картуші. Декілька знаків, що зустрічаються на папері острозької Біблії, співставлені тут із іншими документами. Приналежність філіграней острозькій Біблії 1581 р. (чомусь названо «Печатная Библия. Острогъ. 1582»¹²) вказана як у таблиці, так іноді й поряд із зображенням знаків.

У фундаментальному філігранологічному дослідженні М. П. Лихачова¹³, на жаль, не були зафіксовані зображення водяних знаків острозької Біблії 1581 р. Однак у його докторській дисертації у Додатку¹⁴ вміщено знаки цього видання із посиланням на роботу Тромоніна. Це знаки Підкова

маленька з хрестом без картуша, Єліта двох видів у лінійному картуші, Ястжембец у картуші під короною, Лебідь у лінійному картуші, Новіна. Відомості, що стосуються цих знаків, також включені в дослідження – зокрема, в рубриках предметного покажчика¹⁵, із посиланням на відповідні номери знаків в альбомі Тромоніна.

До капітального дослідження Е. Лауцявічюса залучені водяні знаки одного примірника острозької Біблії 1581 р. зі збірки Наукової бібліотеки Вільнюського університету¹⁶. Також вони внесені в Додаток, де перераховано всі відображені в альбомі друковані видання¹⁷. Серед зафіксованих дослідником є філіграні Абданк, Ястжембец під короною, Новіна, Гербурт (Ангел), Єліта, Свенциц без щита, Підкова маленька з хрестом без картуша (5 варіантів), Ястжембец у картуші під митрою.

Найповніше філіграні острозької Біблії 1581 р. досліджені О. Я. Мацюком. У двох його публікаціях, присвячених аналізу паперу видань Івана Федорова¹⁸, зафіксовані зображення водяних знаків, виявлені на папері цих видань. Причому дослідник фіксує не тільки сюжети й типи, але й варіанти виявлених філіграней. Порівняно із виявленими О. Мацюком філігранями нам вдалося додатково віднайти лише один знак сюжету Кабан, що трапляється не у всіх примірниках¹⁹. Цей знак не фіксують й інші дослідники.

У публікації О. Я. Мацюка 1964 р. є цікавим його зауваження стосовно використання паперу зі знаком Лебідь: «Поява цього паперу в Біблії – дуже загадкова... Серед знаків є і такі варіанти, які з'являються не раніше 1588 р. Можливо, це якраз ті дефектні примірники, які Іван Федоров привіз із Острога до Львова і які були додруковані після його смерті. Це питання потребує подальшого дослідження його видань»²⁰.

Є. Л. Немировський у дослідженнях, присвячених життєдіяльності і доробку Івана Федорова, разом із широкими відомостями, що стосуються першодрукаря та його видань, умістив систематизовану інформацію про водяні знаки, виявлені в острозькій Біблії 1581 р.²¹

Використаний для друкування острозької Біблії папір охарактеризований у монографічному дослідженні Я. Д. Ісаєвича, присвяченому діяльності першодрукаря Івана Федорова в Україні²². Я. Ісаєвич дійшов висновку, що папір закупували не тільки на паперових млинах у його виробників, а також у купців, таким чином збираючи папір різного походження.

Водяні знаки чотирьох примірників острозької Біблії 1581 р. посторінково зафіксовані в каталозі видань І. Федорова і П. Мстиславця із харківських збірок²³. Укладач каталогу І. Я. Лосієвський досліджував

примірники збірки Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. Вагомим досягненням цього каталогу стало те, що поряд із провенієнціями, характеристиками оправ та іншими особливостями примірників зафіксовані й філіграні конкретних примірників із вказівкою номерів відповідних знаків у альбомах, а також перелік аркушів, на яких розміщені водяні знаки. Такий тип каталогу відкриває нові перспективи для комплексного дослідження стародрукованих книг одночасно із їх філігранологічним аналізом, що надзвичайно актуально, але практично не застосовується ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками при укладанні каталогів із попримірниковим описом стародруків.

Острозька Біблія складається із 628 аркушів. Організоване видання із сторінок п'яти/шести пагінацій, або рахунків – у першому із них 8 нумерованих аркушів, у другому – нумерованих 276, у третьому – 180, у четвертому – 30, у п'ятому – 56, у шостому – 78 аркушів. Таким чином кожен примірник має 314 філіграней. Сигнатур у острозькій Біблії немає, видання складається із 104 зошитів, по 6 аркушів у кожному, крім 1-го і 91-го, які мають по 8 аркушів.

Питання стосовно існування двох видань острозької Біблії активно дискутувалося книгознавцями в XIX–XX ст. через існування двох варіантів післямови, що відрізнялися не тільки змістом, але й датами закінчення роботи над виданням: в одному варіанті вказано 12 липня 1580 р., в іншому – 12 серпня 1581 р. Кінець дискусії поклала публікація російської дослідниці А. С. Зернової, де вона описала і проаналізувала варіанти набору тексту та його ілюстративного оформлення (заставок, ініціалів, окремих виливних прикрас)²⁴. На думку А. Зернової, набір варіантів мав випадковий характер, що показала таблиця із аналізом 29 примірників збірки Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна (зараз Російська державна бібліотека). Аргументація А. Зернової була переконливою, і після її публікації питання про існування двох видань Біблії не порушувалося.

Унаслідок проведеного нами комплексного аналізу паперу острозької Біблії було виявлено, що примірники відрізняються один від одного за складом паперу, при цьому не вдалося виявити відмінностей в наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші – відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Пошук варіантності видання не був самоціллю. Аналіз філіграней острозької Біблії 1581 р. став одним із етапів комплексного дослідження всіх видань першодрукарів І. Федорова та П. Мстиславця. Були проаналізовані філіграні московського Апостола 1564 р., заблудівського Євангелія

учительного 1569 р., львівського Апостола 1574 р., вільнюських Євангелія 1575 р. і Псалтиря 1576 р.

У процесі дослідження постало питання, чи не демонструють подібної варіантності паперу перераховані видання, надруковані І. Федоровим та П. Мстиславцем як спільно, так і окремо, раніше від острозької Біблії 1581 р. Найбільш однорідний папір одних і тих самих аркушів та чітку динаміку заміни одного виду паперу іншим демонструє львівський Апостол 1574 р., близький йому за характером зміни знаків московський Апостол 1564 р. Крім того, не відповідає дійсності загальноприйнята думка, що папір для московського Апостола 1564 р. був придбаний однією великою партією ще до початку друкування. Зміни паперу чітко прослідковуються після одного-двох зошитів, що свідчить про те, що папір надходив до друкарів невеликими партіями. Заблудівське Євангеліє учительне 1569 р. показало використання паперу із різними філігранями в одних і тих же зошитах різних примірників. Але набір на аркушах із різним папером ідентичний. Найбільш близьку картину наявності двох паперових варіантів продемонстрували примірники вільнюського Євангелія 1575 р. 8 примірників збірки НБУВ розподілилися на дві групи – 4 примірники першої групи надруковані на папері із філігранями, 4 примірники другої групи – на папері без філіграней. Такі ж примірники без філіграней є і в інших сховищах, однак примірників без філіграней трапляється менше, ніж примірників із філігранями. Пошук друкарських відмінностей показав такі відмінності на багатьох аркушах у наборі червоним кольором. Як відомо, П. Мстиславець використовував двоколірний друк, виконаний із двох наборів у два прогони – спочатку чорним, потім червоним. Найбільш показовим є набір верхнього рядка аркуша 20 – у першому варіанті (примірники з філігранями) слово «рече» надруковане з виносною «ч», у другому – без виносних (примірники без філіграней). На інших сторінках зустрічаються подібні відмінності в наборі червоним, які доволі складно виявити візуально – відстані між словами, наприклад, відрізняються в один-два міліметри. Питання, що стосуються того, чому використовувався папір з філігранями і без них, здійснювалося це одночасно або ні, залишаються поки що без відповіді.

Щодо методики дослідження філіграней острозької Біблії, то була вибрана методика, з одного боку, достатня для отримання матеріалу для книгознавчих досліджень, з іншого – максимально спрощена. Філіграні групувалися за сюжетами, але таким чином, щоб поділити їх на групи, які мають спільне походження. Наприклад, Топор в картуші під короною, Топор в картуші під короною, розташований навкіс, Топор без картуша

під півмісяцем, Топор маленький без картуша навкіс і т. п. У процесі роботи не ставилося завдання фіксації близьких варіантів філіграней, лише як допоміжний елемент було проаналізовано розміщення знаку відносно понтюзо і відстань між понтюзо. Об'єктивність результатів вибраної методики була підтверджена тим, що розбивка різних примірників за сюжетами водяних знаків показувала майже однакову кількість знаків одного сюжету в різних примірниках одного й того ж варіанту.

Таке дослідження філіграней не є вичерпним, можливий і більш детальний аналіз знаків, однак він потребує значно більших витрат часу та застосування методики фіксації філіграней і порівняння їх між собою за допомогою технічних засобів, особливо для розрізнення близьких варіантів. Фіксація знаків проводилася методом «протирки» за аналогією зі зняттям орнаменту оправ. Для фіксації знака під аркуш паперу підкладалося скло (тобто тверда поверхня), зверху на знак накладався м'який папір. Зображення отримувалося внаслідок легкої рівномірної штриховки м'яким олівцем по паперу на місці розташування знака. Таким чином можливо отримати ідентичне зображення водяного знака, а також понтюзо і вержерів.

Варто зазначити, що стародруковані видання, як правило, великого формату і значного обсягу, особливо надруковані доволі великими тиражами, являють собою унікальні комплекси різних зразків паперу, близького за часом виготовлення та територією використання. Однак на практиці філігранологи нечасто звертаються до матеріалу стародрукованих видань як до джерела філігранологічних досліджень. Так само рідко досліджують папір видань історії книги. У контексті вивчення історії друкування книги, виявлення варіантів видання, атрибуції контрафакцій, тобто підробок, розрізнення між собою декількох видань. Для філігранології стародруковані пам'ятки, на відміну від інших джерел, надають досліднику рідкісну можливість вивчати та співставляти вже апріорі автентичну підбірку паперу, близького за часом виготовлення і територією розповсюдження, а часто і місцем виробництва. Комплекс водяних знаків максимально більшої кількості примірників одного видання надає унікальний матеріал для дослідження більшої кількості водяних знаків однієї папірні, близьких за часом виготовлення. І така робота не потребує пошуків в архівах, виявлення філіграней, їх співставлення, доказів одночасного або близького за часом походження з тої самої папірні.

Попередній аналіз водяних знаків 18 примірників НБУВ показав, що вони за характером, кількістю і співвідношенням виявлених водяних знаків

розподілилися на дві окремі групи – 4 примірники (шифри зберігання Кир.651, Кир.764, Кир.766, Кир.788) та 12 примірників (шифри зберігання Кир.646, Кир.647, Кир.648, Кир.652, Кир.686, Кир.762, Кир.763, Кир.834, Кир.955, Кол. Вітта 7, Соф. 13а, Соф. 13в). Ще два примірники представляють собою суміжні варіанти – арк. 1–8 та 1–278 перших двох рахунків належать до першої групи, наступні аркуші – до другої (шифри зберігання Кир.765; Кир.4476п). Припущення стосовно того, що примірники однієї групи надруковані на якісному папері, а іншої – на неякісному, не підтвердилися. Папір в обох випадках достатньо якісний.

Оскільки одна з груп менша, умовно назвемо її першим варіантом. Тут використано такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною (40 %), Ястжембец у картуші під митрою (10 %), Топор у картуші під короною (14 %), Новіна (10 %), Леварт (9 %), Козел (Шарфенберг) (8 %), Юноша (Агнець) (4 %), Підкова маленька без картуша (2 %), Лебідь (Дунін) (2 %), Топор маленький без щита навкіс (1 %), Топор у картуші навкіс (1 %), Орел без картуша (0,5 %). Причому декілька примірників синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і навіть близькість посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями. Як правило, це свідчить про те, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша (50 %), Топор під півмісяцем без картуша (32 %), Абданк (3 %), Юноша (Агнець) (5 %), Новіна (2 %), Козел (Шарфенберг) (2 %), Ангел (Гербурт) (1 %), Лебідь (Дунін) (1 %), Орел без картуша (1,5 %), Леварт (0,5 %), Свенчиц (0,5 %), Єліта (1 %), Ястжембец у картуші під короною (0,5 %), Гоздава без картуша (0,5 %), Кабан (0,5 %), Остоя (0,5 %). Знову ж таки примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Більш детальний аналіз кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у межах варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту. Точніші відомості розміщення варіантів у межах різних пагінацій наведені в Додатку 1. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й у тому, що залишається не відомим: чи цей знак належить до одного варіанту і потрапив в інший, або ж це рідкісна чи випадкова філігрань того ж варіанту.

Наведені в Додатку 1 відомості засвідчують, що перший варіант представлений одним повним примірником, де є аркуші усіх шести

пагінацій (Кир.788), а також одним неповним, без 8 аркушів першого рахунку (Кир.764). Другий варіант всіх шести пагінацій представлений 3 примірниками (Кир.652, Кир.686, Кол. Вітта 7), та ще трьома, де немає аркушів першого рахунку – Кир.646, Кир.647, Кир.648, і ще двома неповними примірниками, де є аркуші другої, третьої та четвертої пагінації (Кир.763, Соф. 13в). У примірнику Кир.766 тільки 8 початкових аркушів належать до другого варіанту, інші – до першого. Решта примірників мають більш складні комбінації аркушів різних варіантів.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені на окремих аркушах. Перший із варіантів виявляє меншу кількість філіграней, другий – дещо більшу через наявність групи знаків, які трапляються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що домінують: Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту і Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого. Спроби відслідкувати історію та хронологію використання цих ключових знаків за даними альбомів філіграней поки що не дали результатів.

Спроби співставити варіанти паперу з варіантами редакції тексту, $\text{çao}^3\text{ēñi} \text{āāi}^3 \text{ó} \text{í} \text{óáé}^3\text{ēāö}^3 \text{Ĵ} \text{Ā} \text{. Ħ. Çāđi} \text{î} \text{āi} \text{Ĵ}^{25}$, не продемонстрували закріплення відредагованого тексту за одним із двох варіантів паперу. В обох варіантах трапляються аркуші із первинним текстом, і текстом, в який внесено редакційні правки. Іноді відредаговані аркуші наклеєні на фальц (т. зв. картони), що засвідчує їх пізніше вклеювання замість видалених.

Також безуспішним був пошук відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на папері, що співвідноситься із різними варіантами.

Оскільки, з одного боку, результати дослідження паперу абсолютно чітко показують наявність двох варіантів водяних знаків, а також суміжних варіантів, з іншого – не дозволяють на сучасному етапі ні датувати обидва варіанти, ні будь-яким чином пояснити їх походження, – можливі найрізноманітніші версії. За умови, що обидва варіанти друкувалися в різний час, доведеться припустити, що І. Федоров використовував (винайшов) якийсь спосіб фіксації набору і його наступного ідентичного відтворення. Ідея виглядатиме менш фантастичною на тлі загальновідомих фактів, пов'язаних із друкуванням «Католікона» Й. Бальбо 1460 р., що приписується першовинахіднику книгодрукування Й. Гутенбергу²⁶. Примірники «Католікону» розпалися за філігранями на три групи, достатньо віддалені за часом друкування. Аналіз примірників кожної із груп, здійснений за допомогою найбільш показових технічних методик (зокрема, електронно-рентгенографічного методу), показав, що йдеться про

три різні видання ідентичного набору, отримані внаслідок використання паперових матриць. «Католікон» побачив світ більш ніж на сто років раніше від острозької Біблії 1581 р.

Однак ми схилиємося до того, що все-таки було одне видання. Основним аргументом може служити те, що у першому варіанті Біблії зустрічаються вкраплення знаків другого варіанту, і навпаки. Це свідчить про те, що обидва варіанти походять із однієї друкарні. Можливо, і друкувалися одночасно. Відтак закономірно постає питання про те, чим викликане друкування двох варіантів видання на різному папері. Оскільки папір був дуже дорогим матеріалом, і основні витрати на видання книги припадали саме на закупівлю паперу, можливо, князь К. Острозький і друкар І. Федоров купували папір кожен окремо, позиціонуючи себе як рівноправні співвласники надрукованого тиражу. Це цілком вірогідно в контексті того, що Іван Федоров у післямосковський період (а можливо, і в московський також) позиціонував себе як самостійний підприємець.

Можливо, такі ж причини наявності двох видів паперу (з філігранями і без них) у вільнюському Євангелії 1575 р., де мала місце така ж паритетність у стосунках П. Мстиславця і братів Мамоничів. Вочевидь, такі припущення потребують подальших пошуків хоча б опосередкованих документальних підтверджень. Можемо висловити гіпотетичне припущення, що ця паритетність була закріплена матеріально у друкуванні книжки одночасно на двох станах, і, відповідно, закупівлі паперу кожним із співвидавців для свого стану окремо. Це б пояснило одночасне друкування видання з використанням двох різних підбірок паперу, заміни партій паперу на різних станах у різний час неспіввідносно, невелике змішування в частині примірників аркушів паперу обох груп, наявність в обох групах відредагованих та невідредагованих аркушів.

Стосовно теоретичної можливості друкування не одного, а двох видань острозької Біблії, а, вірогідніше, доволі довготривалої роботи з додруковування та докомпоновування повних примірників, можна навести кілька не прямих, а опосередкованих доказів. Наприклад, цікавим є питання, що неодноразово порушувалося дослідниками стосовно того, чому в Острозі після виходу Біблії влітку 1581 р. на довгий час припинилося книгодрукування. Це при тому, що друковані видання одразу ж стали актуальними, користувалися попитом, а у власника друкарні князя Василя Костянтиновича Острозького були кошти, що сприяло

фінансовим і технічним можливостям продовження книговидавничої діяльності. Наступним після Біблії виданням стала малоформатна невеличка брошура «Ключ царства небесного» 1587 р., і то її вихід в Острозі викликає дискусію. На користь її острозького походження свідчать філіграні її паперу Топор під півмісяцем. Такий самий папір у великих кількостях було використано у другому варіанті острозької Біблії, як зазначено вище. Друкування у 1588 р. т. зв. «Книжиці в шести розділах» Василя Суразького теж викликає у дослідників сумніви – можливо, її було створено у 1588 р., а надруковано на 10 років пізніше. Наступною стала «Книга о постничестві» 1594 р., у якій загадково постали шрифти та художні прикраси, що до того використовувалися у вільнюських виданнях П. Мстиславця – Євангелії 1575 р., Псалтирі 1576 р. та Часовнику 1574–1576 рр.

Відтак, маємо надію, що всебічне вивчення різних примірників острозької Біблії 1581 р., у тому числі й комплексів водяних знаків різних примірників цього видання, буде не тільки ставити запитання, але й принесе цікаві результати, що відкриють не відомі раніше факти з історії друкування цієї визначної пам'ятки кириличної книжності.

Примітки

¹ *Немировский, Е. Л.* Острожская Библия: Как находили и вводили в научный оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова // *Федоровские чтения-2005*. – М., 2005. – С. 90.

² *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М., 1974. – С. 150.

³ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – 1964. – № 3. – С. 43.

⁴ *Тромонин, К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М., 1844.

⁵ *Лихачов, Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. – СПб : Тип. Имп. АН, 1891. – С. 102, 103.

⁶ *Laucevicius, E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas. – Vilnius: Mintis, 1967= *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

⁷ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – 1964. – № 3. – С. 37–46;

Мацюк О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения-1978. – М., 1981. – С. 21–34.

⁸ *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища шк., 1975. – С. 103; *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-е вид., переробл. і доповн. – Львів: Вища шк., 1983. – С. 100.

⁹ *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 149–150; *Немировский, Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 2007. – С. 297–298.

¹⁰ Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – 55 с., іл.

¹¹ *Тромонин, К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М., 1844. – № 388–414; 846–847, 1012.

¹² Там же. – С. 14.

¹³ *Лихачов, Н. П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков. – Ч. 1–3. – СПб, 1899.

¹⁴ *Лихачов, Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. – СПб: Тип. Имп. АН, 1891. – С. 102, 103.

¹⁵ *Лихачов, Н. П.* Палеографическое... – Ч. 2. – С. 135. – № 539 = Тромонин 406, «острожская Библия 1581 года».

¹⁶ *Laucevicius, E.* Popierius Lietuvoje.: Atlasas. – № 1025, 1118, 1440, 1512, 1794, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2706.

¹⁷ Ibid. – S. 246.

¹⁸ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46; *Мацюк, О. Я.* Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения-1978. – М., 1981. – С. 21–34.

¹⁹ НБУВ, примірник Кир.647, арк. 190 II рах., примірник Соф.136, арк. 189 II рах.

²⁰ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 45.

²¹ *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М., 1974. – С. 150; *Немировский, Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 2007. – С. 297–298.

²² *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища шк., 1975. – С. 103; *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван

Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-е вид., переробл. і доповн. – Львів: Вища шк., 1983. – С. 100.

²³ Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – С. 8–10.

²⁴ *Зернова, А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 92–98.

²⁵ *Зернова, А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 92–98.

²⁶ Найповніше матеріал викладений у публікаціях Є. Л. Немировського. Наприклад: *Немировский, Е. Л.* Некоторые проблемы филологического исследования старопечатных изданий // Филологические исследования: Теория, методика, практика: сб. науч. тр. – Л., 1990. – С. 113–116.

Таблиця варіантності примірників острозької Біблії
зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

№	Шифр	Кінцівка	I фол.	II фол.	III фол.	IV фол.	V фол.	VI фол.
1	Кир.646	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
2	Кир.647	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
3	Кир.648	немає	немає аркушів	мало аркушів - I I вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
4	Кир.651	1581	I вар.	I-II вар.	I-II вар.	I вар.	I вар.	I вар.
5	Кир.652	1580 +1581	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
6	Кир.686	1581	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
7	Кир.762	1581	II вар.	II вар. ω πωωωωω I вар.	II вар. ω πωωωωω I вар.	II вар. ω πωωωωω I вар.	II вар.	II вар. ω πωωωωω I вар.
8	Кир.763	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	немає аркушів	немає аркушів
9	Кир.764	немає	немає аркушів	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
10	Кир.765	немає	немає аркушів	I вар.	I-II вар.	I-II вар.	I вар.	I вар.
11	Кир.766	1581	II вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
12	Кир.788	1581	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
13	Кир.834	немає	II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
14	Кир.955	1581	II вар.	II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.	II вар.
15	Кир.4476п	1580	I вар.	I вар.	I-II вар.	II вар.	I вар.	I вар.
16	Кол. Вітта 7	1580	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
17	Соф. 13а	немає	II вар.	I-II вар.	I-II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.
18	Соф. 13в	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	немає аркушів	немає аркушів

Показчик зображень філіграней острозької Біблії

1. *Ястжембси у картуші під короною* – Тромонин № 411; Лихачев II № 509; Мацюк 1964 № 82, Мацюк 1981, № 111; Лауцявичюс № 2669–2673.

2. *Ястжембси у картуші під митрою* – Мацюк 1964 № 83, Мацюк 1981 № 110, 112, Лауцявичюс № 2706.

3. *Топор у картуші під короною* – Мацюк 1964 № , Мацюк 1981 № 45, Немировский № 45.

4. *Новіна в картуші під короною* – Тромонин № 392, 394; Лихачев II № 542; Мацюк 1964 № 87, Мацюк 1981, № 1, 2; Лауцявичюс № 1118; Немировский № 1, 2.

5. *Леварт* – Мацюк 1964 № 99, Мацюк 1981 № 63–65; Немировский № 63–65.

6. *Козел (Шарфенберг) у бароковому картуші під короною* – Мацюк 1964, № 96–97; Мацюк 1981 № 72–74, Немировский № 72–74.

7. *Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші без корони* – Тромонин № 410, 414; Мацюк 1964, № 94–95; Мацюк 1981 № 75–78, Немировский № 75–78.

8. *Юноша (Агнець) в орнаментальному бароковому картуші більший* – Мацюк 1964 № 88; Мацюк 1981 № 66, 71; Немировский № 66, 71.

9. *Юноша (Агнець) в орнаментальному бароковому картуші менший* – Мацюк 1964 № 52, 102, 103; Мацюк 1981 № 67–70, 156/157; Немировский № 67–70.

10. *Підкова маленька з хрестом без картуша* – Тромонин № 388–391; Лихачев II № 507; Мацюк 1964 № 89–93, Мацюк 1981 № 24, 88–94, Лауцявичюс № 2669–2673; Немировский № 24 88–94.

11. *Топор у картуші под короною навкіс* – Тромонин № 1012; Мацюк 1964 № 66, Мацюк 1981 № 44, 46, Немировский № 44, 46.

12. *Орел без обрамлення* – Мацюк 1964 № 98, Мацюк 1981 № 79–82, Немировский № 79–82.

13. *Топор під півмісяцем без картуша* – Тромонин № 395–399; Лихачев II № 520–523; Мацюк 1964 № 25–36, Мацюк 1981 № 25–36, Немировский № 25–36.

14. *Абданк у картуші* – Тромонин, № 400–403; Лихачев II № 535–537; Мацюк 1964 № 76–78, Мацюк 1981 № 140–143, 145, Лауцявичюс № 1025; Немировский № 140–143, 145.

15. *Ангел (Гербурт)* – Тромонин № 408; Мацюк 1964 № 88, 102, 103; Мацюк 1981 № 84–87, Лауцявичюс № 1440; Немировский № 84–87.

16. *Лебідь (Дунін) у картуші без корони* – Тромонин, № 406–407; Лихачев II № 539, 540, Мацюк 1964 № 74, Мацюк 1981 № 52–53, Лауцявичюс № 1000; Немировский № 52–53.

17. *Лебідь (Дунін) у картуші під короною* – Мацюк 1964 № 72, 73, 75, Мацюк 1981 № 54–57, Немировский № 54–57.

18. *Свєнчиц без картуша* – Мацюк 1964 № 85; Мацюк 1981 № 19; Лауцявичюс № 1794; Немировский № 19.

19. *Свєнчиц у картуші під короною* – Мацюк 1964 № 84; Мацюк 1981 № 13, 14; Немировский № 19.

20. *Гоздава* – Мацюк 1964 № 10–12, Мацюк 1981 № 22–23, Немировский № 22–23.

21. *Єліта в лінійному картуші* – Тромонин № 404–405, Лихачев II № 513, 514; Мацюк 1964, № 54–59; Мацюк 1981 № 117–119, 122–124, 128, 131, 132; Лауцявичюс, № 1512; Немировский № 117–119, 122–124, 128, 131, 132.

22. *Літера Су картуші під короною* – Тромонин № 413, Мацюк 1964 № 101.

23. *Топор маленький без картуша навкіс* – Мацюк 1964 № 61; Мацюк 1981 № 48–51; Немировский № 48–51.

24. *Остоя* – Мацюк 1981 № 109.

25. *Топор маленький без картуша прямо (не виявлено)* – Тромонин № 393.

26. *Кабан*.

УДК 09(477):002+025.171:027.54(477)

Людмила Гнатенко,

ст. наук. співробітник НБУВ,

канд. філолог. наук

СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ УЗУС ДАВНІХ КИРИЛИЧНИХ ДРУКІВ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ ПИСЕМНОЇ ПРАКТИКИ

Досліджено графіко-орфографічні системи голосних інкунабул кінця XV ст. і стародруків останньої чверті XVI – початку XVII ст. та вплив на них староукраїнської церковнослов'янської рукописної писемної практики. Встановлено основні узусні орфограми, простежено відбиття орфографії інкунабул у стародруках. Використано джерельну базу переважно відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: інкунабули, стародруки, староукраїнська церковнослов'янська рукописна писемність, узус, графіко-орфографічна система, орфограма, буква.

Історично склалося так, що давні українські кириличні друковані пам'ятки поділяються на інкунабули та стародруки.

Інкунабули кінця XV ст. є першими слов'янськими книгами, надрукованими кирилицею. Вони були видані в Кракові Швайпольтом Фіолем. Це православні канонічні богослужбові книги, створені церковнослов'янською мовою: Октоїх, 1491 р.; Часослов, 1491 р.; Тріодь Пісна, близько 1491 р. (у наукових працях проходить й інша дата – близько 1493 р.) [12, с. 12, № 3.2] та Тріодь Цвітна, близько 1493 р. [12, с. 12, № 1.1]. До них належить і «Псалтирь с возслѣдованієм», яка до нашого часу не збереглася, але відомості про яку є в «Пращицѣ» архієпископа Пітирима 1721 року [11, с. 7]. Приналежність першодруків до православного обряду, їх мовні та узусні (правописні) особливості свідчать про українське походження оригіналів, з яких вони робилися, як і про походження помічників Фіоля, оскільки сам він був вихідцем із півдня Німеччини. Так, у святцях, доданих до Часослова, згадуються поширені в Україні свята: Феодосія Печерського, Св. князя Володимира, Свв. князів Бориса і Гліба та ін. Дані мови (напр., заміна **ѣ** на **і**, **у** на **в**, **ц** на **ч**) вказують на захід України [2, с. 24 та ін.; 3, с. 14, 24–29]. Про популярність і значимість видань Фіоля в українських землях свідчить їх поширення в XVI та XVII ст. [10, с. 991].

Зразками для першодрукарів були рукописні книги, які за рукописною книжною традицією писалися, оздоблювалися й опрацьовувалися. Виготовлення кириличного шрифту Швайпольт Фіоль замовив Рудольфові Борсдорфові з Брауншвайга, який, за його вказівками, відлив 230 літер і надрядкових значків [7, с. 89]. Для шрифту був узятий півустав південнослов'янського типу, яким користувалися українські писці другої половини XV ст. У правопису був використаний староукраїнський орфографічний узус рукописного конфесійного письменства, який складався в цей період з орфограм давньоукраїнських (часів Київської Русі), південнослов'янських (переважно середньоболгарських) та новітніх, напрацьованих староукраїнською практикою. Використання південнослов'янського півустава та правопису було зумовлено загальнослов'янським реформаційним рухом, який розпочався в монастирських скрипторіях на Афоні в середині XIV ст. і поширився на Балканах, а в 1375 р. у Болгарії патріархом Євфимієм Тирновським була проведена на державному рівні книжна реформа канонічної писемності, яка вплинула на весь подальший розвиток писемності як південних, так і східних слов'ян.

В Україні книгодрукування на постійній основі розпочалося тільки з останньої чверті XVI ст. і веде свій початок від Львівського Апостола 1574 року, надрукованого Іваном Федоровим, який був фундатором цієї справи. Вивчаючи друки Івана Федорова, дослідники давно зауважили, відзначає В. Фрис, що друкар мав у своєму розпорядженні чимало книг, переписаних в Україні, які вплинули на подальші його видання, і що він серйозно вивчав кращі надбання в галузі книгописання й деякі з них запозичував [14, с. 52]. Розпочата справа дала поштовх до всебічного розвитку друкарства, були видані, наприклад, залучені до даного дослідження, «Ключ царства небесного, и наше христианское духовное власти нерешимый узел» Герасима Смотрицького, 1587 р. (Острог); Збірник полемічного характеру, 1588 р. (Острог); «Адельфотис. Граматіка доброглаголивого єллінословенского языка...», 1591 р. (Львів); Апокрисис Христофора Філалета, біля 1598 р. (Острог); Книжиця, 1598 р. (Острог); «Ѡписъ на листъ, в бозѣ велебного, ѡца Ипатеа володимерского і берестейского епѣпа, до насне ѡсвецоного кѣжати Костѣтина Ѡстроꙋского, воеводы киевского», 1598 р. (Острог); Молитовник, 1606 р. (Острог); «Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій...», 1607 р. (Острог); «Иже въ сѣыхъ ѡѣа нашего Іоанна Златоустаго, архієпѣпа Кѡнстантіноупола. Книга ѡ сѣенъствѣ», 1614 р. (Львів); Зерцало Богослов'я Кирила Транквіліона, 1618 р. (Почаїв); Анфологiон, 1619 р. (Київ); Євангеліє учительне Кирила Транквіліона, 1619 р. (Рохманів) та ін.

Починаючи з кінця XIV – початку XV ст. у староукраїнській церковнослов'янській рукописній писемності розвиток українського узусу відбувався в боротьбі та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської. Цей процес призвів до поступового унормування графіко-орфографічної системи, в якій були поєднані орфограми давньоукраїнські, південнослов'янські та новітні українські, напрацьовані в XIV–XV ст. і закріплені в XVI ст.

Далі розглянемо, спираючись на власні напрацювання в цьому напрямі, основні узусні орфограми давніх українських друкованих кодексів у системі голосних, в якій використовувалися дублетні букви при передачі одного звука [4, с. 39–57; 5, с. 27–39; 6, с. 55–73]. Прослідкуємо спочатку в інкунабулах кінця XV ст., а потім – у стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. вплив на них церковнослов'янської рукописної писемної практики, а також відбиття орфографії інкунабул у стародруках. До дослідження залучена джерельна база переважно відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Орфографічний матеріал Октоїха 1491 р. узятو з ілюстрацій, поданих у працях [12, іл. 1.8, 1А (арк. 57 та 169 зв.); 9, 31 (арк. 2 зв.)]. Тріодь Цвітна, (близько 1493 р.) до даного дослідження не залучена.

Інкунабули кінця XV ст.

В інкунабулах звук **А** передається буквою **А** за давньоукраїнською традицією на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих, а також після **Ц**: *ада* 29, *слава* 29, *въскрсшай* 2 зв., *въ зерьцалѣ* 57 (Окт. 1491 р.); *аїгль* 1, *мльчати* 20, *подража* 20 зв. (ТП 1491 р.); *аминь* 19, *вънчающаго* 28, *бѣдница* 27 зв. (Ч 1491 р.). Після шиплячих спорадично зустрічається й буква **Ѧ**, яка з'являється в цій позиції на місці **А** в рукописних пам'ятках із початку XV ст. під впливом південнослов'янської орфографії: *нача* 11, *оубуважца* 21 (ТП 1491 р.); *прѣтча* 1, *подвижаса* 19 (Ч 1491 р.). Юс малий трапляється і після букви **Ц**, під впливом живомовної м'якості вимови останньої, відновленої з XV ст., напр.: *младенца* 21 (ТП 1491 р.). Буква **Ѧ** передає звук **А** послідовно у позиції після м'яких приголосних: *распати* 2 зв., *кнасиа* 57 (Окт. 1491 р.); *вдиваса* 1, *пѣстина* 21 (ТП 1491 р.); *зара* 1, *милостына* 28 (Ч 1491 р.). Іноді на місці **Ѧ** уживається буква **Ѣ**, що відбиває середньоболгарське правило писати **Ѣ** після м'яких приголосних **Л'**, **Р'**, **Н'** у родовому відмінку однини іменників **јо**-основи, у називному відмінку однини іменників **ја**-основи та в дієсловах на **-ати** [15, с. 373]. Такі написання спорадично фіксуються тільки в інкунабулах, друкам наступного періоду вони не властиві: *въсѣкого* 21, *сѣтварѣах жити* 2 (ТП 1491 р.);

избавлѣащаго 28 (Ч 1491 р.). Йотація звука **А** передається за традицією буквою **ѧ** на початку слів: *ѧко* 2 зв., 57 (Окт. 1491 р.); *ѧвѣ* 20 зв., *ѧко* 21 (ТП 1491 р.); *ѧрости* 19, *ѧзыкъ* 26 (Ч 1491 р.). Ця норма в інкунабулах витримана майже послідовно, на відміну від рукописних пам'яток, в яких у цей період також фіксуються й написання з **А**. Трапилася й південнослов'янська орфограма написання на початку слова букви **Ж** на місці нашого **ѧ**: *жзыкъ* – *ѧзыкѡмъ* 57 (Окт. 1491 р.). Після голосних буква **А** вживається за нормою середньоболгарської орфографії, як і в рукописах, на відміну від давньоукраїнської традиції писати в цій позиції **ѧ**: *изъ дѣственныа* 2 зв., *плачевнаа* 57 (Окт. 1491 р.); *въспоминаа* 1, *славнаа* 20 (ТП 1491 р.); *присносоущнаа* 1 зв., *моа* 19 зв. (Ч 1491 р.). Проте в деяких кодексах після голосних ще зустрічається і **ѧ**, яка також спорадично наявна і в рукописах. Але в цій позиції в інкунабулах більш поширена інша орфограма – передача йотації звука **А** через букву **А**, тобто без позначення йотації: *вражѣа* 2 зв., *ѡѣствѣа* 57 (Окт. 1491 р.); *оученѣа* 1, *ѡкаанаа* 20 зв. (ТП 1491 р.); *боащихса* 28 зв., *попирающаа* 26 (Ч 1491 р.).

Звук **Е** передається за традицією після приголосних через букву **Ѣ** в узусу: *живодавче* 2 зв., *ведеса* 57 (Окт. 1491 р.); *далече* 2, *вечера* 2 зв. (ТП 1491 р.); *земли* 1 зв., *вечерь* 19 (Ч 1491 р.). Йотація звука **Е** передається через **Є** широку та **ѣ** вузьку, як і в рукописних пам'ятках. Графема **Є** широка з кінця XIV ст. замінила графему **Ѣ** якірну, або язичкову, яку писці ставили на початку слова та складу, вузький варіант – після приголосних букв. У досліджуваних же інкунабулах спостерігаються різні підходи у вживанні букв **Є** широкої та **ѣ** вузької: в Окт. 1491 р. на початку слів та після голосних переважають написання з **ѣ** вузькою, хоча вживання **Є** широкої також поширені: *единѣ* 2 зв., *его* 57 – *Единородныи* 57; *расплатѣ* 2 зв., *радѣтса* 57 – *православиѣ* 2 зв. (Окт. 1491 р.); у ТП 1491 р. переважно пишуться **Є** широка на початку слів, а **ѣ** вузька – після голосних: *Единогѡ* 2, *Ѣси* 20, *житѣ* 20 зв., *сѣзданѣ* 21; в Ч 1491 р. в цих позиціях майже послідовно вживається **ѣ** вузька: *ѣси* 19, *ѣго* 28, *безаконѣ* 25 зв., *Обладаѣтъ* 28 зв., але трапляються й написання: *Ѣго* 28, *моѢмъ* 19.

Середньопередній звук **И** передається, як і в рукописах, через **Ы** та **И**, які прийнято було писати за етимологією; написання проти етимології у досліджуваних друках не зафіксовані. Буква **Ы** вживається за традицією на місці давнього **Ы**: *бываахъ* 2, *пѣстына* 21 (ТП 1491 р.). У позиції після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** інкунабули ТП 1491 р. та Ч 1491 р. за традицією майже послідовно засвідчують букву **Ы**: *финики* 2, *сладкыи* 20 зв. (ТП 1491 р.); *плѣтскыи* 1, *недоугы* 27 зв. (Ч 1491 р.). Проте, на двох аркушах ілюстрацій з Окт. 1491 р. після глухих приголосних, на відміну від попередньо

розглянутих пам'яток, наявні написання тільки з **И**: *хрѣхи* 2 зв., *ангѣльскыи* 57 (Окт. 1491 р.). Буква **И** вживається за традицією на місці давнього **И** (який первісно вимовлявся як сучасний український звук **і**): *ѡмири* 2 зв., *ѡлѣсти* 57 (Окт. 1491 р.); *Единогѡ* 2, *великыи* 21 (ТП 1491 р.); *милостына* 28, *щедриѣ* 28 (Ч 1491 р.). Вона послідовно стоїть після шиплячих та **Ц**: *живодавномѣ* 2 зв., *сѣщии* 57 (Окт. 1491 р.); *прѣчистаагѡ* 2, *житѣ* 20 зв., *причастници* 2 (ТП 1491 р.); *нашимъ* 28, *хранащихъ* 28 зв., *въстоци* 28 (Ч 1491 р.). На місці букви **И** поширена буква **Ѣ**, за південнослов'янською орфографією, в позиції перед голосними та **Й**: *литоргѣж* 2 (ТП 1491 р.); *ѡрдѣѣа* 26 (Ч 1491 р.). Написання **Ѣ** між приголосними та в кінці слів, які наявні в рукописах, не зафіксовано. Зрідка можна зустріти букву **Ѧ** (іжицю) в іншомовних словах, переважно грецьких: *ѣтѣпѣскыа* 1 (ТП 1491 р.); *скѣмень* 26 (Ч 1491 р.).

При передачі звука **І** на початку слів у інкунабулах, як і в манускриптах, традиційно вживається буква **Ѣ** (**і**) у словах іншомовного походження: *іѡрданѣ* 2, *іѡсифа* 20 зв. (ТП 1491 р.), а буква **И** – у слов'янських: *изѣде* 20, *инѡгда* 21 (ТП 1491 р.). Перед голосними та **Й** в інкунабулах кінця XV ст. середньоболгарське правило – написання **Ѣ** (**і**) перед голосними – узусно поширене, між тим ще звичні вживання **И** за традицією, як і в рукописних канонічних пам'ятках: *мѣрдѣю*, *ѡтверженѣ* 2 зв., *покланѣнѣ* 57 – *вѣселѣ* 2 зв., *диавѡла* 57 (Окт. 1491 р.); *оученѣа* 1, *цѣломѣрѣа* 21 – *въ покаанѣи* ма 20 (ТП 1491 р.); *въпѣ* 1, *межѡчасѣ* 19 – *застѣпленѣ* 1 зв. (Ч 1491 р.). Після приголосних звук **і** передається буквою **Ѣ** за традицією на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених і ненаголошених складах, проте не так послідовно, як у рукописах: *гнѣвъ* 19, *чѡлѡвъкъ* 28; *вѣнчающагѡ* 28, *запѡвѣди* 28 зв. (Ч 1491 р.). Йотація звука **і** передається за практикою рукописних пам'яток буквою **И**, над якою ставиться на початку слів спірітус, а після голосних спірітус із варією: *йхъ* 2, *мѣре нѣѣа марѣи* 1, *ж мой* 1^х 21 (ТП 1491 р.); *йхъ* 26, *твой* 1^х 1, *въ обилий* 1^х моѣмъ 1 (Ч 1491 р.).

Звук **О** передається переважно на початку слів буквою **Ѧ**: *ѡсмъ*, *ѡвчана* 57 (Окт. 1491 р.); *ѡбычаѣмъ* 1, *ѡкааннаа* 20 зв. (ТП 1491 р.); *ѡчисти* 1, *ѡбразѡванѣи* 1 (Ч 1491 р.). У цій позиції також наявна і **О** широка: *Ѧснованѣа* 2 зв. (Окт. 1491 р.); *Обладаѣтъ* 28 зв. (Ч 1491 р.). Після голосних буква **Ѧ** поширена в ТП 1491 р.: *іѡрданѣ* 2, *фарисѣѡмъ* 20, а **О** широка трапилася тільки в досліджуваних уривках Окт. 1491 р. та Ч 1491 р.: *фѣѦоль* 169 зв. (Окт. 1491 р.); *монѣѦѡви* 28, *фѣѦоль* 296 1 (Ч 1491 р.). Після приголосних, у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами вживається буква **о** вузька: *пѡборника* 2 зв., *вѣѦѡмъ* 57, *ѡужниѡ* 57 (Окт.

У староукраїнських канонічних писемних пам'ятках із кінця XIV ст. з'являється тенденція використання букв **Ъ, Ъ** для позначення звуків **О, Є** з сильних редукованих. В інкунабулах поширені написання з **Ъ** на місці **О**; в пам'ятках поширені й написання **Ъ** на місці **Ь** при передачі звука **Є**: *ѡлсти, лъсть* 57 – *ѡлести* 2 зв., *чьстнымъ* 57, *възпыиѣ* 2 зв., *въскрешѣ* 57 (Окт. 1491 р.); *блзныно* 1, *блѣчьстною* 24, *въспоминаа* 1, *сѣзданіе* 21 (ТП 1491 р.); *єстьство* 1 зв., *не чьстїе* 20, *ѡслъзь* 25 зв., *възвеличиса* 26, *сѣдѣтелю* 1 (Ч 1491 р.). Найвні й південнослов'янські сполуки **РЪ, ЛЪ**: *ѡмръви, оутврѣди* 2 зв., *плѣтію* 57 (Окт. 1491 р.); *не ѡдрѣжима* 20, *цръкви* 2, *вльями* 21, *мльчати* 1 (ТП 1491 р.); *ѡвръси* 1, *растръзаль* 19, *дльготръпльивъ* 28, *плъза* 19 (Ч 1491 р.).

Пишеться й буква **Ж**, яка, як і в рукописах, узусно вживана за південнослов'янською традицією, як за етимологією, так і проти етимології, але етимологічні написання переважають: *гльбѣнѣж* 20, *прѣмж^аро^ст* 21 *въ кжпѣнѣ* 21, *пжстынѣнож* (ТП 1491 р.); *єдиносжщѣнаа* 1 зв., *зжби* 26, *сж^абами* 19 (Ч 1491 р.). Не поширена ця традиція в Окт. 1491 р., буква **Ж**, на двох досліджуваних нами аркушах, зафіксована одинично: *въ сж^б* 57, як і при передачі йотації **У**. Йотація звука **У** передається в інкунабулах за давньоукраїнською традицією через букву **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *прозабшѣю* 2 зв., *плѣтѣю* 57, *члѣколюбѣю* 2 зв., 57 (Окт. 1491 р.); *юность* 28, *члѣколюбѣю* 20 зв. (ТП 1491 р.); *юность* 28, *млѣтѣю* 28, *волю* 28 зв. (Ч 1491 р.). Проте, як і в рукописних пам'ятках, поширене, за південнослов'янською орфографією, в позиції після голосних вживання **Ж**: *божса* 1, *исповѣдажса* 20 зв. (ТП 1491 р.); *възсылажще* 1, *твоЕж* 19 (Ч 1491 р.), як і правило при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**ЖА**): *прѣславнѣж* 1, *словимѣж* 20 зв. (ТП 1491 р.); *агтлѣкѣж* 1, *по^абѣнѣж* пѣ^ѣ 1 зв. (Ч 1491 р.).

У стародруках зазначеного періоду звук А передається, як і в інкунабулах та рукописних кодексах, буквою А за давньоукраїнською традицією на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих, а також після Ц: *ап̃ла* 263 зв., *Обрѣтоша* 261, *началникъ* 260, *вдовица* 262 зв. (АІФ 1574 р.); *ашафовати* 2, *кйжати* 2, *слѣпца* 2 зв. (ОІ 1598 р.); *апостольское* 4, *лѣкарства* 3 зв., *залецаньа* 4 (ЛІЗ 1607 р.); *архистратигъ* 45, *бєначалное* 44, *слѣжащаа* 44, *творца* 44 (Анф. 1619 р.). Вживання букви А після шиплячих наявне лише одинично, на відміну від попереднього періоду, в якому вона більш поширена: *чада* 232 (ОПВ 1588 р.); *наша* 5 (АХФ 1598 р.); *кйжатъ* 35 (Кн. 1598 р.). Після м'яких приголосних буква А послідовно, як і в рукописах цього періоду, вживана за давньою традицією: *дрѣкарна* 260, *кназа* 260 (АІФ 1574 р.); *априла* 5, *скорба чи* 5 (Кн. 1598 р.); *живОтворящимъ* 12, *прилѣплаємъ* 11 (М 1606 р.); *оузратъ* I зв. (тут і далі, при прикладах, римськими цифрами позначені сторінки передмов), *затворяючи* II (ЄУТ 1619 р.). Йотація звука А передається, як і в інкунабулах, послідовно на початку слів буквою ѡ: *ѡакъ* 2, *ѡакого* 2 (КЦ 1587 р.); *ѡазыкоу* 3, *ѡакоже* 3 (АД 1591 р.); *ѡакъ* 3, *ѡако* 4 (ЛІЗ 1607 р.); *ѡазыкъ* 7 зв., *ѡакости* 7 зв. (ЗБ 1618 р.). Після голосних, протягом досліджуваного періоду в стародруках, як і в рукописах, уже як норма використовується середньоболгарська орфограма – вживання

букви **А**, спорадично наявна і **я**: *дѣаніємъ* 262, *послѣднаа* 262, *изъявляє* 260 (АІФ 1574 р.); *истинныа* 231 зв., *любимыа* 231 зв. (ОПВ 1588 р.); *достояніе* 12 зв., *милѣа* 242 (М 1606 р.); *сѣла* 1 зв., *своеа* 1 зв. (ЄУТ 1619 р.). Також поширені й написання без йотації через **А**. У більшості досліджуваних стародруків ця середньоболгарська норма панує, але переважно у формі **-АА** замість давньоруської **-Ая**, у займенниках, прикметниках, дієсловах: *непорочнаа* 2 (ОПВ 1588); *слѣйшаа* 1 зв., *тайнаа* 1 (ЄУТ 1619 р.). Не зустрілися написання з відсутністю йотації в АІФ 1574 р. та АД 1591 р.

Звук **Е** передається після приголосних через букву **є** вузьку, як і в інкунабулах та рукописах: *бєпотребе* 1 зв., *дѣдиче* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *молаще* 6 зв., *моужества* 11 (Кн. 1598 р.); *величествѣ* 1 зв., *временемъ* 2 (КС 1614 р.). Також у цей період, на відміну від попереднього, стала вживатися буква **е**, яка була введена в українську рукописну писемність під впливом сербських пам'яток. У досліджуваних друках буква **е** після приголосних не поширена, її вживання наявне лише в кінці рядків: *ище* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *иже* 3 зв. (АД 1591 р.); *во свѣте* 1 зв. (Кн. 1598 р.). Вживання букви **е** в стародруках XVI ст. може стати в нагоді археографам при визначенні території видання пам'яток – Україна чи Білорусія. Так, досліджуючи білоруські стародруки, А. Булика зауважує, що більшою консервативністю характеризуються друковані книги кінця XVI – XVII століття, в яких буква **е** зовсім не використовується [1, с. 13]. Йотація звука **Е** передається в стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. у позиції на початку слів та після голосних послідовно через **є** вузьку: *єдинороднаго* 262, *нарицаемаго* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *євѣлість* 2 зв., *бѣдѣмса* 3 (ОПВ 1588 р.); *єдина* 11 зв., *обилоуємъ* 242 (М 1606 р.); *єсть* 3 зв., *апостоольское* 4 (ЛІЗ 1607 р.). З XVII ст. поширюється орфографічне правило, яке було вирожене в XVI ст. практикою більшості рукописних канонічних пам'яток, – **Є** широка пишеться на початку слів, а після голосних вживається **е** вузька (спорадичні написання **Є** широкої після голосних та **е** вузької на початку слів також наявні): *єфѣрь* 7 зв., *свое* 9, *черное* 7 зв., *его* 8, *своего* 9 (ЗБ 1618 р.); *Єдиносѣщій* 1004, *видѣніе* 45, *Обличіе* 45, *его* 45, *видѣніе* 44 (Анф. 1619 р.). Тільки в КС 1614 р. буква **Є** широка переважає на початку слів та після голосних: *Єдиномысли* 1 зв., *въздръжаніе* 237. Буква **е** в цих позиціях вживається лише одинично наприкінці XVI ст.: *єдины* 1, *єсть* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *ее* 4, *завстыже* 7 (ОІ 1598 р.), а в друках першої чверті XVII ст. вона нами не зафіксована, виняток становить тільки правопис КС 1614 р., в якому вона поширена: *єпископъ* 2 зв., *зачатые* 3.

Середньопередній звук **И** передається, як і в інкунабулах, за традицією

буквами **Ы, И**, на місці етимологічних **Ы, И**: *възываа* 262, *безконечныа* 263, *блѣгочестивыи* 260 зв., *дрѣковати* 263 зв. (АІФ 1574 р.); *єдиныа* 231 зв., *любимыа* 231 зв.; *въровати* 1 зв., *въ книга* 3 (ОПВ 1588 р.); *върныа* 11, *нѣныа* 12 зв.; *архістратига* 197 зв., *въмѣститиса* 242 зв. (М 1606 р.). Фіксуються й написання проти етимології, що було викликано розвитком внутрішніх мовних процесів староукраїнської мови: буква **Ы** на місці **И**: *лицы земло* 262 зв., *въ срѣцы* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *нашы* 11, *нашы* 6 (АХФ 1598 р.); *настоупцы* 3, *чашыча* 1 зв., *пребывающих* 1 зв. (КС 1614 р.); буква **И** на місці **Ы**: *блѣгим* 262 зв., *влѣки* 261, *хитрости* 260 (АІФ 1574 р.); *всакимъ* 3, *єллинословенски* 3 (АД. 1591 р.); *агѣльски* 1, *многихъ* 1 (ЄУТ 1619 р.). Такі написання наявні переважно після глухих приголосних **Г, К, Х**, і рідше після шиплячих та **Ц**. В інкунабулах після глухих приголосних послідовно за традицією вживалася буква **Ы**. Зрідка виявляється й південнослов'янська норма написання **І** (**і**) між приголосними та в кінці слів, як і в рукописних конфесійних текстах, яка була відсутньою в інкунабулах кінця XV ст.: *єдиныа* 261 зв., *єдинородного* 262 (АІФ 1574 р.); *лісте* 3, *преводітель* 2 зв. (ОПВ 1588 р.); *видѣті* 9, *Очистити* 6 (ЗБ 1618 р.). Спорадично фіксується й буква **Ѧ**: *мовсеомъ* 2 (ОПВ 1588 р.); *хрѣста* 16 (АД 1591 р.); *пресвѣтерство* 444 зв. (КС 1614 р.); *Єфѣрь* 7 зв. (ЗБ 1618 р.).

Звук **І** передається на початку власних назв іншомовного походження через букву **І**, а на початку слов'янських слів – через **И**: *іс* 233, *єрѣлімѣ* 3; *избавши* 231, *изреченнаго* 232, *именѣа* 231 зв. (ОПВ 1588 р.); *іоакима* 197, *іпполіта* 202; *именитомѣ* 11, *изволивый* 12 (М 1606 р.); *ієреміи* 1, *іоанна* 1; *ізбрати* 1 зв., *изшедше* 1 зв. (КС 1614 р.). Перед голосними та **Й** у стародруках останньої чверті XVI ст., як і в інкунабулах та рукописах, пишеться за середньоболгарською орфографією **І** (**і**), хоча ще зустрічаються і написання за вітчизняною традицією: *моленіе* 262, *здравіа* 264 (АІФ 1574 р.); *сїающа* 1 зв., *наслѣдіа* 2 зв. – *блѣгословеніемъ* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *незвіавѣ* 6 зв., *фантазіи* 7 – *Оказио* 4 зв. (АХФ 1598 р.). Пам'ятки першої чверті XVII ст. переважно фіксують середньоболгарську орфограму: *архидіа* 201, *взатїи* 242 зв. (М 1606 р.); *вънищїи* 2 зв., *прїймоучи* 445 (КС 1614 р.); *дрѣгїи* 8 зв., *тихїи* 8 зв. (ЗБ 1618 р.). Після приголосних звук **і** передається буквою **Ѣ** за традицією на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених і ненаголошених складах, проте в стародруках, як і в інкунабулах, вона не вживається так послідовно, як у рукописах: *болѣзнійю* 261, *терпѣніе* 261 зв.; *въ градѣ* 260, *исцѣлѣхом* 262 (АІФ 1574 р.); *грѣхъ* 4 зв., *рѣчь* 5; *въдомость* 4 зв., *ѡповѣдъ* 4 зв. (АХФ 1598 р.); *зрозѣмѣль* 4, *незмѣрною* 3 зв.; *лѣкарство* 3, *нѣчого* 3 зв. (ЛІЗ

1607 р.); *ѡ бѣдъ* 46, *крѣпости* 44; *вспѣвающе* 46, *просвѣти* 45 (Анф. 1619 р.). Йотація звука *і* позначається через букву **И** з діакритиком, з такою ж тенденцією, як в інкунабулах та рукописах, – на початку слів уживається буква **И** зі спирітусом, а після голосних – зі спирітусом та варією: *йхъ* 262 зв., *ѡйи мой* 262, *іакоже прочій* 264 (АІФ 1574 р.); *ймъ* 3, *твой* 1 зв., *твой* 1 х 1 зв. (КЦ 1587 р.); *йхъ* 7, *в'оборонѣ ей* 1 сила 4, *ѡповѣди нашої* 5 (АХФ 1598 р.); *ймъ* 1 зв., *в розмай* 1 зв., *самой* 1 зв. (ЛІЗ 1607 р.).

Звук **О** передається на початку слів у стародруках останньої чверті XVI ст. переважно через **О** широку, хоча вживається і **Ѡ**, але вона більш вживана лише в лігатурі **Ѡ**: *Ослобленіа* 260, *Оправданіа* 262; *Ѡчѣтва* 260 зв., *Ѡими* 262 (АІФ 1574 р.); *Оборонѣ* 2 зв., *Окрѣѣоу*; *ѡстроѣскомѣ* 1 (КЦ 1587 р.); *Облоудные* 1, *Основаніе* 2; *ѡвѣща* 2 зв., *ѡменаєть* 1 зв. (ОПВ 1588 р.). У кінці XVI – першій чверті XVII ст. у більшості друків перевага надається вже букві **Ѡ**: *ѡбачимо* 6 зв., *ѡдны* 7, *ѡкажоу* – *ѡбачи* 6 (АХФ 1598 р.); *ѡвѣць* 1 зв., *ѡглавленіе* 2 зв., *ѡпадши* 5 зв. – *Ѡглавленію* 6 (Кн. 1598 р.); *ѡбачишъ* 3, *ѡдержати* 4, *ѡплакОваныю* 1 зв. (ЛІЗ 1607 р.); *ѡбоихъ* 1, *ѡблѣдою* 1 – *Ѡгидѣ* 1 зв. (ЄУТ 1619 р.). Після голосних у правописі друків останньої чверті XVI ст. перевага надається використанню **О** широкої: *преОсїєннаго* 260, *приОбращѣ* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *моуѣОмѣ* 2 (ОПВ 1588 р.); *антиОхїа* 3 зв., *іОаки* 3 зв. (АД 1591 р.). У цей період, на відміну від попереднього, **Ѡ** після голосних майже не фіксується, вона зустрілася тільки в лігатурі **Ѡ** в КЦ 1587 р.: *неѠствѣно* 1 зв., *неѠмѣнно* 2 зв. З першої чверті XVII ст. буква **Ѡ** починає поширено вживатися, іноді частіше за **О** широку: *іѠаѣна* 197 зв., *ларіѠна* 204 – *симѠона* 197 зв. (М 1606 р.); *наѠстривъ* 1 зв., *взѠантиѠво* 45 – *сїѠнѣской* 11 (ЄУТ 1619 р.). Після приголосних, у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами вживається буква **о** вузька: *народъ* 1, *голо* 2 зв. (КЦ 1587 р.); *животворащого* 2 зв., *сино* 5 зв. (Кн. 1598 р.); *дер'жавствувати* 11 зв., *діакоства* 11 зв. (М 1606 р.); *нераздѣлно* 6, *греѣкого* 7 зв. (ЗБ 1618 р.). Проте трапляються й написання з **Ѡ** та **О** широкою. У друках останньої чверті XVI ст. буква **О** широка вживається в цій позиції, значно домінуючи над **Ѡ**: *вѣрОвати* 2, *глагОльть* 1 – *въѣможень* 232 (ОПВ 1588 р.); *довОды* 6, *ѡпОвѣдати* 6 зв. – *подають* 7 (АХФ 1598 р.). У першій чверті XVII ст., переважно з 10-х років, перевага вже надається написанням з **Ѡ**, хоча **О** широка також широко застосовується: *константіна града* 1, *просимо* 445 – *дОброго* 444 зв. (КС 1614 р.); *кѡнща* 44, *слове* 45 – *слОвъ* 8 зв. (ЗБ 1618 р.). Правопис тільки двох пам'яток початку XVII ст., надрукованих в Острозі, послідовно засвідчує після приголосних **О** широку, зі значною перевагою в цій позиції над традиційними написаннями з **о** вузькою:

живОтъ 12 зв. (М 1606 р.); *поЄдин'комѣ* 3, *хОрОбамѣ* 3 (ЛІЗ 1607 р.). У позиції після приголосних перед виносними літерами в стародруках графема **Ѡ**, яка була поширена в інкунабулах та рукописах цього періоду, фіксується зрідка, частіше використовується **О** широка: *потОствѣ* 1 зв., *цѣкО* 2 зв. – *члѣкО* 232 зв. (ОПВ 1588 р.); *любО* 2 зв., *моѣчаїємъ* 1 зв., *намѣстникО* 5 зв. – *ѡствѣтникѣ* 4 (Кн. 1598 р.); *бгО* 11 зв., *вѣкО* 12 зв., *рабО* 242 зв. (М 1606 р.); *в тО* 3 зв., *въ іакО* 3 зв. (ЛІЗ 1607 р.). Проте, з початку XVII ст. в цій позиції **О** широку остаточно замінює **Ѡ**: *ієресѠ* 1, *кіновіатѠ* 1 (КС 1614 р.); *чино* 44 (Анф. 1619 р.). Після приголосних у кінці слів перевага надається **О** широкій, а **Ѡ** у цій позиції зустрічається лише в декількох пам'ятках (в інкунабулах вони вживалися паралельно): *ктО* 2 зв., *хѣО* 2 (ОПВ 1588 р.); *последшеѣство* 6, *іакО* 5 – *даємѠ* 7 (АХФ 1598 р.); *барзО* 3 зв., *тѣЛО* 3 (ЛІЗ 1607 р.); *нашегО* 1, *перебачено* 445 – *выдамѠ* 445 (КС 1614 р.). Лише наприкінці цього періоду **О** широка перестає використовуватися в кінці слів, а **Ѡ** зафіксована тільки в Анф. 1619 р.: *памѠво берінда* 1004, *члѣѠлюбно* 46.

У стародруках, як і в інкунабулах, поширена південнослов'янська орфограма використовувати букв **Ѣ**, **Ѥ** для позначення звуків **О**, **Є** із сильних редукованих. Так у префіксах поширені написання **Ѣ** на місці **О**: *възгорѢса* 261 зв., *съкращати* 261 (АІФ 1574 р.); *възхищати* 4 зв., *създаніа* 5 (Кн. 1598 р.); *възвесѣли* 11, *съблюдаа* 12 зв. (М 1606 р.); *въистиѣнѣ* 45, *съгрѣшеніи* 46 (Анф. 1619 р.); у середині слів вживання **Ѣ**, **Ѥ** на місці звучних голосних **О**, **Є** зустрічаються рідко (на відміну від попереднього періоду), часом на місці **Є** стоїть **Ѣ**: *кнаѢства* 260 зв., *хѣдѣѢство* 261 (АІФ 1574 р.); *єдіномыслѣне* 181 зв. (ОПВ 1588 р.); *мѣдрѣѣвъ* 7 (АХФ 1598 р.); *до бѣѣмыслѣности* 2, *сѣѣтѣѣмыслѣные* 2 зв. (ЗБ 1618 р.); *бѣѣмыслѣности* 9 (Анф. 1619 р.).

У досліджених стародруках останньої чверті XVI ст. уживання **Ѣ**, **Ѥ** після плавних **Р**, **Л** не виявлено. Сполуки **РѢ**, **ЛѢ**, які були поширені в інкунабулах кінця XV ст., знову починають зустрічатися в деяких пам'ятках першої чверті XVII ст.: *исплѣни* 242, *стѣлѣника* 200 (М 1606 р.); *искрѣни* 1, *влѣненіа* 2 (КС 1614 р.); *длѣжень* 1; *дрѣзнѣх* 1, *дрѣзнѣша* 1 зв., *на прѣѣвомѣ* 1 (ЄУТ 1619 р.).

Звук **У** переважно передається через диграф **ѠУ**, як в інкунабулах та рукописах, на початку слів: *Ѡузнати* 2, *Ѡуказовати* 3, *Ѡустроєніємъ* 1 (КЦ 1587 р.); *Ѡуважаєтсѣ* 6, *Ѡузнати* 6 зв., *Ѡуста* 5 (АХФ 1598 р.); *Ѡуживати* 3, *Ѡумѣєт* 3 зв., *Ѡутворенѣе* 3 зв. (ЛІЗ 1607 р.); *Ѡузриѣ* 8, *Ѡумныѣ* 6, *Ѡупадати* 8 (ЗБ 1618 р.). Після голосних стародруки останньої чверті XVI ст., як і інкунабули, використовують сполуку **ѠУ**: *неѠудѣбнои бѣѣ* 261 (АІФ

1574 р.); *блгооутроѣной* (Кн. 1598 р.); *блгОоугодный* 242 (М 1606 р.). Приблизно з 10-х років XVII ст. друкарі переважно відмовляються від уживання в цій позиції сполуки **ОУ** і замінюють її буквою **Ѣ**. Лише в декількох досліджуваних пам'ятках наявні написання з **ОУ**: *златОоустаго* 2 зв. (КС 1614 р.); *наоукъ* 8 зв., *правооученіє* 7 (ЗБ 1618 р.). Після приголосних у середині та в кінці слів у пам'ятках останньої чверті XVI ст. буква **ОУ** значно поступається місцем букві **Ѣ** і пишеться переважно спорадично: *Окрѣоу* 1 (КЦ 1587 р.); *моудрованіємъ* 231 зв., *Облоуныє* 1 (ОПВ 1588 р.). Диграф **ОУ** в цих позиціях не виявлений у досліджуваних текстах АІФ 1574 р. та АД 1591 р. У стародруках кінця XVI – першої чверті XVII ст. спостерігається відновлення диграфа **ОУ**, але ця сполука не поширена, перевага надається написанням з **Ѣ**. Проте диграф **ОУ** в деяких стародруках виступає майже паралельно з **Ѣ**: *засмакоуєтъ* 2, *правдивоую* 1 зв., *прошоу* 3, *тОмоу* 2 зв. (ОІ 1598 р.); *дароуи* 11, *соупОстаты* 11, *мѣтвоу* 12 (М 1606 р.); *дышоу* II, *рос'соуком* I, *прошоу* II (ЄУТ 1619 р.). Тільки в декількох пам'ятках написання з **ОУ** у середині слів переважають над **Ѣ**: *дрѣкОваноую* 4, *Облоуды* 7, *титоуловъ* 5 (АХФ 1598 р.); *коупно* 4 зв., *роуски* 6, *соудействО* 4 зв. (Кн. 1598 р.); *дроуги* 3, *рОзоуменьа* 3, *шоукати* 3 (ЛІЗ 1607 р.); *доудовномоу* 444 зв., *котроую* 445, *пожитечыѣшоую* 444 зв. (КС 1614 р.). Під впливом південнослов'янської орфографії поширюється передача звука **У** через букву **Ѣ**. На початку слів **Ѣ** вживається спорадично і не у всіх пам'ятках: *ѣстроить* 2 (КЦ 1587 р.); *ѣчащїса* 3 (АД 1591 р.); *на ѣтрѣни* 46 (Анф. 1619 р.). Після голосних у досліджуваних пам'ятках кінця XVI ст. вона не поширена, виявлена тільки в АД 1591 р.: *неѣдобѣѣшаа* 3, і лише з початку XVII ст. спостерігається закріплення в цій позиції букви **Ѣ**, яка поступово витісняє сполуку **ОУ**: *златоѣстаго* 1 (КС 1614 р.); *неѣклонѣо* 45 (Анф. 1619 р.); *малодмныхъ* I зв. (ЄУТ 1619 р.). Після приголосних у середині та в кінці слів у стародруках останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. буква **Ѣ** пишеться в більшості пам'яток, а після приголосних у кінці слів вона значно переважає над написаннями через **ОУ**, хоча наявні й традиційні написання: *выдрѣковалъ* 264, *виновникѣ* 263 зв., *лѣ/кавыи* 261 (АІФ 1574 р.); *ѣѣжне* 1 зв., *почат'кѣ* 1, *мѣ/дрость* 3 (КЦ 1587 р.); *Обрѣчаємъса* 3, *грамматикѣ* 3 (АД 1591 р.); *бѣдованье* 2, *ѣстрогѣ* 3; *зверхѣ* 1 зв. (ОІ 1598 р.); *искѣшенїа* 12, *храмѣ* 11, *ѣрѣ/жїє* 11 (М 1606 р.); *бѣр'ливый* 8, *дѣѣ* 8 зв., *наоукѣ* 8 зв. (ЗБ 1618 р.); *мѣха* I, *Огидѣ* II, *дрѣзнѣ/ша* I зв. (ЄУТ 1619 р.). Передача звука **У** через букву **Ѣ**, яка була поширена в більшості інкунабул кінця XV ст., в досліджуваних стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. майже не зафіксована. Вона зустрілася тільки в АД 1591 р. за етимологією, але

паралельно з написаннями через **Ѣ**: *мѣжескихъ* 17 – *мѣжескихъ* 19, *пѣлъ* 19 – *пѣтъ* 13. У друках першої чверті XVII ст. буква **Ѣ** наявна спорадично, і переважно за етимологією: *вѣрѣ* 8 зв., *прѣжѣна* 8 зв. (ЗБ 1618 р.); *мѣчительства* 46, *рѣцѣ* 49 (Анф. 1619 р.); *дрѣжю* III зв. (ЄУТ 1619 р.). Тільки в КС 1614 р. значно поширені етимологічні написання з **Ѣ**: *бѣждемо* 445, *зѣбы* 9, *рѣжѣма* 2. Йотація звука **У** передається в стародруках, як і в інкунабулах, за давньоруською традицією через букву **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *исторїю* 263, *прѣстыню* 262 (АІФ 1574 р.); *юность* 2 зв., *рѣскѣю* 1 зв., *землю* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *ионїа* 3 зв., *кѣлючъ* 3 (АД 1591 р.); *юности* 242, *нѣнѣю* 11 зв., *царю* 242 (М 1606 р.); *истиннѣю* 1 зв., *дѣлнѣю* 444 зв. (КС 1614 р.); *бытїю* 6, *ѣрѣченю* 6 (ЗБ 1618 р.); *плѣтїю* 46, *сѣбѣлюдет* 1004 (Анф. 1619 р.). Написання букви **Ѣ** при передачі йотації не виявлено. Виняток становить тільки правопис КС 1614 р., в якому зустрічаються спорадичні написання з **Ѣ** за етимологією: *прѣбывающѣ* 1 зв., *показѣющѣоу* 137. Не вживається й південнослов'янське правило, яке використовувалося в інкунабулах, – при збігові двох великих юсів (**ѢѢ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**Ѣа**).

Отже, проведене дослідження засвідчило, що давні українські друки, належачи до різних історичних періодів, мають графіко-орфографічні системи, в основі яких лежить орфографічний узус староукраїнських церковнослов'янських рукописних кодексів певного періоду. У кінці XV ст. першодрукарем Фіолем та його помічниками було взято за основу писемну практику українських рукописних кодексів, у яких був зафіксований узус, вироблений у кінці XIV – першій половині XV ст., який набув поширення в другій половині XV ст. За основу правопису стародруків друкарями було взято український узус рукописних кодексів, який закріпився в середині – другій половині XVI ст., а також свідомо залучено окремі орфограми інкунабул кінця XV ст. У стародруках більш унормовано вживаються орфограми, ніж в інкунабулах. У друкованих кодексах, на відміну від рукописних, орфограми вживаються послідовніше, що говорить про більшу увагу друкарів до унормування правопису, зумовленого технічними причинами друку, які спонукали до однотипності передання орфограм, а також про ретельну фахову та редакторську підготовку, яка цьому передувала.

Список скорочень використаних джерел

Інкунабули кінця XV ст.

Окт. 1491 – Октоїх. 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. Зберігається у ВР Національної бібліотеки Росії, І.І.Іа. [12, с. 12, № 1.1; 9, с. 31].

ТП 1491 р. – Триодь Пісна. Близько 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. Зберігається у ВС НБУВ, ІА 312 (Далі вказуються тільки шифри) [8, с. 175, № 512; 12, с. 12, № 3.2].

Ч 1491 р. – Часословець. 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. ІА 173 [8, с. 176, № 513; 12, с. 15, № 2.2].

Стародруки ост. чв. XVI – поч. XVII ст.

АД 1591 р. – Адельфотис. Граматика доброглаголивого млино–словцнског Мзюка, совершеннаго искѣства осми частей слова. 1591 р. Львів, друк. Братства. Кир. 574 [13, с. 25, № 29].

АФ 1574 р. – Апостол. 1574 р. Львів, друк. Івана Федорова. Кир. 574 [13, с. 19–20, № 21].

Анф. 1619 р. – Анфологон. 1619 р. Київ, друк. Києво-Печерської лаври. Кир. 738 [13, с. 36, № 67].

АХФ 1598 р. – Апокрисис Христофора Філалета [Біля 1598 р. Острог]. Кир. 664 [13, с. 28, № 38].

ЄУТ 1619 р. – Євангеліє учительне Кирила Транквіліона (Ставровецького). 1619. Рохманів. Кир. 4493 п [13, с. 38, № 71].

ЗБ 1618 р. – Кирило Транквіліон (Ставровецький). Зерцало Богослов'я. 1618 р. Почаїв. Кир. 2101 п [13, с. 36, № 66].

Кн. 1598 р. – Книжиця. 1598 р. Острог. Кир. 665 [13, с. 27–28, № 36].

КС 1614 р. – «Иже въ сѣхъ ѿца нашего Іоанна Златоустаго, архієпѣа Кѡнстантіноупола. Книга ѡ сѣенствѣ». 1614 р. Львів. Кир. 578 [13, с. 34, № 58].

КЦ 1587 р. – [Герасим Смотрицький]. Ключ царства небесного, и нашеє христианское духовное власти нерешимый узел [1587 р. Острог]. Кир. 654 [13, с. 23–24, № 26].

ЛІЗ 1607 р. – Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ чоловѣчій. А особливе на затвердѣлые срѣца люд'скіє заведеные свѣтомъ альбо ѡкими грѣхами. Бжѣтвен'наго Іоанна Златоустаго до теодора мниха. 29 липня 1607 р. Острог. Кир. 795 [13, с. 32, № 50].

М 1606 р. – Молитовник. 1606 р. Острог. Кир. 666 [13, с. 31, № 48].

ОІ 1598 р. – Описъ на листъ, в бозѣ велебного, ѿца Іпатѣа володимерского і берестейского епѣа, до насне ѡсвецоного кѣжати Костѣтина Остро'ского, воеводи киевского. 1598 р. Острог. Кир. 664 [13, с. 28, № 37].

ОПВ 1588 р. – Збірник полемічного характеру. 1588 р. Острог. Кир. 649 [13, с. 24–25, № 27].

Список використаної літератури

1. Булыка, А. М. Развѣщѣ арфаграфічнай сістѣмы старобеларускай мовы. – Мінск, 1970. – 176 с.

2. Владимиров, П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. Исследование. – СПб, 1888. – XXVI, 351 с.

3. Владимиров, П. В. Начало славянского и русского книгопечатания в XV–XVI вв. – К., 1894. – 34 с.

4. Гнатенко, Л. А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57.

5. Гнатенко, Л. А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 27–39.

6. Гнатенко, Л. А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

7. Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 517 с.

8. Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич. – К., 1974. – 250 с.

9. Орос, О. Грушівський монастир. – Ужгород, 2001. – 272 с.

10. Памятники полемической литературы в западной Руси. – Кн. 1. – СПб, 1878. – 1717 с.

11. Попов, П. М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. – К., 1959. – 33 с.

12. Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. – М., 1979. – Вып. 1 : Описание изданий типографии Швайпольта Фиоля / Сост. Е. Л. Немировский. – 52 с.

13. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958. – 264 с.

14. Фрис, В. «Апостол» Івана Федорова і українська рукописна книга // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – К., 1992. – № 1. – С. 52–56.

15. Цонев, Б. История на българския език. – София, 1934. – Т. 2. – XII, 556 с.

Наталія Швець,

викладач Львівського навчально-наукового інституту
Закарпатського державного університету

**РЕПЕРТУАР НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ СТУДІЙ ВИДАВНИЦТВА
ЛЬВІВСЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ**

На основі проведеного дослідження видань Львівського єзуїтського колегіуму та укладеного каталогу його видавництва, автор робить спробу дати характеристику навчальних посібників друкарні Львівського єзуїтського колегіуму для середнього рівня освіти. Стаття базується як на архівних та історіографічних джерелах, так і на книгознавчих та бібліографічних дослідженнях видань друкарні. Визначаються основні етапи розвитку видавництва, вказуються напрями педагогічної діяльності Львівського колегіуму, подається характеристика підручників.

Ключові слова: Львівський єзуїтський колегіум, друкарня, репертуар, видання, викладання, навчальна дисципліна, навчальна програма, підручник.

Тема даного дослідження лежить у площині наук освітянських та педагогічних, книгознавчих та бібліографічних. З огляду на те, що мова піде про друкарню католицького освітнього закладу та її продукцію, тематика даної розвідки тісно пов'язана з історією педагогічної думки Товариства Ісуса (далі – ТІ) та історією книгодрукування та видавничої справи в Україні та Польщі. Основу статті складає аналіз саме навчальних видань Львівського єзуїтського колегіуму, головну частину яких становить педагогічна спадщина єзуїтів.

Проблематиці єзуїтського шкільництва в контексті функціонування колегіуму, його програм, учнівського кола, викладацького складу присвячено чимало робіт вчених. Визначальними є праці кс. Станіслава Заленського «Єзуїти у Польщі»¹, один з розділів якої має назву «Єзуїти у Львові»², та його окрема розвідка, опублікована раніше (1880 р.), – «Єзуїти у Львові»³. Ці праці значною мірою ґрунтуються на матеріалах рукопису ректора Львівського колегіуму Мацея Велевича «Історія Львівського єзуїтського колегіуму»⁴. Автори, які торкаються викладацької діяльності Ордену в Україні, зокрема у Львові, – це історики Львівського університету: проф. Людвік Фінкель, Станіслав Стажинський⁵ та кс. Станіслав

Беднарський⁶, які, у контексті занепаду та розквіту єзуїтського шкільництва, подали розгорнуту характеристику стану викладання окремих предметів у школах ТІ.

Сучасні дослідження, що висвітлюють педагогічну діяльність Товариства Ісуса, є обширними. Українську історіографію з цього питання представлено роботами Олександра Сушка⁷, монографією Тетяни Шевченко «Єзуїтське шкільництво на українських землях ...»⁸, низкою публікацій Сергія Серякова⁹, Наталі Яковенко¹⁰, Ярослава Матвіїшина¹¹, Вероніки Кіку¹², Василя Кметя¹³, Наталії Швець¹⁴. Видавничу сторону діяльності львівських єзуїтів у своїх працях характеризують А. В. Бобер¹⁵, автори видання «Друкарі давньої Польщі»¹⁶, Е. Ружицький¹⁷, акад. Я. Ісаєвич¹⁸, Віктор Соколов¹⁹, кс. Людвік Гжебень²⁰, Станіслава Ясінська²¹, Алодія Кавецька-Гричова²², Наталія Швець²³. Створення ілюстративної бази шрифтів у синтезі з архівними та бібліографічними розвідками дозволило автору цієї статті укласти каталог видань друкарні Львівського єзуїтського колегіуму (далі ЛСК) у максимально повному об'ємі. Були опрацьовані бібліографії К. Естрайхера²⁴, Я. Запаско та Я. Ісаєвича²⁵, робота з історії письменництва та друку єзуїтів Польської асистенції ТІ кс. Ю. Брауна²⁶, каталоги Р. Котулі²⁷, Й. Гвюзжік²⁸. Цінним джерелознавчим матеріалом для виявлення видань ЛСК стали рукописні каталоги-інвентарі ХІХ ст. – «Алфавітний каталог укладений Карлом Йозефом Гюттнером»²⁹ у 1812–18[34] рр., а саме томи 6–13 (містять алфавітний список книг «полоніки») та «Галіка», який є шостим томом «Каталогу бібліотеки Імператорської Львівської університету» у 9-ти томах³⁰.

На підставі вищенаведених джерел було укладено каталог друкарні ЛСК, який охоплює період від 1615 р. до 1773 р. і містить приблизно 780 описів видань. Слід зауважити, що вперше на виданнях було проставлено назву видавництва – Typographia Collegium Leopoliensis Societatis Iesu (Drukarnia Kollegium Lwowskiego SJ) – тільки у 1642 р. Крім устаткування, яке було придбане у Кракові до 1615 р., львівські єзуїти декілька разів оновлювали шрифти друкарні – у 1675 р. та у 1696 р. Тоді ж ректор колегіуму Ян Бельський виділив під друкарню спеціальне приміщення та нові деталі для друкарського верстату. У ХVІІІ ст. друкарня запрошувала до співпраці львівських граверів А. Недбаловича, Н. Зубжицького, Я. Ляха. Протягом 1737–1757 рр. одночасно у ній працювали Іван Филипович, Я. Лабінгер, П. Я. Машицький. Збільшенню тиражування навчальної, дидактичної продукції, порівняно з об'ємом духовної літератури, сприяла постанова провінціала ТІ Томаша Дуніна 1744 р., згідно з якою львівській друкарні

колегіуму надавалось право видавати підручники для єзуїтських шкіл Малої Польщі та Червоної Русі.

Загальним положенням для будь якої єзуїтської друкарні було тиражування видань для дидактичної та духовної пастирської діяльності. Остання, відповідно до головного завдання ТІ, була скерована на боротьбу з реформаторськими рухами у католицизмі. Орден Ісуса, від початку свого заснування, поруч з живим словом приділяв велику увагу друкованому. Символічним є зображення друкаря в ювілейному виданні ТІ, де над ілюстрацією стоїть гасло: «*Societatis Iesu persecutionibus formatur*», що трактується як: «Товариство Ісуса укріплюється переслідуванням ересей»³¹.

Настановами Ордену керувались і у Львівській друкарні. Були опубліковані твори, які в першу чергу відповідали самій ідеї створення Ордену – боротьбі з ересями³². Наступним за проповідницьким та пропагандистським скеруванням видавничої діяльності єзуїтів чи не найголовнішим був дидактичний напрям у репертуарі друкарні³³. Підтверджують цю тезу і регламентуючі документи Ордену щодо освітньої діяльності і, власне, аналіз видавничого репертуару видань єзуїтів. Якщо «Шкільний устав» (*Ratio studiorum*³⁴) чітко окреслював програмну літературу, то репертуар друкарні ЛСК, та й інших видавництв навчальних закладів ТІ, свідчить про розширення кола навчальних дисциплін та підручників, якими користувались у школах Ордену. Викладання в єзуїтських школах та академіях не було консервативним. Поступово, з плином часу, допускалися відхилення у навчальних програмах у сторону їх збільшення, розширення кола предметів викладання. Програмні та додаткові предмети вивчалися з позиції гуманітарної освіти, яку й втілювали єзуїтські школи. Відповідно до цього, їх метою була підготовка учнів до майбутньої кар'єри та громадської роботи. Сходиною до цього було навчання красномовству. Підготовкою до виголошення промов була латинська граматики. Вона становила один з основних предметів початкових класів. Важливою для зрозуміння шкільних програм є видана у 1711 р. ординація у справі гуманітарних студій провінціала Адріана Мясковського – «Каталог лекцій...» в єзуїтських школах Польської провінції³⁵, в якій окреслено навчальні програми. У цьому «Каталозі» було рекомендовано граматику вивчати за підручниками Альвареса і Гретшера та додатково читати легкі тексти римських авторів. Підручник «Граматики латинської мови» іспанського ученого єзуїта Еммануїла Альвара (або Альвареса, Альвареза) «*De Institutione Grammaticae, libri tres*» був визнаний офіційним підручником і затверджений відповідною рекомендацією «*Ratio*

studiorum»³⁶. Відомо, що на початку в єзуїтських школах користувалися граматиками Еразма Роттердамського, Лоренцо Валли, Квінтіліана, Гуана-Людовика Вівеса³⁷. Підручник Депотера (*Despautera*. 1460–1520) був рекомендований у проспекті Віленського колеґіуму з 1570 р.³⁸ У Польщі, як і у багатьох інших європейських країнах, велике поширення дістав підручник Доната. Він був настільки популярним, що нижчий клас (інфіма), в якому користувались цим підручником, часто називали «класом Доната»³⁹. Відомо, що саме «Доната» надрукували для дітей короля Сигизмунда Старого (краківське видання Флоріана Унґлера 1523 р.)⁴⁰. Однак, саме граматика Альвареса, незважаючи на деякі її недоліки, стала тим підручником, за яким протягом двох століть під суттєвим впливом єзуїтських шкіл відбувалося навчання у католицьких, православних, і навіть у протестантських школах. Тут доречно пригадати, що до книг, виданих у Львові, як пише Ярослав Ісаєвич, належав «найстарший – «Альвар львівський новий», зафіксований в книгарському каталозі 1674 р.»⁴¹ З XVIII ст. відомі сім різних видань, що вийшли в друкарнях колеґіуму, Гольчевського, Трійці та Почаєві. За граматикою Альвареса навчалися і «спудей» Братської школи Львівської Ставропігії, про що свідчить запис цих підручників у каталозі Братської бібліотеки: «1601 року зустрічаємо ... латинські граматики Корнелія Валерія та Еммануїла Альвареса...»⁴². І це при тому, що на відміну від єзуїтських шкіл, основне спрямування Братської школи було скеровано на оволодіння грецькою і церковнослов'янськими мовами. У «Шкільному Уставі» єзуїтів⁴³ граматиці Альвареса присвячені окремі параграфи, при тому підкреслюється, що цей підручник є важливим педагогічним трактатом. По-перше, як зауважує сам автор «Граматики» у передмові, його робота базується на працях відомих римських й середньовічних граматиків. Альварес виходив з норм грецької мови і до неї звертався. Граматичні правила і синтаксичні конструкції показані на прикладах кращих класичних взірців римської літератури. Хоч порівняно з граматиками Теренція Варона, Ремія Палемона, Елія Доната і Прісціана підручник Альвареса був кроком уперед і, можна сказати, вершиною мовознавчої думки свого часу, він все ж мав свої недоліки і викликав нарікання викладачів тих же єзуїтських шкіл, в яких використовувався. Ці недоліки були причиною переробок, змін, доповнень та коментарів до «Альвареса». До того ж у «Шкільному уставі» була вказівка, що слід використовувати римську обробку Турселліні «Граматики» Альвареса, або на її основі створити свою, пристосовану до рівня учнів⁴⁴. Суттєвим стало скорочення роз'яснень історичного й філософського характеру. Було додано вступ для учня і для вчителя. Розділи супроводили абрєвіатурами,

які показували для якого класу призначений матеріал. Для польських «альварів» були зроблені важливі зміни. Підручники доповнили коментарями і паралельними перекладами польською. У Львові єзуїтська друкарня видала граматику Альвареса у 1726 р.⁴⁵, а 1763 р. (відсутня у бібліографії Естрайхера) – була виконана із врахуванням кращих італійських та німецьких видань⁴⁶. Вступ у львівському виданні заслуговує на увагу. Його укладач подав програму навчання – теми та час, який потрібен на їх засвоєння; методичні рекомендації для вчителя; зауважив характерні складнощі, які виникають в процесі оволодіння мовою. Особливу увагу звернуто на характерні помилки у вимові голосних й приголосних під впливом рідної мови, подано застереження щодо вульгаризмів у латинській мові та «польського наголосу».

За традицією викладання, після засвоєння латинської граматики та синтаксису переходили до оволодіння риторикою і поетикою – дисциплін, які навчали вишуканості латинської мови у прозі та віршах. У сучасному розумінні йшлося про вивчення латинської стилістики⁴⁷, про активне володіння мовою. Але опанувати мову не можливо без лексикографічних посібників – словників. Тому друкарня ЛСК мала забезпечити навчальний процес також іншомовно-латинськими словниками та хрестоматійними класичними текстами. Нею було здійснено два видання відомого і популярного латинсько-польсько-грецького словника Гжегожа Кнапського (Кнапіуша, або у латинському варіанті – Кнапіуса або Кнапа) у 1722 р.⁴⁸ та у 1736 р.⁴⁹ Ці видання були опрацюванням, пристосованим для учнівської молоді, а не повним перевиданням словника Кнапського, який було перевидано 35 разів⁵⁰. Львівський словник називався «Синоніми або словник польсько-латинський... для молоді, що навчається, із Словника Гжегожа Кнапіуша...». Популярність словника Г. Кнапського пояснюється його ґрунтовністю. Кнапський, видатний філолог, намагався культивувати чистоту і красу польської мови і, до того ж, був поважним знавцем класичних мов⁵¹. Тому його лінгвістичні праці, латинсько-польсько-грецький словник, який вважається і досі кращим серед подібних⁵², і опрацювання словника у різних скороченнях та переробках використовувались до кінця XVIII ст. «До появи перших церковнослов'янсько-латинських та російсько-латинських словників словником Кнапія («Кнапіуша») користувалися і російські латиністи від Епіфанія Славинецького, Симеона Полоцького і Сильвестра Медведєва до Феофана Прокоповича і св. Димитрія Ростовського»⁵³. Словник церковнослов'янсько-латинської мови Епіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського, на думку вченого, «запозичен із словника

Памви Беринди «Лексикон славенороскій і імен толкование» (1627 р.)», хоча в деяких випадках укладачі словника зверталися також до польсько-латинського тому словника Григорія Кнапія, підшукуючи польським словам церковнослов'янські відповідники⁵⁴. Про популярність словників Кнапського у Львівських школах свідчить вищезгадана бібліотека Львівського братства, у каталогах якої було записано: «Провідну групу становлять посібники з класичних мов. Уже в 1601 р. був латинський словник, у 1619 р. «дікціонар на десту» (словник формату фоліо) і словник чотирьох мов, а в 1688 р. – «словник латинської мови», латино-грецько-німецький словник, польсько-латинсько-грецький словник Г. Кнапіуса і «Лексикон по турецькі, арабські, перські»»⁵⁵.

У 1756 р. друкарня здійснила ще один лексикографічний проект – видання «Словникового латинського запасу з латинсько-польського фразеологічного словничка Франциска Вагнера», укладачем якого був Фрацишек Богомолець⁵⁶. Фразеологічний словник пропонував великий вибір ідіоматичних висловів і словосполучень. «Фразеологічний словник Франциска Вагнера до нашого часу залишається одним із кращих фразеологічних словників латинської мови»⁵⁷. Ф. Богомолець пристосував словник Вагнера до потреб учнівської молоді шкіл ТІ. Його можна трактувати як проголошення головного напрямку подальших робіт письменника, орієнтованого на формування мовної і розумової культури молодого покоління.

Першими популярними підручниками з риторики і поетики в єзуїтських школах були визнані «Поетика» Якуба Понтануса⁵⁸ та підручник Михая Радау⁵⁹. У 1700 р. в Польщі був виданий підручник Габрієля Жанчинського для учнів класів риторики – «Перлини п'ятдесяти трьох стародавніх поетів»; друге видання було здійснено 1702 р. і мало уже назву «Перлини шестидесяти стародавніх поетів»⁶⁰. За навчальною програмою, яку запропоновано у «Каталозі» Мясковського, оволодіння риторикою було розраховано на 8 років, а як теоретична праця пропонувався твір Кипріана Суареца «Про мистецтво риторики». У Львівському колегіумі одним із перших підручників з риторики, який використовували у навчальному процесі, був «Польський оратор» (Orator Polonus)⁶¹. Він зберігся в рукописному вигляді. Містить мови, виголошені в жовтні 1647 р. в ЛСК, а в другій своїй частині – схеми побудови мов для практичного вживання. З опублікованих підручників варто виокремити такі видання львівських єзуїтів: два видання Кипріана Суареца «Таблиці про риторику» 1730 р.⁶² і 1741 р.⁶³, працю Домініка Деколони «Про мистецтво риторики» 1763 р.⁶⁴ та «Мистецтво метрики, одного з Товариства Ісуса»

1769 р. ⁶⁵ Курс риторики за названими підручниками складався з вивчення літературних стилів. Розглядали казки (умоглядні, моральні, мішані), говорили про закони побудови і майстерність казок. У другому розділі йшлося про «розповідь». Основним положенням у виборі розповіді було викладення ідеї благочестя. Так само розглядалися й схеми, або фігури, якими може бути прикрашена розповідь, види розповідей та вибрані приклади. У наступних розділах пояснювалися літературні прийоми, у тому числі «нагромадження». Окремі глави присвячені урочистим промовам та панегірикам (останнім відводилося досить багато часу в навчальному процесі). Мова велася про знаходження предмету і джерел для написання панегірика; про час, який може бути чудовим початком; про тих, кого можна похвалити за життя; про долю тих, кого прославляють, та інші питання. Окремими темами вивчення були «промови з приводу народження», «промови весільні», «похоронні», «вітальні» та ін. Для опанування майстерністю прилюдних виступів обов'язковими були розділи програми: «пам'ять», «голос», «декламація і хор», «жестикуляція».

Обов'язковими програмними текстами тренуванні з красномовства були класичні зразки красномовства античних авторів. Шкільні програми передбачали знання творів класичної літератури як взірців вишуканого Слова і Стилю. Рекомендовалися в першу чергу вибрані твори Ціцерона, Цезаря, Курція, Юстиніана, Саллюстія. Поетична римська література вивчалася на прикладах творів Горація, Марціала, Вергілія, Ювенала, Персія, Сенеки. З грецьких авторів читали: Сократа, Лукіана, Піфагора, Григорія Назіанзіна, Гесіода, Демосфена, вибрані грецькі епіграми. «Хоча бібліотеки навчальних закладів ТІ містили значну кількість програмної літератури (про це свідчать власницькі записи на збережених примірниках), потреба у книгах з творами античних класиків була більшою. Тому у Львові, як і в інших друкарнях ТІ, видаванню класичних текстів приділялась велика увага. Вирізняється оригінальністю задуму публікація байок Федра 1767 р. ⁶⁷ «У вступі подавалися пояснення про жанр байки; паралельно з латинським текстом байок вміщено два французькі переклади (буквальний і вільний) та польський. У примітках вказано байки інших авторів (Езоп, Лафонтен) з подібними сюжетами. Ян Потоцький називав книгу своєю учнівською працею, за іншими даними, її автор – Григорій Пірамович» ⁶⁸.

Програми єзуїтських шкіл значно розширилися, коли почали відкривати шляхетські колегіуми. Так, у Львівському шляхетському колегіумі викладали французьку мову. Для цієї дисципліни друкарнею було видано у 1765 р. підручник «Новий метод навчання французької мови» ⁶⁹. У 1747 р. опубліковано підручник польської мови відомого мовознавця, француза

за походженням Франка з Месгне Менінського, який прославився як знавець східних мов та лексикограф. Зазначений львівський підручник був передруком з Гданського видання 1649 р. ⁷⁰

Викладання історії і географії майже не відображено в основному педагогічному трактаті «Ratio studiorum», хоча вже у 1609 р. історію викладали як самостійний предмет у Литовській провінції ТІ. В інших школах Ордену історію вивчали в класах поетики та риторики. Про неї в «Уставі» записано, що «лекції з істориків і поетів мають свої особливості. Історика зазвичай проходять швидше...» ⁷¹. До історії зверталися як до джерела прикладів у апологетичних суперечках та цікавих історичних подробиць, зібраних навколо тематики чеснот і вад, життя та звичаїв тощо ⁷². Вибір тем історичних викладів здебільше залежав від професора. У програму викладів було включено вивчення історичних творів: Цезаря «Про галльську війну», «Про громадянську війну»; Курція «Про подвиги Олександра»; «Історії» Юстиніана; Тіта Лівія «Історія від заснування Міста»; Тацита «Аннали». У багатьох випадках у колегіумах Польської провінції зверталися до поеми «Lechias» Альберта Інеса, до «Історії світу» у десяти книгах, укладеної Горацієм Турселліні, до перевидань популярної хронології Джованні Домініка Мусанті. Кожен колегіум мав у своїй бібліотеці також інші історичні твори. Задовго до впровадження викладання історії, у Львівській друкарні ТІ у 1646 р. було видано книгу Шимона Окоцького, яка містила відомості про історію «руської провінції домініканського ордену», деякі загальні відомості про Русь: «Про походження назви Русь» (с. 1–3), «Про поділ Русі» (с. 3–6), «Князі Києва» (с. 6–7), вірші про Данила Романовича (с. 61–62), Льва Даниловича (с. 71) ⁷³.

З 1702 р. у Польщі почали практикувати видання календарів. У друкарні львівських єзуїтів вони друкувалися у 1716 та 1717 рр. Подібні видання містили відомості також із загальної історії і географії ⁷⁴. Про значення календарів у популяризації історико-політичних знань Академік Ярослав Ісаєвич пише: «Особливо великий вплив на формування історичних і політичних знань шляхтичів, а частково і міщан, мали календарі. В них знаходимо довідки про генеалогію тодішніх династій, хронологічні таблиці, відомості про події минулого року, врешті про устрій Речі Посполитої, сейми та сеймики, систему посад» ⁷⁵. А ось перші навчальні підручники могли бути оцінені кретино: «Старомодним і досить поверховим був історичний посібник Шимона Майхровича «Trwałość szczęs liwa krolestw albo ich smutny upadek», виданий у Львові 1764 р. під маркою єзуїтської академії [...]. Історія тут служила обґрунтуванням засад «золотої вільності» шляхти» ⁷⁶.

Як окремий предмет історію, а разом з нею і географію, у Франції в єзуїтських школах почали викладати близько 1705 р., у Німеччині – у Фрайбурзі в 1716 р. Їх приклад почали наслідувати інші єзуїтські університети. Станіслав Беднарський вважав, що впровадження у шкільні програми історії як обов'язкового предмету було проявом реформаторських зрушень в єзуїтському шкільництві. В Польській провінції впровадив окреме вивчення історії Томаш Ліштанський (1734 р.). Перший офіційний підручник історії для навчання в єзуїтських школах було видано у 1726–1728 рр. Його автором був Максиміліан Дюфрен. Опубліковано підручник анонімно і в подальших передруках на титулах міститься лише вказівка, що автор є одним з членів Товариства Ісуса. Підручник Дюфрена неодноразово перевидавався, не раз до певної міри змінюючись у змісті видавцями. У Польщі його надрукували у Бранові, Вроцлаві, Каліші, Любліні, Львові. Львівській передрук, як зрештою й інші, має деякі зміни у порядку викладу, та деякі зміни у тексті. Власницькі та маргінальні записи на примірниках львівських видань підручника свідчать про те, що його використовували також в інших навчальних закладах і після скасування Ордену ⁷⁷. Заголовок книг говорить сам за себе: «Основи історії, або короткий, простий метод засвоєння правдивої молоддю історичних понять» («*Rudimenta historica...*»). Матеріал підручників було побудовано у формі дискурсу. Будь-який матеріал, розділений на відповідні частини і параграфи, викладено у вигляді діалогу евентуальних вчителя та учня – стисле і суттєве питання та чітка по формі відповідь, щоправда, не завжди вичерпна, але останнє залежало від теми, що розглядалася. При цьому відповідь орієнтована на обговорення та обґрунтування будь-яких історичних викладів та пояснення значущих аспектів теми. Всі курси мають додатки.

«Основи історії» складаються з 6 томів – курсів. Починали з вивчення біблійних історій ⁷⁸: від доби патріархів до та після потопа аж до суддів іудейських; про 40 років блукання євреїв по пустелі; про суддів ізраїлевих; про захоплення Вавилону. Оскільки біблійні історії були вступним курсом до історичних наук, то від початку з'ясовувались загальні питання та відповіді. «Що таке історія?» – відповідь: «це історія від створення світу аж до цього часів, яку гідно записувати та запам'ятовувати»; «Якою кількісно є історія?» – «Власне є подвійною, священною, зрозуміло, або Церковною, і звичайною, або політичною» ⁷⁹ та інші.

Продовженням «Початків історії» був курс «звичайної, або політичної» історії, а саме «Про найперші чотири монархії»: ассирійську, перську, грецьку, римську ⁸⁰. У відповідях на питання, які побудовані за хронологією

подій, наголошується на можливо складних для розуміння учнями речах. Наприклад, у відповіді на питання «Хто був першим монархом з римлян», розтлумачується, коли і чому саме Августа слід вважати першим монархом, перераховані його чесноти та дається пояснення, чому ім'я імператора Августа стало загальним для наступних імператорів усіх монархій.

Наступна книга мала назву «Продовження Римських монархій» ⁸¹, що було історією християнських римських імператорів. У цьому підручнику, який складається з 4-х частин, представлені римські християнські імператори від Константина Великого до розпаду Західної імперії; римські грецькі імператори на Сході аж до Карла Великого; римські германські імператори після поновлення Західної імперії від Карла Великого до Рудольфа Габсбурга; римські германські імператори від Рудольфа Габсбурга аж до найближчих часів (йдеться про XVIII ст., а саме – про імператора Карла VI). Перші три курси практично мало чим відрізняються за текстами.

Стосовно четвертого підручника – «Про інші держави і країни провінцій» ⁸² – слід зазначити, що тут видавці вдалися до певних змін у розгляді політичної історії окремих країн, викладеної Дюфреном. У цілому, весь матеріал цього курсу розділений нерівномірно. Оскільки вперше курс був виданий для шкіл Ті Німецької провінції, то зрозуміло, що перша частина – присвячена історії Німеччини, – є найбільшою й детальнішою. Достатньо докладно наводяться відповіді щодо розселення стародавніх германців або тевтонців, етимологічного та міфологічного пояснення етнонімів германців, тевтонів, їх звичаїв, синопсису стародавніх актів тевтонів. Далі мова йде про тогочасну Германію: релігію і політику, про три церковні електорати, про Австрію, Штирію, Карінфію, Карніолу, Тіролію тощо. У трьох наступних частинах – про інші країни Європи, про республіки у Європі та країни поза Європою – відомості подаються стисло. Кожна частина складається з 5–6 невеликих параграфів. Друга частина поділена на глави: католицькі країни (Португалія або Лузитанія, Іспанія, Галлія (Франція), Італія та її частини), Угорщина, Польща та інші європейські країни (Англія, Пруссія, Данія, Швеція, Росія або Московія, Туреччина європейська), республіки у Європі (Венеція, Генуя, Гельветія (Швейцарія), Голландія, Лукана (Лукка), Сан-Марино, Рагуза (Дубровнік)), країни Азії, Африки, Америки. Опис усіх країн, окрім Німеччини, як уже сказано вище, звужено до 2–5 питань і коротких на них відповідей. Так, історія Росії вмістилася у відповідях на два питання: «Хто між князів Московії перший прийняв християнство?» та «Які російські монархи

згадуються передусім?» – таких у львівському виданні названо чотири. Це – «1. Данило XVIII. – князь близько 1250 р., який перший прийняв титул великого князя, столицю затвердив у місті Москва. 2. Владислав, син Польського короля Сигізмунда, вибраний на Велике Князівство, після року прибуття [у Московію] із своїми поляками був змушений забратися... 3. Петро, який помер у 1725 р., котрий чутками про подвиги світ наповнив... В Лівонії побудував місто Петербург, або Табір Петра, яке і постановив столицею бути... 4. Єлизавета, донька Петра I та імператриці Катерини тепер править у Росії»⁸³. Проте, наприклад, у виданнях єзуїтського колегіуму у Браунсберзі (тепер Бранєво) 1737 р.⁸⁴ в розділі про Росію перелічені ще й «Петро II, онук Петра I, який очолив Росію після смерті Катерини до року 1730. Після нього наслідувала Анна Іоанівна, донька Івана Олексійовича, колишнього Московського князя, і удова князя Курляндії Фридеріка Вільгельма, яка і тепер очолює». Варто окремо відзначити історичні хронологічні таблиці, які додані до цього курсу. Перша – «Хронологічна таблиця, яка представляє слідування королів Європи», побудована за країнами. В межах країни перелік королів розташований за роком початку царювання, зазначено скільки років правив даний король, а в останній синхроністичній колонці записані пам'ятні події, які відбувалися у час правління тих чи інших королів. Другий додаток – «Вінок Королівства Польського та Великого Князівства Литовського, який представляє сенаторів та міністрів за порядком свого положення». В ньому є перелік всіх головних урядових посад тогочасної Польщі і Литви. Такі додатки надавали ваги історичному твору. І це був не єдиний випадок у виданнях Львівського єзуїтського колегіуму. Через 15 років після опублікування «Основ історії», у виданні колегіуму, у книзі Ю. А. Яблоновського «Про загрозу Землі»⁸⁵, як зауважив Я. Ісаєвич, «...вміщено «Хронологію визначних битв і війн» за 524–1718 рр. (3. I., 1598)»⁸⁶.

Курс «Основ історії» у львівському передруку закінчується історією Церкви, надрукована вона у шостій книзі⁸⁷. У вступі до цього курсу наголошується, що викладач повинен доброзичливо і повно обговорити з учнями цей маленький твір, зміст якого охоплює «сімнадцять століть, які минули, і вісімнадцяте, у якому ми тепер живемо»⁸⁸. Матеріал підручника поділено за століттями. У рамках кожного століття подається життєпис того з понтифіків, керування якого Церквою мало найважливіше значення в конкретному столітті. Про інших пап, як зазначено на початку кожного розділу, дається відсилка на хронологічну таблицю. Матеріал чітко структурований за наступними темами: безперервне слідування вищих понтифіків, уклад їх способу життя і керування, стан Церкви, її зростання,

найбільші єресі, Собори, введення деяких святих або стародавніх обрядів, сучасні інститути релігійних орденів, про благочестя людей і шанування доктрини, дива. В книзі є два додатки. Перший – «Хронологічна таблиця найвищих понтифіків». Антипапа тут не занотований. Ця таблиця укладена за століттями, в межах кожного століття інформація розташована в трьох колонках: слідування понтифіків, до якого року на престолі. Другий додаток має назву «Вінок: Пророцтво про Римських понтифіків, яке розповсюджується від імені св. Малахія єпископа». Тут, окрім тексту «Пророцтва св. Малахія», подана їх інтерпретація. Третій додаток – «Собори, антипапи, єресі тощо». Додатки закінчуються коротким списком «Символів, які супроводжують понтифіків» з пророцтв того ж св. Малахія.

П'ята книга «Основ» є «Основами географії»⁸⁹. Цей курс має значні розбіжності у порядку викладеного матеріалу порівняно з іншими виданнями цього підручника в інших школах ТІ. По-перше, в одних колегіумах, як-то у Браневі у виданні 1742 р.⁹⁰, це була шоста книга. По-друге, починаючи від перших видань для Німецької провінції ТІ, виданих в Аугсбурзі, та у передруках для інших регіонів, що побачили світ у виданнях Праги, Бранєва, Утіні (Італія), «Основи географії» мали додаток – короткий виклад основ геральдики з ілюстраціями⁹¹. По-третє, у вступі до бранєвського та до вроцлавського курсів зазначено, що їх «слід вивчати у наших гімназіях у п'ятому класі, таким самим чином й історію одночасно з поетикою – нехай оволодівають з особистим старанням»⁹². Проте, у вступі до львівського підручника сказано, що «у наших гімназіях слід дописати [вивчення географії] у четвертому класі...», і далі йде мова про майже повну відсутність на той час книг та посібників з географії⁹³.

Безумовно, «Основи географії» цікаві й з ілюстративного боку. Львівське видання супроводжено двома гравюрами, виконаними львівським гравером й видавцем Іваном Филиповичем – зображенням армілярної сфери та карти півкуль. На картах ще не окреслено лінію східних берегів Північної Америки, Австралії. Проте інші материки відображені з достатньою мірою достовірності. Филипович створив ці ілюстрації за зразком попередніх видань «Основ географії». Так, подібні гравюри армілярної сфери, а також карти півкуль, але без графічних прикрас є у виданнях вищезазначених єзуїтських колегіумів. Карти для «Основ географії», ймовірно, були перемальовані з видань голландських картографів XVII ст. За зображенням контурів материків карти півкуль Землі близькі до «Сучасної, абсолютно точної карти всесвіту»⁹⁴ Йоганна Блау, яка була видана всього за три місяці до появи кульмінаційного проекту компанії Блау «Atlas major». Карти свідчать про недолік знань про західне узбережжя

Північної Америки, Арктику і Нову Голландію (сучасну Австралію). Ще більше вони наслідують «Нову точну карту світу» Ніколаса Вішера⁹⁵, сучасника Пітера Ван Кеєре і Йодокуса Хондія. У Вішера на картах півкуль, як і на картах «Основ географії», є лінія екватору з урахуванням нахилення земної вісі. Филипович наслідував стиль Вішера в оформленні карт – гравюра карти (145 x 266 мм) має по кутах алегоричне зображення 4-х стихій: вогню, води, повітря, землі. При цьому, алегорії зображення повітря є досить точною копією голландського видання.

Щодо викладу тексту підручника географії, то у розташуванні розділів є низка розбіжностей порівняно з виданнями інших шкіл. Перша частина «Про глобус» є однаковою практично в усіх виданнях. У ній розглянуто основні поняття з фізичної географії: про основні частини глобусу, меридіани й паралелі, тропіки, полюси, широту і довжину місць, зони, пори року у протилежних зонах, про клімат, протилежні розташування орбіт, вжиток глобусу. Друга частина – «Про географічні мапи або карти» – має вступну частину з роз'яснення основних географічних понять: сфер Землі, генеральної географічної карти, географічних вимірів, термінології, різниці у географічних описах земельних та водних просторів. Вміщено короткі відомості про країни, поділені на розділи за материками. Європейські країни – на глави: про географічну карту Германії (області Австрії, Баварії, Свевів, Верхнього Рейну, Нижнього Рейну або електорату, Французької Вестфалії, Верхньої Саксонії, Нижньої Саксонії), про великий півострів Скандинавії (країни Швеція, Норвегія, Данія). Далі йде мова про 9 великих країн: Московію, Королівство Польське, Європейську Туреччину, Британію, Італію, Галлію, Іспанію, Лузитанію, Королівство Угорське. Далі – про 8 менших країн Європи: Бельгію, Лотарингію, Гельветію, Сабавдію (Савойю), Трансильванію, Валахію, Молдавію, Малу Татарію. Інші частини світу описані дуже коротко. В Азії – тільки Туреччина Азіатська, Анатолія, Сирія, Аравія, Грузія, Вірменія, Персія, Велика Татарія, Китай. В розділі «географічна карта Африки» матеріал поділено на 3 параграфи: верхня частина Африки, нижня частина Африки або Ефіопія, острови Африки. Розділ «географічна карта Америки» складається з 2 параграфів: Північна Америка та Австралійська Америка. Курс закінчується 13-м розділом – про невідомі регіони. Структура викладення матеріалу з опису країн подана за схемою у межах питань: кордони країни, річки, водні ресурси, природні ресурси земель, області (ділення) країни, столиця, звичаї, релігія, форма правління тощо.

Варто наголосити, що вклад єзуїтів Польської провінції у розвиток географічної літератури полягав, власне, у впровадженні значної кількості

навчальної літератури. Популярністю користувався підручник Францишка Папроцького «Європа найперша з частин світа», який 8 разів перевидавали єзуїтські колегиуми Польської провінції. У 1755–1756 рр. його було видано у друкарні Львівського єзуїтського колегиуму⁹⁶. У підручнику Папроцького при характеристиках країн подані докладні описи їх географічного положення, кордонів, адміністративний поділ, міста, ріки, природні копалини, опис релігії країн, річні прибутки, форми уряду, ордени, герби, монети. Таким чином, підручник Папроцького вийшов за межі географії. За широтою питань поданого матеріалу його можна було б вважати підручником з фізичної, економічної та соціальної географії, та в якійсь мірі – з країнознавства.

Як уже зазначалось, у більшості шкіл провінцій ТІ у курсі географії викладали основи геральдики, науки яку відносять до спеціальних історичних дисциплін. Львівський підручник «Основ географії» такого додатку не мав. Можливо тому, що перед його виданням у друкарні Львівського колегиуму було опубліковано твір з геральдики Йосифа Олександра Яблоновського. Автор назвав свою працю: «Геральдика це є поселення лицарських клейнодів та відомостей про гербові знаки, які до цих часів є не поясненими у Польщі...», одразу наголосивши, що це є перша розвідка з теорії геральдики. «Його «Heraldica...» (Львів, колегиум, 1742; друге видання – у П. Гольчевського, 1748; третє – знов у колегиумі, 1752) містила не тільки пояснення засад геральдики, але й трактат про печатки Польщі, Великого князівства Литовського, Русі, Пруссії. Два перевидання засвідчують популярність цього твору», – як зазначив академік Я. Ісаєвич⁹⁷. Варто зауважити, що ілюстрації для видань геральдики колегиуму майстерно виконав львівський гравер і книговидавець Якуб Лабінгер. Але найбільшим досягненням з геральдичних видань колегиуму слід визнати публікацію «Корони Польської» Каспра Несецького⁹⁸. Гербовник вийшов з друку 1728 р., на 14 років раніше, ніж «Геральдика» Яблоновського. Томи гербовника Несецького стали окрасою друкарської справи Львівського єзуїтського колегиуму. Видання ілюстровано численними дереворитами шляхетських гербів. Отже, у розпорядженні Львівського колегиуму для оволодіння учнями основами геральдики були і ґрунтовне видання «Корони Польської» Несецького, і «Геральдики» Яблоновського, тому, можливо, у львівському передруці курсу географії Максиміліана Дюфрена відсутність додатку з основ геральдики можна вважати раціональним кроком з боку видавців.

Так, у стислому викладі, виглядала справа видання підручників у Львівському єзуїтському колегиумі для гуманітарних студій. Від чіткої

окресленої літератури згідно «Шкільного уставу» – до реформаторських змін у викладацьких програмах, які, у свою чергу, спонукало до зростання книговидавництва. Власне аналіз видавничого репертуару навчальної літератури Львівського єзуїтського колегіуму дає змогу робити конкретні спостереження щодо питання організації навчального процесу єзуїтської школи Львова, яка безумовно мала вплив на інші школи міста, динаміку росту навчальних дисциплін, акцентувати прийоми та методику викладання. У більш загальному плані, викладений матеріал доповнює відомості про педагогічну діяльність Ордену. З іншого боку, подібне дослідження не могло б відбутися без попереднього дослідження історії, функціонування друкарні ЛЄК, без створення бази типографічних засобів друкарні та бібліографічного дослідження самих видань. Сподіваємось, що ця праця знайде розуміння та практичне застосування у книгознавців та бібліографів, дослідників з історії педагогіки України.

Примітки

¹ Тут і далі переклади з польської, латинської та ін. мов автора.

² *Załęski, S.*, ks. Jezuita w Polsce. T. 4, Cz. 2: Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III. 1588 – 1608 / przez ks. Stanisława Załęskiego. – Kraków: Druk. i nakł. W. L. Anczyca i sp., 1904. – S. 564, 580.

³ *Załęski, S.*, ks. OO. Jezuita we Lwowie / przez ks. Stanisława Załęskiego. – Lwów: Druk. Ludowa, 1880. – 118, 6 s.

⁴ Національна бібліотека Австрії (Відень). – Рук. 11988 : Historia Collegii Leopoliensis Societatis Iesu manu propria a R.P. Matthiae Wielewicz pro tunc Rectoris diligentissime collecta et descripta ad annum 1665, iunctum quo anno obdormivit in Domino.... – [788] f.; Центральний Державний Історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2: [фотокопія рукопису: Historia Collegii Leopoliensis... : у 5-ти кн.]; Наукова бібліотека Львівського національного університету (далі НБ ЛНУ). Відділ рукописів, довідковий фонд : [мікрофільм рукопису : Historia Collegii Leopoliensis... – 788 кадр.].

⁵ *Finkel, L., Starzyński, S.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego : w 2 cz. / L. Finkel, S. Starzyński. – Lwów: Nakł. Senatu Akademickiego UL, 1894. – XVI, 351, 442 s. – S. 11–44, 117.

⁶ *Bednarski, S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce: Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego / S. Bednarski. – Kraków: Wyd. księży jezuitów, 1933. – 537 s., IX tabl., 1 map. – (Klasycy jezuickiej historiografii. T. 3. – Kraków: Ignatium, 2003).

⁷ *Сушко, О.* Впровадження єзуїтів до Польщі: Історико-критична студія / О. Сушко // Записки НТШ. – 1904. – Т. 57. – С. 1–28; Т. 58. – С. 29–75.

⁸ *Шевченко, Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті

XVI – середини XVII ст. / Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с. – (Studia rationis. Vol. 1 / Вид. Товариства Ісуса).

⁹ *Серяков, С.* Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. : автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Серяков; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.; *Серяков, С.* Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (кінець 40 – середина 90-х років XVII ст.) / Сергій Серяков // Український історичний збірник. – 2001. – К., 2002. – С. 126–150; *Серяков, С.* Події першого року Хмельниччини та єзуїтське шкільництво в Україні / Сергій Серяков // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 29–33; *Серяков, С.* Розвиток освітньої системи ордену єзуїтів на українських землях Речі Посполитої у 1608–1648 рр. / Сергій Серяков // Збірник наукових праць Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 44–55.

¹⁰ *Яковенко, Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Наталя Яковенко // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 11–27.

¹¹ *Матвишин, Я. А.* Преподаватели математических наук Львовского университета (1661–1807 гг.) / Я. Матвишин // Проблемы истории математики и механики. – К., 1977. – С. 116–129.

¹² *Кіку, В.* Магнати – боржники львівських єзуїтів / Вероніка Кіку // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 49–54; *Кіку, В.* Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істини закону» / Вероніка Кіку // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4. – С. 101–113.

¹³ *Кметь, В.* Єзуїти / Василь Кметь // Енциклопедія Львова. Т. 2: Д–Й = Encyclopaedia Leopoliensis. Vol. 2 / за ред. А. Козицького. – Львів: Літопис, 2008. – С. 272–279; *Кметь, В.* Єзуїтська академія // Там само. – С. 280–283; *Кметь, В.* Єзуїтська колегія // Там само. – С. 283–286; *Кметь, В.* Єзуїтський шляхетський конвікт // Там само. – С. 286–287. *Кметь, В., Дух, О.* «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти // Ratio Studiorum : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / пер. з лат. Р. Паранька, пер. з англ. А. Маслюка. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 7–31. – (Серія Studia rationis. Vol. 2).

¹⁴ *Швец, Н. П.* Организация и комплектование иезуитской библиотеки (на примере Львовского коллегиума) // Наука о книге: Традиции и инновации: К 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы»: материалы XII Международной научной конференции по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апреля 2009 г.): В 4 ч. – Москва: Наука, 2009. – Ч. 1. С. 88–92; *Швец, Н. П.* Традиции преподавания классической филологии во Львовском иезуитском коллегиуме // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. – М.: Изд-во Русской Христианской гуманитарной академии, 2009. – С. 256–277.

¹⁵ *Bober, A. W.* Historia drukarni i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie : W siedemdziesiąt rocznicę powstania stowarzyszenia «Wspólnej pomocy» a w pięćdziesiąt

rocznicę założenia stowarzyszenia «Ognisko» / A. W. Bober. – Lwów: Ognisko; Ossoloneum, 1926. – S. 9.

¹⁶ Kawecka-Gryczowa, A., Korotajowa, K., Krajewski, W. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 6: Małopolska – Ziemie Ruskie / A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków: Ossolineum, 1960. – S. 110–114. – (Książka w dawnej kulturze Polskiej / pod red. K. Buszyka, A. Gryczowej. T. 10, Z. 6).

¹⁷ Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku / Edward Różycki. – Wrocław; Kraków: Ossolineum, 1994. – S. 70–80.

¹⁸ Ісаєвич, Ярослав. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.: іл. – Бібліогр.: С. 445–481.

¹⁹ Соколов, Віктор. Видання друкарні Львівського єзуїтського колегіуму з природничих та технічних наук у XVIII ст. / Віктор Соколов // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 9. – С. 25–29.

²⁰ Lwów (Leopolis) // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 / oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współprac. zespołu jezuitów. – Kraków: WAM, 1996. – S. 378–379.

²¹ Jasińska, S. Co się stało z drukarnią Wirzbięty / S. Jasińska // Rocznik Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1968. – T. 4. – S. 147–153, VIII tabl. il.

²² Polonia typographica saeculi sedecimi : zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 9, Maciej Wirzbięta, Kraków 1555/7–1605 / [red. Alodia Kawecka-Gryczowa ; z. 9 oprac. A. Kawecka-Gryczowa]; Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich; Biblioteka Narodowa. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1974 – 25, [3] s., 60 s. tabl., [1] k. tabl.; Polonia typographica saeculi sedecimi : zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 10, Maciej Wirzbięta, Kraków 1555/7–1605 : tabl. 476–520 / [oprac. Alodia Kawecka-Gryczowa]; Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich, Biblioteka Narodowa. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – 1 k., [45] k. tabl. il.; + tekst: 39, [4] s.; Polonia typographica saeculi sedecimi : tłocznie polskie XVI stulecia – monografie i podobizny zasobów drukarskich. Z. 11, Maciej i Paweł Wirzbiętowie, Kraków 1555/7–1609 : tablice 521–570 / [red.] Alodia Kawecka-Gryczowa ; [oprac. A. Kawecka-Gryczowa]; Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich ; Biblioteka Narodowa. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – [50] k. il. + tekst: 90, [1] s.

²³ Шевц, Н. П. Создание баз данных по типографским материалам как один из способов реконструкции репертуара издательства (на примере Львовского иезуитского коллегиума. 1615–1773 гг.) // Книга – источник культуры: Проблемы и методы исследования : материалы Международной научной конференции (Минск, 25–27 ноября 2008 г.). – М. : Наука, 2008. – С. 365–373.

²⁴ Estreicher, K. Bibliografia polska : Ser. 1–3: T. 1–34; Ser. 4: T. 1–4; zesz. dod., zesz. chronol. / Karol Estreicher. – Kraków : AU, 1870–1951. – Cz. 3: T. 12–34. – 1891–1951.

²⁵ Запаско, Я. П., Ісаєвич, Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: В 2-х кн. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1981–1984.

²⁶ Brown, J. Biblioteka pisarzów asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego / J. Brown; przekł. z łac. W. Kiejnowskiego. – Poznań: L. Merzbach, 1862. – 501 s.

²⁷ Kotula, R. Bibliografja polskich druków lwowskich XVI–XVIII wieku / Rudolf Kotula. – Lwów: Nakł. T-wa miłośników książki, Koła Związku bibliotekarzy polskich we Lwowie, 1928. – VII, [1], 146, [2] s.

²⁸ Gwioździk, J. Księgozbiór benedyktynek klasztoru pw. Wszystkich Świętych: Katalog starych druków / Jolanta Gwioździk. – Katowice, 2004. – 380 s.: il. – (Biblioteka Śląska / pod red. J. Malickiego. Vol. 7).

²⁹ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі ЛННБ НАНУ). Відділ рукописів. Ф. 54 (Архів «Оссолінеум»). – Оп. IV (Реєстр діяльності «Оссолінеум», поштові надходження, листи, документи, даровизни). – Од. зб. 53/I–XIII (53/I: T.1: Hüttner, Karol Joseph. Catalogus Librorum Bibliothecae Excellentissimi D[omi]ni Josephi Maxim. Comitis in Tenczin Ossolinski Sacrae Caesareae Regiae Austriacae Majestatis a consiliis intimis, ejusdemq[ue] C. R. Majestatis Bibliothecae Praefecti, plurimis societatibus scientiarum et artium adscripti, oeconomici instituti Galicie Curatoris etc. etc. in ordinem alphabeticum redactorum conscriptus / opera Caroli Josephi ab Hüttner a[nn]is 1812 et 1812). – 318 f.; 235 f.; 222 f.; 218 f.; 364 f.; 328 f.; 218 f.; 238 f.; 237 f.; 240 f.; 302 f.; 254 f.; 286 f.

³⁰ НБ ЛНУ. – Рукопис 415 IV (Catalogus Bibliothecae Academiae Leopoliensis. – Vol. 6: Bibliothecae [libri] galiciensis). – 280 с.

³¹ Imago primi saeculi Societatis Iesu a provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis perpraesentata. – Antwerpen: Off. Plantiniana Balthasar's Moreti, 1640. – 2°. – P. 571.

³² Wiszniewski, M. Historia literatury polskiej. T. 9. – Kraków: Nakł. A. Pazezdzickiego; Druk. Czasu, 1857. – S. 2–3.

³³ Шевченко, Т. Єзуїтське шкільництво. – С. 71.

³⁴ «Шкільний устав» має багато видань. Перші у редакціях 1599, 1616, 1635 pp. Далі посилання на видання: Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu / autoritate Septimae Congregationis generalis aucta. – Antuerpiae [i.e. Amsterdam]: Ioannes Meursius [i.e. Daniel & Lodewijk Elzevier], 1635 [1665]. – 8°; 173, [35] p.

³⁵ Catalogus praelectionum in scholis Societatis Jesu Provinciae Polonae / Adrianus Miaskowski. – Lublin, 1711 (Опубл. в кн.: Bednarski, S. Upadek i odrodzenie. – Dodatek Nr. 1. – S. 483–493).

³⁶ Ratio atque institutio studiorum. – P. 16–17.

³⁷ Monumenta Historica Societatis Iesu. Monumenta Paedagogica. – Roma, 1965. – Vol. 1: 1540–1556. – P. 97, 98, 99, 101; Шевченко, Т. Єзуїтське шкільництво. – С. 57.

³⁸ Bednarski, S. Upadek i odrodzenie. – S. 156.

³⁹ Cytowska, M. Od Aleksandra do Alvara (Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.) / Maria Cytowska ; Komitet Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1968. – 105, [1] s.

⁴⁰ *Donatus, Aelius*. Dyalogus Magistri Donati grammatici fundatissimi et iuvenibus scholaribus perutilissimus. – Kraków: Florian Ungler, 1523. – 4°; [45] f.

⁴¹ *Różycki, E.* Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku: Studia nad introligatorstwem i handlem książki / Edward Różycki. – Katowice, 1991. – S. 42, 158.

⁴² *Ісаєвич, Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич; Ін-т сусп. наук Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 157.

⁴³ Ratio atque institutio studiorum. – P. 16–17, 84–85, 106–107.

⁴⁴ Ratio atque institutio studiorum. – P. 16–17.

⁴⁵ *Alvarez, Emanuel, SI.* Emmanuelis Alvari é Societate Jesu De Institutione Grammaticæ Libri Tres. – Editio nova Correctior ... – Acc.: Canisius Petrus, SI. R. P. Petri Canisij. Theologi Catechismus. – Leopoldis: Typ. Collegii Soc. JESU, 1726. – 8°; [2], 217, 32, [8] p.

⁴⁶ *Alvarez, Emanuel, SI.* De Institutione Grammaticæ, libri tres. – Editio nova correctior ... – Leopoldis: Typ. S. R. M. Academicis, 1763. – 8°; [1] f., 520 p., [15] f.: tab.

⁴⁷ Заміна термінології «риторика» на «стилістика» відбулась на поч. XIX ст. Пов'язано було з небажанням використовувати термін, як застарілий і протилежний прогресивному розвитку національних мов.

⁴⁸ *Cnapius (Knapski), Grzegorz, SI.* Synonyma, seu Dictionarium Polono-Latinum in gratiam et usum studiosæ iuventutis Polonæ / ex thesauro Gregorii Cnapii nuper correctum et multis vocabulis auctum. – Leopoldis: Typ. Collegii Soc. Jesu., 1722. – 8°, 448 p.

⁴⁹ *Cnapius, Gregorius, SI.* Synonyma, seu Dictionarium polono-latinum in gratiam et usum studiosæ iuventutis polonæ / ex thesauro Gregorii Cnapii. – Leopoldis: typ. Coll. Soc. JESU, 1736. – 8°; 448 s.

⁵⁰ Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut»: Pismiennictwo staropolskie. – Warszawa, 1964. – T. 2. – S. 328–329.

⁵¹ *Puzynina, Jadwiga.* «Thesaurus» Grzegorza Knapiusza: siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim / Jadwiga Puzynina; Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1961. – 252 s. – (Prace Językoznawcze / Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk; 29).

⁵² *Plezia, Marian.* Wstęp // Słownik łacińsko-polski. T. 1: A – C / pod red. Mariana Plezi. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1959. – S. V–XXXIX.

⁵³ *Солопов, А. И.* Начала латинской стилистики / Алексей Иванович Солопов; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М.: Индик, 2008. – С. 234–235.

⁵⁴ *Солопов, А. И.* Начала латинской стилистики. – С. 194.

⁵⁵ *Ісаєвич, Я. Д.* Братства та їх роль. – С. 156–157.

⁵⁶ *Bohomolec, Franciszek.* Supellex Latinitatis ex Phraseologia P. Francisci ... Wagner S. I. ad Usum Scholarum ejusdem S. I. collecta. – Lwów: Druk. S. J., 1756. – 8°; [2], 377, [102] p.

⁵⁷ *Солопов, А. И.* Начала латинской стилистики. – С. 35.

⁵⁸ *Hoche, Richard.* Pontanus, Jacobus / von Richard Hoche // Allgemeine Deutsche Biographie / hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. – Leipzig, 1888. – Bd. 26. – S. 413.

⁵⁹ *Radau, Michał, SJ.* Orator extemporaneus, seu Artis oratoriae breviarium bipartitum, cujus prior pars precepta continet generalia, posterior praxin ostendit in triplici dicendi genere... Перше видання було здійснено в Амстердамі у 1655 р., там само підручник перевидавався у 1661, 1673, 1684 рр. У Німеччині його видали у Лейпцизі: у 1656, 1659, 1664 рр.; в Кьольні – у 1691 р., в Бонні – у 1675 р. У Вільні – в 1640, 1690 рр. У Празі – в 1684, 1731 рр. У Польщі користувалися краківськими виданням 1666 р., калишськими 1721, 1739 рр.

⁶⁰ *Raczyński, Gabriel, SJ.* Gemmae antiquiorum quinquaginta et trium poetarum, stemmatibus Rolonorum omnibus; Hoc est, coronis meritorum insertae. Et materiae panegyricae, genethliaca, nuptiali funebri etc. etc. Accomodatae / Gabriel Raczyński. – Poznań: Typ. Clari Collegij S. J., 1700. 8°; *Raczyński, Gabriel, SJ.* Gemmae antiquiorum sexaginta poetarum... / Gabriel Raczyński. – Ed. 2. – Poznań: Typ. Clari Colegij S. J., 1702. 8°.

⁶¹ Бібліотека Духовної Семінарії у Любліні (Польща) – № 293. – Orator Polonus: [Підручник з риторики], [арк. 1–62:] Mowy. [explicit:] «[4] Octobris Anno Domini 1647 In Collegio Leopoliensi Soc. Jesu. Orator Polonus.» [арк. 63–893:] «Orator Polonus, seu Pars secunda Rhetoricae quae Continet Stemmatum Polonicorum Antiquitates et Origines, deinde super his Usus orationibus quosdam Practicos, universae nobilitati Polonae ad actus publicos accomodatos ...»; [арк. 894–897:] «De receptione virginis in numerum Monialium» (Цит. за *Wojtyśka, G. D.* Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie. Nr. 293 // Archiwa, Biblioteki i Mizea Kościelne / KUL. – Lublin, 1974. – T. 28. – S. 221–282; – T. 29. – S. 157–219; 1975. – T. 30. – 133–194).

⁶² *Soarius [Soarez, Suarez], Cyprianus.* Tabulae rhetoricae sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium ... / [per Ludovicum Carbonem a Constanciaro S. Theol. Professoris in gymnasio Patavino selectae]. – Leopoldis: Typ. S. J., 1730. – 12°; 93 p.

⁶³ *Soarius, Cyprianus.* Tabulae rhetoricae ... – Lwów: druk. Coll. S. J., 1741. – 8°; 91 p.

⁶⁴ *De Colonia (Decolonina), Dominicus, SI.* De Arte Rhetorica Libri Quinque; Lectissimis veterum Auctorum Aetatis Aureae; Perpetuisque Exemplis illustrati / auctore P. Dominico Decolonia Societatis JESU Presbytero. – Leopoldis: Typ. Academicis S. R. M. Collegii Soc. JESU, 1763. – 8°; [2], 333, [5] p.

⁶⁵ *Ars Metrica Sive Ars Condendorum Elegantes Versuum Ab uno e Societ. JESU.* – Primo Pragæ edita Dein Reimpressa. – Leopoldis: Typ. Accademicis Coll. S. J., 1769. – 12°; 192 p.

⁶⁶ *Catalogus praelectionum in scholis Societatis Jesu Provinciae Polonae.* – S. 483–493.

⁶⁷ *[Phaedrus].* Phaedra Augustowego Wyzwoleńca Bayki wybrane, po łacinie, po polsku i po francusku. Przełożenie nowe z przypiskami. – Lwów: Druk. Soc. Jesu, 1767. – 4°; [10], 171, [3] s.

⁶⁸ Ісаєвич, Я. Українське книговидання. – С. 345–346.

⁶⁹ Nova methodus discendi linguam Gallicam in usum Academiae Juventutis Universitatis Leopoliensis S. J. – Leopoli: Typ. Academicis, 1765. – 8°.

⁷⁰ *Meniški a Mesgnien, Franciscus*. Grammatica seu Institutio Polonicae Linguae in qua Etymologia, Constructio & reliquae partes omnes exacte tractantur : in usum Exterorum edita / Francisci Meniški. – Dantisci [Gdańsk] Sumptibus Georgii Forsteri Bibliopolae Regii A. D. 1649. – Leopoli: Typ. Soc. JESU, 1747. – 12°; [1] f., 143 p.

⁷¹ Ratio atque institutio studiorum. – P. 112.

⁷² Historia (przedmiot szkolny) // Encyklopedia wiedzy o jezuitach. – S. 216–217.

⁷³ *Okolski, Szymon (Simon)*. Fvndament Przeciw Fvndamentowi. Duchowny przeciw światowemu. ... We Lwowie w Kosciele Oycow Dominikanow od żalosney Rodzicielki ... odprawowanych ... / Szymona Okolskiego. – Lwów: Druk. Colleg. Societ. IESV, v Sebast. Nowogorskiego, 1643. – 4°; [24] k.

⁷⁴ *Niewieski, Franciszek*. Kalendarz z kluczem na r. 1717 / przez Fr. Niewieskiego Filoz. Dra, akad. Lwows. Dyr. Matem. Profes. Astronoma y Geometrę przysięgłego trybun, wyrachowany we Lwowie, S. J. – Lwów: Druk. Kollegium Lwowskiego Societatis Jesu, [1716]. – 4°; [16] k.; *Niewieski, Franciszek*. Kalendarz ... na rok Pański 1718 / przez Fr. Niewieskiego Filoz. Dra, akad. Lwows. Dyr. Matem. Profes. Astronoma y Geometrę przysięgłego trybun, wyrachowany we Lwowie, S. J. – Lwów: druk. Kollegium Lwowskiego Societatis Jesu, [1717]. – 4°; [12] k.

⁷⁵ Ісаєвич, Я. Українське книговидання. – С. 336.

⁷⁶ Ісаєвич, Я. Українське книговидання. – С. 335.

⁷⁷ Rudimenta Historica ... Opusculum Tertium, continuatio Monarchiae Romanae. – Leopoli: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1745. – 8°; [3], 4–153, [7] p. (Власницький запис: *Hic Liber meus|| Testis est Deus|| Quis illum qu[a]erit|| Hoc nomen erit|| natus|| Basilus vocatus. Kumaniecki m.p. Anno 1780 die 5.* (ЛННБ НАНУ СТ I 8584:)); Rudimenta Historica ... Opusculum Primum Historiae Biblicae. – Leopoli: Typ. Coll. S.J., 1745. – 8°; [2], 3–101 p. Провенієнції: *Michaelis Kumaniecki m.p.* [ан. 1780] (ЛННБ НАНУ СТ I 8584); СТ I 24606: [учнівські почерки, поч. XIX ст.] *Basilius Lityński; Adalbertus Lubacki; Martynus Nowosielski; Martynus Nowosielski emit apud D[omi]num Basilium Lityński ... ego Adalbertus Lubacki testis ...; Hatalak Peter* (ЛННБ НАНУ (СТ I 8584; СТ I 24606); *Ex Bibliotheca D. Donikiewicz; Paulus Bogdanowicz, R. P. Bogdanowicz m.p.* (ЛННБ НАНУ СТ I 35334); *Usus Augustini Sławiński Hieromonachi Basiliani Prov. Poloniae Alumni ab Anno 1764*; Бібліотека ОО. Василян у Львові (ЛННБ НАНУ СТ I 85953).

⁷⁸ Rudimenta Historica, sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis JESU. Opusculum Primum Historiae Biblicae / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Leopoli: Typ. Coll. S. J., 1745. – 8°; [2]. 3–101 p., tabl.

⁷⁹ Rudimenta Historica ... Opusculum Primum ... / Auctore ... [Maximilien Dufresne]. – P. 6.

⁸⁰ Rudimenta Historica. Opusculum secundum, De IV. Præcipuis Monarchis || [зв.

тит.:] Rudimenta Historica Sive Brevis, facilisq[ue] Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis JESU in Polonia Provincia / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Ed. altera emendatior ... – Leopoli: Typ. Collegii Soc. Jesu, 1745. – 8°; [4], 2–104, [5] p., tabl.

⁸¹ Rudimenta Historica sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam Notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / authore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Tertium, continuatio Monarchiae Romanae. [Acc.:] Tabula chronologica. – Leopoli: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1745. – 8°; [3], 4–153, [7] p.

⁸² Rudimenta Historica, Sive Brevis, facilisque Method[us] Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Soc. Jesu in Polonia Provincia / authore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Quartum: De Regnis, aliisque Orbis Provinciis. – [Acc.:] Tabula Chronologica Europae Regum Successionem exhibens. Corollarium Regni Poloniae et M. D. Lithaniae Seniores et Ministros Status suo ordine exhibens. – Leopoli: Typ. Collegii Soc. Jesu, 1745. – 8°; [5], 140, [33] p.

⁸³ Вочевидь, йдеться про князя Данила Олександровича (він же святий Данило Московський (1261–1303), першого удільного князя Московського.

⁸⁴ Rudimenta Historica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / authore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Quartum, De Regnis, aliisque Orbis Provinciis. – [Acc.:] Tabula Chronologica Europae Regum Successionem exhibens. – Brunsberg: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1737. – 8°; 136, [15] p.

⁸⁵ *Jabłonowski, Józef Alexander; Ostroróg, Aniół*. Josephi Alexandri De Ducis Prussii A Vicholtz Principis in Jabłonow, ... Jabłonowii, ... De Metu Telluris Variorum, propriumque Systema. – Leopoli: Typ. S. R. Majestatis Collegii S. J., 1760. – 4°; [2] f., 160 p.

⁸⁶ Ісаєвич, Я. Українське книговидання. – С. 335.

⁸⁷ Rudimenta Historica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Sextum: Epitomen Historiae Ecclesiasticae complectens. – [Acc.:] Tabula Chronologica Summorum Pontificum etc. Antipapas denotat. Corollarium: Vaticinium de Pontificibus Romanis, quod nomine S. Malachiae Ep. Circumfertur. Sequuntur Prophetica, ejusdem, (ut fertur) Sancti Malachiae secutorum Pontificum Symbola. – Leopoli: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1746. – 8°; [3], 4–150, [32] p.

⁸⁸ Там само. – С. 3–4.

⁸⁹ Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / auct[h]ore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]; sculp. Ioannes Filipowicz. Leopoli. – Opusculum Quintu[m]. – Leopoli: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1746. – 8°; [2], 3–109, [3] p.

⁹⁰ Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Sextum. – [Acc. :] Appendix de Arte scutaria, sive Heraldica. – Cum Facultate Superiorum Juxta Exemplar Wratislaviensis reimpressa. – Brunsberg: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1742. – 8°; 101, [3] p. + 6 tabl.

⁹¹ Rudimenta geographica, sive Brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi : pro gymnasiis Societatis Jesu in Germaniae Superioris Provincia / auctore ejusdem Societatis sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum quantum. – [Acc. :] Appendix de arte scutaria five heraldica. – Augustae Vindelicorum [Augsburg]: Sump. Mathiae Wolff, 1729. – 8°; [9], 99, 15 p.; Geographischer Anfang, Oder Kurze und leichte Weise, die Catholische Jugend in der Historie zu unterrichten = Rudimenta geographica, sive brevis, facilisque methodus iuventutem orthodoxam notitia historica imbuendi : Für die Schulen der Gesellschaft Jesu in der Ober-Teutschen Provinz / [Maximilien Dufresne]. – Fünftes Werklein. Nebst einem Anhang von der Wappen-Kunst. – Augsburg ; Insprugg: Wolff: 1755. – 8°; [9] Bl., 224 S., [1] Bl. : III., Kt.; Latein, Deutsch; Rudimenta Historica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitiâ Geographica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilian Dufrène]. – Opusculum 5: Rudimenta Geographica. – [Acc. :] Appendix. De arte Scutaria, sive Heraldica – [Prag] : Typ. Universitatis Carolo-Ferdinand. in Collegio S. J. ad S. Clementem, 1750. – 8°; 144 p., [2, 6] f.; imag., chartae; Rudimenti Geografici, osia Una breve, e facile maniera d'instruire la tenera Gioventu nella Geografia : pro uso de' Ginnaſj della Compagnia di Gesu' nella Provincia della Germania Superiore = Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Geographica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu in Germaniae Superioris Provincia / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]; [sculp.] F. Alarimesan. – Opusculum Quintum. – [Acc. :] Appendix de Arte Scutaria, sive Heraldica. – Udine: Per Gio. Battista Damiani, 1763. – 12°; [1–7], 8–309, 310–311, 312–333, [334] p. + chartae, imag.; Lat., Ital.

⁹² Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Geographica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu in Bohemiae Provincia / auctore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]. – Opusculum Sextum. – [Acc. :] Appendix de Arte scutaria, sive Heraldica. – Wratislavia: Typ. Academicis Collegii Societatis Jesu, 1744. – 8°; 101, [3] p. + 6 tabl.

⁹³ Rudimenta Geographica. – Leopoldis: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1746. – P. [2].

⁹⁴ Mundo Mapas generales 1658? (1659?) : Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula [картографічний матеріал] / auctore Ioanne Blaeu . – Масштаб невизначено. – Amsterdam: Joannes Blaeu, [1659]. – 1 карта кол., мідьорит; 2 півсфери, 26,5 см діам., 56 x 65 см.

⁹⁵ Atlas Blaeu-Van der Hem : in 50 t. / a Ioanne Blaeu. – Amsterdam, 1662–1678. – T. 43, Taf. 1: Visscher, Nicolas Joannes. Orbis Terrarum Nova Et Accuratissima Tabula / Nicolas Joannes Visscher. – Amsterdam, 1658. – 1 карта кол., мідьорит, 57 x 48 см.

⁹⁶ Paprocki, Franciszek, SI. Europa z części Swiata Nayprzedniejsza / przed tym

od W. X. Franciszka Paprockiego SJ w Coll. Nobil. Warszawskim Historii y Geografii Professora co do przednieyszych okolnoscii opisana. – Teraz dla większej uczących się wygody w nowy sposób przedrukowana. – Lwów: Druk. J. K. M. Colleg. Soc. Jesu, [1755–1766]. – 12°; [24] k.

⁹⁷ Ісаєвич, Я. Українське книговидання. – С. 335.

⁹⁸ Niesiecki, Kaspar. Korona Polska przy złotej wolności Starożytnemi Wszystkich Katedr, Prowincyi, y Rycerstwa Kleynotami ... ozdobiona Potomnym zas wiekom na zaszczyt y niesmiertelna sławie Pamiętnych w tey Ojczyźnie Synow, podana ... / przez X. Kaspra Niesieckiego SI. –T. 1, cz. 1–2. – Lwów: Nakł. Elżbiety z Branickich Tarłówniej; Druk. Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728. – 2°.

Олена Железняк,

мол. наук. співробітник НБУВ

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ВИДАННЯ ДРУКАРНІ ПОЧАЇВСЬКОГО УСПЕНЬСЬКОГО МОНАСТІРЯ

У статті висвітлено історичні передумови та видавничий репертуар видань, що друкувались на замовлення старообрядців у друкарні Почаївського Успенського монастиря у другій половині XVIII ст. Описано видавничі та художні особливості почаївських старообрядницьких видань. Висвітлено історію та особливості видань «Пандектів» і «Тактикона» Никона Черногорця друкарні Почаївського Успенського монастиря.

Ключові слова: друкарня Почаївського Успенського монастиря, старообрядницькі почаївські видання, «псевдопочаївські» друки, видання «Пандектів» і «Тактикона» Никона Черногорця.

Відродження в суспільстві духовної культури, повернення до християнських морально-етичних цінностей актуалізує необхідність детального вивчення духовних осередків, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної культури. Серед таких осередків почесне місце посіла Почаївська Успенська лавра, що у релігійному світовідчутті українського народу посідає визначне місце та є найбільшою православною святиною Волині, другою, після Києво-Печерської лаври, в Україні. Починаючи з XVI ст. Почаївський монастир, попри зміни конфесійної приналежності, є однією з найшанованіших святинь, яку щорічно відвідують тисячі прочан. На початку XVIII ст. Почаївська Успенська лавра прийняла унію, а саме греко-католицький чин Василя Великого. В цей час Почаїв був впливовим культурним осередком завдяки фундованій уніатами друкарні, що розпочала свою діяльність з 30-х рр. XVIII ст. і проіснувала до першої третини XIX ст. З цього періоду до першої третини XIX ст. почаївська друкарня випустила близько 300 кирилических видань та 260 видань латинським шрифтом. Вихід багатьох із них був значною культурною подією свого часу. Найбільш популярним виданням серед уніатів та православних був «Богослосник» (1790 р.) – унікальна антологія українських духовних піснеспівів, зібрання із багатьох рукописних збірників українською, польською та латинською мовами. Проте, почаївська друкарня звертала особливу увагу на потреби уніатського духовенства, тому основна частина

видань кирилическим шрифтом, близько 60 %, – це видання літургійного та богословсько-катехістичного змісту.

В історії кирилического друкарства є цікавий феномен старообрядницьких видань. З другої половини XVIII ст. друкарня Почаївського Успенського монастиря стала активно співпрацювати із старообрядцями, що давало їй додатковий прибуток. З 1782 – по 1795 рр. включно вийшло друком не менше 30 видань на замовлення старообрядців [4, с. 131–135].

Через недостатню кількість книгознавчої інформації про старообрядницькі видання Почаївського Успенського монастиря на час створення репертуару українських стародрукованих видань Я. П. Запaska та Я. Д. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800)» (Львів, 1984) було неточно атрибутовано старообрядницькі видання із неправдивими вихідними даними як такі, що були надруковані в Почаївській друкарні (всього в каталозі зафіксовано 44 почаївські старообрядницькі видання) [8]. Достовірна ідентифікація таких видань стала можливою завдяки роботі А. В. Вознесенського «Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века» (Ленинград, 1991), який атрибутував та описав de visu 30 почаївських старообрядницьких видань. Із бібліографічних джерел відомо ще 26 почаївських старообрядницьких видань, частина яких, ймовірно, має неправильні відомості про місце та час видання, тобто не є почаївськими друками [4]. В монографії А. В. Вознесенського «Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века: Введение в изучение» (СПб., 1996) робиться спроба трактування старообрядницької книги як особливого феномена в історії культури [5]. До питання історії старообрядницької стародрукованої книги звертались також у своїх наукових працях такі відомі дослідники, як І. В. Починська [13]; І. В. Поздєєва [12]; М. Ю. Бубнов [2]; С. В. Таранець [14].

Основна мета представленої статті полягає в тому, щоб на основі комплексу виявлених джерел, здобутків історіографії висвітлити історію та особливості старообрядницького книговидання в друкарні Почаївського Успенського монастиря у другій половині XVIII ст.

Старообрядництво виникло після неприйняття церковної реформи патріарха Никона у 1654 р., яка стосувалася, перш за все, неточностей у перекладі богослужбових книг, а, відповідно, і обрядового боку богослужіння. Найбільш показові обрядові та уставні відмінності елементів богослужіння старообрядців, порівняно з православною церквою, призвели до гострої потреби мати власні церковні книги, до того ж старообрядці не тільки не використовували книги православних, а й взагалі

не спілкувались з «іновірцями», про що свідчить популярність у старовірів видання «Слова о лжепророках и лжеучителях». Серед основних відмінностей в обрядових елементах богослужіння старообрядців варто виділити: двоперсне хресне знамення, семипросфоріє, синхронність обрядових дійств, відсутність скорочень у кафізмах і піснях канонів, використання дореформених варіантів написання деяких слів (Євва, священноінок, Іеросалим тощо), неприйняття нотних записів, здійснення хресного ходу за сонцем.

Тікаючи від переслідування російського церковного кліру, старообрядці поселились на Правобережній Україні ще в другій половині XVII ст. Однією з найбільш заселених російськими старообрядцями територій було Подільське воєводство. Як соціокультурний феномен старообрядці в кінці XVIII – XIX ст. були суб'єктом етнокультурних контактів з автохтонним населенням, мали помітний вплив на культурне життя краю [15, с. 9]. Цей вплив позначився і на книгодрукуванні, початок якого, зазвичай, пов'язують з виходом ряду видань Могилевської друкарні на початку XVIII ст., але справжній розквіт друкарської діяльності старообрядців на території України настав значно пізніше – в другій половині XVIII – початку XIX ст. І хоча головна ініціатива книгодрукування зародилася в московській старообрядницькій общині, безпосередня організаторська діяльність велася, головним чином, старообрядцями стародубських слобід, особливу роль серед яких зіграв посад Клиніці [5, с. 5] (тоді – на півночі Чернігівської губернії, тепер Брянська обл. Росії), який користувався великим впливом в Стародубщині – одному з найбільших центрів «попівців» – старообрядців, що мали священнослужителів.

Саме на період розквіту старообрядницького книговидавання в Правобережній Україні у 80-х рр. XVIII ст. припадає співпраця Почаївської монастирської друкарні Чину Святого Василя Великого із старообрядцями. У лютому 1781 року префект друкарні Спиридон Коберський отримав дозвіл луцького єпископа Кипріяна Стецького на друк книг для старообрядців. Друкування їх почалося в листопаді 1782 року під наглядом Феофілакта Терентьєва, що прибув із старообрядницького посаду Клиніці [10, с. 283]. У вихідних даних почаївських видань завжди вказувався «Почаїв» як місце видання, а час виходу нерідко фальсифікувався (зазначався неточно), що змусило дослідників довгий час відносити початок друкування книг для старовірів у Почаєві на кінець 70-х рр. XVIII ст. [9, с. 243].

Старообрядницькі видання із вказівкою на Почаїв як місце видання можна поділити на ті, які видавалися в Почаєві, та на видання із

неправдивими вихідними даними, так звані «псевдопочаївські» друки, які друкувалися наприкінці XVIII – початку XIX ст. в різних старообрядницьких друкарнях. Так, згідно з бібліографічними джерелами [4], друкарня Федора Карташова в Клинічах (заснована 25 вересня 1786 року, проіснувала до кінця XVIII ст.) видала 16 видань із вказівкою на місце видання Почаїв; друкарня Федора і Акіма Карташова в Клинічах (два перших десятиліття XIX ст.) видала 25 псевдопочаївських видань; друкарні П. І. Селезньова в Махнівці і К. Количева в Янові (перші два десятиліття XIX ст.) видали 10 видань; друкарня греко-католицького Троїцького монастиря у Вільно (кінець 1790-х – перше десятиліття XIX ст.) видала одне псевдопочаївське видання на замовлення старообрядців [4].

У середині 1780-х рр. в почаївській друкарні з невідомих причин було випущено декілька старообрядницьких видань із вказівкою часу виходу на 70-ті рр. XVIII ст. Це видання «Псалтиря» (1777 р.; 4°), яке було передруковане з московського видання 1645 р. В цьому виданні філіграні на папері позначені 1781–1783 роками [4, с. 133, № 306]. В одному з перших видань популярного у старообрядців твору – «Цветник аввы Дорофея» (1778 р.; 4°) – філіграні на папері позначені 1783 р. [4, с. 133, № 307]. У «Часовнику» (1778 р.; 8°) філіграні на папері позначені 1781 роком [4, с. 133, № 308]. Ще одне видання «Часовника» (1778 р.; 8°), яке часто зустрічається поділеним на дві частини: Часовник і Святці. В цьому виданні філіграні на папері позначені 1783 р., пасхалія починається із 1776 р. [4, с. 133, № 309]. «Часовник» (1778 р.; 8°) з філігранями на папері 1782, 1783 рр., а пасхалія починається знов-таки 1776 р. [4, с. 133, № 310]. На відміну від попереднього, це видання доповнене після вихідних відомостей ще одним зшитком [4]. Із бібліографічних джерел відомі ще кілька видань 70-х років XVIII ст.: «Місяцеслов» [1774] р.; 12° – це видання датоване по пасхалії [8, кн. II, ч. 2, с. 30 № 2721]; «Каноник» 1776 р. [8, кн. II, ч. 2, с. 33, № 2807]. А. В. Вознесенський вважає, що найбільш ранніми, із вказівкою на час виходу та хронологічно співвідносні з часом виготовлення паперу, є ті видання, які датовані 1782 роком [4, с. 7]. Серед цих видань є «Каноник» (1782 р.; 8°), який видавався чотири рази; «Соборник» (1782 р.; 2°); «Собрание краткія науки о артикулах веры» (1782 р.; 8°); «Каноник» (1783 р.; 4°); «О житии христианском» (1783 р.; 4°); «Псалтир» (1783 р.; 4°); три видання «Собрание краткія науки о артикулах веры» (1783 р.; 8°) [4, с. 131–133].

У 1784 році в Почаєві із посаду Клиніці прибув старообрядницький купець Василій Якович Железняков (інший варіант прізвища – Железняк) з метою домовитися з василіанами про видання необхідної старообрядницької літератури та навчитись друкарському ремеслу в

Почаєві. Отримавши дозвіл і особливий привілей екзарха російської митрополії, Луцького єпископа Кіпріана Стецького, Василій Железняков уклав угоду на відливання в друкарні слов'янських літер за наданим ним зразком. Пізніше цей друкарський матеріал був використаний для друкування старообрядницьких книг у друкарні, яку В. Я. Железняков заснував разом з батьком Яковом і купцем Дмитром Рукавішниковим у Клинцях – осередку старообрядницького руху [10, с. 283]. Документи архіву Почаївської Успенської лаври підтверджують стосунки купця Василя Железняка з монастирською друкарнею в особі її керівника Спиридона Коберського, проте угоди про видання відповідних книг не знайдено [15, арк. 10]. Стосунки Василя Железнякова з друкарнею недовго залишалися безконфліктними. У 1785 році монастир висунув йому свої претензії, пов'язані з тим, що друкуючи книги в Почаєві, він встановив контакти із майстрами з інших міст, наймав сторонніх друкарів та гісерів (ливарників шрифту) – у Ямполі. А пізніше, під час роботи старообрядницької друкарні в Клинцях, В. Я. Железняков став переманювати з Почаєва друкарів, причому одна з поїздок його посланця Антипа Викулина до працівників друкарні з листом і грошима закінчилася арештом монастирською владою. Василій Железняк звернувся по допомогу до соцького полковника Россена, і той силою звільнив арештованого. Внаслідок цього конфлікту контакти Почаївського монастиря зі старообрядцями в другій половині 80-х рр. XVIII ст. були, очевидно, перервані. На початку 90-х рр. у Почаївській друкарні було випущено всього кілька старообрядницьких видань «Псалтиря». У 1795 році вперше у повному обсязі форматом у 2° було видано твори Никона Чорногорця – «Пандекти» і «Тактикон». Конкретний замовник у цьому випадку невідомий [10, с. 284–285]. Це було останнє видання друкарні Почаївського Успенського монастиря на замовлення старообрядців.

У цей час відбувся третій поділ Речі Посполитої. Внаслідок цього Почаїв відійшов до території Російської імперії, де видання старообрядницьких книжок було заборонене. Незважаючи на те що Почаївська друкарня в цей час не видавала книжок на замовлення старообрядців, у 1800 р. царський уряд зацікавився її діяльністю [1, с. 129]. Вірогідно, це було викликано тим, що вказівки на Почаїв як на місце видання часто використовувались у вихідних відомостях видань таємної друкарні Ф. Карташова в Клинцях (кінець XVIII ст.). Оскільки старообрядницькі видання були заборонені, зчинився скандал – царський уряд через Губернське правління і Кременецький земський суд вимагав офіційні відомості про те, які книги видавались в Почаєві з 1797 року. Друкар Спиридон

Коберський правдиво назвав ряд богослужбових видань та юридичних документів латинським шрифтом: булли, папські постанови, індульгенції, виклад грецької літургії польською мовою, Катихізис Місіонерський тощо. Цього ж 1800 року справу закрили, бо за неї взявся митрополит римокатолицької церкви в Росії Станіслав Богуш-Сестренцевич та єпископ греко-католицький Стефан Левицький. Окрім того, для Почаївської друкарні здобули новий привілей – 4 травня 1800 року імператор Павло I дозволив друкарні видавати духовні книги під наглядом єпископа, в юрисдикції якого перебував Почаївський Успенський монастир [11, с. 225–226].

Старообрядницькі почаївські видання повністю не копіювали книгодрукування московського дониконівського періоду, хоча проголошувана орієнтація на ці видання не могла не відобразитися на видавничому репертуарі. У Почаївських старообрядницьких виданнях яскраво виражені риси, які властиві українській друкарській традиції. Цей вплив позначився як на художньому оформленні, так і на видавничих особливостях. Серед характерних рис старообрядницьких почаївських видань, які зазначає дослідник А. В. Вознесенський, слід назвати часте використання виливних прикрас в якості заставок (у тому числі і у виданнях форматом у 2° та 4°), для обрамлення гравірованих заставок і навіть для обрамлення знаків сигнатур; використання дрібного шрифту (10 рядків – 50, 62 мм) для друкування не тільки видань форматом у 8°, а й у 4° («Каноник» 1783 р., «О житии христианском» 1783 р.), і навіть у виданнях форматом у 2° («Пандекти» і «Тактикон» 1795 р. Никона Чорногорця); шість аркушів у зшитку у виданнях великого формату («Соборник» 1782 р.; 2°); використання тільки літерних сигнатур, причому в книгах форматом у 8° і 4° – тільки на першому аркуші зшитку. Алфавіт сигнатур, зазвичай, характеризувався наявністю в ньому «юса великого», а також «омеєю» та «юсом малим» між літерами «ю» та «ксі». На відміну від пізніших клинцівських видань, почаївські завжди датувались, проте цьому датуванню не завжди варто довіряти, адже нерідко видавались декілька видань підряд, позначених одним і тим же роком (три видання «Собрание краткия науки о артикулах веры» 1782, 1782, 1783 рр.) і, як правило, це був рік першого видання. Видання «Псалтиря с возсладуванням» датоване 1781 роком, проте папір позначений 1783, 1784 рр., тобто це видання вийшло друком не раніше 1784 року. В цьому випадку причину невірної датування можна пояснити тим, що видання передруковувалося із гродненського «Псалтиря», датованого 1781 роком [5, с. 59–60].

У відділі стародруків та рідкісних видань (далі ВСПВ) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається 10 старо-

обрядницьких видань у 15 примірниках, серед яких: три видання «Собрание краткія науки о артикулах веры» (1782, 1783, 1783 pp.; 8°) – передруки з московського видання 1649 р.; одне видання «От завещанія святых апостол и от жительства святых отец о житіи християнском» (1783 р., 4°); два видання «Псалтиря» (1783 і 1786 pp.; 4°), які передруковані з московських видань 1646 та 1651 років; «Чин како подобает пети дванадесять псалмов особь» – [не раніше 1784 р.], 8°; видання Никона Чорногорця «Пандекти» 1795 р., 2° і «Тактикон» 1795 р., 2°; фрагмент «Псалтиря с возслідуванням» 1781 р., 2° (філіграні на папері датовані 1783–1784 pp.), яким підклеєні верхній та нижній форзаци двох видань, що переплетені в одну книгу (Кир. 1545п конволют з трьох видань): «Чин како подобает пети дванадесять псалмов особь» та «Собрание краткія науки о артикулах веры».

Майже всі старообрядницькі примірники видань Почаївської друкарні, що зберігаються у ВСРВ, потрапили в бібліотеку зі збірок Київської духовної академії, про що свідчать відповідні шифри та печатки на книгах. Деякі видання мають маргінальні записи власницького характеру, що були написані старообрядцями. Зокрема, примірник видання «Собрание краткія науки о артикулах веры» (1782 р.) має такі записи: «Сия книга глаголемая Малой Акатихисисъ калускова купца Якова Ал[икси]ева сына Половава [оно]ня 4 дня 1787 году. А того отпущено калускому купцу Якову Алексеиву господину по[...] 1787го году мсяца марта. Ся книга Малий [?]котихисисъ калускова купца Якова Аликсиева сына Пол[а]вова»*.

Серед старообрядницьких почаївських видань, що зберігаються у ВСРВ НБУВ, слід відзначити два видання творів Никона Чорногорця (Дивногорця): «Пандекти» (546 арк.) та «Тактикон» (211 арк.). Автор цих компіляцій жив у другій половині IX ст. і був ченцем в монастирі Пресвятої Богородиці на Чорній Горі, що в Сирії. «Пандекти» і «Тактикон» – популярні в Давній Русі компіляції, перекладені з грецької мови. В рукописному вигляді «Пандекти» були відомі з XII ст., а «Тактикон» – з XIV ст. Обидва твори нерідко переписувались, проте найбільш давні редакції грецькою мовою не видавались. Твір «Пандекти» становить комплекс виписок із творів отців церкви, соборних постанов тощо. Виписки поділені за рубриками (усього 63). Ця книга користувалась великим авторитетом в антиохійській церкві. Не менш відома праця «Тактикон» (940 глав) містить у собі важливі для церковної археології та загальної історії відомості про перебіг боротьби християн із сарацинами на Сході. Також у «Тактиконі»

* Висловлюємо вдячність с. н. с. ВСРВ Н. В. Заболотній за надані маргінальні записи. Наведені вони без збереження первісної орфографії.

автор звертав особливу увагу на питання, що пов'язані з дотриманням монастирського уставу. Твори Никона Чорногорця були популярними не тільки в середовищі старообрядців, вони мали широку читачку аудиторію й серед православних – у багатьох збірниках, оригінальних творах отців церкви Давньої Русі присутні посилання на «Пандекти» або «Тактикон». Навіть у період ідеологічної боротьби православної церкви з утисками унії в полемічній літературі кінця XVI – поч. XVII ст. часто зустрічаються виписки із творів Никона Чорногорця [3, с. 292].

Перша спроба видати «Пандекти» була здійснена у Вільно в друкарні Мамоничів (1592 р.) [6, с. 68, № 26]. У подальшому це видання не мало впливу на рішення старообрядців друкувати у 1795 році «Пандекти» і «Тактикон» в друкарні Почаївського Успенського монастиря.

Зовні почаївські видання «Пандектів» і «Тактикона» дуже схожі між собою – трапляються навіть примірники цих видань у конволюті. Обидва ці твори друковані із рукопису, що датований 1670–1672 pp. і був переписаний в Густинському монастирі при ігумені Авксентії Якимовичі (інший варіант прізвища – Іоакимович), про що сказано на титулі видання «Пандектів»: «Книга / преподобнаго и бо/гоноснаго оца наше / го Никона, игумена / Черния Гори: / Написася во святей обители Гу/стине, в монастыре общежи / телном Прилуцком, стия жи / воначалния Троци, при отцу / Авксентіи Игумену Густинском / Въ лето 7178. / а от Рождества Христова 1670. / мсяца Іюня, 14 дня» *. У колофоні цього видання вказаний переписувач – ієродиякон Прилуцького Густинського монастиря Дометіан: «...Составленна, бисть сія богодуховенная книга, мною многрешним и недостойним ієродіаконом Дометіаном в монастыре общежительном прилуцкомъ... от Рождества Христова 1672...». Дата рукопису на титулі і колофоні різняться; можливо, це свідчить про те, що ієромонах Дометіан переписував текст два роки. Дослідники вважають, що рукописи, з яких друкувались почаївські видання «Пандектів» і «Тактикона», належать до найбільш відомих болгарських перекладів XIV ст. [7].

Обидва ці видання нагадують почаївські греко-католицькі друки і мало схожі на традиційні старообрядницькі: у виданні «Пандектів» вміщена форта у вигляді рослинного орнаменту. Ця форта є і в іншому почаївському греко-католицькому виданні – «Воследования празником пресвятыя тайны євхаристіи...» (1762 р.). Почаївські гравери майстерно скопіювали її з видань Києво-Печерської лаври, в яких ця форта використовувалась у виданнях

* Титульний аркуш та колофон видання цитуються без збереження первісної орфографії.

XVIII ст.: «Тріодь цвітна» (1745 р.), «Часослов» (1764 р.). Щодо особливостей художнього оформлення видань «Пандектів» і «Тактикона» варто зазначити, що видання «Пандектів» має 67 заставок, поміж яких 32 – у стилі московських дониконівських видань. Заставки цього видання відтиснуті з 14 дошок, серед них 9 вже використовувались у почаївській друкарні, а 5 дошок були виготовлені почаївськими граверами на замовлення старообрядців. У «Тактиконі» використано 42 заставки, серед яких 20 – у стилі московських дониконівських видань. Заставки відтиснуті з 10 дошок, із яких 6 вже використовувались у Почаєві для тиснення заставок в греко-католицьких виданнях, а 4 дошки були виготовлені на замовлення старообрядців. Серед греко-католицьких видань, в яких раніше траплялись традиційні почаївські заставки з «Пандектів» і «Тактикона», можна назвати: «Апостол» (1759, 1783 рр.), «Мінея святкова і загальна» (1757 р.), «Євангеліє» (1759 р.). У виданнях «Пандектів» і «Тактикона» використовується лише одна кінцівка, яка траплялася раніше у почаївських уніатських виданнях: «Осьмогласник» (1793 р.) та «Богословие нравоучительное» (1786 р.). Обидва почаївські видання Никона Черногорця мають однаковий розмір набірної шпальти – 240 x 143 мм, та розмір 10 рядків – 61 мм.

Незважаючи на зовнішню схожість художнього оформлення та видавничих особливостей «Пандектів» і «Тактикона» із уніатськими почаївськими виданнями варто виділити ознаки, за якими можна атрибуувати ці видання як надруковані на замовлення і для потреб старообрядців. Перш за все, це текстологічні відмінності в молитвах, які притаманні старообрядцям. У молитві «Символ Віри», що надрукована на початку видання «Пандектів», є такі відмінності в тексті: замість православного варіанту «Рожденна, не сотворенна» надруковано дореформений текст, який визнають старообрядці: «Рожденна, а не сотворенна»; замість православного варіанту «Его же царствию не будет конца» надруковано: «Его же царствию несть конца»; замість «Господа Животворящаго» – дореформений варіант: «Господа Истиннаго и Животворящаго». Окрім цього, в тексті видань «Пандектів» і «Тактикона» можна знайти відмінності у правописі порівняно з православним варіантом «Исусъ (Ись)», замість якого вживається дореформений варіант – «Исусъ (Ись)» і т. д. Серед видавничих ознак, що характеризують ці видання як старообрядницькі, – розміщення нумерації у нижньому правому кутку на лицьовому боці аркуша (в «Пандектах» нумерація починається з другого рахунку, в «Тактиконі» – з першого), наявність заставок в стилі московських дониконівських видань XVII ст., відсутність виливних прикрас

в обрамленні колонититулів та тексту, наявність короткого змісту перед кожним розділом, що надрукований червоною фарбою (кіновар'ю), використання ініціалів, надрукованих червоною фарбою в стилі московських дониконівських видань XVII ст.

Фундаментальні почаївські видання «Пандектів» і «Тактикона» являють собою цінні пам'ятки старообрядницького книгодрукування кінця XVIII ст., у яких гармонійно переплелися традиції як московської дореформеної книги, так і української книги XVIII ст.

Духовна та матеріальна культура старообрядців характеризувалася архаїчністю, консерватизмом та сталістю обрядових компонентів, ці риси знайшли своє відображення і в книгодрукуванні. Після розколу Православної церкви старообрядці не прийняли ні новий багатоголосний стиль богослужбового співу, ні нову систему нотних записів. Збережений старовірами крюковий, або знаменний спів отримав свою назву від способу запису мелодії особливими знаками — «знаменами», або «крюками». Цим можна пояснити відсутність у видавничому репертуарі старообрядців Ірмологіонів та Осмогласників. Не прийняли старообрядці і акафістів, окрім «Ісусу Сладчайшому» та «Пресвятій Богородиці». Богослужіння в старообрядницькій церкві проходить по Єрусалимському уставу – відсутні скорочення і заміни; кафізми та пісні канонів виконуються повністю. Старообрядництво, «в основі духовної культури якого була книга» [13, с. 224], було тим середовищем, в якому найбільш довго зберігались і розвивались давні традиції стародрукованої книги з орієнтацією на дониконівські видання – це створило умови для формування яскравої та своєрідної книжкової культури.

Старообрядницькі видання Успенського Почаївського монастиря, які є яскравим прикладом синтезу друкарських традицій московського дониконівського періоду та української книги XVIII ст., – самобутнє явище в історії друкарства України.

Список використаних джерел

1. *Амвросій (Лотоцький)*. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре / Архимандрит Амвросій. – Почаев : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1886. – 3-е изд. – 320 с.
2. *Бубнов, Н. Ю.* Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. : источники, типы и эволюция / Н. Ю. Бубнов. – СПб. : Библиотека Российской академии наук, 1995. – 435 с.
3. *Буланин, Д. М.* «Пандекты» и «Тактикон» Никона Черногорца / Д. М. Буланин // Словарь книжников и книжности Древней Руси : XI – первая половина XIV в. /

отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград : Наука, 1987. – Вып. I. – С. 292–294.

4. *Вознесенский, А. В.* Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: Каталог / Составитель А. В. Вознесенский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1991. – 160 с.

5. *Вознесенский, А. В.* Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века: Введение в изучение / А. В. Вознесенский. – СПб : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1991. – 160 с.

6. *Галенчанка, Г. Я.* Книга Белоруссии. 1517–1917 : Сводный каталог / Составители Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевич. – Минск : Белорусская советская энциклопедия имени Петруся Бровки, 1986. – 615 с.

7. *Горский, А. В., Невоструев, К. И.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки / А. В. Горский, К. И. Невоструев. – М., 1862. – Т. 4. Отд. 2, Ч. 3. – 119 с.

8. *Запаско, Я. П., Ісаєвич, Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2 кн., 3 ч. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. II, ч. 2. – 128 с.

9. *Зернова, А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати / А. С. Зернова // Материалы научной конференции к 90-летию со дня рождения В. И. Ленина. – М. : Министерство культуры РСФСР, 1960. – Том IV. – С. 204 – 246.

10. *Ісаєвич, Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

11. *Огієнко, І. І.* Історія українського друкарства: історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII ст. / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

12. *Поздеева, И. В.* Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры русского старообрядчества (первый период – аккумуляция) / И. В. Поздеева // История СССР. – М., 1988 – 98 с.

13. *Починская, И. В.* Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX в. / И. В. Починская. – Екатеринбург : УрО РАН, 1994. – 150 с.

14. *Таранець, С. В.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / Сергій Таранець. – К. : НАН України, 2007. – 456 с.

Архівні джерела

15. Дело о претензиях Почаевского монастыря к купцу Железняку Василию за взятый им холст в типографии на 400 золотых / Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 1. – спр. 185. – 10 арк. – Оригінал. Рукопис.

УДК 002(477)(09)+[655.413:61](477)“17”

Ганна Губко,

мол. наук. співробітник НБУВ

КНИЖКОВІ ВИДАННЯ З МЕДИЧНОЇ ТЕМАТИКИ ГРАЖДАНСЬКИМ ШРИФТОМ У XVIII ст.

У статті показано багатство та різноманітність медичної літератури XVIII ст., розкрито її тематичний репертуар. Викладено передумови виникнення та розвитку вітчизняного медичного книговидання, вказано на прогресивні тенденції та суперечності цього процесу. Охарактеризовано найбільш цікаві медичні видання визначеного періоду.

Ключові слова: медичне книговидання, гражданський друк, лікарі, шпитальні школи, хвороби.

Сьогодні дедалі більше фахівців схиляються до думки, що дослідження медичного книговидання XVIII ст., зокрема гражданським шрифтом, заслуговує на увагу істориків, книгознавців, медиків.

Виявленню і дослідженню видань медичної тематики значною мірою сприяють ґрунтовні бібліографічні праці С. Й. Петрова [8; 9], В. С. Сопікова [16], В. Г. Анастасевича [1; 2], Я. А. Чистовича [18]. Слід також відзначити важливу роль у вивченні медичної літератури періоду гражданського друку, яку відіграли історики цієї науки – С. М. Громбах [4], М. П. Мультановський [7], Б. М. Російський [10], В. В. Фролов [17] та ін.

Починаючи з XVII ст. друкована книга стає важливим чинником розвитку вітчизняної науки. Її тематика відображає тогочасний стан освіти та культури. У 1708 р. імператор Петро I запроваджує в Росії гражданське, тобто світське, книгодрукування, особисто керує друкарською та видавничою справою. Хоча в першу чергу цар спрямував всі свої зусилля на обслуговування технічних і військових наук, у розвитку яких був зацікавлений насамперед. Перша друкарня, яка видавала книги гражданським шрифтом в Україні, була заснована 1764 р. у Новоросійській губернії, у місті Єлисаветград. Проте жодного видання з медичної тематики там надруковано не було. Вона випускала, головним чином, бланки, свідоцтва та офіційні документи [15, с. 10].

Звичайно, виникнення української та російської медичної літератури було зумовлене не тільки наявністю світського шрифту, матеріальної, поліграфічної бази, але й неухильним зростанням числа її користувачів – лікарів.

Історія засвідчує, що потреба в лікарях, особливо для війська, і бажання звільнитися від послуг іноземців змусили російську медичну адміністрацію XVII ст. – Аптекарський приказ – віддавати молодих людей на навчання до лікарів-іноземців і зобов'язувати останніх підпискою щодо повної передачі медичних знань. 1654 р. засновується і перша лікарська школа, учнями якої стали 30 стрільців і стрілецьких дітей. Проте ця єдина школа та індивідуальне учнівство з тривалим терміном навчання не змогли підготувати достатню кількість фахівців [4, с. 16]. Тому центрами підготовки лікарів стають шпитальні школи – по суті, перші вищі медичні навчальні заклади у тогочасній Росії. Вони були поширені й на Лівобережній Україні. До цих шкіл набирали вже освічених студентів Київської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів. Згодом шпитальні школи трансформовані у медико-хірургічні училища. Вони були відкриті у Петербурзі, Кронштадті та Єлисаветграді [4, с. 17].

У XVIII ст. приділялася особливо велика увага підготовці лікарів. Це було викликано розвитком економіки, а також необхідністю боротьби з епідеміями, що вражали великі території імперії і забирали тисячі життів. Професія лікаря вдедалі більше приваблювала молодь, яка прагнула продовжити навчання і наукову діяльність у навчальних закладах країн Європи.

Означений період характеризується стрімким розвитком медицини. Цьому великою мірою сприяло створення 1725 р. наукового центру – Академії наук. За першим же її регламентом, один з трьох «класів» або відділень включав вивчення медичних наук – анатомії і фізіології, а також хімії і ботаніки. Зокрема, професор хімії викладав «фармакопію», а професор ботаніки – «формули медичні» [4, с. 20].

З перших днів існування Академії наук до її складу входили вчені-медики. Спочатку це були іноземці, які писали наукові праці латинською мовою. Згодом, поряд з ними і на зміну їм, постала ціла плеяда вітчизняних вчених, дослідників і лікарів-практиків, професорів і академіків. Якщо говорити про українські території, то в Київській академії, що була духовним навчальним закладом, у першій половині XVIII ст. запроваджується викладання природничих і медичних наук.

Отже, лікарям, учням медичних шкіл і студентам, число яких постійно збільшувалося, потрібні були медичні книги, підручники, посібники тощо.

Треба відзначити, що медичну літературу читали не тільки лікарі та учні медичних шкіл. Інтерес до анатомії, фізіології, практичної медицини був значним й серед освіченого люду, який не мав медичної освіти. Інтерес неспеціалістів зумовлювався різними причинами: бажанням полегшити страждання хворих, користюлюбством або елементарною цікавістю. Таким чином, коло читачів медичної літератури було досить широким і воно мало тенденцію до збільшення.

1755 р., за ініціативою М. В. Ломоносова, засновується Московський університет, у складі якого було створено медичний факультет. Києво-Могилянська академія та Харківський колегіум у другій половині XVIII ст. підтримували тісні зв'язки з Московським університетом. Видання останнього регулярно надходили до фондів бібліотек цих навчальних закладів [15, с. 11]. Окрім університету, підготовкою лікарів займалися спеціальні школи і повивальні інституції, що випускали акушерок і «повитух».

Безумовно, цього було недостатньо для задоволення величезної і дедалі зростаючої потреби в лікарях, хоча до кінця XVIII ст. їх чисельність зросла до декількох сотень. У 1793 р. тільки у Петербурзі налічувалося «36 докторов, 147 лекарей і 35 подлекарей» [4, с. 17].

Кількість лікарів, які присвятили себе науці і створювали тогочасну медичну літературу, не обмежувалася професорами Академії наук. Шпитальні школи та медико-хірургічні училища, медичний факультет Московського університету виховали протягом XVIII ст. не одне покоління фахівців, які досягали вчених ступенів і ставали професорами. Якщо у першій половині століття їх нараховувалось одиниці, то в другій – їх кількість значно зросла.

Особливо помітним це зростання стало у 60-ті роки XVIII ст., коли повернулися з-за кордону, отримавши там вчений ступінь, доктори медицини С. Г. Зибелін, П. Д. Веніамінов, П. І. Погорецький, С. М. Митрофанов, М. С. Крутень, К. Ф. Рожалін, І. Т. Тимковський, С. Фіалковський та ін. Більшість з них залишили помітний слід в історії медичної науки.

Розквіт медичної освіти, в свою чергу, вимагав збільшення кількості та піднесення якості навчальної літератури. Це спонукало професорів медицини створювати підручники або доручати своїм студентам перекладати на російську актуальні книги іноземних авторів.

Значним поштовхом до напруження медичної літератури стало створення 1763 р. нового вищого органу медичного управління – Медичної колегії, яка для заохочення лікарів, розвитку медичної науки запропонувала всім фахівцям надсилати їй свої твори і записки з медичної науки та

«истории медицинские». Починаючи з 80-х рр. вона виявляла велику турботу про розвиток російського медичного книговидання. Колегіальній комісії було доручено визначити потреби медичного факультету. У звіті Комісії від 26 жовтня 1782 р. серед знайдених нею головних незручностей відзначалося: «До значного недоліку медичного факультету і те віднести треба, що Медична колегія до цього часу не має майже жодної медичної книги і хірургічних книг російською мовою» [4, с. 21]. У розроблених пропозиціях Комісія просила про щорічне виділення 2000 рублів на видання книг. Гроші ці пропонувалося взяти з суми, яка виділялася Кабінетом імператриці Катерини II на переклад іноземної літератури. Починаючи з 80-х рр., Медична колегія підтримувала, а інколи безпосередньо доручала окремим лікарям створення або переклад на російську мову книг з медицини [4, с. 21].

На заваді видання медичної літератури в Україні стояла відсутність у краї світських друкарень. Упродовж багатьох років друкарня існувала при Києво-Печерській лаврі, але вона тривалий час не мала жодного верстата для гражданського книгодрукування. Ситуація змінилася лише 1786 р., коли нагляд за виданнями Києво-Печерської лаври передали від Синоду київському митрополиту Самуїлу (Миславському). Завдяки клопотанню останнього у 1787 р. вийшов царський указ про відкриття в Лаврі «типографии Академии Киевской». Гражданський шрифт для неї придбали у відомого російського видавця М. І. Новікова, і вже через 2 роки тут було надруковано «Разсуждение о воде, всеобщем врачевстве, сочиненное Фредериком Гофманом, и с латинского языка на российский переведенное». Згодом друкарні з гражданським шрифтом започатковуються і в інших містах – Житомирі, Бердичеві, Кам'янці-Подільському [15, с. 11]. Однією з перших була Миколаївська друкарня, відкрита при адміралтейському правлінні Чорноморського флоту наприкінці 1797 р. з ініціативи голови правління М. Мордвинова. Саме наступного року побачили світ два видання з медичної тематики: «Приключения Клеандра», яке приписують П. М. Захар'їну та «Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей» Д. Линда [13, с. 34].

Таким чином, протягом XVIII ст. сформувалися основні передумови для виникнення і розвитку російської та української друкованої медичної книги: з'явився значний контингент читачів, активно почали працювати автори й перекладачі, було створено достатньо розвинуту видавничу базу. Означене століття стало періодом виникнення і швидкого розвитку медичної книги.

Первістком друкованої медичної літератури гражданським шрифтом вважається видана 1719 р. у Петербурзі праця «О марциальных водах объявление. О лечительных водах, сысканных на Олонце, а от каких болезней и как при том употреблении поступать, тому дохтурское определение, также и указ его царского величества на оные дохтурские правила и оное все следует ниже сего». Трохи раніше, у 1718 р. був виданий указ – «Подлинные дознания о действии марциальных кончезерския воды разными человеки...» (СПб), які були вміщені у книзі «Копии его царского величества указов 1714–1719 г.», але точних вказівок щодо їх самостійного видання немає, тому традиційно до медичних публікацій «Дознания» не відносять.

Збереглися цікаві відомості про те, що ще при Петрі I планувалося випустити у світ книги: «Гиппократовы афоризмы», «Бидлов. Анатомия человеческого тела с фигурами печатными», тобто «Анатомія» Бідлоу, і «Походная и домовая аптека». Вони позначені як підготовлені до друку, однак з невідомих причин так і не були видані ні при Петрі I, ні пізніше [4, с. 22].

У період з 1720-го по 1740 р. не з'явилося жодної книги медичної тематики російською мовою. Протягом 1740–1760 рр. було надруковано всього чотири видання. Одне з них – видання рекламного характеру – «Описание Шифгаузенова бальзамического пластыря» (СПб, 1744), друге – анатомічний атлас І. Прейслера (СПб., 1749), третє – «Медицинской канцелярии поступки с окулистом Иосифом Гильмером» (СПб, 1751). І лише четверте було суто медичне: керівництво з анатомії Л. Гейстера – переклад з латини М. Шеина (СПб, 1757) [4, с. 25].

У наступне двадцятиріччя, що ознаменувалося появою російських професорів в Академії наук, Московському університеті, шпитальних школах та збіглося із загальним піднесенням російського світського книгодрукування, різко зріс випуск медичної літератури. З цього моменту видання медичних книг має тенденцію до неухильного зростання.

Особливо різкий сирибок книгодрукування зробило у 60-ті роки XVIII ст. Настільки різкий, що говорячи про російську медичну літературу XVIII ст., по суті, маємо на увазі лише книги, видані в другій половині століття. Вихід друком максимальної кількості нових російських медичних книг припадає на 1789 р. – 16 назв та 1792-й – 15 назв. Проте точна кількість усіх медичних книг, надрукованих у XVIII ст., потребує прискіпливого аналізу, який має ґрунтуватися на виявленні та описі кожного джерела. Поки що можна стверджувати, що відомо більше 200, але менше 400 медичних книг, виданих російською мовою у XVIII ст. [17]. Більшість цих

видань вийшло у Санкт-Петербурзі та Москві. Лише наприкінці століття кілька видань було надруковано в інших містах: 1 – в Ярославлі, 1 – в Києві, 4 – у Володимирі, 2 – у Тобольську, 1 – у Пермі, 1 – в Житомирі, 2 – у Миколаєві [4, с. 29]. Всього протягом 1765–1800 рр. гражданськими друкарнями України було випущено понад 70 видань, з них лише 4 – з медичної тематики [див. Додаток]. І хоча, В. Соколов у своїй статті «Книгодрукування з медицини та ветеринарії в Україні в XVIII ст.» [15, с. 35], посилаючись на працю В. Плюща «Нариси з історії української медичної науки та освіти», вказує і п'яте медичне видання – «Обсервации. Медикотопографические наблюдения в Черниговской губернии» С. Андрієвського, що побачило світ 1783 р. у Чернігові. Разом з тим у каталогах С. О. Петрова [9, с. 5], В. С. Сопікова «Опыт российской библиографии» [16], в «Росписи российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова» [1], в «Сводном каталоге русской книги» [12], «Росписи российским книгам...» В. Г. Анастасевича [2] та «Пам'ятках книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800)» Я. Запаско та Я. Ісаєвича [5] згадане видання відсутнє.

Медичні книги виходили не тільки у друкарнях відомчих, а й приватних осіб. Найбільше таких видань опубліковано в друкарнях Московського університету та Академії наук. Кілька книжок випустили друкарні шляхетських кадетських корпусів – морського і сухопутного та приватні друкарні А. Решетнікова, М. Пономарьова, П. Богдановича, М. Новікова. З 1796 р. починають виходити книжки з друкарні Медичної колегії.

Особлива роль у поширенні медичних знань, випуску медичних книг у XVIII ст. належить «Типографической компании», очолюваній відомим видавцем того часу – М. І. Новіковим. Він займався організацією друкарень, бібліотек, шкіл у Москві. У 16 містах Росії працювали його книгарні. Були періоди, коли видані ним книги становили третину або майже половину всіх медичних видань в Російській імперії.

Слід зазначити, що у XVIII ст. видавець інколи одночасно виступав автором і перекладачем своїх видань (І. Ф. Богданович, А. Віцман). Точніше сказати, автор або перекладач ставав видавцем та друкував свої книги власним коштом – «собственным иждивением». Наприклад, Н. Максимович-Амбодик, перший український професор повивального мистецтва (1782), один з основоположників наукового акушерства, педіатрії і фармакогнозії в Росії. Талановитий і освічений перекладач, він переклав російською мовою безліч медичних книг, сприяючи цим популяризації медичних і природничо-наукових знань.

Нас у першу чергу цікавлять автори оригінальних видань, яких

нараховується понад 50. Серед них – лікарі-вчені, академіки, професори А. П. Протасов, І. І. Лепехін, С. Г. Зибелін, П. Д. Веніамінов, Н. М. Максимович-Амбодик, О. М. Шумлянський, Х. Пекен, П. Гофман, Ф. Г. Політковський, В. Ріхтер. Медичні праці створювали також лікарі-практики: Д. С. Самойлович, К. Й. Ягельський, О. Ф. Шафонський, М. Я. Трохимовський, Х. Рост, І. Луц. Поміж авторів зустрічаються представники інших природничих наук, фармацевти – В. М. Севергін, Т. Ловіц. Були також автори, які не мали спеціальної підготовки або спеціалісти суміжних галузей – П. Богданович, А. Віцман, М. Чулков та ін.

Важливою характеристикою російської медичної літератури XVIII ст. є її тематика. Однак проаналізувати, хоча б у загальних рисах, тематику російської медичної літератури XVIII ст. та згрупувати її за основними напрямками непросто. Справа в тому, що у XVIII ст. медицина була мало диференційована, тому існує відносно небагато видань, присвячених якомусь конкретному питанню певної медичної галузі. Більшість книжок охоплюють одразу кілька медичних питань, і при класифікації за галузями знань одна й та ж книга потрапляє відразу до кількох рубрик. Наприклад, фізіологія нерозривно пов'язана з анатомією та гігієною, акушерство з педіатрією тощо.

І все-таки ми спробуємо хоча б побіжно систематизувати тематику медичних видань XVIII ст.

Відносно велику групу становлять книги з анатомії та фізіології. Наприклад, С. Зибелін у своїй праці «Слово о сложениях тела человеческого» (СПб, 1777) викладає вчення про типи будови людського тіла, темперамент та характер залежно від сполучення основних рідин. 1782 р. в Петербурзі з'явився оригінальний анонімний твір під назвою «Опыт к познанию сложения человеческого тела». А наступного року вийшов анатоміко-фізіологічний словник Н. М. Максимовича-Амбодика, який містить анатомічні та фізіологічні терміни, наведені паралельно трьома мовами – російською, французькою та латинською. Значення цього словника полягає у тому, що він великою мірою сприяв виробленню російської медичної термінології. Видання відкриває «Предуведомление» про користь анатомії та фізіології, після якого розміщено розділ «О частях анатомии и о наименованиях человеческого тела».

Питанням фізіології присвячено досить багато книг. Серед них такі, як «Физиология» у перекладі Н. М. Максимовича-Амбодика (СПб, 1787), «Физиология, или наука о естестве человеческого» М. Пекена (СПб, 1788), «Физиология» І. Ф. Блумента (М., 1796), використовувалися в якості підручників у медичних навчальних закладах [4, с. 76–77].

Багато вчених виявили підвищений інтерес до фізіологічної хімії. В результаті сучасні дослідники мають змогу ознайомитися з такими творами, як «Начальные основания врачебной и всеобщей химии» І. Ф. Жакена (М., 1795, 1796), «Игрология, или химико-физическая наука о соках человеческого тела» І. Пленка (СПб, 1800) та ін.

На означений період припадає зародження електрофізіології – розділу фізіології, що вивчає електричні явища в живих тканинах і клітинах. Їй присвячені окремі розділи книги Г. Адамса «Электрические опыты любопытства и удивления достойные» (М., 1793).

Досить чисельну групу видань становлять праці з гігієни, в яких автори досліджують окремі елементи навколишнього середовища та дієтики. Що таке дієтика як галузь медицини засвідчує визначення, подане у вступі до «Полной диэтики» Г. Г. Ріхтера (М., 1790): «Диэтика есть руководство, как сохранить здоровье посредством тех вещей, с коими мы во всегдашнем находимся сообщении» [4, с. 78]. На той час їх нараховувалишість: повітря, їжа та питво, випорожнення, спокій та рух, сон та бадьорість, душевні страсті. Є ціла низка книжок з дієтики, які розраховані на певне коло читачів, наприклад: «О здравии ученых людей» (СПб, 1787), «Врач для любителей красоты» (М., 1788), «Врач светских людей» (М., 1792), «Дамский врач» (М., 1793).

Кілька видань присвячено питанням гігієни повітря: «Расуждение о проницательном действии малейших частиц» професора Московського університету І. І. Роста (М., 1765); «Слово о вредном воздухе в жилищах» (М., 1772); «Исследование о воздухе» І. Х. Рігера (СПб, 1767); «Слово о вреде проистекающем от содержания себя в теплоте излишней» С. Г. Зибеліна (М., 1773).

Можна розбити на кілька підгруп книги, присвячені тому, «что в болезненном и сверхъестественном состоянии приключается» [4, с. 79], тобто тій частині медицини, яка підпадає під назву – «Иатрика». По-перше, це книги, що дають загальні уявлення про хворобливі процеси в організмі людини – патологію. До них належать і перекладні праці: «Начальные основания науки» Н. Гулме (СПб, 1786), «Патология» Х. Людвіга (М., 1790) та ін.

Чимало книг було видано з лікувальної справи, серед них провідне місце займають твори про допомогу при пологах та догляд за новонародженими. Тогочасне суспільство було стурбоване високою дитячою смертністю, бо питання «размножения и сохранения российского народа» мало першочергову державну важливість [4, с. 80]. Це ж питання стало темою дослідження професора Московського університету І. Г. Рейхеля «О наилучших способах к умножению подданных» (М., 1766).

Публікувалися також ґрунтовні поради з акушерства та педіатрії. 1781 р. Н. М. Максимович-Амбодик видав переклад книги Соссерота «Краткое испытание многих закоснелых мнений и злоупотреблений до беременных женщин, родильниц и новорожденных младенцев, относящихся и к произведению родов в человеческом роде служащих, с присоединением средств, коими такие пороки отвратить можно» (СПб). 1784 р. вийшла друком його фундаментальна праця: «Искусство повивания» (СПб) Це був кращий підручник XVIII ст. російською мовою, без якого немислимі успішний розвиток акушерства і підготовка акушерських кадрів у Росії. За цим підручником навчалося кілька поколінь російських і українських акушерів. Він є першим оригінальним російським посібником з акушерства та педіатрії.

Епідемія морової пошесті у Москві та інших містах імперії у 1770–1772 рр. значною мірою активізувала вивчення цієї хвороби. У боротьбі з нею вітчизняні лікарі накопили великий досвід. Особливо тут відзначився лікар-епідеміолог Д. Самойлович. З цією небезпечною хворобою відважно боролися і його колеги: О. Шафонський, К. Ягельський, І. Полетика, С. Митрофанов, М. Крутень, І. Руцький. З'явилася на світ відповідна література. Вийшло складене А. Шафонським «Описание моровой язвы» (М., 1775), де було визначено найбільш ефективні методи боротьби з хворобою. Моровій пошесті присвятили свої праці І. Вієна – «Лоимология, или описание моровой язвы» (М., 1786); П. Фон-Вунзель – «Рассуждение о моровой язве» (М., 1791); К. Ягельський – «Уведомление, каким образом вообще яд язвенный в домах и вещах зараженных и сумнительных истреблять» (М., 1771).

Досить значною була література про іншу страшну хворобу того часу – віспу. Більшість книг присвячено спробам її попередження – щепленням. Насамперед тут варто згадати працю Х. Димсдаля «Нынешний способ прививать оспу» (СПб, 1770). Піонером віспощеплення в Україні став М. Трохимовський, який першим почав робити щеплення на Миргородщині [6, с. 733].

Привертала дослідницьку увагу лікарів і цинга – взяти хоча б «Практическое рассуждение о цинготной болезни» А. Бахерахта (СПб, 1786). Навколо цієї хвороби, як відомо, побутовало чимало всіляких домислів, чуток, особливою незвичайністю вони вирізнялися, коли йшлося про її походження.

Актуальним було питання боротьби з венеричними захворюваннями – «любострастно», «французской болезнью». На цю тему писали А. Бахерахт – «О неумеренности в любострастии» (СПб, 1775);

С. Венечанського – «Способы и наставления, по которым зараженные французской болезнью... сами собою вылечиться могут» (СПб, 1776) та ін.

Варто виокремити групу книг з хірургії. Всі вони з'явилися наприкінці XVIII ст., крім «Основательных наставлений хирургических» І. Платнера (СПб, 1761) – однієї з перших медичних праць гражданським шрифтом. До видань з хірургії належать переклади «Начальных оснований рукодеятельных врачебных науки» А. Рихтера (СПб, 1791–1795), а також книги І. Тедена (М., 1794), Х. Мурзінни (СПб, 1798).

Мала свою літературу і така провідна галузь медицини, як терапія. Відомості з терапії зустрічаються або в книгах з патології, або в таких узагальнених працях, як «Руководство к познанию и врачеванию болезней человеческих наружных и внутренних» І. Шрейбера (СПб, 1781), «Медицина практика» І. Рубелія (М., 1789), «Лечебник» А. Штерка (М., 1789) тощо.

Важко вилілити в самостійну галузь медицини книги, присвячені спеціально нервовим та психічним захворюванням. Їм зазвичай відводилися розділи в енциклопедичних виданнях. Цих питань торкалися у своїх публікаціях професор М. Скіадан «Слово о причинах и действиях страстей душевных» (М., 1794) та лікар Доппет «Врач философ» (М., 1792).

Доволі багато книг присвячено різним лікувальним засобам. Тогочасний арсенал фармацевтичних засобів був досить потужним – від рослинних до хімічних речовин. Набували популярності неперевірені або навіть шарлатанські засоби у вигляді еліксирів, крапель, порошків. Велика кількість таких ліків потребувала літератури рекламного характеру, водночас викликала необхідність у посібниках, які б орієнтували на дійсно дієві.

Велика увага приділялася лікувальним властивостям трав, що, в свою чергу, підвищувало інтерес до ботаніки. Першу працю на цю тему «Слово о свойствах и пользе растений» написав П. Д. Веніамінов (М., 1767). Цікавими для дослідження є «Первоначальные основания ботаники» Н. М. Максимовича-Амбодика (СПб, 1796), «Рассуждения о растениях Крымской степи полковым лекарем усмотренных» М. Я. Трохимовського (СПб, 1772), а також низка праць, присвячених лікувальним властивостям окремих рослин.

Важливо виокремити невелику групу книг, які стосувалися медичної освіти. Сюди можна віднести брошуру Г. Кау-Бургава «Медицинской канцелярии поступки» (СПб, 1751) та «Рассуждение о врачебной науке, которую называют докторством» Г. Н. Теплова (СПб, 1774).

Особливої популярності у той час набувають різні «лечебники». Вони адресувалися людям, які не мали медичної освіти. Такі видання сприяли процвітанню знахарства, шарлатанства. Первістком такої літератури був

«Домашний лечебник или простой способ лечения» Х. Пекена (СПб, 1765), згодом вийшли «Лечебники» В. Бухана (М., 1790–1792), І. Роста (М., 1793), М. Чулкова (М., 1789–1790) та ін. Вони вирізнялися змістом, обсягом та характером надання порад. Наприклад, «Новый домашний лечебник» Х. Пекена (СПб, 1765) відповідає тогочасним змінам у медицині, а ось «Сельский лечебник» М. Чулкова (М., 1789–1790) містить ненаукові, навіть для того часу, речі.

У медичній літературі XVIII ст. важко провести межу між книгами науковими та науково-популярними. Навіть про таку суто професійну книгу, як «Основы врачебных патологий» І. Гаубія (СПб, 1792), писали: «Не для одних только врачей нужна, но она также общепользна для всякого звания любителей...» [4, с. 96].

Ми обмежилися розглядом лише медичних книг. Хоча, як видно, у той час друкувалося багато статей, присвячених медичній справі. Досить часто питання медицини порушувалися і у загальній літературі. Спадщина з цієї тематики становить понад 1500 статей і заміток.

Аналіз видань з медицини XVIII ст. засвідчує, що друком виходили праці, присвячені актуальним для того часу проблемам медицини, практичним засобам та методам лікування хвороб. Вони вирізнялися доступністю, популярністю викладу матеріалу та практичною спрямованістю. Незважаючи на те, що медичні книги здебільшого писалися і видавалися з метою задоволення місцевих потреб, окремі з них набули поширення і в країнах Європи. Тогочасні книги з медицини не тільки сприяли боротьбі з різними хворобами, а й відбивали рівень розвитку науки у цей період. Лікарі та громадскість часто вказували на нестачу вітчизняної медичної літератури, а тому кожна нова книга була визначною подією, у житті суспільства її часто згадували, на неї робилися посилання.

Активно долучалися до розвитку медичної науки і укаїнські вчені. Чимало наших земляків, зокрема Нестор Максимович-Амбодик, Хома Тихорський, Олександр Шумлянський, Касьян Ягельський, Іван Полетика, Йосип Каменецкий та ін., успішно захистили дисертації на звання доктора медицини в російських навчальних закладах та кращих європейських університетах, з їхнього середовища вийшли видатні лікарі-практики, талановиті вчені, педагоги, які впливали на розвиток медичної освіти й науки. Створені ними оригінальні праці, підручники, посібники, здійснені ними переклади російською мовою кращих іноземних медичних видань сприяли якісному поліпшенню викладання теоретичних і клінічних дисциплін. Багато лікарів і вчених зробили вагомий внесок у збереження здоров'я своїх співгромадян, у збагачення вітчизняної науки і культури. Деякі їх дослідження та наукові відкриття й досі не втратили свого значення.

Список використаної літератури

1. *Анастасевич, В. Г.* Росписи російським книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова / В. Г. Анастасевич. – СПб : Тип. В. Плавильщикова, 1820. – Ч. 1. – 658 с.
2. *Анастасевич, В. Г.* Роспись російським книгам для чтения из библиотеки А. Смирдина / В. Г. Анастасевич. – СПб : Типография А. Смирдина, 1828–1832. – 118 с.
3. *Грандо, О. А.* Становлення медичної науки в Україні // Медичний Всесвіт. – 2003. – № 2. – С. 12–13.
4. *Громбах, С. М.* Русская медицинская литература XVIII века / С. М. Громбах. – М. : Издательство Академии медицинских наук СССР, 1953. – 281 с.
5. *Запаско, Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. 2. – Ч. 2. – 127 с.
6. *Історія української культури* / В. С. Александрович, В. Й. Борисенко, Т. М. Виврот. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1245 с.
7. *Мультановский, М. П.* Библиография в научной и практической медицине / М. П. Мультановский. – М. : Медгиз, 1947. – 104 с.
8. *Петров, С. Й.* Книги гражданского друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття: каталог (1765–1860) / С. Й. Петров. – Х., 1971. – 294 с.
9. *Петров, С. О.* Книги гражданской печати XVIII века / С. О. Петров. – К., 1956. – 300 с.
10. *Российский, Б. М.* Библиографический указатель русской литературы по истории медицины с 1789 до 1928 г. / Б. М. Российский. – М. : Госмедиздат, 1928. – 500 с.
11. *Рукавіцина–Гордієвська, Є. В.* Колекція гражданского друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 97–105.
12. *Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800).* – М. : Книга, 1967. – Т. 5. – 298 с.
13. *Соколов, В.* Книгодрукування з медицини та ветеринарії в Україні в XVIII ст. // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 7. – С. 31–37.
14. *Соколов, В.* Природничо-наукова книга в інтелектуальному житті українського суспільства XVIII ст. // Бібліотечна планета. – 2003. – № 3. – С. 10–14.
15. *Соколов, В.* Тенденції розвитку книгодрукування та головні шляхи розповсюдження книг на Україні у XVIII ст. // Бібліотечна планета. – 2003. – № 1. – С. 9–12.
16. *Сопиков, В. С.* Опыт российской библиографии / В. С. Сопиков. – СПб : Изд. А. Суворина, 1813. – Ч. 1. – 314 с.
17. *Фролов, В. В.* Медицинская книга: типологические особенности ассортимента: конспект лекций / В. В. Фролов. – М. : МГУП, 2000. – 111 с.
18. *Чистович, Я. А.* История первых медицинских школ в России / Я. Чистович. – СПб, 1883. – 1040 с.

Додатки

Список книг з медицини, що були надруковані гражданським шрифтом в Україні у XVIII столітті

Київ (1)

1. *Гофман Ф.* Рассуждение о воде, всеобщем врачевстве, сочиненное Фредериком Гофманом, и с латинского языка на российский переведенное. – К. : Тип. Академии Киевской [при лавре Печерской], 1789. – [2], 54 с. ; 8°. Запаско 3477, Петров 586, Свод. 1609, Сопіков 9551. НБУВ (Гр. 5319), РНБ.

Житомир (1)

2. *Гинтер Д.* Достоверный способ по ныне неиспытанным растениям исцелять всякого рода кровавый понос / Гинтер Д., Шильдкнехт Ф. – Житомир, 1798; 8°. Запаско 3975, Свод. 449, Сопіков 13223. Видання розшукується.

Миколаїв (2)

3. *[Захарьин П. М.]* Приключение Клеандра, храброго царевича Лакедемонского и Ниотилды, королевны Фракийской, российское сочинение. – Миколаїв : Друкарня Чорноморська адміралтейська, 1798. – Ч. 1–2. – 330 с.; 8°. Запаско 3980, Свод. 2331, Сопіков 8978. РНБ, РАН, ДПБ, РДБ.
4. *Линд Д.* Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей, и рассуждение о горячках и заразах вообще, с прибавлением о болезни тюремной и средствами предупреждать оную и не допускать распространяться. Сочинение г. Линда, доктора Гасларской морской гошпитали при Портсмуте. Перевел с английского Черноморского флота мичман Юферов. – Миколаїв : Друкарня Чорноморська адміралтейська, 1798. – 271 с.; 4°. Запаско 3985, Свод. 3691, Сопіков 7819. РНБ, РАН, ДПБ.

Список скорочень

- Запаско** – Запаско, Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800) [Текст] / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. 2. – Ч. 2. – 127 с.
- Петров** – Петров, С. О. Книги гражданской печати XVIII века [Текст] / С. О. Петров. – К., 1956. – 300 с.
- Свод.** – Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800) [Текст]. – М. : Книга, 1967. – Т. 5. – 298 с.

Сопіков – Сопиков, В. С. Опыт российской библиографии [Текст] / В. С. Сопиков. – СПб : Изд. А. Суворина, 1813. – Ч. 1. – 314 с.

ДПБ	–	Державна публічна історична бібліотека Росії (Москва)
НБУВ	–	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (Київ)
РАН	–	Бібліотека Російської Академії наук (Санкт-Петербург)
РДБ	–	Російська державна бібліотека (Москва)
РНБ	–	Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

УДК 025.171:027.21(477.83)''17/19''

Наталія Кунанець,

заст. директора Наукової бібліотеки
Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. іст. наук

КОЛЕКЦІЇ І ЗІБРАННЯ У ФОНДАХ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК ЛЬВОВА (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті проаналізовано основні тенденції формування колекцій та зібрань у фондах наукових бібліотек Львова з кінця XVIII до початку XX ст. Подано характеристики їх тематичного наповнення, шляхи надходження та окреслено вимоги попередніх власників щодо умов зберігання.

Ключові слова: бібліотека, колекція, зібрання, історія бібліотечної справи Галичини.

У другій половині XIX ст., на думку доктора історичних наук Г. І. Ковальчук, бібліотекарями була усвідомлена необхідність провести розмежування між «книгами, що мають наукове значення, книгами, що становлять цінність завдяки їх оправі чи матеріалу, на якому вони надруковані, і книгами рідкісними у прямому розумінні цього слова» [33]. На сучасному етапі діяльності бібліотек масиви таких видань окреслюють поняттям «історико-культурні фонди», визначення якого належить член-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору Л. А. Дубровіній, і «включають до свого складу тематичні й історичні колекції, зібрання, бібліотеки та окремі документи, організовані в окремі та самостійні структурні утворення, відображають матеріальний та духовний досвід людства й національних культур, в основному ретроспективні і такі, що мають непересічне значення для розвитку суспільства» [22].

У наукових бібліотеках Львова з кінця XVIII ст. формувалися «історико-культурні фонди» завдяки меценатській підтримці громадськості. Бібліотекам передавалися окремі, подекуди впорядковані та каталогізовані зібрання, колекції і цілісні приватні бібліотеки. Безперечно, їх формування було результатом планомірної і кропіткої роботи колишнього власника. Набуття колекцій відбувалося переважно у вигляді дарів, однак в окремих випадках не виключалася купівля. Більшість меценатів наполягали на

виокремленні їх дарів в окремі структурні підрозділи фондів. Склад колекцій та зібрань віддзеркалював суспільні процеси [1], коло фахових та особистих зацікавлень власників, його літературні та мистецькі смаки. Деякі власники захоплювалися колекціонуванням поточної книжкової продукції, проте значний відсоток бібліофілів накопичували унікальні та рідкісні видання, що було проявом загальних тенденцій суспільства означеного історичного періоду, спрямованих на збереження національної культури в умовах бездержавності. Деякі зібрання формувалися за фаховими ознаками співзвучними з професією збирача. Вважається, що основна цінність вузькопрофільних зібрань діячів культури та науки саме в їх тематичному наповненні [23].

Формування колекційних зібрань у окремих бібліотеках принагідно згадується у працях багатьох дослідників. У цій статті робиться спроба порівняльного аналізу та узагальнення відомостей про колекції та зібрання, що формувалися у наукових бібліотеках Львова з кінця XVIII – початку XIX ст.

Наявність виокремлених колекцій та цінних зібрань переважно притаманна бібліотекам, фонди яких були універсальними.

Так, у бібліотеці Ставропігійського інституту, фонд якого походить від братської книгозбірні, формувалася колекція стародруків. Думки дослідників щодо долі братської книгозбірні розділилися. В. Фрис вважає, що книгозбірня повністю згоріла і збереглося лише декілька книжок з братської книгозбірні, які, очевидно, були позичені з бібліотеки напередодні трагічної події [76]. Проте І. Свенціцький вважав, що у музеї Ставропігійського інституту зберігалася цінна збірка, основу якої склали фонди архіву та бібліотеки Успенського братства. Доктору І. Шараневичу вдалося зібрати воедино залишки цієї колись багатой бібліотеки.

О. Ясіновська досліджує певну кількість Євангелій, що походять від братської книгозбірні і певний час зберігалися у бібліотеці Ставропігійського інституту [30]. У. Козак вважає, що зараз у Львівському історичному музеї знаходиться «301 рукопис, 194 церковних друки і 344 стародруки, які належали Ставропігії» [34]. Тому не можна категорично стверджувати про повну втрату цієї унікальної книгозбірні.

Серед найдавніших книг у ній були видання «Премудрості Соломона», надруковане у Празі видання Скорини 1518 року «Острозька Біблія» 1581 р. (у чотирьох примірниках) та ін. І. Лозинський вважав, що у фонді цієї книгозбірні було видання «Бесида избранная о воспитаніи чад» (1609 р.) [48]. Крім того, колекція містила 47 кирилических Євангелій XV–XVIII ст., з них 39 тетрів, 2 апрокси, 3 учительських Євангелія [30].

О. Ясіновська [92] вважає доволі численною групою колекції літургійні книги. У бібліотеці також зберігалася цінна колекція рукописів, про що свідчить «Опись Музея Ставропігійського інститута во Львове». [67]. У бібліотеці Ставропігії зберігалася також частина приватної книгозбірні І. Зубрицького [62].

У фонді бібліотеки товариства «Просвіта» вирізнялася колекція з приватної бібліотеки Ф. Ржегоржа [45]. Відповідно до волі вченого бібліотекар упорядкував її і розмістив в окремій шафі. У 1896 р. у журналі «Zlata Praha» повідомлялося, що «Ржегорж, від'їжджаючи у 1890 р. з Галичини, назавжди залишив русинам свою «чеську» бібліотеку, що налічувала декілька тисяч томів, і, по можливості, постійно її поповнює» [9]. Вона нараховувала 409 назв у 560 прим. історичного, географічного та природничого спрямування [49]. Подальша доля цього зібрання дуже цікава. Після реорганізації 1926 р. бібліотеки «Просвіти» і передачі масиву наукових видань, що накопичувався у її фонді впродовж тривало часу, до бібліотеки НТШ, колекція також опинилася у бібліотеці наукового товариства, а вже 1940 р. увійшла до фондів ЛННБУ і зараз зберігається окремою колекцією у фонді відділу україніки цієї книгозбірні [54]. Вагомим було зібрання видань чеської АН, доля якої подібна до колекції Ф. Ржегоржа.

Цінним здобутком книгозбірні була приватна бібліотека Омеляна Огоновського, яку меценат бібліотеки «записав» «Просвіті» де «було багато цінних видань, передовсім з мовознавства» [21].

Бібліотека НТШ вирізнялася доволі великою кількістю окремих зібрань та колекцій [42]. Зібрання періодичних видань накопичувалися у фонді без урахування їх партійної приналежності і славилася обсягом та повнотою не лише на Україні.

В окремий відділ виокремлювалося рукописне зібрання бібліотеки НТШ, що розподілялося на основну збірку та бібліотеку І. Франка, налічуючи понад 2700 позицій інвентарних записів, а це понад 3400 документів.

До складу рукописних документів входили рукописні книги, серед яких – угорсько-українське письменство XVII–XVIII ст., книги церковного змісту – євангелії, мінеї, тріоди, а також пергаментні листки Псалтиря (XIV ст.) [19]. Більшість з них літературного, навчального і публіцистичного змісту українською, польською, частково латинською мовами, створені на Україні у XIV–XVII ст., зокрема в Галичині і на Закарпатті. Серед книг релігійного характеру зустрічалися унікальні, такі як пергаментний рукопис XIV ст., загальновідомий як Бибельський Апостол, «Лямент о пригоди... мешчан острозких...» (1636 р.), виготовлені М. Андреллою-Оросвігівським дві копії

підручника поезії і риторическі кінця XVII – початку XVIII ст., перепис київського видання 1659 р. «Ключа разумѣнія» Й. Галатовського, «Зерцалло богословїї» К. Ставровецького, понад 200 од. зб. лише кирилическіх рукописескіх книг [46]. У фондї цього відділу було багато кодексів XVII–XVIII ст. Окрему групу складали нотолїнійні співанїки – їрмолї XVII та XVIII ст. [91]. Один з них переписаний К. Капчузьким у 1663 р. у Спасївському монастирі (нинї – Львівської обл.) [90] та співанїк XVIII ст. Пашковського [19].

Відділ рукописів містив велику кількість архївних зібрань документів українських письменників, громадсько-культурних діячів та видавництва [2].

Незважаючи на постійне поповнення фондів книгами із приватних бібліотек, виділеними у фондї були лише 14 колишніх приватних книгозбірень.

Визначною була бібліотека І. Франка, що складалася майже з семи тисяч примірників видань, понад півтисячі рукописів [43]. Цю книгозбірню І. Франко заповів «передати НТШ на його невідкличну власність» [24]. У нїй представлені книги з історії української та західноєвропейської літератури, історії релїгії, філософії, а також нотолїнійні співанїки – їрмолї XVI та XVII ст. (Долинянський, кінець XVI – початок XVII ст.), XVIII ст., XVII ст., 1839 (лвівської церкви Успїння), II чвертї XVIII ст. з київськими напївами [90].

Значним було зібрання правничих видань з приватної книгозбірні О. Конїського [16], що містило 392 видання [84], подарованих самим адвокатом, а понад 550 прим. [83] були передані після його смерті. Кількісно вирізнялося зібрання відомого українського філософа, що тривалий час жив у Росії, – В. Лесевича. Воно містило понад три тисячі примірників видань з історії та теорії філософії, в основному європейських філософів-класиків [72]. Тематично йому була співзвучною бібліотека д-ра І. Мандичевського, що складалася з кількесот книг з питань західноєвропейської філософії [20]. Зібрання українського геолога, професора Львівської політехніки Ю. Медведського нараховувало 1964 прим. [20] з проблем геології, фізичної географії Галичини і Карпат. Бібліотека відомого науковця П. Крип'якевича складалася з 796 прим. [20] цінних видань з історії церкви і теології – переважно латинських, грецьких, церковнослов'янських стародруків.

1918 р. бібліотека отримала декілька приватних книгозбірень, серед яких зібрання проф. Є. Олесницького обсягом 2450 прим., І. Зїлинського, що містило 2406 прим., І. Курівця з 1030 прим., О. Барвінського 576 прим.,

В. Білецького – 467 прим. [20], М. Менцинського [53] – 1500 прим. нотних видань [56], що надїшли зі Стокгольму [8].

Ще одним цінним зібранням бібліотеки НТШ, що не втратило своєї цінності і на сьогоднішній день, була колекція стародруківаних видань, кирилическа частина якої нараховувала понад 212 др. од. [38] як світського, так і теологїчного змісту. Колекція містила видання лвівських друкарень, зокрема «Адельфотес» – «Граматика доброгоглаголивого еллинославенского языка» (1591) [74], друки Успенського братства, острозької [28], крилоської (єпископа Г. Балабана), Стратинської друкарень [31]. Стародруківані «книги богословського змісту, – як зазначає дослідниця стародруків О. Колосовська, – були позначені індивідуальною творчістю: містили передмови і післямови перекладачів і друкарів, вірші та віршовані епіграми на герби осіб, яким присвячувалася книжка» [43]. Колекція НТШ налічувала багато літургїйних книг.

Багатим було зібрання нотолїнійних видань цієї колекції, серед яких «Ірмолїгон» (друкарня Львівського братства, 1709) [27] та ін., видані у лвівській та уневській друкарнях єпископа А. Желїборського [38]. Крім того, був значний масив стародруків, виданих на теренах Східної України у XVII ст. [38] та ті, що побачили світ у друкарнях, які діяли за межами України, – вїленській, Святодухівській, супрасльській, московській [38, с. 24].

Бібліотеці НТШ вдалося сформувати унікальну картографїчну колекцію [63], яка і зараз не обходиться без уваги дослідників, зберїгаючись у ЛННБУ ім. В. Стефанїка. Спершу карти входили до складу загального фонду, а з 1933 р. географїчні та фізичні карти, атласи, плани міст XVI – XX ст. були виокремлені в окремий фонд, що став підставою для організації структурного підрозділу під назвою «Архів карт і ілюстрацій» [63]. На 1 січня 1939 р. в ньому нараховувалося 2249 од. зб. [18, с. 64], що вийшли друком у понад 35 картографїчних видавництвах світу. Мовний аспект картографїчних документів надзвичайно широкий – понад дванадцять європейських мов, а географїчний простір, представлений на них, охоплює всі континенти. Крім того, бібліотека нараховує значну частину картографїчних документів, на яких представлені українські території у складі Польщі, Росії, Австро-Угорщини. Хронологїчні межі картографїчної колекції НТШ складають 1562 р. і 30–40-ї роки XX столїття [14].

С. Височенко та А. Симугїна зазначають, що найдавнішими у колекції можна вважати карти: Московії, складені англїйським дипломатом А. Дженкінсоном (Лондон, 1562 р.), меркаторівську карту Європейської Сарматії (1595), що відтворює територію півдня України і Криму в античні

часи за Птоломеем, території Литви М.-Х. Радзівілла, структурно скомпоновану з картою течії Дніпра від Черкас до гирла (1613); течії Дніпра від Києва до Очакова Г. Валька і П. Шенка, України Г. Боплана (Гданськ, 1650) та Таврії Херсонеської амстердамської видавничої фірми Янсонія-Вайзберга та П. Мозеза кінця XVII століття [14].

Серед рідкісних карт можна назвати перевидання праць Боплана (XVII ст.) [73], карти України німецького видавництва Й. Б. Гомана (Нюрнберг, 1710) та І. Ісленєва (1777), що подають територію півдня України (тоді – Новоросійської губернії) [67, с. 37], а також атлас Куммерсберга 1855 р. [63].

Керівництво бібліотеки НТШ мало намір створити колекцію «Кобзарів» Т. Шевченка, що вийшли друком у різні роки та у географічно розкиданих видавництвах. Для втілення цього задуму управа бібліотеки звернулася до «українського загалу» з проханням «відступити їй» такі видання [44], що зберігаються у приватних бібліотеках, завдяки чому у фонді книгозбірні накопичився значний масив таких видань, цікавих поліграфічним виконанням та наявністю маргінальних записів попередніх власників, зокрема відомих особистостей.

У бібліотеці Народного Дому була низка книжкових зібрань, що походили з колишніх приватних та інституційних книгозбірень. Зібрання Слов'янського інституту в Парижі містило видання переважно теологічної тематики, серед яких 4 палеотипи (зокрема праця Плінія «*Historia mundi*», видана 1530 р. у Базелі І. Фробеном), окремі книги із лейденської серії «Республіка», видання творів Цицерона, Горація, лексикони, брев'ярії, добірка стародрукованих грецьких та латинських граматик [85].

Значним обсягом вирізнялося зібрання церковного та політичного діяча, відомого українського історика, археолога, філолога та етнографа А. С. Петрушевича [15; 35; 36], який 1885 р. «записав [Народному Домові] цілу свою бібліотеку» [25] за умови, що вона становитиме окремий відділ під назвою «Музей А. С. Петрушевича», характерною для окреслення окремих структурних підрозділів у XIX – поч. XX ст. У фонді Музею був рукописний «Торжественник» [75], що на сьогодні зберігається у відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника.

Цікавим було зібрання, сформоване за бажанням колишнього власника в окремий відділ бібліотеки Народного Дому під назвою «Музей ім. Кипріяна Коцовського» [64] і налічувало понад 2000 примірників видань юридичного змісту [12]. Фонд цієї бібліотеки був розподілений власником на 14 груп: «законоведеніє, русская литература, естествознание, медицина, теология, языкознание, философия, иностранная литература в немецком

переводе, французская литература, история и география, польская литература, календари и шематизмы, оперні лібретто» [3]. Окрім книг, у зібранні були альбоми, фотографії та 172 монети. Б. Барвінський, який перебував тоді на посаді бібліотекаря, щодо цього зібрання критично зауважив: «Найцінніша в тій бібліотеці збірка правничих книжок [...]. Решта ані добром, ані числом не відповідає претенсіональній назві «музей» (мабуть навзір «Музея Петрушевича», з котрим бібліотеки Коцовського під ніяким зглядом рівняти не можна)» [3].

Зібрання відомого композитора П. Бажанського містило 400 музичних творів у 859 прим. і фігурувало у облікових документах бібліотеки під назвою «Музична бібліотека о. П. Бажанського» [13]. Іменна бібліотека львівського адвоката В. Добрянського [81], яку він заповів Народному дому, містила 405 теологічних творів.

Ще низка приватних бібліотек були значно меншими за обсягом. Це – зібрання В. Добрянського зі Сливниці, що налічувало 474 прим. видань, зокрема іноземних [7]; М. Углицького – 145 книг, з яких 54 французькою, 86 німецькою, 3 польською, 2 руською мовами [82]; М. Куницького – обсягом 68 од. зб. [82]; Г. Шашкевича, що містило 3331 назву видань у 3694 прим. [58; 4]; Т. Коцовського – 1500 книг і брошур [11]; А. Яновського – 405 видань [78]; П. Лисинецького – 302 книги і 32 брошури [79]; М. Кобринського – 271 книгу, велику кількість брошур та 11 рукописних зошитів [80].

Вирізнялася у фонді приватна бібліотека Я. Головацького [39], що містила «громадное число книг» [57] та «30 об'ємних фасцикул рукописів... і 85 книг і брошур» [6]. Невеликим за обсягом, але достатньо цінним, було зібрання Свідзінських, оскільки містило понад 20 рукописних книг [41]. Бібліотека А. Заклинського нараховувала 425 прим. [50]. Незважаючи на цінність зібрання, не всі книги були виділені у фонді бібліотеки в окремі структурні одиниці, частина з них була розпорошена.

У бібліотеці Народного дому була цінна колекція стародруків, яка містила твір Б. Тровамали із Сали «*Rosella casuum conscientiae*», який за бібліографічними джерелами подається як «*Summa casuum conscientiae*» (Венеція, друкарня Паганіно де Паганіні, 1499 р.) [32] і зараз зберігається у ЛННБУ ім. В. Стефаника.

Рукописне зібрання бібліотеки привертало увагу дослідників ще за часів побутування книгозбірні. І. Свенціцький, працюючи у бібліотеці, один з перших зібрав і опрацював відомості про його склад. Після звільнення з бібліотеки через прогресивні погляди, на основі зібраного матеріалу підготував низку бібліографічних праць про рукописні фонди цієї

бібліотеки. 1904 р. вийшов друком у Петербурзі у видавництві АН бібліографічний покажчик «Церковно- и русско-славянския рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове» [71], що містить відомості про найдавніші рукописи – «Повість про Варлаама й Йоасафа», «Путник ігумена Даниїла», декілька апокрифічних оповідань і житій, галицько-руські учительні Євангелія – всього 173 поз. Вчений продовжив свою працю в цьому напрямі і підготував 1905 р. «Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки «Народного Дома» во Львове» [66], у 1906–1911 рр. – «Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича» [68–70] в трьох частинах. Крім того, відомості про рукописи з фонду цієї бібліотеки подавалися Е. І. Калужняцьким у матеріалах археологічного з'їзду в Києві [29].

У фонді бібліотеки «Студіону» вирізнялися зібрання з приватної бібліотеки А. Шептицького, що містило літературу про Схід і Східну церкву, а також бібліотека о. Аврелія Пальмієрі. 1926 р. книгозбірня мала «найбільшу поза межами Росії збірку російських повоєнних періодичних, богословських, церковних та наукових видань», що налічувала близько 10 000 томів [89]. Крім того, у фонді «Студіону» були зібрання К. Гриневичевої – майже 5000 прим., М. Лади – 3000 прим. видань теологічного змісту, П. Хомина – 1500 прим. богословського змісту, А. Червінського – 200 прим. з питань правознавства [86]. Невеличка колекція стародруків нараховувала лише 13 прим. [87].

Бібліотеки Національного Закладу Оссолінських також славилася наявністю цікавих колекцій. У її фонді була цінна колекція інкунабул [52].

Яскраву колекцією у фонді закладу складала колишня приватна бібліотека її куратора, що отримала назву «Бібліотека музею Любомирського» [111]. «Музей» складався з шести відділів: археологічного, нумізматичного, історично-пам'яткового, галереї ікон, гравюр та зброї. Серед археологічних знахідок багато цінних предметів з кам'яної, бронзової та залізної доісторичних епох [100]. Особливо цікавою була збірка гравюр, частина з яких виконані на міді, дереві. Естампи представляли літографічні школи Німеччини, Голландії, Франції, Англії. У музеї були історичні портрети і картини Тиціана, Бацціарелло, Каналетто, Матейка, Родаковського, Брандта, Коссака, Похвальського та інших майстрів [100]. Книжкова та архівна частина містила цінні та унікальні пам'ятки історії та літератури Польщі.

Зібрання Павліковських, яке також діяло у фонді бібліотеки Національного Закладу Оссолінських як окремий структурний підрозділ, розпочало свою історію у Медиці як приватна книгозбірня з перспективою

публічного вжитку. Власник збирав видання з мистецтвознавства, малюнки та гравюри, що були яскравими прикладами мистецьких шкіл Польщі. Зібрання перейшло до складу закладу за заповітом власника [101], волю якого виконав його онук. Отже, 1921 р. приватна бібліотека перейшла до Оссолінеуму у Львові з умовою зберігання окремим зібранням, розподіленим на 5 розділів: 1) друкованих видань та рукописів; 2) карт та атласів; 3) гравюр, рисунків та ікон; 4) нумізматики; 5) дипломів та документів [113]. На той час видовий та кількісний склад зібрання [96] був таким:

Видовий та кількісний склад зібрання Павліковських

Книги	21 503
Рукописи	271
Дипломи і документи	242
Автографи	4270
Карти	678
Нумізматика	3688
Печатки	626
Гравюри та малюнки	24 827

Книжковий фонд містив 18 789 прим. видань польською і 2714 прим. іншими мовами [17, с. 24–29]. Галузевий спектр зібрання – історія, літературознавство, слов'янознавство. Кількість стародруків та бібліографічних унікатів досягала 5351 прим. [99], у т. ч. 100 інкунабул і «багато стародруків» [102]. Найціннішими є: «Acta Capituli Gen. Praedicatorum» (1565 р.), Macieja «Dialogus de Corpore Christi», Miechowity «Regimen salutis» (1519 р.), інкунабули Т. Аквінського «Золоті пута чотирьох євангелістів» (друкарня Й. Верцеленза, 1494 р.) [32], Бонавентуру «Про праведний спосіб життя» (друкарня Й. де Кваренга, 1987 р.) [32], Б. Клервоського «Бесіди про час і про святих з гоміліями щасливого Бернарда аббата Клерволеньського ордену цистерціанців з деякими листами його ж» (друкарня І. Спіри, 1495 р.) [32] та багато ін. Багато малюнків, виконаних на замовлення Г. Павліковського у різних стилях відомими художниками. Цікавою була картографічна колекція бібліотеки [55].

Колекціонери та бібліофіли передавали свої приватні зібрання до бібліотеки Оссолінеуму для громадського вжитку. Так, у фонді бібліотеки Національного закладу Оссолінських зберігалася частина приватної бібліотеки О. Бальцера [108], який тривалий час працював директором закладу. Сучасники про нього писали, що він як збирач був витривалим, систематично накопичував свої приватну багатомовну колекцію. Зібрання

містило 300 назв видань у 400 томах [109]. У ньому переважають видання за 1900–1933 рр., в основному польською мовою, 10 % складали видання іншими слов'янськими мовами (чеською, українською, російською, болгарською).

Тематичний аспект зібрання достатньо широкий – бібліографія, бібліофільство, бібліотекознавство, історія літератури, театрознавства, мистецтвознавства, правознавства, історія, етнографія, етнологія, антропологія, краєзнавство, економіка, книгознавство, мистецтвознавство, релігієзнавство, філософія [110]. Видовий склад видань охоплював збірники праць, хроніки, часописи різних наукових інститутів Львова та інших міст.

Бібліотеку доктора лісництва, професора і ректора Ягелонського університету Ж. Бродовіча, що нараховувала 2600 томів, привезли до Оссолінеуму 1917 р. після смерті власника. Але ще при житті він пропонував передати своє зібрання до фондів цієї бібліотеки. Зібрання накопичувалося у родині з кінця XVIII ст. до II половини XIX ст. і на початку XX ст. містило видання переважно польською, частково німецькою мовами. За тематичною ознакою у зібранні були наукові видання з медицини, педагогіки, соціології, історії, географії, літературознавства, художні твори і навіть «Гайдамаки» Т. Шевченка та «Галицькі оповідання» І. Франка [114].

Я. Наргелевич з Война у Литві подарував Закладу Оссолінських своє зібрання, що нараховувало 3684 назви у 8790 прим., яке поряд з книжковими виданнями містило декілька десятків атласів. В. Сапега передав «на вічний депозит» родовий архів. 1912 р. до бібліотеки надійшли багаті приватні зібрання А. Гуссажевського, З. Любомирського з Малої Вси та С. Любомирського з Крушини, остання нараховувала кільканадцять тисяч томів [103].

Визначною була колекція польських часописів, що нараховувала 1500 назв видань, які вийшли друком у Польщі та сусідніх державах. Значним було рукописне зібрання цієї бібліотеки, що містило сімейні архіви багатьох польських відомих родин та колекцію рукописних книг [60].

У бібліотеці Баворовських зберігалися зібрання багатьох діячів історії та культури Польщі, серед – них колишні приватні бібліотеки вчених історіографів та правників Стадницьких з Жмігроду, що містило книги з історії та філософії кінця XVIII – початку XIX ст., видання зі славістики, полоніки. Особливу цінність зібрання становили рукописи та книги Куропаських. Зібрання А. Грабовського містило біля 300 рукописів XV–XVIII ст. і певну кількість друкованих видань з історії польського правознавства, «краковіани» XV–XVIII ст., 60 рукописних праць

А. Осінського, члена Варшавського товариства приятелів науки, професора Кременецького ліцею та ректора духовної академії у Вільно, серед них – листування Осінського з Коллатаєм, Снядецьким та багато ін. [104]. Особливо вирізнялося зібрання К. Стрончинського, що містило біля 130 рукописів, серед яких датовані XII ст.: «Vita S. Gregori Parae» та «Vita Caroli Magni», Біблії XIII та XVI ст., німецька хроніка Гагена XV ст. і рукописи «Kroniki» Кадлубка, Длугоша, Ваповського [112], рукописи, що стосуються історії права давньої Польщі А. Гелцла і Б. Улановського.

Бібліотеці Баворовських подарував свою приватну бібліотеку історик, архівіст, керівник друкарні Ставропігійського інституту Д. Зубрицький, яка нараховувала майже 500 прим. з історії Русі та слов'янської літератури, рукописи, серед яких історичні документи XII століття, збірники промов і Євангелії XV–XVI ст., «Kronike Bractwa Stauropigialnego» [47].

З приватного зібрання О. Батовського [105] у бібліотеці було декілька тисяч книг, колекція емігрантських часописів, понад 100 рукописів, деяка кількість гравюр, що стосуються історії Польщі, полоніка XVI–XVII ст. з галузі історії теології, польського права і давньої польської літератури, колекція портретів К. Мацевича тощо. Зібрання Б. Барановського містило документи, що стосуються історії шкільництва у Східній Галичині у II пол. XIX ст.

Зібрання З. Чарнецького [105, с. 9] нараховувало 6435 документів у 7218 томах, зокрема 70 рукописів, 28 інкунабул, 1500 видань XVI ст., 3000 видань XVII ст., 2000 прим. XVIII ст. і 450 прим. XIX ст., серед яких 56 – рідкісні, унікальні. Слід відмітити «Acta Tomiciana» С. Гурського (1531 р.) в оригінальній оправі з гербом «Bogorja»; реєстр рахунків королівського двору (1543 р.), складений підскарбчим С. Бонером, «Historja N. P. Marji» Мартина з Голєціна під Рацяжем, Хроніка монастиря Цистерців у Лекні (1153–1592 рр.), великий служебник (Октоїх) з малюнками Петра з Кобеліна 1621 р. тощо [104, с. 39].

Зібрання рукописів та книг Л. Дембовського з Клімунтовіц [104, с. 40] було незначним за кількістю, але досить цінним.

Серед інкунабул XV ст. у бібліотеці Баворовського вирізнялися: «Constitutiones et statuta vel Sinntagmata provincialia Regni Poloniae» (Lipsk, 1489 і 1490); J. Glogoviensis «Exercitium super tractatus parvorum logicalum» (Lipsk, 1500); Michał z Wrocławia «Judicium Cracoviense» (Lipsk, 1494); Micolaj z Błonia «Tractatus de sacramentis» (Wrocław, K. Elyan 1475); «Mszalę krakowskie» (Moguncja, 1487; Norynberga, 1494 і 1495); «Mszal diecezji gnieźnieńsko-krakowskiej» (Moguncja, 1492); J. Ursinus «Modus epistolandi» (Norynberga, 1495) [105, с. 10].

У фонді бібліотеки Баворовського зберігалася колекція стародрукованих видань XVI–XVII ст. з мистецтвознавства, політики, правознавства, геральдики, теологічних, математично-астрономічних і природничих наук. Крім того, була представлена полемічна, релігійна, апологетична література, надрукована приватними і провінційними друкарнями у Бресті, Баранові, Йуві, Книшені, Кейдананах, Любчу, Лоску, Лашкові, Пінчові, Ракові, Слуцьку тощо [105]. Мистецьку цінність мали книги в розкішних оправах, що походили з давніх бібліотек – Зигмунда Старого, придворної королівської останнього Ягеллона, Лещинських, Марії Жозефи (матері Людвіга XVI). Більшість з них мали прикраси з кованого срібла (XVII ст.) та срібної бляхи (XVIII ст.) [106, с. 48]. Колекція інкунабул нараховувала 45 прим. [104, с. 10].

Колекція гравюр у бібліотеці Баворовського містила в основному польські історичні полотна, попередніми власниками яких був О. Батовський, К. Квятковський і К. Мацевич, серед них – естампи, дереворити, літографії, рисунки тощо, що зображали портрети польських вельмож, історичні події, види міст або пам'ятки історії Польщі від найдавніших часів до половини XIX ст. Всього приблизно 9350 прим. [112].

Фонд естампів і рисунків, зібраних В. Баворовським (частково з зібрання Стадницьких), був нечисленним, але містив унікальні шедеври. Твори мистецтва були олійні, акварельні, мініатюрні (236 од. зб.) із зібрань Батовського, Стадницького та ін. Невелика група полотен походила з давньої галереї Красінських в Баранові, з дублетів Національного закладу Оссолінських, з зібрання графа Стаженського з Грабовниці. Дві третини колекції складали історичні польські портрети родини Баворовських в оригіналах чи копіях [112]. Виняткове значення з точки зору історії займають п'ять гуашних полотен, що представляють сцени з життя Львова у 1805–1807 рр. пензля Герстенберга [104, с. 39].

У фонд Міської бібліотеки перейшли приватні книгозбірні багатьох львівських бібліофілів. Книжкове зібрання поштового урядника Є. Баревича [93] нараховувало 10 000 томів з питань правознавства, політики, історії, літератури та мистецтва. Зібрання колишнього директора театру М. Гавалевича містило видання з літератури, історії, драматургії [94]. Приватна книгозбірня Т. Рутовського мала видання з історії мистецтва, економіки та соціології. Книгозбірні секретаря шкільної ради Т. Солтиса належали видання з історії і художньої літератури. Колекція візитара шкіл К. Бруханського складалася з видань з філософії, психології, педагогіки, дидактики різними європейськими мовами: польською, німецькою, французькою, шведською та українською. Зібрання з питань історії

професора університету Я. Пташніка нараховувало 367 прим. [93]. Зібрання З. Драговського складалося з науково-популярних видань. Колишня приватна бібліотека та музейне зібрання історика культури Львова В. Лозинського містили документи з історії мистецтва і музезнавства.

У бібліотеці Природознавчого музею Дідушицьких зберігалася картографічна колекція, що всебічно представляє територію Галичини і висвітлює політико-адміністративний устрій регіону, найдавнішими є карти королівства Галичини і Володимирії (1855 і 1872 рр.), Галичини і Буковини (1870 р.), відомих картографічних шкіл XIX ст.: Ф. Гандтке, К. Флемінга, Г. Фрайтага, Австрійського цісарського військового картографічного інституту, а також 74 геологічні карти до атласу (1887–1911 рр.), що супроводжуються текстовою частиною, складеною працівниками музею М. Ломницьким, Ю. Семірадським, В. Шайнохою та ін. [59, с. 34].

Рукописне зібрання бібліотеки Природознавчого музею Дідушицьких містило Статут ординації родини власника, господарські документи про власність родини з 1845 р., ділове листування сім'ї, наукові праці кількох поколінь власників бібліотеки, алфавітні списки книг, складені засновником музею, а також рукописні праці, наукові статті, монографії, реферати відомих польських науковців [59, с. 32].

Значно менше колекцій та зібрань було у фонді спеціальних наукових бібліотек. Виняток становила лише книгозбірня університету. У фонді бібліотеки Львівського університету зберігалася зібрання, яке надійшло з приватної книгозбірні М. Гареллі і містило книги з різних галузей знань. Саме воно склало основу фонду світського розділу університетської бібліотеки [10]. 1785 р. зібрання становило 11 000 видань XV–XVIII ст., у т. ч. 136 інкунабул, 110 польських стародруків, 2 рукописи [95]. Творець збірки М. Гареллі був радником імператора Карла IV, лейблікарем та одночасно префектом Імператорської бібліотеки Австро-Угорщини у Відні [88]. Після смерті сина колекціонера – Яна – бібліотека перейшла у власність уряду. Певний час вона перебувала у розпорядженні Терезіанської Академії. Згодом перевозиться до Львова і в кількості 7000 документів окремою колекцією під назвою «Бібліотека Patria Galiciensis» зберігається у її фонді.

У бібліотеці Львівського університету вирізнялася колекція нумізматики (7000 од. зб.), яка спершу належала кафедрі історії. Однак через відсутність відповідального ставлення з боку професорів цієї кафедри, 1815 р. намісництво передало її до бібліотеки з метою створення кабінету нумізматики, який документно було оформлено лише 1848 р. Згодом

доктором Е. Черкаським було розпочато опрацювання польської частини цих матеріалів і посортовано 4000 монет. Пізніше А. Урбанський склав каталог монет та медалей і зафіксував їх у інвентарній книзі.

У фонді бібліотеки університету було кілька колишніх приватних бібліотек, що надійшли до неї у різні часи, але виокремленими були лише деякі з них. Цікаве зібрання надійшло від С. Дуніна-Борковського – вченого-природознавця, що займався мінералогією. В основному збірка містила документи з галузі наукового зацікавлення вченого. Проте у ній були також праці гуманітарного напрямку – з питань літературознавства, особливо давньої літератури, історії та бібліографії у кількості 5000 прим. [98]. Зібрання В. Казімежа з Великобританії містило видання про масонство, з питань теології, сходознавства, історії та літератури Франції, Іспанії тощо. У зібранні професора університету Л. Клоссе були видання з археології, мовознавства, мистецтвознавства, правознавства, палеонтології; Л. Деспот-Зеновіча – з питань геральдики, слав'янознавства, французької літератури [95].

Фонди бібліотеки Львівської політехніки значно поповнила приватна книгозбірня генерала Станіслава К., що нараховувала 880 примірників видань найрізноманітнішої тематики, зокрема з природничих та технічних наук. Відомостей про зберігання її окремим зібранням не збереглося, але у друкованому каталозі бібліотеки біля бібліографічних описів книг із генеральської книгозбірні за згодою Ради професорів проставлялася відмітка «J. K.».

Бібліотека Рільничої академії мала незначну кількість колекцій та виокремлених зібрань. Вона містила цікаве зібрання періодичних видань, що нараховувало 234 назви. Більшість з них вийшли друком у Польщі, Німеччині, Франції, США, Англії, Італії. Серед них – «Космос» (Львів), Технічний часопис (Львів), «Кур'єр рільничий» (Варшава), «Статистичні відомості краю» (Львів) та інші.

У колекції стародруків XVIII та книг XIX ст. (10 тис.) цієї бібліотеки зберігалися фундаментальні видання з природничих, технічних, сільськогосподарських наук, а також низка довідкових та енциклопедичних видань, профільних для академії, зокрема, Koch Alois «Encyklopädie der Gesammten thierneilkunde und Thierzucht mit in begriff aller einschlägigen disciplinen und der speciellen Etymologie» (Wien und Leipzig: Moritz Perles, 1890-ті роки), Laboulaye Par M.Ch. «Dictionnaire des Artset Manufactures et de L'Agriculture» (Paris, 1886), «Annales de chimie et de Physique» (Т. 29–30, Paris, 1913) [61, с. 184].

Фонди решти львівських наукових бібліотек містили незначні поодинокі

іменні зібрання та невеликі колекції. У бібліотеці Богословської академії «між рукописними шедеврами були справжні унікати» [40]. Військова бібліотека володіла великою колекцією військових мап, що нараховувала 2292 мапи і 21 атлас [107]. Не менш цінною була частина фонду, що містила австрійські статuti та інструкції. Бібліотека Міського промислового музею мала унікальну колекцію видань з мистецтвознавства та історії мистецтва.

У фонді рукописів бібліотеки Національного музею зберігалися документи греко-католицької капітули (1772 р.), старі церковні метрики і розпорядження влади XVII–XVIII ст., козацькі акти XVII ст., архів Шептицьких XVIII ст., рукописні полемічні твори кінця XVI – початку XVII ст. [398, с. 198]. Цінною була колекція стародруків (600 назв), серед них – Заблудівський псалтир [48]. Я. Ісаєвич та Ф. Максименко стверджують, що колекція слов'янських стародруків, зібрана І. Свенціцьким у Національному музеї, одна із «найважливіших у світі» [51, с. 5], що підтверджує «Каталог книг церковно-славянської печаті» [65], укладений директором книгозбірні. «Каталог» містив відомості про колекцію із повними бібліографічними даними – місця і часу появи кириличних видань.

Серед бібліотек наукових об'єднань найцінніший фонд вдалося зібрати бібліотеці наукового богословського товариства, який на початку другої світової війни містив чимало раритетів, виділених в окремий відділ богословської орієнталістики і богословської літератури. Окрім того цікавим було зібрання періодичних видань, серед яких 71 назва українських, 10 – російських, 22 – польських, 8 – німецьких, 3 – італійських, 5 – французьких, 2 – англійських, 1 – голландський, 8 – латинських, 7 – чеських, 6 – сербських та хорватських, 4 – білоруських [5] з теології та суміжних галузей знань.

У бібліотеці цього товариства вирізнялася колекція стародруків. На думку О. Колосовської, у фондах ЛННБУ збереглося 19 кирилических стародрукованих видань, що походять з фондів цієї бібліотеки, серед них – Апостол (Львів, 1636), Євангеліє (Львів, 1636), Служебники (Львів, 1646, 1666, 1681, 1691; Київ, 1629), Тріодь (Львів, 1642; Чернігів, 1685), Требники (Львів, 1682, 1695, 1761; Київ, 1646), Октоїхи (Львів, 1671, 1715), твір А. Радивиловського «Венец Христов» (Києво-Печерська лавра, 1688) [37].

Бібліотекою Українського лікарського товариства було придбано приватну бібліотеку доктора медицини Е. Лукасевича, що містила фахові видання з теоретичних та практичних засад медицини [26].

Фонди інших бібліотек містили лише поодинокі примірники рідкісних видань.

Наявність таких книгозбірень створювали у Галичині сприятливий інформаційний простір для розвитку різних галузей науки. До фондів переважно надходили тільки ті книги, що містили наукові, технічні та практичні знання – наукові видання.

Фонди наукових бібліотек Львова означеного історичного періоду містили іменні зібрання, що походили з приватних бібліотек, серед яких – М. Гареллі, Я. Головацького, Г. Любомирського, Г. Павліковського, А. Петрушевича, Ф. Ржегоржа, І. Франка, А. Шептицького та інші, колекції стародрукованих і картографічних видань, зібрання рукописних і образотворчих документів.

Колекції та зібрання наукових бібліотек Львова означеного історичного періоду – це цінний шар матеріальної і духовної культури та значний за обсягом джерелознавчий матеріал з історії культури, науки і освіти. Ці історико-культурні фонди є органічно утвореними документальними комплексами і потребують бібліографічної реконструкції. Особливість складу фондів історико-культурних бібліотечних зібрань залежала від історії його формування та діяльності власника. Змістове наповнення цих зібрань перебувало під впливом особи володаря зібрання чи колекції, його індивідуальних інтелектуальних фахових чи збирацьких зацікавлень, його місця у суспільній ієрархії, відображало нахили, естетичні смаки, суспільно-політичні переконання утворювача. Колекції та зібрання відбивали специфіку діяльності фондоутворювачів та свідчать про науковий характер фондів бібліотек, у яких зберігалися.

Список використаних джерел

1. *Арсирій, С.* Історія бібліотечної справи на західноукраїнських землях : досвід і проблеми вивчення / С. Арсирій // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9 / 10. – С. 77–88.
2. *Баб'як, П. Г.* Збірка рукописів бібліотеки НТШ у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України / П. Г. Баб'як // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка : Книги і люди : матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 48.
3. *Барвінський, Б.* Бібліотека і музеї «Народного Дому» у Львові, 1846–1919 рр. / Б. Барвінський – Львів, 1920. – С. 16.
4. Бібліотека бл. п. Григорія Шашкевича // Вестник Народного дома. – 1888. – Ч. 72. – С. 629.
5. Бібліотека Богословського наукового товариства // Богословія. – Т. XVII–XX. – Кн. 2–3. – Львів, 1943. – С. 228.
6. Бібліотека і музеї // Вестник Народного дома – 1891. – Ч. 101. – С. 822.
7. Бібліотека «Народного Дома» // Вестник Народного дома. – 1890. – Ч. 88. – С. 730.

8. Бібліотека НТШ // Нова зоря. – 1936. – Ч. 89 (988). – С. 8.
9. *Біганський, Р. М.* Франтішек Ржегорж як колекціонер книжок та його особиста бібліотека // Бібліотекознавство та бібліографія / АН УРСР ; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 1982. – С. 41.
10. *Божко, М.* Книгозбірні Львівського університету – 385 / М. Божко, М. Гордій // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 2. – С. 23.
11. Вестник Народного Дома. – 1892. – Ч. 115. – С. 918.
12. Вестник Народного Дома. – 1903. – Ч. 242. – С. 1743.
13. Вестник Народного Дома. – 1905. – Ч. 11. – С. 166.
14. *Височенко, С. М.* Картографічна збірка Наукового товариства ім. Шевченка / С. М. Височенко, А. Л. Симутіна // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка : Книги і люди : матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 37.
15. *Галушко, М.* Особисті бібліотеки А. С. Петрушевича і М. С. Возняка та колекції І. С. Свенціцького та Ф. Ржегоржа як джерело для вивчення історії слов'янських народів / М. Галушко // Бібліотека — скарбниця духовності / АН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – К., 1993. – С. 130–139.
16. *Дзьобан, О. О.* Меморіальна бібліотека Олександра Кониського в НТШ / О. О. Дзьобан // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка : Книги і люди : матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 29–35.
17. Документи «Оссолінеуму» про прийняття бібліотечних фондів Яна Гвальберта Павліковського. 1921 // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 54 (Національний інститут ім. Оссолінських), опис II. – од. зб. 57. – 196 арк.
18. *Дорошенко, В.* Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Хроніка НТШ. – 1939. – Ч. 74. – С. 63–65.
19. *Дорошенко, В.* Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко– К. ; Львів, 1914. – С. 27.
20. *Дорошенко, В.* Стан бібліотеки в 1914–1920 рр. / В. Дорошенко – Львів, 1921. – С. 5.
21. *Дорошенко, В.* «Просвіта», її заснування й праця : короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах / В. Дорошенко. – Філадельфія ; Па. ; ЗДА, 1959. – С. 17.
22. *Дубровина, Л. А.* Библиотечные фонды : к проблеме классификации / Л. А. Дубровина // Роль библиотек в развитии общества: тез. докл. междунар. конф. 10–13 окт. 1989 г. – К., 1989. – С. 84.
23. *Дубровина, Л. А.* Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения / Л. А. Дубровина, Л. В. Муха // Погрессивные библиотечные технологии : организация и управление : сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 131.
24. Заповіт І. Франка // ДАЛО. – Ф. 12. – Оп. 23, спр. 1. – Арк. 1.
25. Заповіт Петрушевича А. С. 1878 // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 77. – од. зб. 14. – 2 арк.
26. Звіт з загальних зборів і діяльності Українського лікарського товариства // Лікарський вісник. – 1931. – Ч. 1. – С. 37.

27. *Исаевич, Я.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII веках / Я. Исаевич // Книга. Исследования и материалы. – М., 1962. – Сб. 7. – С. 210–215.

28. *Исаевич, Я.* Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Ісаєвич. – Львів, 1989. – С. 128.

29. *Калужняцкий, Е. И.* Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских / Е. И. Калужняцкий // Труды третьего археологического съезда в России, Киев, авг. 1874 г. – Т. 2. – К., 1874. – С. 214–321.

30. Каталог кириличних рукописних Євангелій XV–XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею. Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1996. – 150 с.

31. Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 56.

32. *Коваль-Гнатів, Д. Ю.* Венеціанські інкунабули у збірці Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України / Д. Ю. Коваль-Гнатів // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1995. – Вип. 3. – С. 20.

33. *Ковальчук, Г. І.* Колекції стародруків і рідкісних видань у бібліотеках України : історія створення, проблеми обліку та інформаційного розкриття / Г. І. Ковальчук // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України : проблеми формування, збереження, розкриття : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 7.

34. *Козак, У.* Історія бібліотеки Ставропігії / У. Козак // Успенське братство і його роль в українському національному відродженні : доп. та повідомл. наук. конфер., Львів, 4–5 квіт. 1996 р. – Львів, 1996. – С. 76.

35. *Колосовська, О. М. С.* Петрушевич – колекціонер і дослідник стародрукованої книги / О. М. Колосовська // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку суспільства. – Львів, 1998. – Вип. 2. – С. 151–161.

36. *Колосовська, О. М.* Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевича / О. М. Колосовська // Проблеми слов'янознавства. – 1995. – Вип. 47. – С. 95–98.

37. *Колосовська, О. М.* Кириличні стародруки з бібліотеки Богословського наукового товариства у Львові (на матеріалах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України) / О. М. Колосовська // Історія релігій в Україні : тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9–10 травня 1994 р.). – Львів ; Київ, 1994. – С. 98.

38. *Колосовська, О. М.* Кириличні стародруки із збірки НТШ / О. М. Колосовська // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка : книги і люди : матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 23.

39. *Колосовська, О.* Книги з особистої бібліотеки Я. Головацького у фондах відділу рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника / О. Колосовська // Тези наукової конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Я. Ф. Головацького. – Львів, 1990. – С. 23–26.

40. *Колянковський, М.* Про долю бібліотеки богословської академії / М. Колянковський // Світильник істини : джерела до історії української католицької богословської академії у Львові. 1928–1929–1944. 3 нагоди її 50-літнього ювілею. – Торонто – Чикаго, 1983. – С. 524.

41. *Кольбук, М.* З історії бібліотеки родини Свідзінських / М. Кольбук // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника : зб. наук. праць / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Вип. 9/10. – Львів, 2002. – С. 152 – 159.

42. *Кревецький, І.* Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / І. Кревецький. – Львів, 1923. – С. 6–7.

43. *Кревецький, І.* Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / І. Кревецький. – Львів, 1923. – С. 6.

44. *Кревецький, І.* Справозданє з бібліотеки за час від 15 липня до 31 грудня 1905 р. / І. Кревецький, І. Созанський // Хроніка НТШ. – 1905. – Вип. IV. – С. 31.

45. *Кунанець, Н.* Бібліотеки товариства «Просвіта» : особливості діяльності / Н. Кунанець // Записки ЛНБ ім. В. Стефаника : зб. наук. праць / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 184.

46. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 1. – оп. 11, спр. 101.

47. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукоп. – Ф. 204. – оп. 1 – од. зб. 442. – 17 арк.

48. *Лозинський, І. М.* Іларіон Свенціцький – бібліограф і бібліотекознавець / І. М. Лозинський // Книгознавство і бібліографія : зб. наук. пр. // АН УРСР ; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 1983. – С. 136, 190.

49. М. Бібліотека [Францішека Ржегоржа] / М. // Діло. – 1891. – 20 марта (чис. 65). – С. 3.

50. М. М. К. Библиотека и музей / М. М. К. // Вестник Народного дому. – 1889. – Ч. 82. – С. 707.

51. *Максименко, Ф. П.* Кириличні стародруки : зведений каталог / Ф. П. Максименко. – Львів, 1975. – 127 с.

52. Матеріали до картотеки інкунабулів бібліотеки «Оссолінеуму» та бібліотеки Понінських, зібрав Є. Барвінський (додано книгу Пулковській Двесце найстарших інкунабулів. – Краків, 1887) // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 54, опис II. – Од. зб. 58. – 239 арк.

53. Музична бібліотека М. Менцинського : каталог / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; укл. і авт. передмови О. Осадця. – Львів, 1994. – 247 с.

54. *Наконечний, Є. П.* Формування фондів філіалу бібліотеки на основі вивчення їх складу та використання / Є. П. Наконечний // Бібліотека, книга, читач : зб. наук. праць. – Львів, 1987. – С. 132.

55. *Огородник, Т. М.* Картографічна збірка з бібліотеки Й. Т. Павліковського (за матеріалами ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України) / Т. М. Огородник, Н. В. Падюка // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника : зб. наук. праць / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2000. – Вип. 7 / 8. – С. 74–101.

56. *Осадця, О. П.* Музична бібліотека М. Менцинського / О. П. Осадця //

Бібліотека—книга—читач : зб. наук. праць / АН УРСР. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 119.

57. Отчет о состоянии библиотеки Института «Народный дом» во Львове за I квартал сего 1889 г. // Вестник Народного дома. — 1889. — Ч. 77. — С. 687.

58. Отчет о состоянии библиотеки «Народного дома» за III четвертьгодие 1888 г. // Вестник Народного дома. — 1888. — Ч. 71. — С. 625.

59. *Панських, І. І.* Наукова бібліотека державного природознавчого музею НАН України / І. І. Панських // Наукові записки Державного природознавчого музею. — Львів, 2003. — Т. 18. — С. 29–38.

60. *Перетц, В. Н.* Славянські і руські рукописи бібліотеки Оссолинських / В. Н. Перетц // Отчет о занятиях во время Заграничной командировки. — М., 1907. — С. 8–17.

61. *Пинда, Л.* З історії бібліотеки / Л. Пинда // Дубляни : історія аграрних студій у спогадах. 1946–1996. — Львів, 1996. — С. 182–188.

62. Письма к Михаилу Погодину из славянских земель // Чтения. — 1880. — Ч. 1–2. — С. 537–621.

63. *Полянський, Ю.* Стан музею в 1914–1920 рр. // Хроніка НТШ. — Львів, 1920 — Ч. 63 / 64. — С. 102–113.

64. Приходы и расходы «Народного дома» // Вестник Народного дома. — 1911. — Ч. 10. — С. 168–169. С. 179.

65. *Свенцицкий, И.* Каталог книг церковно-славянской печати / И. Свенцицкий — Львів, 1908.

66. *Свенцицкий, И.* Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки «Народного Дома» во Львове / И. Свенцицкий — Спб. 1905. — 65 с.

67. *Свенцицкий, И.* Опись музея Станиславского института / И. Свенцицкий — Львов, 1908. — С. VI.

68. *Свенцицкий, І.* Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича : В 3-х ч. / І. Свенцицкий — Ч. 1. — Львів : Іст.-філософ. секція НТШ, 1906. — 242 с.

69. *Свенцицкий, І.* Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича : В 3-х ч. / І. Свенцицкий — Ч. 2. — Львів : Іст.-філософ. секція НТШ, 1911. — 294 с.

70. *Свенцицкий, І.* Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича : В 3-х ч. / І. Свенцицкий — Ч. 3. — Львів : Іст.-філософ. секція НТШ, 1911. — 193 с.

71. *Свенцицкий, И.* Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове. — Спб., 1904. — 65 с.

72. Справозданє за 1906 р. Діяльність виділу // Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Вип. I. — Ч. 29. — С. 1–8.

73. Стан бібліотеки у 1921–1922 рр. // Хроніка НТШ. — Львів, 1922. — Вип. I–II. — Ч. 65 / 66. — С. 66–71.

74. *Студинський, К.* «Адельфотес», граматики, видана у Львові в р. 1591 / К. Студинський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 7. — С. 1–42.

75. *Фрис, В.* До питання про книгописання в Рогатині та його околицях / В. Фрис // Рогатинська земля : історія та сучасність. Матеріали першої наук. конф. — Рогатин, 24–25 березня 1995. — Львів ; Рогатин, 1995. — С. 175–176.

76. *Фрис, В.* Рукописна книга в бібліотеці Львівського Станіславського братства / Фрис Віра // Успенське братство і його роль в українському національному відродженні : доп. і повідомл. наук. конф., Львів, 4–5 квіт. 1996 р. — Львів, 1996. — С. 55–66.

77. *Фрис, В.* Рукописні полемічні твори у збірках Львова / В. Фрис // Історія релігій в Україні : тези повідомлень IV круглого столу. — 9–10 травня 1994 р., Львів. — Львів ; Київ, 1994. — С. 198.

78. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — оп. 1, спр. 808. — Арк. 84.

79. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — п. 1, спр. 808. — Арк. 86.

80. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — оп. 1, спр. 808. — Арк. 88.

81. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — оп. 1, спр. 811. — Арк. 3.

82. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — оп. 1, спр. 811. — Арк. 34.

83. ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — оп. 1, од. зб. 853. — Арк. 15.

84. ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — оп. 1, спр. 33. — Арк. 22.

85. ЦДІА України у Львові. — Ф. 130. — оп. 1, спр. 798. — Арк. 20–33.

86. ЦДІА України у Львові. — Ф. 577. — оп. 1, спр. 10. — Арк. 1.

87. ЦДІА України у Львові. — Ф. 577. — оп. 1, спр. 10. — Арк. 10.

88. *Швець, Н.* Бібліотека родини Гареллі у Львові / Н. Швець // Іноземна книга у Львові : матеріали міжнар. наук. конф., 1997, Львів. — Львів, 1997. — С. 17–27.

89. *Шептицький, К.* Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції / Климентій Шептицький // Богословія. — 1926. — Т. IV. — Кн. 1–4. — С. 154.

90. *Ясиновський, Ю. П.* Нотний Ірмолій з колекції Івана Франка / Ю. П. Ясиновський // Бібліотека, книга, читач : [зб. наук. пр.] / АН УРСР. ЛНБ ім. В. Стефаника. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 107.

91. *Ясиновський, Ю. П.* Нотні рукописи в колекції НТШ / Ю. П. Ясиновський // Т. Шевченко і українська національна культура : матеріали наук. симпоз., Львів, 8–9 черв. 1989 р. / ЗНЦ АН УРСР. — Львів, 1990. — С. 136–137.

92. *Ясиновська, О.* Колекція Євангелій з бібліотеки Львівської станіславської / Оксана Ясиновська // Успенське братство і його роль в українському національному відродженні : доповіді і повідомлення наукової конференції 4–5 квітня 1996 р. — Львів, 1996. — С. 68.

93. *Badecki, K.* Biblioteka miejska / K. Badecki // Publiczne biblioteki lwowskie: Zarys dziejow / pod redakcja L. Bernackiego. — Lwów, 1926. — S. 60.

94. *Badecki, K.* Biblioteka publiczna miasta Lwowa / K. Badecki — Lwów, 1939. — С. 13.

95. *Barwiński, E.* Biblioteka Uniwersytecka / E. Barwiński // Tydzień: Dodatek literacko-naukowy «Kurjera Lwowskiego». — Lwów, 1905. — Cz. 21. — S. 162.

96. Biblioteka Pawlikowskich // Publiczne biblioteki lwowskie: zarys dziejow / pod redakcja L. Bernackiego. — Lwów, 1926. — S. 26.

97. *Finkel, L.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego / L. Finkel, S. Starzynski. — Lwów, 1894. — Cz. 1. — S. 181.

98. *Finkel, L.* Historia Uniwersitetu Lwowskiego / L. Finkel, S. Starzynski. – Lwów, 1894. – Cz. 2. – S. 366.

99. *Gębarowicz, M.* Biblioteka Pawlikowskich / M. Gębarowicz // Publiczne biblioteki lwowskie : zarys dziejów / pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 26.

100. *Gębarowicz, M.* Museum imienia XX Lubomirskich / M. Gębarowicz // Publiczne biblioteki lwowskie: zarys dziejów/ pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 22.

101. *Grekowiczówna, M.* Biblioteka im. Pawlikowskich przenosi się do Ossolineumu / M. Grekowiczówna // Gaseta Wieczorna. – 1921. – № 5870.

102. H. D. Biblioteka Pawlikowskich / H. D. // Nowa Polska. – 1920. – № 16.

103. *Jankooewernz, W.* Zawsze pod kupolą : 150 lat Ossolineum / W. Jankooewernz, J. Okopień. – W., 1970. – S. 124.

104. *Jawor, W.* Biblioteka fundacji W. hr. Baworowskiego we Lwowie / W. Jawor. – Lwów, 1926. – 42 s.

105. *Kotula, R.* Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie / Rudolf Kotula. – Lwów, 1926. – S. 8.

106. *Kotula, R.* Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie / Rudolf Kotula // Publiczne biblioteki lwowskie: zarys dziejów / pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 43–51.

107. *Kozłowski, A.* Biblioteka wojskowa / Adam Kozłowski // Publiczne biblioteki lwowskie : Zarys dziejów / pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 65.

108. *Księgobior Ludwika Bernackiego // Maresz Barbara Ze Lwowa do Katowic : Przedwojenne księgobioły lwowskie I kresowe w Bibliotece Śląskiej / Barbara Maresz. – Katowice, 2002. – S. 13.*

109. *Księgobior Oswalda Balzera // Publiczne biblioteki lwowskie : zarys dziejów / pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 35–41.*

110. *Olścewicz, W.* Ludwik Bernacki (1882–1939) / W. Olścewicz // Rocznik Biblioteczne. – 1963. – Z. 1–2. – S. 187.

111. [Siarzyński Francizek] Sprawa o założeniu i stanie zbioru narodowego imienia Książat Lubomirskich, Museum Lubomirianum, i uczynionych dlań darach / Fr. S. // Czasopismo naukowe Księgobioru publicznego im. Ossolińskich. – 1828. – R. 1. – Z. 4. – S. [135]–154.

112. *Szocki, J.* Księgobior Wiktora Baworowskiego-lwowskiego kolekcjonera i fundatora biblioteki / Józef Szocki // Lwów-miasto, społeczeństwo, kultura. – T. 2. – Kraków, 1998. – S. 447–455.

113. *Treter, M.* O stanie rzeczy w Bibliotece Pawlikowskich / M. Treter // Nowa Polska. – 1920. – № 25.

114. *Tyszkowski Zakład Narodowy imeni Ossolińskich / Tyszkowski, Gębarowicz // Publiczne biblioteki lwowskie : zarys dziejów / pod redakcją L. Bernackiego. – Lwów, 1926. – S. 17.*

УДК 002(477)(09)+027.1(477)(09)

Оксана Рабчун,

мол. наук. співробітник НБУВ

«STARZYNSCY» ТА «URBANOWSCY»: ЦІКАВА ЗНАХІДКА З «BIBLIOTEKI ZAHINIECKIEJ»

Пропонується розгляд рукописно-гербальних матеріалів, що розкривають історію родів Урбановських та Стажинських – власників «Biblioteki Zahinieckiej». Подано рукопис Болеслава Стажинського, в якому він прослідковує історію свого роду. Акцентується увага на важливості подібних матеріалів у дослідженні та вивченні родових книжкових зібрань.

Ключові слова: «Biblioteka Zahiniecka», родова книгозбірня, Урбановські, Стажинські.

Значна частина приватних бібліотек, що сягають своїм корінням углиб століть, досі зберігають у собі недосліджені джерела, які дають змогу пізнати світ наших предків, їхні думки та вчинки.

Родова книгозбірня Урбановських та Стажинських [5] сама по собі змушує науковців сприймати її як історичну пам'ятку, що цікавить дослідників не лише матеріалізованою в книгах історичною, науковою чи культурною спадщиною минулого, а й своїм походженням, тими, іноді ледь помітними, невловимими, а при наявності ексклібрису, власницьких записів, дарчих автографів, різного роду печаток та відбитків, досить конкретними рисами, які пов'язують нас з минулими господарями, з епохою, в якій вони жили, з тими обставинами, що змусили їх збирати книги.

Історико-книгознавчі дослідження родових бібліотечних колекцій та книжкових зібрань, сформованих на території України, котрі поділили її нелегку історичну долю, є дуже важливими. Адже можемо з упевненістю стверджувати, що до певної міри вони повторювали долю своїх власників: деякі книгозбірні збереглися, деякі розпорошені, але ми маємо про них відомості, а про деякі книжкові зібрання та їх власників відшукати будь-яку інформацію дуже важко [4; 13].

Дослідження історії створення бібліотеки, її змістового наповнення і подальшої долі вимагає залучення цілого комплексу джерел, багато з яких ще донедавна практично не вивчалися.

Вивчення бібліофільських уподобань родин Урбановських та Стажинських, що були власниками бібліотеки у різні часи (кінець XVIII – початок XX ст.) [6; 9–12], та їхніх науково-культурних зацікавлень є також важливим моментом дослідження, адже світоглядні позиції власників, у переважній більшості, впливають на тематичне наповнення книгозбірні та вмотивовують її склад, дають змогу, до певної міри, визначити час та способи надходження книг до бібліотеки.

Але дослідження бібліотеки неможливе без вивчення біографічних відомостей про власників книжкового зібрання. Саме біографічний аспект дає змогу прослідкувати взаємозв'язки та вплив особистості на формування бібліотеки та склад фонду.

«Biblioteka Zahiniecka» містила в собі цілу низку книг та рукописів, що висвітлювали історію родин, у власності яких вона перебувала. На жаль, не всі вони збереглися в єдиному комплексі. Наприклад, кілька рукописних книг, зокрема «Starzynscy» та «Urbanowscy» зараз зберігаються у відділі образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, куди потрапили згідно з тематикою комплектування фондів НБУВ. Хоча вони могли б зберігатися і в Інституті рукопису НБУВ, оскільки це не лише геральдичні зображення, а й рукописи про історію роду.

Розглянемо кожну з книг окремо.

«Urbanowscy» [2] – книга розміром 31 x 25 см. Оправа червоно-біла, виготовлена з тканини та білої шкіри, назва книги тиснена золотом. На корінці – наліпка червоного кольору також із тисненням золотом назви книги. Внизу на корінці приклеєно шифр книги «213», що відповідає назві книги за цим же шифром у рукописному каталозі «Biblioteki Zahinieckiej» *. На форзаці – екслібрис. Рід Стажинських використовував герб «Doliwa» [7; 3], який і був покладений в основу екслібриса книгозбірні [5; 8]. Сам форзац виготовлений з паперу «павичеве перо».

У книзі зображено герби роду Урбановських – герб Прус, яким власне є рід, а також герби Корчак, Брушенталь та Гадбанк, з яких походили майбутні дружини Валентія, Юзефа та Антонія Урбановських, відповідно.

У рукописі міститься й генеалогічна таблиця, яка дає відомості про сім поколінь Урбановських. Розпочинається вона з Валентія Урбановського та Терези Подгороденської, а завершується дітьми Болеслава Стажинського – Вітольдом та Станіславом. Жіноча лінія роду не розкрита, за винятком

---

* Каталог зберігається у Інституті рукопису НБУВ.

сестер Антонія Урбановського. Річ у тому, що лише двоє з шести представників родини Юзефа Урбановського мали дітей. Міхал Урбановський мав сина Теодора, котрий став ченцем, Моніка Урбановська (Потоцька) мала доньку Соломію, котра вийшла заміж за Людвіка Стажинського – дідуся Болеслава Стажинського.

Далі містяться рукописні документи – родовід роду та метрика про хрещення Кшиштофа Урбановського *.

Автор невідомий. Але з впевненістю можна сказати, що рукопис належить перу Антонія Урбановського. Можливо, співавтором рукопису, що коротко розкриває історію роду, був Болеслав Стажинський. Зображення гербів роду Урбановських ідентичне зображенню гербів у родоводі Стажинських. У рукописі мова йде і про бібліотеку, яку на Поділлі перевіз Болеслав Стажинський. Отже, написаний він уже після 1863 року, коли бібліотека із Городця була перевезена до Загінців. Закінчується життєпис родини смертю пані Софії Урбановської, дружини Антонія Урбановського, у Житомирі в родині Крашевських. Ельжбета Урбановська була рідною тіткою дружини відомого польського письменника та громадського діяча Юзефа Ігнаці Крашевського.

Наступний рукопис – «Starzynscy» [1]. Книга розміром 32 x 25 см. Оправа синьо-червона, виготовлена з синьої тканини та червоної шкіри. Назва книги тиснена золотом, крім того є і тиснення суперекслібриса, але на ньому навколо герба напис не «Biblioteka Zahiniecka», як на екслібрисі, а «Aurum virtutis præmium». Книга має шифр «210». На корінці також тиснення назви книги золотом. Форзац – «мраморка», на форзаці екслібрис.

Книга має будову іншу, ніж попередня. На початку і в кінці рукопис, а всередині – зображення гербів роду Стажинських.

Родовід розпочато від 1413 року. На окремих сторінках малюнки гербів роду Стажинських (Доліва) – чоловіча лінія та герби родин, з дочками яких брали шлюб Стажинські.

Текст рукопису належить перу Болеслава Стажинського. Можемо стверджувати це, оскільки характер почерку ідентичний із записами на інших книгах з «Biblioteki Zahinieckiej». А ті записи, в переважній більшості, мають автора.

Наводимо уривки з рукопису Болеслава Стажинського:

---

* Кшиштофа Урбановського, старшого брата Антонія Урбановського, вважаємо засновником і першим власником родової книгозбірні.

Herb Starza vel Topór wspólny 107 rodom wydał znakomitych w historii Polskiej Toporczyków między niemi Tęczyńskich, Ossolińskich, Działyńskich. Herb ten uważany za najstarszy w Polsce, gdyż kronikarze, heraldycy naznaczają mu datę 999 roku, był on jednym z 12 Godłów (Bandieres) Starżonów vel Starzanów. Skąd nieodwrotnie powstał Starzyńscy jak go oznacza herb Starża – herb Starżonów. Gałąź druga tego herbu przyjęła nazwę Toporczyków, a od miejsc osiadłości tych rodów nazwiska z Tęczyna, z Ossolina. Czy i wtedy, gdy Starżowie musieli nadać imię miejscowości, gdzie osiedli zwanych Starzyńcami, Starżynami (vidi Dykc. Geogr.) w Wielkopolsce, w ziemi nurskiej, województwie sieradzkim, gdzie ich jeszcze aktami i dokumentami oblatowanymi w sądach znajdujemy w 1600 roku. Gałąź tych Starzyńskich, którzy w jednym i tym akcie (Acta Siradiae Terminus Trib. f. 2 nr 80/170 r. 1671–1687) piszą się przez y, a drugi raz przez e daje dowód, że ta familia niezbyt dobrze знала ortografię swego imienia i pisała go raz drugi raz inaczej. Dla jakiej przyczyny z Starżów, co jest niewątpliwie pierwszym herbem, przeszli na Lisa, których duża gałąź w Polsce osiadła do dziś dnia. Druga gałąź do Galicji (Akta Król. Galicji i Lodom., 1784, t. II, n. 9), a potem na Podole przeniosła się i przyjęła herb Doliwa, którego dziś członkowie tego rodu używają. Trudno już określić przyczynę tych zmian. Przez przypuszczenie musiała być w rodzie Starzyńskich vel Starzeńskich niezgoda, jak między Toporczykami, z których jeden zamiast pozostać przy dawnym klejnocie, przyjął, czyli utworzył inny herb Stary Koń, z zachowaniem w hełmie

Герб Стажа, або Топор спільний для 107 відомих в історії Польщі родів Топорчиків, між ними Тенчинських, Оссолінських, Дзялінських. Цей герб вважався найстаршим у Польщі, колись літописці та геральдики датували його 999 роком, він був одним з 12 гербів Стажонів, або Стажанів. Звідти неодмінно пішли Стажинські, як те означає герб Стажа – герб Стажонів. Друга гілка того гербу взяла назву Топорчиків, а від місць осідлості назви тих родів з Тенчина, з Оссоліна. Чи і тоді, коли Стажони надали назву місцевості, де осіли, в Великій Польщі, на землях нурських, у воєводстві сєрадєським, де їх ще актами та документами, відомими в судах, знаходимо в 1600 році. Гілка тих Стажинських, котрі в одному такому акті (Acta Siradiae Terminus Trib. f. 2 nr 80/170 r. 1671–1687) пишуться через и, а іншого разу через е, наводить на думку, що та родина не зовсім добре знала орфографію свого прізвища і писала його раз так, а раз інакше. З якої причини зі Стажів, що є безперечно першим гербом, перейшли на Лиса, котрим користується значна кількість родин у Польщі і дотепер. Інша гілка переходить до Галичини (Akta Kryl. Galicji i Lodom., 1784, t. II, n. 9), а потім на Поділля і перебирає герб Доліва, котрим зараз і слугуються члени того роду. Важко зараз окреслити причини тих змін. Через припущення мала бути в роду Стаженських чи Стажинських незгода, як між Топорчиками, один з котрих замість залишитися при давньому гербі, прийняв або створив інший герб – Старий Кінь, з використанням вгорі Топора – багато родів у Польщі ту помилку геральдичну

Topora – Viele rodów w Polsce ten błąd heraldyczny popełnili, bo byli niezbyt odczytanymi, często nawet herb matczyny za swój przybierali lub dodawali, co im się podobało jak np. Chodkiewicze, którzy do Lisa vel Bzura dodali Gryfa i tym utworzyli osobny odrębny herb pod nazwą własną.

Nareszcie ostatni Sejm wydał uchwałę, przez którą wzbronił familiom szlacheckim ciągłej zmiany herbu, pod utratą szlactwa i zarządził wpisu familii z herbami, jakie wówczas używali do ksiąg wojewódzkich szlachty. Te właśnie księgi zostały przy rozbiórce kraju utwierdzone przez cesarzową Katarzynę II. Oto jest procedura, przez jaką herb Starżonów Starza pomału został zmieniony na Lisa, Godziembę, Doliwę.

Choć pochodzenie tych domów prastarej szlachty rozdzieliło się na tyle dziś sobie zupełnie obcych rodów, godne jest uwagi, że może jedno to gniazdo Starżów, które tak widocznie od swego proporca lub herbu imię wzięło, jest jeden w Polsce, który tak wiele nazwę ma wspólną z herbem.

Inne znakomitsze rody nie mają jednej nazwy domu i herbu. Później powstały herby własne jak Hurko Zlenicki. Czy w ogóle nie tak się dzieje. Potoccy od Potoku mają Pilawę, Sapiehowie Lisa, Zamojscy Jelitę, Wielkopolscy Stary Koń czy jedni Starzowce mają nazwę herbu, którego dla niewiadomych przyczyn przemienili na inne herby. Heraldycznie nie mieli prawa.

Zmiany herbu Starzenskich jednej linii na Doliwę dochodzić można w Dyrekcji Archiwum Głównego Warszawskiego.

Protoplastą całego rodu Starżów historycznie znanym był Sieciech Palatyn Władysława Hermanna (zm. 1102 r.). Znak

доповнили, бо були не досить освіченими, часто навіть материнський герб переймали чи до свого додавали, що їм подобалося, як, наприклад, Ходкевичі, що до Лиса додали Грифа і тим самим утворили окремих самостійний герб під власною назвою.

Нарешті останній Сейм видав ухвалу, внаслідок якої шляхтичам було заборонено надалі змінювати герби, під страхом втрати шляхетства, і запровадив запис прізвищ з гербами, якими користувалися до книг воєводських шляхетських. Власне ті книги після третього поділу Польщі і були затверджені Катериною II. Ото і є процедура, завдячуючи якій герб Стажонів Стажа потроху змінився на Лиса, а потім – Доліву.

Хоч походження тих родів прастарої шляхти поділилося зараз на стільки окремих родів, варте уваги, що може те одне гніздо Стажів, котре так очевидно від свого герба назву взяло, є одним у Польщі, котрий так багато назв має, спільних з гербом.

Інші відомі роди не мають однієї назви дому та гербу. Пізніше з'явилися герби власне як **Гурко Зленіцкі**. Але взагалі все не так. Потоцькі од Потоку мають Піляву, Сапєги – Лиса, Замойські – Єліту, але одні Стажи мають назву гербу, що з невідомих причин змінили на інші герби. Не мали геральдичного права так чинити.

Зміни гербу Стаженських однієї лінії на Доліву відшукати можна в Дирекції Варшавського Головного Архіву.

Засновником цілого роду Стажів, зраним в історії, був Сецех Палатин Владислава Германа (пом. 1102 р.).

jego wojskowy, czyli chorągiewny (signum militare) przechował się na monetkach przez niego bitych (Stronczyński, Monety polskie dynastii Piastów, część I i II Tabl. 18, t. 3).

Gdy w XIII wieku ważniejsze rody polskie poczęły w miejscu znaków chorągiewnych przybierać herby na modłę (powinno być: modłę. – *O. P.*) heraldii zachodniej, obie linie Starzów tak małopolska, jak wielkopolska przyjęły herb Topór zwany Starzą (nasz dom z linii małopolskiej musi pochodzić, gdyż go do kierunkami w aktach sieradzkich w 1600/, a. tak znajdujemy nieprzerwanie, po gdy się do Galicji przenieśli).

Dowód szlachectwa przeprowadzał się przez sześciu szlachty, dwóch z linii ojcowskiej, dwóch z linii macierzyńskiej, a dwóch z linii babecznej lub z obcych. Wsie, od których brane są proklamy herbowe stanowiły prawdopodobnie w chwili powstania tych proklam gniazda rodzinne seniorów tych rodów herbowych, czyli chorążych, co daje dowód, że Starzony potem Starzyńscy nie od Ziemi brali swe nazwisko, lecz od proporca herbowego Starzy, a nabywszy czy dostawszy za zasługi Ziemi nazwali je Starzonami, Starzenicami i tym podobne, *vidi Słow. Geogr...* Nie zawsze znaki te dostarczają nam wskazówek, do jakiej dynastii ten lub ów ród zaliczyć należy; nie wszystkie rody szlacheckie zatrzymały jako herb pierwotny swój znak chorągiewny, niektórzy porzuciły takowy całkowicie, przybierając sobie za nastaniem herbów, herby zupełnie nowe według prawideł heraldii zachodniej uformowanych. Te rody zatarły zamię, po którym można było rozpoznać, od której dynastii się wywodzą. Starzyńscy, które na kilka linii odrębnych się

Його військовий знак знаходився на монетках, з нього вибитих (Stronczyński, Monety polskie dynastii Piastów, część I i II Tabl. 18, t. 3).

Коли у XIII столітті найвідоміші польські роди почали на місці знаків хоронгевних застосовувати герби на зразок західних герольдій, обидві лінії Стажів – і малопольська, і великопольська, прийняли герб Топор, званий Стажа (наша родина повинна походити з лінії малопольської, оскільки його згадки в актах серадських 1600 р., і знаходимо його безперервно, коли переселилися до Галичини).

Знак шляхетства проводиться через шість шляхтичів: двох по батьківській лінії, двох по материнській лінії, а двох по лінії жіночій або від чужих. Села, від яких бралися гербові назви, становили, можливо, у час виникнення тих проklam родинні гнізда сеньйорів тих родів гербових, що доводить, що Стажони, потім Стажинські, не від назви місцевості брали своє прізвище, а від знаку гербового Стажи, а придбавши чи отримавши за заслуги землі, називали їх Стажонами, Стаженицями і т. д. Не завжди тих знаків вистачає для підказки, до якої династії віднести той чи інший рід; не всі роди шляхетські використовували як первісний герб свій знак хорунгевний, деякі облишили його взагалі, вибираючи собі з виникненням гербів герби зовсім нові, сформовані за правилами західної герольдії. Ті роди облишили знаки, за якими можна би було розпізнати, до якої династії вони належать. Стажинські, котрі поділилися на кілька окремих ліній, стали використовувати герби Долива, Лис (1323 р. зустрічаємо першого Стажинського

podzielili, przyjęli herby Doliwę, Lisa (1323 napotyamy pierwszego Starzynskiego Lisa Osiadłego, więc z tej daty należy przypuścić rozdzielenie tego rodu i odmiany Starzy na inne herby.

Лиса Осідлого). Далі можна припускати поділення того роду і заміни Стажи на інші герби.

Критичне використання опрацьованих джерел (звичайно, із залученням інших джерел) дає нам змогу ширше та конкретніше відтворити умови та обставини, формування, наповнення, функціонування бібліотеки, а також з'ясувати деякі факти життя і діяльності власників книгозбірні.

Інтерес до минулого, що особливо гостро відчувається протягом останніх десятиліть, проявляється в усіх сферах суспільства. Глибокі та всебічні знання допомагають не лише відтворювати канву історичного розвитку, але й доповнюють сьогодення цінними, значущими та важливими фактами. Не останню роль відіграють у цьому книжкові пам'ятки, що зберігаються в бібліотеках, музеях та архівах.

Список використаних джерел

1. STARZYNSCY. – б.р., б.м. – 26 с.
2. URBANOWSCY. – б.р., б.м. – 17 с.
3. Лакиер, А. Б. Русская геральдика. – М., 1990. – 432 с.
4. Лісевич, І. Т. Історичні зошити. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997. – 240 с.
5. Рабчун, О. Загінецька бібліотека Урбановських-Стажинських: до проблем реконструкції // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 330–340.
6. Encyklopedia wiedzy o książce. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. – S. 2409–2410.
7. Małachowski, P. Zbiór nazwisk szlachty. T. 1–2. – Luck, 1790.
8. Mieroszowski, S. H. Kilka słów o heraldyce polskiej. – Kraków, 1887. – 124 s.
9. Reychman, K. Biblioteka Zahiniecka Stażyńskich i jej losy. – Spargaly. – 1934. – S. 53–54.
10. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa; Łódź, 1972. – S. 851.
11. Starzyński Bolesław // Polski słownik biograficzny. Z. 175. – Warszawa–Kraków, 2004. – S. 453–455.
12. Starzyński Bolesław // Tygodnik ilustrowany. ą 22. – Cz. 1. – Warszawa, 1876. – S. 340–342.
13. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863. Krótkie opisanie guberni Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym przez F. N. (Dr. Fortunat Nowicki). – Drezno : Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.

Тетяна Мяскова,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

РОДОВЕ ЗІБРАННЯ ХРЕПТОВИЧІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито історію створення та сучасний стан родового зібрання білоруських магнатів графів Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів. Підкреслено, що сьогодні бібліотека Хрептовичів стала об'єктом значної уваги білоруських та українських науковців, які спільно працювали над створенням DVD «Книжкове зібрання роду Хрептовичів», що вийшов за підтримки ЮНЕСКО у грудні 2009 р.

Ключові слова: родове зібрання Хрептовичів, Щорсівська книгозбірня, рукописні каталоги, текстові електронні копії.

Основна мета наукових досліджень, які проводяться відділом бібліотечних зібрань та історичних колекцій в рамках загальних наукових програм НБУВ, – створення науково-інформаційних ресурсів історико-культурного змісту на базі книжкових фондів, що мають загально-національне значення. Пріоритетним напрямом роботи відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ є дослідження історичних бібліотек та спеціалізованих книжкових колекцій як історико-культурного джерела. Одним із результатів виконання планових наукових програм є введення у науковий обіг унікальних колекційних книжкових фондів різних за походженням, часом створення та змістом, а також формування науково-інформаційних ресурсів, що включає: науковий опис, створення каталогів, довідників, баз даних, реєстрація книжкових колекцій у Державному реєстрі національного культурного надбання України.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій зберігається більше десяти книжкових колекцій, які класифікуються як родові історико-культурні книжкові фонди. Серед таких книжкових зібрань – родова книгозбірня Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів. Нагадаємо, що Хрептовичі – відомий білоруський магнатський рід, де були військові та державні діячі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (мали титул графа). Йоахим Литавор Хрептович (1729–1812) – відомий політик, меценат, бібліофіл. З 1772 р. обіймав посаду підканцлера литовського. У

подальшому – член Едукаційної комісії (Komisja Edukacji Narodowej¹). Перед останнім (третім) поділом Польщі в 1793 р. Йоахим Литавор Хрептович став великим канцлером литовським², останнім в історії за час існування Речі Посполитої. Його син Адам Хрептович (1768–1844) був візитатором³ литовських шкіл, почесним членом імператорського Віленського університету. Меленій Хрептович (1809–1892), племінник А. Хрептовича, – відомий російський дипломат. Костянтин Аполлінарійович Хрептович-Бутеньов — син сестри Меленія Хрептовича. Основу бібліотеки збрала одна людина протягом всього життя – Йоахим Литавор Хрептович. Бібліотека склалась впродовж другої половини XVIII ст. та першого десятиріччя XIX ст. Архівні джерела, копії історичних документів склали зібрання рукописів з історії Польщі та Литви кінця XVI–XVIII ст. Одним з найбільших джерел поповнення родового зібрання Хрептовичів стало зібрання європейських стародруків кардинала Йосифа Імперіалі, бібліотеку якого було викуплено Й. Хрептовичем у держави. Переважну більшість бібліотеки кардинала Імперіала становили релігійні памфлети періоду Реформації. З часом Й. Хрептович викупив і частину зібрання польського богослова, засновника Варшавської публічної бібліотеки єпископа Йосифа Залуського (1702–1774)⁴. Ще одне джерело поповнення книгозбірні – бібліотеки ліквідованих католицьких монастирів, які Й. Л. Хрептович скуповував, подорожуючи Європою. Це були польські видання XVI–XVIII ст., серед яких переважають сеймові декрети, зібрання польської літератури того часу в оригіналах та перекладах, повна колекція польських видань XVIII ст., збірка памфлетів та агіток часів Б. Хмельницького. Колекцію старовинних карт було подаровано Йоахиму Литавору останнім польським королем Станіславом Августом Понятовським. Крім того, Йоахим Хрептович поширив практику поточного комплектування фонду своєї бібліотеки. Завдяки цілеспрямованій бібліофільській діяльності Йоахима Литавора Хрептовича в м. Щорси, фамільному маєтку графа, виникла найбільша приватна бібліотека на території тогочасної Білорусі. До складу родової книгозбірні входили західноєвропейські та польські видання XV–XVIII ст., друковані у найбільш відомих друкарських центрах таких міст Європи, як Венеція, Варшава, Базель, Краків, Гродно, Львів, Полоцьк, Луцьк. Після смерті Йоахима Литавора його син Адам продовжував справу батька і також поповнював бібліотеку. Бібліотека Хрептовичів не була мертвим скарбом: в Щорси, для того щоб ознайомитися з фондами книгозбірні, а також для наукової та творчої роботи приїздили працювати А. Міцкевич, І. Онацевич, Й. Лелевель, Ю. Ярошевич, Я. Снядецький, Л. Кондратович, Я. Чечот та

інші⁵. На момент смерті Адама Хрептовича родова бібліотека складала до 7600 назв у 10 000 томах. Після смерті Адама Хрептовича бібліотека не поповнювалась, оскільки прямих нащадків у графів не було, і бібліотекою опікувались Іриній Хрептович та його син – російський дипломат Мелетій Хрептович. З 1892 р. власником маєтку Щорси стає Михайло Аполлінарійович Хрептович-Бутеньов, а з 1899 р. – його брат Костянтин Аполлінарійович Хрептович-Бутеньов. Брати Бутеньови переймалися долею родової книгозбірні і запросили на початку 90-х років XIX ст. для її упорядкування відомого вченого С. Л. Пташицького, який зробив її опис та склав короткий огляд рукописів. На початку 1914 року родову книгозбірню Хрептовичів на умові депозитарного зберігання передають до імп. Університету Св. Володимира. Детальніше дізнатися про архівний, юридично не підкріплений, документ про передачу Щорсівської книгозбірні до Києва можна у праці В. Шумейка⁶.

З 1914 р. родова книгозбірня Хрептовичів зберігалась в університетській бібліотеці окремим комплексом. Під час першої світової війни родова бібліотека Хрептовичів була евакуйована до Саратова. Певний час зібрання зберігалося у фонді Київського інституту народної освіти, відкритого на базі Університету. У 1926–1927 рр. бібліотека Імператорського університету св. Володимира була передана до складу Всенародної бібліотеки України (ВБУ, зараз НБУВ) разом з усіма її колекціями та зібраннями, у тому числі родовим зібранням Хрептовичів. У 1941–1944 рр., разом із іншими колекціями та зібраннями ВБУ, родова бібліотека графів Хрептовичів була евакуйована до Уфи. Саме тоді, у 1941 р., на Київському вокзалі останні ящики з книгами, що евакуювалися з ВБУ, серед яких знаходилася частина родового зібрання Хрептовичів, потрапила під бомбардування німецької авіації. Імовірно, якась частина книжок із зібрання Хрептовичів тоді згоріла. У архіві Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються документи, датовані 1941 та 1942 роками, двох перевірок ящиків, що прибули з Києва до Уфи⁷. Згідно з результатами перевірки бібліотеки Хрептовичів, що проводилась восени 1942 р. І. Тутковською, Т. Раєвською та Л. Винер, у її складі були відсутні 17 номерів ящиків. Деякі українські науковці⁸ посилаються на документ, що був складений для німецької окупаційної влади колишнім співробітником БАН О. І. Полуляхом⁹, де стверджується, що до Уфи відправлялися 5 транспортів з цінними ящиками. Останній шостий транспорт, у якому, ймовірно, знаходилася частина книг з бібліотеки Хрептовичів, не був відправлений в евакуацію, оскільки почалось бомбардування вокзалу «Київ-Товарний». Проте долю відсутніх ящиків неможливо встановити, оскільки не

проводилась звірка наявності після першої евакуації у 1914–1916 рр. А також, за версією Є. О. Колесник¹⁰, з посиланням на польські джерела, ще в університетській бібліотеці були вилучені дублетні видання. У 1944 р. родові зібрання Хрептовичів разом з усім фондом ВБУ повертається у Київ, де і зберігається окремим комплексом у складі відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ до сьогодні. Це окремий комплекс документів (близько 2000 од. зб.), видання першої половини XVI ст. знаходяться у штучно сформованому фонді палеотипів. Теоретично книги з родового зібрання Хрептовичів можуть знаходитися ще у таких відділах НБУВ: відділ стародруків та рідкісних видань; сектор картографічних видань відділу обслуговування читачів літературою природничого і технічного профілю; відділ образотворчих мистецтв, обмінно-резервний фонд. Рукописи з родового зібрання Хрептовичів знаходяться в Інституті рукопису НБУВ. Книги із «Щорсівської бібліотеки» можуть бути виявлені в результаті вибіркового перегляду *de visu* у вказаних відділах. Крім того, поодинокі книги із родової книгозбірні знаходяться у спеціалізованих бібліотеках науково-дослідних інститутів НАНУ (Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного) та у Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Оскільки до імп. Університету св. Володимира була передана суто наукова частина бібліотеки графів Хрептовичів, а французька белетристика залишилась у Щорсах, П. В. Голобуцький з посиланням на польські джерела, особливо на Е. Хвалевіка, запропонував версію, що ця частина бібліотеки зберігалась у Щорсах до 1939 р. – часу, коли там жив останній володар маєтку граф Костянтин. А частина книг з родового зібрання Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів була вивезена К. А. Хрептовичем-Бутеньовим до Москви ще на початку першої світової війни, де була націоналізована радянським урядом разом із меблями, гравюрами, портретами. Частина з них потрапила до музею Червоного мистецтва у Москві. Архів графів Хрептовичів у 1925 р. опинився у Ленінградській публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (зараз Російська національна бібліотека, м. Санкт-Петербург)¹¹.

Наукові дослідження з вивчення власної історико-культурної спадщини проводять й інші країни. З 2004 р. за підтримки Московського офісу ЮНЕСКО та національної комісії Республіки Білорусь у справах ЮНЕСКО співробітниками Національної бібліотеки Білорусі реалізовано низку проектів наукового та прикладного характеру, серед них такі відомі, як реконструкція архіву Радзивіллів та електронний архів видатного композитора та політичного діяча Огінського.

Національна бібліотека Білорусі (далі НББ) розробила проект Державної програми «Память Беларуси». Ця програма спрямована на збереження документного надбання, що є зараз у Білорусі, а також за межами країни. Основна мета – забезпечити доступ до документів у електронному варіанті, для чого стало необхідним створення центрів та лабораторій з оцифрування. Це не лише міжвідомчий, але й міжнародний проект, оскільки необхідні документи знаходились в музеях, бібліотеках та архівах не тільки Білорусі, але України, Росії, Польщі. Незважаючи на те що у Білорусі близько мільйона рідкісних та унікальних пам'яток, з яких близько 750 тисяч примірників потребують першочергових заходів зі збереження, програма передбачала повернення до Білорусі цілої низки бібліотек та колекцій, які знаходяться за межами країни, але для неї мають історичне значення.

Окрім бібліотек Радзивіллів, Івана Колодєєва та інших діячів світової культури увагу білоруських науковців привернула і родова книгозбірня Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів.

ЮНЕСКО підтримала ініціативу НББ з реконструкції родового зібрання Хрептовичів і надала їй відповідний грант. Оскільки повернення родової книгозбірні Адама та Йоахима Литавора Хрептовичів в оригіналі неможливе, знайшли альтернативний варіант – реконструкцію бібліотеки Хрептовичів у електронному вигляді.

Виконання важливого міжнародного проекту здійснювалось за участю Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де зберігається основна частина родового зібрання Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів. 15–16 квітня 2009 р. у НБУВ пройшов семінар, присвячений цьому проекту ЮНЕСКО. Було обговорено співпрацю між НБУВ та НББ над проектом «Створення каталогу «Библиотеки Хрептовичей». З обох сторін було призначено координаторів проекту та погоджено організаційні питання. Головним завданням було провести бібліографічну реконструкцію бібліотеки Хрептовичів на базі першоджерел, а також обговорено концепцію видання рукописних каталогів, що зберігаються в НБУВ. Особливу увагу було приділено оцифруванню титульних сторінок видань із бібліотеки Хрептовичів, обговорено методи опису та сканування документів.

У рамках співпраці між нашими бібліотеками Національній бібліотеці Білорусі було передано близько 2500 електронних копій титульних сторінок книг із родового зібрання Хрептовичів, включаючи копії екслібрисів та інших книжкових знаків, що відтворюють історію формування родового зібрання (окремо були передані фотокопії інкунабул та палеотипів), а також

фотокопії карток з каталогу, складеним, вочевидь, або бібліотекарем Університету св. Володимира М. Ернстом, або вченим С. Пташицьким. Цей каталог є детальним бібліографічним описом 4614 видань, що були передані до фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира нащадками графів Хрептовичів. Каталог виконано в картковому варіанті на великих нестандартних картках розміром 17,8 x 11 см з детальним бібліографічним описом. Правильність бібліографічного опису було досягненням тогочасної бібліографії та книгознавства. У нижній частині картки у лівому кутку проставлений шифр книги. Окремо НББ було передано фотокопії рукописних каталогів з бібліотеки Хрептовичів «Biblioteka Veterum» та «Zebranie Biblioteki Polskiej». «Biblioteka Veterum» («Библиотека древних») є бібліографічним описом римських та грецьких авторів латиною. Записи розташовані в хронологічному порядку (за датами видання книг та алфавітом авторів). Другий каталог – «Zebranie Biblioteki Polskiej» («Зібрання польської бібліотеки») – бібліографічний опис польських книг, розташованих в систематичному порядку (18 розділів), а також повнотекстові електронні копії 2 рукописів («Литовський статут» і «Записки Млечка») та книги С. Л. Пташицького (Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича: краткие сведения о собрании рукописей / Сообщил С. Л. Пташицкий. – Москва, 1899. – 31 с.).

Кінцевим результатом співпраці між бібліотеками став випуск бібліографічних описів збережених книг та текстові електронні копії найбільш цінних документів на DVD «Книжкове зібрання роду Хрептовичів» (презентація відбулася 9 грудня 2009 р. в НББ)¹². Це фактично стало поверненням бібліотеки Хрептовичів до Білорусі та світової спільноти завдяки цифровим технологіям. У цьому виданні зібрано бібліографічні першоджерела, публікація яких відбувається шляхом надання повнотекстових цифрових копій друкованих та рукописних каталогів, описів, що відтворюють склад бібліотеки на початок XIX ст. Це два рукописні каталоги «Biblioteka Veterum», «Zebranie Biblioteki Polskiej», а також каталог рукописів з бібліотеки Хрептовичів, складений С. Л. Пташицьким. На жаль, DVD не вмістив бібліографічний опис всіх книг із родового зібрання Хрептовичів. Тому подано бібліографічний опис інкунабул, палеотипів, видань першої половини XVI–XVII ст. та видань друкарні Великого Князівства Литовського. DVD «Книжкове зібрання роду Хрептовичів» містить повнотекстові копії важливих рукописів («Другий Литовський статут (XVI ст.)» та «Нотатки М. Млечка (XVII ст.)»). Важливим стало і наукове супроводження публікації у вигляді генеалогічного дослідження історії роду Хрептовичів білоруським вченим Д. Карєвим та

дослідження історії та складу бібліотеки українською дослідницею Т. Мясковою.

Під час підготовки цього видання було проведено такі види робіт: виявлення колекції документів із бібліотеки Хрептовичів в НБУВ, складання списків, бібліографічний опис першоджерел, підготовка електронних копій документів, бібліографічна редакція оцифрованого масиву рукописів та каталогів, формування допоміжних покажчиків «Каталогу бібліотеки Хрептовичів», оброблення оцифрованого матеріалу (електронні копії титульних сторінок та рукописних книг), написання наукових статей, а також створення дизайну та оригінал-макету видання на DVD. Електронне видання об'ємом 1 Гб містить матеріал з історії бібліотеки Хрептовичів із Щорсів – однієї з найбільших приватних бібліотек на території Білорусі XVIII–XIX ст., а також повнотекстові електронні копії найбільш цінних документів. Результатом виконаного за підтримки ЮНЕСКО міжнародного проекту є перший бібліографічний матеріал у серії бібліографічної реконструкції родового зібрання Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів.

Таким чином, книжкове зібрання білоруських магнатів Хрептовичів, що має світове значення, буде не лише збережене для наступних поколінь, а й стане відкритим для широкого кола дослідників культури та науки, що дасть змогу продовжувати співпрацю з відтворення цифрової бібліотеки Хрептовичів із залученням до цієї роботи інших фондоутримувачів книжкових колекцій та зібрань, у складі фондів яких є документи із родової бібліотеки Йоахима Литавора та Адама Хрептовичів. Буде створений електронний каталог усіх існуючих документів із родового зібрання Хрептовичів, що слугуватиме поштовхом для подальших наукових досліджень та розвитку наук книгознавчого циклу.

Примітки

¹ Komisja Edukacji Narodowej – державна освітня інституція в Речі Посполитій, створена у 1773 р. за ініціативою короля Станіслава-Августа Понятовського, своєрідне перше в Європі міністерство освіти. На Едукаційну комісію покладалося реформування системи освіти після ліквідації у 1773 р. ордену єзуїтів – головного осередку шкільної освіти в католицьких країнах. Чл. Е.к. були підканцлер Великого князівства Литовського Й. Хрептович, генерал земель Подільських кн. А. Чарторийський та ін. Лит.: *Lukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewkiem aż do roku 1794*, t. 3. Poznań, 1851; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej. 1773–1785*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973.

² У Великому князівстві Литовському (ВКЛ) – друга за значенням після маршалка урядова посада. В обов'язки канцлера литовського входило управління

державною законодавчою владою, а також контроль за виконанням законів, редагування листів і актів дипломатичного та внутрішнього характеру. Канцлер литовський брав участь у формуванні адміністративного апарату, очолював державний архів. Лит.: *Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 2 : Litwa. – Lwów, 1914; *Любавский М. К. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*. – М., 1915; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002; *Лазутка С. Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Первого Литовского Статута*. – В кн.: *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsniai rinkinys*. sudare Irena Valikonyte ir Lirija Steponavi... iene. – Vilnius, 2005.

³ Візитатор – інспектор (авт.).

⁴ Йозеф Анджей Залуський (1702–1774) – коронний референдарій, єпископ хелмінський та київський. Всі свої прибутки з польських та французьких абатств спрямовував на створення та розвиток бібліотеки, яка з часом стала публічною. Анджей Станіслав Залуський, брат Йозефа, відомий меценат та польський релігійний діяч, активно допомагав брату у створенні бібліотеки. В серпні 1747 р. за ініціативою братів Залуських в приміщенні Даниловичевського замку вперше в історії Польщі було відкрито публічну бібліотеку, яка з часом стане першою в світі і національною бібліотекою. Видатні польські вчені-бібліофіли зібрали унікальну колекцію, яка комплектувалась виключно на науковій основі. Бібліотека братів Залуських являла собою повний комплект книг польських та іноземних авторів з історії Польщі та максимальне зібрання усіх польських друкованих видань. Після смерті Й. Залуського бібліотека перейшла під протекторат польської держави і перебрала на себе функції національної бібліотеки. За складом та кількістю фондів бібліотека Залуських, що налічувала майже 300 тис. томів, 10 тис. рукописів і величезне зібрання гравюр, стояла на однаковому рівні з трьома найбільшими бібліотеками Європи того часу: Бібліотекою Британського музею у Лондоні, Національною бібліотекою у Парижі і Королівською бібліотекою у Мюнхені. Після взяття Варшави військами О. Суворова бібліотека Залуських як військовий трофей та на підставі указу Катерини II від 1795 р. з Варшави перевезена до Санкт-Петербурга, де стала основою Імператорської публічної бібліотеки. По дорозі до «Північної столиці» частина книг згнила та була розкрадена, згодом багато документів з'явилося на аукціонах. Серед приватних покупців бібліотеки Залуських був і Йоахим Литавор Хрептович. Вимоги Польщі щодо повернення бібліотеки до Варшави частково задовольнялися російським урядом у 1842 та 1863 рр. У 1925 та 1935 рр. заради поліпшення відносин з Польщею СРСР повернув значну частину бібліотеки Залуських у Варшаву. Переважна більшість бібліотеки Залуських була знищена німцями під час Варшавського повстання 1944 р. Збереглась лише частина бібліотеки Залуських (1800 рукописів та 30 тис. книг), які прийняла Національна бібліотека Польської Народної Республіки (Бібліотека Народова). Див.: *Морицева, М. Д. Библиотека Залуских и Российская национальная библиотека* / М. Д. Морицева; [науч. ред. В. Н. Зайцев; ред. Г. В. Михеева]; Рос. нац. б-ка. – Санкт-Петербург : Рос. нац. б-ка, 2001. – 214 с. : ил.

⁵ Эрст, Н. Библиотека графов Хрептовичей : к передаче ее Университету св. Владимира / Н. Эрст // Русский библиофил. – 1914. – № 6. – С. 21 ; *Syrokomla (Kondratowicz), W.* Nieman od zrobel djscia. – Wilno, 1861. – 1861. – S. 29–30.

⁶ Шумейко, М. К истории щорсовского библиотечно-архивного собрания графов Хрептовичей / М. Шумейко // Пам'ятки : археографічний щорічник / Український науково-дослідний інститут архівної справи. – Київ, 2008. – № 8. – С. 24–25.

⁷ Архив НБУВ, оп. 1, од. зб. 616, арк. 6–7 ; Архив НБУВ, оп. 1, од. зб. 623, арк. 78–127.

⁸ Дубровіна, Л. А., Онищенко, О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1941–1964. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 15–16; Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – Київ, 2004. – С. 657.

⁹ ЦДАВОВ України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 7.

¹⁰ Колесник, Е. А. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР / Е. А. Колесник. – Киев, 1988. – Раздел 7 : Библиотека Хрептовичей. – С. 61.

¹¹ Голобуцький, П. В. Бібліотека Хрептовичів : люди, події, книги / П. В. Голобуцький // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2000. – Вип. 5. – С. 71–72.

¹² Ковальчук, Г., Муха, Л. Презентація електронного видання «Книжное собрание рода Хрептовичей» // Бібліотечний вісник. – 2010. – № 1. – С. 56–58.

УДК 025.17:027.54(477)

Надія Мацібора,

зав. відділу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

**ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЧАСОПИСІВ ПЕДАГОГІЧНОГО
І ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.
З ФОНДУ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

У статті подано інформацію про галузевий ресурс Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, розповідь про окремі журнали означеного періоду, історико-бібліографічне дослідження часописів педагогічного і психологічного спрямування (1832–1917 рр.); методiku дослідження цих документів і їх бібліографування.

Ключові слова: Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, раритетні видання, педагогічна преса, часописи, історико-бібліографічне дослідження, допоміжні покажчики.

У фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) зберігаються цінні раритетні видання XIX – поч. XX ст., успадковані з фондів бібліотеки Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1919), бібліотек земств, округів Харківської губернії, документи Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Серед унікальних видань – документи XVIII – поч. XX ст. з педагогіки, народної освіти, психології, історії, мово- і літературознавства, підручники, бібліографічні видання, довідники тощо. Унікальну колекцію становлять українські та російські часописи XIX – поч. XX ст. педагогічного і психологічного спрямування – невід'ємний складник національної культури, важливе документальне джерело історичної інформації. На сторінках цих видань зафіксовано не лише суспільно-політичне, економічне, культурне життя народів України, Росії, а й чимала кількість публіцистичних, наукових, науково-популярних, пізнавальних, просвітницьких праць, створених фахівцями з різних галузей знань. Значна частина цих матеріалів присвячена розвитку педагогічної думки та освіти. Вони були опубліковані у понад 200 періодичних виданнях педагогічного та психологічного змісту, які видавалися не лише в «підросійській» Україні,

а й поза її межами впродовж 1807–1917 рр. (часописи означеного періоду зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). Цьому сприяла необхідність професійного обговорення проблеми розвитку вітчизняної освіти, педагогіки, методології навчального процесу, виокремлення головних аспектів у засвоєнні учнями знань з рідної мови, літератури, математики, природничих наук, а також в інформаційному забезпеченні педагогічного процесу загалом.

Педагогічна преса – це літопис суспільних подій, це люди, які висловлювали свої думки про стан і перспективи розвитку освіти, школи, виховання, у процесі яких вони брали безпосередню участь [6]. У пресодруках минулого відображена не лише історія вітчизняної освіти і педагогічної думки, а й уся та соціальна напруга, що супроводжувала процес формування національної самосвідомості народу, боротьбу за національне і соціальне визволення, за рідну школу. Історія російської та української передової педагогічної думки складалася так, що саме преса, починаючи з другої половини XIX століття, стала однією з форм існування й розвитку громадської самосвідомості, поширення передових знань, ідей. За образним висловлюванням О. І. Герцена, журналістика того часу «вбирала в себе все умственное движение страны». Підкреслюючи особливе значення педагогічної літератури, ґрунтовним складником якої була педагогічна журналістика, К. Д. Ушинський називав її «сховищем», де «зібрані найбагатші результати педагогічної практики, на основі яких можливий подальший розвиток суспільного виховання» [4].

У педагогічній журналістиці XIX – початку XX ст. гостро критикувалася урядова система освіти і виховання, висувалися прогресивні вимоги до якості та змісту навчання. На сторінках психологічних і педагогічних часописів (1832–1917 рр.) розглядалися та аналізувалися проблеми загальної і спеціальної педагогіки, методики викладання окремих предметів, розумового, морального, естетичного, фізичного і трудового виховання, спільного навчання хлопчиків і дівчат, професійної освіти, дошкільного, сімейного виховання, дисципліни і покарань учнів, виправлення й перевиховання їх, підготовки учителя для народної і середньої школи, питання загальної, експериментальної і педагогічної психології та низка інших. У жодній країні світу журнальна публіцистика не була всенародним читанням такою мірою, як у Росії в другій половині XIX ст. Причини цього явища криються в історичних і політичних умовах розвитку Росії, які склалися в середині XIX ст. – час бурхливого розвитку журналістики в країні. Часописи педагогічної та психологічної тематики, що вийшли друком у відомих наукових центрах Російської імперії (Москва, Санкт-

Петербург, Київ, Полтава та ін.), нині зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Хронологічно фонд цих журнальних видань охоплює період з 30-х років XIX до початку XX століть і налічує 188 назв, 115 з них – періодичні видання педагогічної і психологічної тематики, зокрема: «Педагогический сборник» (1864–1918), «Вопросы философии и психологии» (1889–1918), «Воспитание» (1860–1863), «Образование» (1892–1909), «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917), «Народная школа» (1869–1889), «Церковно-приходская школа» (1887–1906), «Учитель» (1861–1870) та ін. видання, які складно знайти в сучасних українських книгосховищах. Журнали педагогічного і психологічного змісту XIX – поч. XX ст. містять оригінальні джерела щодо української і російської історії освіти і педагогічної думки, до яких сьогодні надається доступ користувачам. Зазначені вище пресодруки становлять велику наукову цінність для дослідників історії освіти і є вагомим джерелом досліджень з психолого-педагогічних питань. Дореволюційні журнали містять першодруки, тексти, які з часу виходу в світ не перевидавалися.

«Журнал Министерства народного просвещения» (СПб, 1834–1917) – офіційне видання цього відомства, яке виходило друком 83 роки, до 1834 р. видавався під такими назвами: «Периодическое сочинение об успехах народного просвещения» (1803–1817, 1819 рр.), «Журнал департамента народного просвещения» (1821–1824 рр.), «Записки, издаваемые от департамента народного просвещения» (1825, 1827, 1829 рр.). Журнал відіграв значну роль у розвитку народної освіти. На його сторінках друкувалися урядові розпорядження з народної освіти (царські накази, міністерські циркуляри тощо), статті з гуманітарних наук, публікувалися наукові праці академіків О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, професорів О. М. Веселовського, Л. П. Карсавіна. У розділі «Критика і бібліографія» подавалися ґрунтовні рецензії видатних науковців на нові видання з гуманітарних наук. У розділі «Сучасний літопис» з'являлися огляди проектів реформ середньої освіти, розглядалися шкільні програми, звіти наукових і педагогічних товариств. Кожний номер закінчувався матеріалами з класичної філології.

У 1860–1863 роках редактором журналу був К. Д. Ушинський. Він вніс значні зміни в програму журналу, перетворив його з історико-філологічного на педагогічний. З 1860 р. з'являлися нові розділи: «Педагогіка і дидактика», «Критика і бібліографія».

За цей час у журналі надруковано переклади творів І. Песталотці, А. Дістервеґа. У розділі «Педагогіка і дидактика», «Критика і бібліографія» опубліковані праці К. Д. Ушинського: «Труд в его психическом и

воспитательном значении» (1860), «Психологические монографии» (1861) та ін. У 1864 р. посаду редактора журналу займає Ю. С. Рехновський. Змінюється зміст часопису: залишається лише два розділи «Урядові розпорядження» і «Відомості про стан і діяльність наукових установ і навчальних закладів Міністерства народної освіти». У наступні роки в журналі публікувалися матеріали з історії, філології та літератури, статті з педагогіки і народної освіти [2].

Часопис «Вестник воспитания» («Научно-популярный журнал для родителей и воспитателей» (1890–1900); «Научно-популярный журнал» (1901–1917) сприяв поширенню прогресивних для того часу поглядів на виховання і навчання. Значне місце серед питань, що піднімалися на сторінках видання, займали питання мети і змісту виховання, а також умов і шляхів його реалізації. На сторінках «Вестник воспитания» відстоювалася думка про важливу роль сім'ї у вихованні і незрівнянно більше багатство її виховних засобів порівняно зі школою. Редакція журналу приділяла особливу увагу проблемам початкової дошкільної та позашкільної освіти, розвитку дитячої літератури [1].

Журнал «Свободное воспитание» (1907–1917 pp.) (у фонді зберігається повний комплект часопису) видавався прихильниками і послідовниками Л. М. Толстого. Видання, що посідало особливе місце серед інших журналів демократичного спрямування, було провідником принципів виховання, заснованих на «самодіяльності, задоволенні потреб дітей і юнацтва, на продуктивній праці як необхідній основі життя». Рішучий противник принципів старої школи, журнал здійснював значний вплив на демократичний прошарок учительства, підтримував учителів у боротьбі з рутинною, формальністю і шаблоном у педагогічній роботі. «Свободное воспитание» як провідник радикальної педагогічної думки друкував статті Н. К. Крупської «К вопросу о свободной школе» (1910), «Вопрос о трудовой школе на Берлинском конгрессе учителей» (1911), «Мысли Н. И. Пирогова о воспитании и образовании» (1910); К. Н. Вентцеля «Свободное воспитание и семья» (1913) тощо [11].

Значна частина зазначених матеріалів присвячена розвитку педагогічної думки. Освітнянські проблеми висвітлювалися в «Прибавлениях» до «Московских ведомостей», що видавалися видатним просвітителем XVII ст. М. Новіковим. Статті виявилися дуже популярними, і М. Новіков перетворює «Прибавления» на журнал для вихователів та дітей. У 1885 р. «Прибавления» вийшли під назвою «Детское чтение для сердца и разума»: перший дитячий журнал, основоположник дитячої літератури в Росії. Його тематика різноманітна і цікава: статті, байки, повісті,

казки повчального і морального змісту. Журнал був досить популярним серед дітей та дорослих. Редагував часопис М. Карамзін.

У колекції часописів XIX – поч. XX ст. зберігаються українські журнали як російською, так і українською мовами, що виходили у Києві, Полтаві, Харкові, Львові, Чернівцях та інших містах: «Наша школа» (Львів, 1909–1914, 1916–1918); «Світло» (Київ, 1910–1914); «Учитель» (Львів, 1889–1914); «Учительське слово» (Львів, 1912–1914, 1916); «Церковно-приходська школа» (Київ, 1887–1906); «Наука и школа» (Харків, 1915–1916) тощо.

Упродовж 25 років друкувався журнал «Киевская Старина» (1882–1906), який залишався єдиним живим голосом українського патріотизму на рідній землі. Цей часопис був «стягом» крайньої інтелігенції. Видавали журнал члени Київської Старої громади. Він став центром науково-просвітницької і видавничої діяльності громадівців, їхньою головною трибуною. У різний час «Киевскую Старину» очолювали видатні діячі українського руху, члени Старої Громади Ф. Лебединцев (1882–1887), О. Лашкевич (1888–1892), Є. Кивлицький (1890–1892), В. Науменко (1893–1906). Постійними дописувачами часопису були В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, Б. Познанський, Т. Рильський, О. Кістяківський, О. Левицький, П. Житецький та інші. Наполегливі студії співробітників, вишукування і публікації першорядних джерел до історії України та інші матеріали сприяли тому, що «Киевская Старина» і до сьогодні має величезне значення і може витримати порівняння з найкращими науковими журналами. Деякі надруковані в часописі матеріали не втратили свого значення і через сто років. Саме «Киевская Старина» відіграла першорядну, якщо не найголовнішу, роль у започаткуванні наукових основ всіх ділянок українознавства [7].

Серед дореволюційних періодичних педагогічних видань в Україні чільне місце належить педагогічному журналу «Світло» (1910–1914), який очолив талановитий народний учитель з Полтавщини Григорій Шерстюк. За невеликий час існування журналу вийшло 78 його номерів, на сторінках яких висвітлювалися питання освіти, дошкільного, шкільного та позашкільного виховання на українських етнічних землях, відстоювалися права української школи, української мови, порушувалися питання розвитку бібліотечної справи в Україні [3, с. 73]. Співзасновником, співредактором та активним дописувачем журналу була С. Ф. Русова, яка опікувалася питаннями відродження національної освіти, розробкою основ української школи [8]. Проблеми змісту освіти і методи навчання в українській національній школі аналізуються у статтях Я. Чепіги (Зеленкевича). Зокрема, у статті «Проект української школи» автор

запропонував конкретну програму освіти в новій 6-класній українській школі, розроблену відповідно до мети, завдань, принципів школи та освіти, з урахуванням вікових особливостей учнів. З журналом співпрацювали такі педагоги і письменники, як Х. Алчевська, С. Єфремов, С. Черкасенко, С. Сірополько, С. Васильченко та ін. [10].

Помітний внесок у справу формування теоретичних основ української школи зробили часописи «Учитель», «Наша школа», «Учительська школа». Чільне місце на їх шпальтах займали науково-педагогічні статті і розвідки з історії, літератури, мови, дидактики, методики, огляди про шкільні, виховні й станово-учительські справи краю, багатьох країн і народів світу.

Журнал «Учитель»: Орган Руського Товариства Педагогічного (1889–1911/1912); Орган Українського Педагогічного Товариства. Педагогічно-науковий журнал (1912/1913–1913/1914). Редактори журналу: І. Чапельський, О. Барвінський, Т. Грушкевич, В. Щурат, О. Сушко, І. Юшишин, Р. Кульчицький. У часописі друкувалися статті Я. Ф. Зеленкевича (Чепіги) «Вільна школа. Її ідеї й здійснення їх в практиці», І. Созанський «До історії народного шкільництва в рр. 1821–1838», В. Вільшанська «Будуча жіноча виділова школа. Педагогічний нарис». Надруковано важливий документ, розроблений І. Юшишином «Проект про зміну державного шкільного закону з дня 14 мая 1869 р.» (Учитель. – 1912/1913. – Ч. 8–11/12). Цей проект становив цілісну систему організації освіти українського народу в Галичині, що відповідала тогочасним національно-політичним і культурним потребам українського народу.

Часопис «Народный учитель» (Кишинев, К., М., 1906–1917) зробив помітний внесок задля об'єднання молдавських, українських, російських учителів у спілки, виховував в них почуття служіння освіті, захисту прав людини і громадянина. На його сторінках викладено матеріали про становлення і розвиток Всеросійської учительської спілки діячів на ниві народної освіти, Ліги освіти; про боротьбу українського вчительства за свої соціальні та професійні права. Часопис певною мірою представляв погляди на проблеми формування вчителя національної школи таких відомих представників передової російської і української педагогічної думки, як В. Вахтеров, В. Чарнолуський, Г. Фальборк, М. Чехов, О. Смирнов, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга та інших [4, с. 210].

Колекція журналів входить до складу наукового об'єкта ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Документи психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку XVIII – початку XX ст.», що є національним культурним надбанням України і вагомою джерельною базою, підґрунтям

для наукових досліджень з питань становлення й розвитку освіти.

Фахівцями бібліотеки проводиться широкомасштабна науково-дослідна, науково-пошукова робота. На базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського впродовж 2006–2010 рр. виконується НДР «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (2006–2010 рр.)» (наук. кер. – канд. іст. наук, доцент П. І. Рогова). Один із напрямів зазначеної НДР – збереження фонду, а саме: аналіз фізичного стану фонду, дослідження маловідомих і цінних видань психологічної та педагогічної тематики як в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, так і в бібліотеках освітянської мережі, популяризація фонду та забезпечення широкого доступу до нього в традиційному й електронному вигляді. Для інформаційного забезпечення наукових працівників, педагогів, бібліотекознавців, журналістів, культурологів та інших фахівців наукові співробітники бібліотеки проводять роботу з розкриття змісту функціонального фонду, зокрема через підготовку і видання друкованих каталогів, науково-допоміжних бібліографічних покажчиків. У межах НДР та до 10-ї річниці з дня заснування Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського виконано історико-бібліографічне дослідження «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» [3]. При упорядкуванні зазначеного покажчика використано методику опису періодичних видань, розроблену відділенням «Науково-дослідний центр» Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Згідно з цією методикою, схема повного бібліографічного опису періодичного видання охоплює такі елементи:

1. Заголовок опису та відомості про видання:

- назва та її зміни із зазначенням року, числа (номера), коли сталася зміна;
- підзаголовок та його зміни із зазначенням року, числа (номера), коли сталася зміна;
- періодичність видання;
- дата, коли вийшло перше число або номер видання.

2. Відомості про авторство, вихідні дані:

- редактори;
- місце видання;
- роки видання;
- видавництва, видавці;
- назва друкарні та її адреса.

3. Кількісні відомості про видання:

- обсяг;
- формат видання;
- тираж;
- кількість номерів, які є у фонді.

4. Примітки: відомості про суттєві зміни назви, додатки до видання, спеціальні випуски та інша інформація, яка доповнювала б елементи опису.

5. Архівні джерела.

Щоб уникнути громіздкості опису, всі умовні підрозділи з їх елементами подаються з абзацу [9].

Наприклад:

Дошкольное Воспитание: Журнал для матерей и воспитательниц. – Выходит девять раз в год (в течение летних месяцев не выходит).

Ред. Н. Д. Лубенец. – Киев, 1911–1917: Издание Киевского Общества народных детских садов. Тип. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о.

Наявність у фонді:

1911 – [Г. 1] № 1–9, 1912 – Г. 2 № 1–9, 1913 – Г. 3 № 1–9, 1914 – Г. 4 № 1 – 9, 1915 – Г. 5 № 1–5, 6/7, 8/9, 1916 – Г. 6 № 1/2, 3/4, 5, 6/7, 8/9, 1917 – Г. 7 № 1/2, 3/4, 5, 6/7, 8/9.

Пропонована читачам програма журналу: «Пропаганда идей дошкольного воспитания, особенно народных детских садов и сближение последних со школою; Психология детства и экспериментальная педагогика; Теория и практика детского сада: образцы уроков, бесед, игр, работ, песен; Гигиена детского возраста и физическое воспитание детей; Критика и библиография; Обзор русских и иностранных журналов».

Журнал виступав джерелом інформації про виховання і навчання дітей дошкільного віку. На сторінках видання висвітлювалися проблеми дитячих садків, публікувалися програми річних занять, методика проведення ігор, інструкції для керівників ясел і дитячих садків тощо.

У створенні журналу брали участь такі відомі педагоги: В. Бехтерев, К. Вентцель, П. Каптерев, Н. Лубенец, Т. Лубенец, А. Музыченко, С. Русова, М. Светницкая, И. Сикорский, А. Симонович.

Публікації журналу: И. А. Сикорский «Психологическое значение детства и дошкольного периода»; З. С. Веселкина «Новая система воспитания детей»; М. Финкельштейн «Детские журналы»; Н. Д. Лубенец «Народный детский сад»; Ц. Балбалонь «Экспериментальное исследование влияния детского сада на развитие детей»; Н. Донцова «Детские сады в Бельгии»; Е. Янжул «Детские сады по системе Монтессори»; «Первый Всероссийский Съезд по вопросам семейного воспитания» та ін.

Додатки: Приложение для детей «Снежинка» (1911. – № 1); Приложение для детей (1911. – № 3 – 9, 1912 – 1917. – № 1 – 9.

05 Д 71

Науковий консультант покажчика «Журнали психолого-педагогической тематики XIX – начала XX ст. з фонду Державної науково-педагогической библиотеки Украины имени В. О. Сухомлинского» – кандидат филологических наук, доцент, заведующий Отделением «Научно-исследовательский центр» ЛНБ им. В. Стефаника НАН Украины Л. В. Сніцарчук. Актуальність підготовленого історико-бібліографічного дослідження зумовлена тим, що періодичні видання, які є джерелом інформації і багатовекторно висвітлюють психологічну та педагогічну проблематику, до цього часу маловідомі широкій читачській аудиторії, зокрема освітянам України.

Журнали описано мовою оригіналу, якою подано також основні елементи титульного аркуша. Бібліографічний запис складається з таких елементів: назва журналу, підзаголовки, місце видання, видавництво, роки видання, примітки. Подано відомості про назви томів, випусків, прізвища редакторів, також максимально враховано факультативні дані, що потребувало детального вивчення періодичного видання. Серед них найголовніше – розкриття змісту через наведення розділів, авторів, назв статей тощо. При описі часописів збережена тогочасна графіка написання. Опис виконано de visu. Вихідні відомості журналів подано за наявними у фонді примірниками.

У покажчику вперше наведена фактологічна інформація щодо редакційних колегій, місць видань, періодичності та іншої атрибуції, необхідної для друку журналів, також виявлено історико-функціональні особливості цих часописів (визначено чіткі межі виходу друком того чи іншого видання, встановлено імена фактичних редакторів, видавців, авторів), зафіксовано їхні формальні структури, названо прізвища журналістів, письменників, представників науково-педагогічної інтелігенції, які брали участь у творенні змісту бібліографованих видань.

Структура покажчика складається з основної частини і допоміжних покажчиків до неї. В основній частині матеріал розміщено за алфавітом назв журналів. Різномасштабному розкриттю змісту видання і значному підвищенню його інформативності сприяє розгалужений науково-пошуковий апарат допоміжних покажчиків: алфавітний покажчик назв журналів; хронологічний покажчик; іменний покажчик редакторів і видавців; алфавітний покажчик друкарень, видавничих організацій, установ і видавництв; покажчик місць видань.

У сучасній історії педагогіки актуалізується питання повторного звернення до першоджерел XVIII – початку XX ст., що потребують не тільки ідеологічно незаангажованого прочитання, але й нового відкриття. Завдяки публікаціям у фахових педагогічних часописах із забуття повернуто цілу

плеяду яскравих, талановитих, раніше замовчуваних імен, серед яких: П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Барвінський, Я. Чепіга (Зеленкевич), С. Русова, М. Скрипник, Б. Грінченко, В. Науменко, П. Ващенко та багато інших.

Історичне дослідження часописів допоможе зорієнтуватися читачеві у багатстві інформаційних ресурсів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського та сприятиме фаховому забезпеченню досліджень науковців і практиків не лише з психологічних та педагогічних питань, а й з бібліології, бібліотекознавства, журналістикознавства, культурології загалом.

Показчик призначено для науковців, учителів, студентів, книгознавців, працівників бібліотек. Він стане у пригоді всім, хто цікавиться педагогічною пресою, історією освіти та бібліотечної справи.

Список використаної літератури

1. Вестник воспитания. – М., 1890–1917.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб, 1835–1917.
3. Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : історико-бібліографічне дослідження / АПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. : Н. Г. Мацібора, В. М. Іващенко, О. Б. Бондарчук та ін. ; наук. ред. П. І. Рогова ; наук. консультант Л. В. Снісарчук. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 128 с. – Бібліогр. : с. 9. (18 назв).
4. Зайченко, І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початку XX ст.) : навч. посіб. / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 342 с.
5. Обрезкова, И. Педагогическая периодика России XIX – начала XX века / И. Обрезкова // Нар. образование. – 2000. – № 10. – С. 288–297.
6. Пироженко, Л. Педагогічна преса як джерело дослідження проблем реформування змісту загальноосвітньої школи / Лідія Пироженко // Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 16–19.
7. Побірченко, Н. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская Старина» (1882–1906) / Наталя Побірченко. – К. : Наук. світ, 2000. – 91 с. – Бібліогр. С. 71–74.
8. Рогова, П. І. Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / П. І. Рогова. – К., 2004. – 206 с.
9. Романюк, М. М. Схема повного бібліографічного опису періодичних видання / М. М. Романюк, М. В. Галушко // Зб. пр. Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 271–290.
10. Світло. – К., 1910–1914.
11. Свободное воспитание. – М., 1907–1917.

УДК 02:001.814:050”17/19”

Олена Лопата,

мол. наук. співробітник НБУВ

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО БІБЛІОТЕКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розглянуто основні аспекти розвитку журнальної бібліографії XVIII – початку XX ст. Стисло проаналізовано визначальні журнальні публікації зазначеного періоду та коротко охарактеризовано перші європейські, вітчизняні та російські часописи. Окреслюються методологічні та методичні аспекти дослідження періодичної преси, питання систематизації та класифікації журнальних видань у зазначений час.

Ключові слова: документ, періодичне видання, преса, журнал, часопис.

Періодичним виданням та питанням обслуговування читачів у вітчизняному (під яким до 1991 р. ми будемо розуміти не тільки українських авторів, а й ту бібліотекознавчу традицію, яка конституювалась в межах Росії та СРСР) і західному бібліотекознавстві присвячена досить численна література, що включає як розгляд загальних питань, так і аналіз окремих аспектів даної проблематики.

Складність змісту, багатоплановість понять «документ», «періодична преса», «журнальне видання», «часопис» стимулювало появу публікацій, у яких вивчалися різні аспекти книгознавчої діяльності, що мають безпосереднє відношення до проблематики даного дослідження.

Вагомий теоретичний внесок щодо визначення ролі й місця преси в системі інформаційних комунікацій, дослідженні історії видавничої справи, осмисленні сутності й структури періодичних видань здійснено українськими вченими – В. Ігнатієнком [11; 12; 13; 14], М. М. Ясинським [58; 59; 60], Ів. Кревецьким [17], М. Сагардою [47; 48; 49; 50; 51], Д. Лисиченко [21; 22]; російськими – М. В. Ломоносовим [28], В. Г. Белінським [5], Л. К. Ільїнським [56], М. М. Лісовським [23; 24], О. М. Ловягіним [25; 26], М. М. Сомовим [53], іноземними – Г. Ф. Міллером [1; 28; 35], Дж. Лільберном [15], Г. Геттерінгтоном [15], Й. Шлеффелем [15].

У тексті дослідження даються посилання на публікації всіх згаданих авторів та інші роботи, що містять відомості по розглянутих документах.

Основним джерелом цього дослідження стали самі журнали, законодавчі акти та книжкові друкуки, розглянуті «de visu». Залежно від ролі того або іншого видання застосовувався й різний рівень аналізу – від побіжного перегляду окремих номерів до ґрунтовного опрацювання підшивок за багато років.

Особисте вивчення документів дало можливість отримати повне уявлення про зазначені періодичні видання, їхні задачі та програми, структуру, видавців, редакторів, авторів, жанри, мову й стиль викладення матеріалів, оформлення та діапазон публікацій тощо.

Основна мета публікації – ознайомлення з першими вітчизняними та російськими часописами XVIII–XIX ст., висвітлення закономірностей розвитку національної журнальної періодики XIX – початку XX ст. та аналіз бібліотекознавчих поглядів щодо визначення самого терміну «періодичне видання» на зазначеному етапі, а саме: «що власне треба називати періодикою, який обсяг цього поняття, які видання обіймає цей термін» [111, с. 16].

У зв'язку із широким часовим проміжком огляду матеріалів та численністю публікацій, що істотно різняться між собою в роботі, єдино правильним методом дослідження, на наш погляд, є метод порівняльного аналізу.

Не акцентуючи увагу на газетах Римської імперії й Китаю, що не завдали особливого впливу на європейську видавничу справу, історію періодичної преси в Європі, на переконання О. М. Ловягіна, ймовірно вести із початку XVII ст., коли в Німеччині з'явилися перші друковані щотижневі газети (1609). З того ж сторіччя беруть початок наукові видання, що виходять періодично; тут фундатором є Франція, з її «Journal des Savants», що був виданий 1665 р. та проіснував майже 350 років [27, с. 113].

Друкуючи на своїх сторінках матеріали із природничих наук, видання стало прототипом наукового часопису для багатьох країн Європи. В перші десятиріччя існування журналів у сучасному розумінні наукова інформація значно домінувала над соціально-політичною. Кількість публікацій із наукової проблематики істотно перевищувала кількість загальнополітичних статей. Цікаво, що з 80-х років XVI ст. у Лейдені працювала славетна сім'я Ельзевірів. Їх друкарні успішно проіснували більше 100 років: 1587–1688. Сімейне підприємство переказало своє ім'я книжкам та часописам, що ним видавалося [27, с. 52].

Одноименна фірма зі сторічними традиціями існує й донині. «Ельзевіри» відрізнялися й вирізняються характерним малим форматом та позначаються залежно від типу видання, двома різними марками: або

самітник, що читає книжку біля дерева з девізом «non solus» («не один») або небесний глобус («Ельзевірівська сфера»). Фірма постійно брала участь у франкфуртському книжковому ярмарку, і у Франкфурті в неї був навіть постійний склад [27, с. 52], що також характерно й для нашого часу.

Історія української періодичної преси, на думку багатьох науковців, і досі terra incognita [11; 17; 18; 59]. Особливості розвитку вітчизняної періодики XVIII – поч. XX ст. обумовлені низкою історичних причин, насамперед, перебування українських земель у складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини та Румунії).

Стоячи на ґрунті географічному, В. Ігнатієнко вважає початком української преси 1816 р., коли у Харкові вийшла перша книжка «Украинского вестника» [11, с. 26; 13, с. 11]. 1812 р. у Харкові вийшло 12 номерів «Харьковского еженедельника». Видавав його Лангнер, але найбільш авторитетним керівником «Еженедельника» був проф. сільсько-господарських наук Харківського університету К. Нельдехен. На думку М. Ясинського, саме журнал-тижневик (за термінологією проф. Багалія – газета), перше на Україні періодичне видання [59, с. 43–44].

Ів. Кревецький дотримується іншої думки. Дослідник вважає, що «періодична преса на Україні появляється у XVIII ст. Як і перша книжка, також і перша газета появляється на Західній Україні, у Львові» [17, с. 6]. Ще 1907 р. др. В. Щурат опублікував у «Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка» текст «Львівського тижневика з 1749 р.» («Kuryer Lwowski»), до того часу невідомого бібліографам. Утім, зауважує Ів. Кревецький, «приглянувшись ближче згаданому «тижневику» можна ствердити, що це т. зв. одноднівка... Одноднівки такі відомі бібліографії XVII–XVIII вв.» [17, с. 6]. Першим періодичним виданням у Львові, а також в Україні, стверджує бібліограф, є «Gazette de Leopold» з 1776 р. Усіх чисел у згаданім примірнику 51. Відступ часу між поодинокими номерами витримує 6–8 днів. Тільки відступ між числом 1-м і числом 2-м був дещо більший – 12 днів. «Є це отже тижневик», – визнає автор [17, с. 6].

Початковим науковим виданням Росії (до складу якої на той час уходили й землі південно-східної України), на думку переважної більшості російських бібліографів, стали «Commentarii Academiae scientiarum» («Комментарии Академии наук»), що вийшли латинською мовою в Санкт-Петербурзі 1726 р. Згодом (1728 р.), окремим номером було опубліковано їх основну частину за назвою «Краткое описание комментариев Академии наук». Редактором-видавцем «Комментариев» був Генріх Фрідріх Міллер (1705–1783), ад'юнкт Академії наук, згодом академік, відомий історіограф, автор фундаментального дослідження Сибіру. Том коментарів поділявся

на три основних розділи: «Математический класс», «В классе физическом», «В классе историческом». Діапазон наук строго не лімітувався, і в цих же рубриках публікувались матеріали, присвячені медицині, ботаніці, астрономії. Зміст «Комментариев» – наукові статті відомих учених того часу, академіків І. Германа, Г. Бернгарда, Х. Гольдбаха, Ф. Мейера та інших. Однак найбільш видатні роботи належали представникам уславленої династії Бернуллі-Якова [1, с. 8].

Незважаючи на такий представницький склад авторів та опублікованих матеріалів, видання не мало належного резонансу та не здобуло успіху в читачів. Знаний російський бібліограф О. М. Неустровєв наводить такі слова Г. Ф. Міллера про долю «Комментариев»: «При всём том книгу никто не хотел похвалить, не умели понять, что читали, и своё неумение называли темнотою изложения и неверностью перевода, вследствие чего издание не продолжалось» [35, с. 11]. Таким чином, спроба створення першого наукового часопису в Росії порушилась відразу ж після опублікування вихідного номеру, однак «Commentarii» продовжували видаватися як збірник наукових праць у міру накопичення матеріалу, спочатку щорічно, потім раз у два роки, а іноді й рідше. Усього з 1728 по 1751 р. вийшло 14 томів. Видання друкувалося тільки латинською мовою й розсилалося за кордон.

Природно, що «Commentarii» як неперіодичне видання латинською мовою відсутнє в бібліографічному покажчику періодики М. М. Лісовського, котрий включив до матеріалів із праць Академії наук тільки «Содержание учёных рассуждений императорской Академии наук», що було видане в 4 томах у Петербурзі з 1748 по 1752 рр. і котре є, на думку Н. М. Лісовського, продовженням «Краткого Описания Комментариев Академии наук, 1728» [6].

Із січня 1728 р. за редакцією Г. Ф. Міллера почала виходити газета «Санкт-Петербургские ведомости». Газета видавалась двічі на тиждень, обсягом у два аркуші невеликим форматом (близько 20 x 12 см), де містилось приблизно 8 тис. знаків тексту [1, с. 9].

1750 р. Академія наук розпочала видання «нових коментарів» («новых комментариев») латинською мовою [1; 28]. На думку М. В. Ломоносова, потреба в обміні науковою інформацією в середині XVIII ст. почала відчувалася досить виразно. 3 (11) січня 1754 р. науковець доповідав графові І. І. Шувалову: «Весьма бы полезно и славно было нашему отечеству, когда бы в Академии начались подобные сим (речь шла о «Примечаниях». – Л. О.) периодические сочинения, только не на таких бумажках по одному листу, но повсямесячно, или по всякую четверть или треть года, дабы одна или две-три материи содержались в книжке, и в меньшем формате, чему много

имеем примеров в Европе, а из которых лучшим последовать или бы свой, применясь, выбрать можно» [28, с. 498].

У листопаді 1754 року відбулось засідання академії наук, на котрому обговорювалась ідея створення першого російськомовного часопису. Учасники наради затвердили концепцію видання, установили періодичність (1 раз на місяць), вартість (2 карбованці на рік), ухвалили відповідне рішення та обіцяли активну участь у публікаціях. Редактором нового часопису «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» було призначено Г. Ф. Міллера [28, с. 10–11; 1, с. 11]. «Ежемесячные сочинения» присвячувались перш за все історії, географії, економіці. У кожному числі публікувалося від п'яти до десяти матеріалів. Обсяг номера складав від трьох до п'яти друкованих аркушів (100–150 сторінок невеликого формату 20 x 12 см), без ілюстрацій. Як правило, два матеріали кожного примірника (13–15 сторінок) були віршованими. Величезне значення й популярність мали актуальні для того часу роботи з фінансів і економіки. Так, у жовтневому числі за 1755 р. було розпочато публікацію «Маркиза Изроима Беллони, знатного купца в Риме рассуждение о коммерции и монете», що було продовжено в декількох наступних номерах. У серпні 1755 р. надруковано статтю «О прибытках и убытках коммерции в Англии и во Франции» [1, с. 11].

З початку XVIII ст. в Європі починають видаватися журнали загального, часто моралізуючого характеру; їх творці, англійці Стиль і Аддисон, у легкій формі вчили «як варто поводитися в громадських місцях, які книжки читати, як спілкуватися із чоловіками, коханками й друзями». У XIX ст. цей тип журналу перетворився на буржуазні щотижневики й щомісячники (також двотижневики) для «домашнього читання», у котрих публікувались родинні повісті й романи [27, с. 113].

В. Г. Белінський писав: були часи, коли журнали в Європі переважно називалися «зрителями», зараз найменування «обозрений» («revue») зосталось за ними виключно й визначає те ж саме, що на Русі слово «журнал», а журналами називають там і газети [5, с. 512]. Ця тенденція зберігається й донині.

У XIX сторіччі сформувалися журнали гумористичного й сатиричного спрямування, останні неодмінно з політичним відтінком. Своєрідним явищем у Росії й південно-східних областях України було набуття «товстими журналами» – щомісячниками із загальнолітературним змістом статусу органів політичної пропаганди. Пояснювалося це значною мірою цензурними умовами, що не санкціонували появи визначеної партійної преси [27, с. 53].

Особливе місце у висвітленні питання щодо поширення періодичних видань та читачького попиту в XIX ст. займає журнал «Современник», де було надруковано точні відомості про число передплатників часопису з розподілом їх за роками [24, с. 3–7].

Перші досвіди статистики періодичної преси належать до початку XX ст. [24, с. 9]. У роботі М. М. Лісовського «Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи» наводяться такі дані. З 1908 по 1912 рр. число періодичних видань у Росії збільшилось з 2028 назв до 2787 [23, с. 20–21]. За загальною писемною продуктивністю Росія (до складу якої входила й Малоросія) на початку XX ст. посідала одне з головних місць в Європі. Цифри для Росії «воістину значні» було наведено, як зазначає автор, щоб наочно показати, наскільки сама справа видавничої діяльності потребує розгляду питань книгознавства й статистики книжкового обігу [23, с. 21].

Невпинний розвиток науки й техніки та бурхливі історичні події кінця XIX – початку XX ст. призвели до виникнення новітніх напрямків фундаментальних досліджень та появи новочасних галузевих та фахових видань. Журнальна публікація почала виступати одним з основних засобів інформаційних сполучень, що значно випереджав книгу за оперативністю публікації матеріалів. Як зазначив М. Сагарда, «незвичайний зріст періодичної преси газетного й журнального типу не випадковий і не штучний: він природно походить із посутніх завдань та властивостей періодичної преси, що тісно зв'язують її життям в різних його формах і напрямках... Періодична преса дає змогу відразу знімати й розв'язувати питання дня, як вони виявляються сьогодні, не чекаючи повного їх розвитку та розкриття, остаточного оформлення й вирішення, охоплювати не лише в цілому, а і частинах... Ось чому центр ваги в усякій літературній продукції помітно переходить до періодичної преси, і ...відсоткове відношення періодичної преси до монографічних праць щодалі невпинно зростає в бік періодики, й періодична преса стає непереможним конкурентом книжки. Хто працював науково, той з власного досвіду знає, яка сила потрібна матеріалів міститься саме в журналах і навіть у газетах, а спостереження над цитатами в наукових працях та над бібліографічними показниками дають знати, що на одну монографічну працю припадають десятки журнальних статей; є й такі питання, що матеріали для них розкидано лише по журналах, у дрібних замітках» [51, с. 15].

Ще на початку XX ст. М. М. Лісовський запропонував використовувати різні підходи у дослідженні книги й журналу: «оскільки періодичні видання мають деякі свої особливості як у відношенні їх виготовлення, так і у

відношенні розповсюдження та опису, то й розгляд та вивчення їх могли б бути виділені в особливий, додатковий, розділ книгознавства...» [23, с. 8], де під даним виразом мається на увазі «вивчення всього того, що стосується книги або книжкової справи з найдавніших часів до наших днів» [23, с. 10]. Дослідник відзначав, що під книгознавством ми повинні розуміти наукову дисципліну, що поєднує технічні, практичні й теоретичні пізнання, що стосуються книги як такої в її минулому й сучасному і має на меті з'ясування умов виникнення, поширення й експлуатації творів писемності й друку, а також висвітлення причин і наслідків кількісного складу цих добутоків за різних обставин [23, с. 10].

Дещо раніше, наприкінці XIX ст., науковець ставив питання про необхідність вивчення друкованих видань та зауважував, що статистика періодичної преси є абсолютно не розробленою. Поодинокі, випадкові спроби охарактеризувати в цифрах стан періодичної справи в Росії хоча й існували, але були досить незначні як щодо обсягу й повноти відомостей, так і стосовно часу, до якого вони належать. М. М. Лісовський всебічно аргументував твердження, що статистика наявності вимагає детальних повних каталогів та реєстрів періодичних видань, у чому за винятком XVIII ст. залишаються великі прогалини. Для статистики розповсюдження видань, на думку автора, у бібліографів є матеріал ще менш задовільний [24, с. 3–7].

Дослідник стверджував, що нестачу відомостей про розповсюдження періодичних видань певною мірою може бути поповнено звітами центральних бібліотек. Прикладом цього є Імператорська Публічна Бібліотека, котра щорічно публікує розгорнуті данні про число відвідувачів, кількість вимог на книги й періодичні видання. Увесь цей матеріал, на думку бібліографа, міг би стати основою для різного роду підрахунків та висновків [24, с. 9].

«Перша спроба обслідування бібліотек у всеукраїнському масштабі припадає на часи післяреволюційні – саме на рік 1918. Обслідування це мало суто практичне завдання... і мусило охопити насамперед бібліотеки громадські, земські й тодішні просвіти» [55, с. 35].

Дослідження було проведено «анкетним порядком». Анкета, розроблена бібліотечно-музейним відділом тодішнього міністерства народної освіти, складалась з таких основних рубрик:

I. Відомості про бібліотеку (серед основних підпунктів: кількість українських томів (зазначити за можливістю точно); кількість видань на руській та інших мовах, які торкаються українського питання; назви українських журналів та часописів (заголовки й за які роки кожний); склад українських книжок за змістом (поділ за відділами):

а) приблизна кількість томів красеного письменства;

б) приблизна кількість томів наукового змісту).

II. Як входять українські книжки до складу бібліотеки:

а) чи складають окремий відділ;

б) чи розкладені за загальною системою, уживаною в бібліотеці.

III. Відомості про бібліотекаря (серед основних підпунктів: якими мовами володіє бібліотекар; знайомство з українською книжкою (знання українських видавництв, знання українського письменства красного та наукового) [55, с. 35–36].

Як бачимо, українські видання, зокрема вітчизняні журнали та часописи, цікавили співробітників міністерства народної освіти в першу чергу та були виділені в «обслідуванні» в окремий розділ.

Цінний фактичний матеріал щодо становлення української журнальної періодики в перші роки радянської влади можна знайти в працях Гуртка бібліологів (опубліковано: «Бібліологічні вісти» за 1923 р.), «Трудах» Інституту книгознавства [55], роботах Ю. Меженка [30; 31; 32; 33], Д. Балики [3, 4], О. Карпинської [4], Д. Лисиченко [21; 22], В. Дем'янчука [7; 8], С. Пастернака [38]. Історію вітчизняної преси відображено в публікаціях В. Ігнатієнка [11; 12; 13; 14], І. Кривецького [17], І. Крип'якевича [18], М. Куфаєва [19; 20], Ф. Максименко [29], В. Міяківського [34], Єв. Перфецького [39], В. Романовського [42], В. Січинського [52], С. Таранушенка [54], М. Ясинського [58; 59].

В цілому ж на поч. XX ст. «українська преса, з'явившись по всіх землях України» та «народившись за межами територіально-етнографічними, стала тією трибуною, звідкіль ...голос лунав до країн Європи та Америки і єднав українське громадянство з громадянством інших держав» [13, с. 52].

Розробляючи методику комплексного вивчення журнальних періодичних видань, в першу чергу доцільно визначити самі поняття «книга», «преса», «періодика», «журнал», «часопис». Не зважаючи на те, що початок розгляду термінологічного питання припадає ще на кінець XIX – початок XX ст. (Л. К. Ільїнський [10], М. О. Рубакін [43; 44; 45; 46], М. М. Лісовський [23], О. М. Ловягін [27]), дотепер не існує єдиного погляду на вирішення цієї проблеми.

У час появи терміну «періодичні видання» в Росії та на лівобережних землях України його значення було точно визначено, – це «седмичные листки и месячные сочинения». «Сочинители таковых периодических листков... тем лучше были приняты, чем ближе они своего намерения держались» [10, с. 108]. І в XVIII – на початку XX сторіччя періодична преса характеризувалася таким, на погляд Л. К. Ільїнського, «зовнішнім» розумінням слова. «Сама преса й донині ще, – відзначав автор 1918 р., – додержується буквального значення терміну» [10, с. 108].

Видання, що не друкувались у визначений заздалегідь час, періодичними не називалися. Наприклад, газета «Учредительное собрание» (1917 р.) – орган Виборчого комітету – називалася в підзаголовку «неперіодичним» виданням № 1. Але надалі до терміну починають долучати поняття, що виходили за межі точно визначеного змісту. Особливо це стосується досліджень періодичної преси.

Л. К. Ільїнський зауважував, що в нашому використанні є багато слів, їх ми вживаємо часто та в їх прямому значенні цілком правильно. В галузі дослідження періодичної преси такої усталеності терміну немає. До таких слів Л. К. Ільїнський відносив і вислів «періодичне видання». Але, якщо взяти до уваги весь обсяг явищ, що входять у дане визначення, відкривається глибоке протиріччя слова з реальними фактами [10, с. 108]. Л. К. Ільїнський спробував звернутися до законодавчих актів минулих часів, виходячи з тих міркувань, що до них можна поставити суворі вимоги стосовно визначення поняття: юридична точність у законодавстві – основа всього. Однак і тут він не знайшов правничої окресленості й такого формулювання, що давало б змогу відрізнити періодичне видання від будь-якого іншого. Навіть більше – одна з комісій, що виробляли проект цензурного статуту, висловила таку думку: «Не можна вказати жодної зовнішньої ознаки, за якою можна було б без помилки відрізнити періодичне видання від усякого іншого» [10, с. 108–109].

До таких висновків прийшов і О. І. Браудо. З приводу питання про зведений каталог періодичних видань іноземними мовами бібліограф писав: «Видання зведеного каталогу Periodica є справа досить складна насамперед тому, що дуже тяжко визначити зміст такого каталогу, важко визначити поняття періодичного видання, що не припускало б жодних ухилів» [51, с. 17].

На думку Л. К. Ільїнського, словосполучення «періодичне видання» не відповідає дійсності, бо в багатьох випадках видавцями порушується сам принцип періодичності. Утім, навряд чи це все, вважає дослідник, змінює суть справи й позбавляє друкування права бути включеним в обсяг поняття періодики. Тут тільки один висновок, – слід відмовитися від самого терміну «періодичне видання» (відмовитися від нього в його нинішньому розумінні визначеного строку публікацій). Більше відповідає практиці, вважає автор, означення всіх таких видань «повременими», оскільки зміст цього слова не накладає на видавництво зобов'язання щодо реальних строків й усуває протиріччя на ґрунті невідповідності вимог і їх виконань [10, с. 112].

Науковець стверджує, що недоцільно шукати якусь одну рису, щоб

відрізнити «повременное издание» від будь-якого іншого [10, с. 110]. Тільки сукупність ознак може дати визначення для кожного окремого факту. Л. К. Ільїнський зазначає, що важливо накреслити ці ознаки хоча б навіть для теоретичних цілей – поставити це питання на обміркування, не розраховуючи на повноту розв'язки. Він аналізує цілу низку особливостей, що їх зазначали різні дослідники періодичної преси.

Серед ознак, що вирізняють «повременное издание» від будь-яких інших, підкреслює бібліограф, – єдність і визначеність організації, що його публікує. Це – та редакційна колегія, що опікується правильністю функціонування видання. Цим усяке «повременное издание» відрізняється від колективної або одноосібної книги, де роль персоналі, автора закінчуються в момент виходу публікації.

«Повременное издание» не може спрогнозувати своє завершення та передбачається поза часом у своєму існуванні. Воно може бути скасовано під впливом різних умов, але в момент свого створення планується неперервним. Немає «повременного издания», розрахованого на місяць, на рік, як не існує книги, яка б ніколи не закінчувалась.

Друга ознака, пов'язана з певною організацією – спільність назви, що проходить через низку випусків.

Перераховані зовнішні особливості є відображенням тієї внутрішньої, організаційної роботи редакції, що формують образ журналу. Але, звичайно, направленість, поєднувальна основа видання, відзначається й на інших його рисах, про які можна говорити як про ознаки «повременных изданий» [10, с. 112–114].

Одним з визначальних складників поняття буде «публічність», тобто загальнодоступність завдяки масовому випуску екземплярів. Несуттєвим є формат, оскільки це цілком залежить від технічних причин. Другорядною ознакою, як зазначає автор, буде й передплата на видання. Все це обумовлюється зовнішніми обставинами. Видання може бути цілком безкоштовним, може мати передплатників або розраховувати тільки на роздрібний продаж. З технічних умов існування преси більше значення має періодичність виходу видання [10, с. 110–111].

Серед внутрішніх ознак «повременного издания» важливу роль відіграє реагування на події сьогодення. У цьому – завдання, ціль, а в кінцевому результаті – призначення «повременных изданий»: вони допомагають якнайшвидшому обігу думки.

«Повременное издание» має на меті, визначає Л. Ільїнський, обслуговувати потреби за можливістю більшої кількості читачів. Для видання важливо, щоб порушені ним питання були цікаві для ймовірно

ширшого кола людей, щоб журнал був відповіддю на запити усіх читачів, а не тільки їх частини [10, с. 117–118].

Отже, можна констатувати, що Л. Ільїнський виділяє такі риси «повременного издания»: спільність назви; організованість редакційного колективу; неперервність видання як такого; розмаїття змісту.

У зв'язку із цим слід згадати О. М. Ловягіна, який стверджував, що проблемі дефініції періодичних видань слід надати практичного значення, оскільки від її вирішення залежить опис видання як книги або як журналу. Автор вважав, що недоречно складати реєстр періодичних видань, не давши їм спочатку визначення, але теоретичне вирішення не допоможе справі і доведеться керуватися тим, як саме видання себе називає. Щоправда, зазначає дослідник, існує низка перехідних видань: типові книги, збірники періодичні і неперіодичні, альманахи, щорічники, що виходять числами тощо. Тут можливе встановлення межі лише в інструкційному порядку, а ніяк не у форматі загальнообов'язкового правила: періодичним вважається те видання, котре виходить двічі на рік (або частіше) під одним і тим же заголовком. На думку автора, питання про формулювання стосується більше книжкової статистики, чим бібліографії [27, с. 115].

Переконання О. М. Ловягіна щодо визначення періодичної преси багато в чому перетинаються з поглядами М. О. Рубакіна. Згідно з М. О. Рубакіним, публіцистика спирається на злободенну «мнему» конкретного історичного моменту з метою впливу на нього і головним чином на емоції сучасників, а деколи і на їх інстинкти, де «мнема» – це все те, що людина бачила, чула, відчувала, випробовувала, взагалі весь її життєвий досвід, що його розуміють в найширшому значенні слова, як досвід особистий, сімейний, соціальний, історичний і філогенез. За вченням психології кінця XIX – початку XX ст. «мнема» – поняття одночасно і фізіологічне, і психологічне. Її можна визначити як сукупність тих фізичних і психічних наслідків, що залишаються в живій речовині після кожного випробуваного ним роздратування – збудження. [43–45]. У XX столітті, вважав О. М. Ловягін, марево нездійсненої цілковитої бібліографії має бути забуте й замінено завданнями, що реалізуються за наявних сил і засобів. Необхідно пам'ятати, нагадує автор, що друкований добуток не є щось надприродно високе, а лише видозмінене усне слово. Як не всяке словесне варте того, аби його запам'ятати, так і не все друковане гідне того, щоб його зберегти і описати. Інакше ми потонемо у цій безмежності даремних записів [27, с. 115].

Слід зауважити, що підсумкова теза науковця набула особливої ваги у другій половині XX сторіччя, коли число наукових публікацій у світі стало подвоюватися кожні 10–15 років [9, с. 15].

Отже, можна зробити висновок, що періодичні видання як джерело

історико-книгознавчих досліджень повсякчас привертала увагу відомих науковців: літераторів, істориків та бібліографів. Вивчення журнальної бібліографії XVIII – початку XX ст. спонукає до важливих узагальнень, а саме:

✓ друга половина XVIII ст. – перші десятиріччя XIX ст. в історії української й російської журналістики означені створенням перших часописів і затвердженням наукового журналу як типу видання. Видавництво «Харьковского еженедельника» безпосередньо пов'язане з першим в Україні університетом. На основі досвіду перших російських продовжувачих і періодичних видань – «Комментариев Академии наук» и «Примечаний к Ведомостям» – почали видаватися «Ежемесячные сочинения» та низка інших загальнонаукових часописів. Спільні риси цих видань – універсальність тематики, популярність викладу, оглядовий характер інформації з використанням матеріалів із зарубіжних книг та журналів. Основний тематичний напрям публікацій – загальні питання природознавства і техніки. Ці часописи підготували основу для виникнення галузевих фахових видань з вузких напрямків, що сталося декількома десятиліттями згодом;

✓ на початку XIX ст. відбулася диференціація, у результаті якої наукові й літературні журнали цілковито розділилися в самостійні категорії із чіткою структурою й іншими типологічними ознаками;

✓ початок XIX характеризується розвитком зацікавленості теоретичними питаннями бібліографії й появою перших періодичних видань, де ці питання було сформульовано. Поряд із журнальною бібліографією, що об'єктивно показувала місце бібліографії в житті суспільства в цілому, її зв'язки із групами наук, книг і читачів, виникає синкретична за змістом журналістика. У ній бібліографію поставлено у зв'язок із групами наук, що складають зміст журналу. З'являються й власне теоретичні статті, що дозволяє бачити в синкретичних журналах початок бібліографічної періодики, період розквіту якої настане лише в XX сторіччі;

✓ у першій чверті XIX сторіччя в межах Росії відбувається інтенсивний процес формування перших спеціальних журналів, присвячених техніці й природознавству, ведеться пошук форм і типів фахових видань. Це був початковий етап диференціації різних наукових галузей, що остаточно виокремились у другій половині XIX сторіччя, тоді ж почалась спеціалізація бібліографії, і межі її сфери діяльності стали визначатися більш конкретно;

✓ у першій половині XIX ст. відбулось фактичне відокремлення наукової періодики від загальнополітичної;

✓ 60-ті роки XIX ст. – період швидкого кількісного зростання і кардинальних якісних змін українських та російських часописів. Саме в ці роки органи преси набувають чіткий політичний курс, утворюються два напрями – демократичний та ліберальний. Журнали ще зберігають провідне положення в пресі, незважаючи на збільшення числа, тиражів та впливу газет. Остаточно формується тип «товстого» літературно-критичного й літературно-громадського (політичного) журналу. Зростає галузева, спеціалізована періодика;

✓ кінець XIX – перші десятиріччя XX ст. – період домінування загальнополітичної преси над науковою (як виняток – сільськогосподарські журнали, що інтенсивно формувалися та видавалися в межах тогочасної Росії);

✓ взаємодія бібліографії з публіцистикою на поч. XX ст. не тільки збагатила поняття «бібліографія», але й максимально означила проблему співвідношення різних видів діяльності, пов'язаних із періодикою й читачем.

Роль цих чинників неможливо перебільшити: кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст. – етап нагромадження досвідів, орієнтованих на системне розуміння й пізнання об'єкта «преса – читач», уваги до диференційованої структури користувачів та їх запитів.

Список використаної літератури

1. Акопов, А. И. Отечественные специальные журналы. 1765–1917. Историко-типологический обзор: монография [текст] / А. И. Акопов. – Ростов : Издательство Ростовского университета, 1986. – 128 с. Американська преса [текст] // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 2. – С. 32–34.

2. Балика, Д. А. Активізація роботи в наукових бібліотеках [текст] / Д. А. Балика // Бібл. зб. Ч. 1. Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР. – К. : Всенародня бібліотека України при УАН, 1926. – С. 89–98.

3. Балика, Д. А., Карпинська, О. І. Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ [текст] / Д. А. Балика, О. І. Карпинська // Життя і революція. – 1927. – № 3. – С. 334–344.

4. Белинский, В. Г. Русская литература в 1842 г. [Текст] / В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. Т. VI. Статьи и рецензии 1842–1843. – Москва : Издательство академии наук СССР, 1955. – С. 512–546.

5. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. [Текст] : материалы для истории русской журналистики / сост. и издал Н. М. Лисовский. – Петроград : Тип. Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1067 с.

6. Дем'янчук, В. Видавнича діяльність Всеукраїнської Академії наук [Текст] / В. Дем'янчук // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 2. – С. 8–19.

7. Дем'янчук, В. Видавнича діяльність Всеукраїнської Академії наук (продовження) / В. Дем'янчук // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 3. – С. 18–22.

8. *Евстигнеева, Г. А., Земсков, А. И.* Новые тенденции в развитии мирового рынка научных публикаций – роль и место библиотек [текст] / Г. А. Евстигнеева, А. И. Земсков // Научные и технические библиотеки. – 2004. – № 5. – С. 15–26.
9. *Ильинский Л. К.* Что такое «повременная печать» [текст] / Л. К. Ильинский // Труды комиссии Русского Библиологического Общества по описанию журналов XIX века : Литературно-библиологический сборник. Вып. I. – Петроград, 1918. – С. 107–118.
10. *Ігнатієнко, В.* Історія української преси та її вивчення [текст] / В. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 3. – С. 22–26.
11. *Ігнатієнко, В.* Нелегальні Українські видання 1914–1916 [текст] / В. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 64–70.
12. *Ігнатієнко, В.* Українська преса (1816–1933 pp.) [текст] : історико – бібліографічний етюд / В. Ігнатієнко. – Х. : Держ. видавництво України, 1926. – 78 с.
13. *Ігнатієнко, В.* Української преса в 1922 році [текст] / В. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 1. – С. 5–12.
14. Книга о книге. Т. 2. [Текст] – Л. : Научно-Исследовательский Институт Книговедения при Государственной Публичной Библиотеке, 1929. – 282 с.
15. *Коваль, Т.* Історія вивчення читачього контингенту в контексті бібліотечно-інформаційного сервісу (20-ті роки XX ст.) [Текст] / Т. Коваль // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Випуск 9. – К., 2002. – С. 121–128.
16. *Кревецький, Ів.* Перша газета на Україні [текст] / Ів. Кревецький // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 5–15.
17. *Крип'якевич, І.* Найдавніші папірні на Україні (XVI ст.) [Текст] / І. Крип'якевич // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 64–65.
18. *Куфаєв, М.* Книга й формальна метода [текст] / М. Куфаєв // Бібліологічні вісті. – Київ – 1926. – № 1. – С. 56–62.
19. *Куфаєв, М. О.* Ловягин «Основы книговедения» [текст] / М. Куфаєв // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 81–84.
20. *Лисиченко, Д.* Стан книжкової торгівлі [текст] / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 35–40.
21. *Лисиченко, Д.* Українська преса в Катеринославі [текст] / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 2. – С. 1–7.
22. *Лисовский, Н. М.* Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи : вступительная лекция, читанная 28 сентября 1913 г. в Императорском Петроградском Университете приват-доцентом Н. М. Лисовским [текст] / Н. М. Лисовский – Петроград : Т-во Тип. Рябушинских, 1915. – 24 с.
23. *Лисовский, Н. М.* Собрание и разработка статистических сведений о книгоиздательстве и периодической печати в России [Текст] / Н. М. Лисовский – С.-Петербург, 1896. – 26 с.
24. *Ловягин, А. М.* Исторические и библиологические очерки. Вып. 1 [Текст] / А. М. Ловягин. – Пг. : Тип. А. Ловягина, 1917. – 156 с.

25. *Ловягин, А. М.* О труде библиографа и библиолога [текст] / А. М. Ловягин. – Б. м., Б. г. – С. 177–184.
26. *Ловягин, А. М.* Основы книговедения [текст] / А. М. Ловягин – Л. : Кооперативное товарищество «Начатки знаний», 1926. – 165 с.
27. *Ломоносов, М. В.* Полное собрание сочинений. Т. 10. Служебные документы и письма 1734–1765 гг. [текст] / М. В. Ломоносов. – М.–Л. : Издательство академии наук СССР, 1954. – 934 с.
28. *Максименко, Ф. П.* До питання про історію української преси [текст] / Ф. П. Максименко // Бібліотечний журнал. – 1926. – № 4–5. – С. 54–63.
29. *Меженко, Ю.* Вступна стаття [текст] / Ю. Меженко // Труды Института книгознания. Т. 2. Праці кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. – Х. : К. : Держвидав України, 1930. – С. 5–7.
30. *Меженко, Ю.* Перспективи розвитку великих та наукових бібліотек [текст] / Ю. Меженко // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 2. – С. 32–39.
31. *Меженко, Ю.* Про один з бібліологічних фронтів [текст] / Ю. Меженко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 2. – С. 8–19.
32. *Меженко, Ю.* Теоретичні передумови орг. укр. бібл. роботи [текст] / Ю. Меженко // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 4. – С. 48–61.
33. *Міяківський, В.* До історії журналістики на Україні [текст] / В. Міяківський // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 1. – С. 13–26.
34. *Неустроев, А. Н.* Историческое розыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703–1802 гг., библиографически и в хронологическом порядке описанных А. Н. Неустровым [текст] / А. Н. Неустроев. – СПб : Типография товарищества «Общественная польза», 1874. – 879 с.
35. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т. I. : XVIII век и первая половина XIX века [текст] / [ред. коллегия: проф. В. Е. Евстигнеев и др.]. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1950. – 604 с.
36. Очерки по истории русской журналистики и критики. Т. II. : Вторая половина XIX века [текст] / [ред. коллегия : доц. В. Г. Березина и др.] – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1965. – 516 с.
37. *Пастернак, С.* Всенародна Бібліотека України (До п'ятирічного ювілею) [текст] / С. Пастернак // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 3. – С. 14–22.
38. *Перфецький, Є.* Друкарні та стародруки Підкарпат. Руси-України [текст] / Є. Перфецький // Бібліологічні вісті. – Київ, 1926. – № 4. – С. 26–34.
39. Положення про Укр. Наук.-Дослідчий Інст. Книгознавства [текст] // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 85–86.
40. Пресса на Украине [текст] : материалы Всеукраинского совещания редакторов. – Х. : Пролетарий, 1925. – 109 с.
41. *Романовський, В.* До історії папірень на Україні [текст] / В. Романовський // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 73–80.
42. *Рубакин, Н. А.* Библиологическая психология [текст] / Н. А. Рубакин. – М. : Проект «Трикта», 2006. – 799 с.

43. *Рубакин, Н. А.* Избранное в 2-х т. [Текст] / Н. А. Рубакин. Т. 1. Книговедение. – М. : Книга, 1975. – 223 с.
44. *Рубакин, Н. А.* Избранное в 2-х т. [Текст] / Н. А. Рубакин. Т. 2. Самообразование. – М. : Книга, 1975. – 280 с.
45. *Рубакин, Н. А.* Основные задачи библиотечного дела [текст] / Н. А. Рубакин. – С.-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1907. – 31 с.
46. *Сагарда, М.* Відділ періодики [Текст] / М. Сагарда. // Бібліотечний журнал. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 15–17.
47. *Сагарда, М.* Завдання української періодики [текст] / М. Сагарда // Методологічний збірник : Українська бібліографія. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 87–106.
48. *Сагарда, М.* Науково-дослідчі завдання ВБУ [текст] / М. Сагарда // Бібліотечний збірник. Ч. 2. : На науково-бібліотечному фронті УСРР – К. : Всенародна бібліотека України при Укр. акад. наук, 1927. – С. 26–53.
49. *Сагарда, М.* Наші завдання щодо періодичної преси України [текст] / М. Сагарда // Бібліотечний журнал. – 1926. – Ч. 2–3. – С. 16–17.
50. *Сагарда, М.* Обсяг поняття «періодика» (До основних питань зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України) [текст] / М. Сагарда // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1928. – № 2. – С. 15–34.
51. *Січинський, В.* До питання про автора гравюр україн. Першодруку [Текст] / В. Січинський // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 6. – С. 58–61.
52. *Сомов, Н. М.* Что такое периодика, газета или журнал? [Текст] / Сомов, Н. М. // Журналист. – 1926. – № 1. – С. 44–46.
53. *Таранушенко, С.* Рідкий стародрук [текст] / С. Таранушенко // Бібліологічні вісти. – 1926. – № 4. – С. 16–21.
54. Труды Института книгознания [текст] : Библиотека и читач на Украине. Т. 2. : Праці кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. / за ред. Д. Балики. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – 240 с.
55. Труды комиссии Русского Библиологического Общества по описанию журналов XIX века [Текст] : Литературно-библиологический сборник. Вып. I. / под ред Л. К. Ильинского. – Петроград : Русское библиологическое общество, 1918. – 136 с.
56. *Яновский, М. Ф.* О книге : опыт анализа понятия «книга» [текст] / М. Ф. Яновский с пред. С. И. Маслова. – К. : Культура, 1929. – 188 с.
57. *Ясинський, М. М.* В справі української книгознавчої термінології [текст] / М. М. Ясинський // Бібліотечний журнал. – 1926. – Ч. 2–3. – С. 12–16.
58. *Ясинський, М. М.* До питання про початок української преси [текст] / М. М. Ясинський // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 4. – С. 44–46.
59. *Ясинський, М. М.* Шіфр Кетера М. М. / М. М. Ясинський // Бібліологічні вісти. – 1923. – № 1. – С. 26–30.

УДК 025.17:027.54 (477.83)+929:02(477)Луцик Р. Я.

Оксана Зінько,

мол. наук. співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника

ДОСЛІДЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Р. Я. ЛУЦИКА (1900–1974)

У статті здійснено огляд професійної діяльності Романа Ярославовича Луцка (1900–1974), завідувача відділу рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Розкрито основні напрями роботи ученого з упорядкування, організації та наукового опрацювання фондів стародруків і рідкісних видань. Констатовано, що заслугою Р. Я. Луцка є те, що цінні книжкові пам'ятки були удоступнені ученим, а відділ рідкісної книги став джерельною базою та осередком пам'яткознавчих досліджень для багатьох книгознавців. Р. Луцк уклав каталог інкунабул з фондів відділу рідкісної книги, а також був співукладачем ґрунтовних каталогів стародруків, автором наукових розвідок про книжкові пам'ятки, порадником для львівських дослідників книговидання.

Ключові слова: книжкова пам'ятка, стародрук, бібліотечні фонди книжкових пам'яток, бібліографічний опис стародруків.

Роман Ярославович Луцк (1900–1974) – яскравий представник плеяди галицьких бібліотекарів, професійна діяльність яких протікала у складний повосенний час реорганізаційних перетурбацій та перебудови бібліотечної сфери Львівщини і була скерована на творення найвагомішої академічної установи регіону – наукової бібліотеки. Р. Луцк – не лише співучасник організаційних процесів непростого радянського етапу бібліотечного будівництва у Львові, але й один із фундаторів та довголітній очільник відділу стародрукованих та рідкісних книг академічної бібліотеки.

Професійна діяльність Р. Луцка, його персональний внесок у бібліотечне будівництво львівського регіону непростого періоду 40–70 рр. ХХ ст. не виокремлений, а прізвище ще донедавна лише принагідно згадувалося у загальному контексті становлення ЛННБ [2, с. 3]. Розпочате вивчення наукового доробку та аналіз фахової діяльності Р. Луцка [23] дають змогу стверджувати, що учений добре розумів цінність книжкових пам'яток, здійснював не лише їх бібліографічний опис, але й належне наукове розкриття.

Бібліотечну кар'єру в академічній установі Р. Луцик розпочав зрілим фахівцем: ази бібліотечної технології він опанував на посаді завідувача бібліотеки та архіву Товариства імені Качковського, а також у бібліотеці науково-літературного товариства «Галицько-Руська Матиця». Ліквідація згаданих організацій наприкінці 1939 р. стала причиною вимушеної професійної перерви, однак вже 1 березня 1942 р. Р. Луцик став науковим працівником третього відділу Statsbibliothek Lemberg (Народний Дім). Реорганізаційні зміни 1940-х рр. у бібліотеці позначилися і на послужбовому переліку Р. Луцика: він займав різноманітні посади у відділах опрацювання, комплектування, рукописів, стародруків. Досконале володіння іноземними мовами, вища гуманітарна освіта, різностороння ерудиція та розвинене почуття професійного обов'язку стали аргументами адміністрації бібліотеки для затвердження Р. Луцика на посаді завідувача новоутвореного відділу рідкісної книги, що був утворений наприкінці 1949 р. шляхом об'єднання Музею книги і відділу стародруків [22, с. 200].

Посаду завідувача реконструйованого відділу Р. Луцик обійняв у березні 1950 р. і в цьому статусі перебував до кінця жовтня 1973 р. Це була нелегка копітка праця очільника одного з фундаментальних і найскладніших бібліотечних підрозділів непростого періоду історії Львівської наукової бібліотеки [7]. У відділі були зосереджені цінні фонди книжкових пам'яток численних галицьких книгозбірень, що мали свою тривалу історію, віддзеркалювали національні традиції і суспільні пріоритети мультикультурного західного краю [19, с. 56–75].

Книжкові фонди відділу на той час були розташовані в трьох книгосховищах (вул. Лисенка, 14): на першому поверсі – бібліотека Народного Дому і Музею книги (близько 70 000 примірників), на другому – книгозбірня Музею А. С. Петрушевича (понад 30 000 примірників) і більше 87,5 тисяч стародруків латинським шрифтом, звезених упродовж 1947–48 рр. із бібліотек-фондоутворювачів ЛННБ [28, с. 4].

Здебільшого стародрукований фонд був неопрацьований і не-впорядкований. Пріоритетними напрямками роботи завідувача відділу насамперед стали організація, впорядкування та наукове опрацювання фондів книжкових пам'яток. Процеси роботи з таким масивом фондів вимагали різносторонніх бібліотечних і книгознавчих кваліфікацій, використання численних бібліографічних джерел.

Першочергове завдання – опис фондів – здійснювався паралельно у двох напрямках: «каталогуванням» стародруків та їх «науковим опрацюванням». Про вагомість поставлених завдань і налагодження технологічних процесів опису та наукових досліджень фондів книжкових

пам'яток свідчить тематика виробничих нарад і практичних семінарів відділу, де, зокрема, обговорювалися проблеми: «як опрацьовувати слов'янські стародруки», «способи розкриття дефектних стародруків», «найновіші методи визначення формату стародруків», «наукове опрацювання українських стародруків за інструкцією Маслова» [25, с. 41].

Дотримуючись означеної методики, Р. Луцик відтворював не лише обов'язкові атрибути бібліографічного опису, але якнайповніше намагався розкрити усі особливості видання загалом і примірників зокрема. Інколи опис видання розширювався до 10–12 каталожних карток, одночасно формувалися численні допоміжні картотеки (видавців, друкарів, ілюстраторів, інтралігаторів, окремих власників, мистецького оформлення видання, зазначалася наявність рукописних додатків, маргіналій, провенієнцій). Багатопримірниковість фонду зобов'язувала до звірки комплектності стародруків, виявлення дублетів чи варіантів видань, висвітлення індивідуальних особливостей кожного примірника. Оскільки примірники кирилиці здебільшого були дефектними, переважно потребували атрибуції, складних бібліографічних пошуків, а, отже, фахових книгознавчих компетенцій. Р. Луцик володів ними досконало, про що неодноразово зазначали ті, хто мав щасливу нагоду спілкуватися із завідувачем відділу рідкісної книги: «Якщо вашим гідом у мандрах по «країні старої книги» буде Роман Ярославович Луцик, завідувач відділу, вважайте, що вам пощастило. Він розповідає настільки цікаво, оперує такою кількістю дат, імен, подій, що мимоволі заздриш талантові і просто-таки феноменальній пам'яті цієї літньої людини. Луцик згадує не тільки зміст книг, імена їх авторів і видавців, а й обставини, за яких ці «кораблі думки» побачили світ, наступну долю багатьох з них, часом таку ж цікаву, як і сама книга» [5, с. 17].

Опублікований науковий доробок Р. Луцика не є надто об'ємним: передовсім, він знаний як автор-укладач каталога інкунабул з фондів бібліотеки [13]. Побудований за алфавітом прізвищ авторів чи назв творів, каталог містить 39 описів: три перші позиції каталога – описи примірників кириличного друку – «Тріодей» Ш. Фіюля (Краків, 1491), інші – видання латинським шрифтом. Описи включають стандартний набір інформаційних полів для такого типу видань. Найімовірніше, що каталог у друкованому варіанті вийшов дещо скороченим, оскільки автор підготував набагато вичерпніші книгознавчі анотації: охарактеризував орнаментальне оформлення; стан збереження примірників; відтворив провенієнції; розписав маргіналії; докладно охарактеризував оправи примірників; відстежив побутування книги на теренах регіону, – пропонуючи глибоко

досліджений і сумлінно опрацьований книгознавчий матеріал. Це відзначили рецензенти праці, рекомендуючи її до друку. Колега автора, знаний український бібліограф Ф. Максименко констатував високий бібліографічний рівень каталога, зазначаючи, що «описи інкунабул зроблено з винятковою повнотою і точністю, подано відомості про історію кожного примірника збірки, їх оправи, рукописні помітки» [21]. «Робота має додаткові покажчики друкарів й видавців, хронологічних дат виходу в світ, конкорданції до загальноновживаних бібліографій інкунабул, список використаних довідників і покажчиків» [21]. Єдиним зауваженням Ф. Максименка було те, що «автор не використав і не дає відсилок до кількох капітальних бібліографій, особливо виданих останніми часами». Цілком очевидно, що для Р. Луцика вони просто були недоступні, оскільки бібліотека недокомплектувала багатьох тогочасних бібліографічних видань. Рецензент не мав сумніву, що найближчим часом каталог побачить світ, оскільки заслуговує найвищої похвали і є конкретною відповіддю на вимоги часу.

Другий рецензент – Я. Ісаєвич – наголосив на актуалізації тогочасних інкунабулістичних досліджень і необхідності «підготовки каталогів всіма установами, які володіють збірками інкунабул» [11, с. 1]. Публікацію каталога Р. Луцика рецензент вважав своєчасною тим більше, «що до збірок бібліотеки входять ряд дуже цінних інкунабул» [11, с. 1]. «У зв'язку з відсутністю друкованого каталога, – констатував Я. Ісаєвич, – інформації про львівські примірники до цього часу не наводилось у «Зведеному каталозі» інкунабул, що не сприяло їх науковому використанню» [11, с. 1]. Саме тому підготований «на належному науковому рівні каталог», на переконання рецензента, повинен побачити світ «якнайшвидше на належному рівні поліграфічного виконання, з ілюстраціями. Видання його буде гідним внеском Львівської наукової бібліотеки АН УРСР у ювілейну книгознавчу літературу, присвячену 400-річному ювілеєві українського друкарства» [11, с. 3]. Каталог був виданий вчасно, однак автор не побачив плодів своєї праці.

Джерельні матеріали [25; 26; 29] свідчать, що дослідження кирилических стародруків було головним напрямком опрацювань завідувача відділу рідкісної книги. Загальний огляд цього масиву книжкових пам'яток Р. Луцик помістив у першому номері Бюлетня Бібліотеки, де обговорювалися питання практичного досвіду бібліотечної роботи [17]. У статті «Слов'янські стародруки XV–XVII ст. у фондах ЛНБ» автор охарактеризував кількісний склад колекції стародруків відділу, описав наявні у рідкісній книзі примірники раннього періоду кирилического книгодрукування, друкарську

продукцію Івана Федорова львівського, заблудівського та острозького періодів, збережені книги видавничих осередків XVII ст. – Львова, Острога, Стрияна, Дермані, Крилоса, Києва, Москви, Вільна, Єв'є.

Особливо глибоко Р. Луцик вивчав львівське книговидання, у процесах опису формував анотовану картотеку «Львівські слов'янські друки XVI–XVIII ст.». Матеріали картотеки стали джерельною базою каталога «Львівські видання XVI–XVIII ст.», спільного проекту Львівської державної наукової бібліотеки та Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [9]. Цей скромний за теперішніми мірками науковий доробок був серйозним кроком не лише у презентації багатой книжкової культури Львова, але й важливим етапом у становленні пам'яткознавчих досліджень і розумінні цінності книжкових пам'яток в історії культури української нації, необхідності обліку, опису і охорони стародрукованих видань. Саме такий напрям діяльності був пріоритетним для Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Особлива місія в цьому процесі покладалася на спеціалізовані бібліотечні підрозділи, які комплектували видання XVI–XVIII ст. Вирішальна роль у визначенні першочергових напрямків роботи з книжковими пам'ятками належала, з одного боку, дієвим членам товариства, з іншого – бібліотечним фахівцям, які безпосередньо опікувалися книжковим надбанням. У цьому випадку склався якнайвідповідніший тандем: Р. Луцик співпрацював зі знайомим в майбутньому дослідником українського книговидання Я. Ісаєвичем. Фонди відділу рідкісної книги і картотека Львівських видань стали базою каталога, створюваного з метою «повного уявлення про розповсюдження наших стародруків і для контролю над їх збереженням» [9, с. 7]. Задля досягнення мети «необхідно взяти на облік всі наявні примірники стародруків», – зазначалося в передмові каталога [9, с. 7].

Через відсутність зведеного бібліографічного покажчика книг, опублікованих у Львові в XVI–XVIII ст., неможливо налагодити облік стародруків, що побутують на теренах регіону. «Щоб допомогти активістам товариства і всім краєзнавцям налагодити облік стародруків, Комісія для складання каталога пам'яток історії та культури Львівської області і Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР випускають короткий бібліографічний покажчик видань львівських українських друкарень XVI–XVIII ст.» [9, с. 7–8]. Перший випуск містив описи видань Івана Федорова та Успенського Ставропігійського братства і був укладений «в основному за примірниками відділу рідкісної книги Львівської державної наукової бібліотеки АН УРСР» [9, с. 7]. Задля повноти каталога використано матеріали інших зібрань, проте лише примірники рідкісної книги

означені шифром книгосховищ, за якими їх можна знайти в бібліотеці. Автор висловив Р. Луцикові подяку за «сприяння в роботі над каталогом» [9, с. 8].

Сфера наукових зацікавлень Р. Луцика не обмежувалась вивченням львівського книгодрукування: в процесі опрацювання стародруків Р. Луцик описав і систематизував збережені у відділі книжкові пам'ятки практично усіх осередків кириличного друку. До цього зобов'язувала солідна джерельна база: у відділі рідкісної книги було сформовано одну з найпрезентативніших колекцій кирилиці. Загалом зберігалось 450 назв, з яких 100 видань були відсутні в інших львівських колекціях. Результати роботи планувалося узагальнити у друкованому каталозі, оприлюднення якого постійно переносилося. Про високий науковий рівень опрацювань Р. Луцика свідчить рецензія Ф. Максименка, який наполягав, щоб надалі «побачив світ й каталог кириличних стародруків XVI–XVIII ст., над яким Р. Я. Луцик вже давно працює, і який відзначається докладністю й сумлінністю» [21]. Окремий каталог кириличного друку відділу рідкісної книги, що з усією відповідальністю укладав завідувач, так і не був опублікований. Однак зібраний Р. Луциком матеріал використав Ф. Максименко в процесі укладання зведеного каталога кириличних стародруків з музеїв і бібліотек Львова [20].

Р. Я. Луцик здійснював не лише бібліографічний опис кириличних стародруків, але й проводив докладне книгознавче анування примірників цінних книжкових пам'яток. Це була скрупульозна дослідницька праця, в результаті якої в науковий обіг було введено унікальні примірники з фондів відділу. Зокрема, окрему розвідку Р. Луцик присвятив одному з найскравіших полемічних творів XVI ст. «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького (Остріг, 1587) [14]. Автор звернув увагу на актуальність видання, змалював соціально-економічне тло творення пам'ятки та її побутування в середовищі українського суспільства, відстежив бібліографічні посилання і наявність збережених примірників. У результаті розшуків з'ясував, що книжка «була зачитана настільки, що до наших часів збереглося тільки два примірники з дефектами» в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР та колекції стародруків рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН УРСР [14, с. 107]. Хоч обидва примірники дефектні, вони «являють собою велику цінність» – резюмується у дослідженні.

Таке фахове всестороннє книгознавче вивчення очікувало усі рідкісні книжкові пам'ятки, що потрапляли в поле зору Р. Луцика. На жаль, багато з матеріалів не було опубліковано, оскільки на статусі книжкових багатств і наукових досліджень такого напрямку позначилися засади соціалістичного

будівництва, коли перевага надавалася масовій книжковій продукції.

Показовою для наукового стилю Р. Луцика є збережена в архіві відділу розвідка «Про одну цікаву книгу» [15]. Мова йде про первісток кириличного друку – «Тріодь цвітну» Ш. Фіоля, видруковану в Кракові 1491 р. Автор подав кілька зауваг щодо колискових кириличних друків, їх значення як пам'яток культури та рідкісності збережених примірників, здійснив загальний огляд доробку першодрукаря кирилиці. Науковий опис «Тріоді» здійснений з максимальною повнотою і обізнаністю зі збереженими в інших книгосховищах примірниками: зазначено відсутність (як і в інших відомих) титульного аркуша, втрату кінцевих аркушів та заміну кількох рукописними аналогами. Зазначено, що рукописні листи писані «трьома різними почерками» впродовж XVI–XVII ст. Р. Луцик намагався максимально відстежити «цікаву долю книги»: провенієнційні записи свідчили, що 15 травня 1740 р. священник Данилевич подарував книгу церкві в Паридубах (Волинь, Ковельський район). 1932 р. «любитель і шукач старовинних книг Богдан Ольхівський в часі однієї із своїх подорожей по Волині знайшов її випадково в скрині для свічок» у цій же церкві. Невідомо достеменно, купив, випросив чи обміняв Б. Ольхівський цінний стародрук, але вже 30 вересня 1932 р. передав «Тріодь» до бібліотеки «Студіону» у Львові. Саме з фондами цієї бібліотеки друк Ш. Фіоля перейшов у власність академічної бібліотеки.

Комплексне наукове вивчення Р. Луцик провів щодо переплету книги. Дошка, обтягнена коричневою шкірою зі сліпим тисненням і застібками була типовою для XVI ст. (саме цим часом датував переплет Р. Луцик). Незвичайним було те, «що на внутрішніх сторонах переплету наклеєні кольорові гравюри / т. зв. народні картини / невідомого часу і майстра, дещо знищені» [15, с. 1]. Дослідник описав збережені гравюри і зазначив, що вивчення таких артефактів здійснював І. Крип'якевич. Академік був знайомий з описаними гравюрами (очевидно, не без прямої вказівки Р. Луцика), більше того, «взяв навіть участь у складенні статті про народні картини у львівських стародруках, яка не була опублікована» [15, с. 2], – зазначав Р. Луцик.

Однак, зацікавлення Р. Луцика народною гравюрою, її виявлення в інших примірниках першодруків, і не лише з колекції рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки, а й на примірниках Наукової бібліотеки Львівського державного університету імені Івана Франка, стало поштовхом для докладнішого вивчення цього мистецького явища. Результати наукових пошуків було згодом оприлюднено у спільній науковій публікації І. Крип'якевича, Р. Луцика та Ф. Максименка [12], що практично невідома сучасним дослідникам.

З великою долею імовірності можна припустити (покладаючись на попередньо цитовані збережені архівні розвідки Р. Луцика), що саме Роман Ярославович ініціював дослідження народної гравюри, здійснював її виявлення у примірниках стародруків з фондів рідкісної книги, зацікавив проблемою знаного львівського книголюба, завідувача спорідненого відділу університетської бібліотеки Ф. Максименка. Джерельною базою дослідження стали шість гравюр із стародруків відділу рідкісної книги ЛНБ та три фрагменти із рукописного Євангелія з відділу рукописів університетської бібліотеки.

Принагідно варто зауважити, що мистецтво оформлення стародрукованої книги – ще один аспект пам'яткознавчих зацікавлень Р. Луцика. У відділі формувалася бібліографічна картотека і підбірка ілюстративних матеріалів, якою користувалися читачі. Стародрукований фонд відділу слугував джерельним матеріалом відомому досліднику книжкової справи Я. Запаскові для написання фундаментальної праці «Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.». Я. Запаско часто відвідував відділ рідкісної книги, у книзі відгуків і побажань відділу збереглися його подяки за допомогу у наукових дослідженнях. У передмові до «Мистецтва книги на Україні в XVI–XVIII ст.» автор теж вважав за потрібне висловити вдячність Р. Луцику за «цінні поради» [6, с. 8].

У полі зору Р. Луцика постійно була спадщина львівського друкаря Івана Федорова. Ця тема була завжди актуальною, особливо в часи святкування ювілейних дат [10]. У відділі було зібрано багато матеріалів з історії книгодрукування фєдорівських часів, вивчення і популяризацію його спадщини. Планувалося також видати «анотований покажчик видань Івана Федорова» [29, с. 6].

Заслугує схвалення діяльність Р. Луцика з популяризації знань про книжкові пам'ятки: окрім численних публікацій у періодичних виданнях [1; 4; 5; 8; 18; 24; 30; 31], Р. Луцик постійно організовував тематичні книжково-ілюстративні виставки, проводив екскурсії для книгознавців, студентів вищих навчальних закладів, дослідників книгодрукування.

До сфери професійних інтересів завідувача відділу входила історія бібліотечної справи регіону. В цьому контексті варто відзначити, що з цієї проблеми Р. Луцик підготував до друку публікацію про минуле львівських бібліотек та славні книжкові та бібліофільські традиції Львова. Зважаючи на певні ідеологічні обмеження, стаття не була рекомендована до друку (текст статті у машинописному варіанті зберігається в архіві бібліотеки і готується до публікації) [16].

Час, у який довелося працювати Р. Луцикові, не можна вважати

сприятливим для дослідження книжкових пам'яток як вагомий чинник національної культури. У зв'язку з ідеологічними засадами стародруковані фонди не були пріоритетним напрямком тогочасних досліджень, а їх фізичне збереження часто залежало від людей, які ними опікувалися. Історичні обставини склалися так, що у відділі рідкісної книги були акумульовані багаті фонди стародруків з бібліотек Львова і галицького регіону. Заслугою Р. Я. Луцика стало те, що цінні книжкові пам'ятки були удоступнені ученим, а відділ рідкісної книги став джерельною базою та осередком пам'яткознавчих досліджень книгознавців.

Список використаних джерел

1. Вукович, В. В кабінеті рєдкої книги / В. Вукович // Известия. – 1956. – № 243. – С. 3.
2. Головата, Л. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. 1940–2005 : історичний нарис / Лариса Головата // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника / [зб. наук. пр.]. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 144–174.
3. Гуцаленко, Т. Службовий щоденник А. Петренка (24.IV.1946 – 16.VIII.1947) : перебіг концентрації та розподіл фондів «Центральної василіанської бібліотеки у Львові» / Тетяна Гуцаленко // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника / [зб. наук. пр.]. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 358–408.
4. Дранов, С. У світі інкунабул: [Про фонди кабінету рідкісної книги] / С. Дранов // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 2.
5. Жевський, І. Пристань «кораблів думки». Біля полиць Львівської наукової бібліотеки / Ігор Жевський // Наука і суспільство. – 1969. – № 6. – С. 17–18.
6. Запаско, Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1971. – 310 с.
7. Зінко, О. Р. Я. Луцик – організатор фондів рідкісних видань XIX–XX ст. (1950–1973) / Оксана Зінко // Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника / [зб. наук. пр.]. – Львів, 2010. – Вип. 17.
8. Издано Иваном Федоровым: [Книги первопечатника в отделе рєдкої книги] // Львовская правда. – 1973. – 13 мая. – С. 2.
9. Ісаєвич, Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст. : каталог / Я. Д. Ісаєвич – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1970. – 49 с.
10. Ісаєвич, Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1975. – 152 с.
11. Ісаєвич, Я. Д. Рецензія на рукопис каталога «Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника академії наук УРСР». Уклад Р. Я. Луцик/Я. Д. Ісаєвич // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів відділу рідкісної книги. – 3 арк.
12. Крип'якевич, І. П. Народні гравюри XVII ст. / І. П. Крип'якевич, Р. Я. Луцик, Ф. П. Максименко // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1971. – Вип. 5. – С. 150–162.

13. Луцик, Р. Я. Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника академії наук УРСР : каталог / Р. Я. Луцик; ред. О. Д. Кізлик ; Рецензенти : Ф. П. Максименко; Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1974. – 30 с., 8 іл. – (До 400-річчя книгодрукування на Україні).

14. Луцик, Р. Я. Про один рідкісний друк XVI ст. / Р. Я. Луцик // Скарбниця знань. – Львів, 1972. – С. 106–108.

15. Луцик, Р. Я. Про одну цікаву книгу / Р. Я. Луцик // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів відділу рідкісної книги. – 2 арк.

16. Луцик, Р. Я. Розвиток бібліотечної справи у Львові // ЛННБУ ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 218, од. зб. 195. (машинопис). – 14 арк.

17. Луцик, Р. Я. Слов'янські стародруки XVI – XVIII ст. у фондах Львівської бібліотеки Академії наук УРСР / Р. Я. Луцик // Бюлетень : досвід роботи / Львів. б-ка акад. наук УРСР. – Львів, 1951. – № 1. – С. 39–50.

18. Лучук, В. Франциск Скорина прийшов у Львів / В. Лучук // Літературна Україна. – 1969. – 26 серпня.

19. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР : історичний нарис / АН УРСР ; редкол. М. В. Лізанець (відп. ред.) та ін. – Київ : Наук. думка, 1989. – 203 с.

20. Максименко, Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800) : зведений каталог / Ф. П. Максименко. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1975. – 127 с.

21. Максименко, Ф. П. Рецензія на машинопис каталога «Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника академії наук УРСР». Уклад Р. Я. Луцик / Ф. П. Максименко // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів відділу рідкісної книги. – 1 арк.

22. Особова справа // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Архів (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів) – Оп. 3-ос, од. зб. 203. – Арк. 151–213.

23. Пукас, О. Роман Ярославович Луцик – бібліотекар і книгознавець / Оксана Пукас // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника / [зб. наук. пр.]. – Львів, 2002. – Вип. 9 / 10. – С. 73–76.

24. [Рідкісні видання у фондах бібліотеки] // Вільна Україна. – 1963. – 1 вересня. – С. 4.

25. Річний звіт про виконання плану роботи Кабінету рідкісної книги за 1950 рік // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. – Оп. 1, од. зб. 310. – 6 арк..

26. Річний звіт про виконання плану роботи Кабінету рідкісної книги за 1951 рік // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. – Оп. 1, од. зб. 356. – 6 арк..

27. Річний звіт про роботу Львівської бібліотеки АН УРСР за 1950 рік // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. – Оп. 1, од. зб. 270. – 53 арк. .

28. Річний план роботи відділу рідкісної книги на 1950 рік // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. – Оп. 1, од. зб. 309. – 4 арк.

29. Річний план роботи Кабінету рідкісної книги на 1952 рік // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. – Оп. 1, од. зб. 414. – 7 арк.

30. Собрание вещей нужнейших : [Книга, изданная И. Федоровым в 1580 г., найдена в фондах библиотеки] / фото К. Борисенко // Львовская Правда – 1972. – 15 октября.

31. [Тисячі старовинних книг зберігаються в кабінеті рідкісної книги Львівської бібліотеки Академії наук УРСР] // Вільна Україна. – 1961. – № 102. – С. 4.

Наталія Леміш,

ст. викладач

ПВНЗ «Європейський університет» (Конотопська філія)

**ВИДИ УПРАВЛІНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ КАНЦЕЛЯРІЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРА
ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
(на основі документів фондів
Державного архіву Чернігівської області)**

Досліджено основні видові групи управлінських документів та відстежено особливості оформлення документів адміністративних органів Чернігівської губернії першої половини ХІХ ст. В основу класифікування документів покладено ознаки функціонального призначення та напрям руху документопотоків. Серед аналізованих документів виявлено такі, що використовувалися лише в регіоні з генерал-губернаторською формою управління.

Ключові слова: управлінська документація, вхідні, вихідні та внутрішні документи, реєстраційні форми, архівні фонди, органи державної влади.

Вивчення еволюції управлінського документа, особливостей організації роботи з ним, виявлення причин зміни в процесах документування зумовлює дослідження організації діловодства в управлінських структурах різного рівня підпорядкування в певний історичний період.

На початку ХІХ ст. Правобережна та й Лівобережна Україна зберігали відмінності від центральних регіонів Російської імперії в соціальній структурі, формах землеволодіння й землекористування, етнічній строкатості, судочинстві тощо. Це зумовило впровадження в підросійській Україні особливої форми правління в її регіонах – генерал-губернаторської.

Для розгляду видового складу існуючої управлінської документації в Україні в першій половині ХІХ ст. обрано органи державної влади Чернігівської губернії, що була в ті часи складовою Малоросійського генерал-губернаторства.

Реконструвати видовий склад управлінської документації Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського

правління допомогли фонди Державного архіву Чернігівської області (ф. 128 (13 791 справа, 8 томів описів): оп. 1, том 1, 1801–1818 рр. (1–2090 од. зб.); оп. 1, том 2, 1818–1837 рр. (2091–4825 од. зб.); оп. 1, том 3, 1837–1838 рр. (4826–6594 од. зб.); оп. 1, том 4, 1838–1843 рр. (6597–8821 од. зб.); оп. 1, том 5, 1843–1845 рр. (8822–10 559 од. зб.); оп. 1, том 6, 1845–1849 рр. (10 560–11 958 од. зб.); оп. 1, том 7, 1801–1917 рр. (11 959–13 791 од. зб.); оп. 1, том 8, 1802–1918 рр. (13 792–14 460 од. зб.); оп. 2–6, 1801–1916, 1917 р.; ф. 127 (187 759 од. зб., 1800–1919 рр.)).

Документацію Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління можна класифікувати за певними ознаками, а саме: видовим складом документів та напрямом документопотоку; специфікою оформлення.

У результаті дослідження документів, які зберігаються у фондах Держархіву Чернігівської області, визначено такі їх видові групи:

- розпорядчі – укази, маніфести, циркуляри, «предписания», циркулярні «предписания», «повеления», ордери (вхідні від імператора, Правлячого Сенату, міністерств), «препровождения», «предложения», «список с предписания», «представления» (вхідні від канцелярії Управління малоросійського генерал-губернатора, Канцелярії чернігівського цивільного губернатора), протоколи (внутрішні документи Чернігівського губернського правління);

- звітні – донесення, рапорти, огляди, відомості, звіти (вихідні до імператора, Правлячого Сенату, міністерств, канцелярії Управління малоросійського генерал-губернатора);

- «просительные» – «прошения», меморії, «жалобы»;

- довідково-інформаційні – обліково-реєстраційні форми (реєстри документів та справ, описи та алфавіти справ), відомості, «сообщения», листування;

- щодо особового складу чиновників – формулярні списки, атестати, свідоцтва, патенти на чин.

Встановлюючи напрям руху документів, слід зупинитися на аналізі документопотоків вхідних документів, тобто тих, що надходили до адміністративних установ Чернігівської губернії; вихідних документів, що відправлялися з них; внутрішніх документів, що призначалися для користування в межах зазначених адміністративних установ.

Аналіз потоків вхідних документів став можливим завдяки збереженням у достатньому обсязі первинних і вторинних документів, представлених у фондах Державного архіву Чернігівської області. Дослідивши видовий склад вхідних документів, приходимо до висновку, що дану групу скла-

дають: розпорядчі документи вищих органів влади; звітно-статистичні та «просительные» документи підпорядкованих установ; вхідна кореспонденція, що висвітлювала питання життєдіяльності різнорівневих установ та окремих осіб. Такий умовний поділ на групи вхідних документів зумовлений способом «спілкування» адміністративних установ різного рівня підпорядкування і окремо чиновницького складу та звичайних осіб («подданных») держави між собою.

Розпорядчі документи вищих органів влади досліджуваного періоду представлені як такі, що регламентували діяльність губернських установ (від імені імператора, Сенату, різних міністерств та Малоросійського генерал-губернатора). Серед групи названих розпорядчих документів слід виокремити документи, що використовувались з метою встановлення певних правил, які регулювали управлінські, технологічні, практичні сторони роботи підпорядкованих установ та, відповідно, документаційні процеси в них, – тобто носили розпорядчо-інструктивний характер. Основними документами, що використовувалися у зносинах між імператором чи Сенатом та губернією були укази та циркуляри; між Міністерствами та губернією – «предписания»; між генерал-губернаторством та губернією – «предложения».

Прослідкувати видовий склад вхідних документів від установ різного рівня підпорядкування до Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, а потім, за потребою та направленням, до Чернігівського губернського правління стало можливим завдяки збереженням у фондах Державного архіву Чернігівської області у великій кількості реєстраційних форм – журналів (книг) вхідної документації: «Журналы (книги) входящих бумаг». Саме завдяки зазначеним формам маємо змогу встановити видовий склад вхідної документації, серед якої найбільш розповсюдженими були: рапорт, «отношение», «представление», «сообщение», «предложение», «прошение», «мемория», «ордер», «предписание». Факт надходження указів, циркулярів та «предписаний» імператора, Правлячого Сенату різних міністерств, як один з найважливіших видів вхідних документів, фіксувався окремо в спеціальних реєстраційних формах, які так і називалися, наприклад, «Предписания Министерства внутренних дел за ... год», «Книга указов, полученных из Правительствующего Сенат за ... год» тощо.

Зупинимось на найбільш широко використовуваних та інформативно близьких між собою видах вхідних документів – циркулярі, «предписаний» та «циркулярном предписаний» – в аспекті роботи над зазначеними документами в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора за фактом їх отримання.

Власне циркуляр, «предписание» та «циркулярное предписание» подібні за виконуваними ними функціями. Назва «циркулярное предписание» зустрічається в заголовку до тексту документа лише в тих циркулярах, які були створені за ініціативи самого імператора чи Сенату та направлялися на виконання після певних корективів міністерств. На таких циркулярах у правому верхньому куті рукописно, а з другої чверті XIX ст. – відбитком штемпеля фіксувалося слово «циркулярно», а в тексті самого документа наказовий чи настановний спосіб донесення інформації оформлювався словами «предписываю», «предписано», «предписываем» тощо. Тому, мабуть, цей документ і отримав узагальнюючу назву «циркулярное предписание». Судячи з визначень, циркуляр і «предписание» були розпорядчими документами, метою яких було передавання певних настанов від вищих органів влади до нижчих: від імператора і Сенату – циркуляри, рідше «предписания», від міністерств – циркуляри, «предписания» та «циркулярные предписания», від генерал-губернатора – «предписания». Ці назви документів отримують своє повсюдне використання лише в XIX ст. Але сфера вживання даних термінів на означення назв документів була неоднаковою. Опрацьовуючи описи фондів та безпосередньо документи досліджуваного періоду Державного архіву Чернігівської області, приходимо до іншого висновку: використання назви аналізованого виду документа вищими органами влади Чернігівської губернії датується не серединою, як у адміністративних установах корінних російських територій, а саме початком XIX ст.

Під час дослідження циркулярів, «предписаний» та «циркулярных предписаний», було виявлено, що всі вони оформлювалися подібним способом – друкуванням на бланку, або рукописно. Кожен з реквізитів («частей») документа мав своє постійне місце, відповідно до зразків, наведених у нормативних документах вищих органів влади. У першій половині XIX ст. використовувалось два види бланків: із поздовжнім розташуванням реквізитів (традиційний, характерний для колезької форми діловодства), та нова форма – бланки з кутовим розташуванням реквізитів. Оформлення «прошений» та «предложений» ще за часів існування єдиної Малоросійської губернії (до поділу її на Чернігівську та Полтавську), датованих 1801 р., дають змогу відзначити факт закріплення за реквізитами, що входять до бланкових – номера документа та дати його створення – правого верхнього кута документа. Таким чином, стає можливим констатувати використання форми бланка досліджуваного регіону значно раніше, ніж на суто російських територіях, де їх повсюдне поширення відбулося лише в 30-ті роки XIX ст., коли, як зазначає А. М. Сокова, у

законодавстві з'явилася обов'язкова вимога застосування бланків «для ускорения и уменьшения занятый канцелярских служащих».

Саме ці документи дають змогу сьогодні стверджувати, що процес уніфікації службових документів набув поширення від початку XIX ст.

Щодо безпосереднього процесу надходження зазначених вхідних документів в органи державної влади Чернігівської губернії та технології роботи із ними, слід звернути увагу та той факт, що він мав певні зміни, порівнюючи початок та другу чверть XIX ст. На початок XIX ст. надсилання циркуляру, «циркулярного предписания» чи «предписания» супроводжувалось спеціальним документом – «отношением». Хоча зазначений документ і не мав своєї назви, але, здійснивши аналіз справ Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, знаходимо назву на означення даного виду документа на аркуші змісту справи – наприклад, «Отношение Министерства внутренних дел». За формою викладу та оформленням це був скоріше супровідний лист на ім'я губернатора чи генерал-губернатора з поясненнями щодо виконання направленого циркуляру. «Отношение» мало таку ж структуру та розташування реквізитів як і основний розпорядчий документ – циркуляр. Лише в заголовку до тексту документа зазначалася його мета: «С препровождением циркулярного предписания гг. Гражданским губернаторам от ... (зазначалась дата)». Якщо ж «циркулярное предписание» спочатку надходило до генерал-губернатора, то до «отношения» з міністерства додавалося ще й генерал-губернаторське «препровождение», де в заголовку зазначався також і подальший шлях слідування цього документа, наприклад, «копия сего предписания передана в губернское правление для своевременного и точного по оному исполнению...». Слід наголосити, що використання «препровождения» в практиці документообігу між адміністративними установами генерал-губернаторського та губернського рівня є суто специфічною особливістю, характерною лише для досліджуваного регіону.

Після отримання циркуляра генерал-губернатор, а потім і губернатор мали надіслати у відповідь «особое отношение», а для направлення до виконання самого циркуляра в підвідомчі установи – «список с предписания». «Отношение», як вид документа, мав досить широке використання в першій чверті XIX ст., адже звітування за отримання будь-якого розпорядчого документа оформлювалось саме «отношением».

У результаті аналізу документів фондів Державного архіву Чернігівської області, приходимо до висновку, що спостерігається неврегульованість щодо кількості створюваних копій «предписаний» як у вищих органах влади,

так і на місцях. Причиною виникнення такої великої кількості копійованих документів було й те, що надсилалися вони всім без винятку підвідомчим установам без урахування того, чи є така установа безпосереднім виконавцем документа, чи ні.

Лише з 1835 р. було скасовано копіювання циркулярів на місцях; вилучалися з обігу «отношения» та «особые отношения»; звітування до міністерств за отримання циркулярів мало оформлюватись на зворотному боці копії циркуляру у вигляді «общего донесения».

Вихідна документація представлена документами різного тематичного спрямування та способу оформлення. Це, перш за все, листування («переписка») з адміністративними органами вищого рівня (генерал-губернатором, Канцелярією генерал-губернатора, міністерствами та безпосередньо міністрами тощо), з органами виконавчої влади на місцях, з окремими фізичними особами (відповіді на звернення (скарги, пропозиції, заяви) підданих). Також до вихідної документації слід віднести різні форми звітної документації – звіти («отчеты»), відомості («сведения», «статистические сведения»).

У результаті аналізу вихідних документів, представлених у фондах Державного архіву Чернігівської області, слід відзначити наявність таких документів, назви яких набули широкого використання в XIX ст., але не всі вони були достатньо розглянуті в наукових дослідженнях і тому є особливо цікавими. Серед названих документів розглянемо такий вид вихідного документа, як рапорт.

Досліджуючи рапорти, представлені у фондах Державного архіву Чернігівської області, помічаємо суттєві зміни, які сталися в оформленні самого документа від початку XIX ст. до його середини. Рапорт першого десятиріччя XIX ст. є найменш дослідженим в історії діловодства зазначеного періоду. Цікавим буде доведення факту існування рапорту з кутовим розташування реквізитів ще до закріплення таких норм на рівні держави. Саме такими рапортами на початку XIX ст. оформлювалися відносини губернських чиновників Чернігівської губернії з вищими органами державної влади. Але слід наголосити, що розташування «бланкових надписей» (а саме реєстраційного номера та дати документа), що вже мали риси уніфікації (саме через їх повторювану форму), знаходилося не в лівому верхньому куті аркуша, а навпаки – у правому, паралельно до основного тексту документа. Сам же текст та зазначення адресата охоплювали ліву частину документа, при чому зазначення «кому» та «від кого» записувалося без будь-якого відступу від лівої межі аркуша. Також слід відзначити, що цей документ містив назву, що

знаходилася посередині аркуша перед текстом нижче адресування.

Варто звернути увагу на те, що всі аналізовані рапорти, збережені у фондах державного архіву Чернігівської області за досліджуваний період, оформлювалися рукописно. Наявність таких документів та їх аналіз став можливим лише завдяки тому, що копії рапортів при їх відправленні залишалися у справах Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління. Отже, продовжуючи дослідження цього виду документа, розпочаті О. А. Лукашевичем та С. В. Русаковою, слід відзначити його еволюцію та наявність ознак уніфікації. У першій половині XIX ст. розширюється коло його використання, набуваючи як узагальненої форми до системи звітних документів, так і залишаючись основним самостійним звітним документом.

Склад внутрішньої документації можна визначити відповідно до тих функцій, які покладалися на цей виконавчий орган, а саме – регулювання руху документів від і до особи чернігівського губернатора, контроль за виконанням документів та направлення їх за встановленим напрямом, забезпечення збереження документів. До основних форм, що дозволяли упорядкувати потоки вхідних та вихідних документів й полегшити роботу з ними в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора слід віднести такі, що забезпечували на той час здійснення облікової, контролюючої, довідково-інформаційної функцій тощо. Серед таких слід виокремити групу реєстраційних документів як значного за обсягом та виконуваними функціями виду внутрішньої документації установи.

До основних форм реєстрації документів у Канцелярії чернігівського цивільного губернатора можна віднести журнали чи книги реєстрації різних видів документів. Ці форми використовувалися як для загальної реєстрації всіх видів вхідних, вихідних та внутрішніх документів (тобто реєстраційні форми «загального» характеру), так і застосовувалися для обліку документів конкретного спрямування – реєстраційні форми «спеціального» призначення («особенные реестры»).

Серед реєстраційних форм «загального» призначення, тобто тих, що слугували для реєстрації всіх без винятку вхідних та вихідних документів слід назвати книги («журнали») вхідних та вихідних документів – «входящих и исходящих бумаг». Щодо вживання як синонімічних назв «книга» та «журнал», то до XIX ст. ці назви на позначення реєстрів вхідних, вихідних та внутрішніх документів були відомими й уживалися в діловодстві полково-сотенних канцелярій Гетьманщини та канцелярії намісництва: «Книга протоколов Черниговской полковой канцелярии (1761)», «Книга

протоколов входящих бумаг Черниговского Малороссийского полка (1770)», «Книга протоколов указов полковой Черниговской канцелярии (1770)», «Книга протоколов или входящий реестр Черниговской полковой канцелярии (1780)», «Книга журналов Черниговского наместничества (1783)». Судячи з назв реєстраційних форм XVIII ст., виявляється неврегульованість їх використання у зазначений період. На той час слово «протокол» не було закріплене як назва виду конкретного документа. Тому, ймовірно, в «книгах протоколів» фіксувалися звичайні документи відповідно до напрямку їх руху, а в «книгах журналів» навпаки – протоколи засідань колегіальних органів. Назва «журнал» потягом першої половини XIX ст. продовжує використовуватися для позначення реєстрів як вхідних чи вихідних документів, так і для добірки протоколів засідань губернського присутствія та вживатися разом зі словом «протокол» («журналы протоколов»). Стосовно використання терміна «книга» в діловодстві досліджуваного періоду, слід зауважити, що цим поняттям, починаючи з XVII ст. означали «сукупність записів з будь-якої теми, питання чи видів документів, об'єднаних загальною палітуркою». «Книга исходящих бумаг не позже 1831 г.», «Книга указов Правительствующего Сената за 1831 г.», «Книга по записи подорожных, выданных черниговским гражданским губернатором в 1833 г.» тощо. У першій половині XIX ст. за журналом закріплюється назва сукупності скріплених протоколів як видів конкретно визначених документів, а за книгою – назва реєстраційної форми будь-яких видів документів чи справ. Тому «Журналы протоколов» – це добірка певної кількості протоколів засідань колегіальних органів керування, а «Книга журналов протоколов» – це не що інше як обліково-реєстраційна форма до таких протоколів. Зазначена форма («Книга журналов протоколов») вживалася до 1845 р., коли за вказівкою Міністерства внутрішніх справ із заголовків реєстрів документів Чернігівського губернського правління було виключене слово «протокол».

Отже, покажемо те, що саме в першій половині XIX ст. відбувається чітке розмежування назв реєстрів на «книги» чи «журнали» та «книги журналов» відповідно до видів фіксованих у них документів, але без зайвої синонімії у використанні назв одних і тих же видів документів, що стверджує думку про факт закріплення назви документів відповідно до їх функціонального призначення.

Канцелярія чернігівського цивільного губернатора застосовувала також низку реєстраційних форм «спеціального» спрямування, основною метою яких був облік окремих видів документів. Серед таких форм слід назвати: реєстри «предложений» (губернатора до представників вищих

органів державної влади); «книги указов Правительствующего Сената»; «книги входящих прошений» (від чиновників нижчих управлінських структур та пересічних громадян) тощо.

Формування таких реєстрів відбувалося за номінальним або тематичним принципом. Велика кількість різноманітних реєстраційних форм, з одного боку, ускладнювала роботу канцелярії, особливо стосовно затрат часу, адже один і той же документ міг реєструватися декілька разів, приміром, спочатку в книзі (журналі) реєстрації всієї вхідної документації, а далі в спеціальному реєстрі «прошений», «предложений» чи «Книге указов Правительствующего Сената» тощо. Але, з іншого боку, така форма реєстрації мінімізувала можливість втратити той чи інший документ.

Розглянуті види управлінської документації важливі для сучасних дослідників щодо виявлення закономірностей в утворенні тих чи інших видів документів, їх історичного розвитку, простеження еволюції певних класів документації в цілому, виявлення та аналізу чинників, які визначають зміни видового складу документів.

Розділ IV

Українська біографістика у сучасному науково-дослідницькому та інформаційному вимірі

Володимир Попик,

в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ,
канд. іст. наук

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто актуальні концептуальні засади формування в Україні електронних ресурсів біографічної інформації, зокрема у розрізі відображення у них суспільно-політичних та етнокультурних реалій, проблем соборності і регіоналізму в минулому і сучасності, єдності національного життя в Україні та українській діаспорі. Значну увагу приділено завданням поєднання в електронному інформаційному просторі України історико-біографічних ресурсів різного цільового призначення та тематичного спрямування, консолідації загальнонаціонального простору історико-біографічної інформації, місцю і ролі Інституту біографічних досліджень НБУВ у розвитку національних ресурсів історико-біографічної інформації.

Ключові слова: електронні науково-інформаційні ресурси, біографічна інформація, концептуальні засади біографічних досліджень.

Ресурси біографічної інформації – як історико-меморіальної, так і актуальної (матеріали про наших відомих сучасників) – першорядний складник вітчизняного електронного гуманітарного інформаційного простору, цілеспрямована розбудова якого у нашу комп'ютерну добу є важливою запорукою утвердження повноти і всебічності національного життя, інтелектуальної, культурної і громадянської консолідації суспільства, посилення інформаційної безпеки України в умовах зростаючих зовнішніх інформаційних впливів. Адже, окрім свого суто наукового, освітнього, культурного значення, біографічна інформація особливо важлива тим, що здатна формувати у свідомості громадян «колективний портрет», образ нації, демонструвати на реальних прикладах людських доль цілісність українського суспільства попри усі прояви його етнічного, мовного і культурного розмаїття, регіональних відмінностей і політичних протистоянь.

Зважаючи на це, розвиток вітчизняних електронних біографічних інформаційних ресурсів, який відбувається, значною мірою стихійно, з

великими диспропорціями, вимагає більш вдумливого і відповідального ставлення, теоретичного осмислення і наукового супроводження. А отже, проблематика концептуальних і методичних засад цієї роботи, незалежно від того, йдеться про ресурси суто наукового, або освітнього, культурно-просвітницького, чи управлінського призначення, набуває нині особливої наукової і суспільної значущості. На жаль, розроблення її перебуває в Україні впродовж цілого десятиліття все ще на початковій стадії, здійснюється невеликим колективом вчених ¹. Проте, якщо у попередні роки вона майже повністю була пов'язана з роботою одного лише Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського над створенням електронного «Українського національного біографічного архіву» ², то нині до неї поступово долучається ряд інших наукових установ ³.

Щоправда, й у світі в цілому відчутно бракує узагальнювальних праць, присвячених засадничим принципам розвитку електронної біографістики, хоча потроху й з'являються інформаційні, практично-методичні розробки та рекомендації, які становлять неабиякий інтерес і для українських дослідників ⁴.

Діапазон теоретичних, методичних, організаційних, технічних і правових проблем, що вимагають розв'язання для забезпечення успішного формування вітчизняних електронних ресурсів біографічної інформації, є досить широким. Можна сказати навіть, що не всі з них вже достатньою мірою проявилися, належно артикульовані науковою думкою, окреслені як такі, що мають стати предметом досліджень. Очевидно, що на сучасному етапі першорядного значення набуває осмислення ідейно-політичної спрямованості вітчизняної електронної біографістики, її відповідності національним інтересам України; всебічного відображення нею етнокультурної та політичної розмаїтості українського соціуму на всіх етапах його історичного розвитку; збалансованого представлення в електронних ресурсах окремих регіонів, сфер людської діяльності, соціальних структур, суспільних, громадських, релігійних рухів. На порядку денному – й чимало більш вузьких і конкретних проблем, пов'язаних з методичними особливостями розбудови інформаційних біографічних ресурсів різного призначення (наукових, для потреб освіти і виховання, меморіально-патріотичних, культурологічних, присвячених діячам окремих етнічних громад тощо); організаційно-технічними питаннями структурної, системотехнічної побудови ресурсів, забезпечення їх наповнення; юридичними аспектами оприлюднення біографічної інформації, що є об'єктом права інтелектуальної власності. Свого вирішення потребують,

нарешті, численні і різноманітні питання джерелознавчого, історіографічного, термінологічного, редакційного, дидактичного плану.

Розуміючи, що розв'язання перелічених завдань потребує окремих спеціальних поглиблених цілеспрямованих досліджень, автор у цій статті робить спробу проаналізувати насамперед ті найважливіші концептуальні проблеми, які вже досить випукло окреслила і поставила на порядок денний сама практика вітчизняної інформаційно-біографічної справи.

Суспільно-політичні та етнокультурні параметри вітчизняної електронної біографістики. Нинішнє відставання України у справі розгортання власних електронних історико-біографічних ресурсів виявляється не лише у їх досить скромних масштабах, розрізненості, кустарному виконанні, «нерозкрученості» у сучасному інформаційному просторі, а й у слабкій конкурентоспроможності з зарубіжними, перш за все – російськими і російськомовними ресурсами, зокрема у тій частині, яка безпосередньо стосується питань історії і культури самої України. Тенденційність подання у зазначених електронних ресурсах, досить активно використовуваних українськими громадянами, всього комплексу матеріалів, пов'язаних з Україною, створює в інформаційному полі психологічний ефект відсутності у держави своєї окремішньої історії і культури, нав'язує уявлення, нібито всі здобутки культури і цивілізації привнесені в Україну завдяки російській культурі і державності. Не менш викривлено трактується у них ретроспектива українсько-російських взаємодій, пов'язаних з участю українців у розбудові російського державного, наукового, освітнього, культурного і духовного потенціалу. Україна відчутно «втрачає» в інформаційному полі своїх співвітчизників, які постають у ньому як діячі російської (або «радянської», стосовно ХХ ст.) історії і культури, а то й взагалі як етнічні росіяни ⁵.

Звідси – чи не найважливіший концептуальний висновок: українські ресурси біографічної інформації мають подавати об'єктивне, засноване на історичній правді, питома українське бачення вітчизняної історії і культури, у тому числі – життєвого, професійного, суспільного і творчого шляху наших співвітчизників, спадщина яких належить одночасно українському та іншим народам. При цьому біографічні сюжети, пов'язані з тісним переплетінням і взаємодією культур, мусять не замовчуватися, а розкриватися в усій їх багатоманітності і складності проявів, включаючи явища полікультуралізму, множинності етнокультурної самоідентифікації особи, її плінності у часі і просторі.

Окреслене вище передбачає, зокрема, що інформаційні масиви вітчизняної електронної історико-меморіальної біографістики мають

якнайбільш повно розкривати потенціал не лише активних діячів національного руху і культури, але й усієї тієї значної частини українства, яка волею історичних реалій не була тісно прилученою до них, часто – не розуміла національної ідеї, не була достатньою мірою обізнаною з досягненнями національної культури, не користувалася у публічній та приватній практиці українською мовою – оскільки такими були нав'язані непереборними обставинами реалії українського життя у Російській імперії і СРСР. При цьому не можна не враховувати й того, що афішована у літературі минулих десятиліть теза про пасивну «відстороненість» як відомих діячів російської науки і культури – етнічних укрїнців, так і широкого кола інтелігенції від українських національних проблем на практиці, за результатами багатьох конкретних біографічних досліджень, не знаходить підтвердження – українці у своєму приватному, повсякденному житті, у дружньому спілкуванні завжди залишалися українцями⁶. Будучи нерідко досить аморфним у своєму суспільно-політичному і культурному самовизначенні, освічене українство, а широкий народний загаль – і поготив, у переважній своїй частині становили широку масову підвалену національного політичного і культурного руху, що не раз красномовно виявлялося на доленосних етапах вітчизняної історії.

Водночас, предметом уваги сучасної української електронної біографістики (особливо зважаючи на її практично необмежені в обсягах матеріали та можливості порівняно з біографістикою книжковою) – в дусі європейських принципів «єдності у багатоманітності» – має бути життя і діяльність представників усіх етнічних сегментів нашого суспільства, навіть незалежно від ступеня їх інтеграції в українське національне життя, ставлення до українського руху, мови і культури. Моноетнічної України в реаліях історії ніколи не існувало, і саме безперервні і багатовимірні взаємодії її етнічних сегментів сформували яскраві особливості розмаїтого за своїми ментальними, культурними і мовними характеристиками українського соціуму.

Не менш важливими засадничими принципами мають виступати політичний плюралізм і толерантність у відображенні давньої і новітньої історії України в усіх її складних і суперечливих реаліях протистояння політичних сил, етнічних і соціальних груп, релігійних конфесій. Визначальним у цій царині мусить стати патріотичний принцип визнання учасників усіх без винятку трагічних протистоянь минулого перш за все нашими співвітчизниками, європейське усвідомлення цінностей національного примирення, яке, зрозуміло, вже не може змінити драматичних колізій минулого, але взмозі подолати їх руйнівний вплив на сьогодення.

Соборність та регіоналізм, єдність національного життя в Україні та українській діаспорі. Формування електронних ресурсів біографічної інформації, на нашу думку, безумовно повинно відображати взаємодію соборності та регіоналізму в національному житті. Зрозумілі для всіх українських патріотів, ці істини, на жаль, є досить непростими у практичній роботі зі створення інформаційних продуктів. Як і у традиційній – книжковій видавничій діяльності, в електронних ресурсах нерідко зберігається розрізнене, досить концептуально ізольоване, «замкнене на себе» подання матеріалів, виокремлене щодо Сходу і Заходу України, її історичних земель, сучасних адміністративних регіонів, материкової України і закордонного українства. Йдеться, зрозуміло, не про те, щоб відмовитися від формування регіональних ресурсів. Навпаки, саме їх розвиток є чи не найважливішим завданням сучасних дослідників-біографістів і упорядників. Кожен регіон України має свою яскраву історію, свої традиції, відчутну специфіку політичного, економічного, соціального, етнокультурного поступу та, звичайно, визначних представників. Проте неправильним і неприпустимим було б це абсолютизувати, протиставляючи одні українські землі, як «справжні українські», іншим – «менш українським», «зрусифікованим», а це, на превеликий жаль, подекуди все ще відчувається. Тому конче необхідним є відображення на біографічних матеріалах різноманітних зв'язків і взаємодій, які на людському, персоналістичному і груповому рівні у всі часи і за всіх обставин уособлювали і розвивали єдність українських земель, соборність України.

Стосовно української діаспори і на концептуальному рівні, і на конкретному матеріалі має підкреслюватися її зв'язок з українським материком. Це стосується як «віддаленої» діаспори, так і тої частини українства, що знаходиться на порубіжжі, волею історичної долі опинившись за межами сучасної української державної території (Придністров'я, північний схід Румунії, Закарпаття, Білгородщина, Тульщина, Вороніжчина, Кубань). Предметом досліджень і відображення у наукових працях та довідкових біографічних ресурсах має бути не лише та частина українства за кордоном, яка може вважатися «політично свідомою» і є згуртованою навколо національних установ і організацій, але й більш широкий загаль осіб українського походження, особливо тих, хто у другому–третьому поколіннях внаслідок закономірних асиміляційних процесів вже втратив виразно українські риси, але становить для нас інтерес як вияв внеску українців за походженням у національне життя інших народів. Слід пригадати, що такими були Л. Толстой, Ф. Достоєвський, Анна Ахматова, О. Солженіцин, які, попри все їх суперечливе, подекуди –

й негативне ставлення до всього українського, якраз і цікаві нам своїми виявами у російському середовищі питоми українських ментальних, архетипічних рис. Саме пам'ять про кровну спорідненість, а не зневага щодо «зросійщення», «спольщення» є у всьому світі ознакою розвиненості і цивілізованості національного самоусвідомлення. Приділяючи увагу вихідцям з України, що проживають в інших краях, необхідно не забувати й тих, хто не належить до етнічних українців та їхніх нащадків.

Повнота та проблемно-тематична збалансованість відображення реалій історичного минулого. Прикметними рисами української історичної біографістики, які вона мусить зберегти і у сучасному електронному варіанті, є демократизм, «всестановість» (стосовно минулих часів) – принцип широкого відображення представників усіх соціальних верств, груп українського суспільства безвідносно до «висоти» їх суспільного становища, шляхетності походження, а, відповідно, лише до власних заслуг особи перед Батьківщиною, високі критерії оцінки яких впродовж тривалого часу усталилися у розумінні українського громадянства. Вітчизняна біографістика, принаймні у своїй історико-меморіальній частині, на щастя, позбавлена снобізму, порожнього уславлення представників родовитої аристократії та великих світу цього. Крену до зображення нецікавих людей за нецікавих обставин, який у зарубіжній історико-біографічній практиці нерідко демонструє культурну і інтелектуальну порожнечу суспільного життя, вдалося уникнути. Проте, не можна не визнати, що почасти це є не стільки результатом новітніх духовних пошуків, скільки наслідування старих традицій, сформованих у часи, коли українці відщуралися від своєї родовитої національної еліти, віддавши її цілком росіянам і полякам. А це мало й негативні наслідки – український національний пантеон втратив від цього й чимало особистостей неординарних: героїв і інтелектуалів, без яких минуле України залишається відчутно «неповним».

На жаль, подібне забуття значною мірою торкнулося й людських вимірів драматичних і суперечливих XIX та XX століть «Загубивши» інтерес до наших співвітчизників – діячів революційного руху, партійних і радянських працівників комуністичної доби, ветеранів воєн, українство необачно втрачає частину свого важливого історичного, політичного і соціального досвіду, який впродовж тривалого часу акумулювався саме у їх діяльності, реалізувався через їх людські долі. Відновлення цих пластів історичної пам'яті навіть не вимагає нової дослідницької і видавничої роботи: електронні форми подання історико-біографічної інформації дають змогу ефективно використовувати раніше опубліковані довідкові

праці – словники, енциклопедії, довідники, меморіальні альманахи, а також повнотекстові видання історичних досліджень.

Поєднання в електронному інформаційному просторі України історико-біографічних ресурсів різного рівня організації, цільового призначення та тематичного спрямування. Ці риси вже і нині певною мірою притаманні вітчизняним інформаційним продуктам біографічного спрямування. Одночасно формуються, хоча і невеликі за обсягом, ресурси універсального змісту, як загальноукраїнські, так і регіональні; поряд з ними – дещо вужчі за спрямуванням проблемно-тематичні (присвячені, зокрема, педагогам, діячам культури і мистецтв, медикам, військовикам тощо). Історико-біографічну інформацію містять веб-сайти установ, підприємств, населених пунктів, окремих родин.

Важливою (хоча і недостатньо ще використовуваною) є принципова можливість поєднання в електронних ресурсах одночасно різного роду джерел і матеріалів: словникових та енциклопедичних біографічних статей; публікацій різноманітного формату з численних довідників, меморіальних альманахів, наукових і суспільно-політичних видань; повнотекстове подання наукових досліджень; оприлюднення документальних і художніх іконографічних матеріалів. Зазначені текстові та зображальні документи здебільшого пов'язані своїм походженням з книжковими друкованими виданнями, але способи їх оперативного пошуку, систематизації, комбінування, паралельного використання, аналізу, запропоновані системотехнічним забезпеченням електронних ресурсів, насамперед шляхом інтеграції контенту у структуровані бази даних, створюють принципово новий, незнаний раніше інформаційний ефект, який дає змогу говорити про вироблення знання принципово більш високого рівня. Тому цілеспрямовано сформовані бази даних біографічної інформації, які надають можливість безперервно уточнювати і доповнювати інформацію, поєднувати різноманітні елементи, постійно і асиметрично нарощувати контент, за своїми можливостями набагато перевершують «лінійні» ресурси, розбудовані на основі певних, раз і назавжди завершених друкованих видань. Серед іншого, бази даних забезпечують доступ і до фоно- та відеодокументів. Своєю чергою, інтегративні ресурси, необхідність яких рано чи пізно усвідомлюється, можуть відкривати доступ до різноманітних баз біографічної інформації одночасно.

На нинішньому ж етапі, який можна охарактеризувати як «первісне нагромадження» біографічної інформації в українському сегменті Інтернету, все ще відчутним недоліком залишається незначний ступінь диференціації ресурсів (або, швидше, її відсутність) за цільовим

призначенням, читацькою / користувачькою аудиторією, на яку вони розраховані. Відсутність адресності, яка може бути забезпечена лише застосуванням певних наукових вимог, методичних правил, дидактичних прийомів утруднює використання електронної інформації різними категоріями користувачів. Будучи «усередненою», вона не може задовольнити інтереси, з одного боку, науковця, з іншого – учня. Явище це значною мірою пов'язане з новизною справи, відсутністю поки що належного досвіду, методичних напрацювань. Дається воно взнаки не лише в українській сфері електронної інформації, – ним навіть сформовано у частини зарубіжних спеціалістів загальну думку стосовно певної «неякісності» електронних інформаційних продуктів як їх природженого недоліку. Так, знаний російський історик Я. М. Шапов зазначав, що в принципі можливості використання Інтернету як джерела довідкового інструментарію для наукової роботи є необмеженими, «проте матеріал, що міститься на відомих сайтах, у наш час є доволі примітивним, розрахованим на первісне ознайомлення з темами, які вивчаються, на навчання»⁷ (переклад наш. – В. П.). Слушність цього зауваження можна підтвердити, одночасно висловивши впевненість, що це лише «дитяча хвороба» зростання, і що так буде не завжди.

Насправді, розв'язання проблеми полягає у поступовій, в міру сил і можливостей, появі ґрунтовних методичних напрацювань, диференціації ресурсів за їх функціональним призначенням. Одні з них мають забезпечувати потреби шкільної освіти і виховання, інші – вищої освіти, науково-просвітницької діяльності, патріотичної пропаганди. Нагальною є і необхідність формування ресурсів біографічної інформації академічного рівня, покликаних забезпечити науково-інформаційні потреби дослідницької діяльності.

Необхідність консолідації загальнонаціонального простору історико-біографічної інформації. Важливість формування потужних вітчизняних електронних ресурсів історико-біографічної інформації нині не викликає заперечень. Проте, розробляючи цю проблему у теоретичному, методичному і прикладному плані впродовж кількох років, спеціалісти Інституту біографічних досліджень НБУВ схилиються нині до визнання потреби створення не одного-єдиного всеохопного національного біографічного словника, або електронного архіву, як це видавалося ще кілька років тому (це, певною мірою, було ще відголоском старого мислення, яке не могло обійтися без «централізації» всякої справи), а певної системи самостійних ресурсів, поєднаних загальними методичними принципами формування і використання.

Аналіз тенденцій розвитку інформаційної справи у світі та Україні, позначеної відкритістю, конкурентністю, різноманітними проявами вільних творчих ініціатив, виявив реалістичність реалізації такої моделі побудови «поля біографічної інформації», яка передбачає наявність і взаємодію у ньому численних і різноманітних за цільовим призначенням, проблемно-тематичною спрямованістю, обсягами, формою подання матеріалів, інформаційних ресурсів наукових установ, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв, дослідницьких центрів, громадських організацій, окремих спеціалістів і дослідників-аматорів.

Власне, перші важливі кроки у цьому напрямі вже зроблено установами науки, освіти і культури, насамперед бібліотеками – національними, обласними, міськими, дитячими. Це є цілком зрозумілим, тому що найважливішим призначенням історико-біографічної інформації у суспільстві є, перш за все, освітнє і виховне. Слід зважити однак, що ця справа просувається дещо стихійно, методом проб і помилок, експериментів, часто – доморощених, кустарницьких, іноді – шляхом не зовсім вдалого наслідування зарубіжних зразків. Саме це і висуває на перший план завдання науково-методичного забезпечення інформаційно-біографічної справи, а також – вироблення певних конвенційних засад всієї роботи, прийнятих для різних установ, організацій, учасників.

Місце і роль Інституту біографічних досліджень НБУВ у розвитку національних ресурсів історико-біографічної інформації. Структурна і функціональна побудова сфери продукування і поширення історико-біографічної інформації у кожній країні відзначається відчутною специфікою. Країни Заходу, а значною мірою і Росія, з їх давніми традиціями довідкової біографістики та розвиненим книжковим ринком, лівову частку дослідницької та інформаційно-видавничої роботи у зазначеній галузі покладають навіть не на державні наукові установи, а на потужні видавництва, інформаційні корпорації, що успішно функціонують на сучасних ринкових засадах. Попри певні методичні проблеми, така система діє в цілому ефективно і дає змогу реалізовувати численні й великі за обсягом видавничі та інформаційні проекти. У Росії, крім того, держава цілеспрямованими ефективними заходами підтримує пропаганду історичного минулого, підносячи цю справу до рівня національних пріоритетів (зокрема й у плані збереження ідейного впливу на російськомовне населення зарубіжних країн).

В Україні галузь історико-біографічних досліджень і видавничої роботи позбавлена скільки-небудь помітної і систематичної опіки та стимулювання, живиться переважно ентузіазмом розрізнених дослідників та зусиллями

окремих меценатів. База старих напрацювань є досить вузькою, що практично унеможливує формування на її основі потужних новітніх електронних ресурсів національної історико-біографічної інформації. Натомість чималим є обсяг невирішених науково-методичних проблем, які не можуть бути зняті з порядку денного простим «механічним» запозиченням досвіду зарубіжної біографістики.

За таких обставин, розподіл функцій і обов'язків, що об'єктивно складається у сфері формування історико-біографічної інформації в Україні, визначає як найважливіші такі перспективні напрями діяльності Інституту біографічних досліджень НБУВ:

по-перше: формування загальнонаціонального ресурсу біографічної інформації *академічного рівня* – «Українського національного біографічного архіву» (УНБА), який слугував би завданням ґрунтового науково-довідкового, джерельного, біобібліографічного забезпечення фундаментальних і прикладних біографічних і суміжних з ними досліджень у академічних установах, університетах, інших центрах, оскільки ці завдання не є профільними для зазначених доволі численних наукових установ України і потребують зосередження у певному спеціалізованому осередку;

по-друге: узагальнення досвіду вітчизняної і світової біографіки та біографістики (як спеціальної історичної дисципліни), вироблення і узгодження з іншими центрами дослідницької і біографічно-інформаційної діяльності методичних засад, організаційних підходів, правил роботи, дотримання яких перетворило б розрізнені ресурси, що формуються ними, на єдиний інформаційний простір;

по-третє: координація досліджень та інформаційної роботи, що вимагає постійних і цілеспрямованих зусиль. Слід особливо наголосити, що у сучасних умовах це має бути координація не у старому «радянському» розумінні (як система розподілу та реєстрації завдань «згори» і здійснення формального контролю за їх виконанням), а, швидше, побудова структури інформаційної підтримки і надання інформаційних послуг, налагодження постійного творчого діалогу між фахівцями, створення гнучкої системи горизонтальних і вертикальних зв'язків між окремими осередками і дослідниками.

* * *

Український національний біографічний архів як науково-довідковий ресурс, електронна бібліотека, інструмент наукової інформації, координації біографічних досліджень та розвитку наукової кооперації. На нашу думку, ефективним інструментальним знаряддям реалізації

окреслених вище актуальних науково-інформаційних, дослідницьких, методичних і координаційних завдань міг би стати саме створений нині Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України електронний «Український національний біографічний архів». Його практичні переваги над існуючими нині в Україні і світі ресурсами біографічної інформації полягають в інноваційному поєднанні дослідницьких, науково-інформаційних, методичних, координаційних функцій з можливостями практичного створення і підтримки дієвої системи координації і кооперації біографічних досліджень, здійснюваних у всіх регіонах України і українського зарубіжжя, заснованої на нових засадничих принципах, про які йшлося вище. У найбільш повному вигляді ці можливості передбачається реалізувати шляхом формування, на основі сучасних комп'ютерних інструментальних засобів, «віртуальної всеукраїнської біографічної лабораторії» – як реального простору кооперації дослідницьких і науково-інформаційних зусиль академічних наукових установ, науковців провідних університетів, спеціалістів архівів, музеїв та бібліотек. Така співпраця, за нашим задумом, дасть змогу динамічно розвивати як загальнонаціональний (інтегративний) електронний ресурс історико-біографічної інформації, так і поєднані між собою окремі тематичні та регіональні ресурси, перетворивши їх мережу на якісно нове явище – єдине інформаційне й дослідницьке «поле» у галузі біографістики, що забезпечуватиме дієвий приріст нових знань.

Примітки

¹ Див., приміром: *Чишко, В. С.* Український біографічний словник (УБС) [Текст] : методологія, сучасний стан та перспективи створення / Віталій Чишко // Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 129–158; *Брайчевський, С. М.* Проблеми програмно-комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень [Текст] / Сергій Брайчевський // Укр. біографічний словник : історія і проблематика створення : матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.). – Л.: [б. в.], 1997. – С. 18–21; *Гнаткевич, І.* Комп'ютерний банк даних «Відомі люди України» як джерело для укладання Українського біографічного словника [Текст] / Ігор Гнаткевич, Ігор Кульчицький // Укр. біографічний словник : історія і проблематика створення : матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.). – Л.: [б. в.], 1997. – С. 18–21; *Жарких, М.* Підсистема «Персоналії» в базі «Пам'ятки України» [Текст] / Микола Жарких // Укр. біографічний словник : історія і проблематика створення : матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.). – Л.: [б. в.], 1997. – С. 50–52; *Чишко В. С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника [Текст] / Віталій Чишко // Укр. Біографістика : зб. наук. праць. – К. : РІО, 1999. –

Вип. 2. – С. 6–18; *Попик, В. І.* Пріоритети розвитку сучасної української біографістики : вчора, сьогодні, завтра [Текст] / Володимир Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2005. – Вип. 14. – С. 717–727; *Попик, В. І.* Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів [Текст] / Володимир Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 15–27; *Попик, В. І.* Вітчизняні електронні біографічні інформаційні ресурси : сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку [Текст] / Володимир Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2007. – Вип. 19. – С. 501–513; *Попик, В. І.* Персональні матеріали українських дослідників у мережі Інтернет як чинник інтеграції вітчизняної науки, освіти і культури у світовий гуманітарний науково-інформаційний простір [Текст] / В. І. Попик // Укр.-македонський наук. зб. – К.: НБУВ, 2009. – Вип. 4. – С. 329–339; *Попик, В. І.* Біографістика і дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К.: НБУВ, 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.

² *Яценко, О. М.* Забезпечення бібліографічною інформацією комп'ютерної бази даних «Українська національна біографістика» [Текст] / Олег Яценко // Укр. біографічний словник : історія і проблематика створення : матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.) – Л.: [б. в.], 1997. – С. 114; *Яценко, О.* Особові справи архіву Українського Вільного Університету (Мюнхен) як джерело для наповнення біографічною інформацією «Українського біографічного архіву» [Текст] / О. Яценко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2005. – Вип. 14. – С. 744–779; *Яценко, О.* Інформаційні технології в діяльності Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського із формування електронних біобібліографічних ресурсів [Текст] / О. Яценко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2006. – Вип. 16. – С. 437–448; *Попик, В. І.* Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2006. – Вип. 16. – С. 467–481; *Попик, В. І.* Виртуальные библиотеки XXI века и задачи создания Украинского национального биографического архива [Текст] / В. И. Попик // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теоретич. сб. – К.: НБУВ, 2006. – Вип. 4. – С. 26–36; *Попик, В. І.* Украинский Национальный биографический архив – неотъемлемая часть электронных научно-информационных ресурсов славянского мира [Текст] / В. И. Попик // Укр.-македонський наук. зб. – К.: НБУВ, 2006. – Вип. 2. – С. 272–281.

³ Зокрема, в Інституті історії України НАН України під керівництвом відомого спеціаліста у галузі архівної справи та документальних ресурсів д-р іст. наук Г. В. Боряка розпочато розробку методичних і прикладних проблем розгортання великого електронного науково-інформаційного ресурсу у галузі історичної науки – «Українського історичного порталу». В Інституті енциклопедичних досліджень НАН України під керівництвом канд. іст. наук М. Г. Желєзняка розпочато

формування електронного депозитарію документів і матеріалів, зібраних у процесі підготовки енциклопедичних і словникових видань, зокрема – «Енциклопедії сучасної України»; Про це див. також: *Плахонін, А. Г.* е-Енциклопедія історія України [Електронний ресурс] / А. Г. Плахонін. – Режим доступу : <http://history.org.ua/ENU/i.htm>; Попередній перелік гасел «Енциклопедії НТШ» [Текст] : проект. – Л.: Наукове товариство імені Шевченка, 2007. – 140 с.; Те саме [Електронний ресурс] // Наукове т-во імені Шевченка. – Режим доступу : <http://ntsh.org/files/HASLA.doc>.

⁴ *Bibliographie zu den Biographischen Archiven. Biographical Archives Bibliography.* – München ; New Providence ; London ; Paris : K. G. Saur, 1994. – 185 p.; *Wollschlaeger, H.* World Archive of Bygone Days. From Publishers comes the most important lexicon of all time [Text] / Hans Wollschlaeger // *Bibliographie zu den Biographischen Archiven. Biographical Archives Bibliography.* – München ; New Providence ; London ; Paris : K. G. Saur, 1994. – P. 13–15; World Biographical Information System Online (WBIS Online) [Electronic resource] // Walter de Gruyter GmbH & Co. KG. – 2009–2010. – Режим доступу : <http://www.degruyter.de/cont/imp/saur/saurGvEn.cfm?rc=35520&fg=NW-03>; World Biographical Information System (WBIS) Online [Text] : The most extensive biographical online library : www.saur.de/wbis-online. – Berlin ; New York : K. G. saur Verlag : An Imprint of Walter de Gruyter GMBH & CO. KG, 2004. – 6 p.; World Biographical Information System Online (WBIS Online) [Text] : Now complete. – [Berlin ; New York] : De Gruyter – Saur, [2009]. – 2 p.; [Каллиников, П.] Гиперпроект «Большой Русский биографический словарь» [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs1.htm>; [Каллиников, П.] Половцов, А. А. Русский биографический словарь [Электронный ресурс] : Электронная репринтная версия : об издании / П. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs.htm>; <http://www.rulex.ru/xPol/index.htm>; *Каллиников, П.* Русская портретная галерея [Предисловие] [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : www.rulex.ru/portgal.htm; *Каллиников, П.* Русский биографический словарь : сетевая версия [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs.htm>.

⁵ Див. з цього питання одне з нових досліджень автора : *Попик, В. І.* Біографістика і дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків. – С. 7–49.

⁶ Див., наприклад, праці, підготовлені впродовж останніх років науковцями Інституту біографічних досліджень НБУВ та вченими і дослідниками-аматорами, учасниками щорічних Чижівських читань з історичної біографістики: *Рева, Л. Г.* Українське коріння творчості Сергія Бондарчука [Текст]. / Л. Г. Рева // Українська біографістика : зб. наук. праць. Вип. 3. – К., 2005. – С. 222–232; *Рижєва, Н. О.* Визначні кораблебудівники України [Текст]. / Надія Рижєва // Українська біографістика : зб. наук. праць. Вип. 4. – К., 2008. – С. 217–230; *Москалець, О. В.* Ксенія Держинська: від київських коренів до московських

триумфів [Текст] / Олександр Володимирович Москалець // Українська біографістика: зб. наук. праць. Вип. 5. – К., 2009. – С. 84–91; Корпусова, В. М. Родина О. П. Новицького, М. Вязьмітіна — київські друзі М. Волошина [Текст]. / Валентина Миколаївна Корпусова // Українська біографістика: зб. наук. праць. Вип. 5. – К., 2009. – С. 176–185.

⁷ Щапов, Я. Н. Справочный инструмент историка России [Текст] / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 2007. – 187 с.

УДК 929:030

Світлана Ляшко,

провід. наук. співробітник НБУВ

ЩОДО ДЕЯКИХ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНОЇ ДОВІДКОВОЇ СПРАВИ

На прикладах України, Росії, Великої Британії, Канади та інших країн висвітлено окремі сучасні тенденції у розвитку біографічної довідкової справи та методики і особливостей організації підготовки національних біографічних довідкових видань, які є важливим інструментом соціальних, політичних, професійних та інших комунікацій у суспільстві. У контексті викладеного підкреслено важливість розробки загальноприйнятої методики підготовки біографічних довідкових видань у друкованому або електронному виглядах за рахунок узгоджених принципів їхньої побудови, які передбачатимуть наявність словника, відповідних вимог до біографічної статті, якісного апарату видання тощо.

Ключові слова: біографістика, біографічні довідкові видання, біографічна стаття, апарат видання.

Сучасні дослідники звертають увагу на існування низки досить суперечливих тенденцій у розвитку книговидавництва в цілому та біографічної довідкової справи зокрема. Вони викликані актуалізацією потреби людства, національних та професійних спільнот в оперативному введенні в обіг нових знань, загальний обсяг яких, у тому числі – біографічних, зростає в геометричній прогресії та вимагає відповідної динаміки книговидання. Одночасно відбувається стрімкий розвиток нових, наприклад мобільних і, на відміну від книговидавничої справи, не дуже обмежених формальними вимогами форм та засобів розповсюдження інформації, у тому числі наукових знань, передусім в електронному вигляді (їхніх видів та типів на окремих електронних носіях або у мережевих структурах).

На сьогодні загальним наслідком цих тенденцій є помітний потяг до нехтування перевіреними часом методиками підготовки видань: у традиційному книговиданні це пояснюються потребами більш оперативного введення у суспільний обіг нових знань, а могутні і гнучкі пошукові засоби електронних видань, особливо система гіпертекстових посилань, на перший погляд, взагалі знімають з порядку денного питання методики щодо окремих традиційних видів видань, до яких, зокрема,

належать біографічні довідкові видання. Існує також думка про те, що у дальшій перспективі під тиском нових інформаційних технологій традиційна книга як така може взагалі зникнути, але це малоймовірно: світова статистика книговидавання та використання книжкової продукції засвідчує стабільне зростання на цьому ринку.

Враховуючи викладене, мова має йти про пошук таких науково-методичних засад та здійснення відповідних науково-організаційних й інших заходів, які б дозволили знайти належний компроміс між традиційними (книговидавання) та новими (електронними) засобами розповсюдження наукової інформації. На нашу думку, пріоритетним напрямом вирішення цього завдання є створення певною мірою уніфікованої методики підготовки видань у друкованому або електронному вигляді, поклавши в її основу методику книговидавання та специфіку конкретних галузей науки. При цьому створення апарату та засобів пошуку необхідної інформації виступає ключовим питанням.

Зазначене добре ілюструється прикладами розвитку довідкових видань, у тому числі – біографічних. В різних країнах світу – як найбільш розроблений з точки зору теорії і методики вид довідкових видань – енциклопедичний визначається історією розвитку нації (держави) і її суспільства, а також традиціями національного книговидавання. У цьому контексті органічний зв'язок довідкової біографістики з теорією та методикою книгознавства засвідчує світовий досвід. Так, в американських і британських довідкових виданнях, які мають більш ніж столітню історію й досвід практичного вирішення проблеми унормування зростаючого інформаційного потоку, це досягається завдяки розгорнутому науково-довідковому апарату, кумулятивним покажчикам та іменним спискам (алфавітні списки з відсиланням до томів; предметний покажчик осіб за спеціальностями і професіями; тематичні покажчики; алфавітні покажчики шкіл, коледжів, університетів; географічні покажчики та ін.).

Наприклад, свого часу за допомогою специфічних книгознавчих прийомів вдалося досягти завершеності архітектури дев'ятитомного видання «Encyclopaedia Britannica» (1875–1889). Словник статей включає близько 45 тис. позицій. До неї входить значний відсоток великих за розмірами статей-оглядів комплексного характеру. До енциклопедії додається допоміжний покажчик, який аналітично розкриває зміст усіх статей. Словник, який було розроблено для покажчика, в 10 разів збільшив інформативні можливості енциклопедії.

До вдалих методів удосконалення подання додаткового матеріалу з метою забезпечення зручності користування ним слід віднести різні

способи оновлення інформації в енциклопедіях і довідниках. Так, для швидкого знаходження потрібної довідки в основних і додаткових томах британського «Dictionary of national biography» (1885–1900; 63 томи; 29 120 біографічних довідок) були підготовлені «Покажчик і конспект» (1903). Неодноразово видавалися додаткові «Скорочені словники», відповідні стислі довідки яких одночасно виконують функцію біографічного словника. З 1917 р. через кожні 10 років до виданих томів робилися додатки, що містили біографії померлих у певний проміжок часу діячів. Аналогічний спосіб внесення доповнень у національні біографічні довідкові видання практикується у США, Німеччині, Франції та ін. Багато великих національних енциклопедій («Британіка», «Американа») регулярно оновлюються також за системою «постійного перегляду», тобто коли переглядається й оновлюється частина матеріалу.

Звернімо увагу і на ту обставину, що електронні версії (на окремих носіях та у мережних варіантах) зазначеної групи біографічних довідкових видань за своєю структурою та методикою побудови значною мірою відповідають їхнім друкованим аналогам. Це досить очевидно на прикладах Великої Британії («Oxford National Dictionary of Biography») [29] та Канади (Dictionary of Canadian Biography) [28]. Вони побудовані за алфавітним принципом, на базі словника (Канада), мають науково-довідковий апарат, кумулятивні покажчики, іменні списки, різноманітний ілюстративний матеріал (Велика Британія) тощо. Видання супроводжуються передмовою, у якій в загальних рисах окреслюються критерії відбору персоналій, а також посиланнями на методику досліджень та їхню джерельну базу (Канада). Досить традиційною є і побудова біографічної статті, яка має дефініцію, а також розгорнуту оцінку внеску особи у національне або світове надбання, посилання на джерела, у тому числі – і біобібліографічні.

Щодо дефініції, яка сьогодні, без сумніву, є сталою складовою біографічної статті як у друкованих, так і в електронних довідкових біографічних виданнях, то є багато підстав стверджувати, що початок зародження її у біографічних текстах має багатотисячолітню історію. Наприклад, усі автобіографічні тексти Стародавнього Єгипту, опубліковані Б. А. Тураєвим [23], починаються із фрагменту тексту, який сьогодні у довідковій біографістиці кваліфікується як дефініція. Найраніший із них, власне життєпис Синухета, датується епохою Середнього царства, тобто XXI–XVIII ст. до н. е. Можна сподіватися на те, що традиція дефініції у біографістиці, яка почала складатися майже чотири тисячоліття тому, навряд чи припиниться в осяжному майбутньому.

Вартий уваги ще один аспект, пов'язаний з особливостями розвитку

довідкової справи. У світовій практиці існує принаймні дві основні моделі створення довідкових видань, в тому числі і біографічних. Обидві моделі пов'язані з типом суспільно-політичного устрою країн.

По-перше, в країнах, де існують розвинені демократії та інститути громадянського суспільства, держава мінімально впливає на науково-методичну та редакційну політику підготовки біографічних довідкових видань. При цьому організаційні форми їх підготовки віддзеркалюють суспільну потребу знати своїх достойників і реалізуються через громадську ініціативу шляхом створення акціонерних товариств, фінансування яких здійснюється коштами приватних осіб та іншими недержавними джерелами.

За подібними принципами видавалися такі загальновизнані довідкові видання кінця XIX – першої чверті XX ст. як «Энциклопедический словарь в издании Брокгауза и Ефрона», «Новый энциклопедический словарь», «Энциклопедический словарь» Гранат. В наш час для підготовки і видання «Большой российской энциклопедии» в Росії створено відкрите акціонерне товариство «Научное издательство «Большая российская энциклопедия», яке видало вже вісім томів означеної енциклопедії.

Сьогодні енциклопедичне книговидання характеризується наявністю в розвинених державах світу недержавних (приватних) фірм, які спеціалізуються на підготовці національних енциклопедій і довідкових видань різного змістовного напрямку. Серед провідних – видавничі фірми Британіка (Encyclopaedia Britannica, Inc.), Оксфорд Юніверсити Прес, Ф. А. Брокгауз (з 1984 – Bibliographisches Institut F. A. Brockhaus & A. G. Meyers Lexikonverlag) тощо.

В Україні поступово відроджується ця традиція. Наприклад, для підготовки «Універсальної енциклопедії» (УЕ) і «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) під керівництвом академіка НАН України І. М. Дзюби в 2003 р. створено Інститут енциклопедичних досліджень. Перший том ЕСУ було видано за недержавний кошт. Як зазначив І. М. Дзюба, УЕ має стати загальнодержавною інтелектуальною справою з відповідною організацією і гарантованим фінансуванням з боку держави. Не виключається також, що для підготовки УЕ буде створено «концерн з представників приватного сектору, з бізнесменів-меценатів» [10].

На відміну від демократичного, суспільство тоталітарного (радянського) типу, через відомі його особливості, обрало шлях якомога більшого контролю за інформацією в довідкових виданнях. Визначною стала керівна позиція держави на всіх етапах підготовки довідкових і біографічних довідкових видань. Це чітко простежується на багатьох складових таких

видань – концепції, цільовому призначенню, інформаційному наповненню, бібліографії тощо. В той же час держава повністю забезпечувала необхідними фінансовими та іншими ресурсами підготовку і видання довідкової літератури.

Разом з цим, для обох моделей загальним є залучення до підготовки статей найбільш кваліфікованих спеціалістів у своїх галузях знань. У першому випадку кваліфікація авторського колективу видання визначалася рівнем суспільного визнання залучених фахівців. Так, авторами 15-го випуску енциклопедії «Британіка» (1985) є шість тисяч авторів зі ста країн світу, серед них – Нобелівські лауреати. Статті помічені ініціалами авторів та знаком авторського права, іноді доповнені бібліографічним списком найбільш визнаних праць автора. Іменний покажчик авторів за алфавітом наводиться в кінці видання. У другому із розглянутих випадків на формування авторського колективу значною мірою впливала не стільки професійна кваліфікація авторів, скільки формально-бюрократичне визнання цієї кваліфікації партійно-державними структурами, а також здатність авторів підтримувати відповідну державну ідеологію.

Українським науковцям, які працюють у галузях біографістики та її довідкової складової, а також більш широкому інтелектуальному і громадському загалу, урядовцям і політикам варто також оцінити ті тенденції, які складаються у біографічній справі в Росії.

З початку 70-х років XX ст. в Росії швидкими темпами розвивається біографічний напрям – як науковий [2; 4; 7; 15; 16], так і прикладний. Над вирішенням питань методики укладання біографічних довідкових видань активно працюють книгознавці. Серед питань, які розглядаються на сторінках провідного книгознавчого наукового видання «Книга. Исследования и материалы» (з 1959 р.) в останні три десятиріччя домінує дискусія щодо проблем типології довідкових видань, у тому числі і біографічних [8; 22; 25; 27]. Її зміст сформульовано Р. Г. Абдулліним. Він вважає, що інтерес книгознавців до проблем типології видань обумовлено переважно потребами практики (книговидання, поліграфії, бібліографії, бібліотечної справи тощо), зокрема необхідністю дати науково-методичне обґрунтування процесам підготовки, випуску, розповсюдження і використання різноманітних типів і видів видань [1].

У світлі цих завдань одним з головних напрямів залишається праця над удосконаленням та оновленням науково-методичної бази довідкової біографіки за допомогою інструментів книгознавства [22; 25]. Ці процеси дещо ускладнилися внаслідок бурхливого розвитку довідкової біографіки в регіонах Росії [11]. Серед важливих проблем, що потребують

розв'язання, науковці виокремлюють також хронологічні, концептуальні, структурні, термінологічні тощо [12].

Сучасна російська біографіка, зокрема довідкова біографіка, значною мірою переймається біографічною спадщиною, виходячи із традиційної російськоцентричної концепції бачення історії, національних історій колишніх радянських республік та своєї історіографії. Вона відповідає поставленим перед нею державою і суспільством завданням формування патріотичної свідомості громадян та розвитку вітчизняної гуманітаристики.

В практичній площині цю діяльність можна умовно поділити на створення нових біографічних довідкових видань та перевидання кращих зразків російської довідкової біографістики. Звертаючи увагу на перші, варто відзначити різноманітність їх типів [5; 18], серед них – присвячені історичним подіям та ювілейним датам [17]. Розвиток цих напрямів наприкінці ХХ ст. добре ілюструє список І. Л. Белського «Отечественные биографические издания в XX веке: Материалы к библиографии» [3], до якого увійшло понад 10 біографічних довідкових видань, присвячених Російській академії наук, понад 60 – діячам науки різних напрямів.

Варто акцентувати на тому, що перевидання добротних у науково-методичному значенні російських енциклопедій та енциклопедичних словників минулих часів стали частиною різноманітних цільових державних програм Російської Федерації. Так видавництва «Энциклопедия» та Видавничий дім «ИНФРА-М», відкрите акціонерне товариство «Научное издательство «Большая российская энциклопедия» розпочали підготовку і видання дванадцятитомної універсальної «Новой Российской энциклопедии», багатотомного видання «Большая российская энциклопедия» (видано 1–8 томи). Перевидуються кращі довідкові видання кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст.: «Энциклопедический словарь в издании Брокгауза и Ефрона», «Русский биографический словарь», окремі томи «Энциклопедического словаря» Російського бібліографічного Інституту Гранат.

Про значення «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза і І. Єфрона та сучасний інтерес до інформації, яка розміщена в ньому, свідчать повне перевидання словника та окреме перевидання його біографічного блоку. Так, видавництвом «Советская энциклопедия» (з другого тому – «Большая российская энциклопедия») було підготовлене під назвою «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: Биографии» факсимільне видання усіх біографій із «Энциклопедического словаря» та «Нового энциклопедического словаря» до якого увійшло близько 40 тисяч персоналій [26].

Упорядники біографічної частини цього енциклопедичного видання керувалися певними власними критеріями. Виданий ними «Русский

биографический словарь» є зведенням біографій із зазначених вище енциклопедичних видань та містить близько 15 тис. біографічних статей (Т. 1–17). За основний критерій відбору осіб до нового видання упорядниками було обрано культурологічний принцип, тобто внесок особи, в їхньому розумінні, в політичне і культурне життя Росії. Упорядники намагалися синтезувати у цьому виданні комп'ютерні і книжкові технології. Статті адаптовані до сучасної російської орфографії і розташовані у відповідності до сучасного алфавіту. До них додано близько 70 тис. посилань і низку додатків. Біографічні статті нового видання мають відсилки до основних томів видання [20]. У 2002 р. компанія «ИДДК» (за редакцією видавництва «Адепт») видала, зі збереженням оригінального ілюстративного і картографічного матеріалу, електронну версію словника на чотирьох лазерних дисках.

Щодо «Русского биографического словаря» О. О. Половцова, то у 1962 р. його було перевидано в Нью-Йорку. Протягом 1992–1999 рр. з ініціативи та під редакцією директора Слов'янського і Балтійського відділу Нью-Йоркської бібліотеки Едварда Козінека та секретаря відділу Роберта Девіса «Русский биографический словарь» було видано в Росії видавництвом «Aspect Press» [21]. Окрім репринтної версії томів 1–25, в 1999 р. було видано ще п'ять незавершених томів («Вавила – Витгенштейн», «Гоголь – Гюне», «Маак – Мятлева», «Николай – Новиков», «Тобизен – Тургенев») та покажчики до словника.

У кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. видавництво «Советская энциклопедия» повернулося до «Энциклопедического словаря» Російського бібліографічного Інституту Гранат та видало окремими томами додатки до статті «Развитие социальной мысли в России» (т. 40: «Автобиографии революционных деятелей русского социалистического движения 70–80-х годов XIX века») та циклу статей «Союз Советских Социалистических Республик» (т. 41, вип. 1–3: «Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской Революции. Автобиографии и биографии») [9]. Том 40 містив 44 автобіографії діячів організації «Народна воля». Том 41 включав 245 автобіографій і біографій учасників Жовтневої революції і соціалістичного будівництва. Частина персоналій при перевиданні була доповнена короткими біографічними довідками та портретами осіб.

В останні роки російським видавництвом «ИДДК»* було створено електронне видання «Большая русская биографическая энциклопедия».

* «Электронные и традиционные словари» (рос.).

До мега-енциклопедії увійшли згадані вище енциклопедичні видання, «Военная энциклопедия» І. Ситіна, «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви» Є. Болховітінова та інші, які протягом десятиліть довели свою авторитетність. Всього CD-ROM вміщує близько 150 томів текстової інформації. Разом це 132 тис. біографічних статей та 14 тис. ілюстрацій [6].

На нашу думку, зазначені процеси у Російській Федерації, особливо перевидання довідкових біографічних видань минулих часів, переконливо свідчать про суспільне намагання відродити традицію національних біографічних довідкових видань, яка була перервана жовтневим переворотом 1917 р. Ідеологічна і наукова мета цих намагань, існуючі проблемні питання є предметом окремого дослідження, але підкреслимо активну роль держави у цих процесах, яка створила певну систему стимулів та умов для їхнього розвитку, зокрема у галузі проведення наукових досліджень, в освіті, книговидаванні тощо.

Поза сумнівом, відродження, а точніше кажучи – створення традиції національних біографічних досліджень є одним із пріоритетних завдань для України. У цьому контексті російська біографічна довідкова продукція, як і відповідні видання радянських часів, містять величезний матеріал, який становить для української довідкової біографістики історіографічний інтерес. Без сумніву, представлена у них інформація щодо значної кількості українських діячів усіх історичних періодів увійде до складу майбутнього національного біографічного словника, але при цьому слід уважно підійти до оцінки результатів їх професійної діяльності, реалізації наукового, інтелектуального потенціалу і творчих можливостей особи, внеску в збереження культури, мови, національних ідеалів тощо.

Практика доводить, що створення національного біографічного ресурсу здійснюється, перш за все, шляхом накопичення персоналій із авторитетних біографічних довідкових видань, інших біографічних відомостей та новітніх біографічних досліджень. Головним джерелом для електронної бази поки що залишаються біографічні та біобібліографічні джерела на друкованих носіях.

На цьому етапі велике значення набуває праця російських бібліографів над створенням максимально повної бібліографії біографічної довідкової літератури, яка є продовженням праць І. М. Кауфмана середини ХХ ст. [3; 13; 14; 19], що дозволить ліквідувати значний хронологічний розрив у цьому бібліографічному напрямі. Раніше, в 80-х роках ХХ ст. на базі Російської державної бібліотеки було розпочато створення анотованих бібліографічних покажчиків «Универсальные биографические словари мира» [24].

Таким чином, серед загальних тенденцій розвитку біографічної довідкової справи можна виокремити наступне. В умовах швидкого зростання обсягу біографічних знань традиційна біографічна довідкова справа удосконалюється шляхом розвитку апарату видань та методики їхнього створення, наближення до потреб практики (книговидавання, поліграфії, бібліографії, бібліотечної справи тощо). Інший напрям довідкової біографістики представлено виданнями на електронних носіях. Його можна охарактеризувати як інтегративний, який органічно вміщує сумативний та міждисциплінарний напрями традиційної біографічної довідкової справи й синтезує їх відповідно до сучасних завдань, зокрема, створення мультимедійних енциклопедій та біографічних банків даних на електронних носіях та інструментів доступу до них широкого кола користувачів. Серед пріоритетів напрямку – національні біографічні бази даних, основу яких складають визнані в країні та світі вітчизняні біографічні довідкові видання.

На наше переконання, основні принципи побудови довідкових біографічних видань (словник, формування якісного науково-довідкового апарату, кумулятивних покажчиків тощо) в осяжній перспективі зберігатимуть своє значення. Це ж стосується і головної складової таких видань – біографічної статті. Усе це потребує подальшого удосконалення методичних засад усіх складових підготовки довідкових біографічних видань, опрацювання яких має виразний міждисциплінарний характер і має вирішуватися відповідними засобами біографістики, книгознавства та інформаційних технологій.

Список використаних джерел

1. Абдуллин, Р. Г. О некоторых аспектах теоретической разработки проблем типологии в советском книговедении [Текст] / Р. Г. Абдуллин // История книги. Теоретические и методологические основы : сб. науч. трудов. – М., 1977. – С. 5–10.
2. Бельский, И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции [Текст] / И. Л. Бельский // История через личность : ист. биография сегодня. – М. : Круг, 2005. – С. 39–54.
3. Бельский, И. Л. Отечественные биографические справочные издания в ХХ веке [Текст] : материалы к библиогр. / И. Л. Бельский // Россия и современный мир. – М., 2001. – № 1. – С. 206–223 ; № 2. – С. 234–249.
4. Бельский, И. Л. Проблемы биографического жанра в свете исторической науки [Текст] : научно-аналитический обзор / И. Л. Бельский. – М., 1988. – 140 с.
5. Богулавский, В. В. Русь. Рюриковичи [Текст] : ил. словарь / В. В. Богулавский, В. В. Бурминов. – М. : Познавательная книга плюс, 2000. – 654 с.

6. Большая энциклопедия. Большая Русская Биографическая энциклопедия. Вер. 3.0 // ИДДК. – <http://www.iddk.ru/ru/cdrom/69946.html>
7. *Винокур, Г.* Биография как научная проблема [Текст] / Г. О. Винокур // Чернов И. Хрестоматия по теоретическому литературоведению. – Тарту, 1976. – Т. 1. – С. 194–196.
8. *Гольцева, Э. В.* Типология справочных изданий [Текст] / Э. В. Гольцева, А. А. Александрова // Книга : исследования и материалы. – М. : Наука, 1979. – Сб. 38. – С. 18–36.
9. Деятели СССР и революционного движения России [Текст] : энцикл. словарь Гранат. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 832 с. – [Репринтное издание].
10. *Дзюба, І. М.* «В Європі немає держав, які не мають універсальних енциклопедій ... Крім України» [Текст] / І. М. Дзюба; інтерв'ю брала О. Зварич // Україна молода. – 2006, 8 груд. – С. 8–9.
11. Источниковедение и краеведение в культуре России [Текст] : сб. к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 519 с.
12. Источниковедческие и методологические проблемы биграфических исследований [Текст] : сб. матер. науч.-практ. семинара (СПб., 4–5 июня 2002 г.) / ред.-состав. Г. В. Калашников, А. И. Раздорский, Д. Н. Шилов. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 256 с.
13. *Кауфман, И. М.* Русские биографические и биобиблиографические словари [Текст] / И. М. Кауфман. – 2-е изд., перераб. и расширен. – М. : Гос. издат., 1955. – 752 с.
14. *Кауфман, И. М.* Русские энциклопедии [Текст] / И. М. Кауфман. – М., 1960. – Вып. 1 : Общие энциклопедии : библиогр. и краткий очерк. – 103 с.
15. *Кертман, Л. Е.* Некоторые проблемы биографического жанра в свете историографии [Текст] / Л. Е. Кертман // Вопросы развития историографических исследований в свете решений 26 съезда КПСС : материалы Всесоюзной конференции. – Д., 1985. – С. 16–21.
16. *Мейлах, Б. С.* Биография как методологическая проблема [Текст] / Б. С. Мейлах // Человек науки. – М., 1974. – С. 9–10.
17. Наприклад: *Доценко, В. Д.* Морской биографический словарь [Текст] : 300-летию Рос. флота посвящается / В. Д. Доценко. – СПб., 1995. – 495 с.
18. Наприклад: *Щукин, А. Н.* Знаменитые россияне [Текст] : биогр. словарь-справочник / А. Н. Щукин. – М., 1996. – 303 с.
19. Русские энциклопедии и энциклопедические словари [Текст] : библиогр. указатель / сост. С. И. Болтачева, Н. Е. Зыкова, М. Ю. Кудрявцева, Т. А. Петухова. – М. : Изд-во «Рус. энцикл.», 1994.
20. Русский биографический словарь [Текст] : в 20 т. / сост. П. Калинин, И. Корнева. – М. : Терра – Книжный клуб, 1998–2001.
21. Русский биографический словарь [Текст] : в 25 т. – М. : Aspect Press Limited, 1992–1999. – [Репринт].

22. *Смирнова, В. П.* О типологии видов изданий [Текст] / В. П. Смирнова // Книга : исследования и материалы. – М. : Наука, 1993. – Сб. 65. – С. 59–66.
23. *Тураев, Б. А.* Рассказ египтянина Синухета и образцы египетских документальных автобиографий [Текст] / Б. А. Тураев. – М., 1915. – 70 с.
24. Универсальные биографические словари мира [Текст] : аннот. библиогр. указатель / сост. : Е. Ю. Елицина, Л. К. Миронова, О. М. Тюрина ; ред. О. М. Тюрина. – М. : ГБЛ, 1982. – 51 с. Всього підготовлено 7 випусків (1982–1988).
25. *Черняк, А. Я.* Современные проблемы типологии книги [Текст] / А. Я. Черняк // Книга : исследования и материалы. – М. : Наука, 1993. – Сб. 65. – С. 211–215.
26. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Текст] : биографии : в 12 т. – М. : Большая рос. энцикл., 1991–1997. – [Репр. изд.].
27. *Якимович, Ю. К.* Типология словарных изданий [Текст] / Ю. К. Якимович // Книга : исследования и материалы. – М. : Наука, 1972. – Сб. 25. – С. 22–30.
28. [Electronic resource] // [http:// www.biographica](http://www.biographica)
29. Oxford Dictionary of National Biography [Electronic resource] // Oxford University Press. – 2004–2010. – <http://www.oxforddnb.com>.

Олег Яценко,

ст. наук. співробітник НБУВ

БІОБІБЛІОГРАФІЯ В МИНУЛОМУ І ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН

Простежено окремі питання становлення і шляхи розвитку біобібліографічної інформації, її форми і зміст із найдавніших часів до наших днів; зв'язок біобібліографії з бібліографією впродовж усього часу їх існування; досліджено термінологічні поняття «біобібліографія» та «біобібліографічна інформація»; розглянуто її види, у тому числі сучасні варіації (персональні інтернет-сайти, біобібліографічні бази даних, авторитетні бази даних).

Ключові слова: бібліографія, біобібліографія, персональні сайти, біобібліографічні бази даних, авторитетні бази даних.

Мета статті – дослідити становлення і шляхи розвитку біобібліографічної інформації, її форм і змісту з найдавніших часів до наших днів; зв'язок біобібліографії з бібліографією; виникнення та особливості терміну біобібліографія; види біобібліографічних посібників; сучасні форми біобібліографічної інформації.

Зацікавленість інформацією про життя і праці учених, письменників, державних і громадських діячів, людей, що зробили відкриття, винаходи, подвиги, спостерігався повсякчас. Необхідно зазначити тісний зв'язок бібліографії і біобібліографії впродовж усього часу їх існування. Фахівці відмічають, що бібліографія за часів античності і середньовіччя існувала переважно як біобібліографія. К. Р. Сімон називав біобібліографічні словники письменників і учених «найстародавнішим різновидом бібліографії» [19, с. 66].

Першою біобібліографічною працею вважається каталог «Таблиці тих, хто прославився в усіх областях знання», складений Каллімахом (III ст. до н. е.) на основі фондів Александрійської бібліотеки. Описи в «Таблицях...» подавалися під іменами авторів з представленням біографічних відомостей про них. Російський фахівець М. М. Куфаєв, досліджуючи «Таблиці...», писав: «Варто підкреслити, що «Загальна бібліографія» будується у формі біобібліографії, це триває довгий час і переходить у нову історію бібліографії, в епоху друкованої книги» [11, с. 20]. Приклади

бібліографічних праць Стародавньої Греції біобібліографічного характеру наведені у статтях Ю. С. Перцовіча [13] і Б. А. Семеновкера [17]. Вони звертають увагу на біобібліографічні дослідження Діонісія Галікарнаського (кінець I ст. до н. е.), Діогена Лаертського (III ст.) та ін. Ю. С. Перцовіч називав другу пісню «Ілліади» Гомера, що складається з переліку вождів еллінських кораблів, які оточили Трою, топонімічним і біографічним словником та найдавнішим «хто був хто» в доісторичній Елладі. Таким чином, він висував свій варіант хронологічного відліку виникнення біобібліографії в дописьмову добу [2, с. 39–40].

Щодо письмових джерел, К. Р. Сімон, характеризуючи першу автобіографічну персональну бібліографію Стародавнього Риму, писав: «У пошуках наближення до бібліографічних покажчиків ми повинні згадати про дві роботи знаменитого медика Галена (народився у Пергамі у 129 р. н. е., помер у Римі близько 199 р.), що був придворним лікарем імператорів Марка Аврелія, Люція Вера і Коммода...» [20, с. 34]. Гален уклав два списки «Про власні книги» і «Про порядок власних книг» – з тим, щоб йому не приписували чужих робіт, а також щоб допомогти читачеві відрізнити його праці від численних творів, що ходили під його ім'ям. К. Р. Сімон стверджує, що біобібліографічні словники письменників і учених були і в наступні століття переважаючим типом бібліографії і, як приклад, наводив «Книгу про церковних письменників» Іоанна Тріттенгемського (1494) ¹ [20].

Більш повну уяву про стан бібліографії Візантії надали дослідження Б. А. Семеновкера. Ним встановлено, що і вона носила біобібліографічний характер. До такого висновку він прийшов, вивчаючи «Ономатологос» Ісихія Мілетського (VI ст.) [15], «Бібліотеку» Фотія (IX ст.) [14] і словник «Суду» (приблизно X ст.) [16].

Американський фахівець Р. Слокем відзначає, що біографічні словники – унікальний продукт мусульманської арабської культури. У своїй праці він посиляється на авторитетний бібліографічний покажчик ісламських біографічних словників ², який цікавий ще і тим, що у ньому враховано роботи візантійських авторів [2, с. 40]. Увагу Б. А. Семеновкера привернуло інше джерело інформації про арабську культуру – біобібліографічний пам'ятник X ст. «Фіхріст» Ібн ан-Надіма (935–990). У

¹ *Trithemius, J. Liber scriptoribus ecclesiasticis* [Text] / [by Johannes Trithemius]. – Basel : Johann Amerbach, 1494. – 2o, 28 cm; [6], 140, [2] leaves.

² *Khalidi, T. Islamic biographical dictionaries* [Text] / Tarif Khalidi // *The Muslim World*. – Hanford, Conn., 1973. – Vol. 63. – P. 53–65.

своїй статті він наводить витримку з «Фіхріста»: «Це покажчик книг всіх народів, арабів і неарабів, арабською мовою, та їх наукових творів з відомостями про тих, хто їх написав, про класи їх авторів, їх походження, обставини народження, тривалість життя, час смерті, місцезнаходження їх міст, їх достоїнства і недоліки від виникнення кожної науки до нашого часу, тобто до 377 р. після хіджри»³ [18, с. 87]. Перелік творів представлено у «Фіхрісті» в систематичному порядку, є алфавітний допоміжний покажчик, у якому наведено 3428 імен авторів, державних діячів, персонажів творів і т. ін. В тематичних розділах списки книг розташовані в основному у хронологічному порядку. У праці Ібн ан-Надіма відображено роботи й біобібліографічного характеру, наприклад, книга Каріса аль-Мугані «Мистецтво співу, відомості про співаків і алфавітний перелік пісень, які вони співали» [2, с. 40–41].

Біобібліографічний характер ранніх бібліографічних праць був зумовлений тим, що рукописна книга, як правило, не мала єдиного оформлення титульного листа і описувалася за першими рядками тексту. Не завжди укладач бібліографічного покажчика знаходив на початку або в кінці книги ім'я автора, і йому доводилося встановлювати його, так само як і назву твору, місце і час написання. Найбільший внесок у дослідження історії західноєвропейської бібліографії з XI по XVIII ст. зробив К. Р. Сімон. Він відзначав: «Пануючий тип середньовічної бібліографії (біобібліографічний словник, матеріал в якому розташовано в хронологічному порядку) відпрацювався з достатньою визначеністю, і пізніші роботи не внесли до нього скільки-небудь істотних змін» [20, с. 57].

Як бачимо, довгий час бібліографія існувала в руслі біобібліографічних традицій. Проте у XVI–XVII ст. настає період їх поступового відособлення. Розквіт епохи Відродження, затвердження буржуазного способу виробництва викликали потребу в оперативному багатотиражному книгодрукуванні. У книгах з'являються титульні листи з необхідними даними. Все це привело до розвитку бібліографічної діяльності. Виникає методика складання точніших описів, бібліографія вимушена відмовитися від хронологічного розташування матеріалу, вводиться його систематизація.

У бібліографії зароджуються три напрями: бібліофільське, книгознавче і реєстраційне. Перше значною мірою виникло завдяки захопленню знаті збиранням особистих книжкових колекцій. Особливу цінність представляли рукописи, рідкісні друкарські видання.

³ Хіджра – початок мусульманського літочислення (16 липня 622 р.), тобто в X ст. за григоріанським календарем.

У бібліофільському напрямі XIX–XX ст. бере початок англо-американська школа «аналітичної» (analitical), або описової бібліографії [24]. Оскільки в окремих примірниках були різночитання, доводилося аналізувати, звіряти їх тексти. Таким чином виник другий – книгознавчий напрямок.

Призначення третього напрямку – складання бібліографічних посібників різних видів. Сформувавшись у XIX–XX ст. він переконливо утвердив своє значення, утворивши багатоскладову диференційовану систему. Але у XIV–XVII ст. на методиці підготовки бібліографічних покажчиків ще позначався вплив біобібліографічних традицій. Зразком «реєстраційної» бібліографії того часу визнана «Загальна бібліотека, або Найповніший каталог всіх писань трьома мовами: латинською, грецькою і єврейською...»⁴ Конрада Геснера [20, с. 114–127]. У першому томі подано перелік друкарських і рукописних книг вже не за хронологією, а за алфавітом авторів. Укладач зібрав інформацію про 15 тис. книг, що належать перу 3 тис. авторів, про кожного з яких, як і раніше, подано біографічні дані. Останнє дозволило Р. Слокему при роботі над сучасним зведенням біографічних словників зафіксувати працю К. Геснера як біобібліографічний словник [2, с. 44].

Терміни «біобібліографія» і «біобібліографічний словник» з'явилися значно пізніше, ніж довідкові видання даного типу. На титульних листах видань XVIII ст. можна побачити підзаголовки «Життя і праці», «Життя і твори». Вихід у Лейпцігу в 1732 р. чотиритомного «Словника вчених людей...» Х. Г. Йохера, перевиданого в 1750–1751 рр.⁵, послужив поштовхом до публікації різних загальних «біографічних», «історичних», «історичних і біобібліографічних», «критико-біографічних» і т. п. словників в Англії⁶, Німеччині⁷, Франції⁸ та інших країнах. У Росії протягом 1790–

⁴ *Gesner, C. Bibliotheca universalis seu catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis, Graeca, Latina et Hebraica etc.* [Text] / Conrad Gesner. – Zürich, 1545–1555. – Bd. 1–4.

⁵ *Jöcher, Ch. G. Allgemeines Gelehrten-Lexicon...* [Text] / Christian Gottlieb Jöcher. – Leipzig, 1750–1751. – Bd. 1–4.

⁶ *British biography* [Text] : or, an accurate and impartial account of the lives and writings of eminent persons, in Great Britain and Ireland; from Wickliff, who begun the Reformation / by his writings, to the present time. – London : s. n., 1766–1772. – Vol. 1–7.

⁷ *Meiling, J. M. Leben und Schriften verstorbenen Gelehrten...* [Text] / J. M. Meiling. – 1756.

⁸ *Ordre chronologique des deuils de cour, avec un précis de la vie et des ouvrages des*

1798 рр. був виданий «Словник історичний, або Скорочена бібліотека, що містить в собі життя і діяння...»⁹. «Словник...» – результат переробки принаймні двох французьких джерел – «Історичного словника...» Ж. Б. Л'Адвоката¹⁰, що мав у назві визначення «бібліографічний», і «Нового історичного словника...» Л. М. Шодона¹¹.

Термін «біобібліографія» у назвах словників почав використовуватися у другій половині XVIII ст. Так, у «Показчику біографічних словників...» Р. Слокема¹² відмічено виданий у Німеччині в 1792 р. «Біо- і бібліографічний словник» Г. Е. Вальдау¹³. У XIX ст. цей термін набув широкого поширення в Європі.

У Росії термін «біобібліографічний словник» вперше було вжито у 1892 р.¹⁴ В академічних словниках російської мови, що видані до XVIII ст., він відсутній [21; 22].

Зародившись ще в першій половині XIX ст., українська біобібліографія довго залишалася в первісному стані. Інтерес читачів до діячів української культури задовольнявся, головним чином, за допомогою так званих загальноросійських словників¹⁵. Вони містили, зокрема, відомості і про auteurs qui sont morts dans le cours de l'année... [Text]. – Paris : Moreau, 1764–1766. – Vol. 1–3.

⁹ Словарь исторический или сокращенная библиотека... [Текст] : перевод с фр. Ист. сл. : в 14 ч. – М. : унив. тип. у В. Окорокова, 1790–1798.

¹⁰ *L'Advokat, J. B.* Dictionnaire historique et bibliographique portatif... [Text] / J. B. L'Advokat. – Nouv. ed. – Paris, 1777. – Vol. 1–3.

¹¹ *Chaudon, L. M.* Nouveau dictionnaire historique portatif, ou histoire abrégée de tous les hommes qui se font un nom par des vertus, des forfaits [Text] / L. M. Chaudon. – Amsterdam, 1766. – Vol. 1–67; ed. 1789 Vol. 1–9.

¹² *Slocum, R. B.* Biographical dictionaries and related works: an international bibliography of collective biographies [Text] / Robert B. Slocum. – Detroit : Gale Research Co, 1967.

¹³ *Waldau, G. E.* Thesaurus bio- et bibliographicus [Text] / G. E. Waldau. – Chemnicii, [1792]. – XXXI, 303 p.

¹⁴ *Титов, А. А.* Материалы для биобиблиографического словаря [Текст] : Словарь писателей духовного и светского чина Костромской губернии : по рукописи М. Я. Диева / А. А. Титов. – М., 1892. – 44 с.

¹⁵ *Бантыш-Каменский, Д. Н.* Словарь достопамятных людей Русской земли... [Text] / сост. Дмитрием Бантыш-Каменским ; изд. Александром Шириевым. – М. ; СПб., 1836–1847. – 8 ч.; *Болховитинов, Е. А.* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина грекороссийской церкви [Text] / Е. А. Болховитинов. – 2-е изд. – СПб., 1827. – 2 т.; *Болховитинов, Е. А.* Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, служащий дополнением к Словарю писателей духовного чина, составленному

українських письменників, учених, відомих людей [9, с. 184]. Ситуація змінилася у кінці XIX на початку XX ст., коли світ побачили біобібліографічні праці М. Ф. Комарова¹⁶, В. С. Іконникова¹⁷, Д. І. Багалія¹⁸, І. Є. Левицького¹⁹, І. Ф. Павловського²⁰ та ін.

Незважаючи на те що видані праці за змістом були біобібліографічними, термін «біобібліографія» у назві вперше в Україні було використано А. Лейтесом і М. Яшеком у показчику «Десять років української літератури (1917–1927)»²¹.

З появою поняття «біобібліографія», «біобібліографічна інформація» почалися і термінологічні дискусії навколо них, зокрема про зв'язок їх із бібліографією. Загальновизнано, що біобібліографічна інформація –

митрополитом Евгением / Е. А. Болховитинов. – М. : изд. И. Снегирева, 1838. – Т. 1 : от А до Г. – 367, [9] с.; *Болховитинов, Е. А.* Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения / Е. А. Болховитинов. – М. : Москвитянин, 1845. – 2 т. и др.

¹⁶ *Комаров, М.* Бібліографічний показчик нової української літератури (1798–1883 р.) [Текст] / М. Комаров. – К., 1883. – 74 с.

¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834–1884) [Текст] / сост. и изд. под ред. ординарного проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – XXXV, 816 с., 11 с.

¹⁸ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) [Текст]. – Х., 1908. – VIII, 168, 390, XII с., 15 л. портр. ; Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905) [Текст]. – Х., 1905–1906. – VI, 472, 314, XVI с., 26 л. портр. ; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905) [Текст]. – Х., 1908. – VI, 358, 248, XVI с., 18 л. портр. ; Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) [Текст]. – Х., 1908. – VIII, 310, IV с.

¹⁹ *Левицкий, И. Е.* Прикарпатська Русь в XIX-м веке в биографиях и портретах ее деятелей с увзгляднением замечательных людей, которых 1772 р. застав при жизни [Текст] / И. Е. Левицкий. – Л., 1898–1901. – Т. 1, вып. 1–4. – 224 с.

²⁰ *Павловский, И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века [Текст] / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1912. – VI, 239 с., портр. ; *Павловский, И. Ф.* Первое дополнение к «Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» [Текст] / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1913. – 88 с., портр.

²¹ *Лейтес, А.* Десять років української літератури (1917–1927) [Текст] / А. Лейтес, М. Яшек ; за заг. ред. С. Пилипенка. – Х. : Держвидав України, 1928. – Т. 1 : Біо-бібліографічний. – XVI, 672 с.

частина бібліографічної інформації. Специфіка ж полягає у тому, що в ній поєднуються біографічні і бібліографічні дані. Проте, якщо в області бібліографічної інформації, особливо в класифікації бібліографічних посібників, прийнята досить чітка термінологія, то у ділянці біобібліографії цього немає. Є визначення окремих, розрізнених термінів, а не їх системи. Для підтвердження цього звернемося до визначень окремих термінів, що подають фахівці, а також відображені в стандартах. Найкраще ця проблема досліджена Л. С. Мандельштам. На її думку, «в біобібліографії поєднуються біографічні і бібліографічні дані, суттєві для вивчення діяльності певних осіб і їх ролі в історії суспільства, в історії тієї або іншої країни або наукової дисципліни» [12, с. 41]. Далі автор говорить про необхідність «...добитися повної домовленості про зміст поняття «біобібліографія», про її завдання, її об'єм і її співвідношення з бібліографією, з одного боку, і з історичними дисциплінами, – з іншої» [12, с. 45]. Вона ж запропонувала «...розробити типи найбільш необхідних біобібліографічних видань, виходячи з потреби у них учених, бібліографів, редакторів, а також широкого кола читачів» [12, с. 46].

Спробу реалізувати ці положення ми знаходимо в доповіді про біобібліографію І. М. Кауфмана, зроблену ним на Всесоюзній конференції з бібліографії у 1959 р. [7]. Але чіткого і вичерпного визначення біобібліографії у працях І. М. Кауфмана також немає. Найбільш узагальнено сформульовано поняття «біобібліографія» Г. Г. Кричевським: «Біобібліографія, персональна бібліографія, вид бібліографії, в якому інформація про твори друку поєднано з біографічними відомостями про їх авторів і літературу, присвячену їм. Ця інформація реалізується, як правило, у формі біобібліографічних словників і покажчиків» [10]. Енциклопедія сучасної України розкриває термін «біобібліографія» як «довідкові видання, в яких поєднуються біографічні та бібліографічні відомості про певну особу. Найпоширеніші види біобібліографії: біобібліографічні словники, довідники й персональні покажчики» [6]. У «Словнику книгознавчих термінів» Є. І. Шамуріна є визначення «біобібліографія», «біобібліографічний словник» і «біографічний словник» [23, с. 37]. Під «біобібліографією» Є. І. Шамурін розумів «бібліографію, що поєднує короткі біографічні відомості про осіб з указанням основної літератури про них, і як правило, їх творів», під «біобібліографічним словником» – «...біобібліографію, розташовану в алфавіті імен біобібліографованих осіб», а «біографічним словником» – «...збірка життєписів, розташованих в алфавіті імен біографованих осіб». К. Р. Сімон обмежився визначенням поняття «біобібліографічний словник

діячів науки і літератури» [19, с. 66]. ДЕСТ 16448–70 «Бібліографія. Терміни і визначення» поняття «біобібліографічний словник» розкриває як «...посібник, що містить списки творів декількох осіб, літературу про них, а також біографічні відомості про цих осіб» [3]. У ДЕСТі 7.0–77 «Бібліографія. Терміни і визначення» і ДЕСТі 7.0–84 «Бібліографічна діяльність. Основні терміни і визначення» поняття «біобібліографічний словник» не включено. Визначення «біобібліографічний покажчик» і в першому і в другому співпадають [4; 5].

У працях зарубіжних фахівців також не спостерігається єдина система біобібліографічної термінології. Подаються визначення лише окремих термінів. У «Короткому оксфордському словнику англійської мови...» термін «біобібліографічний» (biobibliographical) представлено як такий, що «має справу з життям і творами автора» [27, с. 180]. Американський учений-бібліограф Уебстер термін «біобібліографія» (bio-bibliography) трактує як – «бібліографія з біографічними нотатками про автора або перерахованих авторів», або «як коротка біографія, що містить бібліографію» [30, с. 218]. Відомий чеський бібліографознавець Й. Кабрт розуміє «біобібліографію» як «літературний посібник, який містить життєписи і бібліографічні відомості: бібліографічний список, бібліографічний огляд літературної діяльності даної особи і літературні дослідження про нього» [25, с. 50]. В усіх сучасних відомих зарубіжних довідково-бібліографічних виданнях є розділи «Біографічні словники», але визначення біобібліографії, як правило, в них немає. За визначенням Л.-Н. Мальклес, біографічні словники – це видання, що «описують життя, аналізують діяльність або праці ілюстрованих персон» [26, с. 180].

У німецькому «Керівництві з бібліографічних довідників» В. Тотока і Р. Вейтцеля у розділі «Загальні біографічні словники» відмічено, що до бібліографічних праць цінним доповненням служать загальні біографічні словники, тобто зібрання життєписів. Разом з біографічними даними вони містять численні бібліографічні відомості [28, с. 370]. Але не біографічні словники укладачі «Керівництва...» відносять до біобібліографії. На їхню думку, «на грані між бібліографією і біографічними словниками стоїть персональна бібліографія, яка, при відмові від власне біографічного матеріалу, обмежується бібліографічними відомостями. Суб'єктивна персональна бібліографія включає праці того або іншого автора, об'єктивна персональна бібліографія – літературу про нього. Останній різновид називається біобібліографією або бібліографією» [28, с. 371]. При цьому покажчики

імен, що згадуються в біографічних словниках і збірках біографій не можна, як вони вважають, позначати терміном «біобібліографія».

Підсумовуючи дискусію з визначення біобібліографічної термінології, ми ще раз повинні констатувати відсутність системи термінів та однозначного їх визначення.

* * *

Сьогодні біобібліографічну інформацію характеризує різноманіття форм. Це – біобібліографічні покажчики, авторські покажчики, що розміщені у біографічних і біобібліографічних словниках; переліки біобібліографічних посібників різного виду: словники псевдонімів і анонімів, збірки біографій і життєписів, родовідні книги, некрополі, політико-економічні довідники країн світу з біографічними розділами у них, словники портретів, каталоги художніх виставок, календарі пам'ятних дат і т. п.

Велику групу біобібліографічних посібників складають біографічні і біобібліографічні словники, а також біобібліографічні покажчики. Розмежувати ці типи посібників важко, тому що в їх назвах частіше уживається термін «біографічний» ніж «біобібліографічний».

Особливо складно встановити межу між «біобібліографічним словником» і «біобібліографічним покажчиком», в яких можуть бути і біографічні і бібліографічні відомості, згруповані за алфавітом. Відмінність тут можна провести умовно, залежно від мети складання посібників. У біобібліографічних словниках, очевидно, повинен переважати біографічний матеріал, а бібліографічні дані супроводжувати його. Призначення біобібліографічного покажчика – інформування про бібліографічні дані. Біографічні відомості у ньому повинні бути лаконічними, а можуть і зовсім бути відсутніми. У біобібліографічному покажчику М. Арніма «Міжнародна персональна бібіографія»²² біографічні довідки найкоротші, головну увагу присвячено спискам праць врахованих персон. За тим же принципом готується щоквартальний бюлетень «Покажчик біографій»²³, в якому реєструється біографічна література, книги і статті, присвячені різним особам, а біографічні дані дуже короткі. З українських видань, підготовлених за таким правилом, можна відмітити перший біобібліографічний том «Десять років української

літератури (1917–1927)»²⁴ А. Лейтеса і М. Яшека та 5-томний біобібліографічний словник «Українські письменники»²⁵.

За час існування біографічних і біобібліографічних словників склалася їх диференційована система. За цільовим призначенням вони можуть бути загальні (або універсальні з тематики, укладаються для пошукових потреб, наприклад великі багатотомні національні біографічні словники) та спеціальні (галузеві, призначені для окремих груп читачів). За змістом поділяються на універсальні, галузеві, тематичні. І універсальні і галузеві біобібліографічні словники складаються з урахуванням деяких спеціальних ознак: статі (наприклад, біографічні словники жінок), приналежності до партії, професії, релігії, національності, дефектологічних ознак (сліпих) і т. п. За функціонально-цільовою ознакою або хронологічними рамками вони можуть бути ретроспективними (інформація про померлих осіб) і поточними (біографічні дані про сучасників). Ретроспективні біобібліографічні словники іноді мають поточне продовження, а на основі поточних біобібліографічних словників часто створюються ретроспективні зведення. Чіткої грані між цими двома типами словників немає. За кількістю поданих осіб розрізняють персональні та групові. За повнотою охоплення творів друку – абсолютні і вибіркові. За територіальною ознакою вони можуть бути міжнародні (всесвітні або стосуватися діячів одного континенту, регіону, наприклад, арабських країн Азії та Африки), загальнодержавні (національні), краєзнавчі (словники місцевих діячів). За способом групування матеріалу – алфавітні, хронологічні, систематичні.

Біобібліографічні словники важко систематизувати за однією з вищеперелічених ознак. Їх доводиться систематизувати за фасетно-блоковим принципом. Наприклад, видана у Франції «Загальна біографія» братів Мішо – всесвітня за охопленням, універсальна за змістом, ретроспективна за періодом включених до неї людей і т. д.

У ХХ ст. велика увага приділялася складанню довідників про сучасних діячів. Це не випадково. Про діячів минулого інформацію знаходити легше. Їм присвячено велике число різноманітних довідкових видань. Значно важче шукати інформацію про живих. При відборі імен для енциклопедій, об'ємних біографічних словників до них відносяться із зрозумілою

²² Internationale Personallbibliographie, 1800–1986 [Text] / begr. von Max Arnim ; fortgef. von Franz Hodes. – Stuttgart : Hiersemann, 1952–1987.

²³ Biography index [Text]. – New York, 1947–.

²⁴ Лейтес, А. Десять років української літератури (1917–1927) [Текст] / А. Лейтес, М. Яшек ; за заг. ред. С. Пилипенка. – Х. : Держвидав України, 1928. – Т. 1 : Біо-бібліографічний. – XVI, 672 с.

²⁵ Українські письменники : біобібліогр. покажчик / Ін-т літератури УРСР ; під ред. О. Білецького. – К., 1960–1965. – Т. 1–5.

обережністю і не завжди вважають бажаними включати в один ряд з іменами класиків. Ця проблема завжди виникала перед укладачами біобібліографічних словників. Відомий історик російської літератури, бібліограф С. А. Венгеров писав: «Я вважаю абсолютно не науковим вивчати літературу тільки в її значних представниках...». І далі: «Абсолютно неправильно думати, що саме великі люди завжди прокладають «нові шляхи»» [1, с. XIV]. В результаті С. А. Венгеров приходив до висновку, що «у цілому словник письменників і учених є реєстрація духовних сил країни, і саме коли число внесених до нього діячів велике, він дає міцну основу для визначення всякого роду висновків, для встановлення того, що з часів Кетле²⁶ в соціології відомо під ім'ям закону великих чисел» [1, с. XV]. Точку зору про необхідність включення в біографічні словники імен малопомітних сучасників підтримували в своїх працях фахівці в області бібліографії Л. С. Мандельштам [12] та І. М. Кауфман [8]. Ця проблема постає і перед укладачами енциклопедій, які, як правило, на одну третину є джерелами біобібліографічної інформації.

На сьогодні різними бібліотеками створено велику кількість біобібліографічних покажчиків і персональних баз даних, присвячених діячам науки, техніки, мистецтва, культури у зв'язку з їх пам'ятними ювілеями і датами. Персональні бібліографічні покажчики, бази даних і інтернет-сайти створюються нині також з метою рекламування діяльності фахівців, формування іміджу організацій, в яких вони працюють. Особливе місце належить краєзнавчим біобібліографічним виданням, мета яких – розширити уявлення про той чи інший край.

Одним із різновидів персоналій є авторитетні бази даних (БД). У зв'язку з необхідністю машинної обробки інформації найбільш гостро стає проблема уніфікації написання імен індивідуальних і колективних авторів, тобто створення авторитетних БД. Перед кожною країною стоїть завдання підготовки цих БД національних авторів з атрибуцією імен: вказівкою прізвища та імені автора, дат життя, галузі, в якій він працює; вченого ступеня та звання, якщо такі є. Відносно письменників повинно бути вказано хто він: драматург, прозаїк, поет. Передбачається, що заголовки бібліографічного опису в каталогах і бібліографічних посібниках будуть замінюватися авторитетними даними, у випадку розходження даних пріоритет надаватиметься останнім. Однією з перших цієї проблемою зайнялася Бібліотека конгресу у Вашингтоні (США). У 1976 р. був сформований масив

²⁶ Кетле Л. А. Ф. (Quetlet), 1796–1874 – бельгійський вчений, засновник сучасної статистики.

авторитетних даних із всесвітнім охопленням. З 1978 р. спеціальний відділ веде обробку ретроспективного масиву даних. На початку 80-х років XX ст. в систему MARC було занесено більше 500 тис. записів [2, с. 54].

Інформація в авторитетних БД ділиться на дві основні частини: заголовок авторитетного запису, представлений індивідуальним автором, і довідкова частина. Заголовок містить ім'я індивідуального автора і коротку біографічну довідку. Вказується також тематична спрямованість робіт, приналежність автора до країни, мова тексту оригіналу творів, відомості з формулювання посилальних записів від встановленої форми заголовка опису до іншого формулювання, що використовувалася раніше, менш поширена, альтернативна і т. д. Окрім того дані авторитетного запису включають список робіт автора [29].

Інститутом біографічних досліджень НБУВ останнє десятиріччя проводиться робота зі складання та наповнення електронної біобібліографічної БД «Персоналії». В основу структури БД було закладено формат UNIMARC / AUTHORITIES, який використовується для укладання авторитетних БД. До неї включаються два види відомостей: *біографічні* (стать, національність, інформація жива особа чи померла, дати життя, місце народження, смерті, поховання; інформація чим займалася людина, в яких ділянках мала досягнення; дані про нагороди, звання і т. п.) і *бібліографічні* (з яких джерел отримано інформацію). На сучасному етапі актуальним є включення до БД також повнотекстових (електронні повнотекстові документи: біографічні довідки, статті, розвідки тощо) та мультимедійних матеріалів (аудіо- та відеоматеріали: інтерв'ю, виступи, лекції, зустрічі і т. п.).

До електронної БД діячів української землі заносяться біобібліографічні матеріали про діячів, починаючи з історичної давнини українського народу й до нашого часу. За змістом БД має бути якомога ширшою: вона повинна охопити біографії: вчених всіх галузей знань, письменників та діячів освіти, як світських, так і духовних; громадських діячів; митців; діячів управління, починаючи від найдавнішої доби аж до сьогодення. БД має охоплювати не тільки українців у тісному розумінні цього поняття, але також росіян, поляків, євреїв та представників інших національностей, якщо вони народилися, жили й працювали на території, яку займає український народ (Українська держава, Галичина, Буковина, Угорська Русь, Кубань і т. д.).

Біобібліографічна БД мусить заповнити прогалину в нашій історичній літературі. Але це складне й відповідальне завдання, яке не під силу виконати одній людині. Тому для того, щоб скласти електронний масив такого типу,

постає необхідність у скоординованій праці багатьох наукових сил та громадськості.

До сьогодні не створено універсальної методики виробництва БД персоналій, що пов'язано зі складністю і новизною такої роботи, величезними часовими та фінансовими витратами на проведення досліджень, метою яких є пошук і аналіз матеріалу. Крім того, часто бібліотеки, виші, інші установи, що створюють БД, в які включено інформацію про одних і тих самих осіб, виходять із різних методичних принципів, діють ізольовано. Назріла необхідність у корпоративній роботі з формування БД даних персоналій, з урахуванням наявних наукових і практичних досягнень Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у цій ділянці.

Ми окреслили багатовіковий шлях становлення, розвитку бібліографії та біобібліографії: від виникнення рукописної, друкованої форм біобібліографічної інформації до формування біобібліографічних матеріалів у вигляді електронних БД. Біобібліографія, надавши початок бібліографії, з часом увійшла до неї як один із її розділів. Але не варто принижувати її бібліографічне значення. Підсумовуючи, треба зауважити, що майбутнє біобібліографічної інформації належить організації електронних біобібліографічних БД та координованого їх наповнення бібліотеками, зацікавленими установами, окремими дослідниками.

Список використаних джерел

1. Венгеров, С. А. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки [Текст] / Семен Афанасьевич Венгеров. – Пг., 1915. – Т. 1.
2. Вережкина, А. Н. Пути развития биобиблиографической информации [Текст] / А. Н. Вережкина // Библиотековедение и библиография за рубежом. – 1989. – Вып. 121. – С. 39–56.
3. ГОСТ 16448–70. Библиография. Термины и определения [Текст]. – М., 1971.
4. ГОСТ 7.0–77. Библиография. Термины и определения [Текст]. – М., 1978.
5. ГОСТ 7.0–84. Библиографическая деятельность. Основные термины и определения [Текст]. – М., 1985.
6. Добко, Т. В. Біобібліографія [Текст] // Енцикл. сучасної України. – К., 2003. – С. 863–864.
7. Кауфман, И. М. Биобиблиография : [доклад на Всесоюз. конф. по библиогр. в 1959 г.] / И. М. Кауфман. – М., 1959. – 16 с.
8. Кауфман, И. М. О современных и рядовых деятелях [Текст] / Исаак Михайлович Кауфман // Сов. библиогр. – 1949. – № 1. – С. 36–57.

9. Корнейчик, И. И. История украинской библиографии [Текст] : дожовтневий період : нариси / И. И. Корнейчик. – Х., 1971. – 374 с.
10. Кричевский, Г. Г. Биобиблиография [Текст] / Г. Г. Кричевский // Большая сов. энцикл. – 3-е изд. – М., 1970. – Т. 3. – С. 326.
11. Куфаев, М. Н. Иностранная библиография [Текст] : краткий очерк развития и современное состояние / Михаил Николаевич Куфаев. – М., 1934. – 272 с.
12. Мандельштам, Л. С. Вопросы советской биобиблиографии [Текст] / Л. С. Мандельштам // Сов. библиогр. – 1947. – № 3. – С. 41–54.
13. Перцович, Ю. С. Иностранные биографические словари (до начала XIX в.) [Текст] / Ю. С. Перцович // Книга : исследования и материалы. – М., 1981. – Сб. 42. – С. 149–161.
14. Семеновкер, Б. А. «Библиотека» Фотия – византийский библиографический памятник [Текст] / Борис Арьевич Семеновкер // Сов. библиогр. – 1982. – № 4. – С. 52–60.
15. Семеновкер, Б. А. Биобиблиографический словарь Исихия Милетского [Текст] / Борис Арьевич Семеновкер // Сов. библиогр. – 1981. – № 5. – С. 52–57.
16. Семеновкер, Б. А. К истории византийских биобиблиографических словарей [Текст] / Борис Арьевич Семеновкер // Федоровские чтения, 1980. – М., 1984. – С. 36–49.
17. Семеновкер, Б. А. Памятники древнегреческой библиографии [Текст] / Борис Арьевич Семеновкер // Сов. библиогр. – 1983. – № 4. – С. 55–63.
18. Семеновкер, Б. А. Тысячелетие «Фихриста» ан-Надима [Текст] / Борис Арьевич Семеновкер // Сов. библиогр. – 1987. – № 2. – С. 86–96.
19. Симон, К. Р. Библиография : основные понятия и термины [Текст] / К. Р. Симон. – М., 1968. – 159 с.
20. Симон, К. Р. История иностранной библиографии [Текст] / К. Р. Симон. – М., 1963. – 736 с.
21. Словарь русского языка XI–XVII вв. / АН СССР. Ин-т рус. яз. – М., 1975.
22. Словарь русского языка XVIII в. / АН СССР. Ин-т рус. яз. – Л., 1984–1992.
23. Шамурин, Е. И. Словарь книговедческих терминов для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли [Текст] / Евгений Иванович Шамурин. – М., 1958. – 340 с.
24. Яцко, В. А. Понятие «библиография» в англо-американском библиотековедении [Текст] / В. А. Яцко // Теория, история и организация библиогр. за рубежом : межвуз. науч. тр. / Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1985. – Вып. 63. – С. 38–46.
25. Kabrt, J. Slovník teorie a metodiky bibliographie [Text]. – Praha, 1982. – 102 s.
26. Malclès, L.-N. Manuel de bibliographie [Text]. – Paris, 1962. – 134 p.

27. The Shorter Oxford English dictionary on historical principles [Text]. – 3d ed. – Oxford, 1956. – XXI, 2515 p.

28. Totok, W. Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke [Text] / W. Totok. – Frankfurt am Main : R. Weitzel Auflage, 1984–1985. – 2 Bd.

29. UNIMARC / AUTHORITIES [Текст] : междунар. коммуникативный формат UNIMARC для авторитетных / нормативных записей. – М. : ГПНТБ России, 1994. – 67 с.

30. Webster's third new international dictionary of the English language [Text]. – Springfield : Merriam-Webster inc., 1981. – 2662 p.

УДК 929:[82–94:001.82]:930.2

Надія Любовець,

ст. наук. співробітник НБУВ

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕМУАРІВ У КОНТЕКСТІ БІОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Розглянуто питання класифікації мемуарів та запропоновано поділ мемуарів за жанровою ознакою (мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події) як основну при біографічних розвідках. Цей підхід до класифікації мемуарних джерел має прикладний характер і підпорядкований завданням біографічних студій.

Ключові слова: джерелознавство, біографічне джерелознавство, мемуари, автобіографії, щоденники, мемуари про історичні події.

Біографічне джерелознавство є однією з основних теоретичних проблем біографістики як окремої історичної галузі і є складовою частиною загального історичного джерелознавства. На сьогодні загальна теорія і методика історичного джерелознавства є достатньо розробленими і мають універсальне значення для економічних, культурологічних, політичних, правничих, філологічних, філософських та інших гуманітарних наук, хоча й застосовуються з урахуванням специфіки їх предмета та об'єкта пізнання¹. З огляду на це постає необхідність у розробці теорії, методології та методики пошуку, виявлення, дослідження і використання біографічних джерел. Слід зазначити, що окремих монографічних праць, присвячених розробці цієї проблеми немає. Більше уваги дослідники приділяють вивченню окремих видів біографічних джерел, серед яких мемуари, епістолярій, слідчі справи тощо. Свого часу проблему джерельної бази біографічного дослідження розглядав в монографії В. С. Чишко. На його думку, джерельна база біографічних досліджень складається із сукупності прямих (що належать безпосередньо об'єктові) та непрямих (суміжних документів) джерел². При цьому зазначено, що

¹ Калакура, Я. Джерелознавство історичне [Текст] / Ярослав Калакура // Спеціальні історичні дисципліни / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич, В. В. Бездрабко, Л. І. Буряк. – К., 2008. – С. 171.

² Чишко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України [Текст] / В. С. Чишко; НАН України, НБУВ. – К., 1996. – С. 178–194.

дослідник-біографіст не може свідомо обмежувати коло джерел, оскільки лише повне знання джерельної бази біографічного дослідження, її порівняльний аналіз дасть всебічне розуміння життєвого шляху конкретної особистості, зв'язків з суспільством у цілому. Зайвих джерел, на нашу думку, для біографа не буває. Треба вміти їх виявити та об'єктивно оцінити. Тільки після вивчення їх максимальної сукупності можна зробити висновок про їхню цінність та можливість використання.

Як і загальне історичне джерелознавство, біографічне має два аспекти: теорію та практику. Теорія передбачає визначення об'єкту, предмету, методологічних засад, завдань і функцій біографічного джерелознавства. Прикладна частина біографічного джерелознавства передбачає пошук, виявлення і вивчення окремих джерел, їхніх комплексів або груп із метою визначення їхньої інформативної цінності, здобуття і використання почерпнутих відомостей у конкретних біографічних дослідженнях з урахуванням новітніх інформаційних, культурологічних та цивілізаційних підходів. Невід'ємною частиною практичного біографічного джерелознавства є критика джерела, яка передбачає, перш за все, перевірку повноти і достовірності відомостей та атрибуцію джерела (визначення авторства, місця, часу і мотивів створення).

Пріоритетне місце в методології біографічного джерелознавства, як і загального, посідає класифікація джерел, яка передбачає поділ їх на групи і підгрупи за певними спільними ознаками з метою вибору оптимальних методів і прийомів систематизації й дослідження. На сьогодні не можна говорити про існування чітко розробленої системи класифікації біографічних джерел. Кожний дослідник-біографіст при виборі класифікаційної схеми джерел керується об'єктивною необхідністю, метою, завданнями, складом і характером джерельної бази свого дослідження. На нашу думку, нинішній стан біографічних досліджень вимагає більш зваженого й уніфікованого підходу до питання їхньої джерельної бази, її класифікації та удосконалення методики джерелознавчої критики як головного методу з'ясування інформаційної цінності та вірогідності наведених відомостей. Це забезпечить теоретичні засади таких досліджень та надасть науковцям методику роботи з біографічними джерелами.

Відправною точкою для біографічного джерелознавства є класифікація, прийнята в загальному історичному джерелознавстві, яка є універсальною для всіх спеціальних історичних дисциплін, у тому числі і для біографістики.

У загальному історичному джерелознавстві на сьогодні існує декілька підходів. Зокрема, класифікація за типами (речові, словесні, зображальні,

звукові, поведінкові); за родами і видами (речові, писемні, звукові)³. У рамках кожного типу джерел виділяються кілька родів, які в свою чергу діляться на види. В останніх публікаціях українських джерелознавців подано родово-видову класифікацію писемних джерел, а саме:

- документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші джерела органів влади і управління, політичних партій, громадських об'єднань);
- оповідні джерела (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистики);
- масові джерела (періодика, газети, журнали, листівки);
- джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії, тощо);
- матеріали конкретно-соціологічних досліджень⁴.

Для біографічних досліджень із наведеної вище схеми найбільш цікавою є група під назвою «джерела особового походження», де представлені джерела, які мають безпосереднє відношення до певної особи. Нас цікавлять, перш за все, мемуари⁵. До мемуарної літератури (від лат. – *memoria*) відносять твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу⁶. Значення спогадів (мемуарів) як джерела біографічного дослідження визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, мемуарна література насичена враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події, а також відображає, яскравіше від інших письмових джерел, колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. У мемуарних джерелах більше ніж в інших міститься інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і

³ Історичне джерелознавство : підручник [Текст] / Я. С. Калакура, та ін. – К., 2003. – С. 100–109.

⁴ Калакура, Я. Джерелознавство історичне [Текст] / Ярослав Калакура // Спеціальні історичні дисципліни / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич, В. В. Бездрабко, Л. І. Буряк. – К., 2008. – С. 177.

⁵ В історіографії до мемуарів традиційно відносять: власне мемуари (спогади) та щоденники. Окремі дослідники зараховують до мемуарів автобіографічні записи, некрологи, листи, памфлети та літературні записки.

⁶ Макаруч, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макаруч. – Львів, 1999. – С. 294.

літератури, про такі сфери, як сімейний побут, інтимне життя, еволюція релігійних переживань тощо. Ще донедавна, в силу певних умов ідеологічного та політичного характеру, в біографічних дослідженнях мемуари розглядалися як другорядні (суб'єктивні) джерела, а мемуари представників українського національно-визвольного руху та «класово-ворожих» прошарків взагалі не бралися до уваги. Сьогодні ж незаперечним є факт використання мемуарів як історичних та біографічних джерел. Про це свідчить публікація значної кількості як власне мемуарів різних історичних епох, так і досліджень з історії окремих тематично-хронологічних періодів через призму останніх ⁷.

Однією з найбільш цікавих та детально розроблених проблем мемуаристики є класифікація мемуарних джерел. При класифікації мемуарів дослідники, залежно від часу, конкретного історичного періоду та завдань, використовують різні ознаки (критерії), а саме – *жанр; соціальна ознака авторів; форма відтворення події або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого були створені мемуари; характер*

⁷ Андрусяк, Є. Спогади: мемуари [Текст] / Євгенія Андрусяк. – Л., 2001. – 91 с.; Антонович, О. М. Спогади [Текст] / Омелян Миколайович Антонович. – К., 1999. – 389 с. – (Сімейний архів); Антонович, О. М. Спогади [Текст] / Омелян Миколайович Антонович. – К.; Вашингтон : Місіонер, 2003. – 568 с.; Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети [Текст] / Ігор Пасюк (упоряд.) – Луцьк : Твердиня, 2006. – 96 с.; Василенко, К. П. Статті, спогади, листування : в 2 ч. [Текст] / Костянтин Прокопович Василенко; В. О. Горбик (відп. ред.), І. Г. Каліберда (упоряд.), Л. Д. Федорова (упоряд.). – К., 2002. – Ч. 1–2; Іващенко, В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття [Текст] : автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06. – Д., 2004. – 17 с.; Литвин, М. Мемуари до історії Південної Русі [Текст] / М. Литвин, Б. Віженер, Л. Горещький, Е. Ляссота; В. Б. Антонович (ред.) Т. С. Завгородня (пер.). – Д. : Січ. 2005. – Вип. 1–220 с.; Малик, А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / А. О. Малик. – Львів, 1999. – 73 с.; Русова, С. Мемуари. Щоденник [Текст] / Софія Русова; М. Іщенко (ред.), В. Сергійчук (упоряд.). – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.; Старицька-Черняхівська, Л. М. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. [Текст] / Л. М. Старицька-Черняхівська; М. Г. Жулинський (голов. ред.), Ю. М. Хорунжий (вступ. ст., упоряд. та прим.). – К. : Наукова думка, 2000. – 839 с.; Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.): [збірник] [Текст] / П. С. Сохань (голова ред. кол.), О. О. Новікова (упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали). – К., 2007. – 403 с.; Федунь, М. Р. Публіцистика та мемуари Осипа Назарука [Текст] / М. Р. Федунь. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 47 с. тощо.

відтворення подій; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура й функція твору; тематико-хронологічний принцип; зміст; направленість комунікативних зв'язків; вид; час написання.

Зокрема, за жанровою ознакою: Г. В. Стрельський поділяв мемуари на спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети ⁸; С. А. Макарчук – на спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи ⁹; І. Войцехівська – на авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи ¹⁰; В. С. Голубцов – на мемуари про окремі події; автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари ¹¹. За соціальною ознакою авторів С. С. Дмитрієв та С. А. Нікітін поділяли мемуари на дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військові, мемуари духовництва, купців, представників робітничого і селянського класів ¹²; С. А. Макарчук (з огляду на особливості окремих історичних періодів та регіонів України) – на мемуари козацької старшини, громадсько-політичних діячів, військової старшини, культурних діячів, партизанів та підпільників тощо ¹³. За формою відтворення події або формою викладу матеріалу М. Н. Черноморський – на мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи ¹⁴;

⁸ Стрельський, Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) [Текст] / Г. В. Стрельський // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.

⁹ Макарчук, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 296.

¹⁰ Войцехівська, І. Мемуаристика [Текст] / І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008. – С. 359.

¹¹ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 65–89.

¹² Дмитриев, С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. [Текст] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: уч. пос. для ист. фак. / под ред. И. А. Федосова. – М., 1970. – С. 352; Никитин, С. А. Источниковедение истории СССР XIX века (до начала 90-х годов) [Текст] / С. А. Никитин; ред. Ю. В. Готье. – М., 1940. – Т. 2. – С. 80–110.

¹³ Макарчук, С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів, 1999. – С. 304–311.

¹⁴ Черноморский, М. Н. Мемуары как исторический источник [Текст] / М. Н. Черноморский. – М., 1959. – 80 с.; Черноморский, М. Н. Мемуары как

М. А. Литвиненко – на щоденники, власне спогади, літературні записи¹⁵; М. Я. Варшавчик – на мемуари з авторським викладом і літературні записи¹⁶; Г. В. Стрельський щоденники, спогади (записки), автобіографії¹⁷. *За джерелом, на основі якого були створені мемуари*, М. Я. Варшавчик, С. С. Дмитрієв – на мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста, мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи, мемуари, написані з використанням документів¹⁸; *за характером відтворення подій* В. С. Голубцов поділяв мемуари на спогади та щоденники¹⁹; *за авторством мемуарів* Іван Кревецький – на мемуари активні, мемуари обсерваційні, мемуари переказові та мемуари самих українців і мемуари чужинців про Україну²⁰; *за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору* Ю. А. Мищик – на щоденники й спогади²¹. *За тематико-хронологічним принципом* А. В. Санцевич, Г. В. Стрельський, С. А. Макачук, В. С. Голубцов – на мемуари про Велику Жовтневу революцію, мемуари про українську національну справу, участь в національно-визвольному русі, мемуари про першу і другу світові війни, фронти, соціалістичне будівництво, історію окремих фабрик і заводів,

источник по истории советского общества [Текст] / М. Н. Черноморский // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 53–71.

¹⁵ Литвиненко, М. А. Джерела історії України [Текст] / М. А. Литвиненко. – Харків, 1970. – 204 с.

¹⁶ Варшавчик, М. Я. Источниковедение истории КПСС [Текст] / М. Я. Варшавчик. – М., 1989. – 224 с.; Джерелознавство історії України : довідник : навч. посібник для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська, О. І. Ганжа, П. В. Голобуцький. – К., 1998. – 211 с.

¹⁷ Стрельський, Г. В. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму [Текст] / Г. В. Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 263–265.

¹⁸ Варшавчик, М. Я. Источниковедение истории КПСС [Текст] / М. Я. Варшавчик. – М., 1989. – С. 69–70; Дмитрієв, С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. [Текст] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. : учеб. пос. для ист. фак. / под ред. И. А. Федосова (отв. ред.), И. И. Астафьева, И. Д. Ковальченко. – М., 1970. – С. 346–429.

¹⁹ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 65.

²⁰ [Кревецький, Іван] Мемуари і мемуаристика [Текст] / Іван Кревецький // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. IX–X. – С. 119.

²¹ Мищик, Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття [Текст] : / Ю. А. Мищик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 196.

історію комсомолу тощо)²²; Іван Кревецький, використовуючи тематичний підхід (маючи на увазі те, про що пише автор мемуарів) виділяв мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, воєнні, побутові та ін.²³ *За змістом* В. С. Голубцов розділяв автобіографічні мемуари на окремі групи (пов'язані з професією автора, з його основною роботою), а саме: суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари²⁴. *За спрямованістю комунікативних зв'язків* (цільове призначення) М. Ф. Рум'янцева поділяє мемуари на автокомунікативні (щоденники) та міжособистісної комунікації (цю групу вона поділяє на джерела з фіксованим адресатом (листи, частково мемуари-автобіографії, що адресовані нащадкам мемуариста) та з нефіксованим адресатом (мемуари – «сучасні історії», есеїстка, сповіді)²⁵; В. С. Голубцов – на щоденники та спогади²⁶. *За видами*, Г. В. Стрельський – на щоденники

²² Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 8–36; Макачук, С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макачук. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 311–317; Санцевич, А. В. Мемуарні джерела [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР 1917–1941. – К., 1961. – С. 107–130; Санцевич, А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). – К., 1972. – С. 108–140; Стрельський, Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельський. – К.: Вища школа, 1978. – 136 с.; Стрельський, Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників : [Текст] / Г. В. Стрельський. – К.: Вища школа, 1989. – 62 с.; Стрельський, Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) : [Текст] / Г. В. Стрельський // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.

²³ [Кревецький, Іван]. Мемуари і мемуаристика. – С. 119.

²⁴ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 8–36, 79.

²⁵ Румянцев, М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века : [Текст] / М. Ф. Румянцев // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцев (сост.); Российский гос. гуманитарный ун-т; Институт «Открытое общество» – М. : РГГУ, 2000. – С. 466–467.

²⁶ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества – С. 65.

(щоденні чи періодичні записи, що фіксують спостереження автора безпосередньо в ході подій); спогади (створюються через деякий час і фіксують ретроспективний погляд на події), автобіографії (життєпис автора), біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написану її сучасником)²⁷. Залежно від часу написання В. С. Голубцов – на щоденники (поденні записи) та власне спогади²⁸.

Серед наведених ознак класифікації мемуарів для біографічних досліджень, на нашу думку, найбільш показовими є поділ мемуарів *за жанровою ознакою*, запропонований свого часу В. С. Голубцовим, Г. В. Стрельським, С. А. Макаруком. З огляду на те що памфлети, некрологи, листи, літературні записки є досить специфічним видом історичного джерела (виділяються окремими дослідниками в окремий вид та окремим літературним жанром і мають свою методику при їх опрацюванні), зосередимо свою увагу на таких видах мемуарних джерел як мемуари про історичні події, автобіографічні спогади (життєписи), біографічні мемуари, щоденники.

Мемуари про історичні події – це так звані тематичні комплекси спогадів про окремі, важливі події. Призначення цієї групи мемуарних джерел – розповісти про ті історичні події, учасником (або свідком) яких був сам мемуарист. Тому, незалежно від масштабу події, тут переважають особисті спостереження та враження автора – свідка подій. Такі мемуари бувають різними за своїм характером, що обумовлено колом учасників події. Інколи це коло обмежене одним-двома учасниками. Однак спогади про важливі історичні події, як правило, відрізняються й більш широким колом учасників та свідків-сучасників. Зокрема, у радянські часи широким попитом користувалися спогади про Велику Жовтневу революцію, Велику Вітчизняну війну, партизанський рух крізь призму поглядів учасників останніх²⁹. Спогади ж про події революції 1917–1920 рр. знайшли свого

²⁷ Стрельский, Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельский. – К.: Вища школа, 1978. – С. 120–122.

²⁸ Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. – С. 65.

²⁹ Вершигора, П. П. Люди з чистою совістю [Текст] / П. П. Вершигора. – К., 1946; Строчак, Т. А. Наш позивний – Свобода: [спогади] [Текст] / Т. А. Строчак. – К., 1964; Ковпак, С. А. Від Путивля до Карпат. [Бойовий шлях українських партизанських з'єднань в німецькому тилу] [Текст] / С. А. Ковпак; Літ. запис Є. Герасимова. – К., 1949; Ковпак, С. А. Воспоминания, очерки статьи [Текст] / С. А. Ковпак; сост. сб. В. А. Замлинский. – К., 1987; Ковпак, С. А. Солдаты малої

читача в Україні лише починаючи з 90-х років ХХ ст. або (значно раніше) у діаспорі³⁰. Цей вид спогадів найбільш залежить від часу їх написання і публікації, що проявляється в оцінці автором фактів минулого і своєї діяльності, свого місця в подіях. Публікація спогадів по «гарячих слідах» більшою мірою залежить від офіційної оцінки та існування загальної ідеї щодо даної події.

Автобіографічні мемуари, як правило, пишуться, коли автор відходить від активної діяльності. В них автор підводить підсумок свого життєвого шляху та досвіду. В свою чергу, автобіографічні мемуари можна розділити за змістом на окремі групи (пов'язані з професією автора, з його основною роботою), а саме: суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари³¹. Звичайно ж, професія кожного з авторів накладає свій відбиток на зміст мемуарів, але великої різниці у способі відтворення дійсності між автобіографіями вченого, військового та робітника не існує. Для нас важливим є той факт, що саме життєписи є найбільш цінним джерелом, яке містить величезні масиви біографічної, просопографічної, генеалогічної та іншої особистої інформації з життя автора (яка, інколи, більш ніде не оприлюднена) і є незамінним джерелом для вивчення біографії якраз мемуариста. Тут також присутнє історичне тло, але, як правило, воно є значно вужчим, а ніж в мемуарах про історичні події.

В Україні родовід автобіографії (автобіографічних мемуарів) започатковується «Поченієм» Володимира Мономаха³². Сплеск інтересу

землі. З щоденника партизанських походів. [Літ. запис В. Неверовича] [Текст] / С. А. Ковпак. – К., 1963; Сабуров, О. М. За лінією фронту. [Партизанські записки] [Текст] / О. М. Сабуров. – Л., 1953; Сабуров, О. М. Таємничий капітан. [Спогади партизанського командира про Героя Радянського Союзу Л. Налепку] [Текст] / О. М. Сабуров. – К., 1962; Сабуров, М. А. У друзей одни дороги. [Воспоминания] [Текст] / О. М. Сабуров. – М., 1963; Сабуров, О. М. Про подвиги народных месников на Брянщині та на України в роки Великої вітчизняної війни [Текст] / О. М. Сабуров. – К., 1972; та ін.

³⁰ Тритомна праця В. Винниченка «Відродження нації: Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.» (Київ – Відень, 1920) – це спогади про перемоги й поразки Української революції 1917–1920 рр. та її відомих учасників. Репринтне видання (Київ, 1990).

³¹ Див.: Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 79.

³² «Повчання дітям та «кто прочтет» Володимира Мономаха (1113–1125)

до автобіографічної прози відбувся в ХІХ столітті, яке дало чимало видатних творів. Саме тоді з'являється «Автобіографія» Тараса Шевченка ³³, «Автобіографія» Пантелеймона Куліша ³⁴, «Автобіографія»

складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Літопису» його життя («Автобіографії») та листа («грамотици») постійному політичному суперникові – кн. Олегу Святославичу. Всі складові частини «Повчання» пов'язує єдине ідейне спрямування, що робить його яскравим зразком одного з найдавніших на Русі філософсько-політичних творів. В автобіографічній частині (охоплює 1066–1117 рр.) автор свої настанови дітям підкреслює прикладами з життя. Ця частина – спогади про численні походи, в яких Володимир брав участь. Автор говорить про вісімдесят три великі походи, «а решти не пам'ятаю, менших». Очевидно, при написанні твору він користувався якимось щоденником, чи літописом – дивує точність, з якою автор пише автобіографію. Мономах ніколи не чинив «неправедно», завжди беріг міста і села. Всі перемоги Володимир приписує Богу, адже лише з його допомогою вони були отримані. В кінці опису майже кожного походу автор пише такі слова: «І Бог нам допоміг». Дякує Мономах Спасителю також за те, що рятував на ловах, коли «два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив рогами і два лосі – один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув на землю, та Бог мене уцілілим зберіг». Володимир з юності не пильнував свого життя: «що належало робити слугі – те сам я робив... ніколи не даючи собі супкою». Ніколи він не покладався на посадників і сам навкруг лад наводив. «Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав». Таким чином, прикладами з свого життя автор ілюструє поради, подані в «Повчанні». Див.: Володимир Мономах. Поучення. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> Володимир Мономах. Твори // Літопис Руський / за Іпатським літописом переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 454–464.

³³ «Автобіографія» Шевченка відома в двох редакціях: перша – в автографі, друга – надрукована в журналі «Народное чтение» (1860. – № 2. – С. 229–236) під заголовком «Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения». Текст автобіографії записаний у саморобному зошиті з восьми сторінок, незакінчений, без назви. Надрукована в журналі «Киевская старина» (1885. – № 11. – С. 431–435) під заголовком «Автобиография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» (публікація П. Куліша). Автобіографія вперше введена до збірника творів у виданні: Шевченко Т. Твори: В 2 т. – СПб., 1911. – Т. 2. – С. 86–89; до зібрання творів – у виданні: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1951. – С. 187–189.

³⁴ Вперше надруковано в журналі «Правда» (1868. – № 24. – С. 283–286; – № 25. – С. 296–300) без підпису, з датою: «Писано року божого 1867, місяця серпня 20-го дня». Зміст і характерні особливості мови та стилю не залишають сумнівів, що це автобіографія П. А. Куліша.

М. І. Костомарова ³⁵, Івана Нечуя-Левицького ³⁶, Івана Франка ³⁷ та ін. Інтерес до автобіографічної прози не зникає і на поч. ХХ ст. Виходять автобіографії М. П. Драгоманова ³⁸, М. С. Грушевського ³⁹ та ін. У радянські часи, в умовах ідеологічного тиску та цензури, автобіографія існувала хіба що у художніх формах ⁴⁰. Не всі мемуари-автобіографії однакові за повнотою відображення власного життя, але дослідження їх дає можливість виявити такі риси автора, які неможливо вловити в інших джерелах. Автобіографії видатних людей – це своєрідна сповідь, і дослідник має проявити максимум уваги до цього джерела.

Щодо *біографічних мемуарів («спогади про...»)*, деякі дослідники називають їх *мемуари-персоналії* ⁴¹, то вони виникають тоді, коли автор пише про видатного історичного діяча, як правило, – родича чи близького. Вони слугують джерелом вивчення не тільки біографії діяча про якого йде мова, але й історичного фону. Історичне тло зв'язує воєдино спогади автора – очевидця подій, показує значення його спостережень, дає можливість більш-менш детально відтворити особу і життєву дорогу історичного

³⁵ «Автобіографія» М. І. Костомарова записана під його диктовку дружиною А. Л. Костомаровою. Вперше її надруковано з значними пропусками (без трьох розділів) у книзі «Литературное наследие Н. И. Костомарова» (СПб., 1890, С. 1–217). Повним видання: «Автобіографія» Н. І. Костомарова вийшла під редакцією В. Котельникова. (Москва, 1922). Іншу «Автобіографію» М. І. Костомарова, записану Н. Білозерською, опубліковано 1885 р. у журналі «Русская мысль» (Кн. 5, С. 210–213).

³⁶ Автобіографія І. Нечуя-Левицького під назвою «Життєпис Івана Левицького (Нечуя)» написана ним самим» була надрукована у журналі «Світ» (1881. – Ч. 7–9).

³⁷ Автобіографічні матеріали Івана Франка («Причинки до автобіографії»; «Автобіографія Івана Франка написана для Ом[еляна] Огоновського»; «Circulium vitae [Життєпис] [Відень, 18 травня 1893 р.]» вміщено у першому томі під назвою «Автобіографічні матеріали. Оповідання» видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (Київ, 1950).

³⁸ Автобіографія М. П. Драгоманова надрукована в журналі «Былое» (июнь, 1906). Окреме видання – Драгоманов М. П. «Автобиография» (Київ, 1917). Згодом виходить – Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 5–65.

³⁹ *Грушевський, М. С.* Автобіографія: Друкується, як рукопис [Текст] / М. С. Грушевський. – К., 1926. – 31 с.

⁴⁰ *Рильський, М.* Мандрівка в молодість (Київ, 1944); *Довженко, О.* Зачарована Десна» (Київ, 1955); *Смолич, Ю.* «Розповіді про неспокій» (Київ, 1968–72).

⁴¹ *Макачук, С.* Писемні джерела з історії України : курс лекцій [Текст] / С. Макачук. – Львів : Вид-во «Світ», 1999. – С. 453–456.

діяча⁴². Мемуарист використовує, в тій чи іншій формі, інформацію з інших джерел, розповіді сучасників. Такий підхід дає можливість зв'язати воедино спогади автора, показує значущість його особистих спостережень та вражень сучасників, що дає можливість найбільш повно відтворити образ і життєвий шлях історичного діяча.

До цього жанру можна віднести спогади про Тараса Шевченка, Івана Франка, Юрія Липу, Миколу Костомарова, Леопольда Левицького, Тараса Романюка, Валер'яна Підмогильного та багатьох ін.⁴³ В цілому жанр «Спогади про...» є важливим джерелом біографічної інформації, з одного боку – про «героя», а з іншого про автора твору. Слід, звичайно, враховувати, що ця інформація носить суб'єктивний характер, і в першу чергу, відображає ставлення автора до свого «героя», своє бачення його ролі в історичних подіях, та особисту трактовку цих подій. Однак, це не зменшує цінність цієї інформації при написанні біографії як першого, так і другого.

Щоденник (поденні записки) як один із жанрів мемуарної літератури за визначенням літературознавців є літературно-побутовим жанром, що фіксує побачені, почуті, внутрішньо пережиті події, які щойно сталися⁴⁴. В щоденникових записах відображається безпосередньо кругозір автора, його соціальний стан. Щоденник, як правило, пишеться для себе (носить автокомунікативний характер) і не розрахований на публічне сприймання.

⁴² Голубцов, В. С. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – С. 79.

⁴³ Спогади про Тараса Шевченка [Текст] / І. О. Дзевєрін (ред.), В. С. Бородін (упоряд. і примітки), В. Є. Шубравський (передмова), М. М. Павлюк (упоряд. і примітки). – К. : Дніпро, 1982. – 547 с.; Спогади про Івана Франка [Текст] / Михайло Гнатюк (упоряд., вступ. ст. і прим.). – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.; Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Петро Кіндратович (упоряд.), Юлія Кіндратович (упоряд.). – Л. : Каменяр, 2000. – 238 с.; *Пінчук, Ю. А.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Баглій [Текст] / Ю. А. Пінчук – К. : Вища школа, 2005. – 142с.; Леопольд Левицький: спогади про художника: до 100-літнього ювілею / Національний музей у Львові; Спілка критиків та істориків мистецтва (Львів) [Текст] / Людмила М. Павлишин (авт. вступ. ст., упоряд.). – Л. : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2006. – 182 с.; *Романюк, Т. В.* Патріарх Володимир, або спогади про батька: документальний нарис [Текст] / Тарас Володимирович Романюк. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 144 с.

⁴⁴ Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 745 с.

Він засвідчує безпосередність причетності автора до подій, які описуються. У щоденнику нотуються переважно явища особистого життя, здебільшого у монологічній формі, хоча може бути й внутрішньо-діалогічна (полеміка із самим собою, з уявним опонентом тощо). В них ми можемо знайти яскраві характеристики сучасників, особисті погляди автора тут відображені без пізніших нашарувань, так би мовити, в первинній формі. Варто мати на увазі, що записи мемуариста, як правило, ведуться не щоденно, рідко зустрічається узагальнений погляд на поточні події. Тим не менше, такі записи є реальним свідченням ставлення мемуариста до тієї чи іншої події, що є, в свою чергу, і проявом загальних рис, характерних для конкретної спільноти, до якої належав автор. Цей різновид мемуарів відображає не весь життєвий шлях автора, а присвячується, зазвичай, лише окремим подіям. Щоденникові матеріали можуть називатися по-різному, наприклад записки, записні книжки, записники. В таких працях автори записували для себе різноманітні спостереження, які мали стосунок до їх професії, творчості⁴⁵. Часто вони є ключем до творчої лабораторії письменника. Чи не кожна записана думка, уривок фрази, одне окреме слово письменника допомагають чіткіше зрозуміти процес авторського мислення, настрої та емоції, які пізніше виплискуються в рядки його художніх творів. До переваг щоденників перед іншими творами мемуарного жанру можна віднести те, що вони вирізняються точністю імен, назв місцевостей, датування подій, свіжістю вражень, таких деталей повсякденного життя, які у спогадах відтворити було б неможливо.

Першими відомими щоденниками в Україні були так звані діаріуші (діарії)⁴⁶. Характерною особливістю цих записів є їх хронологічність, дотримання перебігу подій (часом з перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова ведеться від першої особи, а тема залежить від особистих інтересів автора). Щоденник, навіть якщо він написаний людиною, далекою від літератури і мистецтва, відбивав колорит та стиль епохи. Це надавало можливість дослідникам відчувати специфіку тієї чи іншої епохи та особливості

⁴⁵ Такими були «Записные книжки. 50-е годы XIX века» І. Е. Забеліна, надруковані в 1994 р.; спогади Степана Васильченко (Панасенко) «Записки учителя» (1898–1905), куди С. Васильченко, за його визнанням, систематично «заносив свої учительські жалі та кривди», вони стали згодом документальною основою багатьох його реалістичних новел і оповідань.

⁴⁶ Діаріуш (лат. diario – щоденний, польськ. dziariusz – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя.

світосприйняття, інтересів та кругозору автора щоденника. Сьогодні найбільш відомими є «Діаріуш подорожній (1720–1733)» Пилипа Орлика⁴⁷, «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича»⁴⁸, «Щоденник М. Ханенка (1723–1753)»⁴⁹ та ін. В українській мемуарній традиції відомі також щоденники історичних діячів XIX–XX ст., які стали незамінними історичними та біографічними джерелом, написані свого часу Тарасом Шевченком, М. С. Грушевським, Софією Русовою, Є. Х. Чикаленком, С. О. Єфремовим, Олександром Довженком, О. Гончарем⁵⁰. Деякі з них отримали свого читача лише за часів незалежності України. На сьогодні вони є цінним біографічним та історичним джерелом, видання значно розширило документальну базу досліджень вітчизняної історії.

Однак дослідник, працюючи зі щоденником, повинен пам'ятати, що

---

⁴⁷ Рукописний «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика («Щоденник», 1720–1733, частково виданий 1938 р.), написаний польською мовою зі вставками окремих слів, виразів і речень латинською мовою. Містить листи автора, свідчення про тогочасні політичні реалії, обставини особистого складного життя сім'ї в еміграції (смерть дітей тощо), еволюцію його поглядів та є не лише документом епохи, але й свідченням психологічного стоїцизму великої особистості. Виданий у Варшаві 1958 р.

⁴⁸ Маркович (Маркевич) Яків Андрійович (1696–1770) – державний діяч Гетьманщини, укр. письменник-мемуарист. Протягом 1717–1767 рр. вів щоденник (називав його «домашнім протоколом»), частину якого видав його онук О. М. Маркович під назвою «Щоденні записки малоросійського підскарбія генерального Якова Марковича» (т. 1–2, 1859). Перших три томи «Дневника Якова Марковича» було видано О. Лазаревським у «Киевской старине» під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (1893–1897 гг.), які охоплювали 1717–1734 рр. Четвертий том був підготовлений В. Модзалевським у 1913 р. і охоплював 1735–1740 рр.

⁴⁹ «Щоденник М. Ханенка (1723–1753)» вперше виданий О. Бодянським у Москві під назвою «Діаріушъ или журналъ случающихся при дворе п. Іоанна Скоропадскаго гетмана оказій и церемоній, такожъ и въ канцеляріи войскової отпрауемыхъ дель, наченшійся 1722 году и оконченний въ томъ-же году, въ месяце іюле («Чтенія въ Московскомъ обществѣ истории и древностей», 1858 г., кн. 1). Перевиданий О. Лазаревським у Києві 1884 р. та був доповнений листами М. Ханенка та його духовним заповітом.

⁵⁰ Свій «Щоденник» (Журнал) Тарас Шевченко вів з 12.06.1857 по 13.07.1858 рр. Вперше його було надруковано в ж. «Основа» (1861, № 5–12; 1862, № 1–8); увійшов в 6-томне видання творів Т. Шевченка (т. 5, Київ, 2003). «Щоденник» Софії Русової (разом з мемуарами) надрукований вперше (Київ, 2004) з рукописного оригіналу Софії Русової, який зберігається в ЦДАВО України

автор щоденника, побоюючись, що його записи може прочитати сторонній, та пам'ятаючи про своє реноме (навіть після смерті), не завжди відображає історичну реальність об'єктивно.

Таким чином, у справі класифікації мемуарних джерел існують різні підходи до систематизації джерел в залежності від основного критерію (ознаки), часу написання, конкретного історичного періоду. Застосування конкретних класифікаційних схем залежить від завдань і цілей, які ставлять перед собою дослідники. Історіографічний огляд тенденції розробки проблеми класифікації джерел підводить нас до наступних узагальнень, а саме: існує чимало праць, автори яких, використовуючи різні методологічні засади, систематизували комплекс наявних мемуарних матеріалів, що однак не дозволило досягнути єдиного критерію такого поділу (впливає масштаб поставлених проблем і завдання), тому пропонувалися різні системи класифікації, інколи з виразно відмінними засадами побудови. Підхід до класифікації мемуарних джерел (поділ мемуарів за жанровою ознакою на мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події) має прикладний характер і підпорядкований завданням біографічних студій.

Тим не менше, взявши за основу розподіл мемуарів за жанровою ознакою, як основну при біографічних розвідках, дослідник має використовувати й інші критерії їх поділу, оскільки історико-джерелознавче вивчення мемуарів передбачає аналіз змісту, жанру, форм спогадів, що є необхідною передумовою для розуміння особливостей походження мемуарів, їх цінності і визначення достовірності відтворення обставин особистого життя автора та подій минулого.

і ЦДОВО України. Щоденник і мемуари Софії Русової потрапили до Києва з матеріалами «Празького архіву», що їх НКВС вивіз зі столиці Чехії після Другої світової війни. «Щоденник» Є. Х. Чикаленка 1907–1917 рр. був вперше надрукований у Львові 1931 р., матеріали 1918 рр. вперше опубліковані в журналі «Україна» (1992, №1–2), матеріали за 1919–1920 рр. вийшли окремим виданням (Київ – Нью-Йорк, 2005). «Щоденник. 1941–56» Олександра Довженка вийшов окремим виданням у Києві 1995 р. «Щоденник. 1888–1894» М. С. Грушевського відображає навчання М. С. Грушевського в Університеті Св. Володимира, вийшов (К., 1997) з коментарями Л. Зашкільняка.

Наталя Марченко,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

ДИТИНСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

Окреслено сучасні підходи до наукового осмислення дитинства як цілісного та значимого соціокультурного явища. Проаналізовано коло проблем і завдань біографістики як науки, котра за природою свого предмету та методологією може стати основою синтезуючого підходу до цілісного вивчення дитини та дитинства.

Ключові слова: біографістика, просоподевітика, дитинство, дитина.

Феномен дитинства опинився в межах наукового дискурсу лише у другій половині ХХ ст. (К.-Г. Юнг, І. С. Кон, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон, Д. І. Фельдштейн та ін.). Питання дитинства розглядалися в межах філософії, психології, соціології, археології, антропології, етнографії, історії культури, літературознавства та інших дисциплін, оскільки світ дитинства вміщує в собі низку інших світів: соціальних взаємин, фізичної реальності та пізнання, історії, культури. Як окремішній філософський концепт і цілісне та значиме соціокультурне явище дитинство осмислюється лише в останні десятиліття минулого століття. Відчутним поштовхом до переосмислення уявлень про дитинство стала книга Ф. Ар'єса «Дитина і родинне життя за Старого ладу» [1], в якій чи не вперше була порушена проблема зміни ставлення до дітей і дитинства як предмету наукового розгляду, зокрема в межах історичних дисциплін. На пострадянському просторі подібні дослідження починаються з 20-х років ХХ ст., від моменту з'яви педології як науки про дитинство, що прагнула об'єднати психологічні, біологічні та соціологічні підходи до дитини. Після її нищівного розгрому будь-які дослідження дитинства, окрім прикладних, жорстоко переслідувалися. Лише після другої світової війни М. А. Рибніков (1880–1961) підготував проект «Історія російської дитини», що так і не був втілений у життя, та в галузі етнографії з'явилося декілька значимих робіт (зокрема монографія І. С. Кона «Дитина й суспільство» [4], що намітила перспективні напрями дослідження даної теми).

В Україні знаковими для наукового осмислення дитинства як

соціокультурного феномену став кінець ХХ – перші десятиліття ХХІ ст., коли активно з'являються дослідження в галузі фольклору та етнографії (Н. В. Аксьонова, С. Грицишин, Н. Жмуд, Н. В. Зозуля та ін.), історії (А. О. Сова та ін.), педагогіки (Н. С. Брехунець, І. В. Вавілова, А. Г. Зінченко, Р. В. Зозуляк та ін.), журналістики (Н. Б. Антипчук, Т. С. Давидченко, К. О. Кошак, Л. М. Кусий та ін.), мовознавства (Г. І. Атрошенко, О. Ю. Моїсєєнко, О. О. Рульова та ін.), бібліотечної справи та книгознавства (Н. А. Бачинська, Н. С. Дяченко, Г. В. Корнєєва, Н. П. Марченко та ін.), літературознавства (О. Д. Бодугай, У. С. Гнідець, О. В. Горбонос, П. В. Кириченко, О. М. Папуша та ін.), філософії (Л. В. Українець та ін.)¹.

Останніми роками різко зріс інтерес до даного явища не лише з боку традиційно орієнтованих на «дитячі» дослідження наук, а й інших, зазвичай «байдужих» до дитинства сфер знання². Зважаючи на висловлену В. І. Вернадським ідею спеціалізації наук про людину «не за науками, а за проблемами», питання дитинознавства виходять нині на перший план наукового знання, бо синтезують у собі не лише причинно-наслідкові зв'язки в людському поступі, а й напрацьовані людством способи їх творення та збереження. Водночас, значну роль в цьому процесі відіграє той факт, що з демократизацією життя діти та дитинство стали вагомим чинником економічного, суспільно-політичного та культурного життя українського суспільства (книговидання для дітей, сфера «дитячих» послуг і товарів, зокрема освітніх, складає значний сегмент ринку, юнацько-дитячі організації й підрозділи створюються чи не при всіх політичних, громадських і навіть релігійних організаціях тощо).

Проаналізувавши на теоретико-методологічному рівні стан сучасних етнографії та історії дитинства, І. С. Кон дійшов висновку, що «розрізнене вивчення дитинства в межах психології розвитку, соціології виховання, історії родини, культурної та психологічної антропології (етнографії), історії літератури для дітей і про дітей, педагогіки, педіатрії та інших дисциплін дає дуже цінну наукову інформацію. Та щоб правильно зрозуміти і

¹ Докладніше див.: Н. П. Марченко «Біографічна інформація у виданнях для дітей у контексті сучасних завдань біографістики» [6].

² Так, упродовж трьох останніх років в Україні проведено низку тематичних міжнародних наукових конференцій, а 2009 р. засновано «Центр дослідження літератури для дітей та юнацтва». В Російському державному гуманітарному університеті при кафедрі історії і теорії культури створено робочу групу з історії та культурології дитинства, що забезпечує роботу постійно діючого семінару «Культура дитинства: норми, цінності, практики».

осмислити ці факти, потрібен широкий міждисциплінарний синтез». Ми гадаємо, саме біографістика за природою свого предмету та методологією є найбільш придатною для подібного синтезуючого підходу, оскільки дає змогу в межах єдиних підходів та методології систематизувати, аналізувати, створювати та поширювати різномірну інформацію щодо особи в усій повноті її природних і соціокультурних взаємозв'язків.

Нині поняття «дитинство» вживається здебільшого в соціально-практичному та соціально-організаційному планах (за Д. І. Фельдштейном), оскільки не має, як уже згадувалося, єдиного наукового визначення³. Відтак, досі не визначена «загальна система координат для з'ясування основних сенсів втілюваних в цьому випадку процесів – фізичного й психологічного дозрівання, входження в соціум, засвоєння соціальних норм, ролей, позицій, набуття дитиною (в межах Дитинства) ціннісних орієнтирів і соціальних позицій, при активному розвитку самосвідомості, творчій самореалізації, постійному особистісному виборі в ході ствердження та розкриття власного індивідуального життєвого шляху» (тут і далі переклад. – *Н. М.*). Тому, головним на сьогодні стає завдання розкрити закономірності, характер, зміст і структуру «самого процесу розвитку дитини в Дитинстві та Дитинства в суспільстві», виявити «приховані можливості цього розвитку в саморозвитку зростаючих індивідів, можливостей такого саморозвитку на кожному етапі Дитинства» та з'ясувати «особливості руху Дитинства до Дорослого Світу» [15].

Жодна з означених позицій не може бути вирішена остаточно поза біографічними дослідженнями, й, водночас, жодне біографічне дослідження не може бути повноцінним поза вирішенням хоча б окремих із означених проблем. Адже, будучи складним самостійним організмом, дитинство є невід'ємною частиною суспільства, своєрідним суб'єктом різнопланових різнохарактерних стосунків, у яких воно об'єктивно ставить завдання та цілі взаємодії з дорослими, визначаючи напрямки їх діяльності, розвиваючи і змінюючи тим самим світ. Скажімо, досліджуючи стосунки між поколіннями в межах відомих родин, ми встановимо не лише «педагогічні» погляди того чи іншого достойника, а й спонукальні мотиви його внутрішнього буття, не лише впливи «великих» на формування молодшого покоління, а й вплив дітей на зміни в світогляді та життєвих

³ Варто взяти до уваги, що ні педагогічні, ні філософські, ні соціологічні словники не містять сьогодні єдиного визначення Дитинства, а у психології під цим терміном розуміють лише «початкові періоди онтогенезу» та «соціокультурний феномен, що має власну історію розвитку й конкретно-історичний характер».

орієнтирах і цілепокладанні дорослих (до прикладу, хвороба дитини значно вплинула на розпорядок і спрямованість життя родини Косачів, Катерина Грушевська та Леся Петлюра безпосередньо формували внутрішнє й побутове життя батьків, буденне життя та творча самореалізація Олени Пчілки, Софії Русової, Василя Сухомлинського майже повністю визначене потребами, інтересами та запитамі дітей і дитинства тощо).

Цікавим і плідним для біографіста є також дослідження культурного контексту функціонування дитинства на різних історичних проміжках та реального соціального середовища, в якому формується конкретна дитина. Так, на думку М. В. Осоріної [9], кожна людська культура витворює і несе в собі певну модель світу, яку отримує в спадок кожне нове покоління. Саме ця модель лягає в засновок побудови індивідуальної картини світу окремої людини і водночас поєднує людей як культурну спільноту. Дитина отримує дану модель від дорослих, вбирає з культурно-предметного середовища, й одночасно активно вибудовує сама, з певного моменту поєднуючи свої зусилля з іншими дітьми. Саме так, на думку вченої, на руїнах «віджилого» (а фактично «зачищеного» групою активістів) минулого було зведене нове радянське суспільство. Відтак, досліджуючи фактори, що визначають формування моделі світу дитини (вплив дорослої культури, особисті зусилля, вплив дитячої субкультури), вчений може об'єктивно простежити суспільні деформації, що призводять до руйнування традиційних і закріплення нових форм і способів співжиття. На жаль, в Україні історія дитячих субкультур істориками та культурологами досліджується мало, хоча свого часу активно вивчався піонерський, а згодом скаутський рух. Відтак, і для біографістики в Україні діячі дитячого й молодіжного руху, взаємодія достойників із окремими дитячими субкультурами, зрештою, переосмислення персонажів минулого в сучасних дитячих субкультурах й досі поза колом усвідомленого інтересу. Натомість, чи не всі політичні діячі України минулого століття визначилися з подальшим шляхом і набули потрібного досвіду та визнання саме в лавах дитячих і молодіжних організацій (пласту, комсомолу тощо). Ще більша частина тією чи іншою мірою брала участь у їх становленні (участь у організації з'їздів і таборів, написання «пластунських», «піонерських» творів мистецтва, долучення власних дітей до певної субкультури тощо). Щодо стану сучасної дитячої субкультури, то наслідки «покемонізації» історичних персонажів у мультиплікації (низка фільмів про билинних богатирів), використання імен окремих персонажів право- та ліворадикальними групами, наголошення на нетрадиційній орієнтації та нездорових звичках визначних митців серед послідовників

панку, готики чи фуррі фіксуються на сьогодні здебільшого у виступах педагогів та соціологів ⁴.

Отже, в біографічному дискурсі дитинство посідає цілком певне особнє місце. Фактично будь-хто, торкаючись питань біографії вимушений рахуватися з її дихотомічністю, наявністю дорослого й дитинного як співмірних і взаємопов'язаних складових. Та якщо в просопографії, біографіці дитинство посідає відведене йому місце, то у власне біографістиці й досі розуміється як величина другого плану, «дожиття». І це, зважаючи на досягнення сучасного гуманітарного знання, котре визнає саме дитинство за відправну точку, єдиний фундамент людської біографії. Відтак, мають узвичаїтися як важливі та обов'язкові для фіксації не лише усталені відомості про народження та навчання людини, а й весь обшир біографічних документів щодо її дитинства й ранньої юності, оскільки саме тоді був створений план побудови її біографії та закладено фундамент, який згодом або успішно розбудовувався, або вимагав значних затрат на зруйнування та перебудову.

На суто прикладному рівні перед українською біографістикою в царині «дитячого» нам бачаться наступні завдання.

Насамперед слід визнати, що в Україні фактично відсутні академічні біографічні розвідки про письменників, які пишуть для дітей ⁵. І хоча існує низка регіональних біобібліографічних довідників, що містять відомості про

⁴ Див., скажімо: *Болгаріна, В.* Соціокультурне середовище як проблема педагогічної соціології [Текст] / В. Болгаріна // *Філософія освіти XXI століття : проблеми і перспективи : методол. семінар*, 22 листоп. 2000 р. : зб. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 300–304; *Левчук, К. І.* Неформальний рух в Україні (1986–1988 рр.) [Текст] / К. І. Левчук // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 4. Серія : Історія : зб. наук. праць / за ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 167–173; *Шимановський, М.* Emokids: емоції, емоції: про субкультуру емоکیدів [Текст] / М. Шимановський // *Шкільний світ*. – 2007. – № 40. – С. 15–16; № 44. – С. 17–18.

⁵ Хоча останнім часом з'явилися дисертаційні дослідження (як-от: *Бойцун, І. Є.* Твори Є. Гуцала для дітей: проблеми художньої майстерності : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. 10.01.01. [Текст] / І. Є. Бойцун ; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.; *Братусь, І. В.* Історико-біографічна проза Оксани Іваненко: автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.01.01 [Текст] / І. В. Братусь ; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.) та літературно-критичні видання (скажімо: *Резник, О. В.* Профессия – детский писатель. Очерк творчества Евгения Белоусова [Текст] / О. В. Резник. – Днепропетровск: «ИМА-пресс», 2005. – 272 с.).

дитячих письменників ⁶, відомості про окремих із них вміщено до енциклопедичних видань. Ми також не маємо спеціального повноцінного словника. Так само обійдені біографістикою видатні книгознавці ⁷, критики, укладачі та видавці, що працювали й працюють у царині дитячої книги, ілюстратори книг для дітей, які зазвичай є не співавторами, а фактичними авторами книжки (з появою такого явища, як комікс, його роль взагалі набуває нового значення та функції) ⁸.

Відтак, розробка критеріїв добору (зважаючи на наявність діаспори, національних меншин, тих, хто писав іншими мовами; врахування перекладачів, що працювали в царині дитячої книжки та ілюстраторів, авторів науково-популярних книжок, видавців та книгознавців, методистів і укладачів), визначення джерел і поступовий збір інформації уже на часі ⁹. Окремо слід сказати про біографічні відомості щодо ілюстраторів книг для дітей. Вони теж фактично ніде не систематизовані, хоча в виданнях для дітей ілюстратор зазвичай виступає не співавтором, а фактичним автором книжки ¹⁰.

Водночас персоналії, об'єднані цариною книговидання для дітей, – надзвичайно цікаве та плідне поле біографічної діяльності! Скажімо, у виданнях словника «Советские детские писатели» [13] більше третини постатей – українські автори (Юрій Яновський, Андрій Головкин) або вихідці

⁶ До прикладу: *Літературна Харківщина : Довідник [Текст] / за ред. М. Гетьманця. – Х. : Майдан, 1995. – 368 с.; Хрестоматія з літератури рідного краю [Текст] / упоряд. Т. В. Баратова та ін. – Х., 2001; 3-над Божої ріки : літ. словник Вінниччини [Текст] / А. М. Подолінний, Б. В. Хоменко та ін. – В., 1998. – 480 с.; Література Буковини, Галичини, Покуття. Хрестоматія. 5 клас. – Тернопіль, 1999. – 80 с.; Халюк, О. І.* Хрестоматія з літератури рідного краю [Текст] / О. І. Халюк. – Лубни, 2000.

⁷ Нещодавно з'явилася чи не перша в Україні робота, присвячена саме видавцям дитячої книжки: *Кусий, Л. М.* Михайло Таранько – редактор і видавець українських часописів та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05. [Текст] / Л. М. Кусий ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2009. – 18 с.

⁸ В певних хронологічних межах про це йшлося в дисертаційному дослідженні: *Марченко, Н. П.* Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр.: історіографія, джерела, типологія [7].

⁹ Хоча залишається проблема єдиних підходів до розуміння понять: «книга кола дитячого читання», «розвивальне видання», «навчальна / учбова книжка» тощо.

¹⁰ Із появою такого явища, як комікс, роль художника взагалі набуває нового значення та функції.

з України, що стали відомі на обширах СРСР як російські дитячі письменники (С. Батров, Л. Бать, Е. Багрицький) і перекладачі (Р. Баумволь). Частина з них і досі залишаються в Україні забутими чи малознаними. Те саме можемо сказати й щодо творів німецькою, французькою, єврейською, польською мовою, а щодо останніх десятиліть – то й усіма мовам національних меншин, які насамперед були презентовані книгами для дітей та посібниками для шкільного вжитку.

Так само актуальною є свідомо робота щодо створення єдиної науково обґрунтованої просоподектичної концепції життєпису, орієнтованого на користувача-дитину. Як засвідчують роботи російських колег [10], йдеться не лише про форму подачі матеріалу, а й про проблему відбору фактів, сприйнятних і цікавих у певному віці, розробку відповідних коментарів та довідкової інформації. Адже навіть автори життійної літератури приділяли значну увагу аспектові «постання» образу святого від народження до смерті, від дитинної невинності – до щирої святості. Так само продуманим і свідомо сконструйованим був образ «Ілліча / Леніна», «піонера-героя», «борця революції» тощо в радянській книжці для дітей. Таким само конструктом залишаються панівні нині в масовій свідомості образи «ковбоя», «супергероя», «парижанки», «джентельмена» тощо, в межах яких вибудовуються популярні життєписи відповідних історичних персонажів для дітей.

Україна, натомість, продукує «зрадників», «відступників» і «білі плями»... Оскільки й досі робота щодо вироблення відповідних методик і технологій проводиться децентралізовано, поза межами державної зацікавленості, зазвичай силами дитячих бібліотек, освітніх установ¹¹ і видавництв, без жодного системного чи хоча б єдиного принципу в засновку. Навіть в межах однієї серії, створеної однією установою, матеріал різниться як за змістовим наповненням, так і за довідковим супроводом (див.: біобібліографічні видання Національної бібліотеки України для дітей, серію «Біографії видатних дітей» видавництва «Грані-Т», авторський проект Євгенія Білоусова «Славетні імена України» та ін.).

Як уже вказувалося, ще однією проблемою є те, що біографістами й досі доволі побіжно фіксуються дитячі роки видатних людей, в інформації про які бачать здебільшого лише просопографічну вартість. Натомість, враження, знання, та, що особливо важливо, ціннісні орієнтації, закладені

¹¹ Частково про це йдеться в дослідженні: *Приходько, О. Ю.* «Вивчення української літератури в школі у контексті літератур західних і східних слов'ян» [11].

в дитинстві, можуть бути інколи єдиним ключем до прочитання та розуміння людської долі, тих чи інших вікопомних учинків. Так, дворянсько-гінназійне коріння «неокласиків» мимоволі згодом виокремило їх із загалу не менше освічених, але зрослих на інших ціннісних пріоритетах (вихідці з родин священнослужителів, різночинців) діячів української культури початку ХХ ст. Сформована змалку звичка користуватися за столом серветкою та сидіти прямо, тримаючи спину й не кладучи лікті на стіл, інколи гуртувала людей не менше, ніж політичні переконання.

На жаль, саме про дитинство, зазвичай, залишається мало достовірної інформації. Хоча вона складає вагомий частину автобіографій, спогадів, листування, знаходить відображення в документах, стосовних навчання особи, перебування в тих чи інших дитячих колективах і угрупованнях.

В Україні є досвід публікації спогадів саме і лише про дитячі роки особи. Так, в кінці 30-х років ХХ ст. з'явилася збірка «Симон Петлюра в молодості» [12] та спогади І. Зілинського «Моя наука в Перемиській гімназії» [3]. В наш час видруковано спогади учительки Ж. О. Жур про дитинство та юність Миколи Лукива [2], спогади про дитинство гумориста Анатолія Гарматюка [8] тощо. До джерел подібного типу варто також зарахувати автобіографічні художні твори, що увійшли в коло дитячого читання («Дитинство» Юрія Смолича, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха, «Вогник далеко в степу» та «Климко» Григора Тютюнника, «Потерчата» Володимира Рутківського та ін.), оскільки дослідження доробку провідних дитячих письменників дають підстави стверджувати, що в основі їхньої творчості здебільшого – художньо містифікована пам'ять дитинства, інколи більш точна й достовірна в описові ключових характеристик і подій, ніж епістолярій і мемуари. Відтак, науково доцільним видається зіставлення «пам'яті дитинства» в епістолярії та творчому доробку персони зі свідченнями інших джерел, а також виокремлення в особистий об'єкт вивчення «мемуарів дитинства» (набули останнім часом значного поширення, оскільки зосереджена донедавна на «дорослій», «суспільно значимій» частині життя персони мемуаристика, позбавившись ідеологічної настанови, все більше схиляється до саморефлексії, з'ясування причин і шляхів власного доростання індивіда до «значимості», а відтак, дитинство посідає на її сторінках все більше місця).

Так само цікавими, хоча б із боку просоподектики, видаються взаємини визначних осіб із власними дітьми та дітьми загалом. Оскільки щодо власних дітей людина в межах норми намагається бути в силу своїх можливостей дбайливою, то, не залежно від декларованих на загальних позицій та ідеалів,

вчить її та скеровує так, як насправді ціннісно зорієнтована. Скажімо, в родинях Грушевських, Огієнків, Франків, Косачів, Лисенків та ін. створювали посібники для навчання власних дітей, що відчутно різнилися від існуючих на той час. Або, ставлення до виховання синів Богдана Хмельницького (цілком допустима версія): старший Тиміш формувався, коли батько, продовжуючи традицію родини, бачив його майбутнє як свого спадкоємця-шляхтича, а значно молодший Юрій ріс не тільки при меншій участі батька, а й у час, коли той, нехай і підсвідомо, думав уже про династію «володарів Українських». Так само багато про що говорить розмаїта «дитяча» наповненість творчості бездітних письменників (Тараса Шевченка, Лесі Українки) і відсутність «дитячої» проблематики у творчості, скажімо, Ольги Кобилянської.

У цьому розрізі цікавими є також спогади батьків про дитинство власних дітей у порівнянні з їх пізнішими автобіографіями (скажімо, коли йдеться про родину Косачів) та розповіді дітей про видатних батьків у співставленні з їх власним трактуванням описуваних подій (скажімо, О. Лисенко та Т. Франко про батьків [5]).

У царині історії шкільництва перебуває тематика «педагогічні погляди та діяльність» особи. Йдеться не лише про тих, хто був пов'язаний із педагогікою безпосередньо¹². В часи розрухи (а щодо України це ледь не весь історичний час!) саме педагогіка давала змогу вижити людині освіченій. Відтак, фактично всі видатні українці-гуманітарії та й значна частина діячів науки й техніки, виробничників¹³ мали досвід викладацької / учительської / репетиторської діяльності, активно писали для шкільництва (інколи то була єдина сфера оплачуваної наукової продукції) чи брали участь у його розбудові. Зокрема, в біографістиці мало уваги приділено участі знаних діячів минулого (М. Грушевського, В. Винниченка, М. Лисенка, М. Бурачека та ін.) у підручникотворенні та створенню виховних комплексів у межах окремих партійних і громадських осередків, зокрема їхніми лідерами. Для прикладу назвемо лише підручники, створені

¹² Хоча й у даному випадку чомусь випускається з уваги, що, скажімо, «Історія України-Русі» М. Аркаса (1908) писалася як книга для дітей (що й зумовило її структуру та форму викладу матеріалу), а Гр. Коваленко – автор не лише відомих «Оповідань із історії українського народу од найдавніших до нових часів» (К., 1912), а й значно впорядкованішого підручника «Оповідання з української історії. Підручник для молодших класів школи» (К., 1917).

¹³ На жаль, автор не знає жодної наукової роботи, присвяченої українським архітекторам, які проектували та споруджували школи, чи виробникам і конструкторам обладнання тощо.

М. Грушевським: «Про старі часи на Україні. Для першого початку» (1917), «Історія України. Приладжено до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх» (1918), «Історичні твори Шевченка на лекціях історії» (1918)¹⁴, видані клопотанням Генерального секретаріату освіти. А були ще знані «Всесвітня історія: Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» (К., 1920) та «Історія України: Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл серед.» (К., Відень, 1920). Коли згадати, що водночас із ним шкільні підручники писали І. Крип'якевич («Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ї класи гімназій» (1918), «Оповідання з української історії для нижчих класів середніх шкіл та вчительських курсів» (1919)), Г. Хоткевич («Історія України для шкіл вищих початкових і середніх» (1918)), Д. Дорошенко («Курс історії України для вищих класів середніх шкіл» (1921)), а, скажімо, К. Стеценко стояв біля витоків музичної освіти в загальноосвітніх закладах [14], стає зрозумілим наскільки це вдячна царина для наукового пошуку біографіста.

На жаль, і досі відомості про дотичну дитинству та дітям діяльність українських достойників поза історією педагогіки використовуються лише як цікавий просопографічний «штрих» біографії особи. Щодо багатьох осіб – ця сторона їх діяльності взагалі не наголошується. Скажімо, у документах Видавничого відділу при Міністерстві Народної Освіти за 1918 р. [17] містяться відомості про більше двох десятків осіб, котрі були безпосередньо причетні на той час до створення та рецензування вітчизняних підручників. Та цей факт їхньої біографії (для багатьох це був чи не єдиний приробіток!) оминається або не наголошується навіть щодо таких «досліджених» постатей як Г. Голоскевич, В. Дурдуківський, І. Огієнко, Д. Ревуцький, С. Русова, І. Житецький чи М. Зеров. Як і те, що М. Зеров опікувався викладанням латини, Д. Ревуцький – українською мовою, Г. Холодний – математикою та географією, С. Русова – географією та французькою, а І. Житецький – історією. Так само мало говориться про те, що на сторінках «Книгаря» О. Кошиць і Д. Ревуцький вміщували ґрунтовні рецензії на музичні видання для дітей і посібники на допомогу вчителів, а М. Бурачек і О. Судомора переймалися методикою та теорією ілюстрування дитячої книжки. Фактично на межі наукового інтересу залишається діяльність українських достойників у царині науково-популярної та перекладної книжки для дітей¹⁵ (скажімо, родини Грінченків,

¹⁴ Книга започатковувала серію «Шкільна бібліотека ім. Г. З. Грушевської».

¹⁵ Те саме стосується і перекладацької діяльності в царині видань для дітей (з

Драгоманових, Косачів), видавнича, укладацька та редакторська діяльність у виданнях для дітей осіб, традиційно не занесених до кола «педагогів» (скажімо, Ф. Вовка, Ю. Вирового, М. Яворницького, К. Стеценка, А. Крушельницького та ін.).

Сюди ж доречно віднести й діяльність вчених щодо дослідження шкільної тематики в межах власних фахових зацікавлень і різноманітні дії (звернення, постанови, доповідні записки, спогади про відповідні вчинки) щодо законодавчого тощо врегулювання освітньої сфери: розділи щодо освіти та книгодрукування для дітей в історичних працях, політичних розвідках, документальних масивах щодо діяльності окремих організацій та особових фондах.

На завершення маємо зазначити, що, хоча за кілька останніх років дослідження дитинства як соціокультурного феномену в Україні відчутно активізувалися, в біографістиці воно й досі не усвідомлюється як унікальне й значиме явище та перебуває поза фокусом наукового пошуку. Натомість, саме біографістика за природою свого предмету та методологією може стати основою синтезуючого підходу, що забезпечить цілісне та різнобічне дослідження та представлення дитини й дитинства у сучасному науковому дискурсі.

Список використаних джерел

1. *Аръес, Ф.* Ребенок и семейная жизнь при старом порядке [Текст] / Ф. Аръес, пер с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
2. *Жур, Ж. О.* Сади цвітуть : розповідь учительки про дитинство та юність М. Лукива [Текст] / Ж. О. Жур. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 111 с. : іл., портр., фот.
3. *Зілинський, І.* Моя наука в Перемиській гімназії [Текст] / І. Зілинський. – Перемишль : з поспіш. друк. в Перемишлі, 1938. – 14 с. + 3 арк. з текстом. – Відбитка з «Пропамят. кн.» ювілею 50-ліття держ. гімн. з укр. мовою навчання в Перемишлі «Де срібнолентийсяя пливе».
4. *Кон, И. С.* Ребенок и общество [Текст] / И. С. Кон. – М. : Академия, 2003. – 336 с.
5. *Лисенко, О. М.* Про Миколу Лисенка : спогади сина [Текст] / [літ. виклад Б. Хандроса ; передм. М. Рильського]. – К. : Рад. письменник, 1957. – 153, [2] с.

6. *Марченко, Н. П.* Біографічна інформація у виданнях для дітей у контексті сучасних завдань біографістики [Текст] / Н. П. Марченко // Українська біографістика. – К., 2009.

7. *Марченко, Н. П.* Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр.: історіографія, джерела, типологія : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 [Текст] / Н. П. Марченко ; НАН України ; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – 252 с. – Бібліогр. : С. 148–161.

8. Миті життя гумориста і сатирика Анатолія Гарматюка : спогади А. П. Гарматюка про дитинство, витяги зі сторінок його щоденника, спогади друзів, колег та знайомих про нього [Текст] / [упорядкув. Гарматюк Н. М.] – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 447 с.

9. *Осорина, М. В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых [Текст] / М. В. Осорина. – СПб. : Питер, 1999. – 288 с.

10. *Попова, Н. А.* Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5–9 классов : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. [Текст] / Н. А. Попова. – М. : 2005. – 255 с.

11. *Приходько, О. Ю.* Вивчення української літератури в школі у контексті літератур західних і східних слов'ян : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук. 13.00.02. [Текст] / О. Ю. Приходько ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.

12. Симон Петлюра в молодості : зб. споминів [Текст] / під ред. А. Жука. – Львів : Хортиця : [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1936. – 105, [2] с., [6] арк. іл.

13. Советские детские писатели: биобиблиографический словарь (1917–1957) [Текст] / сост. А. М. Витман, Л. Г. Оськина. – М. : Детская литература, 1961. – 430 с.

14. *Стеценко, К.* Українська пісня в народній школі : докл. на з'їзді учителів нар. шк. Ямпол. повіту на Поділлі 25. IV. 1917 р. [Текст] / К. Стеценко. – Вінниця : Нова друк. Пойлішера, 1917. – 8 с.

15. *Фельдштейн, Д. И.* Социальное развитие в пространстве-времени Детства [Текст] / Д. И. Фельдштейн. – М., 1995. – 163 с.

16. *Франко, Т.* Про батька : ст., спогади, розповіді і нариси [Текст] / Т. Франко. – К. : Рад. письменник, 1956. – 225, [3] с.

17. ЦДАВО України. – Ф. 2582.

англійської, французької, німецької, польської, чеської, іспанської, російської мов здебільшого українською (іноді — ідіш)) цілої низки нині забутих авторів.

Юлія Вернік,

наук. співробітник НБУВ

БІОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ У СВІТЛІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті проаналізовано роль процесів організації, збереження і оброблення інформації в розбудові біографічних словників на різних етапах розвитку інформаційних технологій.

Ключові слова: біографічні словники, інформаційні технології, оброблення інформації, онлайнів технології.

Біографічні словники є одним із поширених способів збереження історико-культурної спадщини спільноти, етносу, народу у вигляді стислої біографічної інформації про визначних діячів. Саме вони стають як результатом, так і основною передумовою біографічних досліджень – вагомої галузі сучасної гуманітарної науки. З погляду сучасних дослідників, біографічне знання є «важливою частиною національної культури, суспільно-політичного, інтелектуального і духовного життя. Більше того, воно безпосередньо стосується світоглядних, ідеологічних засад суспільства, глибинної системи його цінностей» [8, с. 8]. Тому вкрай актуальним завданням сьогодення у розбудові української державності стає ґрунтовне вивчення історії розвитку світової і національної біографіки, зокрема створення біографічних словників.

Отже, *метою* статті є аналіз історичних періодів становлення біографічних знань у формі їх фіксації в біографічних словниках. Важливою складовою організації останніх стають інформаційні технології, під якими розуміється широкий клас дисциплін і сфер діяльності, що мають відношення до управління і обробки даних.

Для досягнення мети ми поставили *завдання* проаналізувати етапи створення біографічних словників з огляду на історію розвитку інформаційних технологій.

У XX ст. відбулося стрімке зростання ролі процесів оброблення і збереження інформації при вирішенні найрізноманітніших задач суспільства. Інформація стає прибутковим товаром, ефективним засобом організації та управління виробництвом, наукою, культурою, освітою й

соціально-економічним розвитком суспільства в цілому. Сучасні досягнення кібернетики, інформатики, обчислювальної техніки, телекомунікацій призвели до виділення нового виду технології – інформаційної. Отже, доцільно провести аналіз наявних методів та засобів розвитку новітніх інформаційних технологій у зазначеній царині – розбудові біографічних словників.

Останнім часом під інформаційними технологіями (ІТ) усвідомлюють саме комп'ютерні технології з використанням апаратного і програмного забезпечення для зберігання, перетворення, захисту, обробки, передачі і отримання інформації. Зокрема, фахівці ЮНЕСКО визначають ІТ, як комплекс взаємопов'язаних наукових, технологічних, інженерних дисциплін, що вивчають методи ефективної організації праці людей, зайнятих обробкою і зберіганням інформації; обчислювальну техніку і методи організації й взаємодії з людьми, а також пов'язані з цим соціальні, економічні і культурні проблеми.

У вузькому розумінні інформаційні технології є сукупністю способів і методів *організації, збереження і оброблення* інформації. Саме в такому розрізі зазвичай розглядаються основні етапи їх становлення і розвитку. На сьогоднішній день існує декілька підходів до періодизації. В значній більшості спеціалістами виокремлюється щонайменше три базові фази, які за домінуючою інструментальною складовою умовно можна назвати «ручною», «механіко-електронною» і «комп'ютерно-мережевою». Розглянемо кожну з них.

«*Ручна*» фаза (до XIX ст.) характеризується:

- спонтанністю в організації збору даних;
- вкрай бідними, незручними засобами щодо збереження інформації, насамперед шляхом її запису на паперові носії (чи їх аналоги) від руки;
- відсутністю об'єктивного критерію у впорядкуванні інформації.

До основних біографічно-словникових здобутків цього етапу розвитку ІТ можна віднести насамперед «Порівняльні життєописи» Плутарха, «Шипси» («Історичні записки») Сима Цяня, біографії духовних та світських осіб, канонізованих християнською церквою – «житія святих». Значний вплив на розвиток біографічних словників здійснено й виданням «Загальної бібліотеки» («*Bibliotheca universalis*» 1545–1555 pp.) та праць швейцарського вченого-енциклопедиста К. Геснера.

«*Механіко-електронний*» період охоплює кінець XIX ст. – середину XX ст. і відзначається:

- усвідомленістю і цілеспрямованістю в організації збору інформації;
- значно більшою зручністю у збереженні даних, яка пов'язана з

суттєвою автоматизацією як виробництва носіїв так і запису на них;

- досить збідненими можливостями у впорядкуванні інформації (зазвичай, за алфавітом).

За часів панування цих технологій у світі було створено більшість «класичних» біографічних словників, починаючи з відомого французького словника братів Ж. Ф. та Л. Г. Мішо – «Загальної біографії» («Biographic universelle» (Michaud)), російських «Словаря достопамятных людей Русской земли» Д. Н. Бантиш-Каменського, «Русского биографического словаря» за редакцією О. О. Половцова і закінчуючи фундаментальними зарубіжними і вітчизняними виданнями ХХ ст. За цими ж технологіями напрацьовувався і перший фундаментальний український біографічний словник під керівництвом В. Антоновича, роботу над яким наприкінці ХІХ ст. було припинено за політичними обставинами. Ними ж користувалася у 20–30-х роках ХХ ст. Біографічна комісія УАН–ВУАН [6].

40–70-ті рр. ХХ ст. досить часто характеризують як перехідні до «комп'ютерно-мережевої» фази. З одного боку, відточуються й спрощуються у використанні існуючі з попередніх часів технології довідково-видавничої діяльності. З іншого – закладається матеріально-технічна й соціально-психологічна база для переходу на новий етап розвитку ІТ. У редакційно-видавничій справі починають широко використовуватися факси, телекси, різноманітні фототипічні способи підготовки матеріалів. На цьому етапі з'являються міжнародні, регіональні та національні, універсальні і галузеві словники, що неодноразово передруковуються стереотипними та доповненими виданнями: американський «Біографічний словник Уебстера» («Webster's Biographical dictionary», 1945), англійський «Біографічний словник Чеймберса» («Chamber's Biographical dictionary», 1961 [13]), «Енциклопедія імен нового часу» («The New Century cyclopaedia of names», 1954 [12]). В Україні прикладом може слугувати видання «Українські письменники: Біо-бібліографічний словник», 1960–1965 [9].

З середини 80-х років ХХ ст. і дотепер основним інструментарієм обробки і збереження інформації стають комп'ютери з широким спектром стандартних програмних продуктів різної направленості. Подібні системи мають вбудовані елементи аналізу та інтелектуальної обробки, що дозволяє поєднувати силу людського мислення та потужність електронних технологій.

Отже, «комп'ютерно-мережевий» сучасний етап розвитку інформаційних технологій можна охарактеризувати так:

- «лавиноподібним» збільшенням як суспільних процесів і явищ, що потребують фіксації, так і інформаційних потоків, які вимагають

оброблення. У зв'язку з цим в усвідомленому і цілеспрямованому зборі даних виявляються специфічні тенденції;

- докорінною зміною природи носіїв інформації й, відповідно, засобів роботи з нею. На даний момент відбувається перехід на виключно електронний спосіб зберігання даних, який разом з широкими можливостями викликає і певні проблеми, що мають відношення до надійності та значно коротшого (ніж на паперових носіях) терміну зберігання;

- майже необмежені можливості в обробці інформації породжують новий клас завдань – оптимізацію організації даних для здійснення їх швидкого пошуку і відбору. Останнє, в свою чергу, ініціює унікальну проблему – організацію зручного і широкого запиту користувача тощо.

Розглянемо наведені вище характеристики останнього періоду ІТ більш детально. Розвиток новітніх ІТ (перш за все мережевих) створив поряд з локальними базами даних онлайн-ресурси довідкового характеру (тематичні, фактографічні, адресні, біографічні тощо). Але, крім цих спеціалізованих продуктів, виокремлюється особлива група потенційних джерел довідкової інформації, яка все активніше починає використовуватись в онлайн-просторі. Це так звані веб-сайти універсального або галузевого характеру, створювані організаціями, для яких інформаційна діяльність (тобто створення інформаційних ресурсів) є другорядною по відношенню до їх основної діяльності: сайти великих книжкових видавництв, журналів, газет, новостійних агентств, наукових центрів, закладів освіти, музеїв. Такі сайти добре організовані, інформаційно наповнені та насичені системою посилань на відомі довідкові джерела (енциклопедії, словники, довідники).

На першому етапі формування онлайн-ресурсів важливою є їх ідентифікація, тобто визначення фізичної наявності та розміщення в інформаційному просторі. Існують три моменти, що значно ускладнюють ситуацію на цьому етапі: по-перше, це кількість інформаційних ресурсів. Друге – існування ресурсів однакового змісту, представленого в різних форматах та з різноманітним програмним забезпеченням. І нарешті, це обмежений термін існування певних ресурсів. Успіх ідентифікації визначається послідовністю та регулярністю моніторингу інформаційного простору, що потребує спеціальних навиків персоналу, відповідного рівня його підготовки.

Якщо на етапі ідентифікації традиційних видань, електронних видань на CD або DVD використовується система повідомлення про нові надходження (системи «Books in print», друковані каталоги

книготоргівельних фірм, бази даних (БД) книговидавництв, сайти відомих видавництв та фірм), то при визначенні онлайн-ресурсів основним стає досвід спеціалістів.

Разом з тим існує комплекс загальноприйнятих критеріїв оцінки та відбору онлайн-ресурсів, серед яких основними є:

- * якість ресурсів (їх складова та мовна приналежність, країна-виробник);

- * технологічні критерії (зручність браузера, можливість збереження результатів пошуку, час очікування відповіді на запит, оновленість сайту, наявність навчальних програм для користувачів);

- * вартісно-цінові критерії (варіабельність грошової політики розробників та розповсюджувачів, можливість фінансування придбання ресурсів та програмного забезпечення, обладнання).

Додатковими, але суттєво важливими вважаються також ліцензійні та організаційні характеристики. Критерії відбору змінюються, що в свою чергу підвищує вимоги до персоналу, який здійснює оцінку та відбір матеріалу до інформаційних ресурсів.

Як складова частина усього інтернет-простору, онлайн-ресурси являють собою особливу групу електронних віддалених джерел інформації, зібраних та систематизованих у залежності від запитів, доступ до яких здійснюється в межах представлення користувачам біографічної, бібліографічної, фактографічної, повнотекстової та мультимедійної інформації. На етапі формування ресурсної бази часто виникають проблеми, зумовлені особливостями електронних ресурсів, а саме: динамічність ресурсів (тобто їх *постійна* актуалізація), якість каналу зв'язку, різнобарвність структури інформаційних масивів довідкового характеру (від БД до електронних довідників, енциклопедій, словників); нерівнозначність за обсягом, надійністю та достовірністю.

Спеціалісти визначають сім видів тематичних запитів, при виконанні яких цілеспрямоване звертання до інтернет-ресурсів підтверджене практикою:

- 1) сьогоденні події, ювілейні дати й «гарячі теми»;
- 2) бізнес;
- 3) правова та державна інформація;
- 4) культура і спорт ;
- 5) програмне забезпечення та навчальні програми;
- 6) довідкова інформація (зокрема біографічного та бібліографічного спрямування);
- 7) туристична та медична інформація науково-популярного та освітнього змісту.

Найпоказовішим прикладом електронного біографічного словника нового покоління є Всесвітня Біографічна Інформаційна Система Інтернет (World Biographical Information System (WBIS) Online – <http://db.saur.de/WBIS>). Вона представляє собою найбільш повну та розгалужену базу біографічних даних з інформацією за особами, групами класів та професій усіх країн і регіонів починаючи з IV тис. до н.е. Її створення стало можливим завдяки послідовному поєднанню цифрових форм на мікрофішах біографічних архівів. Усі окремі паперові біографічні архіви зі своїми оригінальними текстами біографічних статей із різних довідкових джерел та факсимільних репродукцій при з'єднанні були розташовані в алфавітному порядку в залежності від імені. Ці статті знаходяться в WBIS Online, що забезпечує доступ до біографічної інформації широкому колу користувачів. На сьогоднішній день Всесвітня біографічна система являє собою найбільше джерело біографічної інформації обсягом близько 7,5 млн. записів [7].

Історія WBIS розпочалася у 1980 році. Відоме німецьке видавництво K. G. Saur Verlag ¹ створило на основі біографічних довідників XVII–XIX ст. німецький біографічний архів, виданий на мікрофішах. Протягом 1982–1985 рр. була опублікована інформація про 213 тис. людей з 480 тис. статей на 1447 мікрофішах. Кожен архів супроводжувався друкованим індексом, що містив в собі імена, варіації імен, псевдоніми, біографічні дані, професійну діяльність та джерела. Ці біографічні індекси компонувались в одну електронну індексну базу даних й випускалися спочатку на CD. З розвитком інформаційних технологій вони були перетворені на цифрову форму та поєднані в одну WBIS Online систему, яку було поетапно опубліковано у всесвітній мережі. На сьогодні до неї підключені 58 національних, регіональних та тематичних біографічних архівів, що є найбільш повним і всеохоплюючим онлайн-зібранням біографій. WBIS налічує нині близько 10 млн записів з майже 8600 словників 40 мовами, створених від XVI ст.

WBIS надає користувачу такі можливості:

---

¹ Видавництво більше 50 років спеціалізується на бібліотечній та інформаційній діяльності. З 1974 р. є офіційним видавництвом Міжнародної спілки архівів та Міжнародної спілки кіноархівів та музеїв. Завдяки їх співпраці було видано: «Міжнародний довідник архівів»; «Міжнародну бібліографію довідників по архівних фондах»; «Довідник термінології з архівознавства»; «Покажчик джерел з історії народів»; «Матеріали з історії фашизму, геноциду та політичної еміграції періоду Другої світової війни».

* працювати з базою даних будь-коли й в будь-якому місці з доступом до Інтернету;

* вибирати одну з 5 мов інтерфейсу користувача (англійську, французьку, німецьку, італійську та іспанську);

* застосовувати різні пошукові методи у відповідності до запитів та рівня знань користувача.

На першій стадії розробки WBIS були перетворені в цифрову форму наступні архіви:

- Американський Біографічний архів (ABA I+II) Online.
- Біографічний архів країн Бенелюкса (BAB I) Online.
- Британський Біографічний архів (BBA I+II) Online.
- Французький Біографічний архів (ABF I+II) Online.
- Німецький Біографічний архів (DBA I+II) Online.
- Італійський Біографічний архів (ABI I+II) Online.
- Скандинавський Біографічний архів (SBA I) Online.
- Іспанський, Португальський та латино-американський Біографічні архіви (ABERI I+II) Online.
- Російський Біографічний архів (RBA) Online.

Впродовж 2006 р. були додані 660 тис. персон (майже 1 млн біографічних статей). Серед них італійський та іспанський Біографічні архіви III серії та три нових: африканський, австралійський та єврейський.

Переведені у цифрову форму Біографічні архіви можуть бути використані окремо або в комбінації. Тому біографічна БД може бути скомпонована відповідно індивідуальним потребам користувачів.

В перспективі розвиток даної системи передбачає впровадження так званого механізму «адаптивних посилань», або «інтелектуалізації» гіпертекстової ідеї. Адаптивне посилання має не тільки адресу, за якою здійснюється перехід, але й ряд атрибутів, за допомогою яких можна певним чином керувати її властивостями. Так, посилання може бути включене чи виключене, може змінювати колір, змінювати якісний склад інформації, адресу переходу. Дана технологія призначення для збільшення зручності у роботі кінцевого користувача.

Відзначимо, що разом з біографічними словниками глобального характеру розвитку отримують й локальні – регіональні та галузеві біографічні словники. Зокрема, у 1998 р. розпочалася робота по створенню великого російського біографічного довідника (<http://www.rulex.ru/>), який акумулював найбільш відомі авторитетні російські біографічні джерела (86-томний енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, 25-томний Російський Біографічний довідник Половцева та енциклопедію братів

Гранат) загальним обсягом 50 тис. біографічних статей та 5 тис. портретів, декілька тисяч гербів, звукову та відеоінформацію.

Досить цікавою виглядає інформаційна система Національної біографії Фінляндії (<http://www.kansallisbiografia.fi>), що представляє собою колекцію біографій 6 тис. громадян. Створена вона була в результаті роботи більш ніж 700 дослідників за проектом Історичного співтовариства Фінляндії. Окремо розроблено російськомовний сайт, до якого було відібрано 100 біографій видатних діячів країни.

Інститутом біографічних досліджень НБУВ продовжується робота зі створення онлайн-ового Українського національного біографічного архіву.

Підсумовуючи результати здійсненого аналізу можна констатувати, що інформаційні технології стають все більш важливим чинником розвитку біографічних словників. Використовуючи сучасні засоби і методи зберігання та обробки інформації, новітні біографічні словники, порівняно з традиційними друкованими, надають значно більші можливості як у способах так і у швидкості організації пошуку і зручності відображення біографічних даних. Разом з тим, з'являються й нові проблеми, пов'язані, зокрема, з автентичністю інформації, її захищеністю та комерціалізацією. Однією з основних тенденцій у становленні сучасних біографічних словників завдяки впровадженню новітніх інформаційних технологій стає глобалізація, що відповідає загальному вектору суспільного розвитку європейської цивілізації.

Список використаної літератури

1. Будовниц, И. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. [Текст] / И. У. Будовниц. – М., 1962.
2. Добко, Т. В. Російський біографічний словник [Текст] / Т. В. Добко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 266–273.
3. Дей, О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) [Текст] / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1969. – 559 с.
4. Костенко, Л. Й. Проблеми формування електронних бібліотек України [Текст] / Л. Й. Костенко // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : наук. праці НБУВ. – К. : [б. в.], 1999. – Вип. 1. – С. 220–228.
5. Попик, В. І. Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника [Текст] / В. І. Попик, Н. П. Романова // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 18–19.
6. Попик, В. І. Проблеми формування електронного українського біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // Студії з архівної справи та документознавства. – К. : [б. в.], 2004. – Т. 12. – С. 103–107.
7. Попик, В. І. Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання

формування Українського національного біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2006. – Вип. 16. – С. 467–481.

8. Попик, В. І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХІ ст. [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4.

9. Українські письменники : біо-бібліографічний словник : в 5 т. – К., 1960–1965. – Т. 1–5.

10. Чишко, В. С. Сучасні проблеми підготовки Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1996. – Вип. 1. – С. 10–18.

11. Чишко, В. С. Основні принципи створення Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 6–18.

12. Barnhart, C. L. The New Century cyclopaedia of names / Clarence L. Barnhart. – N. Y., 1954. – Vol. 1–3.

13. Patrick, D. Chamber's Biographical dictionary / David Patrick, Francis Hinds Groome. – London ; Edinburg, 1961. – P. 1002.

14. Österreichisches biographisches Lexicon. 1815–1950. – Graz ; Köln, 1954–1974. – Lfg. 1–27.

15. Wurzbach, C. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. – Wien, 1856–1891. – Bd. 1–60.

УДК 929:[030:004.91]:027.54(477)

Світлана Муріна,

мол. наук. співробітник НБУВ

**ЕЛЕКТРОННА БАЗА ДАНИХ
ІНСТИТУТУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НБУВ
«ПЕРСОНАЛІЇ»:
СПРОБА КІЛЬКІСНОГО АНАЛІЗУ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАВДАНЬ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ**

На основі статистичного аналізу розподілу персоналій на літери «А» і «Б» у електронній базі даних Інституту біографічних досліджень за статтю, хронологією, напрямками суспільної діяльності (доменами) показано деякі можливості оперування біобібліографічною інформацією за допомогою сучасних інструментів її оброблення. Виявлено тематичні та джерельні лакуни, які необхідно заповнити для забезпечення проблемно-тематичної збалансованості інформації.

Ключові слова: база даних «Персоналії», інформаційні ресурси, бібліографічна інформація.

За роки незалежності України інтерес до історико-біографічної літератури значно зріс. Тому є кілька причин. По-перше, це наочно відображає піднесення національної свідомості, зростання інтелектуальних і культурних запитів не лише у колі науковців та освітян, а й серед широкого загалу громадянства. По-друге, посилення загальної зацікавленості обумовлене появою у науковому та культурному просторі все нових і нових імен забутих і замовчуваних раніше співвітчизників. По-третє, кількість матеріалів історико-біографічного спрямування, яка друкується у наукових, художньо-публіцистичних, журнальних, газетних виданнях відчутно лавиноподібно збільшується.

Саме тому важливими завданнями гуманітарної науки стали збирання і систематизація історико-біографічних даних, опрацювання і представлення масивів довідкових біографічних матеріалів та результатів досліджень для задоволення зростаючих інформаційних потреб громадян, сфер освіти, науки, культури. Гостро постало питання вдосконалення інформаційного, зокрема, біобібліографічного супроводження дослідницької та видавничої діяльності наукових установ. Адже лише точність інформації, максимально повне використання джерел і літератури

можуть забезпечити надійність висновкам та узагальненням науковців. Все це вимагає нині формування ґрунтовних, складно структурованих баз наукових даних, здатних не лише створити зручний і надійний доступ до необхідної інформації, але надати принципово нові технічні можливості оперування нею, які забезпечують приріст знань.

Однак, комп'ютеризація інформаційної діяльності в багатьох ланках українознавства по-справжньому ще тільки починається. Очевидною є ненапряцьованість системних підходів, відсутність комплексної політики у сфері створення баз знань гуманітарного напрямку взагалі і біографічного спрямування зокрема. Бракує дійсно глибоких, ґрунтовних досліджень у цій галузі. Поки що не створено загальнонаціонального реєстру таких баз даних, які мають не тільки наукове, але й загальнокультурне значення. Відповідні роботи в наукових закладах ведуться хаотично і нескординовано.

Втім, на даний момент можна відзначити декілька позитивних зрушень. Насамперед, велике значення має діяльність Машинного фонду української мови, започаткованого Українським мовно-інформаційним фондом НАН України. Міжнародна асоціація українців координує працю зі складання комп'ютерного банку інформації про наукові установи і друковану літературу з проблем українознавства. Більшість великих бібліотек України почали складання комп'ютерних читачьких каталогів.

Складання баз і банків даних з окремих проблемно-галузевих напрямів української гуманітаристики розгорнулося у різних наукових центрах. Значні досягнення мають у цій справі Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, зокрема її Інститут рукопису, Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника, інститути історії України, українознавства імені І. П. Крип'якевича, енциклопедичних досліджень, української археографії та джерелознавства, археології НАН України, провідні архівні та музейні установи України.

Зазначені здобутки створюють сприятливу ситуацію для активізації формування великих комп'ютерних баз історико-біографічної інформації, як у центрі, так і в регіонах. Інститут біографічних досліджень НБУВ успішно здійснює формування електронної бази даних (БД) «Персоналії», яка налічує вже понад 50 тис. імен. Започаткована свого часу для забезпечення проекту підготовки і видання книжкової версії «Українського біографічного словника», зазначена БД, завдяки двом новим версіям системотехнічного забезпечення, послідовно розробленим для інституту Українським мовно-інформаційним фондом НАН України під керівництвом члена-кореспондента НАН України В. А. Широкова, переросла первісний задум і стала основою формування фундаментального національного електронного біографічного

зводу – «Українського національного біографічного архіву» (УНБА). База «Персоналії», Реєстр імен, який вона зберігає, є серцевиною проекту УНБА. Вона містить головну, вивірену і формалізовану інформацію про діячів минулого, запозичену з авторитетних наукових джерел. Саме ця інформація є основою систематизації, статистичного, проблемно-тематичного аналізу складу персоналії, оперування ними з метою цілеспрямованого пошуку потрібних узагальнених даних, створення тематичних, хронологічних чи регіональних виборок. До БД «Персоналії» можуть під'єднуватися, в міру опрацювання, бібліографічні матеріали за персоналіями, різноманітні текстові додатки, фото-, фоно- та відеоматеріали.

Значний інтерес становить структура БД «Персоналії», яка за останній час суттєво змінилась, максимально наблизилась до вимог міжнародних стандартів та правил використання подібної інформації в комп'ютерних БД. Її складовими є показники, необхідні для обліку і опрацювання матеріалів по персоналіях.

1. Ідентифікатор – унікальний контрольний десятизначний номер запису, який присвоюється системою автоматично і використовується для ідентифікації запису у базі даних.

2. Стать – визначення статі особи, на яку створено запис (чоловік або жінка).

3. Статус – поле, яке утримує інформацію про статус особи на момент введення даних. Словник даного поля має три значення – живий, померлий, не визначено.

4. Головне ім'я – поле, яке містить таке ім'я особи, за яким вона традиційно фігурує у науковій традиції: це може бути як особисте ім'я (наприклад, давніх князів), так і, у більшості випадків, прізвище. За інформацією цього поля визначається розташування імені / прізвища особи в алфавітному ряду (сортувальних списках).

5. Варіанти ім'я / пр. ім'я – це поле утримує варіанти імені/прізвища особи, псевдоніми, криптоніми тощо. Підполе має словник з такими значеннями: варіант, дівоче, за чоловіком, помилкове, псевдонім та / або криптонім, світське, справжнє, чернече.

6. Паралельне ім'я / прізвище – це поле утримує альтернативну форму представлення імені / прізвища іншими мовами.

7. Дата народження.

8. Дата смерті.

9. Додаткові дані народження і смерті – це поле утримує будь-які неповні дати, дати за новим та старим стилем, які відносяться до особи, разом зі словами, які вказують на зміст дат.

10. Хронологічна рубрика – це поле утримує таблицю з хронологічним розподілом часу за століттями.

11. Місце народження.

12. Місце смерті.

13. Підстава для занесення – поле, яке визначає значущість особи, концентрує стислу найважливішу історичну, соціальну, культурологічну інформацію про особу.

14. Дефініція – поле, яке утримує окремі слова, словосполучення, що дозволяють стисло ідентифікувати ознаки виду чи напрям діяльності особи.

15. Домен – визначення галузі (галузей) діяльності особи, на яку заведено запис.

16. Географічна рубрика – поле, яке утримує дані про сучасні географічні назви та історичні назви населених пунктів, місцевостей, країн тощо, які подані у використаних джерелах біографічної інформації.

17. Звання – це поле утримує інформацію про почесні звання, які має особа, на яку заведено запис.

18. Нагороди та премії.

19. Приналежність культур – це поле використовується у випадку, коли діяльність особи, на яку утворено запис, належала, за даними використаних джерел, одній або кільком національним культурам.

20. Національність.

21. Навчальні заклади.

22. Джерело.

За час формування БД «Персоналії», до неї занесено понад 50 тис. імен. Проте повністю завершеними можна вважати лише підготовку та редагування Реєстру імен на літери «А» і «Б», який вийшов друком. Загалом реєстр бази даних на літеру «А» нараховує 1205 персоналій, на літеру «Б» – 3041 персоналію, всього – 4246. Автор зроблено спробу проаналізувати деякі кількісні і якісні параметри БД «Персоналії» на основі матеріалів на ці перші літери абетки.

У таблиці 1 наведено розподіл імен за статтю.

Таблиця 1

Розподіл персоналій на літери «А» та «Б» за статтю

Літера	«А»	«Б»
Чоловіки	1134	2843
Жінки	71	198
Всього	1205	3041

З одного боку, на основі цих даних можна було б зробити висновки щодо низького соціального статусу й недостатньої соціальної активності жінки впродовж минулих століть, хоча очевидно, що останнім часом – вже з перших десятиліть ХХ ст. ця ситуація докорінно змінилася. Отже, розходження між кількістю імен чоловіків і жінок не повинно бути таким значним. Тому наведена статистика швидше нашої думки про недостатнє охоплення важливих джерел, необхідність подальшої цілеспрямованої розробки тих тематичних напрямів, у яких українська жінка була представлена у минулих століттях: культура, література, мистецтво, освіта, доброчинність, церковно-релігійна сфера, власне «жіночий рух», як важливе спрямування українського суспільного життя, особливо – на західних українських землях. Очевидно, поза увагою при формуванні БД опинилися і Україна аристократична, шляхетна, а саме вона дала величезну кількість освічених жінок. Про ХХ століття, позначене активною присутністю жінок у всіх сферах українського життя, годі й говорити.

Пропонуємо тепер розглянути кількісні співвідношення імен з різних галузей людської діяльності. Це дає можливість зробити розподіл імен за доменами, від початку закладений у побудові БД, хоча й мало використовуваний у поточній роботі з її формування.

Таблиця 2

Розподіл персоналій на літери «А» та «Б» за доменами

Літера	"А"	"Б"	Всього
Військо	255	742	997
Видавнича та бібліотечна справа	46	132	178
Господарство	4	17	21
Гуманітарні науки	77	207	284
Економічні та суспільні науки	11	43	54
Історія	81	252	333
Кінематограф	21	42	63
Література	194	434	628
Медицина	45	129	174
Мистецтво	202	511	713
Музика	102	279	381

Продовження таблиці 2

Літера	"А"	"Б"	Всього
Підприємництво	14	50	64
Педагогіка та освіта	299	627	926
Політика	123	354	477
Право	21	104	125
Преса	55	134	189
Природничі науки	104	244	348
Промисловість та ремісництво	34	59	93
Сільське господарство	15	68	83
Спорт	8	22	30
Суспільна діяльність	137	468	605
Театр	110	225	335
Теологія	29	25	54
Техніка	64	117	181
Управління	99	197	296
Філософія	21	22	43
Фінанси	4	7	11
Церква	197	206	403

Як бачимо з таблиці 2, найбільша кількість персоналій за літерою «А» припадає на домен «Педагогіка та освіта» і складає 299 персоналій. На літеру «Б» найбільша кількість (742 персоналій) зафіксована за доменом «Військо». Наступною позицією за кількістю імен іде за літерою «А» домен «Військо» (255 персоналій, а за літерою «Б» – домен «Педагогіка та освіта» (627 персоналій). На третій позиції за обома літерами іде домен «Мистецтво» (відповідно 202 та 511 персоналій). Найменша кількість імен за обома літерами занесена у галузі фінансів та господарства (відповідно 4 і 4 імені на літеру «А» та 7 і 17 на літеру «Б»).

Якщо брати обидві літери разом, найбільша кількість персоналій належить до доменів «Військо» (997), «Педагогіка та освіта» (926), «Мистецтво» (713), «Література» (628), «Суспільна діяльність» (605). Із цих цифр бачимо, що незважаючи на миролюбний характер українського народу, йому часто доводилось зі зброєю в руках виборювати власну долю, що знайшло відповідне кількісне відображення щодо відомих (згаданих у авторитетних джерелах – словниках, енциклопедіях) військових діячів. Однак, при цьому абсолютна більшість шанованих українським суспільством імен припадає в сумі на освітянську, мистецьку і літературну діяльність (в сумі – 2267). Додамо, що до цього числа слід зарахувати і значну частину «суспільних», громадських діячів, які працювали, значною мірою, саме у галузі культурно-просвітницькій. Ці статистичні дані наочно демонструють головні суспільні пріоритети українства впродовж віків – відомий «літературний» характер української нації, зосередження її кращих представників на культурно-національному будівництві. Не менш показовим є також абсолютне переважання суспільної діяльності (605 імен) над фінансовою і господарською (разом – 21 ім'я). Зафіксована енциклопедіями і словниками система цінностей українського суспільства ніколи не ставила їх на один рівень.

Втім, така картина з погляду сьогодення, свідчить і про те, що при наповненні БД було явно допущено певні тематичні перекоси. Упорядники бази діяли в руслі давньої усталеної історико-культурної і словниково-довідкової традиції, а не з огляду на завдання всебічного відображення, через імена співвітчизників, різних сторін життєдіяльності українського суспільства. Отже, статистичний аналіз виявив необхідність розширення кола авторитетних джерел.

Якщо проаналізувати за таблицею 3 розподіл імен за хронологією (відповідна рубрика є у базі даних), побачимо, що основний масив даних стосується XIX–XX ст., починаючись фактично з XVII ст. – Доби визвольних змагань.

Значною мірою це пов'язано з недостатнім представленням біографічного матеріалу стосовно більш ранніх періодів у тому колі авторитетних енциклопедичних і словникових видань, яке стало основою формування БД. Однак, за час, що минув від початку упорядкування бази, видано чимало нових ґрунтовних праць з української історії, біографістики та генеалогії, які містять величезний матеріал по Давньоруській та Литовській добі, який має бути додатково залучений до роботи.

Цікаво порівняти наведені вище дані з матеріалами «Словника національної біографії» (Dictionary of National Biography) – найбільшого

Таблиця 3

**Розподіл персоналій на літери «А» та «Б»
за хронологічною рубрикою**

Хронологічні рубрики	Літера "А"	Літера "Б"	Разом
5 ст. до н.е.	2	-	2
4 ст. до н.е.	2	-	2
3 ст. до н.е.	1	-	1
2 ст. до н.е.	2	-	2
1 ст. до н.е.	2	-	2
1 ст.	3	-	3
2 ст.	1	-	1
3 ст.	0	-	0
4 ст.	2	1	3
5 ст.	-	-	0
6 ст.	-	-	0
7 ст.	-	-	0
8 ст.	1	1	2
9 ст.	2	-	2
10 ст.	3	3	6
11 ст.	13	5	18
12 ст.	15	3	18
13 ст.	12	2	14
14 ст.	7	4	11
15 ст.	9	13	22
16 ст.	28	51	79
17 ст.	79	133	212
18 ст.	126	277	403
19 ст.	490	1293	1783
20 ст.	777	2152	2929
21 ст.	2	49	51

біографічного довідника діячів Великобританії, Ірландії та англійських колоній, в тому числі й Північної Америки колоніального періоду, а також уродженців Великобританії, які переселилися до інших країн, та іноземців, які жили в країні, з ранніх часів до смерті королеви Вікторії (22.01.1901). У 63 томи увійшло 29 120 статей про представників усіх сфер діяльності. З них 12 608 – тих, які жили у XIX ст., 5769 – у XVIII ст., 5674 – у XVII ст., до X ст. – 39 біографій» [6]. Тобто на XVII ст. припадає 19,5 % статей, на XVIII ст. – приблизно стільки ж, на XIX ст. – 43,3 %. Згідно наведених у таблиці 3 даних щодо українства картина дещо інша – по XVII ст. маємо 5 % персоналій, по XVIII ст. – 9,5 %, по XIX ст. – приблизно 42 %. Отже, на основі порівняння можна зробити висновок, що не дивлячись на відчутне відставання України від тодішньої Британії за політичним, економічним, соціальним, культурним розвитком (а цей чинник треба повною мірою враховувати), співвідношення між кількістю імен по окремих століттях в українській БД «Персоналії» потребує додаткового осмислення і корегування.

Наведені приклади змістовного аналізу БД «Персоналії» ілюструють, наскільки цікаві і важливі для подальшої роботи висновки можна зробити за допомогою комп'ютерних інструментів обробки інформації. Адже, в принципі, електронні бази даних з біографістики, як і з інших напрямів соціальних і гуманітарних досліджень, дають можливість здійснювати дуже різноманітні спостереження, якщо необхідні для цього дані з достатньою повнотою і методичною коректністю внесені до зазначених баз.

У даному випадку, на основі отриманих даних можна ставити питання щодо перегляду і цілеспрямованого, за певними тематичними напрямками, розширення кола наукових біографічних праць, що використовуються для наповнення БД «Персоналії», вдосконалення методики їх опрацювання.

Список використаної літератури

1. Ісаєвич, Я. Д. Українознавство : проблеми бібліографії та інформатики [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 109–115.
2. Кислов, В. В. Нові парадигми інформатики та основи комп'ютерного забезпечення біографістики [Текст] / В. В. Кислов, О. М. Яценко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 130–134.
3. Попик, В. І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 15–27.

4. Шостак, В. О. Деякі питання програмно-комп'ютерного забезпечення Українського біографічного словника [Текст] / В. О. Шостак, В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 115–126.

5. Яценко, О. М. Бібліографія в Україні та вплив сучасних інформаційних технологій на її розвиток [Текст] / О. М. Яценко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 284–303.

6. Яценко, О. М. Використання зарубіжного досвіду при складанні «Українського біографічного словника» [Текст] / О. М. Яценко // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : наук. праці НБУВ. – К. : [б. в.], 1999. – Вип. 1. – С. 409–414.

УДК 025.177:027.54(477)

Ірина Цинковська,

мол. наук. співробітник НБУВ

Гліб Юхимець,

зав. відділу НБУВ

ЖИТІЙНІ СЮЖЕТИ В ІЛЮСТРАЦІЯХ ЛЕОНТІЯ ТАРАСЕВИЧА ДО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

У статті стверджується, що в історії українського образотворчого мистецтва ілюстрації Леонтія Тарасевича до «Києво-Печерського патерика» є явищем надзвичайного значення – за рівнем художнього і технічного виконання, новаторським підходом до вирішення складних завдань, поставлених майстрові епохою становлення й розвитку нових для української культури імпульсів, пов'язаних з мистецтвом доби бароко.

Ключові слова: Леонтій Тарасевич, образотворче мистецтво, ілюстрації, «Києво-Печерський патерик».

У колекції мідних гравірованих дощок-кліше, що зберігаються у Відділі образотворчих мистецтв НБУВ, початок XVIII ст. представлений ілюстраціями видатного українського художника Леонтія Тарасевича до прославленого видання «Патерик или отечник печерській», що вийшов друком у Києві 1702 р. ¹ Художником було виконано сорок п'ять мідьоритів. Колекція містить одинадцять дощок, підписаних авторською монограмою «L.T.» ². Знаний дослідник творчості Леонтія Тарасевича Дмитро Степовик дійшов висновку, що «історія відвела цій людині одну з провідних ролей в утвердженні бароко у станковій та книжковій графіці України. ...Його творчість мала об'єднаний характер. Це дає підстави розглядати доробок художника в контексті всього українського мистецтва доби як видатне явище в історії стилю бароко на українських землях» ³.

Визначаючи місце ілюстрацій до «Патерика...» роботи Леонтія Тарасевича в історії української художньої культури, Д. Степовик розглядає їх як концентрацію здобутків «не лише української графіки, а й живопису другої половини XVII ст. Навіть порівняно з попереднім доробком гравера у Вільно, Москві й Чернігові, позначеним майстерністю та пошуком

оригінальної образної мови, цикл про печерських отців вражає новаторством. Дивує глибина проникнення ілюстратора в ідейний зміст книги, розуміння ним різних деталей життя й історії українського народу. Якщо у віленських гравюрах Л. Тарасевича художні «українізми» виявлені як поодинокі акценти в потоці литовських, польських, білоруських, німецьких та інших віянь, то в циклі 1702 р. місцеві (а, можливо, варто, навіть підсилити – національні. – *І. Ц., Г. Ю.*) традиції домінують чітко й виразно»⁴.

Зміст Києво-Печерського патерика, надзвичайно яскраві життєписи преподобних святих, насичені численними подробицями, вимагали мистецьких знань, адекватної майстерності та неабиякого таланту ілюстратора. Леонтій Тарасевич, спираючись на досвід свого талановитого попередника гравера Ілії⁵, з творчим доробком якого безумовно був добре обізнаний, сам створив цілком оригінальний цикл ілюстрацій, де крім багатьох досягнень і сміливих новацій, виявив блискучий талант художника-оповідача.

Д. Степовик, розглядаючи цикл ілюстрацій до «Патерика...» «в кількох образно-типологічних зрізах», наголошує, що композиція частини ілюстрацій Л. Тарасевича побудована за принципом полісюжетності, «коли різночасові події зображалися в одному просторі», а решта – за принципом одночасного «експонування на аркуші «портретного» образу персонажа та епізодів з його життя»⁶, зображених в окремих клеймах, розміщених навколо більшої за розмірами центральної композиції.

Гравюри Л. Тарасевича – невеликі за розміром (трохи більше 15 см по вертикалі і близько 12 см по горизонталі). Це переважно складні композиції (центральні зображення яких часто доповнені клеймами), із зображенням просторових планів, багатьох фігур, архітектурних споруд, інтер'єрів, ландшафтів та безлічі деталей: пагорбів, дерев, квітів, валунів, кораблів, рибальських човнів, предметів побуту тощо. І кожне окреме зображення, кожна щонайдрібніша деталь в композиції має своє місце, чітко продумане і ретельно розраховане.

Добре продумане і розташування життєвих сюжетів у композиціях Л. Тарасевича. Подеколи художник їх розміщує окремими клеймами овальної або прямокутної форми (числом п'ять або шість), що по сторонах і по низу обрамляють центральну, найбільшу за розмірами, композицію із зображенням крупним планом постаті святого. Є ілюстрації, в яких клейма розміщені по одному або по два у нижній частині, під головною композицією із зображенням одного або одразу двох святих. Часто-густо у горішній, більшій за розмірами композиції, святий або одразу два святі зображені не статично – «статуарно-портретно», а як центральні персонажі

відтвореного сюжету з їх життя. Частина ілюстрацій із зображенням святого взагалі не має клейм. Це або сюжетні композиції, присвячені конкретному епізоду з життя святого, або такі, що є наближеними до ктиторсько-епітафіальної групи українського живописного портрету XVIII ст.⁷ «В репрезентативному ктиторському портреті, – читаємо у П. Білецького, – перед художником стояло важке і суперечливе завдання: сконцентрувати увагу на обличчі, а також не занедбати жодної деталі костюма та антуражу, багатство і точність котрих були необхідні для створення пишноти образу та характеристики станової приналежності ктитора»⁸. Інше завдання – створення історичного репрезентативного портрета вирішував Л. Тарасевич⁹. Портретовані ним особи не були його сучасниками: між ним і тими, кого він зображував, існувала часова дистанція у декілька століть. Тому він концентрує увагу на переконливості створеного своєю уявою образу, надаючи йому «портретних» індивідуальних рис¹⁰, що склалися під впливом існуючої іконографії та життєписів Києво-Печерського патерика. А конкретні подробиці і деталі в гравюрах Л. Тарасевича наведені, аби переконливіше виявити церковно-ієрархічну приналежність святого та його зв'язок з життям Києво-Печерської лаври. Преподобного Стефана, ігумена Печерського, зображено крупним планом, фронтально, в багатому церковному облаченні. Він тримає великий фоліант у коштовній обкладинці та посох вишуканої форми. Красиве, витончене обличчя – великі виразні очі, тонкий орлиний ніс, густі борода і кучері, що падають на плечі, створюють образ, сповнений величчя й духовної шляхетності. Таке відчуття підсилює композиція гравюри. Преподобний Стефан стоїть на високому пагорбі, порослому квітами. Позаду окреслено чудовий краєвид з широким плесом ріки і величною панорамою міста. Співставлення фронтальної величної постаті святого та глибини широкого простору за ним надає образу монументальної величчя й урочистої репрезентативності.

Якщо у живописних портретах ктиторсько-епітафіальної групи переважав замкнений простір, і портретована особа зображувалася в інтер'єрі кімнати без вікна, або з невеликим віконним отвором, в якому найчастіше виднілась церква, побудована на кошти портретованого, то у гравюрі Леонтія Тарасевича «Преподобний Полікарп, архімандрит Печерський» постать святого розміщена у відкритому архітектурному середовищі: крізь високі пружкі арки, що спираються на стрункі тосканські колони, добре видно подвір'я монастиря і західний фасад Успенського собору. Композиційною будовою гравюра майже не відрізняється від живописних портретів ктиторсько-епітафіальної групи. Відповідно

моменту урочистого «представлення» преподобний має парадне вбрання – на голові оздоблена коштовним камінням митра; розшита орнаментом фелонь, прикрашений шитвом сакос та єпитрахиль з хрестами; з правого боку – ромбовидна палиця, оздоблена китицями і зображенням серафіма. Правицею архімандрит тримає посох, а долоня лівої руки покоїться на Євангелії. Преподобний стоїть біля столу, вкритому важкою скатертиною з торочкою, на якому Євангеліє, дві книги і скульптура Розп'яття.

У житійних сценах, що супроводжують портретні зображення преподобних, автори «Патерика...» зосереджують увагу на описанні фактів їх життя та, насамперед, на їх подвижницькій діяльності. З тексту, в основному, можна лише дізнатися загальний зміст того, що відбувалося в житті преподобних, але не як і в якій обстановці; відтак художник-ілюстратор нашоствується на певні труднощі – він мусить самостійно вирішувати режисуру зображуваної сцени, типаж дійових осіб, їх взаємодію, обстановку. Але, водночас, це дає майже необмежену свободу його фантазії. Л. Тарасевич скористався цим повною мірою, наблизивши збагачені його фантазією житійні сцени до сучасності. Краєвиди, архітектура, одяг, предмети побуту – все у нього було впізнаване, знайоме його сучасникам. А від того у глядача значно підсилювалося відчуття реальності.

Кожна композиція, незалежно від її значимості й розташування на аркуші, обов'язково супроводжується пояснюючим текстом¹¹, адже логіка послідовності розміщення окремих житійних сюжетів у гравюрах (якщо виходити з послідовності описання подій в тексті), вірогідно, в кожному окремому випадку диктувалася художньо-естетичними чинниками. Ще одне суттєве зауваження щодо розміщення житійних сюжетів. У композиціях, представлених у менших за розміром клеймах, художник не допускає сукцесивного методу зображення, а в центральній великій композиції із портретом преподобного, якому присвячена ілюстрація, на другому плані, в єдиному зображальному просторі (площині) часто-густо відтворені окремі епізоди з історії життя святого, які відбувалися у різний час і в різних місцях. До такого методу Л. Тарасевич здебільшого вдається в ілюстраціях, які зовсім не містять клейм, або їх кількість обмежена до одного або двох під центральною композицією.

Як художник-ілюстратор Л. Тарасевич з величезною повагою і надзвичайно уважно ставиться до тексту «Києво-Печерського патерика». Він вчитується у кожне слово життєписів, відстежує розвиток подій, ретельно обираючи для ілюстрування найважливіші, на його думку, історії з життя кожного окремого святого. Водночас Л. Тарасевич виявляє

неабияку сміливість у графічному відтворенні описаних у «Патерику...» життєписів, а іноді навіть відступає від тексту.

Цикл житійних ілюстрацій, відповідно до композиції тексту «Києво-Печерського патерика», розпочинає гравюра, присвячена преподобному Антонію Печерському. Вертикальна за форматом композиція складається з шістьох, наближених до овалу і різних за розміром клейм. В центральному клеймі вертикального формату на передньому плані зображено фронтально постать преподобного Антонія Печерського у чернечому вбранні. Це, на нашу думку, традиційний для ілюстрацій «Києво-Печерського патерика»¹² своєрідний репрезентативний образ святого, який своєю подвижницькою діяльністю заслужив славу і благодать Божу. Найважливіші змістовні ознаки цієї композиції: правицею Антоній посилає благословення, а лівою рукою тримає розгорнутий сувій з написом: «Господи, да буде на місці цьому благословення святої Афонської гори»; праворуч від нього на другому плані видніється порослий деревами пагорб з входом до печери; на дальньому плані – краєвид, який, безумовно, можна було побачити з того місця, куди прийшов Антоній після перебування на святій Афонській горі. З багатої на чудесні події «біографії» преподобного Антонія митець обрав для зображення у клеймах лише конкретно-історичні епізоди: постриг у Афонському монастирі (горішнє клеймо праворуч), повернення на київську землю (клеймо, розташоване по діагоналі ліворуч), молитва святого у власноруч виритій печері (горішнє клеймо ліворуч), призначення Антонієм преподобного Феодосія ігуменом на прохання монастирської братії (клеймо, розташоване по діагоналі праворуч), нарешті, в нижньому, у вигляді пишного барокового картуша, горизонтальному (на всю ширину аркуша) клеймі зображена сцена прощання монастирської братії з померлим святим.

Ліворуч від центральної композиції Л. Тарасевич зосередив однофігурні, а праворуч – багатофігурні композиції. У сцені «Антоній у печері» в центрі композиції зображено святого, який стоїть на одному коліні й проникливо звертається із молитвою до Всевишнього. Промені яскравого світла, як символ Божої благодаті, осягають святого у маленькій печері. Перед ним на землі лежать розгорнута книга, лопата і заступ. Символічного значення набуває і зображення дерева ліворуч біля печери, що нагадує виноградну лозу. Завдяки емоційності й виразності пози і жесту святого, бездоганному співвідношенню градації тону від сліпучого білого до глибокого темного, зображена сцена проникливої молитви до Бога, сповнена емоційної виразності та глибокої символічності змісту.

Сцена постригу Антонія в Афонському монастирі у правому

горішньому куті також подана у замкненому просторі монастирського храму. Але на відміну від попередньої, ця сцена вирішена як багатофігурна композиція. Вражає майстерність, з якою Л. Тарасевич розмістив у обмеженому просторі сім фігур (ми бачимо повністю лише три), відтворивши відчуття присутності великої кількості людей.

В іншій сцені – призначення преподобного Феодосія ігуменом, яка відбувається біля печери преподобного Антонія, Л. Тарасевич, аби зобразити багатьох присутніх на церемонії монастирської братії – «число було їх двадцять» – також обмежується розміщенням трьох постатей на передньому плані; з інших дев'ятнадцяти – видно лише дві голови за фігурою Феодосія та три фрагменти голів, ледь окреслених на дальньому плані. Проте компактність зображеної групи, ритмічний рух по діагоналі у глибину простору, точно знайдена лінія обрізу композиції рамкою гравюри дає реальне відчуття багаточисельності присутніх.

Якщо у мініатюрі зі сценою посвячення на ігумена, дія якої відбувається біля входу в печеру, постаті ченців замикають простір, то у мініатюрі із зображенням преподобного Антонія, який підходить до Києва, ілюзія глибини простору, що досягнута структурою композиції, не тільки сприймається як реальність, але й набуває символічного значення – до святої обителі (фігурує на дальньому плані), як мети Антонія, веде важкий, звивистий шлях (із безперечно символічним значенням шляху життя), як той, яким іде, спираючись на посох, святий преподобний.

Завершує розповідь художника вміщена в долішньому клеймі сцена прощання монастирської братії із своїм духовним наставником преподобним Антонієм. Своєю композиційною структурою гравюра нагадує ікони «Успіння Богородиці» – видовжений горизонтальний формат, зображення в центрі в глибині покійного на одрі, на передньому плані перед одром – велика запалена свічка у ставнику. Але на відміну від іконографії «Успіння Богородиці», постаті присутніх розміщені не півколом за одром, а двома окремими групами лише в головах і в ногах померлого. Виразними позами та жестами присутніх Л. Тарасевич переконливо передає їхні емоції, посилюючи драматичне звучання цієї сцени.

Композиційна схема ілюстрації до життєпису преподобного Антонія повторена в гравюрі, присвяченій його сподвижнику преподобному Феодосію. У чотирьох бічних малих клеймах і долішньому горизонтальному клеймі, які обрамляють центральну композицію (із представленням крупним планом постаті преподобного Феодосія на тлі мальовничого краєвиду Дніпра та пагорба із входом у печеру), відтворено ключові події з біографії святого, описані у «Печерському патерику...».

Принагідно зауважимо, що одна з найважливіших подій в житті Феодосія – призначення його ігуменом – автором ілюстрацій опущена, адже вона вже була зображена в гравюрі, присвяченій його наставнику преподобному Антонію. А це засвідчує, що підхід Л. Тарасевича до ілюстрування «Патерики...» був ретельно продуманим і комплексним.

Особливо показовим у цьому аспекті є прагнення художника наділити образи святих характерними індивідуальними портретними рисами не лише у репрезентативному портреті крупним планом центральної композиції, а й зберегти цей, створений уявою художника образ, легко впізнаваним і в інших житійних сюжетах ілюстративного циклу. Так, наприклад, завдяки індивідуальним портретним рисам, преподобні Антоній та Феодосій легко упізнаються навіть в ілюстраціях, присвячених життєписам інших святих або подіям, описаним у «Патерику...» («Преподобний Еразм», «У Влахерні Богородиця малярям золото дає», «Одкровення Симонові про створення церкви Печерської» та ін). «Впадає в око, – читаємо у Д. Степовика, – прагнення митця індивідуалізувати й психологізувати печерських отців. Створення без прямого наслідування попередніх іконографічних прототипів, ці образи вражають підкресленням особистого і неповторного в людині. Крім Антонія і Феодосія, які знайшли поважне іконописне тлумачення, Л. Тарасевич мав перед собою лише ті зразки образів печерських святих, що їх створив у своїх дереворитах Ілія. Л. Тарасевич якоюсь мірою врахував існуючу традиційну іконографію, але застосував до неї власну концепцію персонажів як енергійних, діяльних людей»¹³.

В житійних сюжетах Л. Тарасевич не обмежується індивідуалізацією образів печерських святих. В ілюстраціях, присвячених, приміром, преподобним Мойсею Угину і Варламу, художник, як це у свій час зробив Джотто, сміливо порушує усталену іконописну традицію незмінності образу святого. У житійних «історіях», зображених у клеймах, преподобні Мойсей Угрин і Варлаам постають перед глядачем у молодому віці, з густими кучерями та без бороди. Тобто, Л. Тарасевич зображує печерських святих не лише у конкретному, впізнаваному середовищі, «а також і у часі, що змінював його зовнішність, як відбувається це з будь-якою людиною»¹⁴.

В ілюстрації, присвяченій преподобному Мойсею Угину, в мініатюрних клеймах, розташованих навколо центральної композиції із зображенням образу святого, Л. Тарасевич послідовно змальовує ключові події його подвижницького життя. Спочатку ми бачимо сцену викупу полоненого Мойсея вельможною польською пані. У кімнаті за столом,

вкритим скатертиною з торочкою, сидять Мойсей Угрин (в центрі), продавець (ліворуч) і вельможна пані (праворуч). На столі лежить велика купа монет. Праворуч від пані видно голову літнього чоловіка, що стоїть у арковому отворі. Ліворуч від продавця – молодий чоловік, який сидить за столом під завісою з важкої тканини, що діагонально спадає долу. На передньому плані, перед столом, художник розмістив круглий осліничник на трьох ніжках. Тобто, все зображено конкретно і буденно. Так, мабуть, і відбувалися торги людьми в той час. У наступній сцені ми бачимо юнака Мойсея, який відмовляється від любовних домагань вельможної пані, власністю якої він став. На передньому плані композиції зображено цю ж пані, яка намагається утримати святого у своїх обіймах. На другому плані – розкішне ліжко під балдахіном і дверний отвір, через який видно балюстраду палацу і парк. Далі драматична історія преподобного переносить глядача у муровану кімнату з голими стінами і решітчастим вікном, де, прикутий масивним ланцюгом до стіни, схиливши голову, стоїть Мойсей Угрин перед ченцем, що виконує обряд постригу. Праворуч, через вузьку щілину аркового дверного отвору видно подвір'я. У наступній композиції розгорнуто сцену побиття преподобного за наказом розлюченої вельможної пані. В центрі на землі лежить, спершись на руки, Мойсей, його б'ють дрючками двоє холопів. На другому плані праворуч – постаті вельможної пані і чоловіка, що слідкують за виконанням наказу. На передньому плані, у правому нижньому куті композиції лежить кинутий на землю плащ, а на дальньому плані простір композиції замикає зображення будівлі подвір'я, де відбувається покарання. У нижніх двох клеймах горизонтальної прямокутної форми із закругленими кутами розміщені сцени, що відбуваються у палаці польського короля Болеслава та смерть преподобного Мойсея Угриня. Багатофігурні композиції цих мініатюр ретельно продумані в усіх деталях. У першій мініатюрі ми бачимо на двоступінчастому під'юмі встановлений трон, а на ньому, під балдахіном у розкішному царському вбранні, з короною на голові та берлом у руці польського короля Болеслава. Перед ним на колінах вельможна пані. Ліворуч від короля напівколом художник зобразив натовп вельмож, які жестами жваво реагують на слова жінки. Серед натовпу видно і постать святого, що виділяється серед інших фігур жестом притиснутих у відчаї до грудей руками та німбом навколо схиленої на бік голови. Завершує розповідь сцена прощання ченців із святим. У келії, на передньому плані ліворуч, зображено святого Мойсея Угриня на смертнім одрі. Над головою святого горить велика свічка, перед ліжком – курилниця. Праворуч, в ногах покійного – група ченців з преподобним Антонієм, які прийшли

попрощатися. Один з них тримає перед собою розгорнутий требник і читає молитви. На передньому плані, у правому нижньому куті композиції виписано монаха, який сидить, скорботно схиливши голову на руку. Праворуч, крізь широкий арковий отвір келії, видно монастирський двір з трьома постатями на тлі одноповерхового будинку під високим гостроверхим дахом.

Прагнення до урізноманітнення композиційних схем спонукало Л. Тарасевича варіювати і в методах зображення житійних сюжетів, які розташовані в гравюрах не лише окремими композиціями в клеймах. У багатьох ілюстраціях циклу, а це переважно такі, в яких центральна композиція доповнюється одним нижнім клеймом, або взагалі без клейм, за постаттю святого в центрі крупним планом зображено один або декілька епізодів з його життя. Слід наголосити, що ці різні за часом і місцем дії житійні сюжети зображені в єдиній площині і в єдиному просторі. Так, у гравюрі «Преподобний Григорій чудотворець Печерський» в центрі горішньої композиції майже квадратного за форматом верхнього поля крупним планом фронтально, на повний зріст виведено преподобного Григорія Чудотворця. Цей поважний старець у чернечому одязі з довгою сивою бородою молитовно склав руки, журно схиливши голову. На його обличчі застиг страдницький вираз. На другому плані композиції подано два епізоди, пов'язані з життям святого. Праворуч – Григорій Чудотворець та три ченці будять трьох крадіїв, які лежать на землі недалеко від дерев'яної келії святого. Ліворуч представлено історію розбійників, які намагалися ввести в оману Григорія Чудотворця і поплатилися тим, що їх брехня справдилася не на їх користь. На першому плані цієї композиції видно трьох людей, які з жахом тікають із саду, залишивши на землі мішок, наповнений яблуками. На другому плані – дерев'яна келія святого і розлогі дерева. На одному дереві висить один з розбійників, який, падаючи з нього, удавився коміром. Таким чином історію з розбійниками Л. Тарасевич проілюстрував двома епізодами, що відбувалися в одному місті, але у різний час.

Зображення ключової сторінки історії життя преподобного Григорія – мученицьку смерть – художник відокремлює від центральної композиції розташувавши її у полі долішнього пишно орнаментованого овального картушу видовженого горизонтального формату. Тут ми бачимо сцену із постаттю князя Ростислава Всеволодовича, який чинить несправедливий суд над святим Григорієм. Оповідний характер у розкритті цієї трагічної сцени, що визначається численними подробицями (порослий деревами та очеретом берег Дніпра, широке плесо ріки, човен на воді, наметовий табір

на протилежному березі, виразні жести князя та його воїнів – виконавців жорстокого наказу князя, характерна поза святого, який з важким каменем на шиї, розкинувши руки, падає у воду) – досить точно відтворює розповідь авторів «Патерики...».

Сукцесивний метод розміщення за образом святого на другому плані різних епізодів з історії його життя в межах одного простору, із зображенням у кожній такій мізансцені цього ж святого як головної дійової особи, більш характерні для ілюстрацій, що мають поділену на дві частини композиційну схему – горішнє велике клеймо, наближене до квадратного формату і долішнє, вдвічі менше за розміром, видовжене по горизонталі. Розташування в межах одної композиції, одного зображального простору по два, іноді й більше епізодів, є характерним саме для горішніх клейм: названа вище гравюра «Преподобний Григорій, чудотворець Печерський», ілюстрації «Преподобний Никон Сухий», «Святий Єфрем, єпископ Переяславський», «Преподобний Даміан, пресвітер і цілитель», «Преподобний Агапіт», «Преподобний Прохор чудотворець» та ін. І, як правило, в зображенні таких сцен художник максимально точно відтворює зміст тексту. Хоча є й винятки. У гравюрі, присвяченій історії життя прославленого іконописця Алімпія, Л. Тарасевич не йде за текстом «Патерики...» (в якому описується, як янгол написав замість тяжко хворого художника ікону «Успіння Богородиці»), – янгола зображено під час роботи над іконою «Богоматері з немовлям» («Замилування»). Такий нетиповий для майстра відступ від тексту, вірогідно, спричинений художньо-формальною доцільністю – видовжений по горизонталі формат композиції «Успіння Богородиці» неможливо було б закомпонувати у квадратний формат площини клейма. Ще одна надзвичайно цікава деталь, що засвідчує комплексне бачення художником ілюстративного циклу в цілому. В сцені «Алімпій за роботою» у правій частині верхнього клейма зображена ікона Антонія і Феодосія, точно повторена художником у гравюрі «Пришестя іконописців з Царгорода у монастир Печерський», в сцені з грецькими майстрами, яким показують ікону із зображенням преподобних, аби вони впізнали в них саме тих, від кого десять років тому у Константинополі отримали золото на будівництво храму в Києві.

В ілюстрації до життєпису преподобного Даміана, в трактуванні епізоду явлення хворому святому янгола в образі преподобного Феодосія, художник вдається до буквального «цитування» тексту: «...коли перебував він у молитві, раптом став коло його ліжка блаженний Феодосій, який припав до його грудей...»¹⁵. Л. Тарасевич так і зображує в цій сцені янгола з крилами, наділеного зовнішніми рисами преподобного Феодосія, які ми

бачимо у гравюрі, що ілюструє главу до життя святого Даміана. Аби надати наведеним в ілюстрації сценам більше переконливості та правдивості, художник насичує їх багатьма конкретними і легко впізнаваними сучасниками майстра подробицями: подвір'я монастиря, інтер'єр келії святого Даміана (горішнє клеймо), вкрита грубим рядном дерев'яна лава, оберемок соломи під головою хворого, капці, глек, жбан, карафка, що стоять на підлозі та на полиці під решітчастим вікном (долішнє клеймо).

Блискучий талант Л. Тарасевича як видатного майстра монументально-епічного циклу ілюстрацій, що відзначається надзвичайною змістовною і стильовою цілісністю, у жодному разі не затіняє його як одного з кращих оповідачів свого часу, «який знає, де треба посилити, а де послабити напруженість сцени, надати зображенню спокійної рівноваги чи драматичного зіткнення. При розв'язанні сюжетів «Покарання Сергія», «Преподобний Іоанн-багатостраждаець», «Преподобний Марко-печерний, гробокопач», «Преподобний Тит. Покарання Євгарія» та деяких інших Л. Тарасевич показав себе майстром «страшного оповідання». Він ставить глядача перед порогом незвіданих таємниць, вражаючих пригод, усього загадкового і незбагненого. В основі цього засобу лежить передусім барокова образність з її контрастами і напруженістю. Але в цих сюжетах розпізнаються також, з одного боку, елементи містичного оповідання середніх віків, а з другого – зародки майбутньої романтичної повісті із «страшним» змістом, з духами і привидами»¹⁶. В гравюрі «Преподобний Матвій Прозорливий» ці бісівські потвори зображені в образі воїна та козлоногих рогатих бісів, що їздять на свині, вчинивши страшенний галас вночі на подвір'ї монастиря. В ілюстрації до життєпису «Преподобний Іван Многостраждальний» художник виводить страшного величезного дракона, який своїм отруйним вогняним подихом опалив голову святого. А в клеймах, що ілюструють епізоди з життєпису Преподобного Ісакія Печерського, Л. Тарасевич своєю багатою фантазією надзвичайно яскраво відтворює страхітливі сцени, описані в «Патерику...»: «...раптом світло возсіяло в печері, ніби від сонця, так, аж і очі людські сліпило. І прийшли до нього два юнаки прекрасні, і сяяли обличчя їхні, немов сонце. І кажуть йому: «Ісакію! Ми – янголи, а ось іде Христос із янголами». І Ісакій, вставши, побачив натовп бісів, і обличчя їхні були яснішими від сонця, один же посеред них сяяв дужче від інших, і обличчя його променилося. І сказали йому: «Ісакію! Це Христос! Поклонися йому». ...І вдарили [музики] в сопілки і в гуслі, і в бубни, і почали вони грати. І, втомивши його, залишили його ледве живого...»¹⁷. Усі ці жахи зображені так живо, так динамічно, в оголених тілах танцюючих бісів стільки

пластичної виразності, наче все це відбувалося насправді і художник сам спостерігав це фантастичне дійство.

Розглядаючи ілюстративний цикл Л. Тарасевича, наслідування у частині гравюр іконописним принципам композиційної будови, активне застосування сукцесивного методу зображення, виникає спокуса закинути художнику тяжіння до середньовічних, архаїчних форм. Але більш уважне дослідження графічного циклу засвідчує новаторський дух його творчості, що базується на основі глибокого сприйняття ним у західноєвропейському мистецтві бароко саме найбільш прогресивної, реалістичної течії, могутнім імпульсом якої стало мистецтво доби Відродження. «Одне з основних положень середньовічної і насамперед візантійської естетики – теза невітленості «Писання» (тобто тексту) у зримих образах, про принципову неадекватність зображуваного зображуваному. ...Зримий образ не може і не має втілювати всього змісту, він є лише однією з ступенів наближення, лише знак, за яким має розкритися *інше*. Це *інше* необхідно не стільки побачити, скільки вгадати у зображенні, метою якого – лише «приоткрити завесу над сокрытой истиной». А «... в мистецтві нового часу, починаючи з доби Відродження, ... в якості основного постулату завжди зберігається уявлення, що будь-який сюжет, сформульований словами, візуально втілюваний, і в більш загальному плані: все що зображується – можна зобразити. ...Мистецтво Відродження прагне звести до мінімуму неспівпадіння між тим, що можна побачити в картині, і текстом, який ця картина ілюструє»¹⁸. У Л. Тарасевича всі житійні сюжети і ті, що розгорнуті в окремих клеймах, і ті, що оповідані на другому плані в центральних композиціях за «портретом-образом» святого, практично повністю співпадають з текстом «Патерика...». Більше того, центральні композиції в гравюрах «Преподобний Антоній Печерський», «Преподобний Феодосій Печерський», «Преподобний Ісакій Печерський», «Преподобний Варлаам Печерський», «Преподобний Григорій, чудотворець Печерський», «Преподобний Никон Сухий» та ін. за своїм основним структурним принципом чіткого розподілу на дві просторові зони – близьку і далеку, наслідують традицію композиційної будови картин доби Раннього Відродження. Як і в картинах італійських майстрів, у центральних композиціях названих гравюр «... для першого плану (там, де зображена постать святого на повний зріст. – *І. Ц., Г. Ю.*) дистанції не існує, він гранично наближений до глядача; другий план представляє собою вид на – не тільки для глядача, але й для персонажів на першому плані, які споглядають, або, у всякому випадку, спроможні споглядати цей вид»¹⁹. Тобто, певне розмежування двох просторів, їх композиційне зіставлення як найважливіша

структурна відмінність картини кватроченто є характерною і для композиційної будови центрального зображення в багатьох гравюрах Л. Тарасевича.

Безумовно, Леонтій Тарасевич є одним з найяскравіших майстрів українського бароко. Та в ілюстративному циклі до «Києво-Печерського патерика» в зображенні житійних сцен він тяжіє до реалістичної течії західноєвропейського мистецтва XVII–XVIII ст. В ілюстрації до життєпису преподобного Ісайї, єпископа Переяславського, в тексті є сцена, в якій розповідається, як перед преподобним з'явилися у вигляді прекрасних юнаків янголи, аби повідомити святого про освячення «небесно подобної» Печерської церкви. Вони підняли Ісайю і понесли його «як на хмарах, преподобний з'явився разом з іншими архієреями на чині».²⁰ Леонтій Тарасевич відмовився від цієї, досить ефектної з точки зору барокового майстра сцени, а сконцентрував увагу читача на більш приземлених справах преподобного. У горішній, центральній композиції майстер, аби надати більш повної характеристики образу, поєднує репрезентативний портрет церковного ієрарха із зображенням поруч з ним убогих, сірих, голодних, очима сліпими і ногами кульгавими, до яких він був милостивий, «так що усі раділи йому і славили Бога, який дарував такого вчителя і наставника тій країні»²¹.

Життя і діяльність преподобних святих були тісно пов'язані з Києво-Печерською лаврою не лише як з духовною обителлю, а й як із місцем їх повсякчасного перебування, де відбувалися і реальні події, і де творилися чудеса ними і з ними самими. Л. Тарасевич, як художник глибоко реалістичного спрямування, це добре розумів, тож блискуче відтворив у циклі ілюстрацій дух і неповторну красу Києво-Печерської лаври. Його графічні мініатюри, насичені конкретними упізнаними деталями, краєвиди, архітектура, інтер'єри церков і монастирських келій, печери, предмети побуту переконливо передають характерну атмосферу Києво-Печерської лаври як місця подвижницької діяльності героїв житійних історій «Патерика...». У гравюрі «Пришестя іконописців з Царгорода у монастир Печерський» – це змальована у нижньому клеймі дивовижної краси панорама Києва з боку Дніпра з величними соборами, монастирськими мурами і вежами на високих пагорбах, але не часів Київської Русі, а початку XVIII ст. – та, якою милувався художник. Таке «переведення» зображуваних історій у сучасне середовище є характерною рисою українського мистецтва доби бароко з його тяжінням до реалістичного відтворення світу.

Уважно розглядаючи гравюри Леонтія Тарасевича у київському виданні «Патерика...» 1702 р., а особливо, оригінали мідних дощок з

колекції НБУВ, не перестаєш дивуватися надзвичайно високій технічній майстерності художника. Штихель у його руках такий слухняний, що складається враження надзвичайно легкого подолання ним опору твердого металу. Вражає віртуозна майстерність гравірування, особливо у клеймах – мініатюрних композиціях (іноді менше 3 см по більшій стороні) з великою кількістю персонажів, розвинутим складним сюжетом, часто-густо з активним дійством. Такі мініатюрні графічні «картини» завдяки досконалому рисунку, бездоганному тональному вирішенню сприймаються переконливо, як завершені в усіх деталях композиції. Так, у гравюрі «Одкровення Симонові про створення церкви Печерської» вражає легкість й дивовижна різноманітність прийомів штрихування, а разом із цим – раціональність, висока художня культура їх використання. В зображенні розп'яття в центрі композиції густа сітка штрихування виявляє не тільки тверду фактуру дерев'яного хреста, а й його страхітливую масивність. Абрис оголеного тіла художник окреслює безперервною пружкою лінією, а його об'єм виявляє коротким діагональним і перехресним штрихуванням. У зображенні складок одягу використовує крім діагонального і перехресного, також і паралельне штрихування, що повторює лінію силуету постаті. Коли фігуру дальнього плану необхідно подати лише силуетом, окреслену форму художник рівномірно заповнює перехресним і діагональним штрихуванням, паралельними лініями. Віртуозна техніка Л. Тарасевича вражає і в зображенні багатьох мініатюрних деталей. У зображенні Успенського собору, яке трохи перевищує два сантиметри, художник з надзвичайною точністю не тільки відтворив найдрібніші архітектурні деталі (пілястри, дверні й віконні аркові отвори, барокові бані, увінчані хрестами), а й передав божественну красу й монументальну велич прославленої споруди. Окремими короткими тонкими рисками художник відтворює поверхню дзеркальної гладі води великої гавані, а в зображенні пишної крони дерева, квітки, клубів диму його різець нагадує легкі невимушені розчерки малюнку пером.

Вершинні здобутки Л. Тарасевича в техніці гравірування особливо чітко можна простежити, аналізуючи кліше гравюри «Преподобний Нестор літописець». Майстер демонструє такий рівень володіння складними технічними прийомами (штрихування сіткою різної густоти, паралельними прямими, вертикальними, горизонтальними, діагональними довгими або короткими лініями, штрихування різної інтенсивності перехресними короткими лініями і крапками, імітація легкого розчерку малюнка пером), який дозволяє йому не тільки досягати неповторної виразності в зображенні людей, архітектури, предметів, а й бездоганного тонального вирішення в

зображеній сцені в цілому. Саме завдяки художньо-технічній довершеності простір відтвореної різцем затишної кімнати, в якій Преподобний Нестор пише духовну історію своєї країни, наповнюється повітрям і ледь вловимими звуками, що надходять із затишного монастирського подвір'я.

В історії українського образотворчого мистецтва ілюстрації Леонтія Тарасевича до «Києво-Печерського патерика» за рівнем художнього і технічного виконання, новаторським підходом до вирішення складних завдань, поставлених майстрові епохою становлення й розвитку нових для української культури імпульсів, пов'язаних з мистецтвом доби бароко, виступає явищем надзвичайного значення. Творчий геній Леонтія Тарасевича критично сприйняв і відібрав у західноєвропейському бароко все найбільш прогресивне і перспективне, збагатив та підсилив його реалістичні тенденції яскраво вираженими українськими національними рисами.

Примітки

¹ Примірники цього видання з гравюрами Л. Тарасевича зберігаються у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. «Історію створення Києво-Печерського патерика» див. у дослідженнях: *Степовик, Д. В.* Історія Києво-Печерської лаври / Дмитро Степовик. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2001. – [559] с.; Патерик Києво-Печерський / за ред., написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касяном; упоряд., адаптувала українською мовою, склала додатки та примітки Ірина Жиленко. – 2-е вид. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2001. – 348 с.

² Інші гравірувальні дошки до «Патерика...», які відчутно поступаються технікою виконання оригіналам, є копіями з гравюр Л. Тарасевича, що були виконані Я. Кончаковським та невідомими граверами XVIII–XIX ст.

³ *Степовик, Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко / Д. В. Степовик. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 46.

⁴ Там само. – С. 172.

⁵ Перше відоме видання «Патерика Печерського лицезового» з дереворитами Ілії (всього 28) датується 1656 р. Видання «Патерика Печерського» 1661 р., в графічному оздобленні якого, крім Ілії, брали участь ще троє майстрів, налічує вже 47 ілюстрацій в тексті. (Див.: *Запаско, Я. П., Ісаєвич, Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700) / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища школа», 1981. – С. 72–74.)

⁶ *Степовик, Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – С. 175.

⁷ Відомо, що Леонтій Тарасевич з великим успіхом працював у галузі не тільки графічного, а й живописного портрету. Після пожежі у 1718 р. в Києво-Печерській лаврі, від якої постраждали розписи Успенського собору, в систему яких входили і ктиторські портрети, Олександр Тарасевич і його помічники (серед

яких був і Леонтій) написали цілу портретну галерею ігуменів, архимандритів та ктиторів лаври. (*Белецкий П. А.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / Платон Белецкий – Л.: Искусство, 1981. – С. 89–90.)

⁸ *Білецький, П. О.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку / Платон Білецький – К.: Мистецтво, 1969. – С. 154.

⁹ Серйозність свого наміру щодо створення портретних образів, наділених індивідуальними рисами, Леонтій Тарасевич одразу заявив у гравюрі титулу, в якій усі дванадцять зображених преподобних наділені індивідуальними портретними рисами, що зберігаються в інших композиціях циклу ілюстрацій з їх зображенням.

¹⁰ У тексті «Києво-Печерського патерика» немає словесних портретів з описанням індивідуальних зовнішніх рис святих. Автори лише їх порівнюють із сонцем, місяцем і зірками: «...з них хто як сонце, хто як місяць, а хто як зірки». (Див.: Патерик Печерский или Отечник / Изд. Киево-Печерской лавры. – К., 1998. – С. 28.) Д. Степовик, звертаючи увагу на правдиві словесні портрети в тексті «Патерика...», має на увазі їх духовну, а не фізіономічну характеристику, і тому слушно зазначає, що «крізь опис чудес небесних явищ, пригод – читач бачить прекрасно змальовані, правдиві словесні портрети фундаторів монастиря Антонія й Феодосія; народних лікарів-цілителів, що відмовлялися від плати за труд; талановитих майстрів пензля і будівельників; пекарів-проскурників і навіть гробокопачів, які охоче виконували найважчу і непристижну роботу...». (Див.: *Степовик, Д. В.* Києво-Печерська лавра / Дмитро Степовик. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – С. 19. – (Бібліотека українця. – № 4–8).)

¹¹ Ці стислі підписи викликані, на нашу думку, не лише необхідністю чіткого відсилу зображеної життійної історії до тексту «Патерика...», а ще й бажанням підкреслити значимість обраного для ілюстрування даного конкретного епізоду біографії святого.

¹² Така сама композиційна схема і в гравюрах Іллі до «Патерика Печерського», що вийшли друком з друкарні Києво-Печерської лаври 1656 (ДПБ) та 1661 рр. (НБУВ).

¹³ *Степовик, Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – С. 175.

¹⁴ О. Степанов, аналізуючи життійний фресковий цикл Джотто у Ассізі, присвячений св. Франциску, наголошує, що найбільш сміливе новаторство авторів циклу – в порушенні середньовічної традиції незмінності зовнішності святого. «Раніше святих зображували у невизначеному просторі, під знаком вічності. Св. Франциска творці ассізійського циклу вперше показали не лише у середовищі, впізнаваному за суспільними прикметами, але і в часі, що змінює його зовнішність, як відбувається це з будь-якою людиною». (Див.: *Степанов, А. В.* Искусство эпохи Возрождения. Италия. XIV–XV века / Александр Степанов. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – С. 85.)

¹⁵ Патерик Києво-Печерський / за ред., написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касяном – С. 49.

¹⁶ *Степовик, Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – С. 184.

¹⁷ Патерик Києво-Печерський / за ред., написаною 1462 року по Різді Христовому печерським ченцем Касяном... – С. 171.

¹⁸ *Данилова, И. Е.* О соотношении слова и изображения в византийской живописи // Данилова И. Е. Искусство средних веков и Возрождения. Древняя Русь. Италия. Живопись. Архитектура. Скульптура. Искусство и зритель / И. Е. Данилова. – М.: Сов. худож., 1984. – С. 27.

¹⁹ *Данилова, И. Е.* Тема природы в итальянской живописи кватроченто // Данилова И. Е. Искусство средних веков и Возрождения. Древняя Русь. Италия. Живопись. Архитектура. Скульптура. Искусство и зритель / И. Е. Данилова. – М.: Сов. худож., 1984. – С. 105.

²⁰ Патерик Печерский или Отечник / Изд. Киево-Печерской лавры. – К., 1998. – С. 151.

²¹ Там само. – С. 150.

Вікторія Колеснікова,

завідувач наукової бібліотеки
Інституту археології НАН України,
канд. іст. наук

**ДВІ ПОСТАТІВ УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ:
В. В. ХВОЙКА ТА М. О. МАКАРЕНКО
(За матеріалами Наукового архіву
Інституту археології НАН України)**

Стаття присвячена постатям двох відомих дослідників-археологів: В. В. Хвойці та М. О. Макаренку. На підставі листування простежуються наукові контакти вчених, окреслюється коло взаємних інтересів, з'ясовуються місця археологічних досліджень.

Ключові слова: М. О. Макаренко, В. В. Хвойка, археологічні дослідження.

Досліджень, присвячених значенню для археологічної науки доробку В. В. Хвойки та М. О. Макаренка, існує доволі багато. Проте майже нічого не відомо про взаємини цих двох особистостей. Існує лише одна публікація епістолярної спадщини М. О. Макаренка (в тому числі частини листів М. О. Макаренка до В. В. Хвойки) [6]. Тому метою запропонованої статті є дослідження наукових та особистих контактів, а також спільних наукових інтересів двох вчених на підставі аналізу всіх відомих на сьогодні джерел.

З першого погляду ці люди, здається, належать різним епохам. В. Хвойку ми знаймо як дослідника, який працював на межі XIX–XX ст., як першовідкривача низки археологічних культур, перш за все, трипільської. М. Макаренко відомий, передусім, як людина, яка мала сміливість стати супроти системи – як єдиний, хто виступив проти рішення знищити Михайлівський Золотоверхий. Але насправді ці люди не були такими далекими один від одного. Вони жили і працювали в один час, були знайомі, листувалися і мали багато спільного. Цим спільним була справа їх життя, їх робота, їх поклик – дослідження, охорона та збереження історичної спадщини.

Вікентій (Чеслав) В'ячеславович Хвойка народився у лютому 1850 р. у Чехії (с. Семін). Походив із багатодітної родини, яка належала до старовинного але збіднілого роду. В. Хвойка не мав фахової і взагалі вищої освіти (закінчив комерційне училище). У 1877 р. переїхав до Києва, де спочатку займався сільським господарством, а згодом розпочав

досліджувати старожитності. Відкрив низку широковідомих нині археологічних культур: трипільську, зарубинецьку, черняхівську, дослідив багато археологічних пам'яток. Був хранителем археологічного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв (відкритий у 1899 р.). На цій посаді пропрацював до кінця життя. Помер у 1914 р.

Микола Омелянович Макаренко народився також у лютому, але 1877 р. (рік переїзду В. Хвойки до Києва) у с. Москалівці на Полтавщині у багатодітній сім'ї освіченого сільського священика. Закінчив художнє училище у Петербурзі та Петербурзький археологічний інститут. Працював помічником хранителя скарбів Імператорського Ермітажу. Провадив численні археологічні розвідки та розкопки. 1919 р. переїхав до Києва, де займався, передусім, охороною та збереженням пам'яток історії, архітектури, мистецтва, археологічними розкопками. Заарештований у 1934 р. та того ж року висланий до Казані, 1936 р. знов заарештований та відправлений до колонії в Томськ, втретє заарештований та страчений у 1938 р.

Не вдалося з'ясувати коли і за яких обставин В. В. Хвойка та М. О. Макаренко познайомились, але з листа, датованого 1906 р. [6, № 244], стає зрозуміло, що на той час було це знайомство вже досить тривалим. Загалом листи М. О. Макаренка до В. В. Хвойки охоплюють період з 1906 по 1913 р. На жаль, не збереглося ані чернеток листів В. В. Хвойки до М. О. Макаренка, ані особистого архіву М. О. Макаренка (що не дивно, зважаючи на долю дослідника). Дев'ять листів зберігаються в особистому фонді В. В. Хвойки у Науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України [6, № 241–249].

Кореспонденція свідчить на користь того, що В. В. Хвойка та М. О. Макаренко підтримували досить тісні стосунки, причому не лише суто професійні: вони обмінювалися враженнями про дослідження, повідомляли про цікаві знахідки, вітали один одного з успіхами і святами.

М. О. Макаренко визнавав В. В. Хвойку як професіонала-археолога, надсилаючи йому свої звіти про розкопки, радився щодо визначення культурної приналежності археологічних матеріалів, отримував від В. В. Хвойки фотографії знахідок з розкопок, [6, № 244–246], просив допомоги у фотографуванні експонатів музею, наданні різних відомостей тощо: «багато разів я звертався до Вас із різними проханнями і тепер знов з проханням» [6, с. 249]. В свою чергу М. О. Макаренко, на прохання В. В. Хвойки та чеського професора Л. Нідерле¹, надсилав В. В. Хвойці матеріали дослідження землянок VIII–IX ст. [7, № 242].

¹ Нідерле Любор (1865–1944) – чеський археолог, етнограф, історик-славист.

У 1907–1908 рр. В. В. Хвойка проводив розкопки в Києві на садибі Десятинної церкви. М. О. Макаренко висловлював своє захоплення цими дослідженнями: «У захваті від речей Ваших розкопок біля Десятинної церкви, що привіз до Петербурга Б. І. Ханенко ². Днями був в комісії (Імператорська археологічна комісія. – В. К.) Хілінський ³ та дав детальний опис та пояснення щодо розкопок та речей. Членам комісії це було дуже доречно» [6, № 247]. Чи був М. О. Макаренко сам присутній на розкопках В. В. Хвойки в Києві? Принаймні намір побувати мав: «Влітку, якщо вдасться, зазирну і я, можливо, в Київ» [6, № 248]. Проте відомо, що пізніше, після переїзду до Києва у 1919 р. М. О. Макаренко разом зі своїм товаришем Б. Реріхом ⁴ також працював на території давнього Києва, в тому числі проводив археологічні розкопки для встановлення розмірів і планування Десятинної церкви, зведеної у 989 р. [1, с. 125]. Так пересіклися на одній пам'ятці віддалені у часі роботи цих двох дослідників – В. В. Хвойки та М. О. Макаренка.

Була ще одна така зустріч. Влітку 1905 р. С. А. Мазаракі ⁵, який тісно співпрацював з В. В. Хвойкою та був добре знайомий з М. О. Макаренко, проводив археологічну розвідку біля Маріуполя [6, № 241, 243]. За результатами розвідки В. В. Хвойка та С. А. Мазаракі мали досліджувати курганий могильник. Першим в поле виїхав С. А. Мазаракі, згодом, після початку робіт, до нього мав приєднатися і В. В. Хвойка. В листах С. А. Мазаракі до В. В. Хвойки читаємо: «Як тільки зроблю розвідку на місці згідно до домовленості, буду Вам телеграфувати» [6, № 249ж]. «Якщо пробна розкопка 2–3-х курганів буде вдалою, надішлю Вам телеграму. Отримавши мою телеграму, беріть робітників та приїздіть» [6, № 249д].

Курганна група, яку збиралися досліджувати, була, за свідченнями С. А. Мазаракі, розташована «... на лівому березі Кальміусу в 40 верстах від Маріуполя ...» [6, № 249д]. Проте схоже, що якісь причини стали на заваді цим розкопкам. Чи то складна ситуація в регіоні (йшов 1905 рік). С. А. Мазаракі писав В. В. Хвойці: «Завтра, припасши револьвер, поїду на розкопки. ... коли будете їхати, то нехай Ваші люди будуть разом з Вами

² Ханенко Богдан Іванович (1848–1917) – голова правління Товариства аматорів старовини та мистецтв, фундатор Київського міського музею, колекціонер.

³ Хілінський Константин Володимирович (1881–1939) – історик, помічник В. В. Хвойки в археологічних розкопках, апологет його ідей.

⁴ Реріх Борис Константинович (1885–1945) – брат Миколи Реріха, архітектор, художник, педагог.

⁵ Мазаракі Сергій Аркадієвич (? – 1912) – художник та дослідник старожитностей.

(підкреслено С. А. Мазаракі. – В. К.). Край дуже небезпечний. Потрібно бути дуже обережним» [6, № 249д]. Чи то присутність неподалік від місця запланованих розкопок В. О. Городцова ⁶, з котрим дослідники з відомих лише їм причин не хотіли перетинатися: «...в Катеринославі дізнався, що Городцов копає по Кальміусу, верстах в 40 чи 50 від Маріуполя. Одна лише втіха, що Городцов іде правим берегом, а нам потрібний лівий», пише в своєму листі С. А. Мазаракі [6, № 249ж]. Пізніше, в наступному листі, знову читаємо: «Городцов копає на правому березі, якраз навпроти того місця, де кургани. Я вирішив не починати копати, поки він не пройде це місце. Не більше як через тиждень він, якщо не помітить там наших курганів, піде і тоді я приступлю до розкопок» [6, № 249г].

Так чи інакше, але більше про дослідження курганів біля Маріуполя в архіві В. В. Хвойки не згадується. Проте ця історія мала продовження. У серпні 1930 р. М. О. Макаренко приїздить до Маріуполя досліджувати поховання, знайдені при будівництві заводу «Азовсталь». Результатом цих досліджень стала відома робота «Маріупільський могильник» [3]. Поховання ці належали до епохи неоліту, не мали курганных насипів, тому й не могли бути тією курганною групою, що її збиралися досліджувати В. В. Хвойка та С. А. Мазаракі. Та є свідчення і про іншу пам'ятку. «В день приїзду до Маріуполя 4.X, – писав М. О. Макаренко, – мене сповістили, що в західному напрямку від міста, на високій площі, де міститься більше як тридцять курганів різної величини, починаючи від 1-го метра до 10–12 метрів височиною йде підготовка площі для улаштування аеродрому і кургани знімаються дочиста». На жаль, навіть наполегливість та завзятість М. О. Макаренка, який розумів, що ця курганна група «уявляє собою надзвичайної наукової ваги пам'ятки», не змогла бути перешкодою для їх ліквідації. «Кургани було знесено і всякі сліди місця їх існування пропали навіки. Всяка руйнація пам'ятників старини наказувана. Хто притягне до права і кого за цей вандалізм?..» [1, с. 125]. Такою сумною була доля пам'ятки, яку намагалися дослідити двічі – у 1905 та 1930 рр., але так і не змогли.

Можливо найбільш яскравим прикладом продовження досліджень було вивчення пам'яток трипільської культури. Відкрита В. В. Хвойкою у 1890-х рр., ця археологічна культура виявилась однією з найяскравіших у стародавній історії Європи. Сліди одного з її численних поселень вперше були досліджені у Києві на Кирилівських висотах (у садибах Святославського, Зівалля та Багрієва). З 1896 р. розпочалося вивчення

⁶ Городцов Василь Олексійович (1860–1945) – археолог.

трипільських пам'яток на пагорбах нижче Києва. Декілька років В. В. Хвойка проводив розкопки пам'яток від с. Трипільля до м. Ржищева (с. Щербанівці, Верем'ї, Жуківцях, Стайках, Черняхіві, Трипільлі, Паникарчі, Юшках, Гребенях, Халеп'ї, Янчі), де виявив новий тип трипільських пам'яток, порівняно із залишками землянок на Кирилівських висотах у Києві. Це були залишки споруд з обпаленої глини з великою кількістю різноманітних знахідок, серед яких переважали багато орнаментований глиняний посуд та антропоморфна пластика [11]. На жаль, В. В. Хвойка не дійшов правильного висновку щодо функціонального призначення цих споруд. Він назвав їх «точками» і вважав їх «будинками мертвих».

Слід зауважити, що назва «трипільська культура» є довільною. Після розкопок на Кирилівських висотах В. В. Хвойка вдруге відкрив її в с. Верем'ї. В одній із своїх друкованих робіт дослідник писав про це так: «В с. Верем'є, де площадки мною були відкриті вперше (курсив наш. – В. К.), мені довелося, окрім чималої праці, зробити ще й чималі у матеріальному відношенні витрати» [12, с. 7].

Вивчення пам'яток трипільської культури було величезним внеском у науку. Будучи здібною людиною, В. В. Хвойка розробляв власну методику обстеження трипільських пам'яток. А саме: проведення до оранки та після оранки розвідок, що мають передувати розкопкам; застосування шупу для пошуку площадок та їх оконтурення; розстановка робітників на розкопі (до речі постійно працюючих з ним, інколи по 20 років); встановлення топографії пам'яток; умов залягання культурного шару; доведення кільцевої системи розташування глинобитних споруд; методи фіксації – нанесення глинобитних залишків на плани. Хоча, звісно, не обходилося і без суттєвих помилок – наприклад, дослідження методом траншей, без розкриття пам'ятки по всій площі одночасно. Не стикаються із сучасною точкою зору і його висновки щодо етнічної приналежності культури, призначення «точків» тощо. Та маємо зважати, що це були лише перші кроки у вивченні культури, розповсюджені по величезній території, дослідженнями якої займався і займається не одне покоління вчених. Потрібний був час, щоб накопичити матеріал, осмислити його і вийти на новий рівень вивчення культури.

Одним з перших, хто зрозумів необхідність нового осмислення цієї культури був М. О. Макаренко. Зрозумів і взявся за дослідження, активно працюючи в Трипільській комісії, організованій 1925 р. в межах Всеукраїнського Археологічного Комітету [7, № 36, с. 15]. Причому для виїзду М. О. Макаренка до місця розкопок знадобилося просити дозволу в слідчого Губсуду, оскільки в цей час він знаходився під слідством по

сфабрикований справі перевищення повноважень на посаді директора Музею мистецтв ВУАН [7, № 31, с. 14]

Окреслюючи напрями роботи у галузі досліджень Трипільської культури, М. О. Макаренко зазначав: «Серед завдань, ... що повстали перед Археологічним Комітетом ВУАН на 1925 рік, як пильна потреба, виступила зі своїми багатогранними проблемами культура Трипільська. ... Колишні розкопки в цих місцях В. Хвойка дали велику кількість побутових, головним чином керамічних виробів. Але відсутність точних обмірів, креслеників, відсутність в літературі докладних спостережень в великій мірі затримує досліджувачів з їх працею в галузі проблем, зв'язаних з Трипільською культурою. Необхідність як найяскравіше виявити цю велику культуру во всій її могутній еволюції давно визнається всіма вченими Європи. ... Не гонитва по здобич річей матеріальної культури, не музейний інтерес» спонукали дослідника до цієї праці, «а пильна потреба виявити в міру сил і засобів конструктивні та технічні особливості будівель цієї культури, що звуться «точками», їх взаємовідносини, їх призначення і ті характерні риси, які ці будівлі між собою то поріднюють, то відокремлюють. Починаючи з топографії місцевості і кінчаючи дрібними рисами, що має дати шматок печини – все це повинно було простежити, зафіксувати всіма приступними дослідувачеві засобами» [4, с. 33–34].

М. О. Макаренко досліджує кілька трипільських поселень, знаходить в музеях декілька цікавих предметів, що безперечно належать до трипільської культури, але знайдених до проводжуваних Хвойкою розкопок і доходить цікавих висновків, зокрема, щодо призначення «точків»: «Всі спостереження над формами, над конструкцією, над великою силою різних технічних особливостей, над матеріалом та його призначенням, доводять, що «точки» наших дослідів не що інше, як решта будівель, що склалися з матеріалу двох родів: глини та дерева. Дерево служило заснуванням, каркасом, глина обмазкою цього заснування, яке підчас опалу глини вигоріло й залишило по собі лише сліди в вигляді відбитків відповідної форми. А сам точок не що інше як справжня долівка що поновлялась декілька разів» [4, с. 33–34]. Таким чином М. О. Макаренко одним із перших аргументує точку зору, згідно якої площадки є рештками будівель трипільського населення.

Ще однією справою життя, яка об'єднувала В. В. Хвойку та М. О. Макаренка, була робота в музеї. В. В. Хвойка, як вже зазначалося, стояв біля джерел утворення Київського музею старожитностей та мистецтв, був хранителем археологічного відділу. В 1899 р. у Києві відбувся XI Археологічний з'їзд. Спеціально до нього у ще недобудованих

приміщеннях музею В. В. Хвойкою була влаштована археологічна виставка, високо оцінена відвідувачами. Там же відбулася і частина засідань з'їзду. В резолюції з'їзду було записано: «працею Б. І. Ханенка та В. В. Хвойки було відкрито музей» [10, с. 175–176].

Оскільки наукових працівників в музеї спершу було лише двоє – директор М. Ф. Біляшівський⁷ та хранитель В. В. Хвойка (пізніше їх стало не набагато більше), робота В. В. Хвойки в музеї була дуже різнобічною: він здійснював експозиційну та виставкову роботу, займався поповненням колекцій, записував матеріали до започаткованих ним інвентарних книг, які й досі зберігаються в Національному музеї історії України⁸. З музеєм було пов'язано стільки турбот, радощів, сподівань та роботи В. В. Хвойки, що він міг би писати це слово з великої літери – «Музей» (як М. Булгаков, котрий завжди писав з великої літери два слова – «Город» та «Театр»).

Основним джерелом поповнення фондів музею були пожертви від різних осіб [8; 9, с. 12]. Одним з головних меценатів, був Б. І. Ханенко, який підтримував тісні стосунки з В. В. Хвойкою – часто надавав йому кошти для проведення розкопок, купував колекції речей тощо. Б. І. Ханенко мав і власну колекцію, на базі якої був пізніше створений музей (нині – Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) – після революції вдова Б. І. Ханенка – Варвара Ніколовна передала колекцію Всеукраїнській Академії наук (ВУАН). Однією з умов передачі було те, що музей буде носити ім'я Ханенко. Звісно цієї умови радянська влада не виконала – це сталося вже за часів незалежності України.

Багато сил віддав музейній справі і М. О. Макаренко, який після закінчення Археологічного інституту, як вже зазначалося, працював на посаді помічника хранителя скарбів Імператорського Ермітажу. Він впорядкував тут велику археологічну колекцію, був одним з провідних фахівців у зарубіжному мистецтві. У 1916 р. вийшла друком його книга – «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» [5]. Цей путівник по Ермітажу і досі не має собі рівного.

Після переїзду до Києва саме М. О. Макаренко у 1920–1924 рр. працював на посаді директора музею Б. І. Ханенка, який на той час вже

⁷ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – історик, археолог, музеєзнавець.

⁸ Слід зазначити, що правонаступниками Київського музею старожитностей та мистецтв сьогодні себе вважають нинішній Національний музей історії України та Національний художній музей України, що продовжує займати побудований під музей будинок.

носив назву Музею мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Він не просто зміг зберегти у ці важкі часи надбання музею. Лише завдяки ерудиції та настирливості М. О. Макаренка вдалося розшукати і повернути у Київ значну частину колекції музею, яка була евакуйована з міста під час першої світової війни. Але малоосвічені радянські чиновники доклали зусиль, щоб звільнити М. О. Макаренка з цієї посади. З 1924 по 1928 рр. він перебував під слідством за звинуваченням у перевищенні влади та неправильному витрачання коштів [13, с. 99]. Дослідник дуже болісно переживав ці гоніння, оскільки його повернення в Україну було пов'язане з великим бажанням працювати на користь Батьківщині. Він витрачав на це всі свої сили і насправді зміг багато зробити, часто працюючи у страшних умовах післяреволюційного лихоліття.

Безкомпромісна і чесна людина – М. О. Макаренко – мав сподівання на позитивні перетворення у ставленні до історичної спадщини. Ще у листі до В. В. Хвойки він зазначав: «Взагалі ж, в останній час, я переконуюсь, що розкопками цікавляться постільки поскільки в них є знахідки, що представляють матеріальну цінність, ну інколи, ще художню. Що ж торкається наукового боку справи, самого обряду поховання, характеристичних рис і пр. і пр., то це здається нікому не потрібно, окрім двох-трьох осіб. Тому я й гадаю, взагалі чи копати варто? Чи не краще залишити пам'ятники для нащадків, що більш усвідомлено віднесуться – а в цьому я не маю сумнівів – до тих небагатьох штрихів в земних надрах, які залишені нам у спадок нашими попередниками... Єдине виправдання наше – наше особисте зацікавлення в цьому. Ну, а якщо ми власною цікавістю підірвемо цікавість до цих пам'ятників десятків осіб, що йдуть за нами? Право не варто копати і на душі легше і користі майбутньому більше» [6, № 242].

На жаль, М. Макаренку не поталанило на нащадків, які свідомо ставилися б до історичних пам'яток (звісно йдеться про загальну ситуацію в країні у 20–30-х роках ХХ ст., а не про окремих колег та однодумців вченого).

Проте надбання, яке залишилось нам у спадок, у тому числі силами і старанням таких схожих і одночасно таких різних людей – В. В. Хвойки та М. О. Макаренка: колекції, музеї, збережені храми, книги, архівні матеріали – живуть і нині. Ми маємо можливість дотикатися до них свідомо і несвідомо. Ми ходимо по вулицях, що носять їх ім'я – Вікентія Хвойки на Куренівці, де він колись мав будиночок біля Кирилівських висот, Миколи Макаренка – на околиці міста на Троєщині, гортати листи в архівах, бачити книги з власноручним автографом М. О. Макаренка (вочевидь частина

його бібліотеки), котрі якимось дивом потрапили до бібліотеки Інституту археології. Ми ходимо повз збережену Софію та відроджений Михайлівський Золотоверхий. Можемо покласти квіти на могилу Вікентія Хвойки на Байковому цвинтарі і лише подумки вклонитися, певно, братській могилі в Томській області, в якій покоїться Микола Макаренко. Аби історія не забувалася, аби пам'ять про наших попередників була в серці.

Список використаних джерел

1. Білодід, О. І. Про Макаренка М. О. [Текст] / О. І. Білодід // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 120–131.
2. Макаренко, Д. Є. Епістолярна спадщина М. О. Макаренка [Текст] / Д. Є. Макаренко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 101–108.
3. Макаренко, М. Маріопольський могильник [Текст] / М. Макаренко. – К., 1933. – 152 с.
4. Макаренко, М. Халеп'є [Текст] / М. Макаренко // Коротке звітлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 33–50.
5. Макаренко, Н. Е. Художественные сокровища императорского Эрмитажа [Текст] : краткий путеводитель / Н. Е. Макаренко. – Пг., 1916. – 307 с.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 2. – № 241–249.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК. – № 31, 36.
8. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1909 год [Текст]. – К., 1910. – 19 с.
9. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1911 год [Текст]. – К., 1912. – 31 с.
10. Труды XI АС в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – С. 175–176.
11. Хвойка, В. В. Каменный век Среднего Приднепровья [Текст] / В. В. Хвойка // Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 726–812.
12. Хвойка, В. В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры [Текст] / В. В. Хвойка // Записки русского отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., 1904. – Т. 5, вып. 2. – С. 1–25.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 263. – Справа № 61278. – С. 99.

УДК 015(477)+929:01(477)Петров С. Й.

Ірина Лиханова,
наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

ВНЕСОК С. Й. ПЕТРОВА У СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕПЕРТУАРУ

У статті розглянуто основні напрями наукової діяльності відомого українського книгознавця С. Й. Петрова (1917–1974 рр.), охарактеризовано його фундаментальні праці 50–70-х років ХХ ст., які заклали основи бібліографічного репертуару української книги ХV – початку ХХ ст.

Ключові слова: українська книга, український бібліографічний репертуар, ретроспективна національна бібліографія, українське книгознавство.

У 2009 р. виповнилося 35 років зі смерті відомого українського книгознавця Степана Йосиповича Петрова, який багато років своєї діяльності присвятив Національній Бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

С. Й. Петров народився у травні 1917 р. у селі Явкіно на Смоленщині. Після закінчення у 1941 р. Могильовського педагогічного інституту пішов на фронт. Війну закінчив у званні гвардії майора, нагороджений орденами «Красной звезды», «Отечественной войны» II ступеня, медалями.

Наукова діяльність С. Й. Петрова розпочалася у Державній публічній бібліотеці УРСР (ДПБ УРСР, нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) із зарахуванням його у 1948 р. до аспірантури на відділення «книгознавство» одразу на другий рік навчання, оскільки він уже розпочав роботу над дисертацією на тему «Книговидавнича та книготорговельна діяльність М. І. Новикова». Науковим керівником було затверджено С. І. Маслової, який очолював напрям книгознавства, мав міцну власну наукову школу та значний досвід наукового керівника.

Аспірантура Державної публічної бібліотеки з питань бібліотекознавства, методики й організації бібліографічної роботи та книгознавства була створена за рішенням Президії АН УРСР від 7 травня 1948 р. З метою забезпечення високого рівня підготовки спеціалістів-науковців до співпраці було запрошено провідних вчених – члена-

кореспондента АН УРСР, доктора філологічних наук С. І. Маслова, доктора педагогічних наук Є. І. Шамуріна, професора Б. С. Боднарського, завкафедри бібліографії Московського державного бібліотечного інституту ім. В. І. Молотова професора А. Д. Ейхенгольца та ін.

У грудні 1949 р. відбулася ювілейна конференція, присвячена 30-річчю Бібліотеки. У роботі конференції взяли участь і виступили з доповідями провідні фахівці ДПБ, зокрема з доповіддю «М. І. Новиков та його видання у фондах ДПБ» аспірант С. Й. Петров¹.

Навчання в аспірантурі під керівництвом С. І. Маслова, спілкування з відомим книгознавцем членом-кореспондентом АН УРСР П. М. Поповим, якого С. Петров, як і С. І. Маслова, теж вважав своїм учителем, мали великий вплив на формування С. Петрова як науковця, фахівця-книгознавця.

У 1951 р. С. Петров успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Книговидавнича і книготорговельна діяльність М. І. Новикова». Один з офіційних опонентів літературознавець академік О. І. Білецький високо оцінив дослідження С. Й. Петрова. У роботі зроблено всебічний аналіз книготоргової та видавничої діяльності М. І. Новикова, яка мала значний вплив на розвиток російської суспільної думки, науки, літератури. Петров детально розглянув усі відомі в той час видання Новикова, що знаходилися у книгозбираннях провідних бібліотек Москви, Ленінграда, Києва, виправив чимало неточностей існуючих описів. Завдяки такій копіткій праці була значно доповнена бібліографія книг, виданих М. І. Новиковим, – до 1047 назв замість 944 назв, зафіксованих у роботі В. П. Семенникова «Книгоиздательская деятельность Н. И. Новикова и Типографической компании» (П., 1921)².

Новий етап у науково-професійній діяльності розпочався, коли С. Петров обійняв посаду завідуючого відділу рідкісної і цінної книги. Під керівництвом С. Петрова у відділі активізуються книгознавчі дослідження, видаються фундаментальні каталоги «Книги гражданской печати XVIII века: Каталог книг гражданской печати, хранящихся в ГПБ АН УРСР» (1956), «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в ГПБ АН УРСР» (1959), «Книги первой четверти XIX века: Каталог книг, хранящихся в ГПБ АН УССР» (1961), які розкривали фонд Бібліотеки й представляли важливі матеріали з історії книгодрукування в Україні та Росії XV – початку XIX ст.³

У каталозі «Книги гражданской печати XVIII в.» представлені видання з усіх галузей знань, що були надруковані з часу введення в Росії гражданського шрифту, тобто з 1708 по 1800 рік. Каталог містить

2745 бібліографічних записів, зокрема, включає описи близько двадцяти видань, не зареєстрованих у найповніших покажчиках книг XVIII ст. Це видання має у своєму складі допоміжні покажчики: алфавітний покажчик перекладачів, покажчик міст та друкарень, систематичний⁴.

У каталозі «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.» містяться данні про 1291 видання, що становить понад 35 % усієї книжкової продукції XV–XVIII ст., надрукованої кирилицею. Включено 126 назв видань, раніше не врахованих у попередніх бібліографіях слов'янських стародруків. Значне місце серед описаних раритетів посідають пам'ятки української літератури XVI–XVIII ст.

Наявність великого дублетного фонду дозволила укладачам виявити цілий ряд варіантів окремих видань, багато з яких теж були невідомі у бібліографії. Загальна кількість слов'янських видань XV–XVIII ст., що зберігалися у Бібліотеці, становила більше 8 тис. томів.

У бібліографічному описі укладачі, по можливості, намагалися дотримуватися повноти та точності, відмічали особливості того чи іншого видання, існуючі варіанти, ступінь збереженості, вказували, в яких бібліографічних джерелах описано дане видання. Вперше описані видання позначені зірочкою після порядкового номера, під яким вони значаться у каталозі.

Для зручності користування й повнішого розкриття змісту видання подано допоміжні покажчики: міст, друкарень та їх видань, покажчик назв книг, покажчик імен⁵.

Вихід цього видання був схвально зустрінутий науковою громадськістю. Зокрема, рецензучи каталог «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.» Я. Д. Ісаєвич зазначив, що незважаючи на певні недоліки «опис кирилівських стародруків Державної публічної бібліотеки УРСР має велике наукове значення і далеко виходить за межі часткового бібліотечного каталога. ... Тому необхідно, щоб і інші бібліотеки, що мають кирилівські стародруки, пішли за прикладом ДПБ УРСР. Назріло також питання про видання докладного зведеного каталога всіх відомих до цього часу стародруків, виданих на Україні з вказівками про місце зберігання усіх їх примірників і з повною бібліографією літератури про стародруки. Таке видання, очевидно, повинно охоплювати більш-менш такий же період часу, як і розглянута публікація Державної Публічної бібліотеки УРСР, тобто до кінця XVIII ст.»⁶.

Каталог «Книги первой четверти XIX века» включає описи 2824 книг, які зберігаються у Бібліотеці. Додано ретельно розроблений науково-допоміжний апарат: іменний покажчик видавців та

перекладачів, показчик міст і друкарень, предметно-сигнальний показчик, список бібліографічних посібників, що згадуються в каталозі.

Каталоги «Книги гражданской печати XVIII века» та «Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.» були представлені в експозиції бібліографічних показчиків Бібліотеки на Виставці передового досвіду УРСР, яка відкрилася в липні 1958 р. Академія наук УРСР представляла 25 установ, відібраних для участі в показі своїх науково-дослідних робіт, серед них була і ДПБ⁷.

Означені видання одержали позитивну оцінку провідних вітчизняних та зарубіжних учених-книгознавців, зокрема С. І. Маслова, П. Н. Беркова, П. М. Попова, румунського дослідника Даміана П. Богдана та ін. Рецензії на каталоги С. Й. Петрова були надруковані в Болгарії, Румунії, Югославії та інших країнах. Листи книгознавців до С. Й. Петрова зберігаються в родині Петрових⁸.

У 60-ті роки XX ст. С. Й. Петров стає визнаним фахівцем у галузі історії книги, впроваджені ним у практику діяльності бібліотек наукові методи описування українських стародруків згодом були визнані у світовій бібліотечній справі⁹.

С. Й. Петров брав участь і у створенні загальносоюзних довідників та показчиків. Протягом 1957–1959 рр. він готував для «Информационного указателя важнейших библиографических списков и картотек, составленных библиотеками Советского Союза», що укладався Державною бібліотекою ім. В. І. Леніна (ДБЛ), відомості про картотеки і списки відділу рідкісної та цінної книги. Ці данні опрацьовувалися відділом бібліографії і надсилалися до ДБЛ.

С. Й. Петров вдало поєднував наукову й педагогічну діяльність. У 50-ті роки викладав історію видавничої справи та історію журналістики у Київському державному університеті, потім – у Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту. Читав курси історії книги та бібліотечної справи в Київському консультпункті Харківського інституту культури, де працював завідувачем кафедри бібліографії, був першим деканом бібліотечного факультету.

У 60-ті та на початку 70-х рр. С. Й. Петров продовжував копітку роботу, спрямовану на створення репертуару книг, виданих в Україні. У 1971 р. вийшов каталог «Книги гражданского друка, выданы на Украине, XVIII – первая половина XIX ст.». Каталог С. Й. Петрова був однією з перших спроб створення зведеного репертуару книжкової продукції в Україні за дореволюційні роки. Він містить відомості про книги з різних галузей знань від початку впровадження гражданского книгопечатания до 1861 р. і

включає бібліографічний опис майже 2 тис. книг українською та російською мовами, виданих на території України (у межах адміністративного поділу УРСР), надрукованих гражданським шрифтом. У каталог увійшли видання, які мають п'ять і більше сторінок.

Розташування матеріалів у каталозі алфавітне, переважна більшість книг опрацьована *de visu*. Анотації розкривають зміст більшої частини книг, особливості окремих видань, а подекуди включають й оцінку видань. У примітках подаються посилання на джерела, звідки взято опис тих чи інших видань. Додано допоміжні показчики – іменний, систематичний, хронологічний, міст і друкарень та бібліографічних показчиків, які були використані під час складання каталогу.

Майже всі представлені у каталозі видання є бібліографічною рідкістю. Основна частина книг, включених до каталогу, переглянута *de visu*. Особливості окремих видань відзначені в анотаціях. Описи книг, які укладачу не вдалося розшукати у бібліотеках, подано з посиланням на бібліографічні або архівні джерела. Каталог має певні прогалини, зокрема у відображенні видавничої продукції губернських та приватних друкарень. Самостійне наукове значення має вступна стаття «З історії виникнення і розвитку гражданского книгопечатания на Украине», в якій зібрано і узагальнено фактичний матеріал, що характеризує особливості книгопечатання в Україні. Цікавими є й додатки до каталогу. Вони вводять науковий обіг виявлені в архівах матеріали¹⁰.

Значним є вклад С. Й. Петрова й у розробку теоретичних проблем книгознавства, зокрема історії книгопечатання. Серед його праць слід відзначити статті «Початковий період книгопечатання в Москві та на Україні» (1954), «Початок гражданского книгопечатания на Украине» та «Друка на Украине в первой половине XIX ст.», в яких простежується розвиток гражданского книгопечатания в Україні від часу появи першої гражданской друкарні 1764 р. в Єлизаветграді і до середини XIX ст., висвітлюється розвиток видавничої справи в Києві, Харкові, Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Львові, Миколаєві, Полтаві, Херсоні, Чернігові, Чернівцях та інших культурних центрах України¹¹.

У 1965 р. у вітчизняному книгознавстві відбулася значна подія: за ініціативи Державної публічної бібліотеки АН УРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР було видано колективну монографію за редакцією члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова «Книга і друкарство на Україні». Склад авторського колективу: член-кореспондент АН СРСР О. О. Сидоров (Москва), член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов,

доктори філологічних наук О. І. Дей і Г. І. Коляда (Ташкент), кандидати історичних наук О. В. Молодчиков і Я. Д. Ісаєвич. Розділ «Громадянське книгодрукування на Україні в XVIII – першій половині XIX ст.» написав С. Й. Петров¹².

Видання цієї праці було одним із багатьох заходів АН УРСР із пошуків книгознавчої роботи, з вивчення історії книги та друкарства в Україні від найдавніших часів до сьогодення, а також з організації видавничої, бібліотечної, бібліографічної та книготоргової справи. У передмові віце-президент Академії наук УРСР, академік І. К. Білодід зазначав, що ця праця є «першою спробою систематичного викладу історії української книги за 390 років – від найдавніших часів, від діяльності Івана Федорова у Львові до наших днів... В історії української культури досі ще не було дослідження, яке охоплювало б такий великий період»¹³.

С. Й. Петров брав участь у створенні Української Радянської енциклопедії як консультант-бібліограф та автор статей «Анастасевич В. Г.», «Беринда Степан», «Богданов А. П.», «Геннеді Г. Н.», «Інкунабули», «Книгодрукування», «Новіков М. І.» та ін. Він є автором кількох статей (про С. І. Маслова, С. В. Кульженко та ін.) у енциклопедичному словнику «Книговедение» (М., 1982)¹⁴.

Останні роки життя С. Й. Петров (помер у 1974 р.) присвятив роботі над каталогом книг, виданих в Україні в другій половині XIX – початку XX ст., який хронологічно продовжував каталог «Книги громадянського друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX ст.». За численними бібліографічними джерелами було створено картотеку видань, надрукованих українською та російською мовами в Україні протягом 1861 – 1917 рр. У зв'язку із зростанням обсягу картотеки до праці були залучені й інші члени родини, зокрема син – Сергій Степанович Петров, який довгі роки після смерті батька зберігав картотеку¹⁵. Обсяг картотеки складає близько 80 тис. бібліографічних записів.

У статті, присвяченій С. Й. Петрову «Ваш каталог стане настільною книгою...», В. С. Пашкова (донька Степана Йосиповича) пише: «Нині, коли ми повернулися до питання про видання повного репертуару української книги, в основу його створення варто покласти фундаментальні каталоги С. Й. Петрова, зокрема його останню працю»¹⁶.

Бібліографічна практика підтвердила слушність такого зауваження. У 1996 р. Міжнародним фондом «Відродження» було видано перший випуск покажчика «Книга в Україні. 1861–1917 : Матеріали до репертуару української книги», створеного за матеріалами картотеки С. Й. Петрова. З 1999 р. покажчик видає Національна бібліотека імені В. І. Вернадського.

Бібліографічна редакція здійснюється у відділі національної бібліографії.

Видання покажчика стало можливим завдяки зусиллям С. С. Петрова, який продовжує справу свого батька й плідно співпрацює з колективом відділу національної бібліографії. У 2004 р. С. С. Петров захистив дисертацію на тему «Видавнича справа в Києві. Друга половина XIX – початок XX ст.», він є автором праць «Книга в Україні. 1861–1917», «Книжкова справа в Києві. 1861–1917» (2002), «Оборонні споруди Києва X–XIX ст. за рукописними і друкованими джерелами» (1995), збірника нарисів «Київ: Погляд крізь століття» (2008) та ін.¹⁷

Джерельну базу дослідження «Книжкова справа в Києві. 1861–1917», зокрема, складають і опубліковані та ще не опубліковані матеріали покажчика «Книга в Україні. 1861–1917», у створенні та випуску якого бере участь С. С. Петров, що дало можливість автору оприлюднити певні статистичні дані в галузі книговидавництва, зроблені на основі зазначеної праці¹⁸.

Сьогодні «Книга в Україні. 1861–1917» переживає, так би мовити, друге народження. У процесі роботи картотека С. Й. Петрова постійно доповнюється матеріалами з сучасних бібліографічних джерел, виданнями, які з певних причин було вилучено із загального обігу, та релігійною літературою. Доповнення та уточнення, виявлені у процесі роботи, будуть включені до окремого додаткового випуску по завершенні видання.

Протягом 1996–2009 рр. видано дванадцять випусків покажчика (Літери «А – О»), що включають 47 701 бібліографічний опис видань з усіх галузей знання. Видання покажчика «Книга в Україні. 1861–1917» є логічним продовженням праці щодо розкриття репертуару вітчизняної друкованої спадщини другої половини XIX – початку XX ст. Цей проект реалізується завдяки значній науково-дослідній роботі укладачів під час пошуку відсутніх видань та бібліографічної редакції за певними методичними принципами. Науково-інформаційна значимість даної роботи полягає в тому, що в ній відображено значний масив видань універсального змісту українською та російською мовами, які побачили світ упродовж 1861–1917 рр. Вона дає певне уявлення про стан книговидавничої діяльності в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. та створює підґрунтя для книгознавчих, бібліографознавчих та інших досліджень¹⁹.

Багато років немає з нами видатного представника київської книгознавчої школи, талановитого вченого Степана Йосиповича Петрова, але розпочату ним справу зі створення репертуару української книги продовжують співробітники Бібліотеки. Його фундаментальні праці, створені у 50–70-х роках XX ст., що заклали основи Українського

бібліографічного репертуару, не втрачають своєї наукової актуальності й вивчаються сучасними дослідниками. Так, праці С. Й. Петрова склали важливу частину джерельної бази дисертаційного дослідження «Розвиток концепції національної бібліографії України у ХХ столітті» автора даної статті²⁰.

Через 22 роки після смерті С. Й. Петрова було розпочато видання багатотомного ретроспективного бібліографічного покажчика «Книга в Україні. 1861–1917: Матеріали до репертуару української книги», видання якого триває і буде закінчено приблизно через сім років. Співробітники відділу національної бібліографії Бібліотеки, редагуючи картотеку, вчитуючись в нотатки, зроблені рукою Степана Йосиповича, відчують незриму присутність вченого, який продовжує жити в своїх творах і вдячній пам'яті колег.

Примітки

¹ Дубровіна, Л. А., Онищенко, О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964). – К.: Наук. думка, 2008. – С. 164–165.

² Петров, С. О. Книгоиздательская и книготорговая деятельность Н. И. Новикова : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1951. – С. 4.

³ Петров, С. О. Книги гражданской печати XVIII века : каталог книг, хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 302 с.; Петров, С. О., Бирюк, Я. Д., Золотарь, Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. : Описание книг, хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР / отв. ред. П. Н. Попов. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – 264 с.; Петров, С. О. Книги первой четверти XIX века : каталог книг, хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 400 с.

⁴ Петров, С. О. Предисловие // Книги гражданской печати XVIII века : каталог книг, хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – С. 3–7.

⁵ Петров, С. О. Предисловие // Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. : описание книг, хранящихся в Гос. публич. б-ке УССР / отв. ред. П. Н. Попов. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – С. 8–11.

⁶ Ісаєвич, Я. Описи стародруків // Вітчизна. – 1960. – № 3. – С. 209–210.

⁷ Державна Публічна бібліотека Академії наук УРСР в 1956 році. – К., 1958. – С. 19–20; Державна Публічна бібліотека Академії наук УРСР у 1960 році. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 37; Шимченко, Ф. З. Внесок ЦНБ АН УРСР у розвиток українського радянського книгознавства // 50 років Центральної наукової бібліотеки АН УРСР : матеріали ювілейної конференції. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 45–55; История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 184–185; Дубровіна, Л. А., Онищенко, О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964). – К.: Наук. думка, 2008. – С. 256–257.

⁸ Пащикова, В. С. «Ваш каталог стане настільною книгою...» // Бібл. вісник. – 1993. – № 3–4. – С. 69–72.

⁹ Дубровіна, Л. А., Онищенко, О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. – К., 2009. – С. 438.

¹⁰ Петров, С. Й. Книги гражданского друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX століття : каталог. – Х.: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1971. – 297 с.; Українська радянська бібліографія / за ред. Ф. К. Сарани і Д. Д. Тараманова. – К.: Вища шк., 1980. – С. 178.

¹¹ Петров, С. Й. Початковий період книгодрукування в Москві та на Україні // Наук. зап. Київ. ун-ту. – 1954. – Т. 15, вип. 9. – С. 175–183; Петров, С. Й. Начало гражданского книгопечатания на Украине // 400 лет русского книгопечатания. Т. 1. – М.: Наука, 1964. – С. 224–229; Петров, С. Й. Книгопечатание на Украине первой половины XIX века // Там само. – С. 303–314.; Молодчиков, О. В. Радянське книгознавство на Україні // Українська книга. – К.; Х.: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1965. – С. 91–107; Рудь, М. П. Проблеми книгознавства в працях вчених України // Теорія та історія радянської книги на Україні : зб. наук. праць / АН УРСР. Центр. наук. б-ка. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 5–29.

¹² Петров, С. Й. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX століття) // Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 108–127.

¹³ Білодід, І. К. Скарбниця духовного життя // Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 7.

¹⁴ Петров, С. О. Кульженко Степан Васильевич // Книговедение : Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во «Сов. Энциклопедия», 1982. – С. 300; Петров, С. О. Маслов Сергей Иванович // Там само. – С. 338.

¹⁵ Петров, С. С. Історія видання «Книга в Україні, 1861–1917 : Матеріали до репертуару української книги» // Наук. праці НБУВ. – 2004. – Вип. 13. – С. 197–207; Петров, С. С. Книга в Україні, 1861–1917 : (бібліогр. покажч.). Вип. «А» // Друкарство. – № 2. – С. 25; Передмова // Книга в Україні : Друга половина XIX – початок XX ст. (1861–1917) : бібліогр. покажч. Вип. 1 / уклад.: С. Й. Петров, С. С. Петров. – К., 1996. – С. III–VII; Передмова // Книга в Україні. 1861–1917 : Матеріали до репертуару укр. книги. – Вип. 2 / уклад.: С. Й. Петров, С. С. Петров. – К., 1999. – С. 1–2.

¹⁶ Пащикова, В. С. «Ваш каталог стане настільною книгою...» – С. 72.

¹⁷ Петров, С. С. Книжкова справа в Києві, 1861–1917. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 344 с.; Петров, С. С. Видавнича справа в Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 20 с.

¹⁸ Від автора // Петров С. С. Книжкова справа в Києві, 1861–1917. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – С. 7.

¹⁹ Бабич, В. С. Бібліографічні джерела українознавства // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 10. – С. 11–15; Лиханова, І., Гоїнець, В. Бібліографічний покажчик «Книга в Україні. 1861–1917» : Інформаційні матеріали до Українського

бібліографічного репертуару // Наук. пр. НБУВ. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 341–354; *Лиханова, І., Гоїнець, В.* Бібліографічний покажчик «Книга в Україні. 1861–1917»: Методичні аспекти створення // Наук. пр. НБУВ України ім. В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 372–380; *Лиханова, І. Г.* Бібліографічний покажчик «Книга в Україні. 1861–1917», як складова Українського бібліографічного репертуару // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – № 11. – С. 214–225.

²⁰ *Лиханова, І. Г.* Розвиток концепції національної бібліографії України у ХХ столітті : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

УДК 929:75(477)Лящук Т. А.+766:027.54(477)

Людмила Гутник,

мол. наук. співробітник НБУВ

КІНОПЛАКАТ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА Т. А. ЛЯЩУКА (за матеріалами зібрання НБУВ)

У статті на матеріалах зібрання НБУВ розкрито діяльність українського художника Тимофія Андрійовича Лящука у жанрі кіноплаката. Зокрема зазначено, що він є майстром широкого творчого діапазону, при цьому найважливішою частиною його художнього доробку є політичні та рекламні плакати. Наголошено, що саме активні пошуки власного творчого стилю, висока громадянська позиція та професійна майстерність, сміливе звернення до скарбниці народного мистецтва, яскрава виразність, глибина образів дають право вважати Тимофія Андрійовича Лящука одним із провідних майстрів плакатної графіки, які не лише стояли біля витоків мистецтва українського плаката, а й, власне, творили його історію.

Ключові слова: кіноплакат, рекламний плакат, жанр плакатної графіки, мистецтво плаката.

Вже понад 55 років працює на мистецькій ниві відомий український графік та живописець, Заслужений діяч мистецтв України (1969) Тимофій Андрійович Лящук. Народився митець 24 березня 1929 р. на Полтавщині, у с. Оболонь. Початкову художню освіту здобув у Київській художній школі ім. Т. Г. Шевченка, яку закінчив 1951 р. (педагоги – Євген Волобуєв, Олена Яблонська). У 1951–1957 рр. навчався у Київському державному художньому інституті (майстерня професора Василя Касіяна). З 1959 по 1972 рік був головним редактором «Агітплаката» СХ УРСР. 30 років свого життя Т. Лящук поєднував творчу роботу з педагогічною діяльністю – з 1964 р. викладав у Київському державному художньому інституті (КДХІ) фахові дисципліни та був керівником майстерні плакатного мистецтва.

З 1957 р. Т. А. Лящук бере участь майже в усіх республіканських і всесоюзних виставках, а з 1959 р. його роботи експонуються в Італії, Болгарії, Польщі, Румунії, КНДР. Нині твори відомого майстра зберігаються у Національному художньому музеї України (Київ), Краматорському, Донецькому, Запорізькому, Одеському, Харківському, Севастопольському художніх музеях, Львівському музеї українського мистецтва, Керченському історико-археологічному музеї, Криворізькому історико-

краєзнавчому музеї, Музеї історії Корсунь-Шевченківської битви, Феодосійській картинній галереї ім. І. К. Айвазовського; краєзнавчих музеях Полтави, Черкас, Лубен, Кременця, Кіровограда, Запоріжжя, Вінниці а також у Музеї плаката у Вілянупі (Варшава), Окружній художній галереї (Болгарія, Відін) [21, с. 58–61]. Великі колекції робіт майстра є окрасою приватних зібрань Б. Фесюка, Ю. Сердюка, Д. Павличка, В. Женченка, К. Котенка [20].

Тимофій Лящук є автором ряду статей, в яких відбилися погляди художника-плакатиста на ключові проблеми і завдання розвитку українського плаката. У публікації «Деякі проблеми розвитку сучасного українського плаката» [11] він порушує, зокрема, також і питання недостатнього дослідження та висвітлення цієї теми у вітчизняному мистецтвознавстві. Як зазначає Лящук, «Мистецтвознавцві, який захоче написати солідне дослідження про плакат, практично немає де познайомитися з доробком цього жанру... жоден музей, жодна інституція (принаймні в Києві) не збирає, не досліджує й не експонує плакатів. На художніх виставках трапляються невеликі відділи плаката, які майже завжди не відповідають дійсному станові речей. ...належної уваги, на яку заслуговує цей жанр, йому не приділено ще й досі...» [11, с. 3]. Автор виокремлює також питання актуальності теми, як однієї з нерозроблених теоретичних проблем сучасного українського плаката, зокрема він вважає, «що без належного художнього відображення факту, без образного узагальнення, звернення до символічного трактування події – цих специфічних рис сучасного плаката ми не досягнемо бажаного. Справжній плакат, позначений високою майстерністю, може навіть «продовжити» актуальність події, збуджуючи уяву і свідомість глядача гострою знахідкою, несподіваним ракурсом у трактуванні теми, примусить його знову пережити все на більш високих емоційних нотах» [11, с. 3]. Разом з тим, у світлі погляду на стан сучасного плаката в Україні через призму найкращих досягнень цього виду графічного мистецтва у світі, Т. Лящук ставить проблему професійної майстерності. Слабкий рівень виконання плакатів, незважаючи на талановитість художників, він пояснює тим, «що нам бракує власної традиції, школи, бракує високого професіоналізму – це виявляється особливо наочно в невмінні впоратися з площиною, у відсутності смаку в доборі шрифтів, у невмінні оперувати ними» [11, с. 4]. Окрім вищезазначених проблем, Лящук розглядає питання високої художньої якості створення плакатів, так як «методи редагування і проходження плаката від майстерні митця через редакцію, художню раду, керівництво видавництва, поліграфічні підприємства до глядача настільки не відповідають нашім

вимогам, що не дають ніякої гарантії щодо художньої якості» [11, с. 4].

Продовженням висловлених думок стосовно проблем розвитку українського плаката стала публікація Т. Лящука «Про стан сучасного плакатного мистецтва», в якій він проводить ґрунтовний аналіз стану сучасного плакатного мистецтва, не лише вказуючи на його позитиви і недоліки, а й надаючи фахові поради колегам. Автор також говорить про значний досвід, нагромаджений українським плакатом на нинішньому етапі розвитку та мільйонну аудиторію, на яку він чинить вплив [13].

Окремим завданням статті «Майбутнє плаката в надійних руках» є вибірковий розгляд творчості молодих художників, які лише починають працювати у галузі плакатного мистецтва (В. Вітер, М. Попинов, Р. Кириченко). Автор констатує, «що таланти в плакаті є, здібна молодь цікавиться ним, обираючи його собі за основний фак. Треба лише вміло і тактовно керувати цим процесом, заохочувати молодих митців, скеровувати їхню творчість на цій плідній і щедрій ниві» [12, с. 21].

Питання експонування плаката на художніх виставках також неодноразово порушувалося у публікаціях Лящука. У його нотатках з Республіканської художньої виставки, присвяченої 40-річчю Великої Перемоги, ми дізнаємося про те, що чи не вперше за довгі роки на ній немає ретроспекції. Автор не лише вирізняє найбільш вдалі роботи плакатистів, а й іноді досить критично висловлюється про окремі зразки, відверто говорячи про недоліки, які відчутно знижують рівень українського плаката. Тут, зокрема, Т. Лящук наголосив на необхідності посилення творчої активності митців, які повинні прагнути заявити про себе на кожній художній виставці новими високохудожніми плакатами: «Митець повинен виступати зі своєю власною роботою, а не тією, яка пройшла горнило редакторської обробки та сито художніх рад видавництв» [14].

Майстер широкого творчого діапазону, Тимофій Лящук працював у галузі станкової графіки, акварельного і монументального живопису, але найважливішою частиною його мистецького доробку є політичні та рекламні плакати. Він є одним з провідних художників, які не лише стояли біля витоків мистецтва українського плаката, а й, власне, творили його історію.

Як відомо, 1994 р. майстерню плакатного мистецтва КДХІ було ліквідовано. У короткій оповіді про себе Тимофій Андрійович писав: «У 1994 році перервав тридцятирічну викладацьку кар'єру завдяки «мудрим керманічам», які ліквідували майстерню плаката. Це мене звільнило не тільки від професорської зарплати, але й від перевитрати нервової енергії. Звільнена енергія додала наснаги до творчості, що дало змогу напрацювати

близько 20 персональних виставок» [19, с. 5]. Від того часу художник присвятив себе виключно техніці олійного живопису, в якій працює і нині. Про активну діяльність митця сьогодні у цій галузі свідчать його персональні виставки, зокрема, у галереї «Мистець» (1999), Палаці мистецтв «Український дім» (2000), музеї-майстерні фонду І. П. Кавалерідзе (2001), галереї «Університет» (2003), Музеї гетьманства (2007, 2009).

Творчість Тимофія Лящука завжди привертала увагу художніх критиків і дослідників історії українського мистецтва. Вона знайшла висвітлення у монографії Л. Владича [2], багаточисленних каталогах мистецьких виставок, окремих статтях В. Цельтнера [23; 24], В. Павлова [15], А. Попова [16], О. Журавля [5; 6], С. Кілессо [9; 10], І. Диченко [3]. Ці публікації здебільшого відкривають нам Лящука – майстра політичного плаката, а також знайомлять з його досягненнями у галузях пейзажа, портрета і натюрморту. Проте, така важлива ланка діяльності митця, як кіноплакат, представлена лише побіжно та епізодично. За каталогами художніх виставок та газетними публікаціями простежуємо, що поряд з політичними плакатами Т. Лящук експонував також і кіноплакати. Зокрема, на Республіканській художній виставці «Український плакат» 1970 р. було експоновано п'ять друкарських відбитків кіноплакатів роботи Т. А. Лящука за 1963–1968 рр. [17]. Ще три друкарські відбитки були представлені на Другій республіканській виставці плаката 1978 р. [4]. «Серед тематичного розмаїття експонованих творів гостротою й пристрасною публіцистичністю привертає особливу увагу плакат одного з провідних майстрів цього жанру Т. Лящука до фільму «Кентаври»» – такі відгуки знаходимо у публікації Ю. Іванченка про Республіканську виставку кіноплаката, яка проходила 1980 р. у Києві [7]. На 4-й Республіканській виставці плаката 1978 р. були експоновані оригінальні роботи художника – кіноплакати «Тарас Бульба» (1981, темпера) та «Втрачена грамота» (1983, темпера) [25].

Робота Т. А. Лящука у кіноплакаті була досить плідною, і, як зазначав сам митець, вона для нього, як і для більшості художників, стала своєрідною «віддушиною». Окрім того, як писав відомий дослідник творчості майстрів вітчизняного плаката Л. Владич, «Лящук один з тих, кому завдячуємо піднесенням, яке після тривалого застою переживає останнім часом на Україні цей важливий жанровий різновид плакатного мистецтва» [2, с. 141].

На превеликий жаль, кіноплакат, як художній твір графічного мистецтва, фактично припинив своє існування ще на початку 90-х років ХХ ст. Занепад плаката ще й раніше пророкували у зв'язку з неспроможністю конкурувати із засобами масової інформації (радіо, телебачення, газети). Але у 60–80-х рр., завдяки належному високохудожньому рівню, образному узагальненню,

символічному втіленню суспільно важливих проблем специфічними засобами плакату, цей вид мистецтва був не лише конкурентоздатним, а й набув бурхливого розвитку.

Вже нині можемо констатувати важливу роль, яку відіграють історико-культурні фонди, зосереджені у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, де протягом багатьох десятиріч збираються, систематизуються і зберігаються різноманітні види документів з усіх галузей знань. Серед інших зібрань НБУВ потужний науково-дослідницький ресурс становить аркушевий фонд українського тиражного плаката ХХ ст. Окремим масивом у цьому фонді виділено зібрання українського кіноплаката 20–90-х рр. Воно є найповнішим в Україні, оскільки з 1960-х рр. Бібліотека отримувала обов'язковий примірник друку. Це дозволяє дослідити кіноплакат у будь-якому аспекті відображеної на ньому інформації за конкретний історичний відрізок часу.

Розглядаючи мистецтвознавчий аспект дослідження кіноплаката як один з напрямків вивчення інформаційного потенціалу українського кіноплаката, зокрема досліджуючи діяльність майстрів вітчизняної графіки у жанрі плакатного мистецтва, хотілося б знову ж таки звернути увагу на творчий доробок Тимофія Лящука. У зібранні тиражного кіноплаката НБУВ зберігається 63 аркуші, виконані митцем у 1963–1981 рр. Як відомо, всього за період 1961–1983 рр. художником було виконано 67 аркушів [21, с. 53–57; 22, с. 19–29].

Кожен аркуш митця – це не просто реклама кінотвору, художній твір графічного мистецтва, а в першу чергу – засіб розкриття його світогляду, його уподобань, рівня його культури. ««Прагнув малювати те, що подобається і що люблю», – говорив сам Тиміш Лящук. А любить він усе прекрасне, що сповнене гармонії і грації, стверджуючи тим самим думку І. Канта, що лише прекрасне є символом морального добра. Саме така світоглядна позиція стала формулою його успіху та творчого довголіття» [26, с. 4].

Оглядаючи зібрання плакатів Т. А. Лящука, ми маємо можливість не лише відчувати позицію майстра щодо рекламованого твору та виконавців головних ролей, а й побачити ставлення художника до кіно взагалі. Саме у кіноплакаті він втілює тематику, яка піднімається і висвітлюється у сучасному йому кіномистецтві – любов і ненависть, боротьба класового суспільстві і побудова нового життя, сімейні стосунки тощо.

Кіноплакати Т. А. Лящука свідчать про надзвичайно широке, багате і розмаїте світобачення майстра, про його любов до історії, культури, літератури і не лише вітчизняної, а й зарубіжної.

Доробок плакатів майстра до кінофільмів умовно можна поділити на

дві частини: плакати до художніх фільмів різноманітних жанрів та кінокомедій. Досить поширеною у кіномистецтві 60–70-х рр. стала екранізація літературних творів. Переглядаючи плакати, ми можемо простежити, як засобами плакатного мистецтва відбувається розкриття змісту та ідейно-тематичного спрямування фільмів, що, в свою чергу, говорить про розуміння та сприйняття класичної або ж сучасної літератури художником.

«Художник кохається в давньоукраїнському і сучасному мистецтві, захоплюється літературою, і може, в цьому криється секрет успіху, бо творити справжнє мистецтво можна тільки на основі глибокого знання культури свого народу» [9]. Як приклад, серед плакатів Т. Лящука вирізняємо два аркуші, виконані до художнього фільму «Вечір на Івана Купала» – фольклорно-етнографічної феєрії, створеної 1968 р. на Київській кіностудії художніх фільмів за мотивами оповідань М. В. Гоголя та українських народних казок (авт. сцен. і реж. Ю. Іллєнко). Обидва аркуші є образними і стилістичними паралелями до фільму і вдало доповнюють один одного. В одному плакаті перед нами – образ головної героїні, яка є у той же час і уособленням образу тогочасної України; в іншому – у центрі оригінальної орнаментальної композиції у стилі народного мистецтва вміщено стилізований портрет головного героя. В аркуші до кінофільму за п'єсою І. Котляревського «**Наталка-Полтавка**» (1936 р., «Українфільм»; сцен. і пост. І. Кавалерідзе; перемонтаж студії ім. О. П. Довженка, 1969 р.) художник вводить у національне вбрання головної героїні мотиви народних вишивок. Стрічки, намисто, коромисло з відром – все це спрямоване на відображення тогочасного побуту українців. Саме в 60-х рр. основними виражальними творчими засобами художника стали стилізація, площинність, чітко виражена яскрава декоративність.

1971 р. на Кіностудії ім. О. Довженка за постановкою Леоніда Осики було здійснено екранізацію історичної повісті Івана Франка про боротьбу українських горян з військом монгольських загарбників у XIII ст. – «**Захар Беркут**». Фільм отримав на Всесоюзному кінофестивалі 1972 р. у Тбілісі премію за утвердження на екрані традицій народного героїчного епосу [1, с. 77]. У плакаті, створеному Т. Лящуком, задум фільму, епічність і драма вибору між ганебним життям у рабстві і героїчною смертю в боротьбі за Вітчизну досить гостро звучить у величному монументальному, глибоко-психологічному образі головного героя, зображення якого займає майже всю площину аркуша. Автор стилізує шрифт, взявши за зразок давньоруський півустав.

Вміння знаходити глибоко національні образи з точки зору трактування

сюжету виявляється і в інших плакатах роботи художника, зокрема до кінокартин «Міхай Хоробрий» (1973, Кіностудія «Бухарест», Румунія), «Дмитро Кантемір» (1974, «Молдова-фільм»), «Біля чортового лігва» (1981, «Молдова-фільм»).

Значною подією в історії українського кіномистецтва став фільм «**Білий птах з чорною ознакою**» (1970, Київська кіностудія ім. О. Довженка; сцен. Ю. Іллєнка та І. Миколайчука, реж. Ю. Іллєнко) – драматична історія сільської сім'ї на Буковині вирішена в образній стилістиці українського поетичного кіно. Картину вирізняє відмінна режисерська робота, а ціла плеяда талановитих акторів – Л. Кадочникова, І. Миколайчук, К. Степанков, Б. Ступка – створили глибоко реалістичні і яскраві образи, які надовго захопили і хвилюють глядачів дотепер. На VII Міжнародному кінофестивалі у Москві фільм був відзначений найвищою нагородою – Золотою медаллю [8]. Плакат Т. Лящука до названого фільму має яскраво виражений національний характер і вирізняється не лише декоративністю, насиченим колоритом, оригінальним композиційним рішенням, спрямованим на максимальне розкриття змісту та провідної ідеї фільму, а й своєю символічністю. У центрі композиції – овал, який нагадує українську писанку, поділену навпіл, день і ніч (добро і зло). Контраст темного і світлого надає твору драматичного звучання. Силует красивої статної дівчини в українському національному вбранні із заломленою рукою викликає асоціації білого птаха з надломленим крилом. Права частина овалу складається з маленьких сюжетів; традиційні гуцульські музики, величні карпатські гори, смереки, і навіть трактор, який прозвучав у фільмі як один із найвиразніших образів звільнення Буковини, – все це пластично та гармонійно вписано у композиційний умовний малюнок, який схожий на декоративну різьбу по дереву.

Твори зарубіжної класики знаходять інтерпретацію у плакатних аркушах до художніх фільмів за однойменним твором Вільяма Шекспіра «Гамлет» (1964) та за його ж трагедією «Король Лір» (1971). До фільму «**Король Лір**» Т. Лящуком було виконано два кіноплакати, в одному з яких, застосовуючи прийом уособлення, автор зосереджує нашу увагу на головному діючому персонажі, передаючи його характер і психологічний стан, а в іншому – всією пластикою плаката (голова короля у зламаній короні, його приречений погляд, чорне тло, пронизане відблисками червоного полум'я) художник доносить до глядача відчуття епохи, сповненої драматизму і трагічності подій.

Продовження наполегливих творчих шукань в роботі над кіноплакатами до фільмів-екранізацій творів класичної літератури спостерігаємо в

аркушах Т. Л. Лящука до художніх стрічок за однойменними п'єсами О. М. Островського «Гроза» (1934, «Союзфільм») і А. П. Чехова «Три сестри» (1965, «Мосфільм»), а також за однойменним романом Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови» (1969, «Мосфільм»). У всіх трьох аркушах Т. Лящук виступає блискучим майстром психологічного портрета.

Окрім плакатів до екранізацій творів класичної літератури Т. Лящук виконував аркуші до фільмів за тематикою сучасних літературних творів, зокрема до художніх фільмів за однойменним романом Ю. Бондарєва «Тиша» (1964), за однойменною п'єсою К. Симонова «Четвертий» (1973, обидва – «Мосфільм»).

На екранах нашої країни демонструвалася велика кількість фільмів виробництва студій республік колишнього СРСР та зарубіжних країн. Підтвердженням цього є плакати, виконані Т. Лящуком до кінокартин «Молодий повстанець» (1963, виробництво Інституту кіномистецтв і кінопромисловості (Куба)), «В резерві у смерті» (1964, Кіносудія ДЕФА (НДР)), «Особняк на Зеленій» (1964, виробництво творчого колективу «Сирена» (Польща)), «Смерть лихваря» (1967, «Таджикфільм»), художніх фільмів за мотивами творів С. Айні «Чорне сонце» (1971), «Хроніка ночі» (1972, обидва – «Білорусьфільм»), «Назустріч тобі» (1973, «Узбекфільм»), «Ущелина покинутих казок» (1974, «Вірменфільм»).

Як показує аналіз зібрання кіноплакатів Т. Лящука у цілому, художнику притаманне глибоке відчуття і розуміння особливостей жанру та стилістики кінотвору. Цей хист однаково виявляється у створенні плакатів як до творів народного епосу, так і до драм та комедійних фільмів.

Кінокомедія – один з найпопулярніших жанрів кіномистецтва до якого зверталися чимало видатних сценаристів, кінорежисерів, акторів. Переглядаючи плакати, виконані Т. А. Лящуком до фільмів «Жених без диплома» (1963, «Грузія-фільм»), «Штрафний удар» (1963, Кіностудія ім. М. Горького), «Куховарка» (1966, «Мосфільм»), «Весілля в Малинівці» (1967, «Ленфільм»), «Непосиди» (1967, Київська кіностудія ім. О. Довженка), «Саша-Сашенька» (1967, «Білорусьфільм»), «Шельменко-денщик» (1971, «Ленфільм»), «Між високими хлібами» (1971, Одеська кіностудія), важко не помітити, що вона, комедія, є улюбленим жанром художника. Його плакати вирізняються дотепним гумором, гротеском та надзвичайно оригінальним вирішенням. Хотілося б звернути увагу на плакат до кінокомедії «Давній знайомий» (1969, «Мосфільм»), на якому зображення головного героя займає майже всю площину аркуша. Це свого роду був рекламний хід – одразу зацікавити глядача – адже ми можемо одразу визначити, що перед нами відомий і популярний актор Ігор

Льїнський. Незважаючи на шаржоване зображення головного персонажу фільму, актор легко впізнається, хоча автор плаката і не ставив за мету відтворити його портрет. Те ж саме можна сказати і про плакат до фільму **«Між високими хлібами»**, де навіть у шаржованому портреті ми впізнаємо Євгена Леонова. Створені у кіноплакаті образи головних героїв фільмів **«Шельменко-денщик»** та **«Штрафний удар»** сприймаються як дружній шарж на актора Михайла Пуговкіна. Плакат до музичної кінокомедії **«Весілля в Малинівці»** вирізняє своєрідна лубочна інтерпретація та яскрава декоративність.

Говорячи про технічні засоби та прийоми мистецького вирішення плакатів Т. Лящуком, слід наголосити, що найчастіше у своїй творчості художник користується прийомом уособлення. Зміст кінофільму, його провідні ідеї пов'язуються з образами головних діючих персонажів і втілюються саме в них. Цей прийом застосовується у вже згадуваних кіноплакатах «Король Лір», «Захар Беркут», «Шельменко-денщик», «Міхай Хоробрий» та ін.

В окремих аркушах митець використовує традиційний прийом інтерпретації кінокадра («Давній знайомий» (1969), «Іванів катер» (1973), «Блокада»), вдало доповнюючи його відсутніми у фільмі деталями, таким чином створюючи образорочу паралель того чи іншого сюжету.

У композиційній побудові деяких плакатів присутній прийом фотомонтажу. Прикладом вдалого застосування цього є аркуш до фільму **«Я, слідчий...»** (1971, «Грузія-фільм»), в якому кадр із фільму органічно вписаний в об'єктив фотоапарата – атрибут роботи слідчого. Художник застосовує досить розповсюджений прийом у мистецтві плаката – динамічність зображення, яке досягається розміщенням композиції по діагоналі, що посилює сцену погоні з фільму.

Досить часто зустрічаємо у плакатах Т. А. Лящука композиційний прийом поєднання крупнопланового зображення головного героя кінокартини із ескізною (неначе малюнок олівцем) накресленими епізодами фільму. В одних випадках такі ескізні малюнки, що є зображеннями окремих сюжетів з фільму, розміщені в глибині композиції, а образи головних діючих осіб постають на їх тлі («Сибірячка» (1972, «Мосфільм»), «Назустріч тобі» (1973, «Узбекфільм»), «Міхай Хоробрий»), а в інших – вони розміщені навколо центрального зображення, що створює свого роду орнаментальну систему («Біла чортового лігва»), або раму по відношенню до головного героя («Дмитро Кантемір»).

Т. Лящук надзвичайно майстерно володіє мистецтвом шрифту та його організації в зображальному просторі. У всіх без виключення аркушах він

є гармонійним доповненням композиції, її невід'ємною частиною, а плакатні назви мають емоційно-асоціативну виразність. Вони будуються на активних для зорового сприйняття прийомах застосування художніх засобів, які стимулюють ті чи інші емоції глядача графічним зображенням літер, динамікою, ритмом, кольором або ж фактурою. Прикладом дотепного використання тексту у композиційній побудові є кіноплакат до ліричної кінокомедії «Куховарка», в якому напис із зазначенням жанру фільму стилізований як ручка черпака, а назва фільму виходить із того ж черпака у вигляді білого пару. Схожа ідея прозвучала і у плакаті до фільму «Весілля в Малинівці», напис «кінокомедія» стилізовано під дим, що виходить із дула пістолета, який стріляє. Досить часто художник використовує різноманітну деформацію літер, яка абсолютно не заважає легкому прочитанню назви, а навіть робить напис самостійним зображенням. Як приклад, на плакатному аркуші до фільму «Гроза» ця назва стилізована як вогняна блискавка на чорному тлі.

Не повторюючи сюжетних «ходів», встановлених драматургією, Т. Ляшук знаходить свої власні, часом поєднуючи зображення головного героя, дане крупним планом, і ескізно накреслені епізоди фільму, відсунуті далеко вглибину («Міхail Хоробрий», «Назустріч тобі») чи введені в орнаментальну систему – як рама по відношенню до головного елемента плаката («Шельменко-денщик»). Але частіше нема й цього, і центральний образ постає нічим не «підтриманий», сам по собі призначений розкрити і задум фільма, і його стилістику, і ставлення до нього художника. Саме так вирішуються кращі кіноплакати Т. Лящука – «Чорне сонце» (1970) вже згадувані «Захар Беркут» і «Король Лір».

Художникові завжди вдається передавати час, епоху, дух та події відображуваної у фільмах доби. На це він майстерно спрямовує багатий мистецький арсенал художніх зображальних засобів, прийомів та символів. Так, у плакаті до фільму **«На Київському напрямі»** (1968, Кіностудія ім. О. П. Довженка) – у композиційному центрі – силуетні постаті солдата з гвинтівкою і речовим мішком та дівчини у момент прощання. Тривожно над куполами київських святинь палахкотять у небі шалені язики вогню, кидаючи кривавий слід на Дніпро. У кіноплакаті до художнього фільму за однойменним романом О. Чаковського **«Блокада»** (1971, «Ленфільм») – про географію та час подій говорять архітектурні мотиви, включені у композицію, назва фільму червоно-чорним об'ємним шрифтом винесена на передній план, багнети, як символ протистояння, чорні бомби на тлі блакитного неба – символу надії на мирне життя. У плакаті до кінокартини **«На шляху до Берліна»** (1969, «Ленфільм») верхню композиційну частину

аркуша – погрудний портрет усміхненого воїна на червоно-чорному тлі, що символізує вогонь і дим війни, залишений підбитий танк – художник доповнює фотографіями ключових кадрів з фільму, відділених по горизонталі назвою, – відтак перед нами постає чітка картина воєнних подій 1945 року.

Робота у кіноплакаті була для Тимофія Андрійовича Лящука не випадковою чи епізодичною, він присвятив цьому майже 20 років творчого життя, а в 1963–1964 рр. кіноплакат кількісно навіть переважав над політичним.

Наведемо влучні слова відомого художника Василя Касіяна, вчителя митця: «Високе усвідомлення свого покликання, самовіддана творча праця висунули Т. Лящука на одне з найбільш помітних місць в українському плакаті. Ідейна наповненість, лаконічність образів і виразність змісту, гармонійне поєднання яскравих барв, широке застосування зображальних метафор – усе це зумовлює і пояснює успіх творів Т. Лящука ... Треба відзначити зусилля Т. Лящука, спрямовані на поліпшення справи видання плакатів у нашій республіці, все, що зробив він як пропагандист мистецтва плаката, але, насамперед, як вихователь молодих художників плаката, серед яких із задоволенням бачимо багато справжніх майстрів... » [7, с. 16].

Вважаючи основою людини її духовне начало, Тимофій Андрійович писав: «Тим, що я відкривав та відшукував у царині Духа для себе, і намагався впровадити в творчості, завжди прагнув поділитися з іншими. Це мабуть і дало мені змогу віддати викладацькій роботі 30 років. Я прагнув виховувати українських художників не за місцем проживання, а за Духом. І не моя вина, якщо обставини перешкоджали і мої намагання не зажди досягали мети. Тому своє творчо-ідейне кредо проголошував у напівжартівливій формі: «Через хутір в Європу!». Вважав і вважаю, що тільки поглиблене знайомство з народним мистецтвом (у якому закладені багатовікові традиції), дає міцну основу, на якій виховується досконалий смак, що не дає збитися на манівці. Оце і є хутір – вивчи досконало своє, а висока професійна форма (теза умовна і трохи натягнута) – Європа. І немає сумніву, що ця метода дозволила плакатам моїх учнів (ще з студентської лави) пробитися в Європу, про що свідчить їхня участь у міжнародних виставках та престижні нагороди» [18]. Саме з майстерні плаката, яку очолював Ляшук, вийшли такі відомі нині художники як В. Вітер, Р. Кириченко, М. Павлусенко, О. Штанко, В. Шостя, В. Бистряков, В. Франчук та ін., більшість з яких доторкнулися у своїй творчості і до мистецтва кіноплаката.

Звичайно, як і кожен майстер, Т. Ляшук мав на цій ділянці як успіхи, так і складнощі. Невдач було значно менше, та вони все ж були на тривалому творчому

шляху художника. Цього не заперечує і сам митець, адже всі вони мають своє пояснення. Це стосується, зокрема, тих плакатів, на виконання яких відводилося обмаль часу (сьогодні – на завтра), або ж художник не мав змоги ознайомитися з допоміжним матеріалом (сценарій, фото кадрів з фільму тощо). Але разом з тим, незаперечним є те, що за багатим творчим доробком Т. А. Лящука вимальовується особистість, яка живе у постійному творчому пошуку і самовдосконаленні, особистість надзвичайно талановита, митець самобутній, який глибоко розуміє художню мову плаката, досконало володіє технікою графічного мистецтва і, зокрема, засобами плакатного мистецтва, майстер, який створив чимало виразних та емоційно насичених кіноплакатів, більшість з яких стали вже класичними в історії українського плакату. Саме активні пошуки власного творчого стилю, висока громадянська позиція та професійна майстерність, сміливе звернення до скарбниці народного мистецтва, яскрава виразність, глибина образів, дають право вважати Тимофія Андрійовича Лящука одним з провідних майстрів українського плаката.

Список використаної літератури

1. 100 фільмів українського кіно [Ізоматеріал] : анотований каталог за проектом ЮНЕСКО «Національна кінематографічна спадщина». – К.: «Спалах», 1996. – 127 с. : іл.
2. Владич, Л. Майстри плаката [Текст] / Леонід Владич. – К. : Мистецтво, 1989. – С. 132–142.
3. Диченко, І. Плакат-пісня [Текст] / І. Диченко // Київ. правда. – 1977. – 29 лип. – С. 4.
4. Друга республіканська виставка плаката [Ізоматеріал] : каталог / М-во культури УРСР, Спілка художників УРСР ; авт. передм. П. Говдя ; [укл. кат. В. Верба]. – К. : Поліграфкнига, 1978. – С. 51.
5. Журавель, О. Діпазон майстра [Текст] : засл. діячів мистец. УРСР Т. А. Лящуку – 50 / О. Журавель // Культура і життя. – 1980. – 23 берез. – С. 4.
6. Журавель, О. Завжди актуальне, завжди бойове [Текст] : персональна виставка Засл. діяча мистец. УРСР Т. А. Лящука / О. Журавель // Культура і життя. – 1977. – 7 квіт.
7. Іванченко, Ю. Мовою кіноплаката [Текст] / Ю. Іванченко // Молода гвардія. – 1980. – 1 листоп.
8. Історія української та зарубіжної культури [Текст] : навч. посіб. / за ред. С. М. Клепча, В. Ф. Остафійчука. – 3-є вид., стереотип. – К. : Знання, 2001. – С. 289.
9. Кілессо, С. Майстер плаката [Текст] / Сергій Кілессо // Літ. Україна. – 1970. – 7 квіт. – С. 2.
10. Кілессо, С. Мовою плаката [Текст] / Сергій Кілессо // Вітчизна. – 1974. – № 5. – С. 224.

11. Лящук, Т. Деякі проблеми розвитку сучасного українського плаката [Текст] / Тимофій Лящук // Образотворче мистецтво. – 1971. – № 6. – С. 3–4.
12. Лящук, Т. Майбутнє плаката в надійних руках [Текст] / Тимофій Лящук // Образотворче мистецтво. – 1978. – № 4. – С. 20–21.
13. Лящук, Т. Про стан сучасного плакатного мистецтва [Текст] / Тимофій Лящук // Образотворче мистецтво. – 1977. – № 2. – С. 16–19.
14. Лящук, Т. Якщо розставити акценти [Текст] : нотатки про плакат на Республіканській художній виставці, присвяченій 40-річчю Великої Перемоги / Тимофій Лящук // Культура і життя. – 1985. – 9 черв. – С. 5.
15. Павлов, В. Пристрасно, актуально [Текст] / В. Павлов // Друг читача. – 1977. – 14 квіт.
16. Попов, А. Небо не для війни! [Текст] : заметки с выставки Тимофея Лящука во Львов. музее укр. искусства / А. Попов // Львов. правда. – 1977. – 7 авг.
17. Республіканська художня виставка «Український радянський плакат», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна [Ізоматеріал] : каталог / М-во культури УРСР, Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР, Спілка художників УРСР ; [уклад.] І. С. Кирилук, Л. Л. Свердлова, М. О. Склярська, І. П. Лисенко. – К. : [Реклама], 1970. – С. 36–37.
18. Тиміш Лящук : Сповідь. Малярство / літ. ред. Б. Списаренко; худож. ред. та дизайнер Н. Дубенюк. – [К., 2003]. – С. 21–23.
19. Тиміш Лящук [Ізоматеріал] : 60 років творчого шляху : [Альбом] / НСХУ, Київ. організація НСХУ. – К. : Експрес-поліграф, 2009. – 47 с. : іл.
20. Тиміш Лящук. Ретроакварель [Ізоматеріал] : [каталог виставки] / Київ. орг. Нац. спілки худож. України, Галерея «Мистець», Мистецька фундація Вінтал. – К. : [б. в.], [1999]. – [7] с. : іл.
21. Тимофій Лящук : Плакат. Живопис. Акварель. Рисунок [Ізоматеріал] : каталог виставки творів. – К. : [Поліграфкнига], 1983. – 61 с.
22. Тимофій Лящук [Ізоматеріал] : каталог персональної виставки / Спілка художників УРСР, Київська організація спілки художників УРСР ; [уклад.] В. М. Верба. – К. : [б. в.], 1977. – [55] с. : іл.
23. Цельтнер, В. Творчість Тимофія Лящука [Текст] / Володимир Цельтнер // Образотворче мистецтво. – 1977. – № 6. – С. 17–19.
24. Цельтнер, В. Виставка творів Тимофія Лящука [Текст] / Володимир Цельтнер // Образотворче мистецтво. – 1983. – № 5. – С. 22–23.
25. Четверта Республіканська виставка плаката [Ізоматеріал] : каталог / М-во культури УРСР, Держкомвидав УРСР, Спілка художників України, Держкіно УРСР ; уклад. : О. С. Малова, Т. Б. Ржондовська, Л. К. Розанова [та ін.]. – К. : Поліграфкнига, 1987. – С. 61–62.
26. Щира, Н. Екзистенція Тимоша Лящука [Ізоматеріал] / Наталка Щира. – К. : [Мистецька фундація ТПТАЛ], 2005. – 8 с. : іл.

Тетяна Якубова,

наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

**БІОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ
У МАЛОВІДОМИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ФОНДАХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглядаються праці польських та російських істориків, присвячені гетьману Івану Мазепі, з маловідомих історико-культурних фондів НБУВ.

Ключові слова: гетьман Іван Мазепа, козак, польська література.

Актуальною проблемою сучасної історичної науки, бібліотекознавства є виявлення маловідомих історичних джерел, документів історіографії, які торкаються подій Північної війни, Полтавської битви. Святкування 300-річчя Полтавської битви стало значною подією для вітчизняних істориків, бібліотечних працівників, археографів. Початок ХХІ ст. ознаменовує новий етап історичних досліджень Швеції, Туреччини, істориків України, Росії, творчих пошуків, історичних матеріалів, які висвітлюють події Північної війни, біографій історичних постатей гетьмана І. Мазепи, Карла XII, роль прикордонних турецьких фортець у цій війні тощо. Історичні міфи, в яких можливо побачити яскраву картину трактувань образу гетьмана І. Мазепи, відіграли певну роль у формуванні стереотипів у пізнанні української історії в Європі. Можливо, початок формуванню таких міфів поклала зміна ставлення Петра І до українського гетьмана після Полтавської битви. На початку ХХІ ст. гетьман І. Мазепа знову несподівано стає однією з найбільш цікавих для істориків фігурою. Історична наука попередніх століть, імовірно, не надала належної уваги цьому унікальному діячеві української історії. Ювілей Полтавської битви пов'язується з проблемою реконструкції міфологем, що стосуються постаті І. Мазепи.

Системне дослідження історико-культурних фондів НБУВ виявило обширний масив історичних джерел, в яких тією чи іншою мірою представлені події Північної війни та Полтавської битви. Залишаючись актуальними, історичні дослідження історико-культурних фондів надають можливість прослідкувати витоки історичних міфів щодо гетьмана

І. Мазепи, які створили певну традицію в історичній думці Росії, України, Польщі, Швеції. Історичний матеріал, який ввійшов у науковий обіг в Україні на початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що саме польська та російська історіографія ХІХ ст. поклали основи відповідним поглядам щодо Північної війни та І. Мазепи.

Бібліотечні фонди НБУВ дають можливість проаналізувати маловідомі, забуті праці польських, російських істориків, які описують події перебування І. Мазепи в Польщі, події Північної війни. В ювілейний рік Полтавської битви доречно згадати праці відомого російського історика ХІХ ст. Олександра Густавовича Брикнера (1834–1896), професора Дерптського університету. Подіям північної війни присвячені сторінки його праць «Война России с Швецией в 1788–1790 годах» (1869), «Россия, Англия и Пруссия 1787–1791 годов» (1887), «История Петра Великого» у двох томах. Історик констатує, що протягом ХVІІ ст. Швеція домінувала на Балтиці. Разом з тим сучасники царя Олексія Михайловича вважали пріоритети на Балтиці головними, важливими завданнями для Росії. Так, Патріарх Никон припускав можливість поступового просування Росії до столиці Швеції. Внаслідок Північної війни Петро І приєднав разом з двома прибалтійськими провінціями південно-східну частину Фінляндії. Російський історик вважав, що до Полтавської битви Захід зі зверхністю дивився на Росію. Після Полтавської битви точка зору на значення Росії змінилась.

У двотомній праці «Истории Петра Великого» О. Г. Брикнера вміщено главу «Мазепа». Розмірковуючи над діями І. Мазепи в часи Північної війни, історик вважає, що І. Мазепа не міг не задавати собі питання, з якою стороною можна пов'язати більшу вірогідність перемоги. При цьому І. Мазепа, за словами автора, діяв «не по какому либо минутному увлечению, а по холодному расчету». Образ дій І. Мазепи щодо союзу з Карлом XII нагадував дії молдавського господаря Кантеміра, котрий двома роками пізніше уклав подібну угоду з Петром І. Автор вважає, що І. Мазепа закінчив свою кар'єру згідно зі своїм характером. Будучи рабом Польщі, підданим султана, васалом царя, український гетьман з'єднався зі шведським монархом проти Росії та мріяв про самостійність. Проте, на думку автора, надії українського гетьмана на самостійність для Малоросії були марними. В ті часи розвиток великих європейських держав знищував можливість існування дрібних країн [1; 3; 14].

Можна спостерегти, що польська історіографія ХІХ ст. зображує І. Мазепу в тіні європейських монархів, як підданого чи васала. При цьому варто відмітити спорідненість поглядів польських та російських істориків. Польським історикам ХІХ ст. не був притаманним глибоко науковий погляд

на події Північної війни, Полтавської битви, дії гетьмана І. Мазепи. Імовірно, польська історична наука в XIX ст. відчувала тиск політики Російської імперії, нігілістичний щодо української культури. Тому трактування образу І. Мазепи, обрисовання його історичного портрету в польській історичній літературі йшло в руслі офіційних наукових поглядів, прийнятих у царській Росії. Польські історики XIX – початку XX ст. наполягають головним чином на тезах про другорядну роль гетьмана в подіях Північної війни, котрий був заручником власних політичних амбіцій. Праці Д. Мечковського, К. Кантецького [13; 16], присвячені подіям Північної війни, зберігаються у польськомовному фонді НБУВ, який нараховує приблизно 91 тисячу бібліотечних одиниць. Польську літературу представлено численними довідковими виданнями з різних галузей знань: словниками, енциклопедичними виданнями. Малоодслідженим залишається історичний аспект інформаційного ресурсу польськомовного фонду НБУВ, який є унікальною книгозбірнею, що містить праці відомих польських істориків XIX ст.

Негативний погляд у Польщі на І. Мазепу в XIX ст. почав складатися завдяки історичним мемуарам польського шляхтича Яна Хризостома Пасека, вплив історичної творчості якого був у Польщі дуже великим. Праці Пасека знали, любили та цінували. У зазначеному польськомовному фонді НБУВ зберігається багатотомна «Енциклопедія» (1904) С. Оргельбранда, в одинадцятому томі якої представлена стаття «Pasek Jan Chryzostom» («Пасек Ян Хризостом»). Широковідоме наукове польське енциклопедичне видання доносить науковому світу Європи на початку XX ст. біографію Яна Пасека. Ян Пасек згадується як автор відомих у першій половині XVII ст. «Пам'ятників» («Pamiętników»). Він служив у польському війську під командуванням гетьмана Чарнецького, з яким побував у шведській та московській кампаніях. У 1667 р. Ян Пасек одружився на заможній вдові та поселився у Кракові. Рік смерті його не відомий, але автор всесвітньовідомих мемуарів жив ще у XVIII ст. В своїх мемуарах Ян Пасек зображує звичай польської шляхти при дворі короля, цікаві пригоди з власного життя тощо [15].

Завдяки мемуарам Яна Пасека, в яких описується перебування І. Мазепи у Варшаві у другій половині XVII ст., в польській мові з'явилися вирази: «nie bez ty mazepo», «nie bądź mazepą». Станіслав Тарновський в «Історії літератури польської» стверджує, що Ян Пасек недовголюбив І. Мазепу [10; 18]. Вірогідно, причиною такого ставлення польського шляхтича до майбутнього українського гетьмана було певне суперництво між ними у військовій кар'єрі при дворі польського короля.

У польськомовному фонді НБУВ зберігається історичне джерело «Пам'ятники Яна Хризостома» («Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska») (1877), яке являє собою наукову та літературну цінність. Світ, який описує Ян Пасек, живе простою правдою та природною наповненою силою. Такий світ не складна мозаїка. Його події відображаються з притаманними автору лицарською натурою та вченим гонором. Ян Пасек відобразив у своїй праці історичне XVII ст. на війні, в науці, подорожах, танцях, у костьолі. Він бачив та описував звичай двору, стиль придворної мови, різні обставини життя.

Про І. Мазепу Ян Пасек розповідає очима очевидця. Відомому українцю присвячено два розділи. У першому – «Цікава зустріч автора в передпокоях короля з Мазепою, нобілітованим козаком» – автор розповідає, як зустрів Мазепу у передпокоях польського короля у 1662 р, коли той намагався довести свою непричетність до антикоролівської конфедерації військ. Автор пише, що польський король не довіряв І. Мазепі, тому військова кар'єра майбутнього українського гетьмана в Польщі не задалася. Другий розділ – «Любовна пристрасть того ж Мазепи до пані Фальбовської» – присвячений розповіді про відомий на Волині роман І. Мазепи із заміжною полячкою. Після викриття коханців пан Фальбовський прив'язав майбутнього гетьмана до коня, зробивши постріли. Кінь, за народною легендою, поніс Мазепу на Запорозьку Січ. Цей історичний міф інтерпретовано у науково-популярному фільмі сценаристів Ю. Макарова та Д. Жарких «Іван Мазепа. Кохання. Велич. Зрада», який був знятий студією «1 + 1» у 2005 р. Народна традиція почала сприймати Січ як місце порятунку для майбутнього гетьмана, куди той приніс свій військовий досвід, здобутий в Польщі. Після 1663 р., за мемуарами Яна Пасека, І. Мазепа був вимушений залишити Польщу і виїхати до Франції, де заглибився у вивчення мов та наук.

Імовірно, європейський військовий досвід українського гетьмана привернув увагу Петра І. Європейська історіографія XX ст. визнала фактор військового досвіду І. Мазепи в розбудові Російської імперії. Шведський історик А. Єнсен [6] та американський Г. Манінг [14] одними з перших зауважили військовий талант І. Мазепи під час відступу від Полтави до Очакова у 1709 р. Українські історики Д. Донцов [5] та І. Борщак [1; 11] висловили думку про безперечний патріотизм І. Мазепи та бажання привести Україну до самостійності. В Інституті Рукопису НБУВ зберігаються чотири документи – твори І. Борщака, зокрема «Орликіана» та уривок статті «Україна в Парижі», праці «Шведчина і французька дипломатія», «Вольтер і Україна», в яких ідеться про І. Мазепу та його роль у процесах державотворення України [1].

Історичний матеріал, накопичений в Україні на початку ХХІ ст., дає підстави вести мову про спражний військовий талант гетьмана, який стверджувався в часи культурної розбудови Гетьманщини в другій половині ХVІІ ст. І. Мазепа, користуючись даними козацької розвідки, листами підлеглих полковників та С. Палія, знав особливості турецько-татарського прикордоння. Гетьман вважав авантюрою задумані Голіциним Кримські походи. В десятиліттях боротьби Росії з Туреччиною І. Мазепа став головним стратегічним та військовим консультантом Петра І з питань стримування османської експансії [8].

За часів Північної війни в німецьких часописах поширюються публікації про Швецію та Росію. Німецькі газети були легкодоступними та вважались єдиним джерелом достовірної інформації. Періодика «Исторические известия о Северной войне» видавалась в Йєні протягом 1716–1719 рр. Перша німецька біографія Петра І ґрунтувалась на матеріалах лейпцігської «Europäische Fama». Німецький теолог та педагог А. Ф. Бюшінг захистив першу дисертацію про Росію – «Герхард Фридрих Миллер и значение его трудов по географии России ХVІІІ в.» [7; 9]. У 1703 р. в німецькому часописі «Historische Remarques» з'явилась докладна біографія І. Мазепи, автор якої виявив добру обізнаність із життєвим шляхом гетьмана, його родинними справами тощо. Через рік ґрунтовну й прихильну біографію І. Мазепи вмістив часопис «Die europäische Fama», супроводивши її портретом гетьмана, гравюрою з якої пізніше скористався Енгель для своєї «Історії України та українського козацтва». Важливою й історично цінною рисою німецької преси було те, що вона давала інформацію з перших рук, від свідків та учасників подій, тоді як преса інших західних країн нерідко передруковувала або переказувала те, що раніше з'являлося в німецьких часописах. До німецьких газет надсилали листи та повідомлення дипломати, агенти, вчені й військові, що у великій кількості перебували на службі в Росії. Разом з тим німецькій пресі у висвітленні українських справ властива більша залежність від політичної кон'юктури, що з особливою виразністю проявилось у ставленні до І. Мазепи. Якщо до 1709 р. це ставлення було прихильним, то після Полтавської битви тон німецької преси змінився. Мазепу почали називати «зрадником», озираючись на переможця Петра І, з яким тепер необхідно було рахуватись.

У 2009 р. в Полтаві пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Відомий сучасний шведський історик Бенгт Нільссон виступив із доповіддю «Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій» [17]. У ній дослідник акцентує

увагу на тому, що слабка обізнаність наукового світу Швеції у ХІХ ст. зі східнослов'янськими історичними джерелами призвела до активізації у Швеції «старої історичної школи», яка надавала негативні оцінки діям Карла ХІІ та І. Мазепи. Тривалий час, протягом якого здійснювались історичні дослідження в Швеції та в Європі у ХІХ–ХХ ст., привів до перегляду багатьох наукових поглядів. Але на початку ХХІ ст. знову постало питання про більш ретельні дослідження бібліотечних фондів в Україні з приводу подій Північної війни. Саме маловідомі історико-культурні фонди НБУВ у сучасний період історичних досліджень мають можливість представити «Мазепіану», події Північної війни європейському читачеві в ракурсі нових фактів, нових наукових концепцій, відносно до історії «невідомої України».

Історико-культурні фонди НБУВ надають обширний матеріал західної української, рукописів щодо Північної війни, біографії гетьмана І. Мазепи, Карла ХІІ. Актуальним залишається питання історичних досліджень постаті українського гетьмана з урахуваннями нових наукових концепцій історії українського козацтва. В сучасний новий період європеїзації гуманітарної науки в Україні, який сприяє збереженню фундаментальності української освіти, історико-культурні фонди НБУВ залишаються маловідомим та слабо дослідженим пластом історичних матеріалів, що потребують подальших творчих пошуків.

Список використаної літератури

1. *Борщак, Ілько, Мартель, Рене.* Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель – К.: Свенас, 1991. – 136 с.
2. *Брикнер, А. Г.* Война России с Швецией в 1788–1790 годах / А. Г. Брикнер // Журнал министерства народного просвещения. Часть CXLІ. – СПб., 1869. – С. 67–363.
3. *Брикнер, А. Г.* История Петра Великого: в 2 т. Т. 2 / А. Г. Брикнер – М.: ТЕРРА, 1996. – 288 с.
4. *Брикнер, А. Г.* Россия, Англия и Пруссия 1787–1791 годов. Гл. І–ІХ / А. Г. Брикнер // Русский вестник. Т. 191. – СПб., 1887. – С. 471–537.
5. *Донців, Дмитро.* Похід Карла ХІІ на Україну / Д. Донців. – Київ, Видання «Товариства ширення народної культури», 1918. – 28 с.
6. *Єнсен, А.* Історичні картини / пер. зі швед. Н. Іванчука; наук. редакція Б. Якимовича / А. Єнсен. – К.: Укр.писменник, 1992. – 205 с.
7. *Ивонина, Л. И.* Сведения о России в немецкоговорящем пространстве ХVІІІ в. [Рец. на кн.] Наука и публицистика о Российской империи. Бонн, 2006 / Л. И. Ивонина // Новая и новейшая история. – М., 2008. – № 4. – С. 26–40.
8. *Рева, Л.* Ілько Борщак про Івана Мазепу та його сучасників: за фондами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Л. Рева // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної

наукової конференції. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ : Темпора, 2008. – С. 271–282.

9. *Таирова-Яковлева, Т.* Приятель гетмана злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил / Т. Таирова-Яковлева // Родина. – М., 2007. – № 11. – С. 26–31.

10. *Якубова, Т. А.* Маловідомі матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, щодо історичного портрету гетьмана І. Мазепи (XVII–XVIIIст.) / Т. А. Якубова // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 16. – Київ, 2009. – С. 165–176.

11. *Borschak, Elie, Martel, Rene.* Vie de Mazeppa / E. Borschak, R. Martel. – P., 1931. – 136 p.

12. *Cbynczewska-Hennel.* Mazepa w polskiej historiografii / Cbynczewska-H. // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ : Темпора, 2008. – С. 50–61.

13. *Kantecki, K.* Ojciec Stanisława Augusta / K. Kantecki // Ateneum. – Warszawa, 1876. – № 3. – S. 1–71.

14. *Manning, Clarence.* Hetman of Ukraine Ivan Mazeppa / Manning C. – New-York, 1957. – 145 p.

15. Mazepa // Słownik Języka Polskiego, OWN. – T. 2. – Warszawa, 1979. – S. 127.

16. *Meczkowski, Domicjan.* Obrazy historyczne z czasyow Stanisława Leszczyńskiego z odcieniami obyczaju i charakteru ludzi / D. Meczkowski – W Krakowie. Nakładem i czcionkami «CZASU», 1861. – 141 s.

17. *Nilsson, Bengt (Нильссон, Бенгт).* Librarian Linkoping university, library (Стокгольм, Швеція): Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies = Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій / Bengt Nilsson // Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: програма конференції. – Полтава, 2009 – 16 с.

18. *Orgelbrand, S.* Encyklopedia Powszechna / S. Orgelbrand. – T. 11. – Warszawa, 1904. – S. 324–325.

Розділ V

Історія науки

Ганна Індиченко,
наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

АКАДЕМІЧНА НАУКА: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО СУЧАСНОСТІ

У статті аналізується процес становлення академічного знання як невід'ємного компонента системи організації науки європейських країн. Визначаються характерні особливості академій наук та наукових товариств країн Європи.

Ключові слова: академічне знання, академія наук, наукове товариство, вчений.

Найдавнішими науковими об'єднаннями світу є академії наук. Слово «академія» походить від імені афінського міфічного героя Академа, на честь якого було названо місцевість поблизу Афін, де збиралися учні Платона для філософських розмов, тому вважається, що першою академією була Платонівська. Згодом академією почали називати осередки вчених, філософів, поетів.

Виникнення перших академій наук або наукових товариств (які за своїми функціями є подібними до академій) в країнах Європи відноситься до XVII ст., часу коли відбувався інтенсивний економічний розвиток, зростання промисловості, національної свідомості.

У XVII ст. спостерігається бурхливий розвиток продуктивних сил, виникнення потреб у вдосконаленні засобів пересування водою та суходолом, розвиток гірничої справи, ремесел та землеробства. В тогочасному суспільстві формується попит на наукові результати. Це стало головною передумовою зародження академічної форми організації науки, більш ефективної, ніж на ті часи була університетська. Наукова революція XVII ст. призвела до створення класичної механіки – першої в історії системи сучасного природничо-наукового знання. В цей час формується прогресивна ідеологія просвітників, а в економіці європейських країн відбувається перехід до машинної капіталістичної індустрії.

Академії наук як співтовариства природознавців виникли одночасно з «новою» наукою і стали основною формою її організації. Становлення « нової » науки було пов'язано з утвердженням експериментального метода й усвідомленням органічного зв'язку експерименту і теорії. Як зазначає

В. І. Онопрієнко, «...звернення до експерименту стало науковим методом. Дослідники протягом декількох десятиліть винайшли або отримали в своє розпорядження мікроскоп, термометр, барометр, повітряний насос і маятниковий годинник, що відразу відкрило майже неймовірні можливості вивчення явищ природи. Це дало можливість не тільки побачити багато з того, що було неприступне чуттєвому досвіду людини, але й зафіксувати дані цього досвіду в об'єктивному кількісному вигляді»¹. Теоретична робота академій була пов'язана з обговореннями наукових праць своїх членів та авторитетною експертизою. Академії також розглядалися як установи, що забезпечували можливість публікацій результатів наукових досліджень. Обмін інформацією поміж ученими європейських країн, наукові змагання у вигляді конкурсів, обрання учених в якості іноземних та почесних членів до академій наук інших країн створювали атмосферу наукової співдружності.

На відміну від середньовічної науки, що знаходилася під контролем церкви, створення та утвердження академічної науки відбувалося за підтримки світської влади яка використовувала науку для зміцнення своїх позицій, натомість академії наук та наукові товариства отримували фінансову підтримку та сприяння у проведенні наукових досліджень. Державна влада усвідомила значення науки для розвитку економіки і зростання військової міцності держави.

XVII ст. вважається «академічним періодом» розвитку науки, коли почався процес її оформлення в соціальний інститут². Перші наукові академії виникають в Італії (Академія таємниць природи в Неаполі, Академія дель Чіменто у Флоренції, Академія деї Лінчеї), проте проіснували вони недовго. Також академії з'являються у Німеччині (у 1622 р. товариство «Соціетас еревнетика», у 1652 р. – Товариство випробувачів природи (нині – Німецька академія натуралістів)). З середини XVII ст. потужними європейськими науковими центрами стають Франція та Великобританія, що було зумовлено становленням у цих країнах «...сталих урядів, ...важливу роль в яких відігравала буржуазія»³. У 1635 р. виникає Французька академія з метою створення словника і нормативної граматики французької мови. Французька академія отримала фінансову підтримку від уряду, а її організаційна структура була перейнята багатьма іншими академіями. Згодом у Франції формуються інші вузькоспеціалізовані академії, які зберегли свої самобутні традиції до сьогодні. Лондонське Королівське товариство виникло у 1660 р. за ініціативи осередку вчених, які проводили демонстрації дослідів. На початковому етапі своєї діяльності Товариство не отримувало фінансової підтримки від

держави, а існувало за рахунок внесків своїх членів. Головна увага вчених Великобританії та Франції спрямовувалася на дослідження важливих «...технічних проблем того часу – накалювання і гідравліки, артилерійської справи і мореплавства... одночасно уникаючи загальних філософських дискусій»⁴.

Очолювана королівськими особами виконавча влада, фактично перебувала в руках представників буржуазії, які розуміли значення науки в житті тогочасного суспільства і всіляко сприяли створенню академічних установ. За активної підтримки королівських осіб створюються академії наук у Бельгії, Данії, Іспанії, Німеччині, Норвегії, Нідерландах, Швеції, Португалії. За підтримки державних діячів виникають академії наук у Франції. Голландські вчені брали активну участь у науковому житті Європи, «...виступаючи засновниками університетських новацій, курсів лекцій, підручників в різних країнах Європи...»⁵.

У XVIII ст. інтерес до науки широко поширюється за межами Франції, Англії, Голландії – виникають академії наук у Німеччині і Австрії. У 1700 р. створено Бранденбурзьке наукове товариство на базі якого у 1744 р. виникла Берлінська Королівська академія. 14 травня 1847 р. створено Імператорську академію наук в Австрії.

Реформаційні події в Росії першої чверті XVIII ст. сприяли виникненню у 1724 р. Російської академії наук, яка з самого початку існування була створена як державна установа. Потреби у висококласних фахівцях невпинно зростали у зв'язку з розширенням кордонів країни і необхідністю дослідити, описати й обґрунтувати можливості практичного використання гігантської території Росії⁶.

У XVI–XVII ст. інтенсивна експансія Іспанії та Португалії на інші континенти сприяла розвитку мореплавства та пов'язаних з ним астрономії, математики, механіки. У 1717 р. засновано Португальську академію; у 1720 р. – Королівську академію португальської історії; 1779 р. – Королівську академію наук Лісабону. Давні вікові традиції академічної науки має Іспанія, в якій на сьогодні продовжують існування сім академій – Королівська академія Іспанії, Королівська академія історії, Медична Мадридська академія, Королівська академія образотворчих мистецтв, Королівська академія практики законів і публічного права, Королівська академія природничих наук та мистецтва Барселони, Королівська академія трьох благородних мистецтв св. Луїзи.

Перша половина XIX ст. для країн Східної Європи була пов'язана з національним відродженням, що спонукало інтелігенцію до заснування академій наук. Усвідомлення себе як національної спільноти мало одним

з наслідків у галузі культури виникнення національних академій наук або наукових товариств «...народи з давніми культурними традиціями згуртовували свою інтелектуальну еліту в установі академічного типу, щоб визначити і збільшити власний внесок в загальнолюдську цивілізацію»⁷. У роки національного відродження у слов'янських народів утворилися академії наук та наукові товариства. Так, у 1866 р. засновано Хорватську академію наук та мистецтв, 1871 р. – Польську академію наук, у 1886 р. – Сербську Королівську академію, у 1890 р. – Чеську академію наук словесності та мистецтва, 1869 р. – Болгарське літературне товариство, яке у 1911 р. реформоване в Болгарську академію наук. У 1918 р. – гетьманом П. Скоропадським підписано закон про заснування Української Академії наук.

З середини ХХ ст. склалися необхідні передумови для створення академій наук в Албанії (1947 р. – створено Інститут наук, який у 1972 р. реформовано в Академію наук), Македонії (1967 р. – Македонська академія наук і мистецтв, Чорногорії (1973 р. – Чорногорське товариство наук і мистецтв, яке у 1976 р. реорганізовано у Чорногорську академію наук і мистецтв), Косово (1975 р. – Академія наук і мистецтв).

Сьогодні академії наук зберігають спеціалізацію науково-дослідної роботи. Одні із них проводять дослідження в галузі природничих, точних та гуманітарних наук, інші – обмежуються вузькою науковою спеціалізацією (їх дослідження спрямовані на вивчення історії, археології, архітектури, літератури, мови), низка академій проводить дослідження в галузі природничих (або гуманітарних) наук; виділяються також академії які спеціалізуються на технічних науках.

У ХІХ ст. виникає дисциплінарна наука, тобто наукова дисципліна стала основною формою організації знання. Тоді ж дані наукових досліджень допомогли отримати перемогу в боротьбі з інфекційними хворобами, у розробці нових ліків тощо.

Створення академій медичного профілю дозволило акцентувати увагу на боротьбі з епідеміями, проводити дослідження нових лікарських засобів і методів лікування тощо. Центром медичних досліджень стає Франція. Так, у 1731 р. виникає Королівська хірургічна академія; витоки Французької національної академії фармації беруть початок зі створення у 1777 р. – *Collège de Pharmacie*; у 1820 р. засновано Королівську медичну академію; у 1734 р. – Медичну Мадридську академію (Іспанія), у 1841 р. засновано Бельгійську Королівську медичну академію. Згодом виникають медичні академії в Румунії (1935), Швейцарії (1943 р.), Хорватії (1961 р.), Росії (1992 р., на базі колишньої Академії медичних наук СРСР), в Україні (1993 р.), та інших країнах.

Широка зайнятість населення у сільському господарстві, необхідність його модернізації зумовили появу сільськогосподарських академій які виконували функції центрального відомства у зазначеній галузі. Завдання та функції сільськогосподарських академій лишаються незмінними від часу їхнього заснування – розвиток сільськогосподарських наук, лісівництва, рибного господарства, тваринництва. Часто до складу сільськогосподарських академій входять науково-дослідні установи, дослідні господарства, підприємства та організації. У 1811 р. виникає Королівська Шведська академія сільського господарства та лісівництва; з 1929 р. починається історія Російської академії сільськогосподарських наук (коли була прийнята постанова Раднаркому СРСР про заснування Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (ВАСГНІЛ)); з 1931 р. – Української академії аграрних наук (УААН), яка була утворена як Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук.

У ХХ століття наука вступає під знаком нової революції, яка розпочалася в області фізики (відкриття складної будови атома, створення спеціальної та відносної теорії ймовірності), а потім розповсюдилася на інші галузі знання. Бурхливий розвиток технічних наук зумовив появу організацій нового типу – академій технічних (або інженерних) наук. Інженерні академії виникають у Швеції (Королівська Шведська академія інженерних наук, 1919 р.), Фінляндії (Шведська академія технічних наук Фінляндії, 1921 р., Фінська академія технічних наук, 1957 р.), Данії (Датська академія технічних наук, 1937), Норвегії (Норвезька академія технічних наук, 1955 р.), Великобританії (Королівська інженерна академія наук, 1976), Швейцарії (Швейцарська академія технічних наук, 1981 р.), Польщі (Академія інженерних наук Польщі, 1992), Хорватії (Хорватська академія інженерних наук, 1993 р.), Франції (Національна академія технологій, 2000), Німеччині (Німецька академія технічних наук, 2008) та в інших країнах.

Інженерні або технічні академії створювалися зусиллями промисловців або фінансистів. Завдяки широким фінансовим можливостям (приватне фінансування, залучення коштів інвесторів, отримання грантів під конкретні проекти) вони реалізують як високовитратні довготривалі проекти, так і короткострокові програми. При академіях функціонує мережа науково-дослідних інститутів, робота яких спрямована на вирішення конкретних проблем промислового сектору, що забезпечує швидке впровадження наукових результатів у виробництво.

На сьогодні, академічна наука є невід'ємним компонентом системи організації науки європейських країн. Академії наук країн Європи виконують спільну функцію – своєю діяльністю всіляко сприяють розвитку

науки на користь власним державам та всього людства. Академії наук здійснюють науково-дослідницьку роботу, значною мірою визначають наукову політику своїх країн, проводять обговорення актуальних наукових питань, публікують праці вчених у власних періодичних виданнях; видають звіти, монографії, словники, енциклопедії, серії праць, присвячені пам'яткам науки та культури. Багатотомні видання часто видаються тривалий час, іноді у співпраці з іншими академіями наук.

Академії є дорадчим органом вищих органів влади та управління своїх країн у галузі науки та сфери своєї спеціалізації. Академії присуджують власні та урядові нагороди, розподіляють урядові та приватні гранти, субсидії, пожертви поміж визначними та молодими ученими, готують експертні висновки.

Однією з функцій академії є здійснення міжнародної співпраці через спільні науково-дослідні проекти, договори, програми обміну науковцями, обрання іноземних та почесних членів а також членів-кореспондентів, проведення конференцій, симпозіумів та конгресів, участь у міжнародних експедиціях, дослідних станцій, спільних виданнях та через книгообмін. Академії наук європейських країн активно беруть участь у міжнародних дослідницьких програмах з фундаментального вивчення Світового океану, охорони навколишнього середовища, здоров'я, у розробках нових лікарських засобів, космічних дослідженнях, а також у наукових дослідженнях у галузі точних наук.

Академії наук через присудження медалей та нагород заохочують дослідників за суттєві наукові досягнення. Характерно, що більшість академії зберегли форму заохочення дослідників через конкурсні завдання за актуальними науковими напрямками. Численні премії присуджуються з коштів фондів. Так, в присудженні Нобелівської премії в галузі фізики і хімії бере участь Королівська Шведська академія наук, у галузі літератури – Шведська академія.

Часто академії представляють свої країни в міжнародних наукових об'єднаннях – Союзі європейських академії, Міжнародному академічному союзу, галузевих наукових асоціаціях та товариствах.

Популяризація наукового знання здійснюється через інформаційні ресурси (офіційні веб-сайти академії, електронні видання наукових та науково-популярних праць, публікації), організацію виставок, експозицій, циклів науково-популярних лекцій. Національна академія наук України спільно з галузевими академіями проводить щорічні фестивалі науки, метою яких є встановлення діалогу між наукою і суспільством, пропаганда досягнень науки і залучення молоді в науку⁸. Лондонське Королівське

товариство для реалізації програми розуміння ролі науки суспільством використовує 1 млн фунтів стерлінгів, наданим за рахунок асигнувань зі спецфонду. Особлива увага приділяється співпраці з молоддю. В Единбурзькому Королівському товаристві навіть введено посаду організатора молодіжних програм, який відповідає за співпрацю з молодим поколінням. Королівська Ірландська академія співпрацює з радіо і телебаченням Ірландії, популяризує ірландську науку в суспільстві через тематичні радіопередачі, документальні фільми як для дорослих, так і для дітей.

Академії та наукові товариства функціонують як центри співпраці поміж ученими в середині країни та іноземними дослідниками. З цією метою організовуються зустрічі, форуми, конференції, симпозіуми, колоквиуми; надається можливість молодим дослідникам публікувати свої праці в академічних виданнях; здійснюється співпраця з іноземними академіями наук та академіями наук в середині країн. Академії наук прагнуть забезпечити необхідні умови ученим для реалізації наукових та мистецьких проектів. З цією метою створюються центри (Фламандський академічний центр з науки і мистецтв (VLAC) – Бельгійська Фламандська Королівська академія наук, словесності і мистецтв), надаються відповідні гранти.

Структура академії визначається королівськими грамотами, урядовими декретами, постановами, а також власними статутами, регламентами та положеннями. В залежності від завдань та сфери досліджень академії структуруються на секції, відділення (класи), предметні комітети та комісії. Вузькопрофільні академії, які спеціалізуються на мові, історії, археології, праві, медицині, іноді не структуруються на відділення, а мають секції та предметні комітети та комісії. Така структура характерна для низки академії Франції (Французька академія, Академія написів і художньої літератури, Академія образотворчих мистецтв, Академія моральних і політичних наук, Національна академія хірургії, Французька Національна академія фармації, Академія закордонних наук), Бельгії (Королівська медична академія, Королівська археологічна академія, Королівська академія закордонних наук, Бельгійська Королівська академія французької мови і літератури), Швеції (Шведська академія), Португалії (Португальська академія історії). Останніми роками спостерігається збільшення кількості комітетів та комісій, що мають різні функції: адміністративні; предметні або секційні; консультативні, комісії з видання словників, енциклопедій, серійних видань; проблемні комісії; для вирішення конкретних наукових питань, які можуть бути довготривалими або короткочасовими; комісії з присудження грантів та нагород. До складу комісій, як правило, входять дійсні члени Академії.

В академіях інженерних або технічних наук члени розподіляються по дисциплінарних групах або секціях. Членами академії є видатні учені, інженери та економісти, промисловці, фінансисти. До структур таких академій входять промислові, фінансові та бізнес-ради до функцій яких відноситься налагодження та розвиток контактів поміж академією, торгівлею та промисловістю країни, а також забезпечення академії фінансовими асигнуваннями. Як правило, при академіях функціонують некомерційні установи – товариства й інститути до складу керівних органів яких входять представники промислових підприємств, уряду, фінансових організацій, вчені, співробітники інститутів. Інститути фінансуються академіями, приватним капіталом, частково – урядом, а також через власні розробки. В інженерних академіях спостерігається тенденція до створення міждисциплінарних наукових колективів із залученням університетів і великих дослідницьких організацій. При цьому застосовується практика створення тимчасових груп на термін проведення науково-дослідних робіт, що гарантує для ВНЗ та інших організацій стабільний колектив дослідників.

Стратегія наукової діяльності свідчить про збільшення інноваційної орієнтації науки. Технологічні реалії сучасної науки відобразилися і у назвах великих дослідних досягнень: інформаційні технології, біотехнології, технології клонування ⁹. Академічні установи активно працюють у цих напрямках, спрямовуючи свої дослідження на забезпечення добробуту суспільства. Спільною рисою наукових досліджень академій та наукових товариств країн Європи є спрямованість на покращення умов життя людства, що проявляється в розробках, здійснюваних у таких галузях науки як: медицина (імунологія, неврологія, молекулярна біологія, дослідження ракових захворювань, гіпертонії, діабету, СНІДу), екологія (зміна кліматичних умов, утворення кислотної плівки на поверхні океану, посуха), генетика, вірусологія тощо.

На підставі фундаментальних досліджень створюються нові прогресивні технології, що знаходять застосування у промисловості, сільському господарстві, медицині. Часто, академії є засновниками, або співзасновниками інноваційних центрів.

Діяльність академій наук забезпечується фінансуванням з державного бюджету, корпоративних організацій, загальних інвестицій. Окрему категорію фінансових надходжень становлять благодійні та членські внески, прибутки від продажу академічних періодичних видань та інші додаткові джерела фінансування, пов'язані з діяльністю академій. Початково, деякі академії існували лише за рахунок членських внесків (Лондонське Королівське товариство), проте, згодом уряди країн почали виділяти

субсидії (наприклад, grant-in-aid для Лондонського Королівського товариства та Единбургського Королівського товариства), або надавати гранти на проведення науково-дослідної роботи за певними напрямками. У фінансуванні академій наук Німеччини беруть участь Федеративний уряд, а також федеральні землі, де розташовуються конкретні академії.

Найвищим керівним органом академій є зібрання їхніх членів – Генеральна асамблея, Загальні збори, Таємний комітет, Пленум, Збори делегатів. Безпосереднє керівництво поточною діяльністю здійснюють Президія, Правління, Рада, Дирекція, Адміністративний комітет, Адміністративне бюро, Колегія. Дорадчі функції мають Сенат, Опікунська та Почесна ради. Президентом або директором обирають видатних вчених та організаторів науки з правом повторного переобрання або без нього. В деяких академіях президент обирається на один або два роки, проте, в більшості випадків термін його повноважень становить 4–5 років. На початковому етапі діяльності академій президенти часто затверджувалися королями. Така традиція зберігається в бельгійських академіях. З метою збереження наступності у керівництві, часто віце-президент обирається президентом академії.

Керівними особами академій, крім президента, є віце-президент, неодмінний або генеральний секретар, секретарі класів, вчений секретар, скарбничий; в деяких академіях – виконавчий секретар, директор Бібліотеки.

В переважній кількості академій та наукових товариствах важлива роль в керівництві належить неодмінному секретарю, до функцій якого відноситься ведення протоколів зібрань, листування, управління документацією, складання щорічних звітів, контролювання процесу виборів тощо. В багатьох академіях визначні вчені обиралися на посади неодмінних секретарів і впливали безпосередньо на роботу академій (Мартінус ван Марум – Голландське наукове товариство; Г. К. Ерстед – Датська Королівська академія наук і словесності; П. Варгентін, Й. Я. Берцеліус – Шведська Королівська академія наук; Г. Слоан, Т. Юнг – Лондонське Королівське товариство; Б. Фонтель, Луї де Бройль – Академія наук Франції).

Академії наук або наукові товариства об'єднують дійсних (ординарних) членів, членів-кореспондентів, іноземних членів, іноземних членів-кореспондентів, почесних членів, королівських членів, заслужених членів, «відставних членів», а також членів-директорів, членів-вкладників, членів-організацій. Критеріям для обрання у дійсні члени служать наукові заслуги кандидата, наявність фундаментальних наукових праць. Дійсними членами,

як правило, обираються громадяни власної країни, при переїзді до іншої країни, дійсні члени переходять до категорії іноземних. Процес обрання членів Академії проходить на демократичних засадах за широкої оповіщеності громадськості через засоби масової інформації.

В більшості академій вибори нових членів відбуваються спочатку в класах або відділеннях, а потім на Загальних зборах. В деяких академіях наук нових членів обирають виключно Загальні збори. Часто в академіях вибори затверджуються королем (Італія, Бельгія), президентом республіки (Франція), Папою римським (Ватикан), міністерствами. Кількість членів в деяких академіях залишається незмінною з моменту їх заснування, зокрема це характерно для «мовних академій» Франції, Швеції, Іспанії¹⁰.

Від часу свого заснування більшість академій мали бібліотеки, архіви, лабораторії, інститути, музеї. Деякі академії з часом втратили свої науково-дослідні установи – передали їх державі, або вони перетворилися в самостійні інституції. Від часу створення академій та наукових товариств формуються Архіви та Бібліотеки установ, які сьогодні є потужними науковими центрами, що забезпечують доступ до інформаційних ресурсів, здійснюють культурно-просвітницьку діяльність, книгообмін, проводять семінари, конференції тощо.

Значна частина академій наук та наукових товариств функціонують як добровільні об'єднання вчених на зразок Лондонського Королівського товариства. Академії не мають власних науково-дослідних установ, а їхні члени проводять наукові дослідження переважно у висококласних лабораторіях університетів та вищих навчальних закладах. В рамках університетів, як правило, працюють окремі науково-дослідні центри для проведення фундаментальних і прикладних досліджень. Робота цих центрів «...нагадує роботу академічних інститутів: абсолютна більшість наукових співробітників не зайнята в навчальному процесі... центри мають власний бюджет і відраховують університетам фіксовану його частину...»¹¹. Витоки таких добровільних об'єднань науковців беруть початок в університетській системі Середніх віків. Ці установи функціонують як незалежні, недержавні організації, метою яких є розвиток наук, забезпечують вільну дискусію в обговоренні актуальних наукових питань; заохочують до наукової роботи молодих дослідників; нагороджують учених за видатні внески в науку; здійснюють міжнародні наукові контакти; популяризують наукову інформацію різними засобами. Вони продовжують зберігати свою наукову спеціалізацію, функції та завдання; до їх складу входять визначні вчені країн.

Іншою формою організації академічної науки є функціонування академій як спеціалізованих на науково-дослідній роботі установ, що

працюють переважно за державної підтримки; академії наук проводять фундаментальні теоретичні, експериментальні та прикладні наукові дослідження. До академій такого типу відносяться: Нідерландська Королівська академія наук та мистецтв, Королівська Шведська академія наук, Болгарська академія наук, Національна академія наук України, Російська академія наук, Національна академія наук Республіки Білорусь, Академія наук Чеської Республіки, Академія наук Албанії, Польська академія наук, Словацька академія наук, Румунська академія наук тощо. В складі академій діють наукові установи та інститути, центри, лабораторії, дослідно-конструкторські технологічні бюро, дослідні заводи, науково-дослідні станції.

З середини 90-х років XX ст. починаються процеси трансформації системи наукових досліджень у колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Академії наук були реформовані як самоврядні наукові установи, що об'єднують науковців країн, формують та визначають наукову політику і стратегію країни. Шлях реформування, зокрема, пройшли академії наук Чехії, Словаччини, Польщі, Болгарії, де було здійснено переатестацію академічних інститутів, переглянуто їх кадровий склад, відбулися зміни у структурі управління академій.

У 1990 р. систему організації науки, що існувала в Балтійських країнах, було реорганізовано. Якщо за радянських часів наукові дослідження проводилися головним чином академічними інститутами, то сьогодні більша частина наукової роботи в країнах Балтії здійснюється державними науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами.

Отже, не дивлячись на складні системи трансформації наукових систем деяких країн Європи, європейський розвиток науки свідчить про вікові традиції академічної науки, яка не тільки збереглася, але й оптимізувала свою діяльність; останнім часом спостерігається збільшення кількості академій та поява нових академічних установ, спеціалізація яких відповідає вимогам часу. Академії, які утворилися раніше, розширюють сферу своєї діяльності через створення нових секцій, комісій, комітетів, науково-дослідних установ; омолодження вікового складу, отримують належну фінансову підтримку від вищих органів влади та управління своїх країн. В академіях наук та наукових товариствах європейських країн проводяться фундаментальні дослідження. Академії мають високий науковий авторитет, об'єднують видатних учених своїх країн і є найвищим експертним органом з питань науки. Саме в академіях зароджуються нові наукові напрями та міждисциплінарні підходи до наукових проблем. Академії зберігають культурні традиції своїх країн, оскільки є компонентом їх інтелектуального

життя, а академічні традиції в багатьох академіях залишаються незмінними з моменту їх заснування. Академії беруть участь у формуванні наукової політики своїх країн через представників у дослідних радах, комітетах та інших органах управління наукою. У жовтні 2008 р. відбулася міжнародна конференція за участю низки національних академій наук «Роль національних академій наук у ХХІ столітті», на якій було прийнято декларацію, в якій поставлено завдання: «думати локально – діяти глобально», що означає широку участь академій наук у вирішенні нагальних загальнолюдських проблем¹².

Примітки

¹ Онопрієнко, В. І. Історичний досвід становлення та розвитку академічної науки в Європі / В. І. Онопрієнко // Національна академія наук України : проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір. – К., 2007. – С. 18.

² Лапицький, В. В. Наука в системе культуры / В. В. Лапицкий. – Псков, 1994. – С. 113.

³ Бернал, Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. [Перев. с англ. А. М. Вязминой и др.] – М. : Из-во иностр. л-ры, 1956. – С. 245.

⁴ Там же. – С. 246.

⁵ Петров, М. К. Возникновение науки в Западной Европе / М. К. Петров // История и становление науки (Некоторые проблемы). – М., 1981. – С. 189.

⁶ Малицький, Б. Академічна наука: традиції і відповіді на нові виклики / Б. Малицький // Вісник НАН України. – 2005. – № 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/all/herald/2005-01/art2-vi1-5.pdf>. – Загол. з екрану.

⁷ Історія Академії наук України. 1918–1993 / АН України. Ін-т Історії України; редкол. Б. Є. Патон (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 6.

⁸ Радченко, Б. Академія наук виходить із тіні? / Б. Радченко // Дзеркало тижня. – № 18 (746) 23–29 травня 2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3100/66221/> – Загол. з екрану.

⁹ Водопьянова, Е. В. Европа и Россия на карте мировой науки / Е. В. Водопьянова – М. : МППА БИМПА, 2002. – С. 16.

¹⁰ Копелевич, Ю. Х. / Ю. Х. Копелевич, Е. П. Ожигова // Научные Академии стран Западной Европы и Северной Америки. – Л. : Наука, 1989. – С. 27.

¹¹ Єгоров, І. Ю. «Західна» модель організації фундаментальних досліджень: сучасний досвід окремих країн / І. Ю. Єгоров // Національна академія наук України: проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір. – К., 2007. – С. 44.

¹² The International Conference «Role of National science Academies in the XXI Century» / Momir Djrović [ed.]. – Podgorica, 2009. – 273 p.

УДК [025.171:929:33(477)Лукінов І. І.]:027.54(477)

Світлана Старовойт,

зав. відділу НБУВ,

канд. іст. наук

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАУКОВОГО АРХІВУ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ І. І. ЛУКІНОВА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА ЗНАНЬ

У статті розглянуто склад документів особового фонду академіка НАН України І. І. Лукінова та проаналізовано ступінь їхньої інформативності як джерела з історії української науки та сучасного розвитку економіки України. Запропоновано шляхи представлення документів фонду в системі електронних ресурсів НБУВ та їх оперативного використання у наукових дослідженнях.

Ключові слова: документ, особовий архівний фонд, електронний ресурс, НАН України.

Суспільство знань – нова формула існування людства, задекларована багатьма міжнародними організаціями. Надзвичайно багато уваги їй приділяє ЮНЕСКО. Фахівці, які вивчають закономірності суспільного розвитку у різних країнах, вважають суспільство знань закономірним етапом розвитку нинішнього інформаційного суспільства, вбачаючи різницю між попереднім і наступним етапами в повороті від спрямування на технологічні досягнення до більшого розвитку соціальних, етичних і політичних аспектів суспільного життя. Досвід зарубіжних країн показує, що для досягнення поставленого завдання недостатньо одного лише узагальнення основних напрямів суспільно-економічного реформування, серед яких мають бути інвестування в розвиток інтелектуальних людських ресурсів, тобто у національну систему освіти і науки, у розвиток національного культурного різноманіття та стимулювання національної інноваційної системи на використання результатів національних досліджень і розробок. Є потреба у сприйнятті концепції побудови суспільства знань як національної мети¹. І це сприйняття має формуватися, насамперед, у тісній співпраці науковців, працівників освіти, культури та державних органів управління України.

Зрозуміло, що така інституція як Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), головним завданням якої є акумулювати

національний науковий потенціал та створити найпривабливіші умови для його використання, не може стояти осторонь. Визначенню ролі, яку можуть відіграти у цьому поступі національні бібліотеки, був присвячений Євразійський інформаційний та бібліотечний конгрес «Суспільство знань: партнерство культури, науки, освіти для інноваційного розвитку», проведений в Москві у грудні 2005 р. під егідою ЮНЕСКО. Організаторами конгресу виступили Російська державна бібліотка, Бібліотечна асамблея Євразії, Російська академія природничих наук. Виконуючий обов'язки директора Бюро ЮНЕСКО в Москві Б. Дендєв у своєму виступі на конгресі, зокрема, зауважив, що формування суспільства знань є наріжним пріоритетом діяльності ЮНЕСКО і що її цілі в даному напрямку повністю співпадають із заявленими конгресом, а саме: об'єднання зусиль професіоналів у сфері науки, освіти і культури; забезпечення взаєморозуміння й розвитку професійних контактів для пошуку оптимальних рішень найбільш ефективних інтеграцій в культурі, науці та освіті на всіх рівнях ².

НБУВ має у своїх фондах сконцентрований і надзвичайно потужний інформаційний потенціал з різних галузей наукового знання, значною мірою сформований опублікованим доробком вчених НАН України, чий авторитет на світовому науковому ринку неодноразово доведений як у площині теоретичних розробок, так і у площині їхнього теоретичного застосування. Серед здобутків останніх десятиріч варто згадати вирішення найбільших штучних кристалів, здійснене у НАН України співробітниками Науково-технологічного комплексу «Інститут монокристалів», і запровадженний у медичну практику метод зварювання живої тканини, розроблений спеціалістами Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона спільно з вітчизняними медиками, і, нарешті, участь фізиків України з Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» у найбільшому на сьогодні проекті Європейського центру ядерних досліджень зі створення андронного колайдера ³. Нещодавно, 16 вересня 2009 р., засоби масової інформації повідомили про зроблений українськими фізиками вперше в історії світової науки знімок атома ⁴.

Проте фонд НБУВ представлений не тільки традиційними виданнями, а й матеріалами спеціалізованих фондів, зокрема Інституту архівознавства, що формує та зберігає документальні архіви провідних українських науковців і фонди окремих установ НАН України. На жаль, сьогодні об'єктивною є думка деяких спеціалістів бібліотечної справи щодо нинішнього статусу бібліотеки як переважно пасивного сховища документальної інформації на паперових носіях ⁵. Але формуючи

суспільство знань, ми повинні використовувати весь наявний і доступний на сьогодні комплекс знань вже накопичених. Більше того, використовуючи потенційні можливості цього комплексу, потрібно створювати новий інформаційний продукт відповідно до запитів сьогодення та з урахуванням перспектив еволюції суспільства. Тож, на наш погляд, важливим буде проаналізувати інформаційні можливості використання у процесах формування суспільства знань саме архівних документів особового походження та визначити шляхи перетворення даного інформаційного комплексу із пасивного сховища на активний банк користування.

Одним з особових архівних фондів, що стали доступні широкому колу дослідників у 2009 р. є фонд академіка НАН України Івана Іларіоновича Лукінова (1927–2004) – відомого вченого в галузі економічної науки, академіка багатьох вітчизняних та зарубіжних академій: ВАСГНІЛ (з 1973), Шведської Королівської академії сільського і лісового господарства (з 1975), Академії наук СРСР (з 1984) та РАН (з 1992), Української академії аграрних наук (з 1991), Російської академії сільськогосподарських наук (з 1992), Академії економічних наук України (з 1993).

Народився він у сім'ї звичайних колгоспників Іларіона Івановича та Парасковії Олексіївни Лукінових у с. Попівка Корочанського району Білгородської області (РФ). Вищу освіту здобував у Харківському сільськогосподарському інституті, де протягом 1946–1951 рр. навчався на економічному факультеті. Дисертацію на ступінь кандидата наук на тему «Перспективи розвитку плідівництва і виноградарства в колгоспах Півдня Української РСР» захистив на засіданні спецради Інституту економіки АН УРСР у 1954 р., коли йому виповнилося всього 27 років; на ступінь доктора наук – «Ціноутворення і рентабельність виробництва сільськогосподарських продуктів» – у 1964 р. Звання професора вченому присуджено у 1968 р.

У 1976 р. Івана Лукінова за визначні наукові досягнення було обрано до складу академіків АН УРСР (зауважимо – без попереднього обрання членом-кореспондентом) і запропоновано посаду директора Інституту економіки НАН України, який він очолював до 2003 р., а з 2003 р. став почесним директором установи. В цьому ж році І. І. Лукінова обрали до складу Президії АН УРСР та на посаду академіка-секретаря Відділення економіки АН УРСР, на якій він перебував з 1976-го по 1980 р. та з 1993-го по 1998 р. Протягом 1979–1993 рр. вчений обіймав посаду віце-президента і голови Секції суспільних наук НАН України ⁶. Його наукові здобутки оцінені й поза межами нашої країни – протягом багатьох років вчений

був членом Міжнародної (США) та Європейської асоціацій економістів-аграрників (Нідерланди).

Крім наукової та науково-організаційної діяльності вчений брав активну участь у громадському житті: неодноразово обирався депутатом Верховної Ради СРСР, виконував обов'язки радника Голови Верховної Ради України, був членом Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки; входив до складу редакційних колегій таких видань, як «Економіка України», «Регіональна економіка», «Общество и экономика» (м. Москва, РФ), «Трибуна».

Можливо таке стрімке сходження до висот економічної науки пояснюється тим, що його теоретичні розробки базувалися на практичному досвіді, отриманому ще під час навчання. Навчаючись на старших курсах інституту і паралельно працюючи спочатку техніком, а згодом інженером Північно-Донецької експедиції «Агролісопроект» (м. Харків), І. І. Лукінов відповідав за підготовку економічного обґрунтування всіх виконуваних експедицією проектів⁷. Пізніше, очоливши сектор економіки і науки у ЦК КПУ (1956–1967), отримав можливість розробляти теорію економіки сільського господарства, спираючись на статистичний матеріал про діяльність сільського господарства всієї України, та застосувати свої напрацювання на практиці.

Наукові інтереси вченого зосереджувалися на дослідженні теоретичних проблем ціноутворення і рентабельності, аграрних відносин, міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. У 90-х роках І. І. Лукінов проводив дослідження проблем впливу комплексного регулюючого механізму держави і ринку на процеси відтворення, здійснення цінової, податкової, інвестиційно-інноваційної, бюджетної і кредитної політики, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, що забезпечують формування реальних доходів і витрат держави в цілому та окремих її юридичних і фізичних суб'єктів господарювання. Велику увагу приділяв стратегічним аспектам соціально-економічних перетворень аграрних відносин у системі глобальних економічних трансформацій і реформування економіки України, подоланню кризових явищ в економіці України та розробці моделей її стабільного розвитку. Він опублікував понад 500 наукових праць, серед яких 5 індивідуальних монографій.

У складі особового архівного фонду вченого представлено понад 160 наукових праць – статей, доповідей, декілька окремих розділів монографій. Вони поетапно відображають його наукові інтереси у різні періоди дослідницької діяльності. Період, пов'язаний з дослідженням процесів ціноутворення в економіці сільського господарства та подальшим

вивченням питань розвитку агропромислового комплексу, представлений значною кількістю статей. Серед них стаття «Цены и хозяйственный расчет» (1968), в якій за 20 років до входження в наше життя термінів «самоокупність» та «госпрозрахунок» І. І. Лукінов висловив думку про те, що розвинутість госпрозрахункових відносин визначається ступенем оперативного-господарської самостійності колгоспних та радянських господарств у виборі критеріїв та параметрів планового господарського регулювання, організації виробництва та збуту продукції в рамках досягнення органічного єдинства інтересів суспільства, його господарства та працівників⁸. Цих же питань торкаються статті «Определение величины чистого дохода и оптимальной рентабельности при расчете закупочных цен» (1966), «Научно обоснованное ценообразование – важнейший фактор подъема экономики колхозов и совхозов» (1970), «Опыт развития аграрно-промышленных объединений в Украинской ССР» (1972), «Проблемы специализации и межхозяйственного кооперирования» (1973), «Экономические отношения в системе агропромышленного комплекса СССР» (1982), «Важнейший источник ускорения социально-экономического развития» (1987)⁹.

У статтях вченого «Ценовой механизм в хозяйственной перестройке» (1988), «Можно ли обуздать инфляцию?» (1989), «К новой аграрной и продовольственной политике» (1989)¹⁰ знайшли відображення зміни в економічній політиці СРСР кінця 80-х – початку 90-х рр. В останній з них він звертає увагу спеціалістів на такі важливі сторони аграрної політики того і, на жаль, нинішнього часу, як прискорення науково-технічного прогресу, створення і введення принципово нових високоінтенсивних технологій ресурсозберігаючого типу, які можна гнучко застосовувати у найрізноманітніших за формою, структурою та розміром господарствах¹¹.

Спробам теоретично обґрунтувати економічні процеси, що відбувалися і, на погляд вченого, мали відбутися саме в Україні напередодні розпаду СРСР, зокрема, присвячена стаття «Проблеми радикальної перебудови народного господарства України» (1990)¹², в якій І. І. Лукінов ґрунтовно аналізує стан економіки СРСР та окремих його республік. Вчений зауважує, що для формування високоефективного ринкового господарства України потрібна якісно інша стратегія і тактика господарського розвитку, заснована на принципах господарської самостійності і економічної відповідальності всіх державних і господарських структур усіх рівнів за кінцеву результативність, процеси оновлення і розвиток виробничої і соціальної структури, здорової економічної ініціативи і конкуренції. Він також звертає увагу на неминучі ризики, з якими стикнеться Україна, вибудовуючи свою

економічну систему, наприклад – закономірність територіального розподілу праці і спеціалізація (станом на 1988 р. 91 % нафтовидобування сконцентровано у РРФСР; 100 % бавовни вирощується в Узбекистані, Таджикистані і Туркменістані; 92 % цукрового буряка – в Україні та Росії)¹³, через які Україна опиниться у стані загострення насамперед дефіцитності паливно-енергетичних ресурсів. Інший ризик – значна частина витрат українського валового продукту на оборону і відповідна спрямованість діяльності промислового комплексу, яка потребуватиме швидкої і докорінної перебудови. Необхідними умовами економічної самостійності вчений називає курс на енергозбереження за рахунок скорочення енергомістких виробництв і введення енергозберігаючих технологій, докорінну перебудову зовнішньоекономічної діяльності в напрямку зменшення імпорту та значного збільшення експорту продукції, якнайшвидше урегулювання процесів створення і кінцевого використання національного доходу.

Проблемам становлення економіки України як самостійної держави присвячені такі праці І. І. Лукінова, як: «До стратегії економічного розвитку України в умовах незалежності» (1991), «Экономическая стратегия Украины в контексте мирового процесса» (1992), «Економічні передумови грошової реформи в Україні» (у співавторстві, 1992), «Проблемы экономической безопасности стран бывшего СССР в свете процессов, происходящих в современном мире» (1994), «Наслідки і перспективи ринкових перетворень економіки України» (1995)¹⁴.

Теоретичні узагальнення наукових розробок І. І. Лукінов апробовував на чисельних конференціях, завдяки чому у фонді відклалися значна кількість доповідей вченого (понад 60) з різних питань економічної науки. Цікавими для дослідників будуть доповіді останнього десятиліття, в яких піднімаються питання формування наукових основ регіонального розвитку і принципів регіональної політики, дослідження регулюючих ринкових і державних механізмів в українському агробізнесі, макроструктурних пріоритетів в економіці України і рівноправності її взаємовідносин у Європейському Союзі¹⁵. Звернувшись до вивчення цього питання ще в середині 90-х рр., вчений вважав, що забезпечення рівноправності взаємовідносин Української держави з країнами Європейського Союзу вимагає активізації політики захисту національних ринків – промислового, продовольчого і технологічного – від експансії іноземних держав; що національну біржову торгівлю треба розвивати за принципом вигоди не самих лише бірж, а перш за все товаровиробників, економічно заохочуючи їх до участі у біржовому товарообороті, щоб витіснити з ринку

контрабандних посередників; звертав увагу на відстоювання прав України при укладанні міждержавних угод з країнами Євросоюзу, яке мало на меті рівноправність умов зовнішньої торгівлі, щоб уникнути майже повної лібералізації імпорту в Україну і обмеження експорту її товарів. Вчений був переконаний, що зовнішньоекономічну діяльність нашої держави необхідно спрямувати не на імпорт кінцевих товарів споживання, а на створення національних виробництв за рахунок як власних, так і спільних або навіть іноземних капіталів на території своєї країни з випуском конкурентної продукції, що є економічно вигідним і забезпечує прогресивний розвиток¹⁶.

На рівні серйозних економічних питань, від яких залежить майбутнє нашої держави, розглядав І. І. Лукінов і проблему розвитку економічної науки та освіти в національних інтересах держави, багато уваги приділяв економічним взаємовідносинам України з Російською Федерацією¹⁷.

Теоретичні здобутки І. І. Лукінова у царині економічної науки були високо відзначені державою та міжнародною науковою спільнотою. Вченого нагороджено орденом «Знак Пошани» (1966), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1971, 1977), орденом Леніна (1986) і багатьма медалями. Особисто вчений та колектив Інституту економіки НАН України, очолюваний ним протягом багатьох років, відзначені «Золотою медаллю» (1999) та «Медаллю Наполеона» (2003) Асоціації сприяння національній промисловості Франції, Золотою медаллю «Керівник Європейського співтовариства XXI століття» Міжнародної компанії «Європейські контракти з обмеженою відповідальністю» (Люксембург, 2001), «Золотою медаллю М. Д. Кондратьєва» Міжнародного фонду М. Д. Кондратьєва (Росія, 2001) та іншими. Також І. І. Лукінов удостоєний почесної медалі Американського Біографічного Інституту (2002) та «Почесного Призу Миру» Сполученої культурної конвенції США (2003)¹⁸.

У творчому доробку вченого вражає дар передбачення розвитку подій. У кожній своїй праці І. І. Лукінов постає перед нами як людина саме з того суспільства знань, заради визнання характеристик якого була скликана відповідна конференція. Розглядаючи будь-яке питання, вивчаючи його причини і витоки, вчений не обмежується констатацією фактів, а завжди пропонує конкретні шляхи виходу з наявного становища. Доповнюють цей його портрет і документи, що стосуються діяльності вченого. Наведемо тільки один з багатьох прикладів. У листопаді 1996 р. в Інституті економіки НАН України було організовано спеціальний семінар для обговорення доповіді В. С. Ковальського «Методы и модели организационно-экономического управления деятельностью агрофирмы». У витязі з

протоколу семінару, на якому були також присутні академіки НАН України В. М. Гесць та О. О. Бакаєв, доктори економічних наук В. Л. Ревенко та Б. Й. Пасхавер, по-перше, відзначено актуальність та наукову й практичну цінність здійсненого дослідження; по-друге, враховуючи отримані результати, прийнято рішення про звернення до Міністерства сільського господарства і продовольства України та до Кіровоградської облдержадміністрації щодо підтримки в практичній їх реалізації – організації експериментального підприємства, що використовуватиме нові технології і функціонуватиме в режимі взаємопов'язаного відтворювального циклу «від поля до споживача». А в третьому і четвертому пунктах дано конкретні рекомендації для успіху даного проекту – як і звідки додатково залучити кошти, як забезпечити використання новітніх технологій, в т.ч. екологічно чистих тощо ¹⁹. Однак І. І. Лукінов не обмежився формальним боком справи. Він написав особистого листа тогочасному голові Кіровоградської облдержадміністрації М. Ф. Грозовому, в якому просив сприяти у вирішенні даної проблеми ²⁰.

Все наведене вище свідчить про широкі джерельні можливості особового архівного фонду І. І. Лукінова: підтверджує інформативність даних джерел у питаннях формування сучасних тенденцій економічного розвитку України, її внутрішніх та зовнішніх економічних відносин; простежується можливість їхнього використання у дослідженнях ефективної організації наукового процесу, кінцевою метою якого виступає втілення теоретичної розробки в практику повсякденного життя. Крім того, є достатнє поле діяльності для дослідників-біографістів. Проблема полягає в тому, як зробити це національне надбання активно використовуваним, тобто виконати одне з головних завдань на шляху до побудови суспільства знань – забезпечити якнайшвидше впровадження теоретичних здобутків у практику життєдіяльності суспільства і таким чином сприяти його матеріальному зростанню та моральному вдосконаленню.

Першим, що спадає на думку, є спрощення системи доступу користувача до архівних матеріалів. У сучасному світі значний відсоток користувачів, за давньою приказкою, виступає тією горою, яка не хоче йти до Магомета, тобто в бібліотеку. Це користувачі, які вже звикли до дистанційного отримання інформації через Інтернет. Робота, спрямована на залучення масивів інформації з фондів НБУВ до загального інформаційного простору засобами електронних комунікацій, активно здійснюється вже зараз. Проте, системне оцифровування документів, з урахуванням процесу підготовки документа до оцифровування, систематизації та обліку вже опрацьованого матеріалу, врешті,

забезпечення можливості надання цих матеріалів користувачеві вимагає значних часових затрат. Тому в Інституті архівознавства НБУВ паралельно розробляється методика анонсування даної інформації шляхом представлення її на інтернет-сторінці Інституту на офіційному сайті НБУВ. На базі системи створення електронного бібліографічного каталогу «ІРБІС-64» подано описи справ фондів особового походження, що надійшли до Інституту протягом останніх п'яти років. Вони містять інформацію про фондоутворювача, кількість справ, їхній документний склад та хронологічні межі представлених документів. У перспективі – створення бази даних на документи особового походження, яка включатиме повнотекстові документи, фото-, кіно- та аудіодокументи.

У. Й. Шнайдер, один зі співробітників Гете-інституту висловив слушну думку про те, що «сучасне суспільство знань не тяжіє до ностальгії, якщо йдеться про неефективні методи роботи» ²¹. Репрезентуючи таким чином інформацію про фонди Інституту архівознавства, ми поступово руйнуємо систему обмеженості доступу до джерел української науки і просуваємося до їх функціональної присутності у світовій інформаційній мережі, де вони можуть бути доступними в будь-який час.

Примітки

¹ Програмні засади розбудови суспільства знань: світовий досвід для України: Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/9.htm>

² Дендев, Б. Выступление на пленарном заседании : (Евразийский информационный и библиотечный конгресс «Общество знаний: партнерство культуры, науки, образования для инновационного развития») [Електронний ресурс] / Б. Дендев. – Режим доступу: <http://www.eilc2005.c-bit.ru/reg.php?action=getdoctxt&id=53>

³ Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – С. 320, 344, 367.

⁴ Українські вчені вперше сфотографували атом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.in.ua/news/atom-picture> – Назва з екрану.

⁵ Костенко, Л. Й. Інформаційні технології в бібліотеці суспільства знань [Електронний ресурс] / Л. Й. Костенко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/new/05_kiev/05_kostenko.html

⁶ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 634а, спр. 17, арк. 1–114.

⁷ Лукінова, Т. Б. Жизнь по совести / Т. Б. Лукінова // Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці: у 2 кн. – Кн. 1. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 765.

⁸ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 323, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁹ Там само, спр. 1, 4, 9, 20, 34, 58, 64.

¹⁰ Там само, спр. 76, 78, 80.

¹¹ Там само, спр. 78, арк. 3.

¹² Там само, спр. 83.

¹³ Там само, спр. 83, арк. 10 зв.

¹⁴ Там само, спр. 87, 91, 96, 101, 106, 116.

¹⁵ Там само, спр. 117, 122, 128, 130, 131, 137, 140, 144.

¹⁶ *Лукінов, І.* Макроструктурні пріоритети в економіці України і рівноправність її взаємовідносин в Європейському Союзі / І. Лукінов // Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: теорія і стратегія: зб. наук. праць Міжнародної конференції, Ялта–Форос, Україна, 25–27 вересня 1996 р. – Вип. 2. – Львів : Тов-во «Діло» ЛТД, 1996. – С. 39.

¹⁷ ІА НБУВ, ф. 323, оп. 1, спр. 148, 153, 157.

¹⁸ Там само, оп. 2, спр. 11, арк. 1–172.

¹⁹ Там само, оп. 3, спр. 4, арк. 2.

²⁰ Там само, арк. 1.

²¹ *Шнайдер, У. Й.* Сьогоднішнє суспільство знань не тяжіє до ностальгії / У. Й. Шнайдер. – Режим доступу: <http://www.goethe.de/Ins/ua/kie/wis/sbi/uk3798661.htm>

УДК 01(477)(09)+929:01(477)Корнейчик І. І.

Валентина Петрикова,

доцент Харківської державної академії дизайну і мистецтв,
канд. іст. наук

АРХІВНА ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА І. І. КОРНЕЙЧИКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВА

Розглянуто роль особистості в становленні цілісного явища, яким є суспільство знань, на прикладі наукової спадщини І. І. Корнейчика, та роль його епістолярію у формуванні національної теоретичної школи історії української бібліографії.

Ключові слова: суспільство знань, персоніфікація, національний науковий простір, архівні джерела, епістолярний жанр, наукова школа, українська бібліографія.

Суспільство знань у світовому цивілізаційному розумінні є позатериторіальним формуванням і не зводиться до простого вияву суми національних складників. Але з точки зору загального і особливого на національному рівні можливо розглядати або проектувати окремі явища історико-еволюційного характеру суспільства знань світового універсуму. Загальновизнаним явищем розвитку суспільства знань на рубежі ХХ–ХХІ ст. є остаточний перехід від емпіричної стадії розвитку наукового знання до аналітико-прогностичної, що зумовлює якісно вищий рівень розвитку всього комплексу знання щодо його нового статусу в суспільстві – категорії вирішальних виробничих потужностей суспільства.

Гуманітарному циклу наукового знання, незважаючи на високий рівень гіпотетичності і філософічності, в однаковій мірі притаманні ознаки виробничої сили суспільства поряд з природничим та технічним циклами. Без внутрішнього поділу на галузеве спрямування, гуманітарне знання сьогодні стає методологічною основою для визначення суспільних орієнтирів вимірювання довершеності розвитку суспільства в його соціокультурному еволюціонуванні.

На рівні окремих державних формувань світові процеси еволюціонування суспільства знань виявляються через стан академічної науки, якій притаманні якості, що здатні формувати окремі з ознак

самоідентифікації нації. Безособовість світового суспільства знань на рівні нації набуває забарвлення конкретності за галузевими досягненнями, організаційним структуруванням, набуває об'єму сукупного ресурсного потенціалу та персоніфікації знання (найбільш доречної характеристики в контексті соціального гуманізму). Персоніфікація наукового внеску в знанневий потенціал нації саме і визначає наявність і особливості наукової школи (наукових шкіл) в академічній науці на рівні державного формування етнокультурної спільноти. Такі критерії визначеності наукових шкіл були закладені ще в епоху архаїчної стадії розвитку науки і залишились в історії цивілізацій в персоніфікованих назвах шкіл. Найвідомішою школою у той період стала Академія Платона в Афінах.

В історії формування суспільства знань не є цілком коректним проведення аналогії між явищами нашої сучасності та Академією Платона – через визначеність самої постаті філософа, популяризацію самого історичного факту діяльності Академії в джерелах різних епох та можливої ідеалізації історичного об'єкту при масовому посиленні та цитуванні в наукових працях гуманітарного циклу. Проте можливі аналогії лише підтверджують досить поширену тезу про визначальну роль вченого при формуванні довершеної теорії в окремій об'єктно-предметній галузі знань. Тим більш актуальною є ця теза, коли мова заходить про галузь знання, яка тільки в XX ст. отримала своє узагальнююче терміновизначення – «бібліографознавство».

В історії вітчизняної науки що досліджує предметну сферу бібліографії відомо багато імен науковців, які складають славу української академічної школи, – І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Комаров, І. Левицький, О. Лазаревський, А. Яновський, М. Ясинський, Ф. Максименко, Ю. Меженко. Наукова спадщина цих вчених являє собою виважений багатозмістовний масив емпіричних досліджень про численні факти і процеси бібліографічної діяльності, які в сукупності відіграли важливу функцію в процесі формування наукового середовища в етнокультурному просторі українців, починаючи від Київської Русі й впродовж усіх періодів структурування національної державності. Їх робочі гіпотези, викладені в різноманітних за видовим складом наукових документах, створили підґрунття для подальшого розвитку академічної науки в системі суспільних відносин на рівні процесу теоретизації – як більш якісного рівня наукового усвідомлення про галузь бібліографознавства. За об'єктивних факторів організаційного та галузевого структурування академічної науки, в Україні процес теоретизації в межах «бібліографічного» комплексу припадає на другу половину XX ст. Логічно

процес теоретизації в кожному комплексі наукового знання повинен завершуватись прийняттям усталеного, тобто стандартизованого понятійного апарату науки.

В межах традиційної бібліографічної практики, що сприймалась у наукових сферах з моменту її виникнення як допоміжна наукова дисципліна з розвинутою частиною методичних прийомів укладання бібліографічних посібників на допомогу дослідницькій діяльності, прийняття стандартизованої наукової термінології повинно було стати явищем революційним.

Такі міркування щодо сучасної бібліографічної галузі гуманітарного знання в рамках історії вітчизняної академічної науки стали наслідком досконалого вивчення архівного документа, про існування якого не було відомо науковій громадськості, в сфері зацікавлень якої перебуває життя і діяльність Ігоря Івановича Корнейчика. За видовою характеристикою архівний документ належить до епістолярного жанру з його структурними та змістовними особливостями.

В архівній практиці епістолярному жанру документів відводять особливе місце завдяки переважно емоційно-чуттєвому стилю викладення інформаційного повідомлення та подеколи необмеженій фантазії автора тексту у структурі викладення змісту. Означена узагальнююча характеристика епістолярного жанру приваблює дослідників тим що підкреслює особистість автора, уточнює окремі факти біографії, характеризує оточення вченого та його взаємини з оточенням. Але в багатьох випадках особливості епістолярного жанру не дають можливості розглядати ці документи як джерело наукової інформації. Стосовно постаті І. І. Корнейчика епістолярна спадщина є частиною його наукового надбання.

І. І. Корнейчик був одним із фундаторів розпочатого в Україні в 50-ті роки XX ст. процесу створення системної теорії, яка б «узаконила» статус бібліографії в якості самодостатньої галузі знання, про що свідчить історія цієї науки. Тим самим було закладено основи для формування національної школи бібліографознавства, перш за все розроблена методологія наукових досліджень відносно структурування цієї науки та систематизації її понятійного апарату.

Ім'я І. І. Корнейчика згадується сьогодні з нагоди чергової ювілейної дати – 85 річчя з дня народження вченого, яка повинна була відзначатись 21 листопада 2009 р. До того ж, світова наукова громадськість, шановуючи пам'ять і підкреслюючи значення наукової спадщини у справі дослідження бібліографії історичних джерел, позиціонує вченого поряд з такими діячами

бібліографії, як М. В. Здобнов, М. В. Машкова, І. П. Крип'якевич, М. П. Гуменюк, М. І. Ясинський [1, с. 17].

Так склалось, що всі попередні праці про І. І. Корнейчика написані його колегами по роботі, які мали особисті стосунки з вченим у процесі науково-педагогічної діяльності. Наукова праця вченого пов'язана з роботою в Харківському бібліотечному інституті, на кафедрі бібліографії з 1955 р. по лютий 1974 р., тобто до передчасної смерті вченого, який прожив усього 49 років. Після закінчення аспірантури в Московському бібліотечному інституті, 19 років педагогічної і наукової праці в Україні, а саме в Харкові, проведені з наполегливістю і завзятістю вченого-першовинахідника стали для його колег та молодого покоління дослідників взірцем у розгортанні наукових розвідок та джерелом пошуку нових тем, аспектів, положень для формування своїх історичних і теоретичних концепцій в галузевому профілі бібліографознавства.

Приїзд за направленням до Харківського бібліотечного інституту дипломованого кандидата наук І. І. Корнейчика, за аналізом сукупності фактів його наукової діяльності в Харкові, був не випадковим і керований потребами кадрової політики зміцнення «периферійних» вузів представниками столичної наукової школи. В даному випадку органічно поєдналися потреби посилення коефіцієнту науковості викладацького складу регіонального вузу та потреби наукового опрацювання величезного фактографічного матеріалу за довершеним методологічним світоглядом дипломованого фахівця – представника відомої на той час наукової школи. Збіг обставин, можливо, був виявом об'єктивних закономірностей, які формуються через тезу щодо ролі окремої особи в історичному процесі. Існуючі в українській науці на той час «білі плями» вітчизняної історії бібліографії отримали фахівця з оригінальним науковим мисленням, який здатен теоретизувати відносно окремих явищ практичної діяльності, систематизуючи їх, визначаючи загальне та підкреслюючи особливе. Методи наукової праці І. І. Корнейчика, застосовані при дослідженні цілого наукового комплексу «українська бібліографія», визначили його результативність для всієї національної науки, включаючи і сьогодення.

Перша узагальнююча праця про І. І. Корнейчика написана його колегами по педагогічній діяльності в Харківському бібліотечному інституті, – «Вагомий внесок у розвиток радянського бібліографознавства» – дає підстави констатувати, що важливим джерелом інформації в науковій діяльності вченого став епістолярний жанр через створені ним, за сучасною термінологією, наукові комунікації з ефектом телеконференцій в документованому вигляді [2]. Серед учасників епістолярних

«конференцій» наукових комунікацій І. І. Корнейчика були відомі вчені та бібліографи-практики – професор Б. С. Боднарський, В. І. Ніколаєв з Москви, Ю. О. Меженко, Ф. П. Максименко, М. І. Ясинський. Цитуючи окремі фрази з листів до І. І. Корнейчика, автори статті користувались особистим архівом вченого. Але жодного посилання на місце збереження та їх опрацювання в статті не подано.

Припускаємо, що архів епістолярної спадщини І. І. Корнейчика зберігається в родині вченого. Підставою для такого судження може бути інформація, подана у лаконічній довідковій статті в «Українській літературній енциклопедії» [7]. Стаття вміщує тільки обмежені біографічні дані життя та діяльності. Зовсім коротко, майже в одному реченні, подано «підсумок» його плідної наукової діяльності на ниві бібліографічної спадщини України: «Докторська дисертація зберігається в рукописі в родині Корнейчиків». Цим одним реченням означається так очікуваний вченим фінал його багаторічної наукової праці. (Цей факт біографії І. І. Корнейчика не позбавлений рис трагічності.) Отже припущення відносно існування архіву вченого є реалістичним. Архів існує, існує також листування І. І. Корнейчика з видатними діячами-практиками бібліографічної справи Росії і України, що становить найцікавішу частину його наукової спадщини через полісемічність думок про предмет дослідження та загальну характеристику того «лабораторного» процесу, який був розгорнутий упродовж багатьох років і логічно завершився написанням докторської дисертації на тему «Історія української бібліографії другої половини XIX століття».

Після передчасної смерті І. І. Корнейчика дружина вченого виїхала з Харкова на постійне проживання в Росію, до Підмосков'я, залишивши в родині всі наукові матеріали чоловіка на правах збереження сімейної пам'яті. Саме цей факт із життя Корнейчиків слід мати на увазі, пояснюючи відсутність посилань на архівовані дані по кожному листу вченого з відомими діячами бібліографічної науки і практики в статті І. О. Вовченко та Л. С. Іллічової [2]. На той час, коли готувалась стаття про І. І. Корнейчика на честь його 65-річчя, в 1989 році, Л. С. Іллічова працювала вже в Московському державному інституті культури і, безумовно, зустрічалась з родиною Корнейчиків, де й мала можливість ознайомитись з листуванням вченого. За логікою викладеного матеріалу та згадуванням окремих прізвищ істориків, літературознавців, книгознавців, бібліографів у статті, в самому архіві вченого зберігаються листи різні за цільовим призначенням: листи-звернення, листи ділового спілкування, листи-роздуми, листи-подяки, листи інформаційні про поточну наукову роботу,

листи-рецензії. Останні найбільш цінні для становлення значення наукового доробку І. І. Корнейчика. Із таких листів-рецензій цитуються в статті листи Ю. О. Меженка та М. І. Ясинського.

Вивчаючи друковану спадщину І. І. Корнейчика, особливо роботи, які пов'язані з проблематикою літературної бібліографії, з якої саме і починав вчений свій шлях у науці, привертають увагу ті положення із його теоретичних розробок, що стосуються питання джерелознавства в літературознавчій практиці. В класифікації першоджерел, запропонованій вченим як підґрунття бібліографічної роботи, першу групу відкривають саме листи. Як науковець-дослідник І. І. Корнейчик оцінив оригінальність інформації, що вміщується в листах, їх дискурсивний характер, відвертість висловлюваних думок та лаконічність змістовних одиниць. Але сам вчений не міг передбачити, які домисли будуть породжувати його листи за весь час наполегливої наукової роботи в Україні. І коли М. І. Ясинський писав у листі: «Ви поклали початок послідовному дослідженню (історії української бібліографії. – *В. П.*)», то, безумовно слід констатувати, що весь масив листування І. І. Корнейчика являє собою, за час роботи над проблематикою історії бібліографії в Україні, план-проспект цього системного дослідження, який обговорювався з відомими кореспондентами шляхом обміну думками.

Тим більшої джерелознавчої цінності набуває знайдений співробітниками відділу рідкісних видань Російської національної бібліотеки в Сан-Петербурзі лист Ігоря Івановича Корнейчика до Марії Василівни Машкової.

Лист датований 20 грудня 1978 р. і, згідно з поштовим штемпелем, відправлений тим же числом на адресу Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді – «Садова вулиця, 18–20», де на той час працювала доктор педагогічних наук, відомий фахівець з історії бібліографії Росії Марія Василівна Машкова, автор наукової монографії «История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года)» [5]. Лист вміщує зворотно адресу вченого в Харкові – «Салтівське шосе, буд. 157, кв. 17». Ці дані з листа доречно розглядати як факт сподівання І. І. Корнейчика отримати лист-відповідь від М. В. Машкової.

Об'єм тексту листа невеликий і складає всього дві сторінки традиційних аркушів блокнотного формату для листування. Але вражає його інформаційна насиченість через використаний стиль дописувача та вміння вченого фокусувати увагу на цільовому призначенні тексту. За формою викладу лист є зверненням за порадою до фахівця-експерта з питань історії бібліографії, яким вважалась і вважається М. В. Машкова в наукових колах:

«...я решил написать Вам – единственному доктору по истории отечественной библиографии, попросить у Вас совета, как лучше поступить...». Викладений зміст прохання та висвітлені факти дозволяють хронологічно точно окреслити ситуацію, що склалась на завершальному етапі наукової діяльності І. І. Корнейчика при підготовці докторської дисертації до захисту.

Послідовне дослідження, про яке дописував М. І. Ясинський у своєму листі до І. І. Корнейчика, в документованому вигляді вийшло друком в 1971 р. за жанровим визначенням «нарис» й під назвою «Історія української бібліографії. Дожовтневий період» у видавництві Книжкової палати УРСР [3]. Саме це видання М. В. Машкова згадувала на сторінках наукового збірника в статті «История национальной библиографии в союзных и автономных республиках» в 1973 р. і, за значенням його в змістовній сукупності наукових публікацій, охарактеризувала це дослідження як найбільш значну бібліографознавчу працю 60-х років [6].

Готуючи роботу на здобуття наукового ступеня доктора наук, І. І. Корнейчик обмежує хронологічні межі дослідження, зосереджуючи увагу на історії бібліографії другої половини XIX ст., про що ми і дізнаємося з листа. Також у листі самим автором вказано повний об'єм дисертації, що підтверджує факт її завершеності – «384 сторінки і плюс 141 сторінка додатку «Джерела та література»». Об'єм рукопису докторської дисертації в даному випадку збігається з об'ємом опублікованих нарисів з історії української бібліографії дожовтневого періоду. Але друковані нариси вміщують також у повному обсязі розділ «Примітки та бібліографія» на 60 сторінках. Таким чином, автор не тільки звужує хронологічні межі дисертаційного дослідження, а й значно доповнює його науковою інформацією, що цілком відповідало критеріям концептуальності роботи, яку слід представляти на захист. Плідна діяльність ученого по формуванню довершеного тексту рукопису дисертації за вимогами ВАКу СРСР, опрацювання матеріалу за новою структурою, доопрацювання «додатків», що зайняло більше року від часу надрукування нарисів, відтворена в листі І. І. Корнейчика стисло і практично в одному реченні: «мне пришлось сокращать диссертацию в связи с новыми требованиями, кое-что дорабатывать...».

В атмосфері успішного публічного апробування теми історії бібліографії в Україні на сторінках спеціальної преси, наявності монографічних видань, актуальності і значущості теми для теоретичного усвідомлення історичного надбання бібліографії як соціокультурного явища через бібліографічну практику, завершальний етап виявився для

автора незрозумілим з точки зору «формальних» перешкод до захисту. Враховуючи масштаби проведеної вченим роботи, неприродним є в листі риторичне питання автора: «...я не знаю куди с ней податься?» – питання, яке більше нагадує соціальний запит і відтворює протиріччя, які створювались і за суб'єктивних, і за об'єктивних причин функціонування самого суспільства.

Перешкодами «формального» порядку в суспільстві того часу слід вважати обмежену кількість спеціалізованих рад, яким надавались права розглядати докторські дисертації за кваліфікаційними вимогами. Такі ради знаходились в Москві та Ленінграді. В листі є вказівка щодо намірів зв'язатися для подальших наукових стосунків з Ленінградом: «В свое время я пытался установить по этому вопросу контакты с Ленинградским институтом культуры». Саме Ленінградська школа бібліографознавства в той час була орієнтована на дослідження переважно історичної частини бібліографічного знання. Але більш суттєвими, на наш погляд, виявились перешкоди, які відтворювали стан існуючих на той час в Україні і Росії наукових комунікацій.

Саме особливості організації наукової діяльності в Україні на час активної праці І. І. Корнейчика над темою історії національної бібліографії зіграли роль визначальних чинників у долі його дисертації. Обмежена кількість спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій не є тільки наслідком бюрократизації наукової сфери. Така точка зору на перебіг наукової долі І. І. Корнейчика була б суто поверховою. Мова повинна йти про негативний збіг обставин у науковому житті вченого, коли, з одного боку, організаційні структури від науки, які відповідають за так звану «пропорційність» наукових статусів у галузевих напрямках, займали позиції бюрократизованих органів у межах свого інструктивного інструментарію, з іншого ж боку – «невизначеність» в інструкціях – відсутність визнання бібліографії за самостійний науковий об'єкт і, відповідно, усталену наукову галузь.

Специфічність бібліографії як предмету наукових досліджень і є одним із чинників певної суперечності між динамічним розвитком наукового знання та відставанням практичної, тобто узаконюючої діяльності в організаційних структурах.

Якщо детально проаналізувати стан бібліографічної науки на момент написання І. І. Корнейчиком дисертації, то на поверхні позиціонується тільки практична бібліографічна діяльність. Ні один галузевий комплекс не виступає проти доцільності бібліографічної практики для своєї предметної сфери. Допоміжність бібліографії стала функцією, яка не

отримала заперечень серед представників галузевих шкіл і не підлягала обговоренню як явище штучного порядку. Між іншим, сама предметна сфера бібліографії знаходилась не в науковій статистіці, а еволюціонізувала в обставинах методологічного удосконалення відповідно до визначальних процесів у наукознавстві.

Процеси диференціації та інтеграції в усьому комплексі академічного знання в другій половині ХХ ст. спростували суто практичну домінанту бібліографії. Постало питання про створення системного уявлення щодо бібліографічної науки, в якій присутні всі необхідні структурні компоненти – історія, теорія, методологія, практика, та визначення об'єктно-предметної сфери за соціальним статусом. Саме за це складне наукове завдання взявся І. І. Корнейчик у межах сукупної історичної практики в Україні. Можливо, динамічний світогляд вченого випередив час і дослідження з'явились передчасно, тому збіг обставин і подій був не на користь еволюційній теорії І. І. Корнейчика.

У листі ми знаходимо підтвердження таким міркуванням. Наукове середовище сприйняло дисертацію позитивно: «...украинские историки и филологи благопрятно отозвавшись о моей книге...». Але особливості предмету наукового розгляду провокують такий «вирок»: «...все же не нашли возможным, чтобы по их дисциплинам защищалась непрофильная диссертация». З цього приводу згадується історичний факультет Харківського університету, в якому традиційно, тобто за бюрократичним розподілом, розглядаються дисертації за напрямами «Всесвітня історія» та «Історія України».

І. І. Корнейчик як вчений був вимушений вибирати між двома можливими рішеннями: піти за умовами інструкцій і переробити дисертацію в галузевому напрямі, або додержуватись концепції цілісності бібліографії і цим ускладнити шлях проходження її до захисту за межами України. Вчений зробив вибір відносно своєї концептуальної позиції, що й констатував у листі: «Моя диссертация с осени лежит без движения».

Подальший опис автором в листі подій, що стосувалися долі дисертації, відбиваючи усвідомлення адресатом власної проблемної ситуації, дає можливість поширити уявлення про архів епістолярної спадщини вченого. Серед адресатів листів І. І. Корнейчика на момент налагодження наукових контактів були співробітники Ленінградського інституту культури М. А. Бріскман та С. А. Рейсер. Саме з Рейсером, як автором одного з перших хрестоматійних джерелознавчих видань з історії бібліографії в Росії – «Хрестоматия по русской библиографии с XI века по 1917 год: Учебное пособие» [9], – бажав познайомитись І. І. Корнейчик. В листі чітко

викладено факт існування такої можливості при підтримці з боку М. А. Бріскмана: «Меня поддержал М. А. Брискман, любезно согласившийся познакомить меня с С. А. Рейсером». М. А. Бріскман підтримав саму ідею представити дисертацію науковцям Ленінградської школи бібліографознавства, і тому його згода познайомити І. І. Корнейчика з Рейсером є щирою і реалістичною.

Аналізуючи хронологію листування І. І. Корнейчика, контакти вченого з Ленінградським інститутом культури активно почали налагоджуватись в 1971 р.

Розраховуючи на конструктивну пораду з боку М. В. Машкової, І. І. Корнейчик стисло викладає в листі події навколо своєї дисертації в Україні, що відбувались протягом 1971–1973 рр. Висновок, який робить автор у своєму листі, і є підставою для нього звернутися за порадою до людини, котра вже здобула вчене звання в бібліографічній галузі і пройшла складний шлях доведення науковості своєї праці: «На Украине нет учреждений, которые бы принимали диссертации по библиографическим дисциплинам к защите».

Наукова праця І. І. Корнейчика, за визначенням самого автора, написана в більш широкому плані, ніж філологічний та історичний напрям бібліографічної діяльності. Філологія та історія в дисертації присутні, але в якості методів вивчення предмету дослідження. Переробка тексту дисертації за цими напрямками звужувала б предмет дослідження. Без того головного, на чому наполягав вчений і що зумовило його чітку позицію відносно цілісності предмету дослідження та, за фактом розгортання подій навколо дисертації, вартувало вченому життя, не відбулося б народження нового теоретичного усвідомлення бібліографічної науки як самостійної галузі та її становлення. Функціональні можливості бібліографії виявляються тільки за умов її цілісного призначення. І таке теоретичне усвідомлення досконало прописано через хронологію подій бібліографічної практики, що відбувалась на малоросійських територіях Російської імперії й органічно поєднувались із завданнями формування наукового знання в рамках національно-етнічної ідеї тогочасся.

Таке функціональне призначення пропагував науковими засобами І. І. Корнейчик і, не підкоряючись науковим кон'юнктурним інтересам, не став переробляти дисертацію в інше галузеве спрямування. Чітка позиція вченого потребувала винаходу іншого шляху для захисту докторської дисертації. Разом з керівництвом Харківського інституту культури, скоріш під впливом рішення ректорату, І. І. Корнейчик схиляється до думки, яку наводить у листі до М. В. Машкової: «...для разрешения возникшей

проблемы следует связаться с Министерством высшего образования СССР». Приймати чи не приймати таке рішення стало підставою для І. І. Корнейчика звернутися за порадою до фахівця, яким і була в даному випадку М. В. Машкова. Лист так і закінчується: «Прежде чем сделать этот последний шаг, я решил написать Вам ... попросить у Вас совета, как лучше поступить».

Лист з проханням відповісти й дати пораду написаний І. І. Корнейчиком за 43 дні до передчасної смерті вченого 3 лютого 1974 р. Змістовність викладеної інформації, яка потребує проведення додаткових архівних пошуків епістолярної спадщини І. І. Корнейчика, доводить, що існуючі версії відносно долі його докторської дисертації, залишаються версіями на рівні гіпотетичних припущень [8]. Здобутки наукової біографістики довколо імені І. І. Корнейчика може забезпечити тільки досконале опрацювання саме епістолярної спадщини вченого в повному обсязі. На жаль, сьогодні особистий архів І. І. Корнейчика не є власністю України. Широкий діапазон адресатів вченого дозволяє тільки прогнозувати обсяги епістолярної спадщини та її місцезнаходження.

Логічним є запитання від сучасного суспільства знань: «Чи отримала б Україна в 1974 році теорію становлення бібліографічної науки, яка своїми концептуальними основами базується на хронології подій в царині гуманітарного знання другої половини XIX століття?». Логічність такого питання зумовлена сучасним інтересом науковців до формування книгознавчої та бібліографічної наук у межах академічного знання в епоху структурування наукознавчих комплексів навколо узагальнюючого поняття «книжкова культура», про що наукова громадськість дискутує на новому методологічному підґрунті на початку XXI ст. [4].

Список використаної літератури

1. Бакун, Д. Н. Развитие библиографии исторических источников в России (XVIII – начало XX вв.). – М.: Издательский дом «Парад», 2006. – 560 с.
2. Вовченко, І. О., Іллічова, Л. С. Вагомий внесок у розвиток українського радянського бібліографознавства // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1989. – Вип. 29. – С. 120–126.
3. Корнейчик, І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період (Нариси). – Харків: Книжкова палата УРСР, 1971. – 374 с.
4. Ленский, Б. В., Васильев В. И. Книговедение. Книжная культура. Книгоиздание: история и современность (История и современность). – М.: Наука, 2009. – 41 с.
5. Машкова, М. В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). – М.: Книга, 1969. – 492 с.

6. *Машкова, М. В.* История национальной библиографии в союзных и автономных республиках // Сб. материалов по библиогр. и книговедению. – Л., 1973. – Вып. 2. – С. 31.

7. *Медведев, Ю. Б.* Корнейчик Ігор Іванович // УЛЕ. – В 3 т. Т. 2. – К., 1990. – С. 569.

8. *Низовий, М.* Класик українського бібліографознавства // Вісник Книжкової палати. – 1999. – № 12. – С. 33–39.

9. *Рейсер, С. А.* Хрестоматия по русской библиографии с XI века по 1917 год : учебное пособие. – М., Гос. изд-во культ-просв. л-ры, 1956. – 447 с.

УДК [025.171:929:551.46(477)Біляєв І.]:027.54(477)

Людмила Шипко,

наук. співробітник НБУВ,

канд. іст. наук

ДОКУМЕНТНА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В. І. БЕЛЯЄВА ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЇ, ОКЕАНОЛОГІЇ ТА ПРИКЛАДНОЇ МАТЕМАТИКИ

Проаналізовано документний склад особового фонду видатного вченого-океанолога, академіка НАН України В. І. Беляєва, що перебуває на зберіганні в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Матеріали даного фонду є важливим складником культурного і наукового надбання в суспільстві знань як інформаційне джерело у вивченні проблем екології, океанології та прикладної математики.

Ключові слова: В. І. Беляєв, документна спадщина, особовий фонд, НАН України, суспільство знань, інформаційне джерело, екологія, океанологія, прикладна математика.

Документна спадщина видатних вчених України все частіше стає об'єктом наукових досліджень. До когорти провідних науковців, які збагатили своїми дослідженнями вітчизняну науку, належить й ім'я Валерія Івановича Беляєва – видатного вченого в галузі метеорології та океанології, фахівця з математичного моделювання складних систем в оболонках Землі – атмосфері, гідросфері та техносфері, академіка Національної академії наук України (далі – НАН України) (з 1988 р.), лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2000 р., посмертно).

Особовий архівний фонд академіка НАН України Валерія Івановича Беляєва, що перебуває на зберіганні в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, виступає важливою джерельною базою для розвитку науки та освіти України. Презентація індивідуального та колективного наукового досвіду, зафіксованого в архівних документах фонду вченого, слугує цінною інформацією для сучасних науковців. Перспективним у справі збереження документних матеріалів архівного фонду В. І. Беляєва є застосування на практиці одного із актуальних, в умовах розвитку інформаційного середовища, способів передачі цінностей національних фондів – вільного

доступу до рукописних та рідкісних фондів в електронному середовищі. Відтак, збереження документних матеріалів особового фонду В. І. Беляєва, як важливої частини культурної спадщини суспільства та використання його наукового досвіду, є нагальним завданням на сьогодні. Тож зазначена документна спадщина потребує включення у систему інформаційних ресурсів суспільства та інформаційного середовища сучасного світу в цілому.

Беляєв Валерій Іванович народився 14 жовтня 1931 р. в м. Пушкино Ленінградської області (РРФСР) в родині службовців. Шкільні роки Валерія Івановича співпали з періодом Великої Вітчизняної війни. У десятирічному віці він з батьками переїжджає до Вологодської області, де родина залишається до закінчення блокади Ленінграда. 1949 р. закінчив середню школу і вступив на фізичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (далі – МДУ). Після захисту дипломної роботи і присвоєння кваліфікації «фізика», В. Беляєва залишають на факультеті для викладацької роботи. В 1954 р. він вступає до аспірантури МДУ, обравши темою свого дослідження проблему кристалізації води, що піддається турбулентному перемішуванню. 1958 р., після успішного захисту кандидатської дисертації, йому присуджено вчену ступінь кандидата фізико-математичних наук. Рішенням Вченої ради факультету В. Беляєва залишають на кафедрі фізики моря на посаді молодшого наукового співробітника для продовження наукових досліджень. Протягом 1959–1962 рр. – старший науковий співробітник Інституту прикладної геофізики моря АН СРСР (м. Обнінськ, Московська область, РРФСР) ¹.

В листопаді 1962 р. В. І. Беляєв прийняв пропозицію директора Морського гідрофізичного інституту АН УРСР в м. Севастополі (далі – МГІ АН УРСР) А. Г. Колесникова очолити відділ математичного моделювання, в 1964 р. захистив докторську дисертацію ², а з 1966 р. обійняв посаду заступника директора з наукової частини МГІ АН УРСР.

В цей період вчений приступає до вирішення теоретичних проблем в області фізики океану, фізики атмосфери і фізики руслових потоків. Значна частина цих результатів отримана В. І. Беляєвим спільно з членом-кореспондентом АН УРСР А. Г. Колесниковим, учнем якого він був ³. Також науковець досліджує проблему негативного впливу на навколишнє середовище промислового виробництва. Його цікавлять особливості вертикального обміну вод і закономірності розповсюдження радіоактивного забруднення. Проведені вченим дослідження Чорного моря на предмет його забруднення радіонуклідами завершилися побудовою карти концентрації радіоактивності. Ним виконано цикл робіт зі створення

методів об'єктивного аналізу океанографічних полів – методів побудови карт на ЕОМ і планування океанографічних вимірювань. Сукупність наукових досягнень В. І. Беляєва цього періоду сприяла отриманню вченим у 1968 р. звання професора зі спеціальності «Геофізика», а через чотири місяці за суттєвий внесок у науку звання члена-кореспондента АН УРСР ⁴.

У 1972 р. вчений переходить працювати в Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР та організовує там відділ математичного моделювання. В цей час В. І. Беляєв приступає до розробки нового наукового напрямку, який сприяв формуванню наукової школи – математичного моделювання морських екосистем. В. І. Беляєвим була розроблена теорія посилення фотосинтезу фітопланктону крупномасштабною турбулентністю (УФФТ) ⁵.

У 1979 р. В. І. Беляєв на запрошення нового директора МГІ АН УРСР академіка Б. А. Нелепо повертається до Інституту завідуючим відділом моделювання морських систем. Поступово вчений переходить до розробки методики математичного моделювання морських екосистем, пелагічних і прибережних. Протягом 1986–1999 рр. очолює відділ оптики і біофізики океану. В 1987 р. ним було опубліковано монографію «Моделирование морских систем», яка увібрала в себе усі дослідження, що стосувалися глобальної екології, охорони природного морського середовища, раціонального використання інформації та розробки систем управління морськими ресурсами. Ця монографія поклала початок циклу робіт, включаючи і монографії, новому науковому напрямку моделювання морських систем ⁶.

Активна наукова діяльність була оцінена науковою громадкістю і в 1988 р. В. І. Беляєв був обраний дійсним членом АН УРСР ⁷.

Продовжуючи свою наукову діяльність, В. І. Беляєв вдосконалює вже розроблені моделі морських екосистем і розробляє новий тип моделей – логіко-інформаційних. Всі ці дослідження вченого знайшли відображення в нових його монографіях, опублікованих спільно з колегами М. Ю. Худошиною, Н. В. Кондуфоровою, О. Є. Совгою та ін.

Творча активність академіка В. І. Беляєва звертає на себе увагу керівництва Президії АН України. Президент АН України академік Б. Є. Патон запрошує В. І. Беляєва для обговорення створення Кримського відділення НАН України, головним напрямом діяльності якого було вирішення наукових аспектів заходів, спрямованих на подолання кризових явищ ⁸. Зокрема, за рахунок ефективного використання рекреаційного потенціалу Криму для лікування і реабілітації населення України та країн СНД, а також встановлення причин погіршення стану навколишнього

середовища тощо. Так, протягом 1992–1997 рр. В. І. Беляєв виконує обов'язки голови Кримського регіонального відділення НАН України. З 1993 р. по 1998 р. В. І. Беляєв є членом Президії НАН України⁹.

Протягом 1992–1999 рр. В. І. Беляєв виконує обов'язки директора Наукового центру проблем моделювання в екології та рекреаційній географії НАН України та є завідувачем відділу математичного моделювання природно-господарських систем цієї ж установи, зберігаючи при цьому керівництво відділом оптики і біофізики океану МГІ НАН України¹⁰. Передбачалося, що Науковий центр буде вирішувати екологічні проблеми шляхом впровадження передових наукових розробок В. І. Беляєва, однією з яких була комп'ютерна система «Логінформ», що показує стан елементів, з яких складається природно-господарська система з точки зору забезпечення їх ресурсами по ланцюгам господарчим, природним тощо¹¹.

В. І. Беляєв є автором понад 300 наукових робіт. Він опублікував 15 монографій. Як уже вказувалось, його творчий внесок у науку було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки 2000 р., (присуджено посмертно)¹².

Академік приділяв велику увагу підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом виконано та успішно захищено 15 кандидатських та 4 докторських дисертацій¹³.

Валерій Іванович Беляєв пішов з життя 28 березня 1999 р.¹⁴ Дослідження з наукових напрямів, започаткованих ним, гідно продовжують його учні та послідовники.

Документальна спадщина В. І. Беляєва надійшла до Інституту архівознавства 3 лютого 1975 р. з видавництва «Наукова думка» та 25 червня 2001 р. за сприяння старшого архіваріуса Морського гідрофізичного інституту НАН України Н. М. Бабаніної в обсязі 135 см загального розсіпу. В результаті науково-технічного опрацювання у 2009 р. на документи фонду № 60 складено 3 описи кількістю 338 справ за 1948–1997 рр.

Документи особового походження видатних вчених, які відкладалися протягом всього життєвого і творчого шляху, так чи інакше відображають наукову, громадську та службову діяльність вченого, а також роботу наукової установи, в якій працював науковець. Цінність архівного фонду особового походження В. І. Беляєва полягає у тому, що він дає можливість реконструювати окремі сторінки біографії В. І. Беляєва за допомогою біографічних документів, а також низки інших джерел, передусім пов'язаних із діяльністю наукових товариств та міжнародних організацій, в яких він брав участь, установ, де працював, листування, неопублікованих праць вченого та бібліографії.

Переглядаючи документи біографічного характеру в архівному фонді, можна ознайомитись з особовим листком з обліку кадрів (справа № 18), біографічними довідками, характеристиками та автобіографіями (справи № 10, 11, 13), документами, що стосуються захисту вченим кандидатської та докторської дисертацій (справи № 2, 5), документами про висунення В. І. Беляєва в члени-кореспонденти та дійсні члени АН УРСР (справи № 8, 17), а також про висунення його кандидатури до складу дійсних членів АН СРСР зі спеціальності «океанологія» (справа № 24), вітальною кореспонденцією з нагоди свят (справа № 16) та ін.

На увагу заслуговують документи зібрані самим вченим, зокрема наукові праці, конспект лекцій, картотека праць різних вчених тощо (справи № 1, 7, 14, 23), а також візитні картки різних осіб (справа № 26).

На жаль, у фонді в невеликій кількості представлено фотопортрети вченого, тому їх сформовано лише у дві справи (справи № 20, 25).

Документи про діяльність В. І. Беляєва представлені матеріалами про роботу вченого в Інституті біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР та Морському гідрофізичному інституті АН УРСР на посадах заступника директора з наукової частини та завідуючого відділами (справи № 33, 55, 57), документи про участь В. І. Беляєва у роботі комісій, комітетів, наукових рад АН УРСР (справа № 40), АН СРСР (справа 46), документи про видавничу (справа № 27) та громадсько-політичну діяльність вченого (справи № 52, 76), документи про співпрацю з Інститутом океанології Польської академії наук (справа № 60), Інститутом математики Академії наук Киргизької Радянської Соціалістичної Республіки (справа № 61) та іншими установами і організаціями (справи № 39, 63, 66, 69), документи про участь В. І. Беляєва в організації та проведенні конференцій, семінарів, симпозіумів (справи № 28, 29, 30, 36, 37, 47, 65) та ін.

Наукові праці нараховують у фонді 169 справ за 1954–1993 рр., зокрема 77 статей, 61 доповідь, 19 тез доповідей та ін. Цінність складають наукові праці неопубліковані вченим, які об'єднані упорядником в окремі справи (справи № 2, 3, 4, 9, 12, 20, 34, 133, 134, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 152, 163, 165, 166, 169, 170, 171). На увагу заслуговує група документів стосовно отримання В. І. Беляєвим авторського свідоцтва на відкриття «Явления усиления фотосинтеза фитопланктона турбулентностью (УФФТ) в водоемах» (спр. 79). Відгуки та рецензії В. І. Беляєва на наукові праці різних осіб об'єднані в окрему справу № 11. Також у фонді розміщені списки наукових робіт В. І. Беляєва (справа 174).

У зв'язку з невеликою кількістю робочих матеріалів вони були об'єднані у дві справи (справи № 172, 173). Робочі матеріали представлені переважно

записами за тематикою наукових досліджень вченого, а також графіками, схемами та розрахунками, зробленими ним до різних наукових робіт. У випадку коли упорядником було встановлено належність робочих матеріалів до певної праці В. І. Беляєва, то вони були об'єднані з відповідною справою (справи № 5, 7, 10, 21, 31, 45, 46, 52, 64, 77, 87, 102, 106, 107, 115, 125, 126, 138, 154, 157, 159, 164, 170).

Цікавим є розділ особового архівного фонду академіка НАН України В. І. Беляєва, де представлено епістолярну спадщину вченого, що включає 165 документів за 1965–1997 рр. Найбільшу за обсягом частину епістолярію складає листування В. І. Беляєва з когортою відомих вітчизняних та іноземних вчених. Зміст кореспонденції торкається кількох тем, а саме: наукові питання, підготовка публікацій, фахові поради та рекомендації, запрошення на міжнародні наукові конференції, симпозиуми та школи.

Так, серед адресатів та кореспондентів В. І. Беляєва такі відомі вчені як академіки АН УРСР М. М. Боголюбов (справа № 2), М. П. Семененко (справи № 22, 69), К. М. Ситник (справа № 23), І. І. Чебаненко (справа № 85), академіки АН СРСР О. П. Виноградов (справа № 5), К. Я. Кондратьєв (справа № 47), Г. І. Марчук (справа № 11) та В. В. Шулейкін (справа № 86), члени-кореспонденти АН УРСР Т. С. Петіпа (справа № 62) та В. М. Єремєєв (справа № 7), член-кореспондент АН СРСР О. Ф. Васильєв (справа № 4), Президент НАН України Б. Є. Патон та ін.

З іноземних вчених-адресатів слід виділити таких осіб, як ректор Університету Бар-Ілан Моше Каве (Ізраїль) (справа № 8), професор Інституту математики м. Льєжа Жак Ніуль (Бельгія) (справи № 13, 60), професор Університету Нової Мексики Даніель Петерсон (США, штат Нью Мехіко) (справи № 15, 61), проректор Щетинського університету Ф. Прусак (Польська Народна Республіка) (справа № 18), професор Хоккайдського університету Т. Кобаяші та професор Нагойського університету Х. Кейджі (Японія) (справи № 46, 83), голова програмного комітету Чехословацького науково-технічного товариства Мілан Котва (справи № 10, 51), доктор відділу гідрології Інституту географії і геоєкології Академії наук Німецької Демократичної Республіки Петер Маурсбергер (справа № 12), доктор Гідробіологічної лабораторії Академії наук Чехословацької Соціалістичної Республіки (далі – АН ЧССР) та Біоматематичної лабораторії Біологічного дослідницького центру АН ЧССР Мілан Страшкраба (справа № 24, 75) та багато інших.

Також в кореспонденції В. І. Беляєва можна виділити листи, в яких яскраво представлено обговорення професійних проблем та обмін досвідом з колегами різних наукових установ (справи № 1, 3, 9, 17, 19, 20,

25, 29, 32, 43, 48, 49, 53, 57, 68, 70, 72, 76), вирішення питання щодо рецензування наукових праць (справи № 26, 30, 36, 42), запрошення вченого в якості офіційного опонента кандидатських дисертацій (справи № 59, 79) тощо.

Отже, архівний фонд особового походження академіка Валерія Івановича Беляєва є унікальним за своїм документним складом та структурою. Представлені документи є цінними, узагальнення і аналіз яких дає змогу здійснити наукову реконструкцію біографії вченого, прослідкувати становлення його як науковця, визначити етапи наукової діяльності. Також уведення у науковий обіг документів архівного фонду № 60, зокрема неопублікованих праць В. І. Беляєва, сприятиме сучасним науковцям у справі вивчення проблем широкого спектру, а саме в галузі метеорології, екології, океанології та прикладної математики. В умовах розвитку суспільства знань та інформації, що сприяє внесенню суттєвих якісних змін у сферу досліджень та освіти, слід максимально відкривати в інформаційному середовищі доступ до обміну даними, що необхідні для прогресу науки. Введення до інформаційного простору джерельних матеріалів багато важить для наукових досліджень та розповсюдження знань. З огляду на актуальність цієї проблеми для громадськості, важливо, щоб документна спадщина академіка НАН України В. І. Беляєва як складова частина культурного і наукового надбання суспільства була використана в максимальному обсязі в суспільстві знань як інформаційне джерело у вивченні проблем екології, океанології та математичного моделювання.

Примітки

¹ Архів Президії НАН України. – Особова справа Беляєва В. І. – Оп. 632. – Спр. 5. – Арк. 12–14, 55.

² Там само. – Арк. 15, 63.

³ Там само. – Арк. 63.

⁴ Там само. – Арк. 16, 17.

⁵ Там само. – Арк. 76–81.

⁶ Библиография ученых Украины. Валерий Иванович Беляев. – Севастополь : ЭКОСИ-Гидрофизика, 2006. – С. 14.

⁷ Архів Президії НАН України. – Арк. 18.

⁸ Библиография ученых Украины. Валерий Иванович Беляев. – С. 17.

⁹ Архів Президії НАН України. – Арк. 107, 112.

¹⁰ Там само. – Арк. 105–106.

¹¹ Библиография ученых Украины. Валерий Иванович Беляев. – С. 19–20.

¹² Там же. – С. 22.

¹³ Беляев Валерий Иванович. 14.X.1931 – 28.III.1999 [Електронний ресурс].
Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/Person/B/Documents/BelyaevVI.pdf> – Загол.
з екрану.

¹⁴ Архів Президії НАН України. – Арк. 118.

УДК 001.102:001.82+025.4.03

Олег Сербін,

ст. наук. співробітник НБУВ, канд. іст. наук

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КЛАСИФІКАЦІЙНОЇ ДУМКИ
ЯК СВІДЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ
СИСТЕМАТИЗАЦІЙНИХ ПІДХОДІВ
ДО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ
(аналітичний огляд)**

У публікації представлено аналітичний огляд історії розвитку класифікаційних систем. Проаналізовано аспекти динаміки класифікаційних систем наук та систематизаційних підходів до організації знань. Подано нові історичні факти щодо еволюції прийомів організації інформації, як таких, що є значущим складником у процесі управління інформаційними даними.

Ключові слова: управління, систематизація, класифікація, науки, еволюція.

Коли йдеться про управління, в першу чергу мається на увазі процес компетентної організації роботи певної системи. Звісно, що таке розуміння має право на існування, але з позиції тільки організації у системі як такої. На нашу думку, для глибшого розуміння означеного процесу – процесу управління – варто розглядати управління як наслідок роботи елементів, що організовуються, у системі, тобто утворення системи, змістова основа якої диктує і подальші процеси управління. Більше того, коли йдеться про систему управління інформацією, слід ретельно розглянути всі аспекти утворення такої системи і вивчити системну навантаженість такої організації інформації як запоруки компетентного управління останньою. Тому тема визначення значення систематизації у процесі управління інформацією є актуальною – з огляду на означення головних та другорядних аспектів щодо даного питання. Об'єктом даної публікації є розвиток та управління інформацією засобами систематизації. Предметом – історія розвитку систематизації задля управління інформацією. Метою даної публікації є дослідження історії розвитку процесів систематизації як аспектного складника управління інформаційними даними.

Значення системності в управлінні інформаційними потоками можна зрозуміти тільки проаналізувавши систематизаційні підходи до організації

знань. Еволюція таких підходів характерна своєю глибинністю та різноаспектністю щодо організації, історіографії та методології. Достовірно відомо, що ще в стародавні часи мислителі та філософи серйозно задавалися питанням правильної організації знань відповідно до різних принципів.

Так, класифікація наук Демокрита ¹ представлена елементними одиницями, які відображали його атомістичну теорію. Вона має оригінальну структуру побудови, враховуючи принцип тетралогії організації знань у даній системі. Слід відзначити також і бачення Демокритом значення ролі букв, утворених ними слів і речень, що вказує фактично на перші спроби індексаційного мислення в цілях систематизації лінгвістичного ряду – представлення перших наочних рубрик і дескрипторів. У загальному ж розумінні та баченні слід наголосити на значущості ідей [8, с. 189–384] та вчень Демокрита як фундатора матеріалістичної школи вивчення та розвитку класифікаційної думки як у загальнонауковому сенсі, так і в сенсі систематизації знань, а отже і систематизації матеріальних основ, тобто фундаментальних елементів закріплення даних у подальшій їх каталогізації.

Платон ² застосовував не відомий на той час класифікаційний прийом: він визначає основні групи населення за принципом поділу праці в чистому вигляді, а вже потім, у кожному окремому підвідділі, представлення елементів відбувається відповідно до кінцевого результату зазначених у системі процесів. І тому тут можна говорити не про що інше, як про таку класифікацію, яка певним чином нагадує фасетну, тобто можна констатувати використання ним фасетних поділів і поділів обопільного співвідношення. З іншого боку, схема знань філософа виконана достатньо наочно і компонентно, отже, зрозуміло, чому загальна класифікація наук Платона стала фундаментом і точкою відліку більш пізніх класифікацій.

Теорія предикатів Аристотеля ³ дає нам можливість говорити про первинність в особі філософа щодо процесів мислення, їх організації. Тому сьогодні ми можемо відзначити відповідність схемі інформаційного

---

¹ Демокрит (ст. гр. Δημόκριτος; наближені роки життя 460 – 370 до н. е.) – філософ-матеріаліст. Від народження жив в місті Абдери, що у Фракії. Відомо, що отримавши у спадок значні кошти, він багато подорожував світом – відвідав Вавилон, Персію, Індію, Єгипет [2, с. 136].

² Платон (428/427 – 348/347 до н. е.) – старогрецький філософ-класик, автор та основоположник ідеалізму [1, с. 3–7].

³ Аристотель (грец. Αριστοτέλης; 384 – 322 до н. е.) – давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки [18, с. 4–9].

пошуку даних, теорії наявності предикативного середнього між питанням і відповіддю, коли перше – це інформаційний запит, а останнє – результат інформаційного пошуку, а предикатом у даному разі є пошукове розпорядження – текст, який включає пошуковий образ запиту і вказівки про логічні операції, що підлягають виконанню в процесі інформаційного пошуку. Також слід відзначити, що серед усіх структурних особливостей побудови класифікації Аристотеля найцікавішою є ідея визначення вартості. Сама ідея визначення природності або неприродності вартості дуже цікава, враховуючи її онтологічність щодо сьогоденних процесів інформаційного пошуку. Тобто ми спостерігаємо демонстрацію елементарного процесу «запит – видача». Даючи характеристику вартості щодо природності або неприродності, ми, таким чином, здійснюємо певний інформаційний запит і, враховуючи коефіцієнт точності видачі, можемо говорити про релевантність інформації запиту.

Класифікаційна система стоїків ⁴, увібравши в себе еволюційні звершення від початку Ранньої (Стародавньої) до закінчення Пізньої Стої, була актуальною і адекватно-читабельною у рамках стоїчного вчення. Сьогодні можна говорити та відмічати значущість її у тому, що окреслення логіки як окремої науки про людський розум дало не тільки поштовх у розвитку інших дотичних та похідних наук, але й зумовило формування нових (радше новітніх) форм визначення та супідрядності – відповідно до того ж логічного порядку систематизаційної організації знань. Прочитання античного «лектон» ⁵ з урахуванням сьогоденного в питаннях організації, пошуку і, головне, роботи з інформаційними даними (документами) дає змогу вимальовувати та таким чином відслідковувати еволюційну тенденційність розвитку процесів систематизації у цілому.

«Таблиці визначних діячів у різних галузях знань та того, що вони написали, у ста двадцяти книгах» (далі «Таблиці...») Каллімаха – це дійсно систематизаційне відображення усього загалу операцій щодо забезпечення каталогізації в Александрійській бібліотеці. Вони були створені згідно з вимогою часу та суб'єктивних технологічних вимог конкретного фонду. Формування цих таблиць здійснювалось відповідно

---

⁴ Стоїки – представники філософського вчення стоїцизму, що виникло в кінці 4 ст. до н. е. на базі культури еллінізму. У межах стоїцизму встановлюється розрізнення трьох основних галузей філософського знання: фізика, етика, логіка [17, с. 609].

⁵ Предмет того, що ми маємо на увазі, коли розуміємо значення того чи іншого термінологічно окресленого предмета [13, с. 174].

до змісту тієї літератури, яка надходила до книгозбірні Мусейону [15, с. 192]. Таким чином забезпечувалось впорядкування документів для зберігання та подальшого цільового та компетентного їх використання в процесі науково-дослідницької роботи вчених. Структура «Таблиць...» Каллімаха є еволюційним надбанням і фактично пролонгацією підходів щодо формування класифікації знань Аристотеля. Адже бібліотека Аристотеля та його твори становили значну частину бібліотеки Мусейону. Його «Дидакалії» були фактично першим бібліографічним твором, сформованим на базі архівних даних, та представляли собою систематизаційну працю [11, с. 15–16], яка лягла в основу одного з підрозділів «Таблиць...» Каллімаха. З іншого боку, принагідно варто зазначити про абсолютну предметність «Таблиць...» Каллімаха в аспекті розуміння змісту структури класифікаційної схеми, за якою і побудовані таблиці. Цей факт дає можливість констатувати, що фактично «Таблиць...» Каллімаха були першою бібліотечно-бібліографічною класифікацією, побудованою у відповідності та для роботи з конкретним фондом. Більше того, аналогічний систематизаційний механізм структурно був організований і щодо підходів до організації знань, що характеризує його не як суто штучну класифікацію, а класифікацію, в основу якої закладена здатність динамічно розвиватися.

Як осередок бібліотечної систематизації можна також представити Ізборник Святослава 1073 року (далі Ізборник), який являє собою логічно складену класифікаційну організацію інформації. Принцип десятковості говорить про наявність певного класифікаційного стрижня, відображеного у вигляді основного ряду. Тобто зміст Ізборника відображає склад каталогізаційної організації бібліотеки Ярослава Мудрого (далі Бібліотека), «інформаційного ядра бібліотеки» [10, с. 6]. Про структурну змістовність даного видання можна говорити як про класифікаційне ядро Бібліотеки – серединну глибинність, зосереджену суть організації каталогу відповідно до певних класифікаційних принципів. Що ж до історії створення і розвитку Бібліотеки та Ізборника, цікавими є результати продовження очевидного ряду аналогій щодо династії Птолемеїв та родини Ярослава Мудрого. Вони характеризують структурну змістовність Ізборника як результат розуміння та бачення мислителями Київської Русі систематизаційних підходів, притаманних зарубіжним (зокрема старогрецьким) упорядникам подібних збірників. А з огляду на те, що серед матеріалів Ізборника є і твори Аристотеля [6, л. 71а], можна припустити певний вплив його філософських категорій на розвиток організації знань на теренах Київської Русі – з огляду на те, що свого часу основні ідеї і систематизаційні підходи Аристотеля

лягли в основу «Таблиць...» Каллімаха, які, своєю чергою, відображали основний фонд Александрійської бібліотеки. Необхідно відмітити, що незважаючи на панування християнської ідеології у Київській Русі, а звідси, так би мовити, теологізацію в аспекті організації освіти й науки, цікавим та дивним є те, що структурно Ізборник побудований відповідно до десятковості дробів – усі класи кратні десяти, а в цих класах по десять рубрик. Це фактично десятковий, або ж децимальний принцип класифікації інформації, який був теоретично означений тільки багато століть потому. Тобто, в плані розгляду та визначення каталогізаційної основи Бібліотеки та Ізборника як систематизаційного механізму останнього, Ізборник Святослава 1073 р. можна назвати класифікаційним ядром каталогізаційної організації Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Одним із важливих етапів розвитку класифікації та систематизації знань, на нашу думку, є схоластична класифікація⁶ з її ідеологічною компоюною. Сутність елементного представлення межує з елементами змісту, що утворюють єдине ціле. Оригінальність такої класифікації вирізняється у здатності подання кількісного більшого у вигляді кількісного меншого – і все це засобами сутнісних характеристик кожного елемента, що складає дане кількісне. З іншого боку, структурна особливість схоластичної класифікації зумовлена також поданням переліку кількості, інструментарієм, радше змістовним інструментарієм сутнісного. Це певна структура оберненої ієрархії в ієрархічному антонімізмі, що продиктовано еманацийністю богословського вчення. І така структурна організація є оригінальною, навіть з огляду на сьогодення. Парадоксальність, що зумовлена необхідністю, стала, по суті, ентелехіальною в аспекті бачення результату структурної побудови класифікаційної системи Середньовіччя, що системно представила, таким чином, гносеологічну проблему співвідношення віри та розуму [14, с. 17], коли динамічність знання вміщувалась у рамки еманатії теологічного вчення. Всі розділи схоластичної класифікації є складниками двох наукових модусів Квадріуму та Тривіуму, що, своєю чергою, виражають зміст Семи вільних наук. Аналіз системності схеми та розуміння присутності вище описаної еманатії класифікаційної суті вказує на першочерговість ідеології, а вже потім слідує логічні закони формування ієрархічності системи. Дещо подібне

⁶ Найпершими вагомими, щодо повного загалу історичного генезису класифікаційної думки, різноетапними формулюваннями поєднання догматичних передумов з раціоналістичною методикою вираження змісту і роз'яснення змісту, були схоластичні класифікаційні форми, що слугували інструментом теологічного вчення (прим. авт.).

ми можемо зустріти і у класифікаційних системах радянського періоду, коли в основу закладалась не класифікація наук, а набуті систематизаційні звершення [12], адаптувались і здійснювались ротація основних розділів згідно з вимогами ідеологічної суті. Загалом же, характеризуючи схоластичну класифікацію наук, слід відмітити її накопичувальну здатність та в той же час стабільність основного ряду системи, що формувались протягом кількох століть періоду Середньовіччя.

Класифікаційна система Еріугени⁷ являє собою оригінальну структуру як в елементному вираженні, так і в компетентному представленні логічності операцій мислення. Бачення Еріугеною процесу світотворення з позиції чотириккомпонентності основного ряду класифікації дозволяє говорити про діалектичність аналізу мислителя та загальну відповідність видів природи до поділу діалектики. Спроба поєднання теїзму з монізмом дала неочікуваний результат цілісності його системи з позиції християнської ідеології та філософських бачень щодо даної ідеології. Він бачить релігію та філософію у тісній співпраці, як інструментарій, що дозволяє втілювати спроби дослідження Божественного початку шляхом осягнення основних рис буття. З іншого боку, використання у своїй класифікації фактично предикатних елементів у співвідношенні творить / твориться [16, с. 192] дало змогу мислителю здійснити формування змістового окреслення узагальнювальних рубрик, що є фактично пропедевтичним щодо сучасного пошукового образу документа та процесу запит – видача. Отже, класифікація Йоана Скотта Еріугени своєю появою внесла певну тенденційність та систему орієнтирів щодо подальшої роботи інших мислителів, спрямованої на розвиток та вдосконалення систематизаційних форм та механізмів як життєдайних елементів у загальному становленні класифікаційної думки.

Також можна зробити висновок і виділити чотири основні складники формування розділу Філософії, що виступають інструментарієм процесів пізнання, та говорити про квадрозначність основного ряду класифікації наук Гуго Сен-Вікторського⁸. В результаті аналізу усієї структури

⁷ Йоан Скотт Еріугена (бл. 810 – 877) – один з найвизначніших мислителів Середньовіччя, був одним з перших, хто, відштовхнувшись від античної тріади та врахувавши неоплатонівські положення того часу, розширив межі уяви про світотворення за допомогою систематизації знань, включивши в основний ряд своєї класифікаційної системи четвертий розділ – своєрідний етап відтворення циклу життя [3, с. 51–54].

⁸ Гуго Сен-Вікторський (бл. 1096–1141) – середньовічний мислитель, голова Сен-Вікторської школи (з 1138 року) [19, с. 502].

класифікації мислителя встановлено, що елементи Тривіуму та Квадріуму в Семи вільних мистецтвах схоластів та в Семи мистецтвах механіки Гуго Сен-Вікторського – це певним чином складники зовнішнього та внутрішнього характеру природи людини (речей) [5, с. 52–93], що є основною рисою, відповідно до якої вибудована структура розділу «Механіка» в класифікаційній системі мислителя. Запропоноване мислителем впорядкування наук дає змогу компетентно (з огляду на значущість і першочерговість розділів класифікації) визначитись із пріоритетністю предмета читання та власне механізму здійснення цього процесу, спираючись на структуру класифікації. Тобто, ставлячи перед собою мету щось читати, ми тим самим окреслюємо передумову відповіді, але тільки за допомогою впорядкованого за пріоритетністю списку предметних рубрик, і отримуємо релевантну відповідь у вигляді рубрик самої ж класифікації, компетентність якої є енетелехальною до змістовності отриманого в кінцевому результаті, що саме я читаю.

Можна стверджувати, що класифікація наук Фоми Аквіната⁹ за своєю структурою була новаторською саме в плані вираження ідеологічного наповнення. Адже дійсно, поставивши перед собою непросте завдання систематизаційно подати науки в аспекті віросповідання, на благо вивчення та доведення постулатів християнства, Фома Аквінський тим самим сформував таку модель класифікаційної системи, коли умовно поділ спрямовано на два окремих крила, але фактично продемонстровано привілей одного (структурно ідентичного) поділу щодо іншого. Тому й класифікаційна схема Аквіната є результатом аналізу вище означеної структурної суті вчення мислителя. У його класифікації цілком об'єктивно висвітлені основні принципи формування певних елементів у певні групи і тим самим вказано на складність такого процесу систематизації. Справді, історія формування систематизаційного подання наук Аквіната нерозривно пов'язана із сентенціями й окремим творами старогрецького мислителя Аристотеля, зокрема щодо розділів «Політика» та «Чесноти» [4, с. 496]. Більше того, можемо говорити про певний акцент аристотелізму в монотеїчному вченні Фоми Аквінського. Повертаючись безпосередньо до структури класифікації, слід ще раз наголосити на певному дуалізмі в рамках зазначеного вище монотеїзму. Адже Аквінат не відкидає значення наук в аспекті дослідження або ж пізнання богословських невизначень.

⁹ Фома Аквінський (лат. Thomas Aquinas – Фома Аквінат, або Томас Аквінат) – «апостол розума», видатний середньовічний письменник-схоласт, автор низки робіт з богослов'я та наукознавства [9, с. 221].

Тому наявність наукового складника поруч з суто теологічним («Природна теологія») зумовлює констатацію двоелементного ядра класифікації, що й символізує певну, так би мовити, дуалістичність. Найголовнішим же висновком, що концентрує в собі всі попередні, є, безперечно, розуміння значення класифікації Фоми Аквінського у розвитку систематизації наук та інформації. І структура класифікації, і ідеологічне її наповнення внесли координуючу роль у розвиток подальших варіантів систематизаційних проявів наукової думки. Більше того, не тільки за життя Фоми Аквінського, але й після його смерті твори, що залишилися по ньому, містили в собі той конструктив, який він у них вклав, систематизуючи науки. Зрештою, жодним чином не ідеологізуючи богословські сентенції мислителя, варто все ж таки наголосити, що, відштовхуючись від завдань класичної науки, ми можемо констатувати забезпечення динамічності еволюції класифікаційної думки в рамках класифікаційної системи середньовічного схоласта Фоми Аквінського.

За вченням Ніколая Кузанського ¹⁰, принцип ієрархії дотримано у вигляді передання змістовної належності та залежності одних елементів від інших. Зрештою, в результаті аналізу творів філософа і сам принцип ієрархії «по-Кузанському» відкривається для нас як підпорядкування змістовності у змісті, а не як підпорядкування відповідно до кількісного чи формного. Така змістовність змістовності вказує на фактичність реальності «інформації інформації», символізуючи в першу чергу ідею інформації про інформацію. У такий спосіб закладається те сутнісне зерно, яке, проростаючи, відкриває інші обрії сприйняття і розуміння значення інформації, а, отже, і її змісту. З іншого боку, принцип згортання / розгортання формує ті підвалини, спираючись на які, абсолютно адекватно реаліям, можна здійснювати процеси уніфікації інформації шляхом представлення змісту, без загрози зменшення інформативності документа або групи документів. А можливо це тому, що, як тепер це зрозуміло, Ніколай Кузанський у своїх дослідницьких підходах окреслив теоретичну платформу для обґрунтування і затвердження гіпотез стосовно можливості згортання / розгортання інформації. Не применшуючи досягнення

¹⁰ Ніколай Кузанський (Кузанець) (нім. Nikolaus von Kues, лат. Nicolaus Cusanus, 1401 – 11 серпня 1461) – німецький кардинал, філософ, юрист, математик, один з найвидатніших європейських мислителів XV століття, основоположник італійської натурфілософії. Його філософська думка сприяла переходу від філософії Середньовіччя до філософії Відродження: останній схоласт та перший гуманіст, раціоналіст та містик, богослов та теоретик математичного природознавства [17, с. 311].

мислителя, слід нагадати, що містико-діалектичний раціоналізм філософа символізує перспективу для різних епістемологічних моделей пізнавального процесу. Його ідеї і дослідження в астрономії були рушійними для Джордано Бруно, Коперніка та Галілео Галілея [20, с. 13–23]. Він перший склав географічну карту Європи, винайшов розсіювальну лінзу для окулярів, запропонував реформу юліанського календаря, яку було проведено тільки сто п'ятдесят років потому, та сформулював ряд проектів значних взаємопов'язаних церковних та політичних реформ [7, с. 116]. Своїми думками, своїми діями Ніколай Кузанський вивів із мороку ті питання, що стосувались радикальності й безпечності в баченні церкви та теологічних учень його попередників. Фактично не порушуючи канонів, він показав глибинність суті через розуміння змісту. Ніколай Кузанський подав поняття згортання / розгортання як процес виявлення рис істинності, тим самим сформулювавши абсолютно новий підхід до розуміння еволюції, що дає підстави говорити про еволюційність самого знання, еволюцію наук. І принцип ієрархії, і принцип згортання / розгортання, і, згідно з цими принципами, представлення його класифікаційного бачення організації наук стали, з одного боку, певною пролонгацією наукових звершень попередників, а з іншого – відкрили абсолютно нове розуміння принципів організації знань, еволюціонізуючи підходи послідовників в організації систематизаційних досягнень.

Отже, проаналізувавши оглядово основні систематизаційні механізми класифікації знань, можемо зробити висновок про багатоакцентність таких організацій наукової думки. Протягом усієї історії розвитку підходів, методик та прийомів класифікування інформаційних даних для систематизаційного представлення останніх відбувалися еволюційні процеси щодо їх структури та системного вигляду. Адже представлені вище принципи уособлюють різні класифікаційні підходи, і всі ці прийоми слугують насамперед тому, щоб, впорядкувавши знання відповідно до вимог певної системи, здійснювати компетентне управління інформацією.

Весь означений у публікації період від Демокрита до Кузанського відображає історію динамічного розвитку знання та методів організації цього знання засобами систематизаційних прийомів та способів класифікації. Даний аналіз засвідчує розвиток не тільки змістовного наповнення таких класифікацій, але й складу, себто архітектури систем. Це свідчить про постійний пошук мислителями можливостей представити знання в такому вигляді, щоб надалі можна було здійснювати не тільки впорядкування, але й пошук інформації – процеси управління інформаційними даними. Адже саме через потребу в управлінні можливе

здійснення систематизації інформації і навпаки – в результаті систематизації інформації формується певна система знань, яка й використовується для подальшого управління інформаційними даними, інформаційними ресурсами.

Список використаної літератури

1. Асмус, В. Платон. – М. : Мысль, 1969. – 249 с.
2. Асмус, В. Ф. Античная философия. – М. : Высшая школа, 1976. – 541 с.
3. Бриллиантов, А. И. Влияние восточного богословия на западное в произведениях Иоанна Скота Эригены. – М. : Мартис, 1998. – 446 с.
4. Бронзов, А. Аристотель и Фома Аквинат в отношении к их учению о нравственности. – СПб : С-Петербургская духовная академия, 1884. – 591 с.
5. Гуго Сен-Викторский. Семь книг назидательного обучения, или Дидаскаликон / Пер. с лат. Ю. П. Малинина // Антология педагогической мысли христианского Средневековья. Т. 2. – М., 1994. – С. 52–93.
6. Изборник Святослава 1073 года. – Факс. изд. – М. : Книга, 1983. – 266 л.
7. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / под. ред. Л. М. Брагиной. – М. : Высшая школа, 1999. – 479 с.
8. Лурье, С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования. – Л. : Наука, 1979. – 664 с.
9. Маритен, Жак. Знание и мудрость: Знание и мудрость. Религия и культура. О христианской философии. Фома Аквинский, апостол современности / Л. Л. Потков (сост.), Л. М. Степачев (пер. с фр.). – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.
10. Онищенко, О. Каталоги – інформаційне ядро бібліотек: роль і значення в період комп'ютеризації / О. Онищенко // Бібл. вісн. – 1997. – № 6. – С. 6–7.
11. Семеновкер, Б. А. Библиографические памятники Византии. – М. : Археографический центр, 1995. – 224 с.
12. Сербін, О. Система десятикової класифікації українською мовою: історія та структурний аналіз / Олег Сербін // Вісн. Кн. палати. – 2007. – № 10. – С. 19–22.
13. Степанова, А. С. Философия Древней Стои / А. С. Степанова. – СПб : Алетея, 1995. – 272 с.
14. III Российский философский конгресс «Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия»: в 3 т. / Ростовский гос. ун-т ; Ин-т философии РАН ; АН РФ / В. С. Степин. – Т. 2 : История древней и средневековой философии. История философии Нового и новейшего времени. Русская философия. Философия Востока. Философия культуры. Этика. Эстетика. Коллоквиумы. Круглые столы. – Ростов н/Д. : СКНЦ ВШ, 2002. – 431 с.
15. Тронский, И. М. История античной литературы – М. : Высш. шк., 1988. – 464 с.
16. Философия природы в античности и в средние века / РАН ; Ин-т философии. – М. : ИФРАН, 1998. – 275 с.

17. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
18. Чанышев, А. Н. Аристотель – 2-е изд., доп. – М. : Мысль, 1987. – 221 с.
19. Чанышев, А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М. : Высшая школа, 1991. – 512 с.
20. Шмутцер, Э. Галилео Галилей / В. Шютц. – М. : Мир, 1987. – 140 с.

Зміст

Розділ І. ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ

Беліна Л., Голубєв Ю., Коновал Л. Інформаційні запити читачів наукової бібліотеки: основні пріоритети та шляхи їх дослідження	7
Туровська Л. Маркетингові дослідження у сфері бібліотечного сервісу	18
Шкурко О. Інновації у бібліотеці: впровадження системи менеджменту якості в науково-технічній бібліотеці Національного авіаційного університету	30
Власова С., Докторов Я., Каленов Н., Кочукова Е., Павлова О. Інтернет-технології в розвитку системи комплектування ЦБС БЕН РАН	41
Василенко О. Бібліотечна статистична інформація: досвід і новації	55
Вергунов В. Національна сільськогосподарська бібліографія: науково-інформаційний ресурс, культурно-історична пам'ять нації	64
Лазоренко Ю. Сучасний стан та підвищення інформаційної культури користувачів (на прикладі діяльності бібліотек аграрних ВНЗ І–ІV рівнів акредитації)	79
Яковенко О. Впровадження норм на процеси виконання замовлень користувачів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та роботи з фондом основного зберігання	85
Польовик С. Роль президентських бібліотек США у формуванні суспільної думки	95
Афанасьєва З. Проблеми формування та перспективи використання інформаційних ресурсів на прикладі фундаментальної бібліотеки Київського Комерційного інституту (1906–1920 рр.)	103
Клименко О. Інформаційно-освітнє середовище бібліотеки галузевого ВНЗ: реалії та перспективи	111
Войцехівська Г. До питання спорудження будівель бібліотек	118

Розділ ІІ. БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ: ОПТИМІЗАЦІЯ ДОСТУПУ

Петров І., Лєснов В. Принципи та підходи до побудови цифрових сховищ даних довгострокового зберігання на базі сучасних технологій	127
Ковальчук Г. Критерії відбору книжкових пам'яток для першочергового поцифрування	141
Трачук Л. Форми масового електронного бібліографічного інформування споживачів	149
Стрішенець Н. Функціональні вимоги до бібліографічних записів	158
Бабічева О. Нові технології у бібліотечно-інформаційній практиці Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	176
Коваленко С. Розкриття змісту інформаційного ресурсу Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського через паспортизацію електронного каталогу	182
Бобришева І. Формування в НБУВ бази даних українських нотних видань вокальних творів 1924–1930 рр.	191
Зоріна Н. Задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом змістового опрацювання наукових збірників	201
Вербіцька О. Проекти довгострокового архівування національної культурної і наукової спадщини та надання доступу до електронних ресурсів у Німецькій національній бібліотеці	211
Солоніна Н. Обґрунтування вибору програмного забезпечення для архівів електронних документів державних підприємств та установ	225
Стеценко А. Тенденції та напрями розвитку систем довгострокового зберігання інформації	239

Розділ ІІІ. БІБЛІОТЕЧНІ КОЛЕКЦІЇ ТА ЗІБРАННЯ, АРХІВНІ ФОНДИ БІБЛІОТЕК У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬСТВА ЗНАНЬ

Лосієвський І. Паспортизація бібліотечних колекцій та зібрань у системі обліково-охоронних заходів	249
Ціборовська-Римарович І. Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XIV–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів	266

Бондар Н. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень	288
Гнатенко Л. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики	303
Швець Н. Репертуар навчальної літератури для гуманітарних студій видавництва Львівського єзуїтського колегіуму	318
Железняк О. Старообрядницькі видання друкарні Почаївського Успенського монастиря	342
Губко Г. Книжкові видання з медичної тематики гражданським шрифтом у XVIII ст.	353
Кунанець Н. Колекції і зібрання у фондах наукових бібліотек Львова (кінець XVIII – початок XX ст.)	367
Рабчун О. «Starzynscy» та «Urbanowscy»: цікава знахідка з «Biblioteki Zahinieckiej»	389
Мяскова Т. Родове зібрання Хрептовичів: перспективи дослідження	396
Мацібора Н. Історико-бібліографічне дослідження часописів педагогічного і психологічного змісту XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського	405
Лопата О. Періодичні видання як джерело бібліотекознавчих досліджень (XVIII – початок XX ст.)	415
Зінько О. Дослідження книжкових пам'яток – пріоритетний напрям професійної діяльності Р. Я. Луцика (1900–1974)	431
Леміш Н. Види управлінських документів Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління першої половини XIX ст. (на основі документів фондів Державного архіву Чернігівської області)	442
Розділ IV. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА У СУЧАСНОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ТА ІНФОРМАЦІЙНОМУ ВИМІРІ	
Попик В. Концептуальні засади формування вітчизняних електронних ресурсів історико-біографічної інформації	453
Ляшко С. Щодо деяких сучасних тенденцій у розвитку біографічної довідкової справи	467
Яценко О. Біобібліографія в минулому і її сучасний стан	478
Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства	493

Марченко Н. Дитинство як предмет дослідження біографічної науки	508
Вернік Ю. Біографічні словники у світлі розвитку інформаційних технологій	520
Муріна С. Електронна база даних Інституту біографічних досліджень НБУВ «Персоналії»: спроба кількісного аналізу крізь призму завдань вітчизняної гуманітаристики	529
Цинковська І., Юхимець Г. Життєві сюжети в ілюстраціях Леонтія Тарасевича до Києво-Печерського патерика	539
Колеснікова В. Дві постаті в українській археології: В. В. Хвойка та М. О. Макаренко (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)	556
Лиханова І. Внесок С. Й. Петрова у створення українського бібліографічного репертуару	565
Гутник Л. Кіноплакат у творчості українського художника Т. А. Лящука (за матеріалами зібрання НБУВ)	575
Якубова Т. Біографія гетьмана І. Мазепи у маловідомих історико-культурних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	588

Розділ V. ІСТОРІЯ НАУКИ

Індиченко Г. Академічна наука: від становлення до сучасності	597
Старовойт С. Інформаційний потенціал наукового архіву академіка НАН України І. І. Лукінова у контексті формування суспільства знань	609
Петрикова В. Архівна епістолярна спадщина І. І. Корнейчика та її роль у формуванні наукової школи бібліографознавства	619
Шипко Л. Документна спадщина академіка НАН України В. І. Беляєва як джерело у вивченні проблем екології, океанології та прикладної математики	631
Сербін О. Історія розвитку класифікаційної думки як свідчення еволюції систематизаційних підходів до управління інформацією (аналітичний огляд)	639

Наукове видання

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

В и п у с к 28

Редактори *Ю. Андрушко, Г. Малигон*
Технічний редактор *Н. Маслакова*
Комп'ютерна верстка *Л. Загородня*
Комп'ютерний набір *Т. Галемова*

Підп. до друку 17.11.10. Формат 60х84 /16. Папір офс.
Друк офс. Ум. друк. арк. 38,13.
Обл-вид. арк. 37,27.
Наклад 300 прим. Зам. № .

Віддруковано у науково-видавничому центрі
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
пр-т 40-річчя Жовтня, 3, Київ 03039

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16085-4557Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

